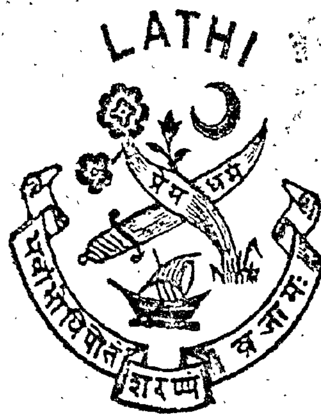

શ્રી કલાપીનો કેકારવ

એટલે

સંસ્થાન લાઠીના સ્વ. ઠાકોર સાહેબ શ્રી સુરસિંહજી
તખ્તસિંહજી ગોહિલની તમામ કવિતાઓનો
સંશોધિત, સંવર્ધિત અને સટિક ગ્રન્થ

સંશોધક, સંવર્ધક અને ટીકાકાર

સ્વ. શ્રી સાગર-જગન્નાથ દામોદરદાસ ત્રિપાઠી.

: મુખ્ય વિક્રેતા :

પુસ્તકાલય સહાયક સ. મંડળ લિ.

પો. બો. ૧૦, વડોદરા.

કિમ્મત સાત રૂપીઆ

: પ્રકાશક :
શ્રી કલાપી સ્મારક
ફંડના ટ્રસ્ટીઓ વતી
વાઘજીભાઈ ના. અમીન.
મંત્રી, પુ. સ. સ. મંડળ લિ.
પો. બો. ૧૦, વડોદરા.

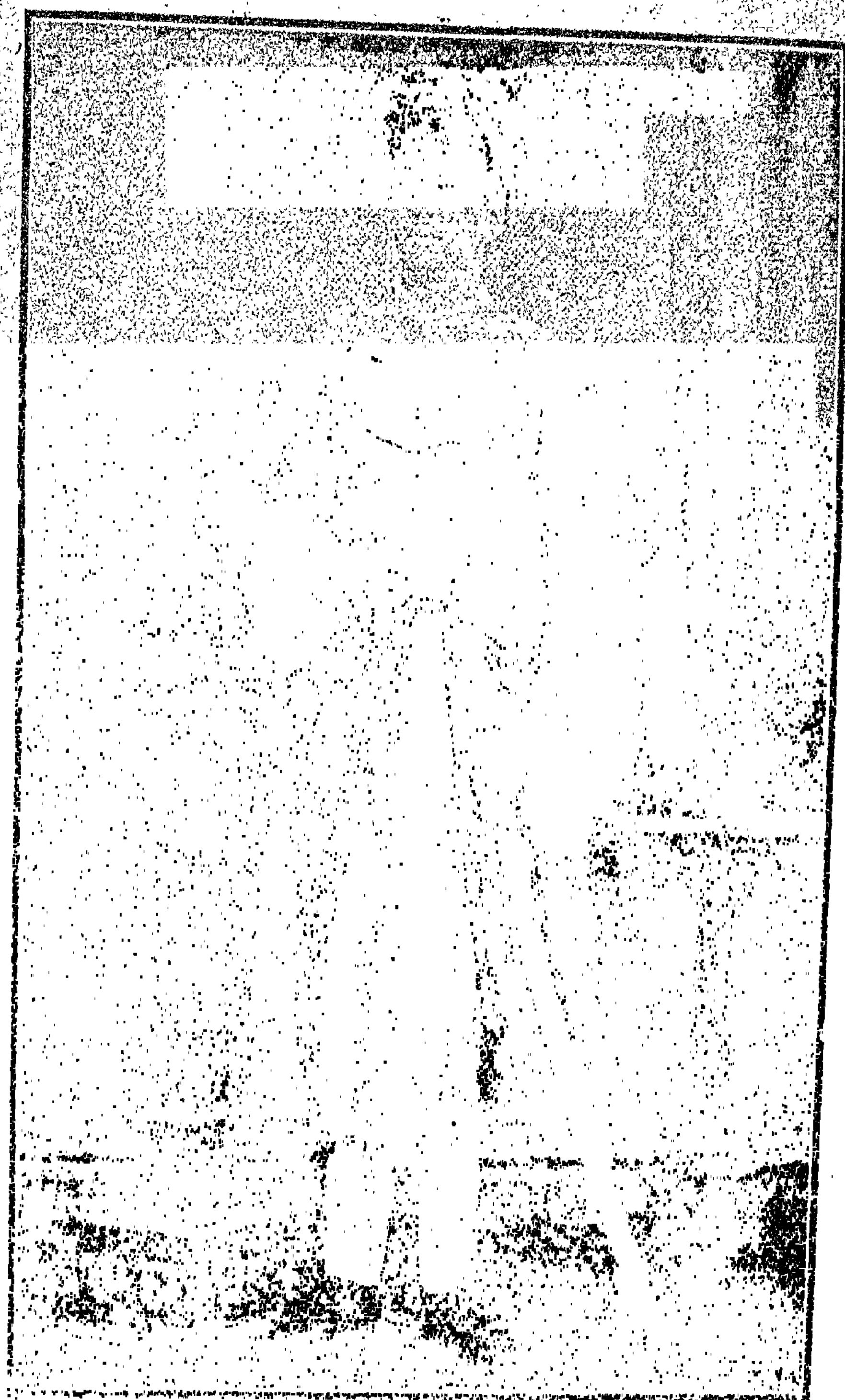

પ્રથમાવૃત્તિ વિ. સં. ૧૯૮૭ પ્રત ૨૧૦૦ (1931)
આવૃત્તિ બીજી વિ. સં. ૨૦૦૨ પ્રત ૨૨૫૦

ઓકિંત સરકાર હુકમ અંક
નં. D/23/19
તા. ૯-૯-૪૬ અનુસાર

: મુદ્રક : મુદ્રણસ્થાન :
મગનભાઈ શંકરભાઈ પટેલ
નવગુજરાત પ્રિં. પ્રેસ, વડોદરા.

" કીરી ડાલ " ....પૃ. ૧

श्री कलापीने स्नेहांजलि

સન્તસદનના વાસી શ્રી સુરસિંહજી !
અલખ પુરુષ હો અવતારી સાક્ષાત્ જો !
ઈશ્ક અનલહકના ઓ અવધૂ ઑલિયા !
ઘેલી રે ઘેલી કીધી ગુજરાત જો !
સન્તસદનના વાસી શ્રી સુરસિંહજી !

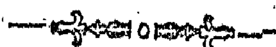
અમરા રે પુરીના હો જંગી જોગિયા !
થાક્યાં ને તરસ્યાંના તારણહાર જો !
સૂતી રે સુતી આ આલમ મોતમાં
સિંચ્યો તે પર સ્નેહામૃતરસસાર જો !
સન્તસદનના વાસી શ્રી સુરસિંહજી !

"अयमात्मा परप्रेमास्पद" रसरूपता !
પઞ્ચદશીનું મીમાંસક એ સૂક્ત જો !
પીધું ને પાયું એ સારા દેશને !
અજ્ઞાની, યોગી તો યે રસયુક્ત જો !
સન્તસદનના વાસી શ્રી સુરસિંહજી !

સ્વીકારો સ્વીકારો આ સ્નેહાઞ્જલિ !
આપ્ત જનોના મોંઘેરા એ લ્હાવ જો !
નિત્ય નિરન્તર, નાથ અભેદ ભણાવજો !
નથી ઊણા ઉર સાગરના સદ્ભાવ જો !
સન્તસદનના વાસી શ્રી સુરસિંહજી !

૨૭-૫-૩૧ सागर.

પ્રકાશકનું આદિવચન

આજે સ્વ. રાજવી કવિ શ્રી કલાપીના આ કેકારવ સંશોધિત સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિમાં પ્રવેશે છે. શ્રી કલાપીનાં કાવ્યો માટેનો કાવ્યરસિકો, અભ્યાસીઓ અને અન્ય જનતાનો સ્નેહ જોતાં, અને નવી આવૃત્તિની આવશ્યકતા જણાતાં આ પુસ્તક છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા લાઠી રાજ્યે નિર્ણય કર્યો, અને તેનું પ્રકાશનકાર્ય અમને સોંપ્યું તે બદલ અમે શ્રી કલાપીના સાહિત્યપ્રિય પૌત્ર લાઠીના નામદાર ઠાકોર સાહેબ શ્રી પ્રહ્લાદસિંહજી સાહેબના ઋણી છીએ.

યુદ્ધકાળના કપરા સંજોગોને અંગે આવતી અનેક મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં પણ આ આવૃત્તિનું કાર્ય વડોદરાના પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળે હાથ ધરી લીધું અને તેનાં પ્રૂફ સુધારવાનું કઠિન કામ તેમણે જ કર્યું હોવાથી તે સંસ્થાના સંચાલકોનો અમે આભાર માનીએ છીએ.

આ પુસ્તક માટે સુંદર કલાભર્યું જેકેટ તૈયાર કરી આપવા બદલ લાઠીના કુમાર કલાકાર શ્રી. મંગલસિંહજીનો આભાર માનીએ છીએ.

પ્રકાશકો

કલાપી સ્મારક ફંડના ટ્રસ્ટીઓ.

કલાપી : એક અભ્યાસદૃષ્ટિ

: ૧ :

કલાપી અને તેનો સમય

ઓગણીસમી સદીનાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષ એ વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યનો સ્પષ્ટ ઘડતરકાળ. ગુર્જર સાહિત્ય ઘણું ફાલ્યું ફૂલ્યું છે, અને હજી પણ ફૂલશે-ફાલશે; છતાં ઓગણીસમી સદીના આ વિભાગે વિકસાવેલાં તેનાં સ્વરૂપોમાં જ ગુર્જર સાહિત્યની સઘળી ખિલાવટ થઈ છે, એ સત્ય કદી ભુલાવાનું નથી. એ યુગના કેટલાએ સર્જકો વીસમી સદીમાં જીવંત હતા અને બળવંતરાય ઠાકોર, ન્હાનાલાલ કવિ, કૃષ્ણલાલ ઝવેરી જેવા યુગના સાહિત્યસર્જકો વીસમી સદીના સાહિત્યને પણ સર્જી રહી આપણી વચમાં હજી વિરાજે છે, એ સદ્ભાગ્યની વાત છે.

પરંતુ ઓગણીસમી સદીની છેલ્લી પચીસીમાં પોતાનું જીવન અને કવન પૂર્ણ કરી, જીવન પૂર્ણ કર્યા છતાં વીસમી સદીનાં પચાસ પચાસ વર્ષ સુધી, પોતાના ભૌતિક જીવનની સિફારશ વગર જીવંત રહેનાર એક સાહિત્યવ્યક્તિ અને તેનું જીવન બહુ જ વિશિષ્ટ અને અદ્ભુત સ્થાન ભોગવે છેઃ એ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ તે કલાપી.

કલાપીના નામની આસપાસ જેવો જાદુ છે તેવો જાદુ ભાગ્યે જ કોઈ વ્યક્તિની આસપાસ વીંટળાએલો હશે. સ્થૂળ દૃષ્ટિને જેમ રંગ રંગના અંબાર સરખો મયૂર મોહિત કરે છે, તેમ કલ્પનાદૃષ્ટિને પણ અવનવા રંગોથી શોભી ઉઠતો કલાપી મોહિત કરે છે. નર્મદ-દલપતથી શરૂ થયેલી આપણી નવી ગુજરાતી કવિતા નવનવાં સ્વરૂપો ધારણ કરતી દશકે અને વીશીએ નવનવા રંગો ધારણ કરતી આજ વાસ્તવવાદના કલ્પનારંગે રંગાઈ ચૂકી છે. કવિતાને નર્મદ-દલપતે એક ઝોક આપ્યો; નરસિંહરાવે તેનો ઝોક બદલી પાશ્ચિમાત્ય ઢબનો આકાર અર્પી નવીનતા ઉપજાવી; ગોવર્ધનરામ અને બળવંતરાયે તેમાં ચિંતન અને વિચારભારનાં ઉંડાણો આપ્યાં; કાન્તે મૃદુતા અને કલાની તેમાં ઝાંખી કરાવી; મણિલાલ નભુભાઈ અને બાલાશંકરે કવિતાને મસ્તીભર્યો વેગ આપ્યો; અને આમ કવિતાના એ આલયોજકોએ આજ આપણે કદાચ કિંમતી ન ગણીએ એવા છતાં ઐતિહા-

શિક્ષ દૃષ્ટિએ અત્યંત કિંમતી એવા વહનમાર્ગ આપી ગુર્જર કવિતાને સાચી હૃદયવાણી બનાવવાના યશસ્વી પ્રયાસો કર્યો. એ પ્રયત્નો હજી ચાલુ જ છે, અને સુંદરમ્-ઉમાશંકરની જોડી આગળ તે અટક્યા નથી, અને કોઇ આગળ અટકશે પણ નહિ !

છતાં એ આખા કવિતાપ્રવાહમાં બે કવિઓએ જે ઉંડાણુ, દર્દ, ચિંતન, ઉર્મિમંથન અને ઉચ્ચાર આપ્યાં છે તેવાં બીજા કોઇ કવિએ હજી સુધી આપ્યાં નથી; તેમની પહેલાં થઇ ગયેલા તેમ જ તેમની પછી થઇ ગયેલા કોઇએ પણ ! આ બે કવિઓમાંના એક ન્હાનાલાલ અને બીજા કલાપી. આ બન્ને કવિઓમાં ગુર્જર કવિતા જેટલો સુંદર ઉચ્ચાર પામી છે તેટલો સુંદર ઉચ્ચાર બીજા કોઇ કવિમાં જડતો નથી એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહેતી વખતે અન્ય કવિઓ પ્રત્યે અણગમો કે અભાવની જરાય વૃત્તિ નથી.

ન્હાનાલાલ અને કલાપી બન્નેની પ્રતિભા જુદી જુદી છે; બન્ને વચ્ચે આમ સામ્ય જ કશું નથી; છતાં એ બન્ને વર્તમાન ગુર્જર કવિતાનાં ઉચ્ચતમ શિખરો છે, એની બીજાં શિખરપ્રેમીઓથી પણ ના પાડી શકાશે નહિ. કલાપી અને ન્હાનાલાલે વીસમી સદીના ત્રણેક દસકા સુધી તો પોતાની પાછળ ગુજરાતને ઘેલું બનાવ્યું હતું. હવે ગુર્જર રુચિ એ બેયની કવિતાથી પર જવા માગતી દેખાય છે, છતાં એ યુગલે જેવો ગુર્જર રસિકતાને સંતોષ આપ્યો એવો સંતોષ હજી બીજા કોઇથી આપી શકાયો નથી. ન્હાનાલાલને યાદ કરતાં પ્રાચીન ગુર્જર કવિ પ્રેમાનંદ યાદ આવે છે: કલાપીને યાદ કરતાં પ્રાચીનોમાં છેલ્લો ઝબકી ગયેલો રસકવિ દયારામ યાદ આવે છે. એ બન્ને પ્રાચીનોએ ગુર્જર પ્રજા ઉપર પાડેલી અસરનો પડઘો ન્હાનાલાલ અને કલાપીની ઉપજાવેલી અસરોમાં આપણને સંભળાય છે.

કલાપીનો જાદુ જેમ તેના કવનમાં છે, તેમ તેના જીવનમાં પણ છે. જીવન અને કવનની સામ્યતા કોઇ પણ કવિમાં કલાપી જેટલી ચોખ્ખી રીતે ખીલી નીકળેલી નથી. જીવન અને કવન વચ્ચે, જીવન અને સાહિત્ય વચ્ચે, જીવન અને વાણી વચ્ચે બહુ જ ગાઢ સંબંધ છે એ સહુ જાણે છે. એમ છતાં સાહિત્યકારોનાં જીવન અને એમની કૃતિઓ વચ્ચે ઘણી વાર મેળ પાડવાનું કામ મુશ્કેલ બની જાય છે. કલાપીના જીવન અને કવન વચ્ચેની સામ્યતા બહુ જ અદ્ભુત છે. બન્નેના પ્રવાહ એવા નિર્મળ અને પારદર્શક

બની રહ્યા છે કે તે અરસપરસનાં પ્રતિબિંબ છે એમ સહજ જોઇ શકાય. કલાપીની એ એક ભવ્ય વિશિષ્ટતા છે. અમુક કાવ્ય કે અમુક કડી વાંચતા બરોબર તેના રચનારની સાચામાં સાચી આકૃતિ વાંચનારની નજર આગળ ખડી થાય એવું કોઇપણ સાહિત્યકારને માટે આપણે કહી શકીએ તો તે કલાપીને માટે જ.

: ૨ :

કલાપીનું જીવન

કલાપીનું જીવન એટલે? ૧૮૭૪ માં જન્મ અને ૧૯૦૦ માં અવસાન. છવ્વીસ વર્ષની આખી જીવનરમત. રાજકુટુંબમાં જન્મ. રાજ્ય ભલે મોટું ન હોય; પરંતુ રાજકુટુંબની સર્વસામાન્ય સમૃદ્ધિ અને ઉપાધિ પૂરેપુરી અનુભવી શકાય એવડું રાજ્ય તો ખરું જ. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ ભાગ ભજવી ગયેલા ગોહેલ રાજપૂતવંશમાં તેમનો જન્મ. ન્હાનપણમાંજ કલાપીએ માતપિતા ગુમાવ્યાં. આઠ વર્ષની વયે રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં વિદ્યાર્થીજીવન શરૂ કર્યું. એ કોલેજમાં અભ્યાસ કરી ગયેલા સેંકડો રાજકુમારોએ ગુજરાતને સારી માઠી કૈંક બક્ષિસો આપી હશે એ ખરૂં, પરંતુ કલાપીએ આપેલી બક્ષિસ સરખી અમર બક્ષિસ હજુસુધી બીજા કોઇ રાજવી–રાજકુમાર કોલેજના વિદ્યાર્થીએ આપી જાણી નથી. ખાતરીપૂર્વક એકાદ કલાપી ઉપજાવતી રાજકુમાર કોલેજ પાછળનો ખર્ચ અને શ્રમ સફળ છે!–જો કે કલાપીના જીવનમાં રાજકુમાર કોલેજે ખાસ Creative-સર્જનાત્મક ભાગ લીધો હોય એમ દેખાતું નથી.

પિતા અને વડિલ ભાઇનું અવસાન થતાં કલાપીએ રાજગાદી મેળવી. પરંતુ સગીર અવસ્થામાં મળેલી ગાદી રાજ્ય સાથે કેટલીયે પરાધીનતા આપે છે. ગાદી મેળવતાં રાજવહિવટ અને પોતાની અંગત સંભાળ બ્રિટિશ સલતનતની એક મહા જોરદાર શાખા 'એજન્સી'ને સોંપાઇ! બાર વર્ષે પિતા અને ચૌદ વર્ષે માતાના વાત્સલ્યને ગુમાવી ચૂકેલા કલાપીના પંદરમે વર્ષે તેમને 'લગ્ને બે પત્નીઓ આપી.' કલાપીના સાહિત્યજીવનમાં રમાને નામે ઓળખાતાં કલાપીનાં રાજ્ઞીની શોભના નામે ગુર્જર સાહિત્યપ્રસિદ્ધ દાસી પ્રત્યે કલાપીને કેટલેક વર્ષે ખૂબ આકર્ષણ થયું, એ પણ એક મહત્ત્વનો જીવનપ્રસંગ. એ આકર્ષણમાંથી ઉગરવાના તેમના ભગીરથ પ્રયત્નો, એ પ્રયત્નોની નિષ્ફળતામાંથી ઊભો થયેલો શોભના સાથેનો લગ્નપ્રસંગ, એ કલાપીની અપૂર્વ માનવતાનું એક કેન્દ્ર પ્રકરણ છે. 'કેકારવ' એટલે મોટે ભાગે આ પ્રેમ અને નીતિનાં મંથનોનો કાવ્યપડઘો!

સંભવ છે કે એ આખા પ્રસંગમાં કદાચ કોઈને ખાસ વિશિષ્ટતા ન લાગે. હિંદુઓના લગ્નમાં એકપત્નીવ્રત ઇષ્ટ ગણાય, પણ આવશ્યક નહિ. અને રાજકુટુંબોમાં રાજકીય દૃષ્ટિ પણ એક કરતાં વધારે પત્ની સાથેનાં લગ્નને સામાન્ય વ્યવહાર બનાવી દે છે. આજ સુધી આ પ્રથા ચાલી આવી છે.

પતિ–પત્ની વચ્ચે અણબનાવ થતાં અથવા જરા જરાસાં અણગમો આવતાં આખા લગ્નને ફેંક કરી બીજાં લગ્નોના અખતરા કરવા અને તેને એક પતિ–પત્નીવ્રત કહેવું એ પશ્ચિમની વિચારસરણી વધારે સારી છે કે એક કરતાં વધારે પત્નીઓ સાથે લગ્નજીવન ગુજારી રસિકતા કેળવવાના અતિ મુશ્કેલ અખતરાઓ કરવા-એ પૌર્વાત્ય પદ્ધતિ વધારે સારી છે, એ બદલ મતભેદને અવકાશ છે. જે રૂઢિમાં આપણો ઉછેર હોય એ રૂઢિ આપણા જીવનને ઘડવામાં ઘણો મોટો ભાગ ભજવે છે, એટલે એક હિંદુ અને એક રાજવી તરીકે કલાપીએ બે પત્ની સાથે લગ્ન કર્યાં અને પત્નીની એક દાસી સાથે પણ લગ્ન કર્યાં; એમાં કશું અવનવું બન્યું હોય એમ માનીને ચમકી ઉઠવાની જરૂર નથી. ચમકી ઉઠાય છે ત્યારેજ કે જ્યારે રૂઢિ–રિવાજથી રક્ષિત એક રાજવી પોતાના હૃદયને ન્યાયાસન આગળ ઊભું રાખે છે! કુશળમાં કુશળ વકીલની ઢબે પોતાનાં કાર્યની અસર નીચે આવતી વ્યક્તિઓના હૃદયનું નિષ્પક્ષપાત નિરૂપણ; સચ્ચાઇ-પૂર્વક સહુને ન્યાય આપવાની તાલાવેલી; અમાનુષી હક્કને ફેંકી દેવાની ઉદારતા; અને પોતાની માનવતા કે માનવનિર્બળતા ઉપર અપરાધની જવાબદારી નાખી સર્વાંશે પરિણામ સહન કરવાની તૈયારી અને નમ્રતા એ ગુર્જર જીવનમાં કદી નજરે ન પડેલું પ્રેમદૃશ્ય છે. શીરીન ફરહાદ, લયલા મજનૂન, કહાન ગોપી કે રામ સીતાના પ્રેમની યાદ કરાવતો આ કલાપીનો જીવનપ્રસંગ દેહસંબંધમાં ઝટ ઊતરી પડતા પ્રેમનું દૃશ્ય નથી જ; એ લાંબી તપશ્ચર્યા છે. સામાન્ય માનવીના માપથી એ ન જ મપાય.

બહુ જ થોડા માનવી, બહુ જ પુણ્યશાળી માનવી આ રીતે પોતાના હૃદયને કસે છે—તપાસે છે, વ્યથા ભોગવે છે અને પરિણામની સંપૂર્ણ જવાબદારી ઉપાડી લે છે. કલાપીના આ જીવનપ્રસંગમાં આપણે એક પ્રેમકથા-Romance વાંચવા લલચાઇએ છીએ, એ સારું છે; છતાં પ્રેમકથા હતાં એ, સચ્ચાઇભરેલા, વ્યથાભરેલા હૃદયની એક રુદનકથા છે, જે આપણે ભૂલવા સરખું નથી. 'હૃદયત્રિપુટી' પ્રેમકવિતા ભલે હોય;

જીવનને, જીવનના પ્રસંગોને એક સુઘડ હૃદયે આપેલી કલ્પના કવિતા ભલે હોય; એ પ્રેમકવિતા ઉપરાંત સત્યના, ન્યાયના સમુદ્રમંથનની પણ કથા છે. કલાપીના જીવનની એ એક વિશિષ્ટતાને લંબાણુ વર્ણનની જરૂર નથી: કલાપીના પત્રોમાં એનો જેટલો સ્ફોટ થાય છે તેટલો કોઇ પણ વિવેચકના કથનમાં થઇ શકે એમ નથી. કાન્તનું કલાપીને સંબોધન, કાન્તની પ્રસ્તાવના અને કાન્તે આપેલી કલાપીની પત્ર કથા કરતાં કલાપીના જીવનને ઓળખાવતાં બીજા વધારે તત્ત્વો હજી આપણને મળ્યાં નથી; મેળવવાની જરૂર પણ નથી.

કલાપીએ લગભગ આખા હિંદની મુસાફરી કરી છે અને તેના હૃદય ઉપર કાશ્મિરના સૃષ્ટિસૌંદર્યે ભારે છાપ પાડી છે.

એકવીસમે વર્ષે કલાપીને લાઠીનું રાજ્ય સ્વતંત્ર અધિકારથી સોંપવામાં આવ્યું. પાંચ વર્ષ સુધી રાજ્ય ભોગવનાર કલાપી વૈભવવિલાસપ્રિય મોજીપુરૂષ ન હતા; શિક્ષાના શોખીન અમલદારશિરોમણિ ન હતા; સત્તાના શોખીન સરમુખત્યાર ન હતા; " સત્તા વાપરવાની ટેવથી તેઓના ચહેરા ઉપર જ મગરૂરીની એવી છાપ બેસી ગયેલી હું જોઉં છું કે તેઓથી હું બને તેટલો દૂર રહું છું અને રહીશ. " સત્તાધારીતરીકેના તેમના આ શબ્દો. રાજગૌરવ ખરૂં; રાજગુમાનનો અંશ પણ નહિ! ઉપરાંત એના જીવનની ચાવી સમા પ્રસંગને એક વાર જતો કરી પોતાના રાજવીપણાને પણ કસોટીએ ચડાવનાર કલાપી સત્તા–રાજસત્તાનાં ઝેર કેટલાં પી જતો હતો તે એના એક પત્રથી આપણે સમજી શકીશું:

'અન્યની સ્ત્રીને ઉપાડી જનાર રાજા પ્રજાને કેમ ન્યાય આપી શકશે ? પ્રજા એવા રાજા પાસેથી શી આશા રાખી શકે? અને તેમ કરવાનો શો હક્ક છે ?'

આ સાચા ઉદ્ગારમાં કલાપીના રાજવીપણાનો–સત્તાશોખનો ખ્યાલ આપણને આવી જાય છે. રાજાઓ જરૂર સત્તાશોખીન છે, અને એકટનના મત પ્રમાણે સત્તામાં કાંઇ એવું તત્ત્વ રહેલું જ છે કે જે સત્તાધારીને ભ્રષ્ટ કરે જ. છતાં એમાં અપવાદ નથી એમ કહેવું એ કલાપીના અસ્તિત્વને ભૂલવા સરખું છે.

એના શાસનકાળમાં ગુજરાત–કાઠિયાવાડનો ભયંકર 'છપ્પનિયા'ને નામે ઓળખાતો દુષ્કાળ પડયો હતો. તે વખતના 'કલાપી'ના ઉદ્ગાર એક સાચા રાજકર્તા તરીકેના ઉદ્ગાર છે:—

" એક પણ માણસ આ રાજ્યમાં ભૂખથી ન મરે તો પ્રભુનો મોટો ઉપકાર. "

રાજખટપટ અને ગૃહખટપટનો કલાપીને બારેમાસ ભાર કંટાળો હતો. પરદેશી બ્રિટિશ સત્તા રાજવીઓની પરાધીનતાનો સ્ફોટ પણ ક્યાં ક્યાં કરતી હતી તેનું કલાપીને ઉગ્ર ભાન હતું. રાજ્ય કરતાં ત્યાગ કલાપીને વધારે પ્રિય હતો. કલાપીને કેટલાક કવિ કહે છે, કેટલાક સ્નેહી કહે છે; પરંતુ એ સ્નેહીઓ અને કવિઓના મંડપમાં શોભતો એક અજબ ત્યાગી હતો, એ વાત ભૂલી જવા સરખી તો નથી જ! કલાપી કવિ હતો, સ્નેહી હતો, ત્યાગી હતો!

જે સ્નેહમંથન, સત્યમંથન તેના હૃદયમાં ચાલી રહ્યું હતું તેનું પરિણામ સને ૧૮૯૮ માં શોભના સાથેના લગ્નમાં આવ્યું. એ પરિસ્થિતિ અટકાવવા માટે તેણે કરેલા ગંભીર પ્રયત્નો તેની પ્રમાણિકતાનો અચૂક પુરાવો છે. શોભનાને તેણે તેની કોમના એક યુવક સાથે પરણાવી પણ દીધી અને પોતાના આકર્ષણ વચ્ચે પોતે હાથે કરીને એક વજ્ર-દિવાલ ઊભી કરી દીધી. ભાગ્યે જ કોઈ રાજવી, ભાગ્યે જ કોઈ માનવી આવો ભીષણ ત્યાગ કરી શકે! સહુ સહુના હૃદયને પૂછે અને પછી કલાપીના કાર્યને ન્યાયને ત્રાજવે તોળવા બેસે!

વજ્રદિવાલ પીગળી ગઈ અને છૂટાછૂટકાનો આશ્રય લઈ શોભનાને છૂટી કરી કલાપીએ તેની સાથે ખુલ્લું લગ્ન કર્યું. કલાપી માત્ર સૌંદર્ય-શોખીન માનવી કે રાજવી હોત તો તેને આ લગ્ન કરવાની જરૂર હોત નહિ. લગ્ન કર્યા વગર તે પોતાનો શોખ પૂરો કરી શક્યો હોત. પરંતુ એ સામાન્ય માનવી ન હતો; એ સામાન્ય રાજવી ન હતો; એ સામાન્ય દેહ-શોખીન પ્રેમી ન હતો. એનો રાગ પણ અત્યંત શુદ્ધ, સ્વચ્છ, ટેકીલો અને સર્વાર્પણ કરવાની તાકાતવાળો હતો. એનો રાગ ત્યાગનો જ એક ભાગ હતો.

રાજવી કલાપીનું મિત્રમંડળ પણ વિશેષત: રાજ્યરંગિત ન હતું. તેના એક રાજમિત્ર શ્રી વાજસૂરવાળા હજી આપણી વચ્ચે છે અને 'કલાપી' ની સ્મરણ દેરી રચી તેમણે પોતાની મૈત્રીને મૂર્તિમંત પણ કરી છે. એ અપવાદ. પરંતુ એ યુગના વિચિત્ર, વિશિષ્ટ, છતાં સમાજને દોરનાર સાહિ-ત્યકારોમાંથી ઘણાની સાથે કલાપીને મૈત્રી હતી. મણિલાલ નભુભાઈ, કાન્ત-મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, લલિત, મસ્તકવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, જટિલ, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, બળવંતરાય ઠાકોર એવી આજ પણ માનપાત્ર બની રહેલી વ્યક્તિઓ કલાપીના મિત્રમંડળમાં હતી. નવગુજરાતને ઘડતી વ્યક્તિઓનું આકર્ષણ કરનાર કલાપી પોતે પણ નવગુજરાતનો એક ઘડવૈયો જ છે. એણે પોતાના યુગને પોતાનામાં સમાવ્યો છે અને નવીન

બળપ્રવાહોને ઝીલ્યા છે. કલાપીનો દરબાર એ કોઈ રાજાને તાઝીમ ભરવાનું, ચમકતું, નાટારંગથી ગાજતું, સેવકો કે ખુશામતીઆઓથી ઉભરાતું દીવાનખાનું ન હતું; ગુજરાતના સાચા ઘડવૈયાઓની એ મજલિસ હતી.

એક વિશિષ્ટ ઘટનાની નોંધ લેવાનું અત્રે મન થાય છે. કલાપી અને ન્હાનાલાલ વચ્ચે અંગત કે સાહિત્યવિષયક સંબંધ જાણ્યો નથી. છતાં કલાપીના પૌત્ર 'રાજહંસ'ની ભભકભરી છતાં ગૌરવશીલ અને ગંભીર બનતી સાહિત્યસૃષ્ટિ પોતાના આકારઘડતરમાં ન્હાનાલાલ-શૈલીની બહુ પડોશમાં આવી ગઈ છે!

કલાપીનો વાંચનશોખ પણ બહુવિધ અને વિશાળ કહેવાય. રાજકુમાર કોલેજે તો કાંઈ બહુ જ્ઞાનભાર તેના મનમાં ભર્યો દેખાતો નથી કે સાહિત્યનો શોખ ઉપજાવ્યો દેખાતો નથી. છતાં અંગ્રેજી ગુજરાતી સંસ્કૃત અને ઉર્દૂ ભાષાનો તેને ભારે શોખ હતો. તે સમયે ઉચ્ચતમ અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત ભાષાના કવિઓનો તેણે ઊંડો અને સદ્ભાવભર્યો અભ્યાસ પણ કર્યો હતો. સંસ્કારને-વિદ્યાને તે રાજગાદી કરતાં પણ ઊંચે સિંહાસને બેસાડતો હતોઃ—

"વડવાના હક્કબળે મેળવેલી રાજગાદી કરતાં મારા પોતાના બળેથી મેળવેલી વિદ્યા હજાર દરજ્જે ઉત્તમ."

આ વાક્ય કલાપીના અભ્યાસપ્રેમ ઉપર પૂરતો પ્રકાશ પાડે છે.

અને સને ૧૯૦૦ માં તો કલાપીનું અવસાન થયું! ફક્ત એક રાતનીજ માંદગી! માત્ર છવ્વીસ વર્ષનું જ જીવન! પરંતુ એ છવ્વીસ વર્ષમાં સાઠ વર્ષે પણ ન મળી શકે એવા રસઅનુભવ અને તપઅનુભવની સમૃદ્ધિ મેળવી અવસાન પછીની અર્ધી સદી સુધી કલાપી સાહિત્યદેહે તો સજીવન રહ્યો છે. છવ્વીસ વર્ષના ટૂંકા જીવનની તેની ક્ષણે ક્ષણ ભાવભરી, રસભરી અને અનુભવભરી હતી. તેમ ન હોત તો કલાપીએ જે સાહિત્ય સર્જ્યું છે તે સર્જી શકાત જ નહિ. કલાપીનું જીવન, કલાપીનું અવસાન અને કલાપીનું સાહિત્ય, એ ત્રણે સરખાં જ રોમાંચક છે. એ ત્રણે અરસપરસનાં પ્રતિબિંબ હોય એમ લાગે છે-જીવન, મૃત્યુ અને સાહિત્ય! કલાપીને, કલાપીના ટૂંકા જીવનને યાદ કરતાં શેલી, કીટસ, તરુ દત્ત અને રૂપર્ટ બ્રુકસનાં ટૂંકાં જીવન યાદ આવે છે, અને એક અકથ્ય દુઃખભર્યો વિષાદ હૃદયમાં છવાઈ જાય છે.

કલાપીનું આ ટૂંકું જીવન-છવ્વીસ વર્ષનું. અંગ્રેજોની છત્રછાયામાં બીજા મહત્ત્વના પ્રસંગો તો મહારાજાઓના પણ જીવનમાં બનવા સંભવિત નથી; કલાપીના જીવનમાં આથી શું વધારે માગીએ? એ જીવન

દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યે નવાં નવાં બળ ઝીલ્યાં, નવા નવા અખતરાઓ કર્યા અને નવીન ગુજરાતી સાહિત્યને માનભર્યો આકાર આપ્યો. સરસ્વતીચંદ્ર, કુસુમમાળા, અલેકઝેન્ડર, કુંજવિહાર, ભદ્રંભદ્ર, ચક્રવાકમિથુન, કાન્તા નાટક અને ગીતગોવિંદના ભાષાંતર જેવાં ગૌહરોથી ગુર્જર સાહિત્ય એ વખતે સજ્જ થતું હતું. એ ટૂંકી પચ્ચીસીમાં કલાપીનું જીવન ઝબક્યું અને અસ્ત થયું. આમ કલાપીની સાહિત્યરચના ઓગણીસમી સદીની ખરી, પરંતુ કલાપી સાચી રીતે વીસમી સદીના સાહિત્યકાર ગણાય. ઓગણીસમી સદીમાં તેમને ન મળેલું સ્થાન વીસમી સદીએ આપી એ સત્ય પૂરવાર કર્યું છે. ભૌતિક દેહ અદ્રશ્ય થયા પછીજ અક્ષરદેહે ઓળખાઇ આજસુધી જીવંત રહેનાર સાહિત્યકાર કલાપીનું આ ભૌતિક જીવન પણ રોમાંચક છે. આ જીવનને પડછે આપણે એમના સાહિત્યને જોઇ લઇએ.

: ૩ :

કલાપીનો સાહિત્યફાલ

કલાપીએ જે સાહિત્યફાલ સર્જ્યો છે એ ફાલની વિપુલતા આપણને આશ્ચર્યમાં નાખી દે છે. 'કેકારવ' એ તો જાણીતી કાવ્યરચના છે જ. તે ઉપરાંત તેમણે 'મહાકાવ્યો'ની શૈલીમાં પોતાના પૂર્વજ હમીરજી ગોહેલનું અધૂરૂં છતાં અનોખું કાવ્ય આપણને આપ્યું છે.

'માલા' અને 'મુદ્રિકા' એ તેમની લખેલી લાંબી કથા—અનુવાદકથા ભલે કહો!

એમણે પ્રવાસવર્ણન પણ લખ્યું છે, જે 'કાશ્મીરના પ્રવાસ' ને નામે પ્રવાસવર્ણનના સાહિત્યમાં કદાચ આદિસ્થાને આવી શકે.

સંવાદોનું વણખીલેલું ક્ષેત્ર પણ તેમણે ખીલવવા સફળ પ્રયાસ કર્યો છે.

પત્રલેખનનો સાહિત્યપ્રકાર ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય તરીકે ગણાવાને પાત્ર હોય તો તે કદાચ એકલા કલાપીનો જ. આપણે ત્યાં પત્રલેખન સાહિત્યસ્વરૂપે હજી વિકસ્યું નથી. પરંતુ પત્રલેખન સાહિત્ય બની શકે છે એવું ગુજરાતી ભાષામાં જો કોઇએ પણ સચોટ રીતે સાબિત કર્યું હોય તો તે કલાપીએ.

તેમની 'નોંધપોથી' પણ એક સાહિત્યકૃતિ છે. નર્મદ અને નરસિંરાવ સરખા કેટલાક સાક્ષરોએ પોતાની નોંધપોથી લખી છે. એ સાહિત્યપ્રકાર પણ હજી આપણે ત્યાં બહુ ખીલ્યો નથી. એમાં અંગત તત્ત્વોનું પ્રાધાન્ય હોવાથી, અને દિનચર્યામાં આવી જતા પ્રસંગો કે વિચારોનાં ચર્ચણ થતાં હોવાથી એનું તાત્કાલિન પ્રકાશન બહુ શક્ય ન પણ લાગે;

છતાં નોંધપોથીના લેખકના સમગ્ર માનસવિકાસને સમજવા માટે તેમ જ લેખકના સમયને પિછાનવા માટે એ સાહિત્યપ્રકાર પણ બહુ ઉપયોગી નીવડયો છે. આત્મકથાને નામે વિકસતું જતું સાહિત્યઅંગ અને આવી નોંધપોથી એકબીજાની બહુ નજીક આવી રહે છે. એ સાહિત્ય અંગમાં પણ કલાપીએ પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો છે.

માત્ર ફાળો નોંધાવવા ખાતર નહિ ! કલાપીને સાહિત્યકાર થવાની ધગશ ન હતી; ઇતિહાસમાં નામ અમર કરવાની લોલુપતા ન હતી; પરંતુ એનું હૃદયતંત્ર જ એવા પ્રકારનું હતું કે જે વ્યકત થયા વગર રહી શકે જ નહિ. ઊર્ધ્વગામી આત્માઓ માટે હૃદય વ્યકત કરવાના માર્ગ કલા અને સાહિત્યમાં સહજ મળી રહે છે. કલાપીને સાહિત્યકાર થવાની તલપૂર પણ લોલુપતા ન હતી; છતાં, એ ગુર્જરગિરાના સદ્ભાગ્યે સાહિત્યકાર બની રહ્યા. કવિતા, મહાકાવ્ય, નવલકથા, પ્રવાસવર્ણન, સંવાદ, પત્રલેખન, નોંધપોથી અને નિબંધ જેવાં સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોને પોતાના વ્યકિત-વૈશિષ્ટયની છાપ આપી ખીલવનાર સાહિત્યકાર ઇતિહાસમાં તો અમર છે જ. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આમ કાવ્ય અને ગદ્યના જુદા જુદા સાહિત્ય-પ્રકારો કલાપીએ ખીલવી તેમનો સાહિત્યમાં પ્રવેશ અને સત્કાર પણ કરાવ્યો છે.

: ૪ :

સ્નેહી ? કવિ ? બન્ને.

કલાપીના મિત્ર શ્રી. રૂપશંકર કહે છે તે અંશતઃ ખરું છે કે, 'કલાપીના આંતરસંસ્કાર સિવાય કલાપીની વ્યાવહારિક સ્થિતિ કોઈરીતે અસાધારણ ન હતી.' પરંતુ એના આંતરસંસ્કારે એના વ્યવહારને—સાધારણ વ્યવહારને પણ એટલાં અસાધારણ બનાવી દીધાં હતાં કે કલાપીનું સામાન્ય જીવન, નિત્યજીવન, ક્ષણે ક્ષણનું જીવન પણ કલામય, ઊર્મિમય, ચિંતનમય જીવન બની રહ્યું હતું. સાહિત્ય અને જીવનને કલાપીએ એવા અસાધારણ ગાઢ સંબંધમાં મૂકી દીધાં છે કે એના સાહિત્યને સમજવા માટે એના જીવનની આછી રૂપરેખા સમજવી બહુ આવશ્યક બની ગઇ છે—બીજા કોઇ પણ સાહિત્યકાર કરતાં. અને 'કલાપી સ્નેહી છે કે કવિ ?' જેવા ગુર્જર સાહિત્યમાં ઉત્પન્ન થયેલાં વાદનાં મૂળ પણ કલાપીના જીવન-કવનમાં રહેલી અભિન્નતામાં જ રહેલાં છે. 'સ્નેહી' અને 'કવિ' એ બન્ને પરસ્પર ન સમાય

એવાં તત્ત્વ નથી. જે કવિ હોય તે સ્નેહી ન થઇ શકે, અને સ્નેહી હોય એ કવિ ન થઇ શકે, એવો કોઇ કુદરતનો, સમાજનો, માનસશાસ્ત્રનો કે રસશાસ્ત્રનો નિયમ નથી. ઊલટું, સાચો સ્નેહી સાચો કવિ બની શકે અને સાચો કવિ સાચો સ્નેહી બની શકે ! કલાપીના અન્ય અંગત મિત્ર 'કાન્તે' કલાપી કવિ નથી પણ સ્નેહી છે એવું એક કથન ચલણી બનાવ્યું એમાં કાન્તનો ઉદ્દેશ કલાપીના સ્નેહજીવન ઉપર ભાર મૂકવાનોજ હતો; નહિ કે કલાપીના કવિસ્થાનને ડગમગાવવાનો. પાછળથી 'કાન્ત' ને એની સ્પષ્ટતા પણ કરવી પડી હતી અને સ્નેહીને કવિ કરતાં ઉચ્ચ આસને બેસાડી કવિને માત્ર કવિતાના જીવન-વ્યવસાયીની કક્ષાએ ઉતારી મૂકવો પડયો હતો. 'કવિતા એ જેની જીન્દગીનો સર્વોપરિ સ્નેહ હોય તે જ કવિ હોઇ શકે' એવું નવું વાદગ્રસ્ત કથન પાછું તેમને પ્રચારમાં લાવવું પડયું ! એ સંબંધમાં વધારે દલીલબાજી જરૂરી નથી. કલાપી સ્નેહી પણ હતો અને કવિ પણ હતો.—કદાચ, એ સ્નેહી હતો માટે જ એ કવિ થયો એમ કહેવામાં 'કાન્ત' ના કથનનો ઉદ્દેશ આપણે વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજી શકીએ એમ છે. કલાપીએ કવિતા લખી એ તેના સ્નેહીપણાની ઉગ્રતામાં જ, કવિતા લખવા ખાતર; કવિ તરીકેની કીર્તિ કમાવા ખાતર નહિ; ગુર્જર સાહિત્યને ઉન્નત કરવાની ભાવનાથી નહિ. એની નમ્રતા એવા ભવ્ય દર્શનને પોષે એમ હતું જ નહિ. એની અસાધારણ નમ્રતાએ તો એને પોતાની જ કવિતાનો કાતિલ વિવેચક બનાવ્યો છે. પોતાની કવિતા માટેના કલાપીના સુપ્રસિદ્ધ ઉદ્‌ગારો આ રહ્યા:

> 'કવિતા ! મ્હારી કવિતાને કવિતા કહેતો નથી. હું કવિ છું એવું હું માની જ શકયો નથી...મને વિચારો ગોઠવતાં આવડતું નથી. મ્હારા જીવનમાં કલા નથી, માત્ર લાગણીઓ જ છે, અને મ્હારી કવિતા પણ તેવીજ છે. હું જે કાંઇ લખું તે મ્હને જ આનંદ આપી શકે તેવું ય થતું નથી. હું શેલી કે શેકસપીયર વાંચતો હોઉં છું ત્યારે ઘણી વખત મને થઇ જાય છે, બાળી નાખું મ્હારી કવિતાને–એ કાગળોને બાળી નાખું.'

ગુજરાતના સદ્‌ભાગ્યે કલાપીએ પોતાના મન ઉપર અંકુશ મૂકી પોતાની કવિતાને બાળી મૂકી નથી ! કલાપીના પોતાની કવિતા માટે વ્યક્ત થયેલા મત સાથે હજી સુધી કોઇ સંમત થયું નથી. એની કવિતામાં કલાના ગુણો કેટલા છે, એની ચર્ચા કરવાને બદલે આપણે એટલી જ હકીકત વિચારી લેઇશું કે એ કવિતાનો આદરપૂર્વક સંગ્રહ થયો છે, એ

કવિતા મુખપાઠ થઈ છે, પાઠ્ય પુસ્તકોમાં દાખલ થઈ છે, અભ્યાસક્રમોમાં ઉતરેલી છે, એના ઉપર વિવેચનો થયાં છે અને હજી આજ પણ એ કવિતા ભાવપૂર્વક વંચાય છે !

એટલું ખરું કે કલાપીની કવિતા લખવા ખાતર લખાઈ નથી, અને તેથી એની કવિતાના આકારને શૃંગારભર્યો બનાવવાની ખાસ કાળજી લેવાઈ નથી; લાગણીના વેગની આસપાસ સુંદર આરા-કિનારાની નકશી ઉપસાવવા પ્રયત્નો થયા નથી, અને કલાની ચાપલુસીએ તેના ઉપર મરામત કરવા મથન કર્યું નથી. કવિતાના કડક વિવેચકો સ્થળે સ્થળે ખામીઓ દેખાડી શકે એવું અસાવધપણું પણ એ કવિતા રચવામાં નથી જ, એમ કહી શકાય નહિ. અને સર્વ વિવેચકોનું માન સંપાદન કરે એવી સર્વાંગ સુંદર કવિતા તો કાલિદાસ કે શેક્સપીયરની પણ ક્યાં છે ?

છતાં પચાસ વર્ષથી ગુજરાતના હૃદયને ઝોક આપી રહેલી કલાપીની કાવ્યવાણી કવિતા નથી, એમ કહેવાનો અધિકાર એકલા કલાપીને જ હોઈ શકે ! એ આપણી સાચી કવિતા છે, આપણી પ્રિય કવિતા છે, આપણા હૃદયને એ સુંદર ભાવ-ઝોક આપી રહેલી કવિતા છે; આપણી ગુર્જરગિરાને સમૃદ્ધ કરી રહેલી કવિતા છે, એમાં જરાય શંકા નથી. એનો લખનાર ભલે સ્નેહી હોય, કવિ હોય કે બન્ને હોય ! સાહિત્યને પાને કલાપી કવિ છે, અને એનો 'કેકારવ' કવિતા છે. વધારામાં એટલું કે કલાપી એવો કવિ છે કે જેણે પોતાની કવિતાને પોતાના હૃદયનો નિર્મળ અરીસો બનાવી દીધી છે. અને કલાપીનું હૃદય એટલે ? ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતે ઓળખેલી ઊર્મિઓ, ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતે ઓળખેલું ચિંતન ઉડ્ડયન અને ઓગણીસમી સદીના ગુજરાતે ઝીલેલા સુઘડ સંસ્કારોનો એક ભવ્ય સંગ્રહ !

આજ વીસમી સદી એ સંગ્રહને પ્રેમપૂર્વક, માનપૂર્વક સાચવી રહી છે ! ઓગણીસમી સદી પાસેથી વીસમી સદીએ મેળવેલો એ કીમતી વારસો છે !

એ સંગ્રહમાંથી કલાપીનો કેકારવ આજ અનેક આવૃત્તિએ પહોંચે છે. બહુ થોડા કાવ્યગ્રંથોનું આવર્તન થાય છે. આટલી આવૃત્તિઓ

મેળવતી એ ગ્રંથની લોકપ્રિયતાનું સાચું માપ છે. કલાપી લોકપ્રિય ગણ્યું છે, અને વિદ્વદ્‌પ્રિય પણ છે. વચ્ચમાં એક એવો યુગ આવી ગયો કે જેમાં લોકપ્રિય નહિ પણ લોકોત્તર હોય તેવું સાહિત્ય સાચું સાહિત્ય ગણાવા લાગ્યું. હજી એ માન્યતાના ઓળા આપણા સાહિત્યમાં ફરતા રહે છે ખરા, છતાં સુઘડ બનતી જતી લોકરુચિ હવે પોતાની અસ્પૃશ્યતા સામે વાંધો ઉઠાવતી થઈ છે અને સામાન્યતાની કક્ષામાં ન ઊતરતી વિદ્વદ્‌-અંઘોળને જ આભડછેટ માનવા જેટલું બંડખોરપણું કેળવતી બની છે. જનરુચિ હવે અવગણી શકાય એટલી નીચી ઊતરતી રહી નથી. એટલે સાહિત્યમાં પણ લોકપ્રિયતા હોવી એ હલકું મનાતું અટકી ગયું છે. કેકારવને આપણે લોકપ્રિય કવિતાનો સુંદર નમુનો કહી શકીએ.

અને એ વિદ્વાનોને પણ પ્રિય છે એની સાબિતી અનેક વિદ્વાનોએ આજ સુધીમાં આપણને આપી છે. સમકાલીન વિવેચકોએ કેકારવ અને તેને ટહૂકનાર કલાપી પ્રત્યે જેટલું ધ્યાન આપ્યું છે એટલું બીજા કવિ પ્રત્યે ભાગ્યે જ આપ્યું હશે. અમુક દશકામાં નરસિંહરાવ કે મણિલાલ, અમુક દશકામાં ખબરદાર કે મેઘાણી, અમુક દશકામાં સુંદરમ્ કે ઉમાશંકરે વિવેચકોનું વધારેપડતું ધ્યાન ખેંચ્યું હોય એ સંભવિત છે; પરંતુ સતત જેના ઉપર ધ્યાન આપ્યા વગર આપણા વિવેચનને ચાલ્યું ન હોય એવા આપણા એક બે કવિઓમાં ન્હાનાલાલ અને કલાપી છે, એ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ન વિસરાય એવી ઘટના છે. કલાપી સંબંધી વિવેચન-સાહિત્ય વિપુલ બની ગયું છે. એ જ વિદ્વદ્‌ભોગ્યપણું ! નહિ ?

કેટલાક ગ્રંથો માટે વિવેચન નિરર્થક બની રહે છે. કેકારવ એવો જ એક ગ્રંથ છે. વિવેચનનો ઉદ્દેશ સાહિત્યગ્રંથોની ખામીઓ અને ખુબીઓનો અભ્યાસ કરી તે જનતા સમક્ષ રજૂ કરવાનો અને જનતાની રુચિને એ વિવેચન દ્વારા સાચા સાહિત્યસિદ્ધાંતોનો સ્પર્શ કરાવી ઊંચે લઈ જવાનો હોય છે. કેકારવ માટે ઘણું કહેવાઈ ગયું છે. એનું વધારે વિવેચન એ માત્ર જુદી ઢબ, જુદી દૃષ્ટિ કે બદલાતા જતા કાળમાનની જ ઓળખાણ આપે. એવી ઓળખાણ બહુ જરૂરી નથી હોતી, એવા ગ્રંથો માટે કે જે સ્વયં લોકપ્રિય અને વિદ્વદ્‌પ્રિય લાંબા સમય સુધી રહી શક્યા હોય. વીસમી સદીની ઝડપમાં પિસ્તાળીસ વર્ષની સતત લોકપ્રિયતા ચિરંજીવી લાગે એવી છે. કલાપીના કેકારવે તે અનુભવી છે. કેકારવનું વાંચન એ જ એનું

: ૫ :

કેકારવ અને નીતિ

છતાં સમય કેકારવની જુદી જુદી પરીક્ષા લીધા જ કરશે. દીર્ઘજીવી અને ચિરંજીવી સાહિત્યને પણ સમય સમયના પ્રશ્નપત્રો સ્હામે જવાબ લખવા પડે છે. જવાબ જેટલો સંતોષકારક એટલી સાહિત્યની મહત્તા. કલાપીના સમકાલીન મિત્રોએ તેના સમયને જવાબ આપ્યા છે; વર્ષો પછી કલાપીના ભકતોએ તેમના યુગને જવાબ આપ્યા છે; વિરોધી તો કલાપીને કોઈ મળ્યો જ નથી! છતાં એની ખામીઓ નિહાળનાર પણ કોઈ હશે ખરા!

નીતિની માત્ર મૂર્તિપૂજા કરનાર અને પ્રેમના ખુલ્લા સાદને બીભત્સ અનીતિ માનનાર કોઈકોઈ ચોખલિયાને મુખેથી કેકારવે સીત્કાર કઢાવ્યો પણ હશે–જેણે બીજી જ ક્ષણે રાધાકૃષ્ણનાં શૃંગાર–ગીતમાં નીતિની પરાકાષ્ઠા નિહાળી એ ગીતમાં પોતાનો સાદ પણ પુરાવ્યો હશે જ!

'કેકીસ્મરણ'ની

'લતા મુગ્ધની ચઢતી વિલાસે;
પયોધરો ગાઢ હસે હુલાસે'.

અથવા 'જયાં તું ત્યાં હું'ની

'હા હા! દેહ કલિ દિગમ્બર બની પ્યારી ખીલી નીકળી!'

કે 'સાકીને ઠપકો' નામની ગઝલની

'સરખાં બને બન્ને જરા,
ત્યાં તો શરાબીની મઝા.
ઉલટી કરી ત્હેં તો સનમ!
નયને સનમ ખેલી નહીં'!'

જેવી કડીઓ નીતિચુસ્ત માનસને આંખ મીંચવા કદાચ પ્રેરે ખરી!

પરંતુ નીતિચુસ્તોને થોડા પ્રશ્ન પૂછી લેઈએ:

(૧) નીતિની કોઈ સર્વમાન્ય કસોટી હશે ખરી?

(૨) સંસ્કૃત કવિઓએ રચેલાં સંભોગ–શૃંગારનાં કાવ્યો વાંચ્યા પછી કલાપીનાં કાવ્યોમાં અનીતિ દેખાય છે ખરી? નિદાન યોગી ભર્તૃહરિનું 'શૃંગાર શતક' તો જોયું છે ને?

(૩) સાહિત્યમાં શૃંગાર બીભત્સ ક્યારે બને? એ બન્ને રેખાઓ યુગે યુગે, અરે દસકે દસકે શું ફરતી રહેતી નથી?

(૪) દેહ અને દેહને રૂપરૂપનો અંબાર બનાવતો કામ એ બન્ને શું ઈશ્વરદત્ત બક્ષિસો નથી ? પ્રેમ-કામ ન હોત તો માનવદેહ જેવા માટીના માળખાને કોણ સુંદર માનત ?

(૫) સૌંદર્યવર્ણન-વિગતભર્યાં સૌંદર્યવર્ણન-અનીતિમય શા માટે ? સૌંદર્ય એ સર્જનનું સ્થૂળ સ્વરૂપ : બીજું પાસું ! સૌંદર્ય વગર સર્જન નથી જ ! એ સૂત્ર માન્ય છે ? એ જ કલાપીનું સૂત્ર.

પરંતુ એ પ્રશ્નો પૂછવાનો કશો અર્થ નથી. ઓગણીસમી સદીનો પાછલો ભાગ અને વીસમી સદીની શરૂઆતનો સમય Prudery–એક પ્રકારનું સુગાળવાપણું–શીખવી રહ્યો હતો. આંગ્લ સંસ્કારની એ અસર ! વિક્ટોરિયન યુગના સંપર્કનું એ પરિણામ ! કલાપી ગુજરાતને એ પરદેશી કૃત્રિમતાની પાર લેઇ જતો હતો.

અને કલાપીનો કેકારવ જેવો ભવ્ય વિરાગપડઘો પાડે છે તેવો વિરાગપડઘો બીજા કયા સાહિત્યગ્રંથમાંથી આપણને મળે એમ છે ?

'એ શું બધી દેહ તણી જ માયા ?
આત્મા પરે પ્રેમની શું ન છાયા ?
માની હતી પ્રીતિ વિશાળ કાયા,
તહીંય આની લઘુતા ભરેલી શી ?

× × × ×

અંગોને સ્પર્શતાં–અરર ! પણ ખારાશ મળશે,
અંગોને સ્પર્શતાં યદપિ સઘળો આ કટુ બને.

× × × ×

વળી

નથી નથી મુજ તત્ત્વો વિશ્વથી એક થાતાં,
હૃદય મમ ઘડાયું અન્ય કો વિશ્વ માટે !

× × × ×

પ્રણય, રતિ, દયા કે કોઈ એ ભ્રાતભાવ,
અરર ! નહિ ચહું એ સ્વાર્થના શું મિલાપ ?

જેવાં વૈરાગ્યદર્શન કાવ્યમાંથી બીજોબીજ ભરેલો કેકારવ એ [illegible] નથી જ !

પ્રેમનાં સદૈવ ગીત ગાતો આ 'સ્નેહી' પ્રેમનાં તોછડાં સ્વરૂપને ઝટ ઓળખી ઓળખાવે છે અને વ્યક્તિપ્રેમને વિરાટ બનાવવા મથે છે. એ સત્ય જોવા કલાપીનું ગમે તે કાવ્ય વાંચવું બસ થઇ પડશે. કેકારવ વાંચી માનવી વિષયી નહિ પરંતુ વિરાગી બને એમ છે—જો કે એ વિરાગ Orthodox રૂઢિમાન્ય વિરાગ નહિ, પરંતુ માનવતા, મૃદુતા, અનુકંપાથી ભરેલો સાચો વિરાગ !

: ૬ :

કેકારવમાં અનુવાદ, અનુકરણ અને સૂચન

કલાપીનાં કાવ્યોની મર્યાદા-ખામી શોધવા માટે એના અનુવાદો તરફ પણ દૃષ્ટિ જવાનો સંભવ છે. કલાપી અનુવાદપ્રિય છે, એમ પણ કહેવાયું છે-મનાયું છે. આપણે સહુ જાણીએ છીએ અને કેકારવની નોંધ ખુલ્લેખુલ્લું જાહેર પણ કરે છે કે 'પ્રેમ અને મૃત્યુ' 'પ્રેમ અને શ્રદ્ધા' 'ચંચલ પ્રેમસુખ' 'રસેચ્છા' 'સમુદ્રથી છંટાતું બાલક' 'વૃદ્ધ ટેલિયો' 'વૃદ્ધ માતા' 'પહાડી સાધુ' 'પ્રભુ-અનાલાપી ગાન' જેવાં કેટલાંક કાવ્યો અંગ્રેજ કવિ ટેનિસન, ટોમસ મૂર, શેલી, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ, વર્ડઝવર્થ, ગોલ્ડસ્મીથ, અને જર્મન કવિ ગેટેનાં કોઇ કોઇ કાવ્યોના અનુવાદરૂપ છે; સંપૂર્ણ અનુવાદ નહિ હોય તો સૂચિત તો છે જ. અનુવાદ કે સૂચનમાંથી જન્મ લેતાં કાવ્યો સ્વયંભૂ-અદ્યતન ગણાય નહિ, અને તેટલે દરજ્જે કવિપ્રતિભા ઊતરતી ગણાવી જોઇએ. આવી પણ માન્યતા કદી કદી કલાપીને અંગે ઉચ્ચરાયલી છે.

અનુવાદ કે સૂચનસર્જિત કાવ્ય સામાન્યતઃ સ્વયંસ્ફુરિત કાવ્ય કરતાં પ્રતિભામાં ઊતરે એ સાચી વાત છે. પરંતુ સૂચન ઊંચકી લેનાર કવિ એટલા જ કારણે સર્વથા ઊતરતો જ ગણાવો જોઇએ, એ કથન ઊંડી વિચારણા માગે છે. આમ તો જગતમાં કશું જ નવીન નથી. એક કલ્પના, એક ઊર્મિ, અને એક ચિંતન આપણને ચમકાવતાં આપણી ભાષામાં આજ મળી આવે! એનાં એ જ કલ્પના, ઊર્મિ, અને ચિંતન આપણાથી તદ્દન વિભિન્ન ભાષામાં પણ હોઇ શકે! એટલું જ નહિ, પરંતુ તે હજારો વર્ષ ઉપરના કોઇ કાવ્યમાં જડાયલાં હોય એમ પણ બને! માનવએકતાની સાક્ષી પૂરતાં આવાં સામ્ય એ કાંઇ આજની જ શોધખોળ નથી. સ્વતંત્ર રીતે પણ જુદા જુદા

માનવસમૂહો સરખામણી કરી શકાય એવા ઊર્મિ કે ચિંતનવિકાસને સાધી શકે છે. આજનો અને પૂર્વકાલનો માનવી સર્જનક્રમમાં તો એક જ છે ને ?

આવા પ્રસંગે માનવી ભૂલ ખાય છે અને સહવિકસિત ભાવને અનુકરણ તરીકે ઓળખાવવા લલચાય છે.

અને સંસ્કારની આપ–લે પણ એટલી સૂક્ષ્મ છતાં એટલી પ્રબળ હોય છે કે આપણે જાણતા હોતા નથી છતાં સંસ્કાર ઝીલાયે જાય છે. સૂફીવાદ અને વેદાંત એનું જાણીતું ઉદાહરણ છે. આજની આપણી ઉગ્ર રાષ્ટ્રીય ભાવનામાં પશ્ચિમની કેટલી પ્રબળ અસર છે એનો ઈતિહાસ સ્વરાજ્ય મેળવ્યા પછી ભલે આપણે વિગતથી લખીએ ! પરંતુ ' જય જય ગરવી ગુજરાત ' ગાઈ ગુજરાતને અગર ' વંદેમાતરમ્ ' ગાઈ હિંદને માતાનું સુંદર કલ્પનાસ્વરૂપ આપી તેની આસપાસ આપણા દેશાભિમાનની છત્રછાયા કરતી વખતે આપણને કદી યાદ આવ્યું છે કે સિંહશોભિત બ્રિટાનિયાની ત્રિશૂળધારી મૂર્તિમાં એ બન્નેનાં પ્રેરણાઝરણ હોવાનો પૂરો સંભવ છે ? આપણે અનેક દેવીઓને સૈકાઓથી પૂજીએ છીએ. હિંદ દેવીનું કે ગુર્જર માતાનું સર્જન સો વર્ષ કરતાં વધારે જૂનું નથી ! જનની જન્મભૂમિના વારંવાર કરવામાં આવતા ઉલ્લેખે પણ આપણને બ્રિટિશ સંસર્ગ પહેલાં માતૃભૂમિની આટલી સ્પષ્ટ અને મૂર્તિવિધાનમાં ઊતર્યા વગર રહી શકે નહિ એવી ઉગ્ર ભાવના આપી ન હતી. યુદ્ધ કે વિરોધ પણ આ સંસ્કારની અણધારી અસરને અટકાવી શકતાં નથી.

અંગ્રેજી સાહિત્ય–પશ્ચિમનું સાહિત્ય–આજથી નહિ પરંતુ ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી આપણા સાહિત્યને ઘડી રહ્યું છે, એ ભૂલવા સરખું નથી. આપણા સર્વ સાહિત્ય આકારો અને પ્રકારોને પશ્ચિમ ઘાટ આપી રહ્યું છે. અને આપણા સર્વ સાહિત્યકારો એની અસર નીચે આવી ચૂક્યા છે, એ પૂરવાર કરવાની જરૂર નથી. શેલીના Cloudમાંથી નરસિંહરાવનાં ' મેઘ ' અને ' ચંદા ' જન્મ્યાં, અને એ ચંદાની અસર નીચે કલાપીનો ' કમલિની ' છંદસહ સર્જન પામી એમ કહેવામાં આપણે સંસ્કારસ્પર્શનો ઈતિહાસ જોઈએ છીએ, નહિ કે પરસ્પર થતાં અપહરણોનો. નરસિંહરાવ અને કલાપી બન્નેની પ્રતિભા જુદા પ્રકારની છે. નરસિંહરાવ 'કમલિની' લખી શક્યા ન હોત; કલાપી ' ચંદા ' લખી શક્યો ન હોત. છતાં એ બન્ને સ્વરૂપમાં સામ્યતાવાળી કવિતાનાં મૂળ અંગ્રેજ કવિ શેલી સુધી પહોંચે છે. અનુકરણ આમ એક રીતે વિકાસ અને પ્રગતિનો એક સાહિત્યમાર્ગ બની રહે છે. જગતને એક બનાવવાના ઉદ્દેશમાં સાહિત્ય–અનુકરણ એક મોટું સાધન છે.

આપણા સાહિત્યકારો ઉપર અનુવાદ અને અનુકરણ કે સૂચિત વિચાર સંબંધી ઠીક ઠીક આક્ષેપો મુકાયા છે, અને વચ્ચે વચ્ચે સાહિત્યજગત જાગી જાય એવા સાહિત્ય-ઉલ્કાપાત પણ થયા છે. બીજાનું કાવ્ય કે અન્યની કૃતિ પોતાને નામે ચડાવી દેવી એમાં એક પ્રકારની હલકાઈ જરૂર દેખાઈ આવે છે; પરંતુ અનુકરણ કે સૂચનને ડગલે પગલે નોંધવાનું કાર્ય લેખકો માથે લે તો તેઓ ઝડપથી લેખક બનતા મટી જશે! મુનશી, મેઘાણી, ન્હાનાલાલ કે નરસિંહરાવ સરખા અત્યંત માન્ય સાક્ષરો પણ એ ટીકામાંથી બચી શક્યા નથી. પ્રતિભાશાળી લેખકોનાં અનુકરણ કે અનુવાદ પણ ઘણુંખરું Original-અદ્યતન કૃતિ બની રહે છે, એમાં શક નહિ. ડ્યુમાની છાપ મુનશી ઉપર પડી છે એમ માન્યા છતાં મુનશીને ગુજરાતે અનુવાદકારનું સ્થાન આપ્યું નથી. 'કોઇનો લાડકવાયો' ભલે 'Some body's darling'માંથી જન્મ્યો હોય. એ પૂર્ણ અને શુદ્ધ હિંદી છે. એ વાતની ના પાડવી એ ટીકાખોરપણાનું લક્ષણ બની જાય છે. પ્રતિભાશાળી સાહિત્યકારોનાં હૃદયમાં એક કીમિયો રહેલો હોય છે. એ કીમિયો પરકીય સંસ્કાર કે પરકીય ઊર્મિને એવાં પોતાનાં બનાવી દે છે કે એની પરકીય છાપ સમૂળ ટળી જઈ એ સ્વતંત્ર, પરકીય છાપથી મુક્ત કૃતિ બની જાય છે. નાની નાની લીટીઓ, અક્ષરો, શબ્દો કે ભાવને શોધી ખોળી એવી જ બીજાની લીટીઓ, અક્ષરો, શબ્દો કે ભાવને સામે મૂકી કહેવા મથવું કે આ અપહરણ છે, અસ્વીકૃત અનુવાદ છે, એમાં સાક્ષરતા કરતાં લેખકને ચીડવવાનું મર્કટપણું વધારે દેખાઈ આવે છે.

સૂચનો તો કોણ ક્યાંથી નથી લેતું? હોલીનશેડના ફકરા અને ફકરા શેક્સપીયરનાં નાટકોમાંથી ટાંકી બતાવાય છે. પરંતુ એથી શેક્સપીયરની કલા ઊતરતી કોટીની બની જતી નથી. કલાપીએ તો પ્રમાણિકપણે અનુવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે. અને તે પણ કેટલા થોડા? પાંસસોપંદર પાનમાં ભાગ્યે આવા અનુવાદે પંદર વીસ પાન લીધાં હોય!

અને એ અનુવાદો પણ કેવા છે? 'વૃદ્ધ માતા' એ વર્ડ્ઝવર્થના Sorrows of Margaret કાવ્યનો અનુવાદ છે, એમ આપણે જાણીએ કે ન જાણીએ તો ય વાચકને આંસુ પડાવે એવો એ વાત્સલ્યનો આર્ત્તનાદ તેને અનુવાદની છાપથી પર લેઇ જાય છે.

'એવો ત્હોયે ડરીશ કદી ના માતની શું પડીથી,
કાલો ઘેલો નિરખીશ તને, બાપુ ! હું આંસુડાંથી !

× × × ×

જે ઘંટીને દળી દળી તને પોષતી હેતથી હું,
ન્હાના ત્હારા સહુજ કજિયા પૂરતી કોડથી હું;
હોંસે ઘંટી દળીશ ફરી તે જોઈ મ્હોં બાપ ! ત્હારૂં,
જ્યાં સુધી હું શિથિલ મુજ આ દેહમાં જીવ ધારૂં.'

એ શબ્દો અનુવાદના હોય ત્હોય અપૂર્વતાની છાપવાળા છે. એવું અને એવું 'વૃદ્ધ ટેલિયો' નામનું કાવ્ય ભલે અનુવાદ હોય; અંગ્રેજી ભાષાના કાવ્યે સૂચવેલો ભાવ એ ભલે હોય ! ખંડેર સરખી વૃદ્ધાવસ્થા અનુભવતો એ વૃદ્ધ ટેલિયો સ્મૃતિખંડેરો ઉઘાડી પોતાની સ્વીકારી લીધેલી બ્હેનનાં સ્મરણમાં વગર આંસુ પાડયે સાંભળનારને આંસુ પડાવે છે ત્યારે કલાપીનું આ કાવ્ય વર્ડઝવર્થનો અનુવાદ છે એવો વિચાર સરખો પણ સ્ફુરતો નથી અને

'રે મહેરબાન ! નકી મૃત્યુ ભલાનું વ્હેલું;
ને શુષ્કને સળગવા બહુ કાલ લાગે !'

જેવાં હૃદયદ્રાવક ચરણો આપણી સ્મૃતિમાં ગુંજી રહે છે. આવા અનુવાદને અનુવાદ કહી ઉતારી પડાય તો નહિ જ. અનુવાદમાં પણ અપૂર્વ કવિત્વ કેટલું સ્ફુટ થાય છે એનો આનંદવિસ્મય જ આવા અનુવાદનું વિવેચન હોઈ શકે !

અનુવાદને જ આ ઢબે ઓળખ્યા પછી સૂચનો શોધવાની વૃત્તિ ઘટી જશે અને

'અમારાં મીઠાં તે રુદનમય છે ગીત સઘળાં.'

જેવાં વાક્યોમાં

Our Sweetest songs are those,
That tell of saddest thought.

સરખા શેલીના પડઘા સાંભળવાની જિજ્ઞાસા ભાગ્યે જ રહેશે.

વળી અનુવાદ ઘણાય કવિઓને exercise – અભ્યાસપાઠ સરખા નીવડે છે. અનુવાદ, અનુકરણમાંથી અપૂર્વતાની પ્રાપ્તિ અસંભવિત નથી જ. ગેટેના કાવ્ય ઉપરથી સૂચિત થએલું કહેવાતું 'અનાલાપી ગાન' જો

'સુખાભિજ્ઞામાં કો અવર સઘળું ભાન વિસરી
ભરી તેથી લેને તુજ જીગર પૂરું છલકતું:
પછી તેને કહેજે 'પ્રણય'! 'પ્રભુ'! 'હૈયું'! 'સુખ!' અને
કહેજે ચાહે તે અગર સુખમાં જે ચઢી ગયું.'

જેવું ભવ્ય ચિંતન આપી શકતું હોય તો આપણને આવાં અનેક સૂચનજન્મ્યાં કાવ્યો ભલે મળે! અપૂર્વતાની ખોટ પછી પડશે નહિ. કલાપીના અનુવાદનો મોટો ભાગ, કલાપીનાં સૂચિત કાવ્યોનો મોટો ભાગ અનુવાદની શિથિલતા કે રહેતેલપણું જરાય દર્શાવતો નથી. એમાં તાઝગીભરી ઊર્મિ છે. કલાપીને હાથ ચઢતાં ઉછીના વિચારો કે કલ્પના આપણી સ્વચ્છ ગુજરાતી કવિતા બની જાય છે.

આપણી અનુવાદચર્ચા પાછળ સંસ્કાર મિલ્કતના ઉછીનાપણા ઉપર નજર ભલે થાય, પરંતુ એ ઉછીની મિલ્કતને સુધારી વધારી શોભાયમાન બનાવી રહેલી તાકાત તરફ પણ સાથે સાથે નજર જવી જોઇએ. અનુવાદ કે સૂચન એ સર્વથા છંડામણ નથી. હમીરજી ગોહેલ જેવા મહાકાવ્યની રચનામાં વોલ્ટર સ્કોટના Lady of the Lakeની આકારછાયા, સર્ગ-રચના અને વીણાના સંબોધનસ્વરૂપને જોવા આપણે લલચાઇએ ત્યારે એમાં રહેલી વિશિષ્ટતા જોવાનું પણ ન જ વિસરીએ. હમીરજી ગોહેલ એ 'લેડી ઓફ ધી લેક'નો માત્ર પડછાયો નથી જ — પછી ભલે એના આકારસામ્ય તરફ આપણી નજર જાય. આકારસામ્ય અપૂર્વતાને ઓછી કરતું નથી.

: ૭ :

કેકારવ – સમયના સંસ્કારો ઝીલતી વાણી

કલાપીના યુગને આપણે એક ત્રિવેણીસંગમ કહી શકીએ. ગુર્જર-ગિરાનો પ્રવાહ તો ચાલુ હતો જ. દયારામથી જૂની ગુજરાતીની સીમા પૂરી થતાં દલપત – નર્મદનાં વહેણે ગુજરાતી ભાષામાં પૂર ચડાવી નવી સીમા શરૂ કરી. એ સીમાથી શરૂ થતા વહેણમાં અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાથે ફારસી સંસ્કૃતિના પ્રવાહો ભળ્યા અને આપણી ગુર્જરગિરા ઊંડી, વિશાળ, સ્થિરતાભરી અને માગ મુકાવે એવી પ્રબળ બની. સંસ્કૃતની અસરે છંદરચના, ચિંતન અને શબ્દવૈવિધ્ય આપ્યાં. અંગ્રેજીની અસરમાં

'એવો હોયે ડરીશ કદી ના આતની ઝુંપડીથી,
કાલો ઘેલો નિરખીશ તને, બાપુ ! હું આંસુડાંથી !

× × × ×

જે ઘંટીને દળી દળી તને પોષતી હેતથી હું,
ન્હાના ત્હારા સહુજ કજિયા પૂરતી કોડથી હું;
હોંસે ઘંટી દળીશ ફરી તે જોઈ મ્હોં બાપ ! ત્હારૂં,
જ્યાં સુધી હું શિથિલ મુજ આ દેહમાં જીવ ધારૂં.'

એ શબ્દો અનુવાદના હોય ત્હોય અપૂર્વતાની છાપવાળા છે. એવું અને એવું 'વૃદ્ધ ટેલિયો' નામનું કાવ્ય ભલે અનુવાદ હોય; અંગ્રેજી ભાષાના કાવ્યે સૂચવેલો ભાવ એ ભલે હોય ! ખંડેર સરખી વૃદ્ધાવસ્થા અનુભવતો એ વૃદ્ધ ટેલિયો સ્મૃતિખંડેરો ઉઘાડી પોતાની સ્વીકારી લીધેલી બ્હેનનાં સ્મરણમાં વગર આંસુ પાડયે સાંભળનારને આંસુ પડાવે છે ત્યારે કલાપીનું આ કાવ્ય વર્ડ્ઝવર્થનો અનુવાદ છે એવો વિચાર સરખો પણ સ્ફુરતો નથી અને

'રે મહેરબાન ! નકી મૃત્યુ ભલાનું વ્હેલું;
ને શુષ્કને સળગવા બહૂ કાલ લાંબો !'

જેવાં હૃદયદ્રાવક ચરણો આપણી સ્મૃતિમાં ગુંજી રહે છે. આવા અનુવાદને અનુવાદ કહી ઉતારી પડાય તો નહિ જ. અનુવાદમાં પણ અપૂર્વ કવિત્વ કેટલું સ્ફુટ થાય છે એનો આનંદવિસ્મય જ આવા અનુવાદનું વિવેચન હોઈ શકે !

અનુવાદને જ આ ઢબે ઓળખ્યા પછી સૂચનો શોધવાની વૃત્તિ ઘટી જશે અને

'અમારાં મીઠાં તે રુદનમય છે ગીત સઘળાં.'

જેવાં વાક્યોમાં

Our Sweetest songs are those,
That tell of saddest thought.

સરખા શૈલીના પડઘા સાંભળવાની જિજ્ઞાસા ભાગ્યે જ રહેશે.

વળી અનુવાદ ઘણાય કવિઓને exercise – અભ્યાસપાઠ [illegible] નીવડે છે. અનુવાદ, અનુકરણમાંથી અપૂર્વતા [illegible] જ. ગેટેના કાવ્ય ઉપરથી સૂચિત થએલું કે [illegible]

'સુખાભિજ્ઞામાં કો અવર સઘળું' ભાન વિસરી
ભરી તેથી લેને તુજ જીગર પૂરૂં છલકતું:
પછી તેને કહેજે 'પ્રણય'! 'પ્રભુ'! 'હૈયું'! 'સુખ!' અને
કહેજે ચાહે તે અગર મુખમાં જે ચઢી ગયું.'

જેવું ભવ્ય ચિંતન આપી શકતું હોય તો આપણને આવાં અનેક સૂચનજન્મ્યાં કાવ્યો ભલે મળે! અપૂર્વતાની ખોટ પછી પડશે નહિ. કલાપીના અનુવાદનો મોટો ભાગ, કલાપીનાં સૂચિત કાવ્યોનો મોટો ભાગ અનુવાદની શિથિલતા કે રહેતેલપણું જરાય દર્શાવતો નથી. એમાં તાઝગીભરી ઊર્મિ છે. કલાપીને હાથ ચઢતાં ઉછીના વિચારો કે કલ્પના આપણી સ્વચ્છ ગુજરાતી કવિતા બની જાય છે.

આપણી અનુવાદચર્ચા પાછળ સંસ્કાર મિલ્કતના ઉછીનાપણા ઉપર નજર ભલે થાય, પરંતુ એ ઉછીની મિલ્કતને સુધારી વધારી શોભાયમાન બનાવી રહેલી તાકાત તરફ પણ સાથે સાથે નજર જવી જોઇએ. અનુવાદ કે સૂચન એ સર્વથા છંડામણ નથી. હમીરજી ગોહેલ જેવા મહાકાવ્યની રચનામાં વૉલ્ટર સ્કૉટના Lady of the Lakeની આકારછાયા, સર્ગ-રચના અને વીણાના સંબોધનસ્વરૂપને જોવા આપણે લલચાઇએ ત્યારે એમાં રહેલી વિશિષ્ટતા જોવાનું પણ ન જ વિસરીએ. હમીરજી ગોહેલ એ 'લેડી ઑફ ધી લેક'નો માત્ર પડછાયો નથી જ — પછી ભલે એના આકારસામ્ય તરફ આપણી નજર જાય. આકારસામ્ય અપૂર્વતાને ઓછી કરતું નથી.

: ૭ :

કેકારવ – સમયના સંસ્કારો ઝીલતી વાણી

કલાપીના યુગને આપણે એક ત્રિવેણીસંગમ કહી શકીએ. ગુર્જર-ગિરાનો પ્રવાહ તો ચાલુ હતો જ. દયારામથી જૂની ગુજરાતીની સીમા પૂરી થતાં દલપત – નર્મદનાં વહેણે ગુજરાતી ભાષામાં પૂર ચડાવી નવી સીમા શરૂ કરી. એ સીમાથી શરૂ થતા વહેણમાં અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાથે ફારસી સંસ્કૃતિના પ્રવાહો ભળ્યા અને આપણી ગુર્જરગિરા ઊંડી, વિશાળ, સ્થિરતાભરી અને માગ મુકાવે એવી પ્રબળ બની. સં- અસરે છંદરચના, ચિંતન અને શબ્દવૈવિધ્ય આપ્યાં. અંગ્રેજીની

આપણી કલ્પના ઉન્નત, જીવંત અને રસતિયાળ બની, આપણને પ્રકૃતિની રંગીન વિવિધતા પાસે લેઈ ગઈ. ફારસીએ ગઝલ આપી: હિંદુ મુસ્લીમ સંસ્કારના વિનિમયની — કહો કે અભેદ્ય મિલનની એક ચાવી આપી. કલાપી એટલે ખુલ્લી ત્રિવેણીમાં સતત સ્નાન કરી રહેલો સાહિત્યસાધુ !

સંસ્કૃત અંગ્રેજીની ભેગી અસરથી ઘડાયલાં ખંડકાવ્યોના આદ્ય સર્જનનું માન કાન્તને ફાળે જાય છે. કાન્તે બે સુંદર ખંડકાવ્યો આપણને આપ્યાં છે: 'વસંત વિજય' અને 'ચક્રવાક મિથુન'. પરંતુ એ ખંડકાવ્યોના સમગ્ર જુમલામાં સંખ્યા અને વિવિધતાની દૃષ્ટિએ વધારેમાં વધારે ફાળો કોઇએ આપ્યો હોય તો તે કલાપીએ જ. બીજા કોઈ પણ સમકાલીનની સાથે કલાપીને સરખાવી શકાય એમ નથી. બીજા સમકાલીનોનું અહં તેમને એક જ ચીલે ચાલવા દેતું હતું — તેમણે પોતે પસંદ કરેલો ચીલો. કલાપીનું અહં એટલું સૂક્ષ્મ, એટલું પ્રવાહી, એટલું સર્વાનુકૂળ હતું કે એનો પગ પડતાં બધાય ચીલા એના પોતાના બની જતા. 'કાન્તે' પ્રગટાવેલા ખંડ – કાવ્યપ્રકારને કલાપીએ પોતાનો બનાવ્યો, અને 'સારસી' 'ગ્રામ્ય માતા' 'બિલ્વમંગલ' 'કન્યા અને ક્રૌંચ' 'મહાત્મા મૂળદાસ' 'ભરત' 'પ્રપાત' 'વીણાનો મૃગ' 'અસ્વસ્થ ગૃહિણી' 'ન્હાસી જતી મૃગી ને ઘવાયેલો મૃગ' જેવાં સોહામણાં હૃદયદ્રાવક ખંડકાવ્યો આપણને આપ્યાં, જેમના મુકુટ સરખી 'હૃદય ત્રિપુટી' કલાપીનું પોતાનું જ જીવનકાવ્ય કહી શકાય એમ છે. 'વૃદ્ધ ટેલિયો' અને 'પહાડી સાધુ' ને આ ગણનામાંથી અનુવાદના પાપે બાતલ કરીએ તોય ખંડકાવ્યોની આ શ્રેણીસમોવડી શ્રેણી બીજા કોઈ કવિએ આપી હોય એમ દેખાતું નથી.

ખંડકાવ્યની અત્રે ચર્ચા જરૂરી નથી. ગુર્જર સાહિત્યે અપનાવેલો આ કાવ્યપ્રકાર સર્વ કવિઓને પ્રિય થઈ પડ્યો છે, છતાં તેનું કલાવિધાન એટલું કૌશલ્ય માગે છે કે એ ઝટ ઝટ સૌને હાથ ચઢી જતો નથી. વસ્તુ અને પ્રસંગ કે પ્રસંગની પરંપરામાં ઊર્મિ અને કલ્પનાને ગૂંથી દેવાં; લાગણી અને પ્રકૃતિ વર્ણનને એકરસ બનાવી વસ્તુ અને પ્રસંગને ખીલવવા અને બહુ ટૂંકી નહિ તેમ જ બહુ લાંબી નહિ એવી કાવ્યમૂર્તિ ઘડી એમાં પ્રાણ પૂરી અંતિમ રુદન, વિષાદ, વિરાગ, કે વૈરાગ્યનો ઓળો લેવડાવવો એવાં લક્ષણવાળી રચના તરીકે કાંઈ ખંડકાવ્યનો

પરિચય આપણે કરી કરાવી શકીએ. એ શાસ્ત્રીય સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી ખંડકાવ્યનું માત્ર ગુજરાતી રૂપાંતર નથી. એ આખું નવીન ગુર્જર સર્જન છે. કલાપી લાંબુ જીવ્યો હોત તો એ સવ્યસાચી કવિ બની શક્યો હોત. કપરા ખંડકાવ્યને સરળતાથી પોતાનું બનાવી લેનાર કલાપી અનુપમ કૌશલ્યની સાક્ષી પુરે છે.

નરસિંહરાવે પ્રકૃતિ અને માનવભાવ વચ્ચે એકરાગ ઉપજાવી, છંદ-રચના દ્વારા સ્વાનુભવરસિકની છાપ પામેલાં ટુંકાં કાવ્યોને ગુર્જર ભાષામાં પ્રવેશ કરાવી સંસ્કારી ગુજરાતનું એક વાર થોડા સમય સુધી મન હરણ કર્યું હતું. એ પ્રથાની પ્રાથમિક કૃત્રિમતા ઘટી જઈ હવે એ કાવ્યસ્વરૂપ ગુજરાતમાં સર્વમાન્ય બની ગયું છે. કલાપીને નરસિંહરાવ કે એમને વખાણનાર વર્ગ સાથે અંગત પરિચય થયો હોય એમ દેખાતું નથી. ઉલટ, તેમના પ્રતિસ્પર્ધી મણિલાલ નભુભાઈ સાથે કલાપીને ગાઢ સંબંધ બંધાયો હતો, અને તેમના વેદાન્ત, પ્રાણવિનિમય, અધ્યાત્મ કે થિયોસૉફીના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે તેને ખૂબ આકર્ષણ હતું. છતાં નરસિંહરાવે સ્વાનુભવ રસિક – આત્મલક્ષી કાવ્યોની દાખલ કરેલી લઢણ કલાપીને જાણ્યે અજાણ્યે ઘણી જ ફાવી ગઈ છે, અને પ્રકૃતિનો ઊંડો જીવંત શોખ તેની પાસે સચોટ આત્મલક્ષી કાવ્યો મોટા પ્રમાણમાં લખાવી શક્યો છે. 'કમલિની' કાવ્યમાં નરસિંહરાવની 'ચંદા' જેવું સજીવારોપણ વિષમ હરિગીતમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે; ઉપરાંત 'તુષાર' કાવ્ય અને તેની કડીઓમાં

'હું છું ઊભો ગિરિતણા શિખરે ચઢીને,
કલ્લોલ માલ સમ ગીચ તુષાર નીચે–
મેદાન નીલવરણા ઉપરે ઝુક્યો છે:
જાણે જડયું સર રૂડું નભની તળે તે'

તથા નરસિંહરાવને પ્રિય ઉધોર છંદમાં રચાયેલા 'ત્હારો બોલ' નામના કાવ્યમાં

'સૂતું નીલવરણું ઘાસ,
ઝાકળ મોતીડાં ચોપાસ,
ગણતી બિન્દુડાં તું જાય,
ને મુજ મ્હોં ભણી મલકાય,
તે દી પ્રેમનો તે કોલ,
દીધો ત્હેં મને અણમોલ.'

અને ' બે કળી ' નામની રચનાની કડીઓ,

પ્રિયે ! ગ્રીષ્મતણી હતી હ્હાય,
આપણે ફરતાં કુંજની મ્હાંય;

જેવી કડીઓમાં આછો આછો નરસિંહરાવનો ભણકાર આપણે સાંભળીએ છીએ. આવી અસરો સમકાલીનોમાં હોવી એ નવું નથી. સમકાલીન કવિતાપ્રવૃત્તિના વિધવિધ રંગો સાથેની એ રમત છે, કહો કે પરિચય છે. નરસિંહરાવનો તોટક

રમતાં ભમતાં કદી દિવ્ય વને,
ફુલડાં રૂડલાં જડિયાં સુજને.

પણ કલાપીને તોટક છંદની કેટલીક રચના તરફ દોરી ગયો હોય એ સંભવિત છે.

' કર તું કંઇએ ! કર તું કંઇએ !
બધુ તેથી બને વધુ શું કહીએ ?
તુજ વાણી સદા સુણતોજ રહું,
ઝરતાં ફુલ એ વીણતોજ રહું.'

એ પણ એક ભાષાંતર કહેવાયું છે ! શેક્સ્પીયરનું, નહિ ? ' કાવ્ય માધુર્ય ' નો સંગ્રહ કરનાર શ્રી. અંજારીઆ આ કાવ્ય માટે કહે છે :—

' આ ભાષાંતર તો એટલું બધું રસમય અને ભાવોર્મિનું તદાકાર ચિત્ર ખડું કરનાર છે કે તેની નોંધ લીધા વગર ચાલે તેવું નથી... રસ, ભાવ અને અર્થ સંપૂર્ણપણે જળવાયાં છે. ક્યાંઈક આ લેખકની કલ્પના સહેજસાજ ભળી છે ખરી, પણ તેથી મૂળ માધુર્ય વધે છે.'

આ કથન કલાપીનાં લગભગ બધાં જ કહેવાતાં ભાષાંતરોને લાગુ પડે એમ છે. એણે પોતાની કલ્પના ' સ્હેજસાજ ' નહિ પણ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં ભેળવી છે, અને તે એવી રીતે કે મૂળ માધુર્ય વધી આખું ભાષાંતર કલાપીની છાપવાળી સ્વતંત્ર કૃતિ બની રહે છે. ઉપર જોઈ ગયા એ આખું " અનાલાપી ગાન " ગેટેના અંગ્રેજી તરજુમા કરતાં ઘણું ઉચ્ચ કોટીનું કાવ્ય છે. એની ઉત્પત્તિ ' Foust–ફાઉસ્ટ ' માં નથી; કલાપીના હૃદયમાં છે. ' ફાઉસ્ટ ' તો માત્ર અકસ્માત છે – પડદો હલાવી નાખી પાછળ રહેલી સૃષ્ટિને ખુલ્લી કરનાર પવનની લહેર જેટલો અકસ્માત !

કલાપીનાં ધ્વનિકાવ્યો – Lyrics એટલાં બધાં છે, એટલાં બધાં

એટલે જ એ યુગની લગભગ બધી જ લહરિઓને કલાપી સ્વીકારતો હતો. કાન્તનાં ખંડકાવ્યો અને કલાપીનાં ખંડકાવ્યોનો સંબંધ આપણે જોયો. મહારાષ્ટ્રીય ભાષામાંથી ઉતારેલી 'અંજની ગીત' નામની કાવ્યરચના પણ કદાચ કાન્તને આભારી છે, એમ કહી શકીએ. એનો આછો આછો છતાં ઠીક ઠીક ઉપયોગ આપણું સાહિત્ય કરી રહ્યું છે. કલાપીએ અંજની ગીતની ...ચતા અનુભવી અને બેનમૂન અંજની ગીતોની ગુર્જર સાહિત્યને બક્ષિસ આપી. કલાપીનાં ગેયકાવ્યો, રાસ, ભજન કે રાગદારીવાળાં, બહુ નથી એમ આજ આપણને લાગે. 'પ્રેમીની આશિષ' એ નામવાળો પીલુ, અને 'સ્વજનને સાદ' સરખા આછા અપવાદો આપણે ગણાવી શકીએ. છતાં એ ઓછાં, નહિ જેવાં છે એમાં શક નથી. પરંતુ તેના ગેય કવિત્વે સારા પ્રમાણમાં અંજની ગીતો આપી કલાપીનો ગેય કાવ્યોમાં પણ સારો ળો નોંધાવ્યો છે. કોઈ પણ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતો ગેય કાવ્યસંગ્રહ દેશવટો' નામક અંજની ગીતને વિસરી શકે એમ નથી.

ઝરમર અધરે વરસે મોતી,
ફુલડાં આંખડીને ખૂણેથી,
એ મુખડાનું વાસી દિલડું
દેશવટે ઉદાસી રે!

એ ગેય કવિત્વપ્રવાહ બીજી કડીમાં પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે.

ઊંડા, છૂપા છતાં. ઉચ્ચાર માગતા ભાવોને વ્યક્ત કરતાં આવાં કંઈક સુંદર અંજનીગીતો કલાપીએ આપ્યાં છે.

પરંતુ આ અંજનીગીતોનું મહત્ત્વ એક એવી દૃષ્ટિએ પણ છે કે જે વિસરાઈ જવાનો સંભવ છે. 'કાન્ત'ના સંસ્કારજીવનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મે બહુ મહત્ત્વનો ભાવ ભજવ્યો હતો. આપણે અંગ્રેજી ભાષા અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું મહત્ત્વ સ્વીકારેલું છે, પરંતુ એ ભાષા અને સંસ્કૃતિ ખ્રિસ્તી ધર્મને અવલંબી રહેલાં છે, એનું ઘણી વાર વિસ્મરણ થઈ જાય છે. બંગાળના બ્રહ્મસમાજની .મારફત પ્રાર્થના સમાજ દ્વારા ખ્રિસ્તી અસર આપણા ગુર્જર જીવન ઉપર થઈ છે. ઉપરાંત એ અસર ગાંધીજી સુધી પહોંચી છે, એમ નિહાળતી વખતે ગુજરાતના એક સંસ્કાર-પ્રતિનિધિ 'કાન્ત' ઉપર તેણે ઉપજાવેલી અસર એક સાચા પ્રતીકરૂપ છે અને તે ભૂંસાઈ ન શકે એવી છે એ સત્ય આપણે ભૂલવાનું નથી. બેપ્ટીઝમ લેઈ ગુજરાતીઓની કેટલી સંખ્યાએ ઇસુનો ક્રોસ પહેર્યો, એ પ્રશ્ન સંસ્કાર દૃષ્ટિએ બીનમહત્ત્વનો છે. ગુજરાતના સંસ્કારમાં ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિએ શો ભાગ ભજવ્યો એ જાણવું મહત્ત્વનું છે. ભુલાઈ જતો, ભુંસાઈ જતો, આર્ય સંસ્કૃતિની સર્વગ્રાહકતામાં સમાઈ જતો છતાં નાની પણ મહત્ત્વની છાપ પાડી શકેલો ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિએ ભજવેલો ભાવ ઊંડો અને સહાનુભૂતિભર્યો અભ્યાસ માગી રહે છે. અત્યારે તો પ્રાર્થના સમાજ, કાન્ત – મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ અને તેમનું શિષ્યમંડળ, જેમાંના કરુણાશંકર માસ્તર છેક હમણાં જ સ્વર્ગવાસી થયા તે, અને ગાંધીજી, એ ત્રણે સંસ્થા કે સંસ્થારૂપે બની ગયેલી વ્યક્તિઓ તરફ દૃષ્ટિ કરી ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ – ખ્રિસ્તી ધર્મની સચોટ પણ ટૂંકજીવી અસર સમજવી બસ થઈ જશે.

તેમાંયે સ્વીડનબોર્ગનો અધ્યાત્મલક્ષી ખ્રિસ્તી માર્ગ ભક્તિ અને વેદાન્તની હવામાં ઉછરેલા કાન્તને — હરકોઈ સંસ્કારી હિંદીને – અનુકૂળ પડી જાય, એ સમજી શકાય એમ છે. કાન્તના જીવને કયા કયા ધાર્મિક પલટા લીધા એ પણ અહીં જોવા જાણવાની જરૂર નથી. પરંતુ કાન્તના અંગત મિત્ર [illegible] ધર્મ તરીકે નહિ પરંતુ ભાવના તરીકે

ઉપરાંત અંજની ગીતોમાં પણ પડી છે, એ તરફ ધ્યાન દોરવું જરૂરી છે. 'સ્વર્ગગીત'ની સામાન્ય અને વિગતવાર છાપમાં આ ખ્રિસ્તી કલ્પના બહુ જ સ્પષ્ટ ફૂટી નીકળે છે:

ખોવાયેલાંને બોલાવો:
સ્વામીનો સન્દેશો કહાવો:
પગ ધોવાને પાણી લાવો
ખોવાયેલાંને માટે.

ભૂખ્યાંને ભોજનમાં લાવો:
તરસ્યાંને દ્રાક્ષાસવ પાઓ:
પાથરજો હૈયાં થાક્યાંને—
લાવો ખોવાયાં સૌને.

આર્ય સ્વરૂપ ધારણ કરીને ખ્રિસ્તી કલ્પના 'સ્વામી,' 'સંદેશો,' 'ખોવાયેલાં,' જેવાં રૂપકોમાં પ્રવેશ પામે છે એ નિહાળવું એ એક રસમય દૃશ્ય છે. સંસ્કારો આમ અપાય છે, અને લેવાય છે. કલાપીની માનસમુરલી એની વીણા માફક

'કમ્પી ઊઠી ઝણઝણ થતી વાયુની લ્હેર લ્હેરે!'

૮

કલાપીની ગઝલો

એની ઝણઝણી ઊઠતી વીણાનું બીજું સચોટ દૃષ્ટાંત એની ગઝલો પૂરું પાડે છે. ગઝલ પણ આપણી ઓગણીસમી સદીના ફારસી ઉર્દૂ અભ્યાસે આપેલી સાહિત્યસિદ્ધિ છે. કલાપીના 'કાન્ત' સરખા બીજા મિત્ર મણિલાલ નભુભાઈ તથા બાલાશંકર અને દેરાસરીનો ગઝલરચનાના ગુર્જર સ્વીકારમાં સરસ ફાળો છે. બહુ જ નવાઈ ઉપજાવે એવું લાગે છતાં એ સત્ય છે કે બ્રહ્મનિષ્ઠ તરીકે ઓળખાયલા મણિલાલ નભુભાઈ યાવની ગઝલોના એક આદ્ય ઉત્પાદક હતા! અને કલાપીએ કાન્ત કરતાં જેમ વધારે પ્રમાણમાં અને ઘણાં સારાં ખંડકાવ્યો આપ્યાં, નરસિંહરાવ કરતાં જેમ વધારે પ્રમાણમાં અને ઘણી ઊંચી પ્રતિનાં આત્મલક્ષી ગેય કાવ્યો આપ્યાં, તેમ મણિલાલ, બાલાશંકર કે દેરાસરી કરતાં પણ વધારે પ્રમાણમાં અને ઉચ્ચ કક્ષાની ગઝલો કલાપીએ ગુર્જર સાહિત્યને અર્પી છે. કલાપીના

ઊર્મિલ માનસને ગઝલનું ઉચ્ચારવાહન બહુ જ અનુકૂળ આવી ગયું છે.

સૂફી ચિંતને ગઝલને આર્ય ચિંતનની પણ બહુ જ પાસે લાવી મૂકી છે. છતાં હિંદી – ઉર્દૂ ઝબાન સિવાય હિંદની બીજી કોઈ ભાષાએ ગઝલને સ્વીકારી હોય તો તે માત્ર ગુજરાતી ભાષાએ. ગુજરાતીની એ ગ્રાહકતા પણ ધ્યાન ખેંચે એવી છે; અને એ કાવ્યપ્રકારને ગુર્જર ભાષામાં સ્થિર કરવા કલાપીએ કરેલો પ્રયત્ન એને બહુ જ યશસ્વી સ્થાન આપે એમ છે.

કલાપી આમ અનુકરણ કરનાર, ગતાનુગતિક ચાલનાર સાહિત્યપડછાયો ન હતો. કલાપી એક ભવ્ય પ્રયોગશીલ સાહિત્યકાર હતો, જેના હાથમાં સહજ આવી ચડેલું સાહિત્યસ્વરૂપ સુવર્ણ બનીને જ બહાર આવતું હતું. પ્રેમ, દુઃખ, મસ્તી, નિરાશા, કુરબાની અને એકતાભરી સમાધિ એ ગઝલને ઝીલે ચડાવતા ભાવ છે. કલાપીનું માનસ આવા ભાવનો પડઘો સંપૂર્ણપણે પાડે એવું કોમળ અને વિશુદ્ધ હતું. એટલે જ આપણા માન્ય ગઝલકારોમાં કલાપીનું સ્થાન મોખરે છે.

કલાપીની ગઝલો વિષે મારા ‘જીવન અને સાહિત્ય’ નામના ગ્રંથમાં વિસ્તૃત વિવેચન મેં કર્યું છે. એમાં દર્શાવેલો મારો અંતિમ મત અત્રે ટાંકું છું :

“ગઝલ એક વિશિષ્ટ કવિતાપ્રકાર છે. ઉછળતી ઊર્મિઓનું ગઝલ સુંદર વાહન છે. કલાપીની ગઝલોમાં પ્રાથમિક ભૂમિકાની ભૂલો દેખાઈ આવે છે; છતાં ઊર્મિ અને કલ્પનાની વિશુદ્ધિ અને વિવિધતા તે બહુ ઝડપથી સાધ્યે જતો હતો, એ પણ આપણને સહજ દેખાઈ આવે છે. નાજુક શૃંગાર, અસહ્ય પ્રેમવેદના, પરિતાપ, મસ્તી અને વિરાગની અનેક ઉત્તમ પંક્તિઓ તેની ગઝલોમાં વેરાયલી પડી છે, અને કેટલીક ગઝલો તો ગુજરાતી કવિતાને દીપાવે એવી ઉત્તમ પ્રતિની છે. ‘ફકીરી હાલ’માં ‘અયે ઉલ્ફત ! અયે બેગમ !’નાં સંબોધનોથી પોતાની કવિતાનું મંગલાચરણ કરતો કવિ વિવિધ લાગણીઓની પરિક્રમા કરતો શાંત રસના સાગરરૂપ ‘આપની યાદી’માં વિરામ પામે છે !

ગઝલ કેવા શાંત રસને ઝીલી શકે છે તેનો ‘આપની યાદી’ ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. રસિકતા અને ફિલસૂફી, આસ્તિકપણું અને ભાવનાં ઉદ્દયન તથા ભાવની વિપુલતા ભેગાં રહી શકે, એટલું જ નહિ, ઓતપ્રોત બની જાય, અને વિશુદ્ધ, ડોલતી છતાં સંયમભરી વૈખરીમાં ઊતરે ત્યારે કવિતા બહુ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી જાય છે. શાંત રસમાં એવી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોં-

ચતી કવિતાના ઉત્તમ નમૂનાઓમાં આપણે 'આપની યાદી'ને જરૂર ગણાવી શકીશું...એ અપૂર્વ ગઝલનાં ચરણો એક ખરા પ્રેમીની, એક ખરા ફકીરની, એક ખરા સંતની વાણી છે એમ આપણને લાગ્યા વગર રહેતું નથી. એ ગઝલમાં વિરામ પામતી વાણીમાં ગુજરાતી ભાષાને બહુ જ ઉચ્ચ સ્થાન અપાવે એવી કવિતા હતી. એ વાણીનો વિરામકાળ છવ્વીસ વર્ષે ન આવતાં વધુ લંબાયો હોત તો ગુર્જર સાહિત્ય હજી કેટલું વધારે સમૃદ્ધિવાન બનત એ વિચાર કાવ્યરસિકો પાસે હજીયે પુકાર કરાવે છે કે

" આંસુ મહીં યે આંખથી યાદી ઝરે છે આપની ! "

: ૯ :

હમીરજી ગોહેલ–મહાકાવ્યનો પ્રયત્ન ?

'હમીરજી ગોહેલ'ની રચનાને આપણે કયું નામ આપીશું ? એ વિશિષ્ટ રચના છે. એને અમુક ખાનામાં ગોઠવી દેવાય એમ નથી. કાવ્યનાં આપણે ગમે એટલાં ખાનાં ઘડીએ તો ય તે સર્વદા બંધબેસતાં આવે જ નહિ. કાવ્યનાં રૂપ, આકાર, પ્રકાર બદલાતાં જાય છે, મિશ્રિત બનતાં જાય છે, નવાં રચાય છે. નાનકડાં 'મુક્તકો' ઓળખાઈ આવે છે; પરંતુ પેલું સુપ્રસિદ્ધ 'વિધવા બ્હેન બાબાંને' અથવા Prophetic–ભાવિ સૂચન કરતું 'જન્મદિવસ' નામનું કાવ્ય કયી ચિઠ્ઠી ચોડ્યે ઓળખાશે? સ્વાનુભવ, આત્મલક્ષી કાવ્ય? Lyric – ધ્વનિકાવ્ય? ખંડકાવ્ય? એમ તો ઘણાંય કાવ્યો ખંડકાવ્ય બની જશે! જ્યારે આપણે ખંડ–કાવ્યમાં કોઈ પ્રસંગ કે વાર્તાનું બીજ માગતા છતાં ટૂંકા કાવ્યને ખંડકાવ્ય કહીએ છીએ! હજી એવાં કાવ્યો માટેનાં સાચાં નામ જડયાં નથી, છતાં એ કાવ્યો તો છે જ.

ગુજરાતીમાં વાર્તા ઉપર અવલંબન કરી રહેલાં કાવ્યોને આખ્યાન અગર વાર્તા કહેવાનો જૂનો ચાલ હતો. પ્રેમાનંદનું 'નળાખ્યાન' કે 'ઉષાહરણ' એ આખ્યાન અને શામળની 'મદનમોહના' એક વાર્તા.

આખ્યાનની ગંભીરતા 'હમીરજી ગોહેલ'માં છે; વાર્તાની ઉટંગ કલ્પના એમાં નથી–જો કે વાર્તારસ એમાં રહેલો છે.

એથી પ્રાચીન વસ્તુ જોવા જઈએ તો જૈન કવિઓના રાસા અને હિંદુ કવિઓના પ્રબંધ આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે.

સંસ્કૃત ભાષાનાં પુરાણો અને મહાકાવ્યોને સ્પષ્ટ બંધારણ હોય છે. ફારસી 'શાહનામું' પણ મહાકાવ્ય તરીકે અમુક રચનામાં ગોઠવાઈ ગયું છે અને પશ્ચિમનાં Epics - મહાકાવ્યો - ઈલીયડ, ઓડીસી, પેરેડાઈઝ લૉસ્ટ - પણ વિશિષ્ટ ઢબની રચના માગે છે.

મહાકાવ્ય કરતાં વધારે શિથિલ રચનાવાળી Romance-રોમાન્સની રચનામાં પણ એક વાર્તાસૂત્રને પકડી તેના ઉપર વિવિધ કાવ્યરચનાઓ - વર્ણન, સંવાદ, ચિંતન, ગીત, પરોવવામાં આવે છે. મહાકાવ્યની શાસ્ત્રીય વિશુદ્ધિ અને કડક રેખાઓ હળવી કરી વસ્તુને લોકભોગ્ય, લોકપ્રિય બનાવવાનો ઉદ્દેશ આ Romanceની રચનામાં દેખાઈ આવે છે, જે રચના સાથે આપણી વાર્તા કવિતા - શામળભટ્ટની રચના સરખી - કે જૈન રાસા આકૃતિ વધારે મળતાં આવે છે.

કાવ્યવાર્તા અને મહાકાવ્ય એ બંને સાહિત્યસ્વરૂપો વચ્ચે દુનિયાનાં સર્વ સાહિત્યોમાં આપ લે ચાલ્યા જ કરે છે, અને એ બંને સ્વરૂપો એક બીજાની નજીક આવવા મંથન કર્યા જ કરે છે. આખ્યાન પણ એવો જ એક મધ્યપ્રયત્ન કહી શકાય. મહાકાવ્યને લોકભોગ્ય બનાવવાની વૃત્તિ અને લોકમાન્ય બનેલી વાર્તાને મહાકાવ્યની પ્રતિષ્ઠાએ પહોંચાડવાની વૃત્તિ એ સાહિત્યજગતની બહુ સૂક્ષ્મ પણ બહુ જ પ્રબળ પ્રવૃત્તિ છે, અને ગુજરાતી સાહિત્યે પણ તેનો આછો અનુભવ કર્યો છે. ગુજરાતી ભાષાને મહાકાવ્ય આપવાની ઇચ્છા કવિ નર્મદથી - એટલે ગુર્જર સાહિત્યના પ્રથમ વર્તમાન જાગૃતિસમયથી - શરૂ થઈ છે. પરંતુ વચમાં ગદ્યનો પ્રભાવ ઘણો વધી જવાથી મહાપ્રસંગને, મહાવાર્તાને કવિતા કરતાં ગદ્યમાં ઉતારવાની સગવડ મળી ગઈ અને મહાકાવ્ય તરફથી દૃષ્ટિ ખસી જઈ મહાકથાઓ, નવલકથાઓ તરફ સાહિત્યે ઝોક લીધો. એટલે ગુજરાતને મહાકાવ્યની રચનાનો મોહ ઘટી ગયો.

છતાં મહાકાવ્યની રચનાના બે ત્રણ પ્રયત્નો થયા, તેમાં કલાપીનું સ્થાન છે. નર્મદ, દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા, ભીમરાવ દીવેટીયા અને ન્હાનાલાલના પ્રયત્નો લગભગ ઇતિહાસ કહી શકાય. એમાં કલાપીને ઉમેરવાની જરૂર ઉભી થાય છે. કલાપીનું સાહિત્યમાં મહત્ત્વ સમજવા માટે કલાપીના 'હમીરજી ગોહેલ' કાવ્યને સમજવું જરૂરી છે. નર્મદ, કલાપી, દોલતરામ, ભીમરાવ અને ન્હાનાલાલ, એ પાંચે વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓએ આ પ્રયત્નો કર્યા તે સફળ છે

કે અફળ એની ચર્ચા અત્રે જરૂરની નથી. પોતાની કવિતાને જ કવિતા કહેતાં અચકાતો સજ્જન કલાપી એટલો ઘમંડ રહિત હતો કે તેણે ધારીને વિચારપૂર્વક મહાકાવ્ય લખ્યું હોત તોપણ તે એને મહાકાવ્યની મોટાઈભરી છાપ આપતાં સંકોચ પામત. સાહિત્યમાં પણ જ્યારે ઘમંડ, તામસ, ગુંડાગીરી અને ગર્વ પ્રવેશ પામે છે ત્યારે કલાપીની સૌમ્ય, વિનયી, સંકોચ સેવતી સજ્જનતાભરી છબિ યાદ આવ્યા કરે છે. સાચું સાહિત્ય સાહિત્યકારના લેશ પણ પ્રયત્ન વિના, તેના અવસાન પછી પણ કેમ જીવતું રહે છે તેનો સારો બોધપાઠ કલાપીનું સાહિત્ય આપે છે. કલાપીનો વિનય, કલાપીનો સંકોચ, કલાપીની નમ્રતા એ સાહિત્યકારોએ નિત્ય નજરમાં રાખવા જેવાં છે. કલાપીએ લખેલું 'હમીરજી ગોહેલ'નું કાવ્ય નોંધમાં ખંડકાવ્ય અને છેલ્લી પ્રસ્તાવનામાં મહાકાવ્ય તરીકે ઉલ્લેખ પામ્યું છે. હમીરજી ગોહેલના શૂર જીવનને કલાપી ચાર સર્ગો જ આપી શકયા. એ અધૂરું કાવ્ય છે. છતાં એનો ઉઠાવ અને આખી કહેણીનો પ્રકાર એને મહાકાવ્યની નજીક લેઈ જાય એમ છે. સ્કોટની Lady of the Lakeની નવલકવિતા ઉપર હમીરજી ગોહેલના કાવ્યનો આકાર ભલે રચાયો હોય. આકાર અને વીણાના આરંભ સંબોધન સિવાય સ્કોટની બીજી કશી જ અસર કલાપી ઉપર પડી નથી. ગુણભાર ભરેલા એ કાવ્યમાં રજપૂત અને ભીલ સંસ્કૃતિના સમન્વયની રસભરી પ્રેમકથા ઉપરાંત, એમાં વીરરસશોભન પ્રસંગો પણ એવું નિરૂપણ પામ્યા છે કે રુદન અને નિઃશ્વાસના શોખીન ગણાતા કલાપીને વીરરસની કવિતા રચવાની અશક્તિના આરોપમાંથી સદંતર ઉગારી લીધો છે. દેશાભિમાની કવિતા ન લખે તે કવિ જ નહિ, એવી એક માન્યતા 'હમીરજી ગોહેલ' બહાર પડયો ન હતો ત્યાં સુધી કલાપીને પ્રેમ, દુઃખ, દર્દ અને હાયપુકારના કવિ તરીકે માનવા લલચાવતી હતી, જોકે

'ભલે ફૂંકો ફૂંકો પવન તમ જ્વાલા સળગતી !
ભલે વંટોળાની ગગન પડમાં ધૂળ ઉડતી !

અગર

હું જાઉં છું, હું જાઉં છું, ત્યાં આવશો કોઈ નહીં !
સો સો દીવાલો બાંધતાં ત્યાં ફાવશો કોઇ નહીં !

જેવાં ઉચ્ચારણ પામતી કવિતા વીરરસને આકાર ન આપી શકે એમ મનાય જ નહિ. તો પણ 'હમીરજી ગોહેલ' લખીને કલાપીએ શૌર્ય-કથનની શક્તિ સાબીત કરી આપી છે.

આમ 'હમીરજી ગોહેલ' મહાકાવ્યનો ખંડ છે; મહાકાવ્ય તરીકે રસવેત્તાઓ – રસશાસ્ત્રીઓ – તેને સ્થાન ન આપે તોય તે એક રસભરેલો પ્રબંધ છે, જેની જોડ વર્તમાન ગુર્જર સાહિત્યમાં તો નથી જ; અને કલાપી નાનકડાં ખંડકાવ્યો કે ઘેલછાભરી ગઝલો દેનાર, સમયાનુકૂળ કવિતા જોડનાર કવિપડછાયો નહિ પરંતુ કલાવિધાનનું કૌશલ્ય સાધ્યે જતો ઝડપથી મહાકવિનું સ્થાન મેળવી લેવાની શક્તિ ધરાવતો આજન્મ કવિ હતો, એટલું પૂરવાર કરતો એ ગ્રંથ છે એમ તો જરૂર કહેવું પડશે.

: ૧૦ :

કલાપી : પ્રગતિશીલ ખરો ?

'હમીરજી ગોહેલ'ની કે બીજી કોઇપણ કલાપીકૃતિની વિગતવાર ચર્ચા અત્રે થઈ શકે નહિ. તેવી ચર્ચાઓ થઈ ગઈ છે અને હજી પણ અભ્યાસીઓ વધારે ચર્ચા કરે એવો કવિતારસ કલાપીના કેકારવમાં રહ્યો છે. નવા વાદ પણ આપણાં વિવેચનોમાં ઊભા થયા છે અને થશે, તેમ જ એ વાદ સાહિત્ય તથા સાહિત્યકારોને પણ કસોટીએ ચડાવ્યા કરશે. વાસ્તવવાદને નામે જાગ્રત થતી એક ભાવના, પ્રગતિશીલતાને નામે ઝાંખી ઓળખાતી એક ભાવના આજે જુદી જ દૃષ્ટિએ સાહિત્યને તોળવા મથે છે. એ દૃષ્ટિ પણ

'રહેવા દે, રહેવા દે, આ સંહાર યુવાન તું !
ઘટે ના ક્રૂરતા આવી ! વિશ્વ આશ્રમ સંતનું.'

કે,

રમતી'તી અહો ! વિશ્વબાગમાં !
શીતળ છાંયડો ત્યાં મને હતો !

જેવા ઉદ્‌ગારો ભરેલી કવિતામાં, તેમ જ

જો ઈશ્ક ના તો શું ખુદા ? આલમ કરી તોયે ભલે !
જો ઈશ્ક ના તો શું જહાં ? એને ખુદાએ શું કરે ?

તથા

બ્રહ્માંડ આ તો ગૃહ તાતનું છે,
આધાર સહુને સહુનો રહ્યો જ્યાં;
લે છે સહુ દે સહુને દઇ કે,
આભાર સહુનો સહુ ઉપરે છે.

જેવી ભાવનામાં, તથા

> અહો, કૈં એંચાણો તુજ ઉદરમાં આથડી રહ્યાં,
> વલોવાતા ગોળા ગણતરી વિનાના ઘૂમી રહ્યા;
> ફર્યાં એ કૈં કોશો અગણિત ફરીને લય થશે,
> હતા જે સ્થાને ત્યાં ફરી નવ અડ્યા વા ન અડશે.

જેવી વિજ્ઞાનવલોવતી પંક્તિઓમાં વાસ્તવતા કે પ્રગતિશીલતા – પૂરી નહિ તો આછી અધૂરી – જોવાની ઉદારતા દર્શાવી શકશે એમ લાગે છે. અલબત્ત, આજની પ્રગતિશીલતાને પ્રિય એવા વર્ગવિરોધ તેણે તીવ્ર બનાવ્યા નથી. વર્ગવિગ્રહ એ તેના યુગની વાસ્તવતા કે પ્રગતિશીલતા ન હતી.

હૃદય વીંધી આરપાર ઊતરી જાય એવી અનેકાનેક પંક્તિઓ કલાપીએ આપી છે. વાસ્તવતા એ પણ એક સાપેક્ષ ભાવના છે. આજની વાસ્તવતા એ ગઈ કાલની વાસ્તવતા ન હતી, આવતી કાલની પણ તે વાસ્તવતા નહિ જ હોય. પ્રગતિ પણ એવો જ શબ્દ છે. આજ જેને આપણે પ્રગતિશીલતા કહીએ છીએ તે આવતી કાલના પ્રગતિશીલોને ભ્રમ પણ લાગે. માનવીને વધારે સચોટપણે માનવતાનું દર્શન કરાવે એ પ્રત્યેક યુગનો વાસ્તવવાદ. માનવી હોય ત્યાંથી એક ડગલું આગળ વધે એવી વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ પ્રેરનાર જે કાંઈ હોય તે જે તે સમયની પ્રગતિ-શીલતા. કલાપીએ એના યુગનાં પ્રગતિશીલ બળોને ઝીલ્યાં છે, પોષ્યાં છે, વધાર્યાં છે. કલાપીએ ગુજરાતી સાહિત્યને એક ડગલું નહિ, એક કરતાં વધારે ડગલાં આગળ ભરાવ્યાં છે. ગુજરાતની માનવતાને, સહૃદયતાને, સંસ્કારને એણે વિશુદ્ધ બનાવ્યાં છે. વાસ્તવવાદ કે પ્રગતિશીલતા એથી બીજું શું વધારે માગે?

કલાપીની કવિતા શું સમગ્રપણે સર્વાંગ સુંદર છે? કલાના શું એમાં ઉત્તમોત્તમ નમૂના છે? એના કરતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં વધારે ઉન્નત કવિતા નથી શું? આપણે કલાપીને સમજતી વખતે એને સાહિત્યના અગડમાં ઉતાર્યો નથી કે સાહિત્યકારોની ઘોડદોડ સર્જી નથી કે જેમાં શર્તો જીતવાના ક્રમ આપવા પડે! કશી પણ સરખામણીના ઉદ્દેશ વગર, કોઈ પણ કવિને અવગણ્યા વગર મારો નમ્ર મત તો એ થાય છે જ કે ખામી-ઓના ભાન સાથે પણ ઓગણીસમી અને આજ સુધીની વીસમી સદીના

કેક માન્ય કવિઓ થયા તેમાં ન્હાનાલાલ અને કલાપીની જોડ જડવી અશક્ય છે; મને તો જડતી નથી. કલાપીની કવિતામાં ખામી નથી. એમ કહેવું એ વાસ્તવિક નથી: છતાં 'કાન્ત', ત્રિભુવન પ્રેમશંકર - 'મસ્ત કવિ', 'લલિત', 'સાગર', 'સ્નેહજ્યોતિ' એ સર્વેએ કલાપીને અંજલિ આપી છે. કલાપીને અંજલિ એટલે કલાપીની કવિતાને અંજલિ. અન્ય અનેક સાક્ષરો, લેખકો, વિવેચકોએ તેની કવિતાની ચર્ચા કરવામાં માન ગણ્યું છે. સાહિત્ય પરિષદોમાં ભાગ્યે જ કલાપીની કવિતાનો ઉલ્લેખ થયા વગર રહ્યો હોય. સાહિત્ય સભાઓમાં તો કલાપી સંબંધે વ્યાખ્યાનો હોય જ હોય. આજ સુધી કાવ્યોના સંગ્રહમાં કલાપીનાં કાવ્યોને માનભર્યું પ્રશસ્ત સ્થાન મળે છે. યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં અને પાઠ્યપુસ્તકોમાં કલાપી વગર ચલાવી લેવાયું હોય એમ દેખાતું નથી. કવિ તરીકે કલાપીનું મહત્ત્વ આના કરતાં કયી વધારે યશસ્વી રીતે સ્વીકારાય?

અભ્યાસની દૃષ્ટિ બાજુએ મૂકીએ. શોખની દૃષ્ટિએ પણ કેકારવ જેટલો વંચાય છે એટલો બીજો કોઈ કાવ્યગ્રંથ વંચાતો હોય તો તે જાહેર થવાની જરૂર છે. કેકારવ જેટલો લોકપ્રિય કાવ્યસંગ્રહ બીજો થયો જાણ્યો નથી. હશે તોય એક-બે.

એટલું તો સૂચન એમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિદ્વાન અને શોખીન બંને વર્ગમાં માન્ય થયેલો 'કેકારવ', ખામીઓ હશે છતાં, કોઈ એવું ઉચ્ચ કવિતાલક્ષણ ધરાવતો કાવ્યગ્રંથ છે કે હજી પચાસ પચાસ વર્ષો એ રચનાને થયાં છતાં હજી એનો પડઘો ગુજરાતને મન જૂનો થયો નથી.

અભ્યાસ દૃષ્ટિ કદાચ કહેશે કે,

(૧) કલાપીનાં કાવ્યો બધાં ય સરખાં સારાં નથી. છે કોઈ બીજો કવિ જેને માટે આપણે એમ કહી શકીશું?

(૨) કલાપીનાં કાવ્યો કલાની સફાઈ પામ્યાં નથી. કલાપી પોતે જ તે વસ્તુ સ્વીકારે છે. આપણે પણ કહી શકીશું કે કલાપીએ કુદરત-દીધી કલા ઉપર સહજ મનુષ્યકૃત સફાઈ કરી દીધી હોત તો ઘણાં કાવ્યોની ચમક ઔર વધી જાત; નિરર્થક લંબાયલાં કાવ્યો ટૂંકાં બની શકત; ટૂંકાં કાવ્યોને સહજ પ્રલંબ બનાવી શકાયાં હોત; કેટકેટલાં ચરણો બાદ થઈ શક્યાં હોત; કેટકેટલી અસ્પષ્ટતાને કોર કિનારી ચોડી વધારે રૂપાળી અને સ્પષ્ટ બનાવી શકાઈ હોત.

(૩) કલાપીની ઊર્મિમાં સંયમ ઓછો છે; પ્રેમ – કામ – સ્વચ્છંદ તરફ તે લેઈ જાય છે. ઊર્મિમાં સંયમ હોય ખરો? પ્રેમ અને કામના તફાવત ઉપર માનવી છેવટ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છે શું ?

(૪) Majestic – ભવ્ય કવિતા કલાપીની છે એમ લાગતું નથી. 'બિલ્વમંગળ'ની શરૂઆત વાંચી છે? 'વૈરાગ્ય' નામક કવિતા જોઈ? ભવ્યતાની હથોટી તો કલાપીને આવી જ છે.

આ સર્વ ટીકાની સામે જવાબમાં મૂકી શકાય એવાં કંઈક કાવ્યો કલાપીએ લખ્યાં છે. સૃષ્ટિસૌંદર્યે તેને સરસ કવિતા આપી છે: 'કુદરત અને મનુષ્ય,' 'મનુષ્ય અને કુદરત,' 'એક વેલીને'.

નિરાશામાંથી કેટલીએ અણધારી Majestic – ભવ્ય કવિતા તેણે મેળવી છે: 'વિષપાન', 'વિધવા બ્હેન બાળાંને,' 'ત્યાગ', 'પ્રવૃત્ત થવા કહેતા મિત્રને,' 'પરવાર્યો.'

કરુણપ્રસંગો તો કલાપીના શબ્દોમાં એવી કવિતા મૂકતા કે તે આજ પણ વાંચનારની આંખને ભીંજવે એમ છે: 'પુત્રીમરણથી હસતો પિતા,' 'એક ઘા,' 'મૃત પુત્રી લાલાંની છબી દૃષ્ટિથી ખેસવતાં.'

પ્રેમનાં ગીત કલાપી જેવી મસ્તીથી સ્વાભાવિકપણે ગાય છે તેવી મસ્તી અને સ્વાભાવિકપણું બહુ ઓછી પ્રેમકવિતામાં હશે – અને એ પ્રેમ-કવિતાના તો કલાપીએ ધોધ વહાવ્યા છે: 'જ્વરમાં પ્રિયાને', 'પ્રિયા કવિતાને', 'પ્રેમની મૂર્તિપૂજા,' 'સુકાની શબ્દ,' 'સ્મૃતિ ચિત્ર,' 'ચુંબન વિપ્લવ.'

એની કલ્પના પણ ઝટ કવિત્વમય બની જાય છે: 'આકાશને,' 'ઋણ,' 'એક આગીઆને,' 'ભવિષ્યના કવિને' 'પુનરુદ્વાહ,' 'બાલક,' 'દિલને દિલાસો.'

એની ઊર્મિ ભવ્ય ચિંતનો તરફ પણ કવિતાને વાળે છે. 'મતભેદ,' 'જન્મદિવસ', 'હમારી પિછાન', 'ભાવના અને વિશ્વ', 'જીવનહાનિ' 'નવો સૈકો' 'આપની યાદી.'

એનાં ખંડકાવ્યોમાં એ બધાં જ તત્ત્વો ભરપૂર ભર્યાં છે. હમીરજી ગોહેલનું મહાકાવ્ય જ કલાપીનાં એ લગભગ બધાં કાવ્યલક્ષણોનો સંગ્રહ છે એમ કહીએ તો ચાલે. કલાપીની ખામીઓ છે; પરંતુ ખામીઓ કરતાં ખુબી વધારે છે. અભ્યાસદૃષ્ટિ જ્યારે ખામીઓ શોધવા મથે ત્યારે

કેટકે માન્ય કવિઓ થયા તેમાં ન્હાનાલાલ અને કલાપીની જોડ જડવી અશક્ય છે; મને તો જડતી નથી. કલાપીની કવિતામાં ખામી નથી. એમ કહેવું એ વાસ્તવિક નથી. છતાં 'કાન્ત', ત્રિભુવન પ્રેમશંકર – 'મસ્ત કવિ', 'લલિત', 'સાગર', 'સ્નેહજ્યોતિ' એ સર્વેએ કલાપીને અંજલિ આપી છે. કલાપીને અંજલિ એટલે કલાપીની કવિતાને અંજલિ. અન્ય અનેક સાક્ષરો, લેખકો, વિવેચકોએ તેની કવિતાની ચર્ચા કરવામાં માન ગણ્યું છે. સાહિત્ય પરિષદોમાં ભાગ્યે જ કલાપીની કવિતાનો ઉલ્લેખ થયા વગર રહ્યો હોય. સાહિત્ય સભાઓમાં તો કલાપી સંબંધે વ્યાખ્યાનો હોય જ હોય. આજ સુધી કાવ્યોના સંગ્રહમાં કલાપીનાં કાવ્યોને માનભર્યું પ્રશસ્ત સ્થાન મળે છે. યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં અને પાઠ્યપુસ્તકોમાં કલાપી વગર ચલાવી લેવાયું હોય એમ દેખાતું નથી. કવિ તરીકે કલાપીનું મહત્ત્વ આના કરતાં કયી વધારે યશસ્વી રીતે સ્વીકારાય?

અભ્યાસની દૃષ્ટિ બાજુએ મૂકીએ. શોખની દૃષ્ટિએ પણ કેકારવ જેટલો વંચાય છે એટલો બીજો કોઈ કાવ્યગ્રંથ વંચાતો હોય તો તે જાહેર થવાની જરૂર છે. કેકારવ જેટલો લોકપ્રિય કાવ્યસંગ્રહ બીજો થયો જાણ્યો નથી. હશે તોય એક-બે.

એટલું તો સૂચન એમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિદ્વાન અને શોખીન બંને વર્ગમાં માન્ય થયેલો 'કેકારવ', ખામીઓ હશે છતાં, કોઈ એવું ઉચ્ચ કવિતાલક્ષણ ધરાવતો કાવ્યગ્રંથ છે કે હજી પચાસ પચાસ વર્ષો એ રવ રમ્યાને થયાં છતાં હજી એનો પડઘો ગુજરાતને મન જૂનો થયો નથી.

અભ્યાસ દૃષ્ટિ કદાચ કહેશે કે,

(૧) કલાપીનાં કાવ્યો બધાં ય સરખાં સારાં નથી. છે કોઈ બીજો કવિ જેને માટે આપણે એમ કહી શકીશું?

(૨) કલાપીનાં કાવ્યો કલાની સફાઈ પામ્યાં નથી. કલાપી પોતે જ તે વસ્તુ સ્વીકારે છે. આપણે પણ કહી શકીશું કે કલાપીએ કુદરત-દીધી કલા ઉપર સહજ મનુષ્યકૃત સફાઈ કરી દીધી હોત તો ઘણાં કાવ્યોની ચમક ઓર વધી જાત; નિરર્થક લંબાયલાં કાવ્યો ટૂંકાં બની શકત; ટૂંકાં કાવ્યોને સહજ પ્રલંબ બનાવી શકાયાં હોત; કેટકેટલાં ચરણો બાદ થઈ શક્યાં હોત; કેટકેટલી અસ્પષ્ટતાને કોર કિનારી ચોડી વધારે રૂપાળી અને સ્પષ્ટ બનાવી શકાઈ હોત.

(૩) કલાપીની ઊર્મિમાં સંયમ ઓછો છે; પ્રેમ – કામ – સ્વચ્છંદ તરફ તે લેઈ જાય છે. ઊર્મિમાં સંયમ હોય ખરો ? પ્રેમ અને કામના તફાવત ઉપર માનવી છેવટ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છે શું ?

(૪) Majestic – ભવ્ય કવિતા કલાપીની છે એમ લાગતું નથી. ‘ બિલ્વમંગળ ’ની શરૂઆત વાંચી છે ? ‘ વૈરાગ્ય ’ નામક કવિતા જોઈ ? ભવ્યતાની હથોટી તો કલાપીને આવી જ છે.

આ સર્વ ટીકાની સામે જવાબમાં મૂકી શકાય એવાં કંઈક કાવ્યો કલાપીએ લખ્યાં છે. સૃષ્ટિસૌંદર્યે તેને સરસ કવિતા આપી છે : ‘ કુદરત અને મનુષ્ય, ’ ‘ મનુષ્ય અને કુદરત, ’ ‘ એક વેલીને ’.

નિરાશામાંથી કેટલીએ અણધારી Majestic – ભવ્ય કવિતા તેણે મેળવી છેઃ ‘ વિષપાન ’, ‘ વિધવા બ્હેન બાળાંને, ’ ‘ત્યાગ’, ‘ પ્રવૃત્ત થવા કહેતા મિત્રને, ’ ‘ પરવાર્યો. ’

કરુણપ્રસંગો તો કલાપીના શબ્દોમાં એવી કવિતા મૂકતા કે તે આજ પણ વાંચનારની આંખને ભીંજવે એમ છે : ‘ પુત્રીમરણથી હસતો પિતા, ’ ‘ એક ઘા, ’ ‘ મૃત પુત્રી લાલાંની છબી દૃષ્ટિથી ખેસવતાં. ’

પ્રેમનાં ગીત કલાપી જેવી મસ્તીથી સ્વાભાવિકપણે ગાય છે તેવી મસ્તી અને સ્વાભાવિકપણું બહુ ઓછી પ્રેમકવિતામાં હશે – અને એ પ્રેમ-કવિતાના તો કલાપીએ ધોધ વહાવ્યા છેઃ ‘જ્વરમાં પ્રિયાને’, ‘પ્રિયા કવિતાને’, ‘ પ્રેમની મૂર્તિપૂજા, ’ ‘ સુકાની શબ્દ, ’ ‘ સ્મૃતિ ચિત્ર, ’ ‘ચુંબન વિપ્લવ.’

એની કલ્પના પણ ઝટ કવિત્વમય બની જાય છે : ‘ આકાશને, ’ ‘ ઋણુ, ’ ‘ એક આગીઆને, ’ ‘ ભવિષ્યના કવિને ’ ‘ પુનરુદ્વાહ, ’ ‘ બાલક, ’ ‘ દિલને દિલાસો. ’

એની ઊર્મિ ભવ્ય ચિંતનો તરફ પણ કવિતાને વાળે છે. ‘ મતભેદ, ’ ‘ જન્મદિવસ ’, ‘ હમારી પિછાન ’, ‘ ભાવના અને વિશ્વ ’, ‘ જીવનહાનિ ’ ‘ નવો સૈકો ’ ‘ આપની યાદી. ’

એનાં ખંડકાવ્યોમાં એ બધાં જ તત્ત્વો ભરપૂર ભર્યાં છે. હમીરજી ગોહેલનું મહાકાવ્ય જ કલાપીનાં એ લગભગ બધાં કાવ્યલક્ષણોનો સંગ્રહ છે એમ કહીએ તો ચાલે. કલાપીની ખામીઓ છે; પરંતુ ખામીઓ કરતાં ખુબી વધારે છે. અભ્યાસદૃષ્ટિ જ્યારે ખામીઓ શોધવા મથે ત્યારે

તે જરૂર શોધવા દેવી. કલાપીની કહેવાતી કે કલ્પાતી ખામીઓ આપણે જોઈ તેમનો વિચાર પણ કરી ગયા. એની કવિતા અણીશુદ્ધ નથી એ પણ સાચું. છતાં એના જેવી હૃદયદ્રાવક બીજી કયી કવિતા ગુજરાતીમાં છે? એના કરતાં વધારે અણીશુદ્ધ બીજી કયી કવિતા ગુજરાતીમાં છે? કલાપીમાં ન હતાં એવાં કેટલાંક તત્ત્વો સમયાનુસાર કવિતામાં પ્રવેશ પામતાં હશે, અગર કલાપીએ ભાર ન મૂક્યો હોય એવાં કેટલાંક લક્ષણો ઉપર આજની કવિતા ભાર મૂકતી હશે. પરંતુ સમય – કાળ સહુને જ ઇતિહાસ બનાવી મૂકે છે; એકલા કલાપીને નહિ.'

: ૧૧ :

કેકારવની ભવ્ય સમાપ્તિ

અને એ રોમાંચક માનવીની – એ કરુણતા વર્ષાવતા કવિની રોમાંચક કથની અને રડાવતી કવિતામાં ખામી નિહાળતી વખતે આપણે એક ક્રૂર સત્ય કેમ ભૂલી જઈએ છીએ કે એ માનવી અને એ કવિતા બંને એક પચ્ચીસીનો જ પરિપાક છે? છવ્વીસ વર્ષે જીવનખેલ સમેટી લેનાર કલાપીની કવિતા સામે છવ્વીસ વર્ષ અંદરની ઉગતી વયમાં લખાયલી બીજા કોઈ પણ કવિની કવિતા મૂકી સરખામણી કદી કરી છે?

એવી apology ની, એવા બચાવની, નાની ઉંમરની દલીલની પણ કલાપીની તરફેણમાં જરૂર નથી. જેવી છે એવી એની કવિતા અને જેવી છે એવી એની જીવનકથની ગુજરાતની રોમાંચક મિલકત છે, ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ છે, ગુજરાતી માનસને એક ભૂમિકા ઊંચે ચડાવતી સંસ્કારલક્ષ્મી છે. એનાજ પત્રોમાં એનું જીવન એણે પ્રમાણિકપણે કથ્યું છે. એની કવિતામાંથી જ ફિલસૂફી, એની ભાવના, એનાં સ્વપ્ન અને એની નિરાશાની કથની ગોઠવી શકાય એમ છે. એણે તો સને ૧૮૯૬ થી કહી રાખ્યું હતું કે:

નથી નથી મુજ તત્ત્વો વિશ્વથી મેળ લેતાં,
હૃદય મમ ઘડાયું અન્ય કો વિશ્વ માટે!

બીજે વર્ષે–એના માત્ર ત્રેવીસમા વર્ષે એ પોતાને જ પૂછે છે:

ત્રેવીસ વર્ષ મહીં સ્વપ્ન અનેક વીત્યાં,
વીતી અનેક દુઃખનીય પરમ્પરા ત્યાં;
શું તેટલો જ ઇતિહાસ હશે અમારો ?
શું લ્હાણુ કાળની મળી બસ એટલી જ ?

મૃત્યુના પડઘા ઘેરા બને છે, અને કવિતાનો પ્રવાહ પણ ઘટ્ટ, ઘેરો, બલવાન અને કલામય બનતો જ જાય છે. અનુભવોની, લાગણીઓની, પ્રયોગોની ઘટમાળ ફર્યા જ કરે છે છતાં ચોવીસ વર્ષમાં તો કલાપીનું હૃદય જીવનભરની ઊર્મિઓ શમાવી જગતની પાર જોયા કરે છે, અને એક અનુભવી વૃદ્ધની અદાથી કહે છે :

'બાલ્યા ગઇ જ, ગત યૌવન છે થયું, ને
મૃત્યુ તણાય પડઘા શ્રવણે સુણાતા !
લ્હોયે રડે તરસમાં મરતો બપૈયો—
ને પિંજરા હૃદયને ફરિયાદ રોવી.'

રખે કોઇ એમ માની કલાપીને અન્યાય કરે કે મૃત્યુ નિહાળતો એ કવિ માત્ર રોતલ, માંદો, થાકેલો, મૃત્યુમાં વિશ્રામ શોધતો કાયર માનવી હતો ! એ પ્રયોગશીલ સૂફી તો

'પેદા થયો છું ઢૂંઢવા તુને સનમ !'

કહી મૃત્યુને પણ પ્રયોગની એક ભૂમિકા ગણીને જ ચાલે છે.

'મૃત્યુ તો અનુભવે સુખથી લે'

કહેનારો એ મહાન ગુજરાતી પ્રેમી–સ્નેહી તો મોતને પણ મહેફીલ માને છે. એનો સિદ્ધાંત મોતની પરંપરાને પણ આત્માની વિકાસશ્રેણી ગણે છે !

'આત્મા અધિપતિ મધુપ અનન્તતાનો,
આત્મા અમીઝરણના રસનો વિહારી;
આત્મા ગણે નહિ જ તે યુગને-ક્ષણોને,
ક્યાં દેશકાળ ? સઘળે જ વસન્ત જામી !'

છવ્વીસમું વર્ષ ઝડપથી આવતું હતું. પ્રેમ અને નીતિનાં ખેંચાણમાં સદૈવ ખેંચાતું હૃદય પ્રેમમાં સર્વ નીતિનો સમાવેશ થઇ જાય છે એવો એક બહુ જ સાચો અનુભવ એ વર્ષ માત્ર સ્થિરતાથી કરી શક્યું ! શોભના

સાથેનું કલાપીનું લગ્ન માત્ર બે જ વર્ષ રહ્યું ! અને ' અનન્ત યુગનો તરનાર યોગી ' છવ્વીસ વર્ષ થતાંમાં તો માત્ર ' યાદી ' બની ગયો !

છવ્વીસ વર્ષ લંબાઇ છત્રીસ કે છેંતાળીસ થયાં હોત તો ? મળી છે તેના કરતાં કેટલી વધારે, કેટલી વધારે ભવ્ય, કેટલી વધારે કલામય કવિતા ગુજરાતી સાહિત્ય પામ્યું હોત !

દુ:ખમય કલ્પનાને બાજુએ મૂકીએ. છે એટલી પણ કલાપીસમૃદ્ધિ ક્યાં ઓછી યશસ્વી છે ?

સંભવ છે કે વર્ષો, યુગો વીત્યે કલાપીની કવિતા વંચાતી ઓછી પણ થાય. એ પણ એક વિકાસક્રમ છે. એણે ગુજરાતઅર્પ્યું સંસ્કારધન વધારીને ગુજરાત આગળ વધી રહે તો એણે અર્પેલાં સંસ્કારતત્ત્વો ગણાવવાની જરૂર ન પણ રહે; અને એવી પણ સ્થિતિ આવે કે કેકારવ માત્ર અભ્યાસીઓનો ઇતિહાસગ્રંથ જ બની જાય. હોય શું ? કલાપીએ આપણે માટે આશ્વાસન પણ મૂક્યું છે :

ભૂલી જવાતી છો બધી લાખો કિતાબો સામટી:
જોયું ન જોયું છો બને જો એક યાદી આપની.

' અયે ઉલ્ફત ! અયે બેગમ ! 'થી શરૂ થતો કેકારવ ' આપની યાદી 'માં સમાપ્તિ પામ્યો. છવ્વીસ વર્ષની જીવનરમત ! છ આઠ વર્ષની કાવ્યરમત ! ' કેકારવ 'ના પડઘા હજી શમ્યા નથી. એ સાચી સૂરાવલિના પડઘા શમતાં હજી ઘણી વાર લાગશે ! — શમશે તો ય ! ત્યારે પણ ' કલાપી ' ભુલાશે નહિ. એની કવિતા કરતાં એ વધારે મોટો માનવી !

કલાપીએ માત્ર કવિતા લખી નથી : એ કવિતા જીવ્યો છે !
એણે ટૂંકા જીવનની ક્ષણે ક્ષણમાંથી રસ પીધો છે !
પરંતુ માત્ર રસ પીનારા તો સ્વાર્થી કહેવાય !
કલાપીએ તો રસ લુંટાવ્યો છે !
કલાપી તો રાજા હતો, નહિ ? એનું નામ સૂરસિંહ, ખરું ?
સૂરસિંહ એ જ ' સૂરતાની વાડી 'નો આપણો ચિરંજીવી કલાપી !
એણે એક બાદશાહની ઉદારતાથી રસલ્હાણ કરી છે !

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

આગલી આવૃત્તિના પ્રકાશકની

પ્રસ્તાવના

પરમાત્માની અતિશય કૃપાથી, અમારા પરમ પૂજ્ય પિતૃદેવ શ્રી કલાપીદેવ, જેમને આખો દેશ-ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ-ઘણા સ્નેહથી અને માનથી ચાહી રહ્યો છે, તેઓ શ્રીની બધી જ કવિતાનો આવો અપૂર્વ સંગ્રહ સંશોધિત, સંવર્ધિત અને સટીક ગ્રન્થના કેવળ નવીન રૂપમાં વાંચનાર સમક્ષ પહેલી જ વાર મૂકવાનું સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી કલાપીદેવની કવિતાનો સંગ્રહ સૌથી પહેલો ઇ. સ. ૧૯૦૩માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો, પરન્તુ કેટલાંક કારણવશાત્ તેઓ શ્રીનાં બધાં જ કાવ્યો તે પ્રસંગે પ્રાપ્ત થઇ શક્યાં નહોતાં.

અમારા પરમ પૂજ્ય પિતાજીના સ્નેહી રા. બ. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા એટલે શ્રી સંચિત (બાલુભાઇ) પાસે શ્રી કલાપીદેવની પાંચ સ્વહસ્તલિખિત ડાયરીઓ તેમ જ બીજી કેટલીક હસ્તલિખિત કવિતાની નોટબુકો વગેરે સાહિત્ય હતું - તેમ જ શ્રી કલાપીદેવના મિત્ર સ્વ. મણિશંકરના પુત્ર રા. રા. ભાઈ મુનિકુમાર પાસે એક સ્વહસ્તલિખિત ડાયરી હતી. તેઓએ પોતાની પાસેનાં આ સર્વ સાધનો કૃપા કરીને અમને સ્નેહથી સુપ્રત કર્યાં છે અને તે માટે આ સ્થળે એમનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે.

ખાસ બાબત એ છે કે અમારા માનવન્ત પ્રિય ભત્રીજા હાલના નામદાર ઠાકોર સાહેબ શ્રી પ્રહ્‌લાદસિંહજીએ, કૃપા કરીને, ગાદી ઉપર બિરાજતાની સાથે જ શ્રી કલાપીદેવના સાહિત્ય સંબન્ધી ઘણા હસ્તલિખિત કાગળો અને કવિતાની નોટબુકો અમારે હસ્તક સુપ્રત કરીને તે પ્રસિદ્ધ કરવાનો અમને હક આપ્યો છે. તેઓ શ્રીની આવી સ્નેહપૂર્ણ કૃપાથી જ સંશોધનનાં તથા સંવર્ધનનાં પૂરેપૂરાં સાધનો મળી શક્યાં છે અને તેથી જ આવો સંપૂર્ણ ગ્રંથ વાંચનાર સમક્ષ મૂકવાને અમે સદ્‌ભાગી થયા છીએ.

આ ઉપરાન્ત, નામદાર મોરબી મહારાજા સાહેબ બહાદુર શ્રી લખધીરસિંહજી સાહેબે પણ શ્રી કલાપી પ્રતિ પોતાની સ્નેહભાવ ભરેલી લાગણીને લીધે, આ ગ્રન્થના પ્રકાશનમાં કિંમતી સલાહ તથા પ્રેરણા આપવાને કૃપા કરી છે. આ ગ્રન્થપ્રકાશન નિમિત્તે લીધેલી તસ્દી માટે તેઓ નામદારનો પણ ઘણો જ આભાર થયો છે.

હમીરજી ગોહિલનું મહાકાવ્ય, જે આ ગ્રન્થમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, તેનો ચોથો સર્ગ આ નવીન પ્રાપ્ત થયેલાં હસ્તલિખિત સાધનોમાંથી જ પ્રાપ્ત થયો છે અને તેથી તે પણ આવી રીતે તો પહેલી જ વાર બહાર આવે છે. આ સર્ગ માટે દીર્ઘાયુષ્ય નામદાર ઠાકોર સાહેબનો તેમ જ નામદાર મોરબી મહારાજાશ્રીનો જ વાંચનારે આભાર માનવાનો છે. અમારા બધા રાજકુટુમ્બે પણ આ કાર્યમાં સાહાય્ય અને સદ્ભાવ દર્શાવ્યાં છે, તે પણ અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર સાથે અહીં નોંધીએ છીએ.

શબ્દકોષ અને અતિશય આવશ્યક કાવ્યો ઉપર માર્ગદર્શક ટીકા લખવાનું કાર્ય શ્રી કલાપીના પૂર્ણ અભ્યાસી અને પરમ ભક્ત શ્રી સાગરે કર્યું છે અને બધાં હસ્તલિખિત સાધનો ઉપરથી સંશોધનનું, સંવર્ધનનું અને ગ્રન્થનો આમુખ તથા ઉપસંહાર લખવાનું કાર્ય પણ તેઓશ્રીએ જ કર્યું છે. આમુખ, કોષ અને ટીકા તથા ઉપસંહાર એ તેમની સ્વતંત્ર કૃતિઓ છે અને તે ઉપર તેમનો પોતાનો જ હક છે.

ગ્રન્થપ્રસિદ્ધિમાં કંઈ દોષ રહ્યા હોય કે થયા હોય તો તે દરગુજર કરવાને વાંચનાર કૃપા કરશે એવો પૂરો વિશ્વાસ છે. ॥ ૐ સદ્ગુરુ ॥

વસન્તભુવન, રાજકોટ; ૨૨ : ૯ : ૧૯૩૧

જોરાવરસિંહજી સુરસિંહજી ગોહિલ
લાઠી.

॥ ૐ સદ્ગુરુ ॥

॥ ॐ सद्गुरु ॥

ગુરુદેવને ચરણે

મહારાજ ! મ્હારૂં જીવનજહાઝ આપ તારનાર છો :
ગુરુ દયાલ સુર કૃપાલ ! જીવ્યું જીતાડનાર છો !
મહારાજ ! મ્હારૂં જીવનજહાઝ આપ તારનાર છો .

મુગ્ધ હૃદય પ્રણયદગ્ધ મુજ ઉગારનાર છો :
ભ્રમિત માર્ગ : ત્રુટિત નાવ : પણ બચાવનાર છો !
ગુરુ દયાલ ! સુર કૃપાલ ! જીવ્યું જીતાડનાર છો .

રુદિત ઉર નવીન નૂર આપ આપનાર છો :
પ્રીતિપુષ્ટિ , શાંતિતુષ્ટિ આપ સ્થાપનાર છો !
મહારાજ ! મ્હારૂં જીવનજહાઝ આપ તારનાર છો .

ઝખ્મી જિગર – આંસુધાર – દર્દ જાણનાર છો ,
ફિલ્સુફી સૂફી તણી તમે પ્હડાવનાર છો :
ગુરુ દયાળ ! સુર કૃપાલ જીવ્યું જીતાડનાર છો.

હૃદયનમન : નેત્રદ્રવણ – નયન આંજનાર છો :
પ્રણયધર્મ પરમ ગૂઢ , મર્મ ભાખનાર છો !
મહારાજ ! મ્હારૂં જીવનજહાઝ આપ તારનાર છો .

ખાક છાંટી પક્ષઘાતીને મટાડનાર છો :
જીવાડનાર શબ સમાન ! અજબ મન્ત્રકાર છો !
ગુરુ દયાલ ! સુર કૃપાલ ! જીવ્યું જીતાડનાર છો .

હૃદયવૈદ્ય ! આત્મવૈદ્ય ! પ્રેમશાસ્ત્રકાર છો :
માટીમાંથી માનવી નવીન બનાવનાર છો !
મહારાજ ! મ્હારૂં જીવનજહાઝ આપ તારનાર છો.
બિન જરૂરી શિષ્યવિધિ : હૃદય સમજનાર છો :
બાપુજી ! ગુરુજી ! આપ જીવન બક્ષનાર છો !
ગુરુ દયાલ ! સુર કૃપાલ ! જીવ્યું જીતાડનાર છો.
અનન્ય ભક્તિ એકની ઉરે અપાવનાર છો :
પ્રેમબ્રહ્મજ્યોતિ હૃદયમાં બતાવનાર છો.
મહારાજ ! મ્હારૂં જીવનજહાઝ આપ તારનાર છો.
લાજ રાખી બાકી જિગર હજી ય રાખનાર છો :
હજી, ગુરુજી ! વસ્ત્ર નવું શું સજાવનાર છો !
ગુરૂ દયાલ ! સુર કૃપાલ ! જીવ્યું જીતાડનાર છો.
ઓલિયા કલાપીદેવ ! ગુરુજી ! શ્રેયકાર છો :
દાસ સાગરે હમેશ પ્રેમજ્યોતિકાર છો !
મહારાજ ! મ્હારૂં જીવનજહાઝ આપ તારનાર છો.

દીવાને સાગર

ટીકાકાર શ્રી. સાગરનો
આ મુ ખ

પરમ પ્રેમસ્વરૂપ શ્રી કલાપીના કેકારવને કોઈ નવીન ઉપોદ્ઘાતની તો હવે જરૂર જ નથી; કેમકે, તેનું પ્રકટીકરણ થયે ત્રીસ વર્ષનો એક જમાનો પૂરેપૂરો વ્યતીત થઈ ચૂક્યો છે. ગુર્જર સાહિત્યના પ્રત્યેક સહૃદય અભ્યાસીને વિદિત છે તેમ, એ આખા જમાનાએ શ્રી કલાપીની કવિતાને સ્નેહ અને આદર આપીને પોતાની માનીતી વસ્તુઓમાં તેની હૃદયપૂર્વક સ્થાપના કરી છે. હરકોઈ કવિ કરતાં શ્રી કલાપીને ગૂજરાતે અધિકતર માન આપ્યું છે એ જ એની મહત્તા છે.

શ્રી કલાપીને સહુ કોઇએ આવું અપૂર્વ માન આપ્યું છે એનું કારણ શું ? એનું કારણ એ છે કે સામાન્ય મનુષ્યજીવનને તેની સામાન્યતાથી તે **અૌલકિક માર્ગે – ધર્મમાર્ગે – પરમાત્માને માર્ગે** લઇ જાય છે. ખરૂં જોતાં, કાવ્યસાહિત્યના નવા લિબાસમાં **શ્રી કલાપીની** કવિતા ગોયા **ધર્મગ્રન્થ** જ છે. અસ્તુ.

શ્રી કલાપીનાં જે **હસ્તલિખિત** સાધનો પ્રાપ્ત થયાં છે, તેના **સંશોધનમાં** પોતાના કાવ્યસંગ્રહની **સ્વહસ્તાક્ષરે ખુદ શ્રી કલાપીએ જ લખેલી પ્રસ્તાવના** મળી છે ને અને આ પ્રમાણે છેઃ—

"પ્રસ્તાવના

"તા. ૮, જાન્યુઆરી, ૧૮૯૩

"**પ્રેમ**" વૃક્ષનાં સુગંધ સુમન–કાલિદાસ, ભવભૂતિ, બાણ વગેરે કરમાઇ ગયાં, ખરી પડયાં, તો પણ તેના મધુર મકરન્દના લોભી ભૃંગ તો તેની વાસનામાં જ ગુંજ્યા કર્યા, તેના ગુણગણ પર જ ગણગણ કર્યા ગયા. તે "**આર્ય હૃદય !!**" તે હૃદયની, તે ઉચ્ચ, કોમળ – કુમળી, ઊંડી, શાન્તમસ્ત લાગણી સજીવ રહો ! ચિરંજીવ રહો ! અરે, પણ, – અહહ ! – **મુસલમાનનાં** હિમનાં સખ્ત ઝાપટાં, પરેશાનીના દવબળતા અંગારા ! તેણે તે હૃદયને દાબી દીધાં. તે લાગણી પ્રદીપ્ત સૂર્ય હતી; ચન્દ્ર બની, તારા થઇ, ખદ્યોત થઈ ગઈ !! સુરદાસ, પ્રેમાનન્દ, જગન્નાથ જેવાં પુષ્પ પણ કાંઇક પરાગ છાંટતાં ગયાં. અરે ! બિચારૂં પ્રેમાળ "**આર્ય હૃદય**" ! હજી તેની બુરી હાલત જોઇ જોઇ રોવું બાકી રહેલું ! કાલિદાસની શકુન્તલા, ભવભૂતિના ઉત્તરામચરિત અને બાણની કાદમ્બરીથી કાવ્યરસિકતા **બોજા** ભક્તના ચાબખા અને – **સ્વામીનારાયણનાં** ભજનિયાંમાં આવી પડી ! કેવો મોટો પાત !?! કેવો સજ્જડ માર !?? **માળાનો** મણકો જેટલું નીચે જવાય તેટલું ગયો. હવે ઉંચો આવવો જ જોઈએ અને આવ્યો. "સુદર્શન", "ચન્દ્ર",

"સ્નેહમુદ્રા" પારા પછી પારા કરવા લાગ્યા, ચડવા લાગ્યા. દૈવની બલવાન ગતિને બલિહારી છે!

"અરે, પણ આ સુરસિંહ તો નહિ તે સૂર્ય કે ચન્દ્ર, નહિ ઉડગણ કે ખદ્યોત! તે શાની કાવ્ય કરે? ઝાડપાડ બળી જાઇ હીંગોરે હીમ ઠર્યું! સૂંઠનો ગાંગડો મળ્યો એટલે ગાંધી થઇ બેઠો!–તો પણ:–

'મ્હોટાં ન્હાનાં વધુ મ્હોટામાં
"તો ન્હાનાં પણ મ્હોટાં,
'વ્યોમદીપ રવિ નભબિન્દુ –
"તો ઘરદીવડાં નહીં ખોટાં."

(ગોવર્ધનરામ)

તો ભલે અજ્ઞાન કોઇ પણ, સુરસિંહ કે સાંગાભાઈ, મ્હોટામાં મ્હોટાં કામ માથે લે અને મંડ્યા રહે–સારા વિચારમાં ઈશ્વર પ્રેરે અને મદદ આપે.

"કાવ્યનું મૂળ "આર્દ્રતા–પ્રેમ" છે; આર્દ્ર–પ્રેમી, હૃદયને કાવ્ય દ્વિભાવ, ત્રિભાવ, ચતુર્ભાવ, આર્દ્ર અને પ્રેમી, કોમળ અને રસમય કરે છે. હું કાવ્ય લખું કે ટાયલાં લખું પણ તેથી મ્હારા હૈયાના ઉમળકા બ્હાર પડે અને કાવ્ય લખવાની મ્હારી ઈચ્છા તૃપ્ત થાય તો બસ છે.

"જો ઘડી ગઇ આનન્દમેં જીવનકા ફલ સોહી"! કેવું રમણીય સિદ્ધાંત છે! દુનિયાનાં દુઃખ કવિતા કરતી વખતે દૂર થાય અને આત્મા "રસ"મય બને એ જ "આનન્દ" મ્હને મળી શકે તો મ્હારાં મહદ્‌ભાગ્ય! "એકાન્તસુખ" દુનિયાદારીના જીવડાને "કળા" વિના ક્યાંથી મળે? "એકાન્તઆનન્દ" મ્હારૂં તો બનવું એ કળા. અસ્તુ.

"મ્હેં જે લખ્યું છે અને જે હું લખીશ તે આ ચોપડી પર ચિતરાશે–કેટલોક ભાગ "સુદર્શન" માં પ્રસિદ્ધ થશે તેથી મ્હને અને કેટલાક બીજાને પણ "આનન્દ" મળશે.

"મંડ્યા રહેવું" એ ગુણ પરમાત્મા મ્હને શિખવે અને બીજાં કાર્યમાં તેમ જ "કાવ્ય" માં તે ગુણથી મ્હારા માર્ગ રસમય બને એ જ મ્હારી ઇચ્છા અને વાઞ્છના.

સુરસિંહ."

શ્રી કલાપીએ આ પ્રસ્તાવના ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં લખેલી છે, આટલી વાત લક્ષમાં રાખતાં, એમાં જણાવેલા વિચારો માટે આપણને અવશ્ય જ સ્નેહ અને માન થાય છે, તેમ જ કવિતા વિષે શ્રી કલાપીની કેટલી બધી ઉચ્ચ ધારણા છે તે પણ આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે.

આ ઉપરાન્ત, સુપ્રસિદ્ધ ગુર્જર સાક્ષર સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ એટલે આપણા માનવન્ત પ્રિય બન્ધુ કાન્ત જેમણે કેકારવના નામથી શ્રી સુરસિંહજીની "લગભગ બધી કવિતાઓ" નો સંગ્રહ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો, તેમણે શ્રી કલાપી વિષે ઈ. સ. ૧૯૦૯ માં અહમદાબાદ મુકામે શ્રી કલાપીનું જીવન એ વિષે એક વ્યાખ્યાન કરેલું અને તે પણ શ્રી કલાપીને સમજવાને ઘણું ઉપયોગી છે. તેઓશ્રી કહે છેઃ—

"છેલ્લા જમાનામાં આપણને એક સર્વોપરિ કવિ મળ્યા. આ સર્વોપરિ કવિને આપણો આખો દેશ જાણે છે – હૃદયથી ચાહે છે. તે કવિ નર્મદાશંકર; કવિ દલપતરામ નહિ. હૃદયમાં સર્વોપરિ તે જ સર્વોપરિ.

"કવિઓ તે પયગમ્બરો, એ વાત આપણા ઘણા બન્ધુઓ સમજતા નથી. કવિઓ દૂરના ઉંચા મિનારા પરથી પ્રકાશ લાવી આપણ બન્ધુઓને તે પ્રકાશનાં દર્શન કરાવે છે – પ્રકાશ આપી શકે છે.

"આપણા દિલમાં જે સ્હવાર થવાનું છે – આપણા દેશનો ઉદય થવાનો છે તે સંબંધી તે કહે છેઃ—

"રાત વીતી ને વાયું વ્હાણું : અરુણોદય દીપતો આ !
પ્રકાશ ક્રમળો, સુતું ઓપતું, શકુન સહુ શુભ સોહ્યા !
ઘાયલ જંગી ઓ ! રણમાં જીત દિસે જી !"

"ઓ બન્ધુઓ ! આપણે બધા ઘાયલ છીએ; પરન્તુ જંગી નથી ! આપણને રણમાં જીત નથી દિસતી, આપણે હારી જઇશું એમ આપણને લાગે છે; પણ રણમાં જીત છે એ નક્કી છે. રણમાં જીત છે એ નિર્વિવાદ છે, કારણ કે સૂર્યનો ઉદય થઈ ઉલ્લાસભર્યાં વચનો સાંભળ્યાં છે :—

"જય જય ગરવી ગુજરાત !

"ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળ કુસુમ્બી પ્રેમશૌર્ય અંકિત !
તું ભણવ ભણવ નિજ સન્તતિ સૌને પ્રેમભકિતની રીત !"

"પ્રેમભકિતની રીત શિખવવાને તે આપણને ખાસ શિક્ષણ આપે છે, પ્રેમભકિતનો ઉદય હજારો મનુષ્યોમાં એક સાથે પણ થઇ શકે : એ પ્રેમભકિતનો અવતાર આપણે અહીં તો થઈ ચૂક્યો છે.

"એ પ્રેમભકિતનો અવતાર કલાપીમાં થયેલો છે એમ મ્હારૂં કહેવું છે. ઓ બન્ધુઓ ! કલાપીના જીવન વિશે હું જાહેરમાં કદાપિ બોલ્યો નથી. એ વિષય એટલો બધો વિસ્તીર્ણ છે કે, હું એને અહીં પૂરેપૂરો ઇન્સાફ આપી શકીશ નહિ. શી રીતે બતાવી શકું – એમના હૃદયને ?

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषयामतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥

"કલાપીનું હૃદય તો સાગર જેવું છે. તેને હું વાતમાં શી રીતે બતાવી શકીશ ? આપને સમજાવી શકીશ – એમના ગુણોને ?

"કલાપી વિષે કહેતા પહેલાં મ્હારે એમની ઝિન્દગી વિષે આપને કહેવું જોઈએ.

"કલાપીનાં લગ્ન થયાં ત્યારથી એક કન્યા ઉપર એમનો સ્નેહ થયેલો. કલાપીને સ્થાને બીજો કોઇ ગૃહસ્થ હોત તો તેની

સાથે કદાપિ **લગ્ન ન** કરત. એનું આખું જીવન તે બગાડી નાખત. હજારો માણસો એવા હશે કે જે એક સ્ત્રીની આખી ઝિન્દગી પાયમાલ કરી નાખી પ્યારમાં પડે. પણ, બન્ધુઓ, **કલાપી** તો **અસાધારણ પુરુષ** હતા.

"આપણા કેટલાક બન્ધુઓ **કલાપીની નીતિ** વિશે શંકા લાવી મ્હોટાં વ્યાખ્યાનો આપે છે – લેખો લખે છે, જાણે કે પોતે તેમનાથી વધારે નીતિમાન હોય !

"પરંતુ, ઓ બન્ધુઓ, આપણે **કલાપી**ના હૃદયની એટલી ઝડપથી પરીક્ષા **ન** કરો. **કલાપી** આપણા બધા કરતાં **હજાર દરજ્જે વધારે ઊંચા આદમી** છે. હું આપને કલાપીએ લખેલો એક પત્ર વાંચી સંભળાવું છું. એ પત્ર **સ્વર્ગવાસી પ્રૉ. મણિલાલ** જે તેમને યોગ્ય સલાહ આપવાને શક્તિમાન્ હતા, તેમને લખેલો છે. મ્હારા શબ્દો નહિં, પણ તેમના પોતાના જ શબ્દો,

સ્વ. कान्त આગળ કહે છે:—

"ઓ બન્ધુઓ, **અન્તઃકરણ**ના **પ્રતિધ્વનિ** માટે તેને કેટલો આગ્રહ છે! 'Love is love for ever!' "Love is not love which alters when it alteration finds." "**સ્નેહ** તે હમેશ માટે **સ્નેહ** જ છે. વિકાર દેખે ત્યારે પણ વિકાર પામે તે **સ્નેહ નથી**," એવું શેકૂસ્પિયરનું વચન છે. સામા પાત્રોમાં બેહયાઇ છે કે નહિ તેની પણ તેમને બિલકુલ પરવા ન્હોતી.

'**કલાપીનું જીવન**' આપને, "**હમારી પિછાન**" એ એના પોતાના કાવ્યમાંથી જણાશે.

"ગમે તે બેહયાઇને દઈ માથું ધરી ખોળે –
"હમે આરામમાં ક્યાંએ સુખેથી ઊંઘનારાઓ!"

"એ સંબંધમાં એક પ્રાસંગિક વાત કહું છું. **કલાપી**નું હૃદય

એટલું તો નિર્દોષ હતું કે તેઓ મિનિટમાં ઊંઘી જતા. 'પરમાત્મા પોતાના વ્હાલાને નિદ્રા આપે છે.' અસ્તુ.

"બન્ધુઓ! આપ વિચારો કે કવિ નર્મદાશંકરને જે **"પ્રેમભક્તિ"** માટે ચાહના હતી, તે **પ્રેમભક્તિ કલાપીમાં અવતરેલી હતી. કલાપીમાં પ્રેમભક્તિ અને પ્રેમશૌર્ય** છે એ સ્પષ્ટ જોઇ શકાય – જો મનુષ્યને સાંભળવાને કાન અને જોવાને આંખ હોય તો: હું બાહ્ય નહીં, પણ **આન્તર**ની વાત કરૂં છું.

"કેટલાક પોતાના નહિ, પણ પોતાના બન્ધુઓના દોષો કાઢે છે. કાર્લાઇલ એક સ્થળે લખે છે કે "દોષ એમ કહેનાર ઓ તમે! તમે પોતે ક્યાં નિર્દોષ છો?" દોષરહિત તો **પરમાત્મા** એક જ છે. જે પોતે પોતાને માટે એમ બોલે છે કે, હું નિર્દોષ છું, તે એક ઘોર નારકી છે. દોષ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન ખરા હૃદયનો (Sincere) છે કે નહી તે જોવાનું છે. કેટલાક રૉબર્ટ **બર્ન્સ** માટે તે દૂષિત હોવાનો મત ઉચ્ચારે છે, પણ રૉબર્ટ બર્ન્સ ઘણો વધારે શુદ્ધ હૃદયનો પુરુષ હતો, અને તે તો **પ્રભુ** જાણે છે.

"બન્ધુઓ, **કલાપીનું જીવન એ સ્નેહી જીવન** હતું. જે પાત્રોમાં એમનો સર્વોપરી વિશ્વાસ હતો તે બધાં તેને યોગ્ય નહોતાં. મનુષ્યો તો મનુષ્યો જ છે; પરંતુ આ દુનિયામાં **કલાપી** સુરતાની વાડીનો મોરલો છે. માનુષી સ્નેહમાંથી તે એકદમ છૂટી જાય છે, તેનું હૃદય **પ્રભુ** તરફ વળે છે.

"**પ્રેમ** અને તેમાંથી **પ્રેમભક્તિ** શી રીતે થઇ છે તે તેમના પોતાના શબ્દોથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ. (જુઓ, **સનમને**)

"તેનું હૃદય કેટલું ઉદાર, કેટલું દયાળુ, કેટલું મધુર છે, તે શું એમનાં કાવ્યોમાં આપ સ્પષ્ટ જોઇ શકતા નથી?

"હું આશા રાખું છું, આપ કલાપીની કવિતાના અભ્યાસ દ્વારા કલાપીનું જીવન ઉકેલવાને પ્રયત્ન કરશો.

"કલાપીથી ગુજરાતને જે લાભ થયો છે તેનો વિચાર કરતાં મ્હને કવિ કીટ્સનું સ્મરણ થાય છે. કીટ્સ પચીસ વર્ષની ઉંમરે મૃત્યુ પામ્યો, તે જીવ્યો હોત તો એ પ્રવાહ કેવો મ્હોટો થાત.

"બન્ધુઓ ! કલાપી તો અમૃતના પાણીનો મીઠો ઝરો છે, જેમાંથી આપ જ્યારે ચાહો ત્યારે મધુર સુધાનું પાન કરી શકો.

"કોઇ પણ કવિ કેટલું કામ કરી શકે છે તે જોવાને તેણે આપણા હૃદયને કેટલું પોષણ આપ્યું તે જોવું જોઈએ. કલાપીએ ગુજરાતના હૃદયને પોષણ આપ્યું છે જે બીજો કોઇ કવિ આપી શકે તેમ નથી.

કલાપી કવિ નથી પણ સ્નેહી છે, એમ કહેવામાં કેટલાકો મ્હારો દુરાગ્રહ માને છે. હકીકત એ છે કે, જે કવિતાઓ લખે તે કવિ એમ નથી. કવિતા એ જેની ઝિન્દગીનો સર્વોપરિ સ્નેહ હોય તે જ કવિ હોઈ શકે. કવિ કવિતાનો જ હંમેશાં દાસ છે. કવિ કવિતામાં જ હંમેશાં આનન્દ માને છે અને બીજું બધું તેને મન સર્વદા ગૌણ હોય છે. તેના હૃદયમાં હંમેશાં કવિતા જ હોય છે.

"કવિ નર્મદાશંકર પછી એવા કોઇ કવિ થયા નથી. 'કેકારવ'ના ઉપોદ્‌ઘાતમાં—મેં કહ્યું છે તેમ, મણિલાલ, હરિલાલ, ભીમરાવ વગેરેએ કવિતાઓ લખી છે, પણ તે કોઇ કવિ નહોતા. પ્રસંગોપાત્ત કવિતાઓ તો આપના સેવકે પણ લખી છે! પણ હું કવિ હોવાનો દાવો કદાપિ કરતો નથી. [કવિનું દિલ કવિતામાં એટલું બધું લાગેલું હોય છે કે તેમાંથી પુષ્કળ વહ્યાં કરે; અને એ રીતે જોતાં રમણભાઇ, લલિત વગેરે કોઇ કવિ નથી, કવિ નર્મદાશંકરની કવિતા જોતાં શું આપને નથી લાગતું કે તેનો પ્રવાહ નર્મદા જેવો છે?]

"બન્ધુઓ, કલાપીના જીવનનો અભ્યાસ કરતાં આપને અવશ્ય સમજાશે કે તે કવિ નહિ પણ સ્નેહી જ છે.

"હું એમ કહેવા માગતો નથી કે કવિઓ જ ઊંચા અને બીજા બધા નીચા. કાર્ડિનલ ન્યુમેન એક ધર્મોપદેશક—એક ઈશ્વર-

ભકત હતા, તે કવિ ન્હોતા, તેમના હૃદયનું વલણ ઈશ્વરભક્તિ તરફ હતું – કવિતા તરફ નહિ.

"બન્ધુઓ, કલાપીની કવિતા હું ઉચ્ચતર ગણું છું; જેને હું કવિ કહું છું તેની કવિતા કરતાં પણ વધારે ગણું છું. કવિ એ શી વસ્તુ છે અને તેની ખરી કદર શી રીતે કરવી જોઇએ તે આપણ બન્ધુઓ હજી જાણતા નથી. કલાપીનો કવિતા તરફ સર્વોપરિ સ્નેહ ન્હોતો, એટલા માટે જ તે કવિ નથી એમ હું કહું છું.

"બન્ધુઓ, કલાપીનું હૃદય એટલું શુદ્ધ હતું, એટલું સરળ હતું, એમાં એટલા બધા ગુણો હતા કે જેનો આપણને ખ્યાલ સુદ્ધાં ન આવી શકે.

છેવટે, હું આપને કલાપીનું "હમારા રાહ" નું કાવ્ય સંભળાવું છું – જેમાં આપ કલાપીનું જીવન જોઈ શકશો. તેના રાહ આવા છે – અને જે આપણા બધાના હોવા જોઇએ.

* * * *

(જ્ઞાનસુધા, ઇ. સ. ૧૯૦૯) कान्त.

કવિતા વિષે અને કવિ વિષે શ્રી કલાપીના અને શ્રી કાન્તના વિચારો આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. આ ઉપરાન્ત, શ્રી કલાપીએ "પ્રિયા કવિતાને" તથા સ્વતન્ત્ર કાવ્યો લખ્યાં છે, તે ઉપર પણ અમે વાચકનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

શ્રી કલાપી કવિ નથી, છતાં, કવિ કરતાં તેઓશ્રી અલબત્ત, વધારે છે. સ્વ. કાન્તના આ વિચારો સાથે અમે, બેલાશક, સંમત છીએ; તો પણ, શ્રી કલાપી ઉપરનાં બન્ને કાવ્યોમાં, કવિતાને પોતાની "પ્રિયા" કહે છે, તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે, એમ અમે વાચકને સૂચવીએ છીએ.

પોતે ગર્ભયોગી એટલે જન્મસિદ્ધ મહાત્મા સન્ત પુરુષ હતા, એમ તેઓ શ્રીનો પ્રત્યક્ષ પરિચય પામેલા "**મસ્ત કવિ**" **સ્વ.** ત્રિભુવન પ્રેમશંકરના શ્રી "**કલાપી-વિરહ**" ઉપરથી પણ આપણને સ્પષ્ટ થાય છે. **મસ્ત કવિ શ્રી કલાપી** મહારાજનો વિરહ પુકારે છે :—

"હું દુહાગી ફકીર શહેનશાહ સુરસિંહનો;
"રેડું રોજ રુધિર આંગેઆંગ પુકારતો.

* * * *

"જનમ જનમ રઢ એહ, સુરચ્ચરણને સેવવાં;
"પડી જાવ છો દેહ, દિલથી દેશું વંદના.

* * * *

"મહેમાન રાજહંસ એક દિન થઇ ગયો;
"પ્રસારી પ્રેમધર્મ પંખી ચાલતો થયો.

"સુંદર પુનિત દૃષ્ટિ એણે એવી તો કરી;
"હમારૂં ચમન તે દિનોથી સહુ ગયું ફરી.

"તે દિનોથી આભલાંની માળ ગઇ ઉડી;
"જાગી રહી છે દિવ્ય રોશની હમેશની.

* * * *

"અલખ સુરદરબાર ચિત્તવૃત્તિ નવ સંચરે;
"બંધ થયેલાં બાર કેમ કરું કહે ઉઘડે!

અલખ નિરંજન આવો, મ્હારા દાતા! દીપક કરો રે જી.

* * *

"નજરે તરે રે, નકલંક નજરે તરે,
"નેણાંભર નજરે તરે,
"મ્હારો અવધૂત નકલંક નજરે તરે એ જી. ટેક.

"પૃથ્વીના આ પડ મહીં રે, અનંત પરે,
"તીવ્ર ગતિએ તારલો એનો એ અટન કરે;
"મ્હારો અવધૂત નકલંક નજરે તરે એ જી.

"રસરૂપ થઈને રેલતો રે સરવર સરિતા ભરે,
"મેઘાડંબરમાં એ વહી ઝરમર મોતીડાં ઝરે;
"મ્હારો અવધૂત નકલંક નજરે તરે એ જી."

શ્રી કલાપી મહારાજના અંગત પરિચયમાં આવેલા પોતાના સ્નેહી રા. રા. રૂપશંકરભાઇ (સંચિત) શ્રી કલાપીના સાક્ષરજીવનમાં વાસ્તવિક જ કહે છે કે:—

"કલાપીનાં આંતર – સંસ્કાર સિવાય કલાપીની વ્યાવહારિક સ્થિતિ કોઇ રીતે અસાધારણ ન હતી. છતાં પચ્ચીસ વર્ષની ટૂંકી વયમાં – અને તેમાં પણ બચપણનાં અને શાળાના અભ્યાસનાં સોળ સત્તર વર્ષ બાદ કરતાં, માત્ર સાત આઠ વર્ષમાં એમણે લગભગ **પંદર હજાર** પંક્તિ ઉત્તમ પ્રકારના કાવ્યની અને તે સિવાય મ્હોટા પ્રમાણમાં ગદ્ય – લેખો: સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના પ્રેરે તેવા અને બ્રહ્માંડના પરમ રહસ્યને રસિક અને આકર્ષક શૈલીથી બોધનારા લખ્યા, એ થોડી આશ્ચર્યની વાત નથી!!! પરંતુ એથી પણ વિશેષ આશ્ચર્ય તો એ છે કે:— આત્મનિરીક્ષણની એક પણ તક જવા ન દેતાં અને એ સત્ય – ભાવનાઓનો સ્વાનુભવ કરતાં કરતાં છેવટ એવી સ્થિતિએ એ આવી પહોંચ્યા હતા કે, જો એઓ પોતાના નિર્ણયનો અમલ કરવાને વધારે વખત રહ્યા હત તો, એક અત્યુત્તમ દૃષ્ટાન્ત અને સિદ્ધાન્ત દુનિયાને આપી જાત એમ હું તો ખાતરીપૂર્વક માનું છું. એમનું સાધુજીવન મ્હારી દૃષ્ટિ આગળ તર્યા કરે છે."

પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલી શ્રી કલાપીની બધી કવિતા ઉપરાન્ત બીજી પણ કેટલીક કવિતા તેઓ શ્રીની સ્વહસ્ત-લિખિત નોટબુકોમાંથી પ્રાપ્ત થઇ છે. આમાંની ઘણીક તો પોતે તેમ જ મર્હુમ પ્રૉ. મણિલાલે, સ્વ. જટિલે તેમ જ સ્વ. કાન્તે પ્રસિદ્ધિ યોગ્ય ગણી નથી અને તેના પર તેવી નિશાનીઓ કરેલી છે. "ફકીરી હાલ" ની પહેલાંની આવી કવિતા પણ અહીં ઉતારીએ છીએ:—

૧ કાશ્મીરનું સ્વપ્ન, ૨ કાશ્મીરમાં વિયોગ,

૩ બીડી અને બીડીનો પીનાર,

૪ સુષુપ્ત પ્રિયાનું દર્શન,

૫ પ્રીતિની રીતિ,

૬ ખુશી દુનિયા ફકીરીમેં.

---

૧ – કાશ્મીરનું સ્વપ્ન

શાર્દૂલવિક્રીડિત ૭

ક્યાંઇ છે ખુબ ધીટ ઝાડ વનનાં ઝાઝાં ફૂલોથી ભર્યાં,
વેલીના નવરંગથી લટકતાં સારાં પટોળાં ધર્યાં;
ક્યાંઈ છે તુટીને પડેલ ભુખરાં પાનો વિના ઝાડવાં,
જોગીનો ધરી વેષ ભેખ લઈને જાણે બિચારાં પડ્યાં.

ક્યાંઈ છે સુઘરી તણા લટકતા માળા નદીની પરે,
નીચે મોર કળા કરે પ્રિય કને લીલા ગલીચા પરે;
ક્યાંઈ છે ફરતાં ચૂથો ગજ તણાં ભાંગે ઘણી ડાળીને,
તેઓનાં બચલાં રમે જલ વિષે માતા કને દોડીને.

છે ક્યાંઈ અતિ ઘોર ગંભીર ગુફા, કાળી ઘટા ઝાડની,
કાળી તે દિસતી છવાઈ જઇને અંધારી છે તે ઘણી;
વ્હે છે જોસ ભરી નદી અહિં તહિં, નાળાં પડ્યાં વિખરી,
કુંજોમાં ઝરણાં વહે ખળકતાં, છોળો ઉડે પાણીની.

જ્યાં છે એવી નદી ઘણી, બરફના ઝાઝા જ્યહાં ડુંગરા,
એવો કાશ્મીર દેશ છોડી દઇને જાઉં હવે હું ક્યહાં?

પ્યારી પ્રેમબાળી આવ્યું, સોડેલી છે પ્રેમઘેલી,
ચુંબનને ઇચ્છતી આ આંખ એની બંધ છે;
અંગુલી અક્ષર પર, ઓષ્ઠ જરા ઉંચો રહ્યો,
રામા વ્હાલી સુતી સુતી "પ્રભુ, પ્રભુ" જપે છે.

---

૫ – પ્રીતિની રીતિ

સોરઠ

ધન, તન દેતાં નવ ડરવું, ભાઈ, મનને વિચારીને ધરવું,
ચંદન વૃક્ષને વ્યાલ વિંટાયા, સાચવી તેને લેવું;
રત્ન પથ્થર કુંદનને કથીરમાં રત્ન કુંદનથી જડવું,
કરી કસોટી કરવી ખરીદી, પાછળ ના પસ્તાવું.
ધન, તન દેતાં૦

પ્રીતરીત તે પ્રેમી પિછાને, સાગરે મોતી પ્રમાણું,
જો દીધું દિલ કોઇને પ્રેમે, તેને તો નિજનું ગણવું;
એક જ રંગ નિભાવવો નિત્યે, નવરંગી નવ થાવું.
ધન, તન દેતાં૦

આ એક ઉર્દુ ગઝલ:—

૬–ખુશી દુનિયા ફકીરીમેં

અમર કાયમ રહે જો દિલ, ખુશી દુનિયા ફકીરીમેં;
કભૂ હોવે ન રંજોગમ, ખુશી દુનિયા ફકીરીમેં! અમર૦

નહીં કિસીસે કછુ લેના, નહીં કિસીસે કછુ દેના;
ખુદા દિલમેં રહે હરદમ, ખુશી દુનિયા ફકીરીમેં! અમર૦

નહીં મેં–મેં! નહીં તેં–તેં–નહીં કોઇ ન દૂજા તે તેં–
હુવે વો–વો અયે આદમ! ખુશી દુનિયા ફકીરીમેં! અમર૦

લગાઇ ખાક ક્યા તનસેં, નહીં જો ઇશ્ક હે મનમેં!
અમર કાયમ રહે જો દિલ, ખુશી દુનિયા ફકીરીમેં! અમર૦

ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં ત્રોટક વૃત્તમાં આવી ચાર લીટીઓ પણ લખાયલી છેઃ-

— ૭ —

કવિતા સરિતા ! વહતી વહતી
કણથી કણથી ઉર આ ભરજે.
કવિતા સરિતા ! રડતી રડતી
ચડજે, વસજે, હૃદયે હૃદયે.

કુસુદીભૃંગની એક બીજી કવિતા પણ એ જ વૃત્તમાં અને એ જ દિવસોમાં લખાયલી છેઃ-

૮ – કુસુદીભૃંગ

તોટક

લટકે મટકે ભટકો ભમરા !
લટુડાં મટુડાં કરજે ભમરા !
વિધિની મરજી દમવા, ભમરા !
તું ભમજે, તુજ કોઇ નથી હો !

ફુલડાં ભટકી દશબાર ભમ્યો !
કરમાઈ ગયાં તવ છોડી ગયો !
તુજ પ્યાર ઘડી પણ ના વિરમ્યો !
પ્રેમની આશ ન રાખ હવે તું !

પલમાં નવરંગ કરે, ભમરા !
ગજબી ઠગ તું બગલો ભમરા !
તુજ કાળજડું કપટી ભમરા !
ચર્ણ છ છે, ખર દોઢ ખરો તું !

હઠ જા, ભમરા ! પટકું, ભમરા !
મુજ પ્રાણ રહ્યા લટકી નભમાં !
તુજ પ્રેમ વૃથા ભરવો મુજમાં !
સ્નેહની રીતિ ન જાણ કદિ તું !

મંદાક્રાંતા

બોલી બાલા, જીવત બનીને, મ્હેલની બારીએ તે
બેઠી ઢીલી હૃદય ધ્રુજતા ઉપરે હાથ દાબી;
હા – હા ... વ્હાલા! ત્રુટક લવતી, ભાંગ જાણે પીધેલી!
સ્વેદે ભીની લથડી પડીને ચેતના સર્વ ભૂલી.

ન્હાની હોડી સરજલપરે ચાલતી જેમ હીંચે,
વાતો જાણે શબ જલપરે ડોલતું કોઇ એક
મૂર્છા પામી રસઉદધિમાં તેમ તે હીંચકે છે,
હાંફે, તાણે શરીર સઘળું, મ્હોં થયું ગાભરું છે.

ઉપેન્દ્રવજ્રા

ઉઠી ઉભી તે નિજ આંખ ચોળે,
નમતું દેખે અકળાઇ ત્યારે
પછી ઉઠી ને લથડી પડી તે,
વળી ઉઠી ને નભમાં જુએ છે.

માલિની

ચમક ચમક દોડે વીજળી વાદળામાં,
ઘર ઘર ઘર ઘોરે અભ્રમાં મેઘ કાળો;
તડ તડ તડ વર્ષે બિંદુ મોટાં નભેથી,
ધુધુધુધુ ધુધવે છે એક વ્હેળું વહેતું.

ઉપેન્દ્રવજ્રા

"હતું વિચાર્યું, સુખમાં રહેશું
થયું ન ધાર્યું! વિધિએ શું ધાર્યું?!
અરે! અરેરે! હૃદયે ન ફાટ્યું!"
લવી, મુકીને, મુખથી બગાસું.

૧૮૯૫ માં મિસીસ બ્રાઉનિંગના A Valediction ઉપરથી એક કવિતા આ પ્રમાણે લખી છે:—

૧૧ – છેલ્લી સલામ

હરિગીત

પ્રભુ પાસ, પ્યારા, તુજ રહે! પ્રભુ પાસ, પ્યારા, તુજ રહે!
નહિ તો, અરેરે! એકલો તુજ મ્હોં કરી ઉત્તર ભણી,
તું પ્હાડ ને જંગલ મહીં કયાં વનવને ભટકી રહે?
તનહા વળી હું આથડું વેરાનમાં તુજ શોધમાં —

તે વ્યર્થ દિલની વેદના ને વ્યર્થ હું ભટકું, અરે!
પ્હોંચી શકું નહીં હું ત્હને, રખડી શકું નહીં થાકથી,
તોએ ભલા રડતાં અને મરતાં તને શીખવી શકું:—
"પ્રભુ પાસ, વ્હાલા! રાખજે! પ્રભુ પાસ, વ્હાલા રાખજે!"

શિખવી શકું હું આ ત્હને? શિખવી શકું હું શું ત્હને?
જો હું કહું 'દક્ષિણ તરફ' કે વામ બાજુ તું જજે—
દીક્ષા નકામી એ થશે, મમ ધૂળમાં શબ્દો જશે;
મુજ બુદ્ધિ, રે! રે! બાપડી તે શું તને શિખવી શકે?

જો હું કહું દક્ષિણ તરફ તો વામ બાજુએ જશે,
જો સાંભળે તું શબ્દ મ્હારા તો નકી દુખિયો થશે;
રુચશે મ્હને જે દીવડો તુજ માર્ગ સૂચવવા ત્હને,
તે કોયલાવત્ ભાસશે તુજ નેત્રને, વ્હાલા સખે!

હું માત્ર તુજને દઈ શકું આશિષ, ઓ વ્હાલા! અરે!
"પ્રભુ શીખવે તુજને સખે! પ્રભુ શીખવે તુજને, સખે!"
આશિષ તુજને દઇ શકું? આશિષ હું શું દઇ શકું?
મમ આંસુડાં ગળતાં રહે, તે તો બધી આશિષ છે.

એ કેમ સૂકાવી શકું? એ કેમ સૂકાવી શકું?
તુજ કાજ હાર બનાવવા મુજ બાગમાં ફુલડાં નથી;
મ્હારી ભલાઇ નયન ત્હારામાં બુરાઇ થઈ વસી;
ક્ષોભ તુજને આપશે અક્ષોભતા આ દિલ તણી.

મમ હૃદયની મૃદુતા તને કાંટો થઇને લાગતી,
મમ શપથ પ્રેમની ગ્રંથિનો પણ કેમ તોડ્યો તૂટશે ?
આશિષ દઇ હું ના શકું ! હું તો ત્હને ચાહી શકું !
"આશિષ, પ્યારા, દે પ્રભુ ! આશિષ તુંને દે પ્રભુ !

ચાહી શકું શું હું ત્હને? શું હું ત્હને ચાહી શકું ?
પ્યારા અરે ! પ્યારા અરે ! શું પ્રેમ જેવું આ હશે --
કે મૃત્યુવત્ કૈં આફતો તુજ મસ્તકે ઘૂમી રહી,
ને એકલી રડતી રહું રે ! સર્વ સાધનહીણ હું !

મુજ પ્રેમચુંબનની નીચે કડવાં ભર્યાં છે આંસુડાં,
ને દાહ મ્હોડાંથી ભરી મમ સ્વપ્ન જેવી કલ્પના :
અભદ્ર જે ચારે દિશે તુજને વીંટાઇ છે ગયું,
તે પ્રતિજ્ઞા મમ પ્રેમની છેદી શકે નહિ ! દૂર તું !

તુજ જાય છે જીવ જે દુઃખે, તે હું કશું જાણું નહીં !
મુજ જાય છે જીવ જે દુઃખે, તે તું કશું જાણું નહીં !
મરી હું શકું ! મરી હું શકું ! ચાહી શકું નહીં હું ત્હને !
"વ્હાલા ! ત્હને ચાહે પ્રભુ ! ચાહે પ્રભુ ! વ્હાલા ! ત્હને !"

આ ઉદ્ગારો પણ ઇ. સ. ૧૮૯૫ ના અરસાના છે :

૧૨ : મુર્દા આશક—ગઝલ.

૧૩ : આધુનિક પ્રેમ—ગઝલ.

૧૨ – મુર્દા આશક

આ પહોંચ્યો અંજામનો પ્યાલો, અયે દિલબર ! ૧
ઇઝરાલ ! રહેમ લાવી ઘડીભર સબૂર કર .

આશકને, સાકી ! તું દે પેગામ મ્હારો એ :—
"દિલારામે મુર્દા આશકની તું ખબર લે .

શીરીન ત્હારા લબની લિજ્જત દે ભલા આખર !
હુસ્ન ! ત્હારા ગાલ છેલ્લે રાખ સીના પર .

હા હા ! મ્હને તે યાદ છે , તુજ ઝુલ્ફની ખુશ્બો ;
ઘૂમી રહ્યો આ કાનમાં તુજ ગુફ્તનો પડઘો .

પરિંદા ઝૂંટી જશે આ બાઝ જુલ્મગર ,
રહેલત સાઝ કર , બેનાલે ખતમ કર .

રકમ આ અન્દામનો ઝબે થશે , મહેબૂબ !
ભટકશે ગમગીન આ બેહોશ મ્હારૂં નૂર .

ઇશ્કના આ બાગમાં કો ગુલ નથી બેખાર ,
અયે સનમ ! તું બેરહમ કાં બની સિતમગાર ?

મોતી સમું તુંજ ચશ્મમાંથી અશ્રુ એક પાડ !
યાદ કર તું , યાદ કર મહૂંમ ત્હારો યાર . "

---

૧૩ – આધુનિક પ્રેમ

દુનિયામાં નથી પ્રીતિ , હતી કંઈ તે ગઈ ઉડી ;
રહી છે સ્વાર્થની વાતો , ગયો તે તો ગયો નાતો .

લાગ્યો સ્નેહને લૂણો , ઉડ્યો છે પ્રેમમાં પૂળો ;
નથી વટ સ્નેહમાં ક્યાંઇ , નથી પ્રેમી હવે ટેકી .

હતો જે સ્નેહ હૈયામાં રહ્યો તે જીભમાં દાવાં ,
હૃદય રોતાં ! હૃદય રોતાં ! હવે તે ક્યાં ? હવે તે ક્યાં ?

અરેરે ! પ્રેમ બાપુડા ! જગત છોડી ગયો તું ક્યાં ?
રહ્યું પ્રેમી હૃદય આ છે , વસે તેની ખૂણી વાટે .

હૃદય ! દુઃખિયું રહે શાને ? જગત જેવું બની જાને !
રહેવા દે , સુહાવા દે , ન અડ તેને , તું ભોળું છું .

બધાં ગાંડાં તું ડાહ્યું તો , બધાં ડાહ્યાં તું ગાંડું હો !
થઇ ઘેલું તું થા ડાહ્યું , જવા દે પ્રેમ ત્હારો તું .

નાડી જો તું સ્વહસ્તે, દવા કર ત્હારી તું પોતે ;
ઔષધ તું જ થા ત્હારું, ઔષધનો નિધિ છે તું .

કહે , વ્હાલા ! કહે , પ્યારા ! શાની છે ત્હને ઇચ્છા ?
બળ ત્હારૂં કાં ભૂલી જા ? કહે શું ન્યૂન છે અહીંયાં ?

ચડે તું આભમાં ઊંચે, રવિનું તેજ જ્યાં ચળકે—
કરે આક્રન્દ કોકટ ત્યાં, નથી પ્રેમી પડયાં નભમાં .

ઉડે છે એક પાંખે તું, પડે ઉડે પડે પાછું !
સાંધી તો ન સંધાઈ, હવે તું ઉડ મા , ભાઇ !

થવાનું તે જ થાશે હો ! બન્યું ના તે બને ના હો !
રડે તો શું ? રડે તો શું ? ફાંફાં માર મિથ્યા તું .

આ બધા ઉદ્‌ગારો તો ઈ. સ. ૧૮૯૨ - ૯૩ - ૯૪ અને ૯૫ ના અરસાના છે ; એટલે જાણે ઊગતી તરુણાવસ્થાના છે; પણ તેથી યે પહેલાં , હિન્દની મુસાફરીને પ્રસંગે ઈ . સ . ૧૮૯૧ ના ઑકટોબરની ૩ જી તારીખે , ગુજરાતના પાયતખ્ત અહમદાબાદની મુલાકાત લેતાં નીચેના સુન્દર અને ઉપયોગી વિચારો પોતે જણાવે છેઃ—

" ત્યાર પછી અમે મગનભાઈનું ગાલીચા અને લાકડાના કોતરણીકામનું કારખાનું જોવા ગયા . ગાલીચા ઘણા જ સારા બને છે અને તેઓને અમેરિકામાં મોકલી આપે છે. મ્હારા સાંભળવા પ્રમાણે, **આવું કામ આખી પૃથ્વીમાં બનતું નથી**. કોતરણી કામ પણ અતિ ઉત્તમ છે. સાધારણ ગાલીચો રૂા. ૧૧૫ માં વેચાય છે અને અમેરિકામાં ડોઢી કિમ્મતે વેચાય છે. **અરે હિન્દુસ્થાન !** તું ઉદ્યોગ કર. કુદરતની કૃપાનો ઉપયોગ કર. બીજાની મદદ તરફ દષ્ટિ ન રાખી પોતાની મહેનત પર આધાર રાખતાં શિખ. જૂનું એ જ સારૂં, એ ખૂન મનમાંથી કાઢી નાખ. દુનિયા અગાડી વધે છે. તું કે જે એક વખત શિરોમણિ હતો, તેને આવી રીતે પાછળ નમાલા થઇ પડી રહેતાં શરમ નથી આવતી ? જો તું થોડી મહેનત કરીશ તો કુદરત ત્હને પ્રમાણમાં વધારે ફળ આપવા તૈયાર છે. તો તું પણ કમ્મર કસી તૈયાર થઇ જા. ભાઇ, બેનો, દીકરી, દીકરાને કામ કરતાં શિખવાડ

અને શીખ. જે કોઈ અમદાવાદમાં જાઓ, તેમણે આ કારખાનું ખસૂસ જોવું અને જોઇને વિચારવું કે ઉદ્યોગનાં પરિણામ કેવાં છે ! આ ગાલીચાના કારખાનામાં ૧૦ – ૧૧ વર્ષના છોકરાઓ કામ કરે છે. **મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષા આપવા કરતાં છોકરાઓને આવાં કામ શિખવાડો.** આથી મ્હારૂં કહેવું એમ નથી કે વિદ્યા નકામી છે, પણ વિદ્યા મેળવ્યા પછી **ચાકરી જ કરવી એ વિચાર ખરાબ છે.** આ વિચારથી જ **હિંદુસ્તાન**માં કોઇ સારો કારીગર નીકળતો નથી. * * *"

આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે **શ્રી કલાપીએ** આવિર્ભાવ પામતી તરુણાવસ્થામાં જે વિચારો દર્શાવ્યા છે, તે જ વિચારોને બરાબર એક જમાના પછી, આજે તો આખો હિંદુસ્તાન દેશ પોતાના વિચારો કરવા, પોતે સૂચવે છે તેમ, 'કમ્મર કસીને' મંડી રહ્યો છે. સૌ કોઈ જાણે છે તેમ, **શ્રી કલાપીના** આ વિચારો આખા દેશના હૃદયમાં અત્યારે તો ખરેખર દાખલ થઈ ચૂક્યા છે અને તેથી વિશેષ વિવેચન અનાવશ્યક છે. હવે કવિતા તરફ : —

ઇ. સ. ૧૮૯૬ ની : — ૧૪ – મેસીનું સ્મરણ

૧૫ – ભવિષ્ય અને શ્રદ્ધા

તથા, ઇ. સ. ૧૮૯૭ ના જાન્યુઆરીની :—

૧૬ — આશા

એ જ વર્ષના ફેબ્રુઆરીની

૧૭ — ભવિષ્યના કવિને

અને, એ જ વર્ષના મે માસની

૧૮ — દૂર છે !

૧૯ — ભવિષ્ય અને શ્રદ્ધા

આ ચાર કવિતા આ ગ્રન્થમાં ઉમેરેલી છે. તે ઉપરાંત, આ જ વર્ષમાં લખાયલી નીચેની ૩ કવિતા પણ છે:—

૨૦ — મહાબળેશ્વરને
૨૧ — તરુ અને હું
૨૨ — નિર્વેદ

૨૦ – મહાબળેશ્વરને !

શાર્દૂલવિક્રીડિત

ત્હારી નીલમ કુંજ ઉપર સદા હોજો ઘટા મેઘની,
વૃષ્ટિથી તુજ ખેલ એ અમર હો, હોજો કૃપા ઈશની;
તે પંખી તુજ વાંસળી મધુરવી, જાંબુ પરે ઝૂલજો,
સંધ્યા હાલરડું સદૈવ તુજને એ ગાઈ પોઢાડજો;

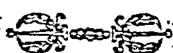
એ શેવાલભરી વિપુલ વિટપો હોજો સદા ફાલતી,
તેની તે કવિતા બળેલ ઉરને હોજો સદા ઠારતી;
હોજો અર્પતી કો નવીન ઝરણી કોઇ કવિના ઉરે,
મીઠું કાંઈ ભૂલેલ કો પ્રણયી તે તાજી સ્મૃતિમાં ગળે.

થાશે સર્વ સદૈવ એ મધુરતા ત્હારી મૃદુ હૃદ્દમાં,
જેને જે કરવું ઠર્યું કરી જશે કો અંતની લ્હાણમાં;
હું મ્હારો પકડીશ રાહ–પ્રિય તું! ત્હારા સમાર્ગે જજે,
ત્હારી એ સુરીલી મીઠાશ કરુણા તું રેડનારી હજો.

હું ના રોઈ શકું ત્હને ત્યજી જતાં–છો આંસુ આ સૂકતું,
વ્હાલાં સોબતીને ય અશ્રુથી વધુ અર્પી ન કાંઈ શકું;
નિસાસો તુજ કાજ એક બસ છે છોડી ત્હને ચાલતાં,
અશ્રુ માનવમિત્ર કાજ નયને છો ગુપ્ત આજે રહ્યાં.

---

૨૧ – તરુ અને હું

શિખરિણી

તરુ તે ઝૂલંતાં ગિરિ પર હતો હું નિરખતો,
બન્યાં નેત્રો મ્હારાં કંઇક દરદે ત્યાં ગળગળાં;
તરુ તો ઝૂલંતાં હજુ ય દિસતાં સૌ સુખ ભર્યાં,
નિસાસા આવા એ મુજ હૃદયનાં તો સુખ હર્યાં.

"તરુના જેવાં એ જનહૃદયને શું સુખ નહીં?
હશે શું દેવોને જનસુખ થકી ન્યૂન સુખડાં?
અગાડી જાતાં શું અધિક અધિકી છે વિષમતા?
ગયેલી વેળા શું મધુતર હતી આ સમયથી?"

જડાત્મા થાવાને મુજ જીગરમાં હોંશ ઉલટી,
અકારી ભાસી આ જનહૃદયની જ્ઞાનચિનગી;
ગયાં મ્હારાં નેત્રો જલમય થતાં કૈં વધુ વધુ,
અને ધીમે ધીમે હૃદય પર મૂર્ચ્છા પણ ઢળી.

ગયો જાણે જીવે ક્ષણ સહીં તજી આ શરીરને,
બન્યો જાણે કોઈ તરુ ઉપરનું બીજ ઉડતું;
પડયું ક્યાં એ, ઊગ્યું દ્રુમ પણ બને કાળ વહતાં,
મહેકંતો લાગ્યો વિટપ વિટપે મોર નવલો.

દ્રુમે સામે બીજે ઝુકી રહી હતી યૌવન દશા,
હતી તેની સાથે મુજ વિટપને બાથ ભરવી;
હતી ત્યાં મ્હારે આ નવીન રજ મ્હારી અપરવી,
હતી વિશ્રાંતિની ઉલટ ઉર છાયા લઈ દઇ.

"હતું કો કાળે હું જનહૃદયમાં વાસ વસતું,
કહી, રોઇ, ગાઈ, કંઈક દુઃખ ઓછું ય કરતું;"
સ્મૃતિ એવી તાજી હજી પણ રહી'તી હૃદયમાં,
હતાં મ્હારાં પર્ણો ખિલખિલ થતાં સૌ દરદમાં.

ન એ આવે પાસે, નવ પ્રિય કને હું જઈ શકું,
વહે વાયુ ઉંધો, નવ રજ સખીને દઈ શકું;
જનોના બંધો શા તુટી પણ શકે બંધ નવ આ,
વળી આ સ્થિતિમાં નહીં જરી દશાનું પલટવું.

ગયા હ્‌હાડા વીતી, સ્મૃતિ પણ એ ગઈ ઝળકની,
સહી એ સૌ જાતાં નવીન નવ ઈચ્છા પણ રહી;
રહી અંગે અંગે મુજ શરીરમાં વ્યાપ્ત જડતા
વહંતાં વર્ષોમાં કશી ય નવ ભાસે નવીનતા.

દિને કોઈ માથે ધડધડ થતી વિદ્યુત પડી,
ગઈ મૂર્ચ્છા, પાછું હૃદય પણ ત્યાં જાગ્રત થયું;
અહોહો! હું આવો ગતિમય થતાં માનવ ફરી,
પ્રભુની લીલાની ઉપકૃતિ તણું ગાયન કરૂં.

મ્હને તો ના ભાસી કશી ય જડતામાં મધુરતા,
પ્રભુની લીલાને નિરખી શકતી જ્ઞાનમયતા;
સહેતાં વ્હેતાં સૌ કઠિન કટુ સીમા ટપી જશો,
બને છે તે સર્વે ઉચિત બનતું સૌ નિરખશો.

---

૨૨ – નિર્વેદ

શિખરિણી

હવે મ્હારાં દર્દો રસમય પ્રવાહી નવ બને,
ઉરે જામી જામી પડ પર હજારો પડ ચડે;
અરે! નિઃશ્વાસો એ દખલ કરનારા થઈ રહ્યા,
હવે તૂટું તૂટું મુજ જીગરના થાય પડદા.

ગયા એ અશ્રુના મધુર સઘળા ભાવ શિશુના,
હતા તે ના ભાસે રુદન કરવાને મૃદુ સખા;
ન દેખું સંસારે નયનજલ માટે સફલતા,
કહીં દૃષ્ટિ નાખું? સહુ ગમ ભરી એ ક્લુષતા.

કવિતા ગર્જાતિ મુજ હૃદયની ના મસ્ત રહ્યું ,
તહીં ગર્તાાં પૂરૂં પૂર્દિ પણ નથી અંતર ઠયું ;
જનોની ભાષામાં અમૃતવિષનો ગંધ પ્રસર્યો ,
ન શબ્દે કો પૂરો કદિ પણ મળ્યો માર્દવ ભર્યો .

ન ભાવે ત્હારા ને ઉદધિ નહીં વા આ તરૂ નહીં ,
ભરી ભાસે ત્હીં એ કપટ – ચતુરાઇ જન તણી !
ન કોઇ ઠેરે છે મૃદુ હૃદયની વાત સુણવા ,
ભરેલી છે વિશ્વે કઠિન સઘળે ગ્રામ્યમયતા .

ગયો આંહીં ને ત્યાં ગરલ નિજ નાખી સરપ કો ,
વિસામાને માટે જરી ય અપવાદે નવ ઠર્યો ;
નશા ઝેરીમાં આ જગત સઘળું છે લથડતું
ન અર્પાતું પૂરૂં – કંઈ કંઇ બધે ખાનગી રહ્યું .

મ્હને તે આ શાને રુધિર, નસ , અસ્થિમય ઘડયો ? !
અરે ! એવામાં શું રુદન કરતો આ રસ કર્યો ?
ન જાણું ક્યાં બેસું ? સમજણ નહીં , ક્યાં શિર ધરૂં ?
અરે રે ! ના જાણું કયમ , શું કરવું આ ઉર તણું ?

ઇ . સ . ૧૮૯૮ ની સાલમાં લખેલી કેટલીક કવિતા વાંચનારને નવી છે .

૨૩ — ઊંઘ લે તું નીરાંતે

૨૪ — તું વિણ , મેઘલ વાજસુર !

આ બે ઉપરાંત , નીચેની પણ મહત્ત્વની છે:—

૨૫ — ખૂની વ્હાલા !

૨૬ — ખુદાની મઝા

૨૭ — અસ્થિર મન .

---

૨૪ – ખૂની વ્હાલા!

શિખરિણી

ખૂની વ્હાલા ! ના ના કહીશ મુજને " માફ કરજે ,"
ફરી આવી રીતે મુજ પદ મહીં તું નમીશ ના ;
સખે ! આવી રીતે રડ નહીં ખુશાલ નસીબની ,
હશે ત્હારા ભાગ્યે જખમ કરવો નિર્મિત થયો .

"ખૂની" ને "વ્હાલા" – એ સુખદ સૌ સંબોધન મ્હને ,
નથી દેતું કૈં આ હૃદય ઠપકો એમ વદતાં ;
ખૂની તું થાતાં તો વધુ પ્રિય ત્હને હું થઈ શકું ,
સખે ! એથી તો જરૂર વધતી કૈં નિકટતા .

મ્હને જે માર્યો તે જખમ તુજને શું નવ થયો ?
ખૂની માયાળુ એ નયન તુજ ભૂલી નવ હજુ ;
નકી હું જાણું છું તુજ હૃદય જે ભાર વહતું ,
અને ત્યારે એ જે ઉર તુજ થયું છેક ટૂકડા .

અરે ! જોને ! પ્યારા ! તુજ મુખ ફર્યું આમ સઘળું !
પડી મીઠે ચ્હેરે સહન કરનારી કરચલી !
ભુલાવો દેનારૂં તુજ મુખ થયું આપ્ત જનને !
પિછાની તુંને લે કમનસીબ તો આ જ નયનો !

પિછાની તુંને લે ! કંઈ પણ નવાઈ નહિ જ એ ,
હતા મ્હારી સાથે પ્રભુ તરફનાં દિવ્ય સ્વપનાં ;
હતી ત્હારાં અંગો સહુ ય કરમાતાં નિરખતી ,
વધુ: હું જાણું છું તુજ જીગરની લ્હાય તુજથી .

સખે ! બાલાઓને પૂછીશ જગમાં હું ભમી ભમી –
" ખૂની વ્હાલો તુંને હજુ સુધી મળ્યો કે નવ મળ્યો ?"
મળ્યો જેને એ ના – પ્રણય પણ તેણે નવ દીઠો ,
ખૂની કેવું ચ્હાયે – સમજી નવ એ વિશ્વ શકતું .

વને સીતાને તું જઈ પૂછ પ્રીતિ રામેઉરની,
મઝા એ પૂછી જો જખમ કરતા ખંજર તણી;
અરે! ભોળા! ત્હારા ઝૂલમ મહીં જે માર્દવ ભર્યો-
અજાણી તેથી તો ભગિની તુજ આ ના રહી શકે.

અદા ત્હારી, બંધુ! ફરજ કરજે પૂર્ણ સઘળી,
સખે! જ્યાં વેચાયો તહીં તુજ હલાલી ભજવજે;
અરે! મ્હારા વ્હાલા! ફરજ તુજ જો એ જ હજુ એ,
રહી આ છાતી-જો! તુજ કર મહીં ખંજર રહ્યું.

ધટે આ મ્હોં સામે નહીં નહીં જરા યે નિરખવું,
નકી આનંદે હું સહન સઘળું એ કરી શકું;
સખે! ત્હારાં પેલાં મધુર સહુ એ ચુમ્બન હતાં,
પરંતુ, આ ત્હારૂં મધુતર મળ્યું ખંજર હવે.

ઉછેરી જે હાથે કુસુમકલીઓ જે મહકતી,
ચુંટી તે હાથે તે કુસુમકલી માળી લઇ શકે;
પરોવી માલા તે પ્રભુઉર તણી તું પણ, સખે!
અરે! ત્રોડી દેને મુજ શિર ઉપાડી શરીરથી.

અહો! યજ્ઞે! પ્યારા! બલિ થઈ શક્યું તે અમર છે,
અને હોમી દેતાં પ્રભુકર મળી બાંય પકડે;
અહીં વ્હાલાંઓનો વધુ નં ઉપભોગે મધુર કો,
હસી હોમી દેને તુજ બલિ ઠર્યું હું અગર કો.

હશે ત્હારા ભાગ્યે જખમ કરવો નિર્મિત થયો,
અરે! ગા હું સાથે ઉપકૃતિ હરિની મુજ ભણી;
કૃપા એની કે ના મુજ કર મહીં ખંજર ઠર્યું,
નકી બાલાઓનો પ્રભુ ય ઉપયોગે સમજતો.

વિધિની કીર્તિ તો જગત પર છે એની જ બધે,
તહીં યોગ્યાયોગ્યે નની જ નકી કે થાય તુલના;
મ્હને તુંને ભાસે અઘટિત અને ક્રૂર સઘળું,
તહીંની તો, પ્યારા, જરૂર સહુ તે યોગ્ય કરુણા!

સખે! આવી રીતે રડ નહીં બુરાઈ નસીબની,
ઘટે આ રીતે ના જીવિત વહતાં કાયર થવું;
અહીં તો એતી છે જરૂર ફલ તો ઉપર રહ્યાં,
સુખે ના રહેશું કાં ક્ષણિક સહુ આ તાઢ તડકા?

ફરી આવી રીતે મુજ પદ મહીં તું નમીશ ના,
અરે! સંભારી જો નમન તુજ તે તે દિવસનું;
અહો! એવી લ્હેરી મધુ સમયની અન્ય નવ કો,
સ્મૃતિ એ વેળાની જીવિત ધરવા શું બસ નહીં?

હતાં કેવાં ગાત્રો! તુજ સહુ ય આધીનમયતા,
સખે! ચુંબીનાં એ તુજ નયન શાં માચક હતાં!
હતું ત્હારૂં હૈયું પ્રથમ જ શીખ્યું પાદ નમવા!
હતી પેલી કેવી મધુર મગરૂરી ગળી જતી!

નથી ભૂલી મીઠા તુજ અધર પેલા ફરકતા,
નથી ભૂલી તે જે સમજણ પડી કંથની મને;
અહો! હું ભીરુ જે ચડી ગઇ હતી સ્વર્ગ ક્રમે –
નથી એ ભૂલી ને સ્મરણ તુજને ના કયમ દઉં?

ખૂની વ્હાલા! ના ના કહીશ તુજને "માફ કરજે",
નથી છે આ વેળા તુજ કર મહીં લાડ રમવા;
રમાડી ત્યાં લેવી હજુ પણ રમાડી અહીં ય લે,
ફુલો ને ખડ્ગોમાં ફરક બહુ તો, બંધુ! નવ છે.

✓૨૬ – ખુદાની મઝા!

ભલાઇ ને બુરાઇથી, દબાવાનું લખ્યું જ્યારે –
ખુદાએ હાથમાં લીધી, કલમ શયતાનની ત્યારે!

બિચારાં ભીખ માગે તે, સદા એ ભીખ ન કૈં પામ્યાં;
બધા ઝાલિમ ઉપર પુષ્પો સદા આરામનાં નામ્યાં!

મઝાઓ "આજ" ની લૂંટી ગયેલા છે ઝુલમગારો;
ભલાંઓને મળી જૂઠી બધી એ "આવતી કાલો"!
ગુમાવી આજની મીઠી મઝા શી કાલના વ્યાજે?
ખુદાની શાહુકારી એ વળી દેવાળિયાની છે!

અહીં દૂરી રૂપાળીને નઝરને ચોરવા નાખી;
તહીંથી આંખ ઉઠાવા નહીં તાકાત પણ આપી!
છતાં એ દૃષ્ટિને માટે સજા દોઝખ તણી સ્થાપી;
અને તાબે હમોને તો થવાનું ચૂપકી રાખી!

ખુવારીમાં અહીં આવ્યા: હમે માગ્યું હતું ક્યારે?
ઉપાડી જાય છે ત્યાં એ હમારી માગણી ક્યાં છે?
અરે! આ આવવું શું? ને જવું શું? ને સજા શી આ?
ખુદાને આ હામોમાં તે મદદની આમ શી આશા!

ભલાઇ આ હમારી કૈં નહીં આકાશનો ટેકો;
બુરાઇથી ન યા ઠીટે ખુદાઇ કારખાનું કો!
ભલાઇ ને બુરાઈ આ હમારી છેક છે ન્હાની,
બુરાઇને હમે રહેતાં, ખુદાને બીક છે શાની?

હમે આત્મા બગાડ્યો છે બુરાઇને સદા ઇચ્છી;
મગર છૂપી જીગર માંહી ભલાઈનો રહ્યો વીંછી!
બુરાઈ આવડી ના ના! ભલાઇમાં સદા સાંખ્યું;
હવે એ શીખવું બાકી હમે તો મોતમાં રાખ્યું!

બુરાઇનું સદા ખંજર, ભલાઇની ઉપર દીઠું!
ન લેવાતું! ન રહેવાતું! ન પીવાતું કરી મીઠું!
ખુદા! ત્હારી મજેદારી, બુરાઈ શીખવે આવી,
ભલે તો એ હમારે યે શિખી શિખી સદા ગાવી!

૨૭ – અસ્થિર મન

મન સ્થિર કર્યું, ગાને, ધ્યાને, પ્રિયાવદને, વને,
મન સ્થિર કર્યું, તોયે જ્યાં ત્યાં કર્યું 'ન કર્યું' બને;
જગત પર તો કોઇ વ્હાલું સદા નવલું નહીં,
પ્રિય સહ છતાં હૈયું ધીમે પડે શ્રમની મહીં!

કુસુમરજ જ્યાં મોતીડામાં રવિ ઝુકતો ભરે,
ધવલ સરલા હંસી ગ્રીવા નમી ચળ આદરે;
તહીં જઇ સુણ્યા હંસોને યે સુમાનસને જળે,
પણ સુખ તહીં નિત્યે સીધું ન વ્યોમ થકી ઢળે!

ગિરિવર રૂડા કૈલાસે હું ચડ્યો શશિકાન્તનો,
અરધ ઉમયા શંભુજીના વિહાર મહીં ભળ્યો;
રુધિર પણ જ્યાં વ્હાલીનું એ ફરે પિયુઅંગમાં,
તહીં પણ રહ્યો ભાલે તે એ શશી સરખો કયહાં!

વન વન ફરી ઉડી ઉડી મુસાફર કોકિલા,
મધુ સમયની પામી આજે સુઆમ્રતણી લતા;
સહુ મન ગમ્યું પીતાં પીતાં નશો રસનો ચડ્યો,
પણ ટહુકતાં ચીડાતાં એ તૂટે સ્વર કેટલો!

સ્થિર નહીં અહીં જોઇ ક્યાં એ હજુ સરણી સુખી!
પલ પલ મહીં પાળે બાંધી છતાં પલટી જતી!
અરર! પલટે તેમાં તે શું મળે સુખ કોઇને?
સરખી પડતી ધારા ના ત્યાં બુઝે દવ કોઇ શે?

ખડખડ હસે તેને રોવું મળે અળખામણું!
ખળખળ રડે તેને અશ્રુ નથી સ્થિર સાંપડ્યું!
"પગ જરી ધરૂં! હોડીવાળા! ઉભું કર નાવને!"
જલ સ્થિર નહીં: નૌકા ક્યાંથી પછી સ્થિરતા ધરે?

સ્થિરરસ થવા ઘેલી નાચે અહીં કવિતા **બધી!**
સ્થિરરસ થવા **યોગી તાપે** અનેક **નવી** ધુણી;
સ્થિરરસ થવા વ્હાલાં પંખી, જનો, જડ, સૌ મથે,
પણ કદી રહ્યાં આ બ્રહ્માંડો! **નથી સ્થિરતા રસે.**

સ્થિરરસ થવા મ્હેં વ્હાલીના કપોલ જલે ભર્યા,
સ્થિરરસ થવા તેણે એ આ ઉરે જખમો કર્યા;
સ્થિરરસ થવા વ્હાલાં! ઓહો! ચુકે નિજ વ્હાલને!
પણ ચપલતા યત્ને યત્ને વધ્યા જ વધ્યા કરે.

રસ મુજ જતો રાખી લેવા પ્રિયા ખડકો ચણે,
પણ ગરીબડો ઉંધો એ તો પ્રયોગ પડયો, અરે!
વહન વહતું – તેને રોકયે શિલા વચમાં ધરી,
જલ તુટી પડી તોફાને આ નદી ઉલટી ચડી!

સરલ વહતું વ્હેણું ત્યારે હતી તરુછાંય શી!
સરલ વહતાં ચોખ્ખી કેવી હતી જલઆરસી!
નહીં નહીં હવે સ્નાને આંહી કદી ય બની શકે!
જલ પર હવે રંગીલી એ ન ઝાંય તરી શકે!

અરર! પ્રિયની એ તો પેલી શિલા હિરલે જડી,
કમલ લઇને કુંણે હાથે સુઅશ્રુમથી ઘડી;
પણ વહનને તે એ તોડી જવું જ પડે નકી,
ઉપર **ઘન** ને નીચે સિંધુ : ઇલાજ કરશો નહીં!

સ્થિરરસ થવા **શ્રદ્ધા** શોધે સદા દગપૂર્ણતા,
સ્થિરરસ થવા **શ્રદ્ધા** માટે દગો ય કરે ક્યાં;
પ્રભુ પર છતાં **શ્રદ્ધા**–દૃષ્ટિ ન પૂર્ણ પડે અને –
સહુ ચપલતા યત્ને યત્ને વધ્યા જ વધ્યા કરે!

તરુવર બધું કંપાવીને વહે પ્રતિ લ્હેરકી,
પણ થડ જરા ધ્રુજે ત્યાં તો શિખા ઝુલતી બની;
તુજ નયનમાં એવા ભેદો બધા અમથા ભરે,
સ્થિરરસ થવા જ્યાં ત્યાં સર્વે સમાન મથ્યા કરે!

મધુર અધરે ગાલે પેલી કુમાસ મજા સમી,
સ્થિરરસ થવા તેને એ આ ઉરે ત્યજતી ફરી!
મુજ ગુરુ કહે તે માર્ગે મ્હેં જરા પગલું ભર્યું,
સ્મિત ઉડી ગયું! રોવું ખોયું! છતાં સ્થિર શું થયું?!

નકી નકી ખરૂં આનંદી છે ન અસ્થિરમાં કશું,
મુજ હૃદયના એ તો લાંબા અનુભવથી કહું;
પણ સ્થિર થવા જેવું ભાસ્યું – તહીં પણ શું વળ્યું?
જીવનમય ને પાષાણોમાં ફરી ભળવું મળ્યું!

પ્રણય વહેતો કોરે મૂકી બધા ઉપયોગ જ્યાં –
વગર સમજ્યે જ્યાં ચાલે છે દયામય આંસુડાં!
ફરજ પણ જ્યાં ટીંગાઇને જરી રમતે ચડે,
ઉપકૃતિ તણાં શબ્દો નીચે જહીં પદમાં પડે!

ચમન મધુરો એ તો જો કે ભલે સ્થિર ના જરી,
પ્રિય ગુરુ! અહીં રહેવા દેને! વિરામ મળે જરી;
પણ – અરર! ત્યાં પેલી મ્હારી કલી કરમાય છે!
ઉઠ ઉઠ – ગુરુ! તૈયારી છે! છતાં, અટકાય છે!

જલ વિણ સૂકાં નેત્રો થાશે, વિનાં સ્મિત મોં લુખાં –
પણ જઇ તહીં લેવાનાં છે કયાં સુખઝૂખમાં?
મુજ હૃદયનો આંહીં પૂરો વિહાર નથી થયો,
મુજ હૃદયને આ બાગેથી હજી રસ ના થયો!

અરર! નિરખે શાને હૈયાં જહીં જઇ ના શકે!
રજ પણ – અરે! શાને જોવી વિહાર બહાર જે!
મધુર ફૂલ તું તોડી લે ને, ન દ્વેષ કશો મ્હને,
ફૂલ અમર છે, હું આવું છું: ન ક્યાંઈ બહુ જશે.

રવી શશીશ તો રહેશું જાવાં પ્રવાહપતિત છે,
પણ નવીન આ જોયું તેની કહીં ચિનગી જશે?
નવ મળી શકે તેની ઝાંખ કદીથી ય થૈ પડે!
પછી રુધિરમાં પોતાના એ જહાં તરફડ્યા કરે!

જગત સઘળું આ સ્વરે સ્વરથી ભર્યું !
પણ, સ્થિર નહીં એકે વીણા, બધું બસુરૂં બન્યું !
બુલબુલ અહીં, આ કોકિલા, મયૂર તહીં લવે !
પણ સહુ ય એ ભાષા જાણે કંઇક છુપું રડે !

મુજ ગુરુ અહીં, આ એ વ્હાલી ! તહીં સખી બાપડી !
મુજ શ્રવણ રેડે જૂદી બધાં નવી વાતડી !
પણ હૃદય તો મ્હારૂં જૂદા સિતાર મહીં ઝુમે !
પ્રાત નખ અને તારે નાદો જૂદા જ જૂદા ઘુમે !

ટમ ટમ થતી પેલી ઉભી નભે નવી, વાદળી,
રવિકિરણને પી જાતી ને નવીન મદે ભરી;
કટિ પર ધરે રંગીલી કો સુરંગની મેખલા,
ઝળહળ થતાં તાકે ખાતી વળી કંઈ હીંચકા !

જગત પર કૈં આવું આવું જરૂર બની શકે,
પણ રવિ જતાં કાળા રંગે નકી ભળવું પડે;
સ્થિર જરી ય કો રાતો પીળો સુરંગ રહે નહીં !
ત્યજી દઇ બધા રંગો બ્હારે જવાય વળી નહીં.

જહીં જહીં ઉભો ત્યાં રહેવાને સદા મન ચ્હાય છે,
પણ ધસડતા પૂરે ના કૈં પગો સ્થિર થાય છે;
મન સ્થિર કર્યું ગાને, ધ્યાને, પ્રિયા વદને, વને,
મન સ્થિર કર્યું તો યે જ્યાં ત્યાં કર્યું 'ન કર્યું'–અને.

ઈ. સ. ૧૮૯૯ના અરસામાં લખેલી "**સનમને સવાલ**" નામની એક ન્હાનકડી ગઝલ ઉમેરેલી છે.

આ ઉપરાન્ત આ વર્ષમાં **નીચેની કવિતા** લખાયલી જડે છેઃ—

૨૯ — **મિત્ર પંખીને**
૩૦ — **વેચાઉં કયાં ?**
૩૧ — **આપની રહમ**

---

૨૯ – મિત્ર પંખીને

દ્રુતવિલંબિત

જગતમાં ઉપકાર કથાય ના,
શુભ ન ઈચ્છવું એ બદલા વિષે;
પણ અહીં ઉપચાર રતિ તણા –
વિહગ – કૈં ગૃહણી ય બની શકે.

વસંતતિલકા

ઝૂલે ન આજ તરુઓ. નથી લ્હેર વાતી,
તુંને ય કાળ બહુ પિંજરમાં થયો છે;
છે શાંતિ! બાપુ! તુજ પાંખ તુટેલમાં કૈં,
રે! ચાલ! પંખી! તુજને ફિટપે ઝુલાવું.

ઝૂલે ન આજ તરુઓ, નથી લ્હેર વાતી,
હું પાસ બેસી મુજ હસ્ત વતી ઝુલાવું;
શાખાથી તું ડગીશ ના ત્યમ હીંચશે એ,
સ્વાતંત્ર્યની સ્થિતિ ત્હને સ્મરણે ચડાવું.

ઉપજાતિ

જે પિંજરે તેની સ્વતંત્રતા તો –
અરે! રહી અન્ય જ હસ્ત માંહી;
જેવું જેવું માળી જ મોકલે ત્યાં,
ઉદ્યાનના નીર તણા પ્રવાહને.

જે પાંગળું તેની સ્વતંત્રતા તો, –
અરે! રહી અન્ય તણી દયામાં;
તોયે નથી પારધિહસ્તમાં તું,
પ્રભુ તણો આ ઉપકાર એટલો.

ત્હારી, અરે! આ પરતંત્રતાને
સ્વાતંત્ર્યથી, લે, અધિકી બનાવું;
માતા વતી બાલકના પદોને
જેવું બને ભૂષણ અર્પતે સમે.

ઇચ્છા ન ત્હારી સમજી શકું હું,
ત્હારાં દ્દગો ભીરુ કહે ન કાંઇ;
કર્યો પ્રભુએ મુજ તે ગણીને,
તું તો રહે એ ઉપકાર ગાતું.

હું તો કરૂં છું મુજને રુચે તે,
ત્હને રુચ્યું તેમ સદૈવ જાણી;
ગોઠે ન ગોઠે પણ બાલકોને
જેવી ધરે છે પયને જનેતા.

કર્યો પ્રભુએ મુજ તે ગણીને,
તું તો રહે શીષ ઝુકાવતું એ;
ત્હને દિશાભાન કશું ય ના ના,
કયાં કયાં મ્હને જીવન તું બને છે.

દીધું બધું તે ગણતું લીધેલું,
મહાનતા એમ જ ચાલનારી;
સુગંધ પુષ્પેથી મળેલ માની,
પર્જન્ય ગર્જે ઉપકાર અર્પતાં.

વસંતતિલકા

પેલા પડેલ જખમે તુજ કંઠમાં શી
મીઠાશ ત્હેં વધુ મનોજ્ઞ કરી ભરી છે;
મ્હેકી રહેલ તરુ ચંદનના કબન્ધે,
કાઢે સુગંધ જ્યમ કાષ્ઠિકની કુહાડી.

પેલા પડેલ જખમે તુજ નેત્રમાં આ
કોઈ નવીન જ ભર્યું, જગમાં નથી જે!
તે દૃષ્ટિ ના ખુલબુલોની, નહીં જનોની,
તે દૃષ્ટિ બીન હજુ કોઇ ગયું ન ગાઇ!

પેલા પડેલ જખમે તુજને કર્યું જે—
તે એ જ, જે જીવનહેતુ હું શોધતો'તો!
જે છે મળ્યું; અવરને કે અર્પવા તે
આ કાવ્યબીન લઈ આમ ફર્યા કરૂં છું.

બીજાં વિહંગમ રહ્યાં બહુ ગીત ગાતાં -
જેનાં સુઅંગ તરુભૂષણ ચારુ રંગે;
જેની ત્વરા, ચપલતા, રમણીયતામાં,
આનંદની છલક ને પ્રભુની કૃપા છે.

એવા વિહંગમ અનેક નિહાળતો હું,
સ્વચ્છંદતા વન તણી ઉર ધારતો હું;
તોયે ઠર્યું હૃદય આ તુજને જ જોતાં,
જોતાં જ કાંઇ ઉપકાર લઈ ઉપાડયું.

વંશસ્થવિલ

ઉપાડતાં ત્યાં તુજ શી દશા હતી,
મીચેલ નેત્રો ચીરી પાંખડી હતી;
સુભીરુતા, કોમળતા કદી કદી,
હતો હું જોતો બસ સ્વપ્નમાં જ જે.

વિહંગમે જે ન હજુ સુધી બન્યું,
હથેળીને એ તુજ ધીરવું નવું:
તૃષાલુ વિશ્રંભ જલે ધરે, અને
ધરે સદા જેમ રવિથી પદ્મિની.

અરે! અરે! માનવીથી ધવાયલું,
ધરી શક્યું માનવીને જ કેમ તું?
મધુપ જ્યાં ત્યાં પકડાય પદ્મમાં -
પરંતુ છે જાતિનું સામ્ય એ કંઈ.

ત્હને નહીં સામ્ય કશું જનો સહે,
જનો! અરે! પારધિ જ્યાં ઘણા રહે;
છતાં તું તો પારધિહસ્તમાં ય ત્યાં,
મ્હને દિસે - ધારત એ અધીનતા.

હતી નહીં ભીતિ કશી ત્હને ત્યહીં;
હિતેચ્છુ માન્યો પ્રથમે જ સ્પર્શતાં;
દગા જ જ્યાં ત્યાં જખમી જુવે સદા!
સાધુત્વ જોતું સઘળે જ સાધુતા.

અધીનતા દૈવ પરે નવી જ એ,
ત્હને, ઘટે ! બાપુ ! સુખો જ સાથમાં;
જહીં તહીં સામી જ ભાવના મળે –
સ્વર્ગે મળે છે જયમ મિત્ર મિત્રને.

વસંતતિલકા

ત્હારાં સુખોથી મુજ આ ઉપકાર ગાવો –
એ ક્યાંઇ એ ઘટિત ના ! પ્રિય પંખી મ્હારા !
છે તું જ બીજ તુજ સૌ સુખનું સદૈવ !
છે ધાત્રી – વૃષ્ટિતણું કારણ જેમ સિંધુ.

છે તું જ બીજ તુજ આ ઉરનું ય, પંખી !
જે પામવું ઘટિત તે પ્રભુ દે ત્હને છે;
આ હસ્ત જેથી ડરી પંખી ઉડી જતાં સૌ,
તેનો પ્રભાવ નહીં કૈં તુજ ધીરવામાં.

પંપાળતાં કર શિખ્યો તુજ ધીરવાથી,
છે કોણ કલ્પતરુ પામી ન યાચવાને ?
પંપાળવું, નિરખવું, ધરવો ય સ્નેહ –
એ દાન પામવું બધું તુજ પાસ ભાસે.

છે દર્દ કોઈ તુજ નેત્ર મહીં મળેલું –
જેવું સુધા શશી સહે સહુ કાળથી છે:
એ દર્દ જોઇ મુજ જીવન આ ફરે છે:
વારિ ફરે જયમ ચડી ઘટમાળ માંહીં.

એ દર્દ જોઈ નિજ શાંતિ મહીં મળેલું,
મ્હારૂં ધરે પશુશરીર ય દિવ્યતા કો:
રે ! સ્પર્શતાં, નિરખતાં, સુણતાં ય, પંખી !
જે થાય તે કયમ કથું જગતતુઓને !

ઉપજાતિ

મ્હને મળ્યો તું પ્રભુ બાલભાવે,
વાત્સલ્ય હુંમાં હરિ એ જ દેશે,
ભોક્તા વિના અર્ધ જ ભોજ્ય ભાવો,
નહીં જ દેતો પ્રભુ અર્ધ કાંઈ.

મ્હને મળ્યો તું પ્રભુ સખ્યભાવે,
તું થી જ પામું સમ પ્રાણતાને;
તું એમ દે, એમ લીધાં કરૂં હું,
રહે જીવતું, સાથ સદા રહું હું.

✓ ૩૦-વેચાઉં કયાં?

વેચાઉં કયાં બીજે હવે, આવી અહીં? બોલો જરા!
બોલો જરા શાને તમારી આંખમાં ઇન્કાર આ?

બોલો: વસીશું કયાં જઈ, છોડી તમારા મ્હેલને?
આકાશમાં ના, ના જહાંમાં, ના કબરમાં છે જગા!

આવું તમારી પાસ દૂરેથી ખરીદી સાંભળી;
ક્હેનાર જૂઠા હોય તો, બીજો કહે છે રાહ કયાં?

આલમ ખરીદો છો બધી, પૂરી મુરાદો સૌ કરે;
આ ચાહનારાં સૌ તમારાં! એકલો શું હું જ ના?

દરબારમાં દાખલ કરી દરબારમાંથી શું કાઢશો?
જોઇ તમોને રૂબરૂ, હાવાં બુતો પૂજું કયહાં?

આપો હુકમ, રજ તે જગાની આંખનો સુરમો કરૂં;
આવ્યો અહીં લેઈ ગુલામી બાદશાહી વેચવા.

ઉભો રહી અંગારમાં: એ હિના મ્હારી ગણું;
દાઝું જરી તો રોકશો ના પળ-ઘડી એ દ્વારમાં.

શાને ફજેતી આ કરાવો છો તમારા માલની?
વેચાઇ હું ચૂકયો, હરાજીમાં ઉતારો કાં ભલા?

જે જે તમારૂં, તે ઉપર ના હાથ મૂકે કોઇ એ:
શું ખલકના વેચાણમાં મ્હારી ખરીદી કયાંઇ ના?

મ્હોં કાં ઝુકાવ્યું? ફેરવ્યું? કાં આંખ ના ઊંચી કરો?
છે બોલતાં એ શી શરમ? આ હુકમ, આપો છો રજા?

બોલો ! જવાનું તો કહું ! એ બે શુકન તો સાંભળું !
મિસ્કીનને એથી સબુરી ! શી બખીલી બોલતાં ?

બોલો નહીં ! હું ના ખસું ! છોને જમાના વીતતા !
વેચાણને માગી તમારા શી જમાનાની તમા ?

૩૧ – આપની રહમ

મિટ્ટી હતો, તે આપનો બંદો બનાવ્યો – શી રહમ !
માગી ગુલામી આપની, બખ્શી મહોબ્બત શી રહમ !

આવ્યો અહીં હો દોસ્તદારીનો લઈ દાવો સરા !
બોસા દઇ ગાલે જગાડે નિંદમાંથી એ રહમ !

એવી કદમબોસી કરીને કાં લજાવો રોજ રોજ ?
છે દિલ્લગી પ્યારી મગર ક્યાં હું અને ક્યાં આ રહમ ?

મેંદી બનાવી આપ માટે, તે લગાવો છો મ્હને !
શાને જબરદસ્તી કરે આ પેર ધોવાને રહમ ?

આ આપને જોઈ લજાતાં બાગનાં મ્હારાં ગુલો ;
જે ખૂંચતાં કદમે ચડાવે તે શિરે માને રહમ !

હું ચૂમવા જાતો કદમ, ત્યાં આપ આવો ભેટવા !
ગુસ્સો કરૂં છું, આખરે, તો આપની હસતી રહમ !

ના પેર ચૂમ્યા આપના, ના પેરમાં લોટયો જરા ;
પૂરી મુરાદો તો થવા દો ! માનશું તે એ રહમ !

ના માનતા તો ના કહું ; જે જે બનાવો તે બનું :
તો એ કદમના ચાર બોસા આપશે શું ના રહમ !

હું જેમ આ ઘટતો ગયો, આપે બ્હડાવ્યો તેમ તેમ ;
જ્યાં જ્યાં પડયું ત્યાં ઝીલવા હાજર જડી છે આ રહમ !

મ્હારો સિતારો જોઇ આ, તીખા બન્યા છે દુશ્મનો :
ગાફેલ છું હું એ બન્યો, આ આપની જાણી રહમ !

ચોરી ન છૂપે આપની, છાની મ્હોબત ના રહે:
જાણી ગઇ આલમ બધી, તેં ના જવા દેજો રહમ!

આવો ચડાવી છે મૂક્યો આ આપનો આપે ગુલામ,
તો મહેરબાની જીરવાયે! એટલી માગું રહમ!

જ્યાં જ્યાં ચઢાવો ત્યાં ચડું છું હાથ હાથે લેઇને;
એ હાથ છૂટી ના જવાને દમ બ દમ હોજો રહમ!

નીરની સાથે ચડે છે નીરનાં ખીલી ફુલો;
ના ઊતરાતું નીર સાથે નીરને છાજે રહમ!

લાખો ગુન્હાઓમાં છતાં છું આપનો ને આપથી;
લાજે જબાં, માગું છતાં—આબાદ હોજો આ રહમ!

ઈ. સ. ૧૯૦૦ ના વર્ષમાં તો પોતે છ મહિના જ ભૌતિક દેહમાં રહ્યા અને તે દરમ્યાન લખાયલી કવિતામાં:—

૩૨—શરાબનો ઈન્કાર

નામની ગઝલ, પોતાની જ લખેલી લાંબી ટીકા ફુટનોટમાં આપીને આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ કરી છે. તે ઉપરાન્ત, આ છેલ્લા વર્ષમાં લખેલી નીચેની કવિતા પણ તેઓશ્રીએ લખેલી જાણે લગભગ છેલ્લી જ કવિતા જણાય છે:—

૩૩—તમારી રાહ—ગઝલ
૩૪—મ્હારી તુલસી—કાવ્ય

ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં લખેલું હમીરજી ગોહેલ નામનું મહાકાવ્ય જે આ ગ્રંથમાં દાખલ કર્યું છે તેમાં ચોથો સર્ગ તદ્દન જ નવીન છે; એટલું જ નહિ, પણ પ્રથમ સર્ગના મંગલાચરણમાં પણ આ પ્રસંગે ઉપલબ્ધ થયેલી

હસ્તલિખિત પંક્તિઓ પ્રમાણે આ ગ્રન્થમાં ફેરફાર કર્યો છે. પહેલા સર્ગને અન્તે પણ શ્રી કલાપીએ લખેલી થોડીક પંક્તિઓ પહેલવહેલી જ આ પ્રસંગે પ્રાપ્ત થઈ છે, અને વાંચનાર તે આનન્દથી આ ગ્રન્થમાં જોશે.

---

૨૩ – તમારી રાહ

થાક્યો તમારી રાહમાં ઊભો રહી હાવાં, સનમ!
રાહત ઉમેદીમાં હતી: જાતી ગઈ હાવાં, સનમ!

પી કાફરોના હાથનું પાણી ઉગેલું ઘાસ, તે
મિટ્ટી ગણી અંગે વીટાયું મૂળ નાખીને, સનમ!

પહાડો હતા, રેતી બન્યા: રેતી બની પહાડો; અને –
આવી કબર સામે ઉભી: જાગી–ઉઠો ના કાં? સનમ!

પાણી બની ઢોળાઉં છું, હું દમ બ દમ ગમને કુવે;
અંધાર છે, લાચાર છું, સિંચો–હવે સિંચો, સનમ!

સાબૂત છે ના દોર આ, આવે, લગાવો મીણ તો,
ખેંચી ઉભા છે ખંજરો, આ દુશ્મનો નીચે, સનમ!

આંહી શરાબે નીર ભેળ્યું છે હમારા ઝાલિમે:
પીતાં ન ફાવે પ્યાસમાં, આ દમ લબે આવ્યો સનમ!

પીતાં ન ફાવે છે હવે, પીતો મઝાથી જે સદા;
કાને તમારી સાંભળી મીઠી શરાબી છે, સનમ!

છીપી રહ્યાં છે પ્યાસને આ ઝાંઝવે લાખો અહીં;
હું તો તમારૂં નીર સાચું શોધતાં પ્યાસો, સનમ!

છે પ્યાસ, છે ભૂખે, ઉપર બોજો ખુદાઇનો વળી:
છે રાહ જોવી એટલાં, ક્યાં – ક્યાં સુધી હાવાં સનમ!

મારી તમારી છે બધે, જાણું અહીં યે ખૂબ છે;
મારી પુકારો ને દઇ ઝીલી હવે લેજો, સનમ!

લાઝિમ બુરાઈ આ બધીને ચૂપકી, ખાવિંદ ! છે;
તો યે ઉઠે છે ઉર્મીઓ ખૂને જીગર ખૂમે, સનમ !

હુંથી થયું ના, ના થવું, યા ના થશે કાંઈ અહીં !
તકલીફ તો આખર તમારે ને તમારે છે, સનમ !

થાકી રહ્યો પૂરો અહીં, માફી હવે તો મોકલો ;
છે માફ જો કરવું [illegible], તો આજ ના શાને ! સનમ !

શ્રી કલાપીનાં સ્વહસ્તલિખિત દફતરો જોતાં એવું જણાય છે કે ઉપરની ગઝલ તેમ જ નીચેનું કાવ્ય, આ બે કવિતા પોતે ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના મે-જુનમાં એટલે જાણે છેલ્લી લખેલી છે :—

૩૪ – મ્હારી તુલસી

શિખરિણી

બધું ખોયું સાથે પ્રભુ તરફ જાતાં જગતનું,
જનારાંના જાતાં કદિ પણ નથી હાથ પકડ્યા ;
તરંગો સિંધુના બહુ ત્યજી જતાં ઓટ સમયે,
થયાં તેવાં દૂરે ગુરુજન, સખા, સ્નેહી સઘળા.

બહુ હું ના રોયો, પરમ સુખ સ્વામી તણી કૃપા,
ન કિન્તુ સ્વામિનો સહચર બને સેવક કદી :
રવિથી પોષાતાં નયન રવિ સામે નવ ટકે,
સુણી ના વા ક્યાં યે ગરુડ સહ મૈત્રી શુક તણી.

વધે છે વેલી તે જરૂર સહુ વૃદ્ધિ પ્રભુ તણી,
છતાં, કાંક્ષા તેને સલિલ, તરુ, માળી, પૃથિવીની ;
વધે આ આત્મા તે જરૂર સહુ વૃદ્ધિ પ્રભુ તણી,
છતાં, હું જોવાની મુજ હૃદયને સોબત ઠરી.

મંદાક્રાંતા

વારિતીરે હરિત તૃણમાં લોટતી કો મૃગીને –
યાદી આવી નિજ રુધિરના બાલની જેમ પીડે ;

ગોવાળીમાં પ્રભુ તણી મ્હને તેમ અશ્રુ ભરીને
યાદી આવે પરિચિત બધાં દૂરનાં એ મુખોની.
છોડી ચાલ્યાં ફરી અહીં હવે આવવા ના કહે તે,
જૂદાં જૂદાં નવીન મળતાં જીવ ના ત્યાં ઠરે છે:
ઉછેરાયો – ફલ ફુલ ફુટયાં – રોપ જે સ્થાન માંહી,
ખેંચી તેનું સ્થલ પલટતાં પોષતાં યે સૂકાતો.

વસંતતિલકા

સ્વામી સમાન અતિ દિવ્ય નહીં સહાતું,
જૂદાં નવાં જનથી ના ઉર શાંત થાતું;
કાંઈ નવું નયન તોપણ શોધતુ'તું
સ્વામી કને હૃદય સોબત યાચતુ'તું.

ઈચ્છ્યું પરંતુ નવ પંખી મૃદુ પળાય,
સ્વાતંત્ર્ય પિંજર મહીં કયમ તે રખાય?
છે આજ જીવ મુજ દેહ મહીં પુરાયો,
ના હું ય પિંજર તણા દુઃખથી અજાણ્યો.

ઉપજાતિ

સ્નેહે ઉછેરી તુલસી પછી મ્હેં –
વાતી હતી એ મુજ દ્વાર પાસે;
પિતાગૃહે જેમ વધે કુમારિકા,
તે તેમ નિત્યે વધતી જતી'તી.

વાચા વિનાની નિજ બાળકીને,
મુખે ધરે છે જયમ દૂધ માતા:
ગળેલ પાણી લઈ તેમ તેહને,
હું નિત્ય સંભાળથી પોષતો'તો.

રુચે ન તેને કરતો હું દૂર તે,
તેને રુચ્યું દૂરથી લાવી દેતો:
નિહાળી તેને મુજ ઉર જાણતું –
તેને રુચ્યું આ અથવા રૂચ્યું ના.

વંટોળ ગ્રીષ્મે કદિ ઊડતો'તો,
તેનો છુપો સાદ સુણી જતો હું;

કુણાં શિશુગાલ સમાન પર્ણને,
ખંખેરતો ને જલ છાંટતો હું.
સૂર્યોદયે એ ઉઘડતી હતી ને
સૂર્યાસ્ત થાતાં ઝટ પોઢતી'તી,
લૂ લાગતાં ક્લાન્ત કદી થતી ને
સદા નહીં તો સુખપૂર્ણ ઝૂલતી.

મ્હારૂં હતું બાળક દૂર પારણે,
તેના સુંવાળા કર શી લતાઓ
નવી નવી નિત્ય ફુટી ફુટીને
ક્યારા મહીં નાચી કુદી રહેતી.

દૂરે હતું બાળક એ સમાન,
મ્હારૂં, ખરે! બાળક એ બની'તી;
"આ માત્ર છે રોપ, વને ઉગે તે",
એ હું ય સ્નેહે વિસરી ગયો'તો.

મ્હને નવી સોબત આપવાને –
બોલાવતી તે કંઈ બાળકોને;
નિર્દોષ એ બાળક સાથ હું ત્યાં –
ક્યારા કને નિત્ય સુખી થતો'તો.

ગ્રીષ્મે ઝરે ઝાકળ શીત રાતે,
તે કેમ? ક્યાંથી? ન કશું જણાયે,
તેવી કૃપા ઈશ તણી વહંતી,
તેણે મ્હને સોબત આ ધરી'તી.

મ્હેં જ્યારથી એ તુલસી ઉછેરી,
શ્રદ્ધા બની નૂતન કંઈ રસાળી;
વિયોગથી નેત્ર સુકયાં હતાં તે,
આશા સ્મૃતિમાં સુખસિક્ત રહેતાં.

વસંતતિલકા

મ્હારે પરંતુ પરગામ જવું ઠર્યું'તું,
હું તો ગયો, ન વિસરી તુલસી ગયો'તો;

સ્નેહી હતો કદિ, હતો હજુ જે પડોશી,
તેને કહી તુલસીના જલનું ગયો'તો.

ધાત્રી કને શિશુ ત્યજી જ્યમ માત જાતી:
ચિંતા ધરી હૃદયમાં ત્યમ હું ગયો'તો;
"કોને ગમે ન તરુને જલ સિંચવાનું-"
વિશ્વાસ એમ ધરી હું સુખમાં રહ્યો 'તો.

મ્હારો પડોશી પણ **સ્વામી** તણો વિરોધી,
મ્હારો વિરોધી વળી એ વિસરી ગયો હું,
મ્હારી હતી તુલસી સ્વામી તણી હતી એ;
તેથી ન તે કરથી બિંદુ કદી ય પામી.

રે! વ્યાધિ દુષ્ટ જ્યમ કો ગ્રહીને પિતાને-
તેની જ સંતતિ પરે ઉતરી પડે છે,
શત્રુત્વ તેમ જ પડોશી તણું, અરે! અરે! એ
મ્હારી ગરીબ તુલસી પર ઊતર્યું 'તું

ઉપજાતિ

આવ્યો ફરી હું મુજ દ્વાર પાસે,
મરી હતી એ તુલસી બિચારી;
બહુ દિનો મ્હેં પછી નીર સિંચ્યું,
બની ન નીલી કદિ એ ફરીથી.

આ પ્રમાણે, ૩૪ કવિતા આ આખા ગ્રન્થમાં (આગલી) **નવીન આવૃત્તિ**પ્રસંગે ઉમેરાયા છે: પહેલાં **૨૧૫** કવિતા હતી, અત્યારે **બધી મળીને** આ **ગ્રન્થમાં ૨૪૯** કવિતા છે. કેટલીએક હસ્તલિખિત અસલ **નોટબુકો** આ ગ્રન્થ છપાઇ રહ્યા પછી પ્રાપ્ત થવાથી એ કવિતાઓ આ **આમુખમાં** વિસ્તારથી ઉતારી છે, કે જેથી **શ્રી કલાપીની** કોઈ પણ **કવિતા અપ્રસિદ્ધ રહે નહિ.**

કાવ્યો પરત્વે, વાંચનારને કહેવા યોગ્ય બાબતો બનતા સુધી બધી કહેવાનો **માર્ગદર્શક ટીકામાં** પ્રયત્ન કરવા આવ્યો છે. અહીં એ વિષે પ્રસ્તાર કરવો યોગ્ય નથી.

શબ્દકોષ બનતા સુધી સવિસ્તર આપ્યો છે.

સંશોધનનાં અને માર્ગદર્શક ટીકાનાં સાધનો માટે, જેમ શ્રી કલાપીના મિત્રોએ, તેમ શ્રી કલાપીના પૌત્ર સંસ્થાન લાઠીના આનવન્ત ઠાકોર સાહેબ શ્રી પ્રહ્‌લાદસિંહજીએ તેમ જ સમસ્ત લાઠી રાજકુટુમ્બે સદ્‌ભાવપૂર્વક સાહાય્ય કરી છે એ પણ સ્નેહ અને ઉપકાર સાથે અહીં નોંધતાં સંતોષ થાય છે.

આ અદ્‌ભુત ગ્રન્થ વિષે થોડુંક કહીને હવે ઉપસંહાર કરીશું. શ્રી કલાપીની ભારતીનું શિક્ષણ જ એ છે કે અસ્ખલિત અને ઘનીભૂત પ્રેમ (Concentrated Love) જ પરમાત્મરૂપ જ્યોતિસ્વરૂપનો જનક છે; અને આ ગ્રન્થ એવા જ પ્રેમધર્મનું આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર છે, અજબ મન્ત્રદ્રષ્ટા છે.

શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં બોલીએ તો :—

"ફકીરી હાલ"- સૌથી પહેલી ગઝલ આ ગ્રંથનું बीजक છે.

"હમારા રાહ" આ ગ્રન્થની शक्ति છે:

"ઇશ્કનો બન્દો" તથા "હમારી પિછાન" આ ગ્રન્થનો कीलक છે:

અને, रसो वै सः એ આ ગ્રન્થનો સ્વાનુભવસાક્ષાત્કાર અથવા फलप्राप्ति છે.

ભાવાર્થ કે, પોતાના ન્હાના "હું" નો પરમાત્મારૂપી વિરાટ્ હુંમાં પૂર્ણ વિલય કરવાનો પ્રેમ-ધર્મનો રસપ્રપૂર્ણ માર્ગ તીવ્ર અને આર્દ્ર મુમુક્ષુને આ ગ્રન્થમાંથી અવશ્ય જ જડે છે; કેમકે,

॥ यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ॐ ॥

શ્રી સાગરાશ્રમ,
ચિત્રાલ, તા. પાદરા;
(વડોદરા).
૧૦: જૂન ૧૯૩૧.

सागर

॥ ॐ ॥

दैवी मोरलाने

ઓ મોર ! મોંઘા મૂલના ! ટહુકી ગયો મીઠું !
અફસોસ ! રે ! અફસોસ ! મ્હારે એક પળ મોડું થયું !
ઓ મોર ! ૦

ત્હારા હૃદયના ગાનનાં પ્રતિબિમ્બ આ દેખાય છે :
પ્રત્યક્ષ પણ ગાતાં સુણ્યો ના તેથી દિલ દુભાય છે !
ઓ મોર ! ૦

રોતાં અને ગાતાં તુંને, આ આંખથી જોયો નહીં !
અફસોસ ! આ કર્ણે તુંને, પ્રિય ! ટુહૂકતો સુણ્યો નહીં !
ઓ મોર ! ૦

સૂકી સૂકી આ ભૂમિમાં, રેડી ગયો શી આર્દ્રતા !
લૂખાં લૂખાં હૃદયો હમારાં સ્નેહરસભીનાં કર્યાં !
ઓ મોર ! ૦

તુજ ગાન ગંભીરતાભર્યું, લઇ જાય જન સુરસૃષ્ટિમાં :
જડતા કરી દૂર દૈવી અંજન આંજતું મનુદૃષ્ટિમાં !
ઓ મોર ! ૦

તુજ ગાન દિવ્ય વિરામ્યું ને હું ઊંડાણમાંથી નીકળ્યો :
આવું છું – આવું : ત્યાં ય તો, અનન્તમાં ઊડી ગયો !
ઓ મોર ! ૦

સંકેલી ત્હેં ત્હારી કળા ! ને આવવું મ્હારૂં થયું :
તુજ ગાનના પડઘા સુણ્યા ! સુખ ના દીઠું તે ના દીઠું !
ઓ મોર ! ૦

ઈ. સ. ૧૯૦૭. } सागर.

કલાપી

(શ્રી કલાપી જયન્તી પ્રસંગે ૧૯૦૩માં ર૧. કાન્તે લખેલો લેખ)

સહાશય અધ્યક્ષ સાહેબ, ગૃહસ્થો, બન્ધુઓ,

આજ આપણી ગરવી ગુજરાતના રાજકવિ કલાપીની જન્મતિથિ છે. કલાપી તે કાઠિયાવાડમાં આવેલા લાઠી સંસ્થાનના સ્વર્ગવાસી ઠાકોર સાહેબ સુરસિંહજી. તેઓ ૧૮૭૪ના ફેબ્રુઆરીની ર૬મી તારીખે જન્મ્યા હતા, અને ૧૯૦૦ના જુનની ૧૦મીએ સ્વર્ગવાસી થયા.

૧૮૮૨ ના જુનની ૨૨મીએ તેઓ રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં દાખલ થયેલા. મિ. ચેસ્ટર મેકનોટન તે વખતે પ્રિન્સિપાલ હતા. ૧૮૯૧ ના ઑગસ્ટની ૧૪ મીએ તેમણે કોલેજ છોડી તે પહેલાં ૧૮૮૯ના ડિસેમ્બરની ૧લી તારીખે તેમના કચ્છ – રોહા અને કોટડા એ બે સંસ્થાનની રાજકન્યાઓ સાથે લગ્ન થયેલાં. પાછળથી એક પત્રમાં કલાપીએ લખ્યું છે કે :—

"લગ્ન થયાં પણ મ્હને મ્હારા અભ્યાસમાં નડતર ને અરુચિકર હતાં."

૧૮૯૧ ના ઑક્ટોબરની ૧ લીએ સુરસિંહ હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ નિકળ્યા. ૧૮૯૨ ના જાન્યુઆરીની ૨૨મીએ જગન્નાથપુરીથી "પ્રિય માસ્તર સાહેબ જોશીજી" ઉપર લખેલો એક વિસ્તીર્ણ અને સુન્દર પત્ર – પાછળથી "કાશ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું સ્વપ્ન" એ નામે પુસ્તકના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. ૧૮૯૨ ના મેની ૨૨ મીએ તેઓ મુસાફરી પૂરી કરી પાછા આવેલા.

૧૮૯૨ ના ઓક્ટોબરની ૧૫ મીએ "ફકીરી હાલ" એ નામથી એ જ સાલના નવેમ્બરના 'સુદર્શન'માં પ્રસિદ્ધ થયેલી ગઝલો લખાઈ – ગુજરાતની ગરીબ થયેલી વાડીમાં કલાપીની કેકા સંભળાવી શરૂ થઈ, જે કલાપીનાં સ્વર્ગારોહણની સાથે જ વિરામ પામેલી છે.

૧૮૯૮ ના જુલાઈની ૧૧ મી તારીખે તેમણે શોભના સાથે લગ્ન કરેલું. * * *

એ જ સાલના જાન્યુઆરીની ૧૪ મી તારીખે એક પત્રમાં કલાપી લખે છે :—

"કવિતા! મ્હારી કવિતાને કવિતા કહેતો નથી. હું કવિ છું એવું હું માની જ શકતો નથી. ફરીથી કહેવા દો, કે મિલ્ટન કે શેકસ્પિયર હિંદુસ્તાનમાં હમણાં નથી, અને બહુ કાલ સુધી આવવાના નથી. અહીં કોકને "કવિ" કહેતાં તે શબ્દને હલકો કરવા જેવું છે; અને એ પણ શું નથી થઇ ગયું? આપણે હમણાં જેને "કવિ" કહીએ છીએ તેને 'Poet' કહી શકીશું? મ્હને વિચારો ગોઠવતાં આવડતું નથી, મ્હારા જીવનમાં કલા નથી, માત્ર લાગણીઓ છે; અને મ્હારી કવિતા પણ તેવી જ છે. હું જે કાંઇ લખું તે મ્હને જ આનંદ આપી શકે તેવું એ થતું નથી. હું શેલી કે શેકસપિયર વાંચતો હોઉં છું ત્યારે ઘણી વખત મન થઇ જાય છે, જાણે મ્હારી કવિતાને – એ કાગળોને બાળી નાખું. વળી સ્વાનુભવરસિક કવિમાં અને સર્વાનુભવરસિક કવિમાં હું બહુ ભેદ જોતો નથી. જે વ્યષ્ટિને બરાબર ગાઇ શકે તે તું સમષ્ટિનું જ ગીત નથી? એક જ ચાવી બધે લાગી રહી છે."

૧૮૯૮ ના એપ્રિલની ૧૭ મીએ ગોપનાથથી કલાપીએ સ્વીડનબોર્ગના "સ્નેહવિશ્વ" ઉપર એક વિસ્તીર્ણ પત્ર લખેલો, જે પાછળથી 'એક જિજ્ઞાસુ'ની સહીથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. એ લેખમાં કલાપી કબૂલ કરે છે, કે "શ્રદ્ધા કારણોમાંથી નહિ, પણ કારણો શ્રદ્ધામાંથી આવે છે." પણ એ પત્રમાં ધર્મ અને સ્નેહ સંબંધી જે વિચારો દર્શાવાયા છે, તે ઉપર ઘણું કહેવાની જરૂર છે; જો કે આ પ્રસંગે તે કહેવાને મને અવકાશ નથી.

સંવત ૧૯૫૩ ના વૈશાખ – જ્યેષ્ઠના "ચન્દ્ર"માં "કાન્તનો દિનચર્યા લેખ" એ નામનો એક ઇંગ્રેજી નવલનો ન્હાનો સરખો અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તે ઘણું કરીને કલાપીનો છેલ્લો મહત્ત્વનો લેખ છે. એ લેખમાં તે લખે છે :—

"પોતાનું મરે અને પારકાનું મરે એમાં દુનિયા ભેદથી રડે છે. દુનિયાની બહાર ગયેલું કોઇ એ ભેદથી છૂટી જાય છે. કલાવીર – કલામાં

અને દયાળુ દયામાં ગળી પડે છે, ત્યાં કોને પારકું - પોતાનું હોય? જે બાલા હરણાં ઉઠી ગઇ, તેમાં પ્રભુએ તેવી દયા મૂકી હતી. એવા જીવને બધાં ચાહે છે પણ એવા જીવને એવો બીજો જીવ કેવું ચાહે છે? તે કાન્તને પૂછો અત્યારે."

*   *   *   *

કલાપી સનમનો શોધક છે. તેની કેકામાં પ્રાપ્તિનો ઉલ્લાસ નથી, પણ સાચી પ્રીતિનો આવેશ છે. તે ગાય છે:—

"પેદા થયો છું ઢુંઢવા તૂંને, સનમ!
"ઉમ્મર ગુઝારી ઢુંઢતાં તૂંને, સનમ!"

અને તરત તે અફસોસ કરે છે:—

"છે દુશ્મનો લાખો ભુલાવા રાહને;
"દુશ્મન બનાવી યાર અંજાયો સનમ!"

ઓ પ્રભુ, ત્હારા તરફના રાહને ભુલાવવાને લાખો દુશ્મનો છે, અને હું એ દુશ્મનોને યાર બનાવી અંજાયો!

"ગફલત મહીં હૂં, ઝાલીમો કાબીલ એ:
"જૂદાઈ યારોની મઝા એને, સનમ!"

ઓ પ્રભુ, હું ગફલતમાં, અને એ દુષ્ટો પ્રવીણ: ત્હારાથી મ્હારી જુદાઇ – તમામ યારોની જુદાઇ – એમને તો મઝા!

"જે રાહદારીમાં અમોને લૂંટતું,
"ઉમેદ બર આવો નહીં એની, સનમ!"

ઓ પ્રભુ, અમને માર્ગે ચાલતાં લૂંટે છે તેની અમને લૂંટવાની ઉમેદ સફલ ન થાઓ!

ગૃહસ્થો, આ ભવ્ય ગઝલો સાંભળતાં આપને લાગશે કે "કલાપીને સંબોધન"માં સેના નીચે રહેલા બન્ધુએ કશી અતિશયોક્તિ કરેલી નથી.

ભાવનગર, }
તા. ૩ : ૨ : ૦૩. }

कान्त

શ્રી કલાપીને નિવાપાંજલિ

સંવત્સર અગ્યાર ! આજ કાલની વાતને !
પણ ના વીતી રાત, એવી ગાઢી – સુરસિંહ !

'બાપુ' મીઠો બોલ, કોને કહી બોલાવિયે ?
'હોંકારો' અણમોલ દેશે કો ? આ – સુરસિંહ !

'બાપુ' કહેતાં બાથ ભરી, ઉડીને ભેટતા,
ચાંપે હૈયા સાથ, કો ? વિણ વ્હાલા સુરસિંહ !

'ભાઇ' ભળતું વેણ, તુજ મ્હોં મીઠું, મલકતું ;
સંભારી એ કેણ, કૈંક રૂવે છે સુરસિંહ !

વયમાં ન્હાનો બાળ, વૃદ્ધ બની રહ્યો, બાપલા !
છવ્વિશ વર્ષે કાળ, કીધો : સાધુ – સુરસિંહ !

છપ્પનીઓ દુષ્કાળ આવ્યો – વિત્યો – સર્વને ;
અમને પૂરી ઝાળ આપી ચાલ્યા – સુરસિંહ !

મનમાં કૈંને હામ, મળવા માટે રહી ગઇ !
રહ્યા વિમાસી આમ: 'સાગર' સરખા – સુરસિંહ !

રોતાં રાખ્યાં આમ : પરણી, ધરણી, બાળને,
ગુરૂ પાછળ પારાયાણ, વિરહ સહ્યો ના–સુરસિંહ !

વ્હાલી વસ્તી કાજ, આંસુડાં બહુ ખેરતો,
રોતા રાખી આજ, ઉડી ચાલ્યો – સુરસિંહ !

ઘેલી થઇ ગુજરાત, વાણી ત્હારી સાંભળી ;
રડતી આંસુધાર : સંભારીને – સુરસિંહ !

પ્રેમીનો દિલદાર, વિસામો વ્હાલાં તણો,
દુઃખિમાંનો આધાર : સાચો સાયર – સુરસિંહ !

વીરા ! જગની વાટ, વસમી વેળા કૈંકની ;
સરલ થઇ ગયો સાથ : ત્હારી સાથે – સુરસિંહ !

'ચ્હાવું,' 'સ્હેવું' એક : ભેદ ગણી ભૂલ્યા ઘણા ;
પણ ત્હેં તો રાખી ટેક : સાચો સાથી – સુરસિંહ !

"ધન, યૌવન ને ધામ, માટીમાં માટી મળે"
કહેતાં એમ તમામ : કરી બતાવ્યું – સુરસિંહ !

'ગંગાજળ' ઉપનામ, કવિ ગોહિલકુળ આપતા :
પાકું દીધું પ્રમાણ : ત્હેં તો ગોહિલ – સુરસિંહ !

સરલ, રસિક તુજ બોધ, સ્નિગ્ધ બની ગઈ શુષ્કતા !
'**સનમ**' તણી એ શોધ સૂની થઈ : હવે – સુરસિંહ !

નિજ ઉર કેરી વાત કથવા, કાવ્ય 'હમીરનું'
રહ્યું અધુરૂં આજ, તુજ વિણ, સ્નેહી સુરસિંહ !

મરતી કવિતા કાજ, સાથું દીધું મહીપતિ !
રંડાણી તે આજ તુજ વિણ : રસિયા – સુરસિંહ !

લક્ષ્મી, સરસ્વતી સાથ, ના દેખી : ના સાંભળી :
બન્નેનો સંગાથ તુજ પદ પેખ્યો ! સુરસિંહ !

સરજ્યા લેવા શ્વાસ, માંડ્યા તે મટશે નહીં :
શી રીતે તુજ પાસ આવી શકીએ ? સુરસિંહ !

સૂનો આ સંસાર : સાર વિનાનો થઇ રહ્યો,
એળે આ અવતાર સંચિત્ શોચે : સુરસિંહ !

સંચિત્.

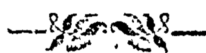
कलापीने

અધુરા કાલના મ્હેમાન સોંઘા !
સ્મરૂં શું શું ! ન કૈં સૂઝે, કલાપી !
હમારા બાગમાં વીણા બજાવી !
હવે કેકારવે ગાજે, કલાપી !
સૂકા બાગે ટહૂકી મેઘ આણ્યા :
ખીલ્યાં ગુલ ! એ ખીલાવ્યાં ત્હેં, કલાપી !
હતાં ઇન્સાનનાં ખોખાં સુતેલાં :
ગઝલ ગાઈ જગાવ્યાં ત્હેં, કલાપી !
ઉખાડી સેખડો, ખોદી પહાડો –
ચલાવી નીક ત્યાં નેહે, કલાપી !
સૂકી ફિલસુફની વાતો ઉડાવી –
લગાવી લાગણીની હદે, કલાપી !
દિવાલો શુષ્ક પાડી અન્તરોની –
દિલોની સાંકળો જોડી, કલાપી !
કૂડા સંસારની ગાંઠો ઉકેલી –
બધી બહાદુર થઇ છોડી, કલાપી !
નકામાં શાસ્ત્ર ને મન્ત્રો ઉથાપ્યાં :
નવાં શાસ્ત્રો સહુ સ્થાપ્યાં, કલાપી !
કહું કે ના કહું ? તો યે કહું છું : –
"હૃદય" ન્હોતાં – "હૃદય" આપ્યાં કલાપી !
પ્રીતિ – નીતિ જગાવી મન્ત્રવેદિ :
શિખાવ્યું વ્હાવું ને સ્હેવું, કલાપી !

* * *

स्नेहज्योति.

શ્રી સુરસિંહજી

"ના" તો જેને મુખે ન્હોતી, એવા શ્રી સુરસિંહજી!
લાઠીની ગાદીએ રાજા દેવતાઈ થઈ ગાય.

પ્રેમાત્મા એ, મહાત્મા એ: ભરી પ્રેરિત મન્ત્રણા,
ઘોરતા દેશમાં કીધી સ્નેહની સિંહગર્જના.

સ્નેહની સ્નેહજ્યોતિની સાચેરી પ્રતિમા હતી:
જતાં એ આજ આ દીઠી ઝાંખી પ્રેમપ્રતિકૃતિ.

સુરતાની સુવાડીમાં આછેરી દિવ્યતા દીઠી:
કલાપીની મીઠી મોંઘી પ્રભુમૂર્તિ વિરાજતી.

ચ્હાવું, સ્હેવું અને સ્હેવું: ચ્હાવું તો યે અનન્તમાં;
મહા મોંઘું, મહાત્મા! ત્હેં ભણાવ્યું ગૂર્જરાતમાં,

કલાપી! ભાવિ તું બોલ્યો: "પ્રેમ-પ્રેમ" ટુહૂકતો!
જો! જો! મેહુલો મીઠો હવે સર્વત્ર વર્ષતો.

કવિ, જો! કવિતા બોલે પ્રસાદી પ્રેમભક્તિની:
ફિલ્સુફો યે હવે તો, જો! પુકારે પ્રેમફિલ્સુફી!

મીમાંસા સ્નેહયોગીની અનેરી તેમ આકરી;
પચે ના – દેશની, બાપુ! હજુ નાજુક હોજરી!

પૂજવા મીઠડાં ત્હારાં ઉંડાં સૂત્ર અમીભર્યાં,
અમારાં અધુરાં હૈડાં હજી પાત્ર નથી થયાં.

કલ્પનાના મહા ડાહ્યા કહે છે તુજને 'કવિ'!
જાણે આત્માનુભાવો કે:– પૂજ્યો ત્હેં પ્રેમનો રવિ.

સ્નેહી, યોગી, કહો રાજા, મહાત્મા, ભક્ત કે કવિ:
'પ્રકારો' ભિન્ન છે તો યે, પૂજા સૌ સુરસિંહની.

શ્રી લાઠી, ૧૯૦૯ } સાગર ૐ

મ્હારા મયૂરને

*　　*　　*

તું યે તજી, વ્હાલા ! ઉડ્યો મ્હારા મયૂર બાપુ !
વ્હાલાં પીડે વિયોગથી એ યે સહી રહેવું !

ભગવા જિગરમાં આ રમ્યો ! મ્હારા મયૂર બાપુ !
ખાખી ગયો રાખી જ તો સ્હેજે સહી રહેવું !

ત્હેં લૂટનાં લ્હાણાં મજાની જે કર્યાં, બાપુ !
કારી જખમ તેમાં સહ્યા તે તો ગણી રહેવું !

બન્દો ખુદાનો ઇશ્કનો તું ! ઓલિયો બાપુ !
કેકા થકી મન્ત્રો સર્યા, તે તો જપી રહેવું !

વ્હેતા પ્રાણો ચૂમ્યા ન ચાટ્યા તુજ વ્હાલાંએ;
આયાં છતાં એનાં જ ગીતડાં: એ સ્મરી રહેવું !

જુદી જહાંનો તું ફિરસ્તો: ખોળીઉં બદલી –
આવી ઉડયો ઝળકાવી પાંખો: જોવું ને સ્હેવું !

માની મજા જ્યાં ત્હેં કવિતા કોતરૂં ત્યાંની;
શ્રીશે જ આંસુ તો ય તે જળમાં લખી રહેવું !

તૃપ્તિ તથા મુક્તિ ધરી, વ્યાપ્યો સદા વિશ્વે;
તુંને સદા ય અનન્તતામાં કલ્પતાં રહેવું !

માળા અમારે આંસુની અર્પી સદા રહેવું !
પીતાં પ્રસાદી ત્હેં દ્રવી, જંપી જરા રહેવું !

શિવમય થજે તું શાન્ત શક્તિને સુતાં અંકે –
એવું હવે ત્વદ્રૂપને ઇચ્છી સદા રહેવું !

(ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન)　　　　લલિત.

સુહૃદયને

નવાં શાસ્ત્રો નવી વેદિ! નવી ગીતા કલાપીની!
અહા! ગુજરાતમાં ટહૂકે અજબ કેકા કલાપીની!
નવાં શાસ્ત્રો! ૦

ફિરસ્તા ઓલિયા બાપુ! વહાવ્યાં ખૂનનાં આંસુ!
ન્હવાડી યારને ન્હાયો! બિરાદર! સ્નેહના સાધુ!
નવાં શાસ્ત્રો! ૦

સજીવન શાં અમીઝરણાં, ઠર્યાં ગુજરાતમાં વ્હેતાં!
સૂકા વેરાન આ મૂલ્કે, ઉગાડયાં કલ્પવૃક્ષો શાં!
નવાં શાસ્ત્રો! ૦

મઝેદારી ઉડાવીને, ઉડાવા શિખવ્યું; સાકી!
બતાવી ઇશ્કની લજ્જત, જિગર ચીરી મરઝ વેઠી!
નયાં શાસ્ત્રો! ૦

કિતાબો ઇશ્કની વાંચી? પ્હડી! સાધુ! લખી દીધી!
અગર ખારે બિયાબાંમાં ફરી પ્યાદો, કરી કેડી!
નવાં શાસ્ત્રો! ૦

ખૂની બલકા પિછાનીને, ફકીરી હાલમાં મ્હાલ્યો!
અગર દરવેશ દીલનો થઇ, નીડર રહી આતશે ચાલ્યો!
નવાં શાસ્ત્રો! ૦

* * *

પૂરો દિલમાં દીવાનો યા અજબ "મનસુરનો ચેલો"!
જિગર "મગરૂર મસ્તાનો, ખુદા સાથે કયાં ખેલો"!
નવાં શાસ્ત્રો! ૦

* * *

ભલા બુઝુર્ગ બિરાદર! ઓ કલાપી! ઓલિયા બાપુ!
જિગર મસ્તાન આભારી! નવું સાચું જીવન આપ્યું!
નવાં શાસ્ત્રો! ૦

(ગુજરાતી ગઝલિસ્તાન) મસ્તાન

कलापी जयन्ती

પ્રમુખનું ભાષણ

[અમદાવાદની 'ગુજરાત સાહિત્યસભા' – પૂર્વે 'ધિ સોશિયલ એન્ડ લિટરરી એસોસીએશન'– તરફથી તા. ૬, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૦૩ ને રોજ ઉજવેલી કલાપી જયન્તીને પ્રસંગે, તે સભાના પ્રમુખ સર રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ બી. એ., એલએલ બી, નું ઉપોદ્‌ઘાત તથા ઉપસંહારરૂપ ભાષણ, શ્રી કલાપીના જીવન પરત્વે ઠીક પ્રકાશ પાડતું હોવાથી તે આ નીચે અહીં આપ્યું છે.]

આજ સંવત ૧૯૫૯ની મહા સુદ ૯ને દિવસે લાઠીના સ્વર્ગવાસી ઠાકોર સાહેબ શ્રી સુરસિંહજીનો જન્મદિવસ છે. વર્તમાન સાહિત્યમાં "કલાપી" ના ઉપનામથી તેઓ સુપ્રસિદ્ધ છે અને એ રાજ–કવિથી આ સાક્ષરજયન્તીનો આરંભ કરવામાં કાંઇ વિશેષ યોગ્યતા રહેલી છે. રાજત્વ અને કવિત્વનો યોગ વિરલ હોય છે. કાલિદાસે કહ્યું છે તેમ શ્રી અને સરસ્વતીનાં રહેઠાણ સ્વભાવથી જુદાં જુદાં હોય છે. સાક્ષરો, કવિઓ, ચિન્તકો, લેખકો, ઘણા ખરા સામાન્ય વર્ગમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. રાજવર્ગના સાક્ષરો અપવાદરૂપ હોય છે; પણ એ અપવાદ આપણું ધ્યાન સબળતાથી ખેંચે છે. પહેલાં ભોજ, હર્ષદેવ અને વિશાખદત્ત વગેરે રાજકવિઓ આ દેશમાં થઇ ગયા અને હાલના કાલમાં પણ રાજકોટના મહેરાણસિંહજીનો "પ્રવીણ-સાગર" આ અપવાદની સાક્ષી પૂરે છે. રાજવંશમાં ઇંગ્રેજી કેળવણી દાખલ કર્યા પછી સુરસિંહજીએ રાજકવિની પરંપરા જાળવી છે અને નવો વિકાસ પામતા ગુજરાતી સાહિત્યને રાજત્વ તથા કવિત્વના યોગથી ન્યૂન રહેવા દીધું નથી; માટે રાજવર્ગ અને કવિવર્ગ બન્નેની તેમના તરફ ઉપકારબુદ્ધિ હોવી જોઇએ, અને બન્નેના પ્રતિનિધિ તરીકે આ જયન્તીના મંગલાચરણમાં તેમનું સ્મરણ યથાયોગ્ય છે.

ઠાકોર સુરસિંહજીનાં જીવનનો ટુંકો અહેવાલ આજના વ્યાખ્યાનમાં વર્ણવ્યો છે. આ ગ્રન્થમાં આમુખ, જીવતા પુરુષોની અને જેમના સમકાલીન જનો જીવતા હોય તેવા ગત પુરુષોની જીન્દગાની વિશે પૂરેપૂરો વિસ્તાર થઇ શકતો નથી; તેથી આ વૃત્તાંત છે તેવા રૂપમાં જ સ્વીકારવો જોઇએ. સુરસિંહજીનાં લખાણ હવે પછી સંપૂર્ણ ગ્રન્થમાં પ્રસિદ્ધ થવાનાં છે, તે, બેલાશક, સાહિત્યના અભ્યાસીને બહુ ઉપયોગી થશે. *

ગુજરાતી કવિતામાં એક ખુબીદાર નવીન રીતિ દાખલ થઈ છે તેના સુરસિંહજી અનુયાયી છે. ફારસી સુફીઓની ગઝલોની રીત પ્રમાણે આ કાવ્યોની રચના થઇ છે. એ રીતિના મુખ્ય સંસ્થાપક આપણા માનનીય વિદ્દહ સાક્ષર મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી છે.

"કહીં લાખો નિરાશામાં, અમર આશા છુપાઇ છે;
"ખફા ખંજર સનમનામાં રહમ ઉંડી લપાઇ છે.
"જુદાઇ જીન્દગીભરની, કરી રો રો બધી કાઢી;
"રહી ગઇ વસ્લની આશા અગર ગરદન કપાઇ છે."

અમર આશા.

"ધરી આશા તણો પાયો, ચણાવી તે ઉપર કિસ્મત–"

જરનિકા, અભેદાર્મિ.

"તારો દીવાનો તેં જ પાયો મુજને ઇશ્કે શરાબ,
"માર કે જીવાડ ચાલે શું હવે લપટાઇને ?"

પ્રેમજીવન.

એ અને એવાં રા. મણિલાલનાં મનોરંજક રસણીક કાવ્યો સર્વને વિદિત છે. રા. બાલાશંકરની કેટલીક રચનાઓ

---

* સ્વ. કલાપીના જીવનચરિત્રને લગતું સ્વ. શ્રી નવલરામ ત્રિવેદીએ સંપાદન કરેલું એક પુસ્તક તાજેતરમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. શ્રી કલાપીના જીવન – કવનના અભ્યાસીઓને એ વિસ્તૃત પુસ્તક મંગાવી લેવા ભલામણ છે.

પણ આ શૈલીમાં થયેલી છે, તેમ જ, "જટિલપ્રાણુપદ્મબંધ"-માંની ગઝલોમાં એ શૈલીનું અનુસરણ જોવામાં આવશે.

કવિતામાં કાંઈ એક જ રીતિ કે શૈલી હોતી નથી. વિચિત્રતામાં કવિઓની કલા સમાયલી છે. દયારામે ગુજરાતી કવિતામાં નવી શૈલી દાખલ કરી છે, તેથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેરાયલી સુંદરતા આપણે સર્વ જાણીએ છીએ.

* * *

ઉપસંહાર

આ વ્યાખ્યાન ટૂંકું છે, પણ મનનયોગ્ય છે.

"ઠાકોર–"પણું. "શ્રી"પણું, અને "સાહેબ"પણું મૂકી "કલાપી"ના નામથી સાહિત્યના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં દાખલ થયેલા એ ઉચ્ચ સંસ્કારી લેખક વિશે આથી આપણને કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. ૨૬ વર્ષની વયે એ વિચારવંત અને રસમય જીવનનો અંત આવ્યો, એ સ્મરણ કરતાં આપણને ખેદ થાય છે; પરંતુ, બાયરન, શેલી, કીટ્સ, એ સર્વ આટલી જુવાન ઉમ્મરમાં પાર્થિવ જીવનમાંથી લુપ્ત થયા છે એ ધ્યાનમાં લેતાં આપણને યાદ આવે છે કે કવિત્વને દીર્ઘાયુ સાથે આવશ્યક સંબન્ધ નથી. ગ્રીક વીર એકીલીઝને કીર્તિ અને દીર્ઘાયુ એમાંથી એક પસંદ કરવાનું કહેવામાં આવેલું અને તેણે કીર્તિ પસંદ કરેલી એ કથા આ આશ્વાસનને સમર્થ કરે છે.

કલાપીની કલ્પનાની પૂરેપૂરી કદર જાણવા તેનાં સર્વ કાવ્યોનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ; પણ, તેમાંથી થોડાં ઉદાહરણ અહીં સંભારીશું.

પતંગને દીપમાં પડી બળી જતું જોઈ કલાપીને વિચાર આવ્યો છે કે:—

"કાંઈ મીઠું સુખ નહીં હશે પ્રેમીને બાળવામાં,
"કે કે તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમીને દાઝવામાં."

ઉપર આરંભમાં સૂચવેલી શૈલીમાં કલાપીના કેટલાક ઉદ્‌ગારો આવા છે:—

"સાકી! જે શરાબ મને દીધો દિલદારને દીધો નહીં;
"સાકી! જે નશો મુજને ચડ્યો દિલદારને ય ચડ્યો નહીં."
(સાકીને ઠપકો)

"ગુનાહ પર શી રહમ! માશૂક! કતલ કર એ હુકમ હક જો!
"ડરે તો દે મને ખંજર! ઝબેહ આ દિલ કરું હું તો!
(ગુનેહગાર)

આજના વ્યાખ્યાનકાર રા. મણિશંકરની એક શૈલીનું પણ કલાપીએ અનુસરણ કર્યું છે:—

વ્હાલાં! ઉર ઝાઝાંને પાજો:
થોડાંને ગાજો ને સ્હાજો:
ગાતાંને, સ્હાતાંને સ્હાજો—
સ્હાજો વ્હાલાં વ્હાલાંને.
(વ્હાલાંને)

એ આ શૈલીનું ઉદાહરણ છે. રામદાસ સ્વામી નામના મરાઠી સંત કવિએ લખેલા અંજની ગીતની આ શૈલી છે; તેમાં માપ ઓવીનું જણાય છે.

રા. મણિશંકરની લેખનશૈલીની એક બીજી છાપ ઠાકોર સુરસિંહજી ઉપર પડી છે. સંવાદ (Dialogue) રૂપી લેખનની ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહુ ન્યૂનતા છે. લૅન્ડોરના Imaginary Conversation ના નમૂના પ્રમાણે રા. મણિશંકરે સંવાદના કેટલાક કલ્પિત પ્રસંગો લખ્યા છે અને તેમને ધોરણે કલાપીએ પણ એ વિષયમાં પ્રયાસ કર્યો છે. "જલંદર અને ગોપીચંદ" ના તેમણે લખેલા કલ્પિત સંવાદમાંથી થોડો ઉતારો આપીશું. એમાં તેમની ગદ્ય શૈલીનું તથા તેમના કેટલાક વિચારનું દર્શન થશે:—

"ગોપીચંદ: મને તો એમ લાગે છે કે બુરાઈ પણ અમર છે."

"જલંદર: નહીં, નહીં! બેટા! જે ઉપયોગી છે તે જ કાલના ઘસારામાં ટકી શકે છે."

"જલંદર : બેટા ! તું હજુ સુધી ન સમજ્યો કે શાન્તિ સંગી કે અસંગ, ભોગ કે યોગ એવા કોઇ પદાર્થમાં નથી ; પણ, શાન્તિ વિવેકમાં છે."

"ગોપીચંદ : સત્ય, ગુરુદેવ !"

"જલંદર : અને વિવેકથી ભોગ ભોગવાય, તો યોગની અપેક્ષા નથી."

"જલંદર : પણ – ભાઇ ! ભોગ કરતાં યોગ ઓછા ભયવાળો નથી. દૂધ બગડે છે ત્યારે વિષ બને છે. યોગ તૂટી પડે છે ત્યારે બહુ દુઃખ થાય છે."

"જલંદર : વિરાગ મેનાવતીએ અપાવ્યો. પ્રભુએ આપ્યું હતું તેવું મેનાવતી અપાવી શકે ?"

"જલંદર : મેં મેનાવતીને કહ્યું હતું કે 'ઉતાવળની જરૂર નથી. ગોપીચંદ અમર નથી. ગોપીચંદનો આત્મા અમર છે.' પણ તે પુત્રના લાવણ્યમય શરીરને અમરત્વ ઇચ્છતી હતી."

"ગોપીચંદ : અને તે જે ઇચ્છતી હતી તે આપની કૃપાથી પ્રાપ્ત પણ કરી શકી."

"જલંદર : ખરૂં, તે ઇચ્છતી હતી તે તો બન્યું, પણ હું ઇચ્છતો હતો તે નહિ."

"ગોપીચંદ : આપ શું ઇચ્છતા હતા ? અમરત્વથી પણ વિશેષ હિત એ કયું ?"

"જલંદર : હું ઇચ્છતો હતો તે શાન્તિ."

*　　*　　*　　*

*　　*　　*　　*

સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો ઉપર કલાપીએ વાર્તિક લખ્યું છે, તેમાં તેમના ગદ્યલેખનનું બીજું ઉદાહરણ મળી આવે છે. પ્રસ્તાવનામાં તે ઘણા વિનયથી લખે છે કે :—

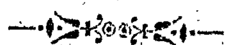
"લખનાર ઉપદેશક કે સિદ્ધ માનીને લખતો નથી ; પણ તેની શોધક અને શિષ્ય રહેવાની વૃત્તિ છે. * * * લખનાર પોતે જાણે છે તે સમજાવવા નહિ, પણ પોતાની ભૂલ હોય તે જાણવા ઉત્સુક છે."

વાર્તિક લખતાં તે કહે છે કે :—

"સ્વીડનબોર્ગે તેના 'સ્નેહ'ના પુસ્તકમાં જે કહે છે તે જ તેને જુદી જુદી રીતે બધે કહેવાનું છે એમ મને સમજાયું, અને એમ જ હોય. એક મહાત્મા એકથી વધારે વાત કહી શકતો નથી. પરમાત્માના કોઇ એક બિન્દુની જ ઝાંખી એક ઝિન્દગીમાં થઇ શકે છે."

* * * *
* * * *

मकरन्द.

अनुक्रमणिका

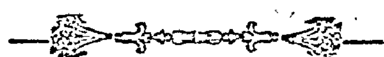
નામ — પૃષ્ઠ

ભરત અને મૃગ — પૃ. ૧૯૬

ચિત્રકાર • રવિશંકર રાવળ

कलापीनो केकारव

फकीरी हाल

અરે ઉલ્ફ્ત ! અયે બેગમ ! લીધી દિલબર, હતું લાઝિમ ?
હતું જે બેહિશ્ત થઇ જહાન્નમ : ફ્કીરી હાલ મ્હારો છે ! |

ગયું આ ઝિંદગીનું નૂર : હવે જહાંગીર બેપરવા :
તું લૂંડીની નથી પરવા : ફ્કીરી હાલ મ્હારો છે !

ન ધારૂં હું કદી કફ્ની : દગ્ધ દિલ પર ન સારૂં ખાક :
ન પરવા છે કિસ્મતની : ફ્કીરી હાલ મ્હારો છે !

હવે દરખત પર ચડવું : બુલબુલ મ્હારૂં ઢુંઢું હું :
ફ્રૂં નાગો બિયાબાને : ફ્કીરી હાલ મ્હારો છે !

હતો જે હું, હતું જે હું, નથી તે તો, નથી હું હું :
ગયું છૂટી : ગયું ઊડી : ફ્કીરી હાલ મ્હારો છે !

હવે આ દમ નથી દમમાં : ફ્કીરી હાલ મ્હારો છે !
પરેશાની જ છે રાહત : ફ્કીરી હાલ મ્હારો છે !

૧૫-૧૦-૯૨.

मधुकरनी विज्ञप्ति

અરે રે ! પુષ્પ ! આ ભ્રમરો મરે છે હો : મરે છે હો !
નમેરૂં થઇશ શું, વ્હાલા ! હું ત્હારો છું : તું મ્હારૂં થા !

તું ખીડાતાં હું ખીડાઉં : તું ખીલે, તો હું ગુંજું છું :
ન ભોગી પુષ્પ બીજાનો : હું ત્હારો છું : તું મ્હારૂં થા !

અરે ! તું ભૃંગ બીજા જે ભ્રમણ કરતા ફુલે ફુલે :
કદી મ્હારી ન રીતિ એ : હું ત્હારો છું : તું મ્હારૂં થા !

કંટક કાપી નાખી દે : ભ્રમર છાતીથી ચાંપી લે :
તું શોભે સર્વદા હુંથી : હું ત્હારો છું : તું મ્હારૂં થા !

હું ત્હારો ને ન તું મ્હારૂં, ન રીતિ એ રતિની છે :
કદર તું પ્રેમીની કર તો હું ત્હારો છું : તું મ્હારૂં થા !

તપું છું હું : બળું છું હું ! મરૂં છું હું, અરે પ્યારા !
તું મકરંદ છાંટી લે : હું ત્હારો છું : તું મ્હારૂં થા !

આ તો સ્વપ્ન ટુંકું છેઃ હું ગુંજી લઉં : તું ખીલી લે !
થશે પલમાં અરે ! હા ! શું ? હું ત્હારો છું : તું મ્હારૂં થા !

સુકોમલ તું ખરી જાશે : ભ્રમર ત્હારો મરી જાશે :
આખિરની ગતિ એ છે : હું ત્હારો છું : તું મ્હારૂં થા !

૨-૧૧-૯૨.

हृदयकमलनी जूठी आशा

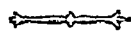
રે ભોળી ! જલઝૂલતી કમલિનિ ! કાં ભૂલ ? વ્હાલી સખી–
જોઈ પૂર્વદિશામુખે પ્રસરતી લાલાશ આ ઊજળી ?
આશા વ્યર્થ ધરે રવિ સુકરની સંધ્યાસમે, બાપલા !
એ તો હિમપતિ શશી નિકળશે, ના ના પતિ, હે હલા !

આ પોચું દિલ તું સમું સુમન છે, તેણે ગ્રહી આશ’તી :
જાણ્યું સૂર્ય થઈ પ્રફુલ્લ કરશે પ્રેમી તણી પ્રીતડી :
ના તે તે નિકળી હતી શશી સમી, હિમે હણ્યું કાળજું :
જૂઠી આશ દઝાડતી સુમનને, ભૂલે ન તે બાળ તું !

૪-૧૧-૯૨.

ભોળાં પ્રેમી

કમળ ભોળું, કુમુદ ભોળું, ભ્રમર ભોળો, દીવાનાં છે,
જે જેનું ન તે તેનું, પ્રેમી પ્રેમી જૂઠાનાં !

ભ્રમર ગુંજે કમલ કુમુદે, ન જેને છે કદર તેની,
દિલ તેઓ તણાં નભમાં, પ્રેમી પ્રેમી જૂઠાનાં !

કમલ પ્રેમી રવિનું જે, કુમુદ બાઝયું શશીને જે,
ફરે ઊંચા તે બેપરવા, પ્રેમી પ્રેમી જૂઠાનાં !

કમલ, ભમરા, કુમુદ જેવું હૃદય મ્હારૂં ખરે ભોળું,
કુદે, બાઝે, પડે પાછું, પ્રેમી પહાડ પાણો છે !

ઇચ્છે દાસ થાવાને, ન કોઇ રાખતું તેને,
બિચારૂં દિલ આ કહે છે, " પ્રેમી પહાડ પાણો છે ! "

મનુની પ્રીત દીઠી મેં, ઝાકળમોતી જેવી તે,
લાકુ–લાકડાનો સ્નેહ, પ્રેમી પહાડ પાણો છે !

હવે **મનજી** મુસાફર તું, બહેતર જા બિયાબાને,
કરી લે પ્રીત પક્ષીથી, પ્રેમી પહાડ પાણો છે !

નિઃશ્વાસે ભર્યું હૈયું, અશ્રુથી ભર્યાં ચક્ષુ,
મગજ બળતું કહે છે : " હા ! પ્રેમી પહાડ પાણો છે ! "

૯–૧૧–૯૨.

પરિતાપ

દિલ અશ્રુ થકી પલળ્યું, છલકયું :
દપટયું દિલમાં દિલનું દુખડું :
ન સખો ન સખી દિલથી લપટયું :
ફટકયો ભટકું ! ફટકયો ભટકું !

તું બીડાતાં હું બીડાઊં : તું ખીલે, તો હું ગુંજું છું :
ન ભોગી પુષ્પ બીજાનો : હું ત્હારો છું : તું મ્હારૂં થા !

અરે ! તું ભૃંગ બીજા જે ભ્રમણ કરતા ફુલે ફુલે :
કદી મ્હારી ન રીતિ એ : હું ત્હારો છું : તું મ્હારૂં થા !

કંટક કાપી નાંખી દે : ભ્રમર છાતીથી ચાંપી લે :
તું શોભે સર્વદા હુંથી : હું ત્હારો છું : તું મ્હારૂં થા !

હું ત્હારો ને ન તું મ્હારૂં, ન રીતિ એ રતિની છે :
કદર તું પ્રેમીની કર તો હું ત્હારો છું : તું મ્હારૂં થા !

તપું છું હું : બળું છું હું ! મરૂં છું હું, અરે પ્યારા !
તું મકરંદ છાંટી લે : હું ત્હારો છું : તું મ્હારૂં થા !

આ તો સ્વપ્ન ટુંકું છેઃ હું ગુંજી લઉં : તું ખીલી લે !
થશે પલમાં અરે ! હા ! શું ? હું ત્હારો છું : તું મ્હારૂં થા !

સુકોમલ તું ખરી જાશે : ભ્રમર ત્હારો મરી જાશે :
આખિરની ગતિ એ છે : હું ત્હારો છું : તું મ્હારૂં થા !

૨-૧૧-૯૨.

हृदयकमलनी जूठी आशा

રે ભોળી ! જલઝૂલતી કમલિનિ ! કાં ભૂલ ? વ્હાલી સખી-
જોઈ પૂર્વદિશામુખે પ્રસરતી લાલાશ આ ઊજળી ?
આશા વ્યર્થ ધરે રવિ સુકરની સંધ્યાસમે, બાપલા !
એ તો હિમપતિ શશી નિકળશે, ના ના પતિ, હે હલા !

આ પોચું દિલ તું સમું સુમન છે, તેણે ગૃહી આશ'તી :
જાણ્યું સૂર્ય થઈ પ્રફુલ્લ કરશે પ્રેમી તણી પ્રીતડી :
ના તે તે નિકળી હતી શશી સમી, હિમે હણ્યું કાળજું :
જૂઠી આશ દઝાડતી સુમનને, ભૂલે ન તે બાળ તું !

૪-૧૧-૯૨.

ભોળાં પ્રેમી

કમળ ભોળું, કુમુદ ભોળું, ભ્રમર ભોળો, દીવાનાં છે,
જે જેવું ન તે તેવું, પ્રેમી પ્રેમી જૂઠાનાં !

ભ્રમર ગુંજે કમલ કુમુદે, ન જેને છે કદર તેની,
દિલ તેઓ તણાં નભમાં, પ્રેમી પ્રેમી જૂઠાનાં !

કમલ પ્રેમી રવિનું જે, કુમુદ બાઝયું શશીને જે,
ફરે ઊંચા તે બેપરવા, પ્રેમી પ્રેમી જૂઠાનાં !

કમલ, ભમરા, કુમુદ જેવું હૃદય મ્હારૂં ખરે ભોળું,
કુદે, બાઝે, પડે પાછું, પ્રેમી પહાડ પાણો છે !

ઇચ્છે દાસ થાવાને, ન કોઇ રાખતું તેને,
બિચારૂં દિલ આ કહે છે, " પ્રેમી પહાડ પાણો છે ! "

મનુની પ્રીત દીઠી મેં, ઝાકળમોતી જેવી તે,
લાડુ–લાકડાનો સ્નેહ, પ્રેમી પહાડ પાણો છે !

હવે **મન**જી મુસાફર તું, બહેતર જા બિયાબાને,
કરી લે પ્રીત પક્ષીથી, પ્રેમી પહાડ પાણો છે !

નિઃશ્વાસે ભર્યું હૈયું, અશ્રુથી ભર્યાં ચક્ષુ,
મગજ બળતું કહે છે : " હા ! પ્રેમી પહાડ પાણો છે ! "

૯–૧૧–૯૨.

પરિતાપ

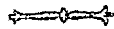
દિલ અશ્રુ થકી પલળ્યું, છલક્યું :
દપટ્યું દિલમાં દિલનું દુખડું :
ન સખો ન સખી દિલથી લપટ્યું :
ફટક્યો ભટકું ! ફટક્યો ભટકું !

નથી ભાન હવે :
નથી હામ હવે :
નવ પ્રીતિની દોરીથી હું લટકું :
નવ કો મનમાં કદી હું ખટકું :
નથી આશ મને : અવકાશ મને :
ભટકું ફટક્યો ! ફટક્યો ભટકું !
મન હર્ષ હવે–
મન શોક હવે–
તજ નિર્લજ ! તું : તજ તું : તજ તું
મુજ પ્રેમ હવે દરિયે પટકું !
મુજ પ્રાણ ન કાં દરિયે પટકું !
ફટક્યો ! ફટક્યો ! ભટકું ! ભટકું !

૨૭-૧૧-૯૨.

તારામૈત્રક: મુગ્ધ પ્રેમ

સંધાડી પ્રેમદોરી મેં, મચાવી મિષ્ટ ગોષ્ઠી મેં,
પ્હેરાવી પ્રેમમાલા મેં, જગાવી પ્રેમજ્યોતિ મેં !
ઉડાવ્યું પક્ષી પ્રીતિનું, ઝીલ્યું સુપુષ્પ ચક્ષુનું,
કરાવ્યું સ્નાન પ્રીતિનું, કર્યું મેં પાન પ્રીતિનું !
સુધાના નીરમાં ન્હાયાં, અમે પ્રેમી રમ્યાં મ્હાલ્યાં,
પડયાં ત્યાં સ્નેહફાંસામાં, છૂટયાં તે ના, વછૂટયાં ના !
મદિરા નેત્રનખરાંનો પી પી ભાન ભૂલ્યો હું :
થયો હું હોલો ! તે હોલી ! થયો તે હું ! થઈ તે હું !
પછી રતિનાવ ઝીંકયું મેં કૃપાળે હાથ દઈ દરિયે !
બોળે કે બચાવે તે સુકાની પ્રાણપ્યારી છે !

૩૦-૧૧-૯૨.

अश्रुस्थान

ના પાડ હે મન અરે! કંઇ પ્રેમબિન્દુ :
ના ઢોળ હે મન! અરે! કંઇ પ્રેમસિન્ધુ :
ના રેડ અમૃતઝરો કંઇ પ્રેમઇન્દુ :
નીચોવ ના રસભર્યું કંઇ પ્રેમલીંબુ! ૧

નિઃશ્વાસ અશ્રુ દબાવી ધર ધીર સ્નેહી :
ના સીંચ ક્ષારભૂમિમાં ફુલડાં સુપ્રેમી :
હૈયે દબાય કંઇ જો કુમળું સુહૈયું,
રો રો ભલે ટપકતે નયને પછી તું!

રોવા ભલે વિજન કો કંઇ સ્થાન શોધી :
આંસુ ભલે વિખરતાં રડતાં સુમોતી :
જા જંગલે નિડર તું પડ વૃક્ષખોળે,
આંસુઝરો જલઝરે જ વરાળ ઓળે!

૧૩-૧૨-૯૨.

एक प्रेम

હકીમ કે તબીબની તલબ નથી મને!
નફ્સની પરવા નથી : ન ઇશ્કની મને!

માશૂક નથી મિસ્કીન છું : જહાંગીર છું મને!
ખલ્કની તમા નથી : સુલતાન છું મને!

પરિવાર મ્હારો હું જ છું : મસ્તાન છું મને!
બેઝાર હું આજે ફરૂં : ગુલતાન છું મને!

પ્રેમગુલ ચૂમ્યાં ઘણાં : ખાર ભોંકાયા મને!
દર્દે-ખૂન દિલ, દર્દ-કર્તા દસ્ત લાધ્યું ના મને!

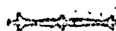
સખા જોયા મેં ઘણા : સખી જોઇ એક મેં !
ઉમેદ બર આવી નહીં : શું કહું ખાલેક નેકને !

દ્વૈતપ્રેમી જે હતો અદ્વૈતપ્રેમી હું થયો !
બ્રહ્માંડ મ્હારૂં : બ્રહ્મ મ્હારૂં : બ્રહ્મવાદી હું થયો !

૧૪-૧૨-૯૨.

दिलने रजा

ફાટે કે ન ફાટે તું, ચીરા કે ન ચીરા તું,
અરે દિલ ! તેં કર્યો બેહાલ : મારે કે ન મારે તું !

ભલે ધડકી રહે છાનું, ભલે બળી કોયલો થા તું,
બરી જા તું મને તો શું ? ઠરી જા તું મને તો શું ?

રખે કાંટો તને લાગે, કમલ જાણી તને રાખ્યું,
પરન્તુ તું જ કાંટો છે, ઉડી જા તું : ગળી જા તું !

દુનિયા છે તને ખારી, હવે છે તું મને ખારૂં,
તું કોઈનું નથી તો હું ન ત્હારો છું ન મ્હારૂં તું !

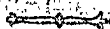
જૂની પ્રીતિ ગઈ તૂટી ! નથી તૂટી તણી બૂટી !
ખૂટી ગઇ વાટ દીવાની, પછી બળવું રહ્યુ ક્યાંથી ?

હવે બ્રહ્માંડમાં હું છું : હવે બ્રહ્માંડમાં તું છે :
પ્રીતિ તો આપણી એ છે ! મિલાવો આપણો એ છે !

૨૨-૧૨-૯૨.

केलिस्मरण

લતા સુભ્રૂની ચડતી વિલાસે : પયોધરો ગાઢ હલે હુલાસે :
વિશાલ નેત્રો રતિમાં વિકાસે : પ્રફુલ્લ સુપલ્લવ લાલ ભ

સીત્કાલ શબ્દો મુખથી નિકાસે : પ્રભા પ્રિયાના મુખથી પ્રકાશે :
ઉરોજ કંપે કૃશ ઉદરીનું : કપોલમાં છે પરસ્વેદબિન્દુ !

નૂપુર છંદો ઝમકી રહે છે : પુષ્પો ગતિથી સરકી પડે છે :
છૂટેલ બાલો વિખરાઇ જાયે : શ્રમિત અંગે લપટાઇ જાયે :

શિથિલ બાલા સુકુમાર કાયે : સ્વહસ્ત ઢીલા જરી ના હલાવે :
નિતમ્બભારે લચકી પડે છે : કટિ સ્તનોના ભયથી લડે છે :

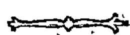
અઢેલી પ્યારા પિયુને ઉભે છે : પતિથી ટેકો દઇને હલે છે :
જરા ખસી ચુંબનને જુવે છે : કટાક્ષ મારી ચપલા હસે છે :

" પ્રભુ ! " કહી તે પતિ સાથ લે છે : અગાસિયે તે ઝટ સંચરે છે !
જુવે પતિનું મુખ સર્વ પ્હેલી : જુવે નિશા ચાંદની પ્રેમઘેલી !

પ્રિયા ન એવી નિરખી, અરે ! મેં : પ્રિયા ન એવી રીઝવી, અરે મેં :
પ્રિયા ન એવી લીધી ઉર, રે ! મેં : વસંતકેલિ ન કીધો, ખરે ! મેં :

૧૮૯૨.

ઠગારો સ્નેહ

હૃદય દગલબાજી જાણશે ના કદી આ,
હૃદય હૃદય ઝાલે ઝૂરવું છે પછી, હા !
હૃદય ધવલ સર્વે દુગ્ધ જાણી ફુલાયે,
૦ થુવરપય ગળેથી ઊતરી આગ બાળે !

ઘન ગડગડ ગાજ્યો ચાતકું ચિત્ત ફૂલે,
પથરવત કરાનો મેઘ આવી મળ્યો તે !
ષટપદ મકરન્દ લુબ્ધ રીઝી રહે શું !
ધવલ કમલ ના આ છીપલીને કરે શું ?

મૃગજલ સમ સ્નેહી સ્નેહસિન્ધુ ધરે છે,
હૃદયમૃગ બિચારું આશ રાખી મરે છે;

સરપશિર મણિને પ્રેમ પ્રેમી તણો આ
વિષ રગ રગ વ્યાપે પ્રાણ થાયે કદી ના !

૧-૧-૯૩.

स्नेहशंका

ઘણું તાવ્યું—ઘણું ટપક્યું—બિચારૂં મીણનું હૈડું :
દ્રવ્યા કરશે હજી એ તો બિચારૂં પ્રેમનું પ્યાલું !

ન થા ન્યારી : ન થા ઘેલી : ન થા વ્હેમી : ન થા મેલી !
કરી મ્હારૂં હૃદય ત્હારૂં હવે શંકા પ્રિયે, શાની ?

કદી દિલને ન દે દિલ તું : દીધું દિલ તો ન લે તે તું :
હૃદયનું સત્વ પીધું તેં : હૃદયહીણો કરે તો શું ?

કહે ને પ્રાણ, દિલમાં ક્યાં રહી તુજને હજી શંકા ?
કાપી દઉં તે નાખી હું : ન છે તેની મને પરવા !

કાંટો જે તને લાગે મને ભાલો તે ભોંકાયે :
હૃદયચીરે રુધિર રાતું વહે છે તે તપાસી લે !
હૈયું હનુમાનનું ચીર્યું, નિહાળી રામની મૂર્તિ :
હૃદય મારૂં અરીસો છે ઉઘાડી તું ભલે જો તે !

૯-૧-૯૩.

कुमुदिनीनो प्रेमोपालम्भ

લગાડી મોહની, પ્યારા ! કઠિન હૈયું કર્યું શાને ?
અહોહો ! નાથ કપટી રે ! બલિહારી તહમારી છે !

સ્મૃતિ છે એ જ મુખડાની, ન દેખી હું દુઃખી છું રે !
ગ્રહી જો બાંય, તો લજ્જા તહમારાંની તહમોને છે !

બકું છું હું તમે માનો : જિગરમાં ઘા મને ઊંડા !
ઉમળકા આ હૃદયના હા ! કહો ક્યાં ઠાલવું ફાડી !

કરો ના બૂજ દર્દીની, ન મારો બાંધીને મ્હોડું :
ગ્રહી જો બાંય, તો લજ્જા ત્હમારાંની ત્હમોને છે !

વનોમાં આગિયા ઊડે, પલક ચમકી રહે છાના :
સુપ્રેમી અગિયા જેવા તમે તોયે પ્રભુ મ્હારા !

ન તાણો પ્રેમની દોરી, બહુ તાણ્યે જશે તૂટી :
ગ્રહી જો બાંય, તો લજ્જા ત્હમારાંની ત્હમોને છે !

હું તો આ પુષ્પ છું કુમળું, ઝર્દ આ દર્દથી કીધું :
થજો સ્વપ્ને કરુણ, વ્હાલા ! હણાઉં હેતવાળી હું !

હતાં સાથે : ગયા ઊડી વિચારો હો ! વિસારો શે ?
ગ્રહી જો બાંય, તો લજ્જા ત્હમારાંની ત્હમોને છે !

જીવન આ ચંદ્રથી ઓપ્યું : શરીર પાણી પરે લટક્યું !
દુઃખિયણ હું ડુભાયેલી જીવું તો શું ! મરૂં તો શું !

અમીની આંખની પ્યારી કુમુદ આ તો ત્હમારી છે :
ગ્રહી જો બાંય તો લજ્જા ત્હમારાંની ત્હમોને છે !

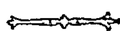
અરે રે ! યોગ થાશો માં ! થયો તો સ્નેહ જામો ના !
મૃદુથી બેપરવા યા બેદરકાર પ્રેમી જડાશો માં !

અજાયબ સ્નેહના રસ્તા ! અજાયબ ગાંઠ પ્રેમીની !
ખુમારીને ખુવારી છે : અજાયબ પ્રેમની મસ્તી !

૧૫–૨–૯૩.

वनमां एक प्रभात

ભૂં ભૂં ભૂં ગુંજ પ્રેમી ષટપદ કમલે અર્ધ ખીલ્યું રહ્યું એ,
જો તે બાલાર્ક ઘેલો નિજ કર જલમાં ધ્રૂજતો આ ઝબોળે !

માની પ્યારી મનાવે મુખ પર ખરતાં આંસુડાં લૂછતો એ,
અંકે લીધી, હસાવી, નરમ વચન એ નેત્ર કેવાં વદે છે !

કાન્તા ને કાન્ત હીંચે, તનમન હૃદયનાં એક છે સ્નેહભીનાં,
ન્હાનાં મ્હોટાં સુરંગી મકર ચળકતાં હીંચકાવે રસીલાં;
રાતી નીલી મધુ પી કુમુદિની પરથી કૂદતી રંગવાળી,
પીળો પ્યારો હિમાંશુ નિરખી લટકતો બાપડી ચિમળાઇ !

કુંળું મ્હોં એ છબીલું હૃદયજ્વરબળાપે નીચાણું નમ્યું છે,
કમ્પે બાલા બિચારી થરથર, બદને સ્વેદની રેલ ચાલે;
આહા ! સ્નેહી ! તમારે જલ પર વસવું સાથ છો રાતદહાડો,
જૂદાં પ્રેમી તમારાં દિલ પણ અળગાં, આમ રોવો હસો છો !

ત્યાં પેલું જો હરિણું નદતટ પર એ ચાવતું ઘાસ નીલું,
આછાં રૂડાં રૂપેરી કિરણ રવિ તણાં એ બધું ઘાસ છાયું;
વૃક્ષોનાં ઝુંડ ઊંચાં પર ઢળકી રહી વેલડી કુમળી જો,
પુષ્પોના પુંજ ઝૂમ્યા વિવિધ વિલસતાં આ રૂપાળા લળ્યા, જો !

કુંજોમાં ત્યાં ઉડન્તું બુલબુલ રમતું બેસતું ને ફરંતું,
ઓ ! ત્યાં બેઠું લપી ચંડુલ ગુલ પર જો વાણી મીઠી લવન્તું;
ત્યાં આકાશે પડ્યો છે સ્થિર ઘનકટકો શ્વેત ને પિંગળો તે,
તેજસ્વી એ ડગે છે નિજ રૂપ બદલી, શાન્ત પાછો થયો છે.

તારો તૂટ્યો નભેથી ખરરર ખરતો, તોપગોળો વછૂટ્યો,
રાતો વહ્નિભભૂકો ભડભડ બળતો આભમાં ઊડી ચાલ્યો;
ગંગાનો ધોધ ફાટ્યો ગિરિશિર પરથી, રામનું બાણ છૂટ્યું,
તેવો તે શૃંગવાળો મૃગજલઝરણું ફાળથી કૂદી ચાલ્યો !

ઊભો ત્યાં સિંહરાજા ઘરઘર ઘરરે, જોરથી ત્રાડ દેતો,
ડોલાવ્યા ડુંગરોને, રવિ પણ ચમક્યો લાલ અંગાર જેવો;
પક્ષી બોલે ન ચાલે, દ્રુમ પણ ધણણ્યાં, પૃથ્વી ધ્રૂજી રહી આ !
આ તે બ્રહ્માંડ ફાટ્યું ! પ્રલય થઈ ગયો ! શંભુએ શંખ ફૂંક્યા !

આલિંગે ભવ્ય લીલા નદસરજલને પ્રેમમાં મસ્ત ડોલે,
ઊડી બાઝે સુસ્નેહી હૃદય હૃદયના સત્વને જેમ પ્રેમે !

ઘેલો હું એ રમું છું ! તનમન લપટયાં ! રમ્ય છું, એક હું છું :
વેલી, વૃક્ષો, નદી, ને ગિરિ, નભ, ઝરણે લીન હું સર્વદા છું.

૧૯–૩–૯૩.

मस्त इश्क़

અયે કાતીલ ! સીને તું સૂતું રહેજે : પડ્યું રહે તું :
નથી તકસીર ત્હારી એ : ગુનેહગારી હમારી છે !

બિસમિલ્લાહ ખતમ થઈ જા : જિકર કર ના : જિગર ગમ ખા !
હૃદય નાદાન પ્રેમીલા, દિગમ્બર રાખ ચોળી થા !

કિતાબો ઇશ્કની ખોળી : ઉથાસ્યાં પ્રેમનાં પોથાં :
વિષમ છે ડંખ પ્રીતિના : વિકટ છે સ્નેહરસ્તા ત્યાં !

આશક આ પડયો બેહોશ : મરી જાશે હિજરાઈ :
આ ફરહાદની કબરે નથી શિરીન સૂવાની !

બસ કમ્બખ્ત દિલ ભોળા ! ઉધામા છોડ ઉલ્ફતના :
ન કર તું મુફ્ત અફ્સોસી : મળશે દાદ ના અહિંયાં !

આ દરબાર દરવાજે ડંકા પ્રેમના બાજે :
પરન્તુ બેવફાઈનાં ઉપર નિશાન ફરકે છે !

કરી ખામોશ પછડા માં : આ તો ખ્વાબનાં નખરાં :
આ ગુલઝાર જાદૂનો : ફરેબી ને દગાવાળો !

મળે જો ના તને હીરો લગાવી કોયલો કાળો,
બન્યું રહે મસ્ત મસ્તાનું અખંડાનન્દમાં રાચી !

માયિક પ્રેમ તરછોડી અનલ હકનો તું કર દાવો :
બન્યું રહે મસ્ત મસ્તાનું : મસ્તીનો તું લે લ્હાવો !

૭–૪–૯૩.

કટુ પ્રેમ

અશ્રુ હવે નયનનાં નયને જજો હો !
નિઃશ્વાસ આ હૃદયના હૃદયે રહો હો !
આશા બધી દિલ તણી દિલ ત્યાગજો હો !
આનન્દ આ નદ તળે જલમાં પડો હો !
આસક્ત આ હૃદય ક્રૂર વિરક્ત તે હા !
હૈયું કઠોર પ્રિયનું : કુમળું અરે આ !
આ પુષ્પ, એ બરફનો કડકો ખરે છે :
આ યોગ એ વિધિબલે નિરમ્યો અરેરે !
શૂળી પરે પણ પ્રિયા પલ ના વિસારૂં,
મ્હારી ગણી તન મને સમ પ્રાણ જાણું;
તે તો ન કિન્તુ સમજી મમ શાન્ત ચિન્તા !
આયુ વહ્યું વહી જશે કટુ પ્રેમ પીતાં !
પીયૂષ આ છલકતું છલક્યું ઢળ્યું ત્યાં,
આ સ્નેહશીતલહરી લપટી પડી ત્યાં;
ત્યાં તો હલાહલ રહ્યું મુજ આશસ્થાને,
જ્યાં સ્વચ્છ પ્રીતિ મુજ મૃત્યુ સુધી વિરામે !

પ્રેમ અને મૃત્યુ*

ફેંકી દીધો મિથ્યા પરન્તુ સત્ય પ્રેમ મીઠો મીઠો :
વળી મિષ્ટ છે મૃત્યુ ખરે જે અંત લાવે કષ્ટનો :
ભોળું હૃદય જાણે નહીં : જાણું નહીં મધુતર કયું !
હે પ્રેમ ! તું મધુ છે ભલા ? તો તો બને મૃત્યુ કટુ !
પ્રેમ ! તું કડવો ખરે ? મૃત્યુ મને તો છે મધુ :
અહો પ્રેમ ! જો મૃત્યુ મધુતર, તો મને મરવા જ દે !

* ઇંગ્રેજ રાજકવિ ટેનિસનના એક ગીત ઉપરથી.

મધુ પ્રેમ કરમાઇ જવા પેદા થયો જે ના દિસે,
મધુ મૃત્યુ સૌ જનને દિસે કરતું નિ:સ્નેહી ખાક જે,
એમાં મગજ સમજે નહીં : જાણું નહીં મધુતર ક્યું !
પ્રેમમાં ઘસડાઇ જાવા ઇચ્છું જો કદી તે બને :
લ્હેરાઉં હું મૃત્યુ થકી બોલાવતું તે ત્યાં મને :
બોલાવ રે ! હું આવું છું ! હું આવું છું ! મરવું હવે !

૨૮–૪–૯૩.

પ્રેમ અને શ્રદ્ધા*

પ્રેમ પ્રેમ હોય જો, પ્રેમ આપણો જો હોય,
તો પ્રેમમાં શ્રદ્ધા અશ્રદ્ધાનું સંઘાતે બલ ન હોયઃ
અશ્રદ્ધા અણુ માત્ર તે અશ્રદ્ધા છે બધી ખરે !

અદૃશ્ય ને ઝીણો પડે ચીરો કો વીણામાં જરી ,
ધીમે ધીમે તે મધુર રવને કુંઠ કરી નાખે કદી :
પહોળો થતાં મ્હોટો થતાં તે સ્વરહીણું કરી નાખશે !

પ્રેમી દિલવીણા મહીં ચીરો કદી ઝીણો પડે,
કે મુરબ્બાની ભરણીમાં ફુલ એકને ચાંદી પડે ,
તો પ્રેમસ્વર ઊડી જશે : ફુલ મિષ્ટ સૌ બગડી જશે !

અશ્રદ્ધાનું બીજ પણ નથી ગ્રાહ્ય : ફેંકી દે તું એ :
પણ એ જશે ? રે ! રંગ કાળો પ્રાણ સાથે તે ખસે !
રાખ શ્રદ્ધા પૂર્ણ ને નહીં તો નહીં રતિભાર પણ !

મુજ નામ જે મ્હારૂં હતું ત્હારૂં થયું : બન્યું એક એ :
મને કીર્તિ જો મળે તો તે બધી ત્હારીજ છે :
લાગે તને કદી ડાઘ કાળો તો મને લાગી ચૂક્યો :
તો રાખ શ્રદ્ધા પૂર્ણ ને નહીં તો નહીં રતિભાર પણ !

૯–૫–૯૩.

* ઇંગ્રેજ રાજકવિ ટેનિસનના એક ગીત ઉપરથી.

ચંચલ પ્રેમસુખ*

કટાક્ષમાં ફીકાશ કે અવકૃપા શબ્દમાં,
વા ભ્રાન્તિ માત્ર એવી સ્નેહી હૃદયમાં–
ન્હાના આવા સબબથી દિલ પ્રેમી, અરે ! લડે !

નિર્મલ વાતાવરણમાં નૌકા ચાલ્યું સિન્ધુ :
તરંગ ઘન તોફાનમાં નડયાં ન ડૂબ્યું કિન્તુ :

પણ શાન્ત નભ જ્યારે હતું બેહું જઇ તળે !
જરા વારમાં કસેલું દિલ આમ જ ફીટી પડે !
જે હરદમ હતું ગમીના વખતમાં પ્રેમી ખરે !

હા ! જે ડગતો ના જરી વાઝોડામાં પ્રેમ,
ફું કે ઉડયો તૂટી પડયો ફૂટે સીસો જેમ !
ચીરો શબ્દો ક્રૂરથી પડયો પ્રેમમાં જેહ,
ક્રૂરતર વાકયો વરસશે મ્હોટો કરવા તેહ !

તારામૈત્રી જે જાસતી પ્રેમી નયનની
માધુર્ય તે ઊડી જશે નેત્રપાતથી !

પુષ્પાવલિ દીપાવતી પ્રેમબોલ જે,
છૂટી જશે : તૂટી જશે : વિખરાઇ પડશે તે !

મુક્તાહાર તૂટી પડયે મોતીડાં પડી જાય :
પ્રીતિ સરસર સરી જશે તેમ જ દિલથી હાય !

પ્રીતિલથબથ જે હતાં ભોળાં હૈયાં નેક,
વાદળ વિખરાયાં સમાં છૂટાં બનશે છેક !

હાસ્યવદનું નાચતું ઝરણું ગિરિ પરે :
અખૂટ ને અમાપ દિનરાત જલ ઢળે :

વહ્યું : ગયું : ફાંટા પડયા : રણમાં ગયું સમાઇ !
નાચવું, હસવું, ઘુઘવવું–સર્વે રહ્યું છુપાઇ !

---

* ટૉમસ મૂરના એક કાવ્ય પરથી.

તેમ દોર પ્રેમ–સ્નેહ–પ્રીતિનો તૂટે !
ન્હાના સુના સબબથી દિલ પ્રેમી કલહ કરે !

* * * *

સુખ જેનો દુઃખ અન્ત છે તેને ઇચ્છે કોણ ?
ગ્રન્થિ જે પલપલ તૂટે તે પર નાચે કોણ ?

અનન્ત કાલ ઘોરવું અન્ધકારમાં,
પણ ન મોહ માનવો ચપલ જ્યોતિમાં !

તેજસ્વી સૌ ઉપટશે કાચા રંગ સમાન !
વધુ તેજસ્વી વધુ ચપલ વિજળી તેનું પ્રમાણ !

મિષ્ટ સૌ પેદા થયું પ્રેમસૃષ્ટિમાં :
હાથમાંથી મિષ્ટતમ થતાં ઉડી જવા !

* * * *

ઉલ્લસિત ને સુખમગ્ન ના સુખમુદ્રા તુજ રાખ,
કેમકે ભય આવે હજુ લપતો જાણે વાઘ !

તુજ નેત્ર ભ્રૂ પૂર્ણાનન્દમાં ડુબી જશે,
કે તુર્ત ગમગીની તને સાહી લઇ જશે !

તિમિર દીપ પાછળ રહ્યું, કિરણ પુઠે રહી છાય ,
તેમ સર્વ સુખ શાન્તિમાં ભય દુઃખ સાથે જાય !

તે સૂચવે પ્રેમાન્ધને " તુજ સુખ ઉડી જશે, "
જ્યારે પ્રેમી બિચારો સુખરેલમાં હશે !

તો ઉલ્લસિત સુખમગ્ન ના સુખમુદ્રા તુજ રાખ,
કેમકે ભય આવે હજુ ઉડતો જાણે બાજ !

તુજ નેત્ર ભ્રૂ પૂર્ણાનન્દમાં ડૂબી જશે,
કે તુર્ત ગમગીની તને સાહી ગળી જશે !

અરે ! અરે આવાં હશે વિધિનાં ક્યમ નિર્માણ ?
પ્રિયતમ, મધુતમ, મંજુતમ અતિ વેગે ઊડી જાય !

સુવર્ણરંગી ભભક સુખપાંખ પર ચડે,
કે પળ એકમાં ન્હોળી કરી આકાશમાં ઉડે!

જનનયને અશ્રુ મૂકી ધોતાં ફૂંળા ગાલ,
નિજ સુરંપ સંકેલી લે રૂડું અમ્બુદચાપ!

તેમ દુર્વહ દુઃખઅંડ સેવવા મૂકી,
સુખ દૃષ્ટિ બહાર જાય ફરી મળે નહીં!

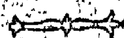
તો ઉલ્લસિત સુખમગ્ન ના મુખમુદ્રા તુંજ રાખ,
કેમકે ભય આવે, અરે! છુપતો જાણે સાપ!

તુજ નેત્ર ભ્રૂ પૂર્ણાનન્દમાં ડુબી જશે,
કે તુર્ત ખેદ, દુઃખ, શોક લઇ તને જશે!

૧૪-૬-૯૩.

પ્રેમીની આશિષ

(પીલુ.)

દુનિયાના આ પ્રવાસની મધ્યે સુખ લેવાનું તે લ્હાવો ખરે છે :
નાચ તો વ્હાલા ! નાચ રસીલા ! કુમકુમથાપા દે હૈયામાં !

હાસ્યવિરાજિત આનંદાશ્રુ પ્રેમીનાં પ્રેમીલાં નયને વસજો :
અથવા અશ્રુ અનુકંપાનાં હાસ્ય ભૂંસી પ્રેમીને મળજો !

જીવનદોરી બનત અકારી પ્રેમ સંયોજિત હોત નહીં તો :
એ જ સત્ય છે, તો મુજ આયુ પ્રેમ તૂટયા પછી ક્ષણમાં તૂટો હો !

પણ નિષ્કલંક ને વત્સલ પ્રેમી પ્રેમનશે ચકચૂર થયેલાં :
મધુર સ્વપ્ન સૌ ઉડી જવાથી આશાભંગથી બહુ છે રોયાં !

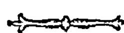
પ્રેમ ઉપર વિશ્વાસ ધરીને સ્વસ્થ હૃદય નિઃશંક સુવે તે,
કદી જો કપટથી દુભાય નહીં, તો સુભગ અને સુખવાળું ખરે છે !

પણ જનહૃદયે પ્રેમ વસે છે, પ્રેમીને તો મુજ આશિષ એ છે :
"પ્રેમરવિ સૌ હૃદયે પ્રકાશો, સ્નેહશશી સૌ પર અમૃત ઢાળો !"

૨૧-૮-૯૩.

પ્રેમનું પૃથક્કરણ

મુકે નિઃશ્વાસો તે હૃદય દુખડાંનાં નહિ નહીં !
રડે, ખેરે અશ્રુ, નયન પલળેલાં, દિલ સૂકાં !
ઘડી પ્રેમી સાથે લટપટ બની ગેલ કરતાં,
પછી "વ્હાલી," "પ્યારી," "પ્રિયતમ," "પિયુ" નામ જ રહે !

નમે સૌ દેવોને, હૃદય ન નમ્યું કોઈ સુરને !
કરે પ્રીતિ સૌથી, જીગરવત એકે નહિ નહીં !
બધાં નેત્રો વ્હાલાં, નયન પ્રિયનાં માત્ર પ્રિય ના !
પડે કો બન્ધે તો નહિ નહિ નહીં સ્થાનગણના !

રહે પ્રીતિ નેત્રે, નહિ જ હૃદયે પ્રેમ વસતો !
ઉડે સ્થાને સ્થાને, હૃદય સ્થિર ના કોકિલ સમું !

અરે ! આવી મૈત્રી જગત પર દિસે ભટકતી !
ઘણાં હૈયાં ચીરી હૃદયરુધિરે રાસ રમતી !

*   *   *

યુવા , વૃદ્ધાવસ્થા , સુખદુઃખસમે , નિર્મલ અતિ !
ડગે ના પ્રીતિની દિલ પરની જ્વાલા ઝળકતી ;
બગીચા , મ્હેલોમાં , ઘટ વન અને જંગલ વિષે
રહે શાન્તિ હૈયે ; પ્રિયતમ પ્રિયા એક જ રહે .

ભર્યાં હૈયાં પ્રેમે : વધુ ઘટુ થતાં જીવ નિકળે ,
વધે તો આનન્દે , કમી થઈ જતાં શોકથી મરે !
દ્રવે , નીચોવાયે હૃદયરસ મીઠો છલકતો ,
પરંતુ બ્હોળો તે દિલરસઝરો ના ખૂટી જતો .

બલિહારી આવાં મધુર રસવાળાં હૃદયને !
અહો ! સાધુ હૈયાં ! વિમલ શુભ સ્થાને ચિર રહો !
પ્રભુ ! આવી પ્રીતિ જનહૃદયમાં વાસ કરજો !
ઉડો પૃથ્વી ઊંચે ! સુર , જન બનો દિવ્ય સરખાં !

૯-૯-૯૩.

મરણશીલ પ્રેમી

આયુ સ્વલ્પ મનુષ્યને દઈ કર્યાં પ્રેમી ઈશે કાં ભલા !
શું પીવાય મુહૂર્તમાં રસઘડા વ્હાલાં દિલે જે વસ્યા ?
સન્તોષે સુખમાં રહેત દિલ આ જો હોત હર્ષે ભર્યું :
માગું ના કદિ દીર્ઘ આ જીવિત જો તે હોત આનન્દનું !

ગાઢાં સંકટમાં પડ્યાં હૃદય કો ચીરાય ભોળાં , અહો !
ઝીણા ઘૂંઘટમાં છુપાઈ સરતો આનન્દ તેઓ તણો !
આશા એ જ મનુષ્યનું જીવિત છે , તો આશ રાખું ભલે :
મૃત્યુ બાદ મળો અખંડ સુખનો કો દેશ સૌ પ્રેમીને !

આંહીં તો કદિ હાસ્ય થાય પ્રિયથી , વા હસ્તમેળા બને :
જાણી ના રતિ કોઇના હૃદયની ત્યાં મૃત્યુ આવી મળે !
વ્હાલા ! દુર્લભ હર્ષ છે અતિ અહીં , તો મૂલ્ય મોંઘું નકી :
તેને આદરભાવથી હૃદયમાં રાખો જીવો ત્યાં સુધી !

આવે રંગિન પક્ષીઓ મધુરવાં , ભાગે વસન્તાન્તથી ,
કો વેળા ત્યમ હર્ષ સૌ હૃદયમાં આવી ઉડે છે ફરી !
હોજો વિદ્યુત સાંકળી ચળકતી પ્રેમાર્દ્ર હૈયાં વિષે !
સ્પર્શે હર્ષ જરી જ કો હૃદયને તો સર્વવ્યાપી બને !

૧૫–૯–૯૩.

कमलिनी

લાડલી હું શ્વેતવરણી ઝુલતી રહું જલ પરે ,
મકરન્દ છાંટું ભૃંગ પર તે ગુંજતો મુજ પર રહે ;
તેને સુવાડું રાત્રિએ મમ હૂંફવાળા હૃદયમાં ,
ત્યાં પ્રેમધબકારા ઝીલે બન્ને દિલો આનન્દમાં !

ફાનુસ રૂપાળા , દ્રાક્ષરસના જામ કે જાંબુ સમી ,
હું તો રહું જલલ્હેરીઓની ઉપર ધીમે હીંચતી ;
ક્ષણ એક મ્હારી પાસ ન્હાનો આગિયો ચળકી રહે .
મમ પાંખસમ્પુટ ઉપર ફેંકે નીલવરણું તેજ તે !

ને કુંભ અમૃતનો ભરી ઉદધિ થકી ચંદા કુદે ,
તે વાળ ખંખેરી રૂપેરી સુધા છલકાવી હસે ;
સ્ફાટિક તણો ગગને ધરે ઘન પાટલો તે પર ઉભે ,
ને અધર ફરકાવી લવે કંઈ મંત્ર મીઠા તે સમે !

બુરખો નવો મુખ પર ધરી ડગલાં ભરે ત્રણ ચાર, ને
મૂંઝાઈ ફેંકે દૂર તે ત્યાં સ્વેદબિન્દુડાં ખરે ;
તિલ ગાલ પરનો, ધનુષ ભ્રૂ ને શ્યામ કાજળ નયનનું ,
હીરાજડિત મ્હોટા અરીસામાં જુવે કરી ડોકિયું !

કુસુદી ન્હાની બેનડી મુજ વ્હાલ ચંદા પર ધરે,
ચંદા કુંળા કર સ્પર્શ મૃદુથી ફેરવે મુખડા પરે ;
ભગિની મ્હારી લાડકી તે જાગતી આખી નિશા ,
મુજ પાસ જલશૈયા પરે નિદ્રા કરે દિનમાં સદા !

સખી સાથે સ્નાન કરીને ચાલી ચંદા દૂર ત્યાં ,
બરફ ગોળા પર મુકી પગ સ્મિત કરી કંપી જરા;
તે દૃષ્ટિ ચૂકાવી પડી , સરકી ગઇ, જલમાં ઢળી ,
ને બાપડી ડુસકાં ભરી રડતી રહી પ્રિય કુમુદિની !

તે વેળ બધી મુજ ભૃંગ ને હું તો હતાં સુખરેલમાં ,
કંઇ ગોષ્ટીના પડદા ઉઘાડી પ્રેમમાં ઘેલાં હતાં ;
હૃદયનો વિનિમય થતો’તો, શાન્ત રસ દ્રવતો હતો ,
ને દિવ્ય ચમકારા થતા’તા હૃદય બન્નેમાં, અહો !

છૂટી સમાધિ હું ઉઠી સુણી હિબકતી કુસુદી આ ,
પંપાળી વાંસો લ્હોઇ નીલી પર સુવાડી શાન્તિમાં ;
ફ્રરર ફ્રર ફ્રર ફૂંકતો ને મન્દ ગતિથી વહી જતો ,
નિઃશ્વાસ વિરહિણીના સમો ત્યાં અનિલ આવ્યો શીતળો !

ચડી તે પર , સુરખ સાડી ધરી, આવી ઉષા રૂડી ,
અતિ શ્રમ થકી તેના અધર ને ગાલ પર લાલી હતી ;
પવન તો સરકી ગયો તે એકલી રહી ઉડતી ,
તારા ઝીણાની પંક્તિ તેની પાંખમાં શોભી રહી !

ધ્રૂજતાં ધીમે રહ્યાં તેનાં સુનેરી પીંછડાં ,
ને શુક્રની ચોડી હતી રમણીય ટીલી ભાલમાં ;
કદ રાક્ષસીનું પણ રહ્યું તેમાં હૃદય અતિ કોમળું ,
“ તમ દંપતી સુખમાં રહો , ” તેણે મને ભેટી કહ્યું !

પલમાં અહીં જલમાં પડી , પલમાં ગઇ નભમાં ઉડી ,
કિન્તુ સુનેરી રેશમી સાડી અહીં સરકી પડી ;
ધીમે ધીમે તે દિવ્ય બાલા પિગળી ગઈ કુમળી ,
ને પૂર્વમાં પલ એક રહી ગઇ શ્વેત જ્યોતિ ઝળકતી !

જળળ જળહળ તેજગોળો લાલ ત્યાં લટકી ગયો ,
તેજસ્વી તે રવિને શિરે કંઇ મુકુટ કંચનનો રહ્યો ;
હું તો ઉઠી છોડી દઇ પિયુ–ભ્રમર મ્હારી બાથથી ,
તે પર ફિદા આ શરીર વળી હું પ્રેમ રવિ પર ધરૂં અતિ !

ફિક્કા પડેલા તારલા મેંઢાં સમા વિખરી પડયા ,
ગોવાલ–રવિના માત્ર દર્શનથી ડરી ન્હાસી ગયા !
દંડ પ્રહર્યો એક તેણે પ્હાડ ધૂમસના ઉપર,
પલ એકમાં પિગળી ગયાં ઝાકળ તણાં શિખરે શિખર !

વ્હાલમ ગયો રમતો અને ઉડતો બગીચે એકલો ,
વેલી તણી વેણી અને વૃક્ષો મહીં છુપી ગયો ;
કુંજ પેલીમાં કરે છિત્કાર તમરાં ત્યાં ફર્યો ,
ને હવે નાજુક છોડના તે ગુલ ઉપર ઘૂમી રહ્યો !

અપ્સરાઓ નિત્ય આવી સરકિનારે ખેલતી ,
મુજ ભૃંગને પૂજે પીળી ચંદન તણી અર્ચા કરી ;
તેઓ ફરે કુદડી , ઉડે ગુચ્છા સુનેરી વાળના,
રવિકિરણમાં રવિકિરણ જેવા રેશમી તે ચળકતા !

મેં સ્નાન સરજલમાં કર્યું , મુજ ગાત્ર ભીનાં કંપતાં ,
એ મોતીડાં કે બિન્દુડાં જલનાં ભર્યાં મમ કેશમાં ;
રવિ હોળતો મુજ વાળ તેને તો કર્યો મેં ભ્રાત છે ,
તેની અને મ્હારી છબી આ જલ બિલોરીમાં પડે !

ખળક ખળકે તરંગોની લહરી શીતલ માધુરી ,
ને કંઇક બુદબુદ જન્મ પામી શમી જતા પાછા વળી ;
રવિકિરણથી નવરંગના તે શીકર જલના ઉડતા ,
છંટાઈ તે મ્હારા ઉપર મમ શરીરને શૃંગારતા !

ઝીણી રૂપેરી માછલી કૂદી ઉડી જલમાં પડે,
રવિબિમ્બ તો ધ્રૂજી રહે ને ચકર પાણીમાં બને ;
રૂડા મુક્તાહારમાં હીરા તણા ચકદા સમી
નાજુક રૂપાળી હાસ્યવદની એક પલ રહું ડોલતી !

શંખ જ્યમ લપસી પડે કો ચોક મણિના ઉપરે,
ત્યમ હંસજોડી ધવલ કટકા ચંદ્ર જેવી ત્યાં તરે ;
પાંખ જલથી આફળે ને તરંગો રહે છળછળી ,
એ પૃથ્વીનાં પક્ષી નહીં, છે દિવ્ય દેવી કો નકી !

શી ડોક તેઓની રૂડી ડોલર તણી માલા સમી ,
ને હિમપર્વતશૃંગ પરના બર્ફથી ધોળી ઘણી ;
છે લાલ ચંચુ લાલ કે દાડિમ તણી જેવી કળી,
તે પવનવેગે જલ પરે શી ચળકતી ચાલી ગઈ !

હવે તો મધ્યાહ્નકાલે ઘામ ધખિયો વ્યોમમાં ,
સૌ જગત સૂતું શાન્તિમાં ને પુષ્પવેલી ઢળી ગયાં ;
પણે સારસયુગલ ઉતરે કુંજમાં ઉડતું ધીમે,
ને એક સમળી ચીસ પાડી શાન્તિનાં પડને ચીરે.

કંઈક ફુલથી હાસ્ય કરતો, કંઈક ફુલ રંજાડતો ,
મમ કર્ણફુલડું હૃદયરાજા મધુર મધુકર આવીઓ ;
પત્ર–થાળી , દાંડલી–કર, બિન્દુજલનાં મોતિડાં ,
તેને વધાવું તે થકી ને અશ્રુ છાંટું નયનનાં !

સંયોગની પલ ટૂંકડી વીતી ગઇ સ્વપ્ના સમી ,
રવિ પશ્ચિમે ડુંગર ઉપર ઉભો રહ્યો દોડી જઇ ;
લંબાવી કરકિરણો જગાડયાં વૃક્ષ સૌ ઘંઘેણીને ,
ને ત્યાં ઉડાડયાં પક્ષીઓ કુમકુમ સમું કંઇ છાંટીને.

કોકિલ તણી કીકી સમો રસ દ્રાક્ષનો ઢોળ્યો પણે,
ને ચળકતાં ફુલડાં ગુલાબી વેરિયાં નભમંડપે ;
ત્યાં ગાર આછી ચોકમાં લીંપી રૂડી કેસર તણી ,
પણ ભાનુ તો ડૂબી ગયો ને શાન્ત સંધ્યા રહી ગઇ !

આ આભને અસમાની પડદે કિરણ સૌ રેળી ગયાં,
ને એક બાજુ વાદળીમાં નવીનરંગી થઇ રહ્યાં;
ને પણે વાદળ ગરુડ જેવું કનકનું લટકી રહ્યું,
તે તો હવે રસ થઇ જઇ ઢોળાઇને પિગળી ગયું !

ત્યાં વૃક્ષના ઘટ ઝુંડમાં કો બુરજ ઊભો એકલો,
તે સ્થાનમાં ઝીણો, મધુર, ગંભીર વાગે શંખ કો;
તે સૌ પ્રદેશો ઉપર ડોળા ફાડતી રાત્રી ધસી,
અંધારપડદે છાઇ લીધું વિશ્વ વ્હોળું ક્ષણ મહીં !

વાંસવૃન્દો આરડે ને પવન હાંકે જોરથી,
ને આંખ છે અંગાર જેવી સિંહની ત્યાં ચળકતી;
પણ ત્યાં ઉભું તટ પર દિસે કોઇ દબાયું દુઃખથી,
માનવ હશે ! એના વિના આ સુખી જગતમાં કો દુઃખી ?

દુઃખમાં પડયું માનવ અને દુઃખદાહ તે પાછળ જુવે,
નહિ જ્ઞાન તેને ભાવિનું પણ કલ્પી દુઃખ ડરતું રહે;
કંઇ સ્વાર્થ, સત્તા, દંભ, એવા બન્ધ તેને ફરી વળે,
સુખમય અમારી જ્ઞાતિ તેની બ્હાર તે તો ટળવળે !

૧૦-૧૧-૯૩.

रसेच्छा*

પૃથ્વી ! સમુદ્ર ! પવન ! પ્રિય ભ્રાતૃભાવ !
જો હોય લેશ હૃદયે મુજ ધર્મ, ને જો –
સન્ધ્યા – પ્રભાત – રવિનાં કિરણો રૂડાંથી –
રંગેલ લાલ પડદા નભના સુનેરી,

પુષ્પો પરે ટપકતાં સુતુષારબિન્દુ,
ને સ્નિગ્ધ પાંખ ફુલની મકરન્દભીની,
અન્ધાર ઘોર વિધુહીન નિશાની શાન્તિ,
વા શ્વેત દૂધ સમ રેલ રૂડા શશીની,

ઘેલાં વસન્તથી બનેલ મહાન વૃક્ષો,
વર્ષા કરે હરિત નાજુક જે સુગુલ્મો,

* ઇંગ્રેજ કવિ શેલિના એક કાવ્યના ન્હાના ફકરા પરથી.

ને બર્ફના ઢગ ભરેલ તુષારકાલ –
આ સૌ મને દિલ સમાં પ્રિય હોય, ને જો –

કોઇ પશુ ગરીબડું જીવજન્તુ કોઇ,
વા પક્ષી કો ચસકતું કદિ ન્હોય દુભ્યું,
હોઉં રહ્યો સ્વજન સૌ ગણી સાથ હું જો,
બન્ધુ ! તમે હૃદય આ રસથી ભરો તો !

૧૭–૧૨–૯૩.

તુષાર

હું છું ઉભો ગિરિ તણા શિખરે ચડીને,
કલ્લોલમાલ સમ ગીચ તુષાર નીચે –
મેદાન નીલવરણા ઉપરે ઝુમ્યો છે:
જાણે જડયું સર રૂડું નભને તળે તે !

મોજાં વહે ચળકતાં ભુખરાં રૂપાળાં,
રેસા સમા રવિકરો સુરખી ભરે ત્યાં;
થંડી સમીર લહરી થકી ગોલ ઘૂમે,
ભૂરાં કબૂતર તણા જ્યમ ગોટ ઊડે !

આ મેખલા સમ ઊંચો ગિરિશૃંગ ઘેર્યો,
ત્યાં વ્હોકળા ઉપર હસ્તી સમો રહ્યો, જો !
તે ખીણમાં પથરનો કરી કોટ ઊભો,
ને વૃક્ષની ઉપર તીડ સમ પડ્યો, જો !

રૂપા તણા રસ સમો જલધોધવો તે –
આ ગીચ ધૂમસ તણા મુખમાં પડે છે !
ત્યાં પક્ષીઓ કિલકિલે પણ ના દિસે કો:
અન્ધારમાં જગત આજ પડ્યું, અહો હો !

ત્યાં દૂર સિન્ધુ ઘુઘવે, નદ ત્યાં મળે છે,
ત્યાં એ તુષારઢગના બુરજો ઉભા છે!
ત્યાં રાક્ષસો સમ ઉડે બહુરૂપધારી —
કાળો તુષાર નભના પડદા સુધીથી!

ત્યાં બર્ફનો અતુલ પ્હાડ પડ્યો ઢળીને,
નીચે ધસી લઇ જતો બહુ વૃક્ષને તે;
મ્હોટો કડાક કડડાટ થયો દિશામાં,
તે એ ડુબ્યો ગરજતો ધૂમ સિન્ધુનામાં!

૯-૧-૯૪.

મૃત્યુ

મેં બાપડું રમકડું કુમળું ઉછેર્યું,
આ પ્રેમના હૃદયનો રસ પાઇ પોષ્યું;
પારેવડા સમ હતું બહુ ભોળિયું એ,
ને ગીતડું પ્રણયનું, મુજ બાલુડું તે!

મ્હારી પ્રિયા હૃદયનું, ફુલડું હતું એ,
પ્રીતિ તણું મન હતું, સુખીયું હતું તે;
પોઢયું હતું મુજ કને દિન એક કાલું,
સૌએ રડી કળીકળી ફુલ તે ઉપાડયું!

લોકો કહે 'મરી ગયું,' સમજ્યો ન હું તો,
ચાલ્યાં લઇ 'કુસુમ,' પાછળ હુંય ચાલ્યો;
જેને કહે જન 'શ્મશાન' તહીં ગયાં સૌ,
મ્હારી પ્રિયા પણ હતી જનસાથમાં ત્યાં.

ત્યાં કાષ્ટના ઢગ પરે ફુલ તે સુવાડયું!
લોકે કહ્યું 'શબ' ભલે, 'ફુલ' મેં કહ્યું'તું;
મેં તો કહ્યું, "અરર! ભાઇ, જરાક થંભો,
આ લાકડું કઠિન અગ્નિ વતી ન બાળો!"

" તે માર્ગનાં પથિક ત્હોય બધાં દિસે છે,
" છે મૃત્યુ , જન્મ , જીવવું , સહુ ભાસ માત્ર ;
" તો મૃત્યુથી રુદન , જન્મથી હાસ્ય શાને ?
" વૈરાગ્યમગ્ન રહી આયુ ન ગાળ શાને ? "

તે દિનથી મન વિરાગ ધરી રહ્યો છું ,
ને તાહરૂં સ્મરણ, મૃત્યુ ! ક્ર્યા કરૂં છું ;✓
તું શાન્તિનું ભુવન છે , દુઃખઅન્ત તું છે ,
પ્રેમે બળેલ દિલનો મધુકાલ તું છે !

તું હાસ્ય છે રુદન કે હૃદયાગ્નિ રૂપે ,
ને અશ્રુના ઝરણમાં સ્થલ જ્ઞાનનું છે ;
ત્હારાં સુખી ચરણમાં સહુ ઘોર ઊંઘે ,
ત્હોયે તને મનુજ કો કદિ એ ન જાણે !

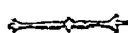
અન્ધાર તું , જગત જે કદિ એ ન જોશે ,
અંજાય વા નયન સૌ , બહુ દિવ્ય તું છે ;
જ્યાં સૌ રડે , ખડખડી કર હાસ્ય ત્યાં તું ,
ત્હારૂં અધિપતિપણું સહુકાલ ચાલે !

રે ભાઇ મૃત્યુ ! ગત કાલ બધો જ ત્હારો ,
ભાવી તણા તિમિરમાં ઉજળો તું દીવો :
તું , હું , પ્રિયા મુજ , સહોદરશાં રહેશું ,
તે મિષ્ટ કાલ સુધી સાચવ બાલ મ્હારૂં !

૨૦-૧-૯૪.

✓ પુષ્પ

અહો ! મીઠા આત્મા ! રસિક કુમળું મ્હોં તુજ હસે ,
ફુલેલા અંગેથી મનહર રૂડો ગન્ધ પ્રસરે ;
વસન્તી વાયે છે સમીરલહરી ગેલ કરતી ,
રમી ત્હારી સાથે મધુર રવથી જાય વહતી !

રે સાંભળો ! પણ તહીં ભડકો ઉઠ્યો શું !
મૂર્છી તળે દુઃખ ભુલી ધરણી ઢળ્યો હું ;
તે ક્રૂર સૌ જન ગયાં નિજ ઘેર ચાલ્યાં,
આ એક જે મુજ હતી રહી પાસ તે ત્યાં .

હું તો ઉઠ્યો, સળગતું મુજ કાળજું'તું,
ઢુંઢ્યું, ન ત્હોય નજરે મમ પુષ્પ આવ્યું;
ત્યાં દૂર વૃદ્ધ અવધૂત હતો ગુફામાં,
તેણે સુણી રુદન આવી મને કહ્યું આઃ—

" ત્હારૂં ગયું કમલ મૃત્યુ તણે બિછાને,
" ત્યાં સૌ જશે, જગત તો ભ્રમછાબડું છે;
" આ પ્રેમ શો ! રુદન શું ! દુઃખદાહ શાને ?
" તું કોણ ? તે સમજ, બાપ ! જરા ઉભો રહે !

" ત્હારૂં ચીરે હૃદય વ્યર્થ રડી રડીને,
" ત્હારૂં ગયું ન વળશે કહિં પુષ્પ, સાંઇ !
" સ્પર્ધા કરી જલધિ વ્યોમ ભણી કુદે છે,
" ને સૂર્ય આ લઈ ગ્રહો ફરતો ફરે છે :

" આવા અનેક ઉદધિ ઉછળ્યા કરે, ને—
" બ્રહ્માંડમાં રવિ મળી અણુ શા ઉડે કૈં ;
" અસ્તિત્વ એ સહુ તણું નહિ હોય કો દી ,
" કો દી હશે નભ બધું પરિશૂન્ય આ તો !

" ત્હોયે હતાં સહુ જ તત્ત્વ રૂપાન્તરે આ ,
" કો એ નવું નથી થયું , નવ થાય કાંઈ ;
" કો દી વળી પ્રલયનો સહુ ભોગ થાશે ,
" ત્યારેય બીજ રૂપમાં સહુ આ સમાશે !

" ત્યારેય ન્યૂન રતિભાર નહીં થવાનું ,
" ને કાંઈ એ અધિક હાલ નથી થયેલું ;
" દોરાય કો ગતિ અનન્તથી વિશ્વ આવું ,
" ચીલો પડેલ પણ રાહ તણો દિસે ના !

" તે માર્ગનાં પથિક ત્હોય બધાં દિસે છે,
" છે મૃત્યુ , જન્મ , જીવવું , સહુ ભાસ માત્ર ;
" તો મૃત્યુથી રુદન , જન્મથી હાસ્ય શાને ?
" વૈરાગ્યમગ્ન રહી આયુ ન ગાળ શાને ? "

તે દિનથી મન વિરાગ ધરી રહ્યો છું ,
ને તાહરૂં સ્મરણ, મૃત્યુ ! ક્યાઁ કરૂં છું ;
તું શાન્તિનું ભુવન છે , દુઃખઅન્ત તું છે ,
પ્રેમે બળેલ દિલનો મધુકાલ તું છે !

તું હાસ્ય છે રુદન કે હૃદયાગ્નિ રૂપે ,
ને અશ્રુના ઝરણમાં સ્થલ જ્ઞાનનું છે ;
ત્હારાં સુખી ચરણમાં સહુ ઘોર ઊંઘે ,
ત્હોયે તને મનુજ કો કદિ એ ન જાણે !

અન્ધાર તું , જગત જે કદિ એ ન જોશે ,
અંજાય વા નયન સૌ , બહુ દિવ્ય તું છે ;
જ્યાં સૌ રડે , ખડખડી કર હાસ્ય ત્યાં તું ,
ત્હારૂં અધિપતિપણું સહુકાલ ચાલે !

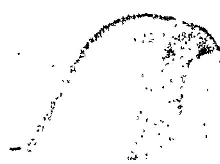
રે ભાઈ મૃત્યુ ! ગત કાલ બધો જ ત્હારો ,
ભાવી તણા તિમિરમાં ઉજળો તું દીવો :
તું , હું , પ્રિયા મુજ , સહોદરશાં રહેશું ,
તે મિષ્ટ કાલ સુધી સાચવ બાલ મ્હારૂં !

૨૦-૧-૯૪.

પુષ્પ

અહો ! મીઠા આત્મા ! રસિક કુમળું મ્હોં તુજ હસે ,
ફુલેલા અંગેથી મનહર રૂડો ગન્ધ પ્રસરે ;
વસન્તી વાયે છે સમીરલહરી ગેલ કરતી ,
રમી ત્હારી સાથે મધુર રવથી જાય વહતી !

શિરે ત્હારે વૃક્ષો નવીન ચળકે કુંપળ ભર્યાં ,
સૂતું'તું મધ્યાહ્ને સુખમય રહ્યાં છાય ધરતાં ;
હવે સંધ્યાકાલે કુસુમ સરખી મ્હોરકળીની–
કરે વૃષ્ટિ ધીમી તુજ પર ધરી વ્હાલ દિલથી !

સુનેરી દીપે છે નભ ઉપર તરે વાદળ રૂડું ,
ડુબે નીચે પેલું ક્ષિતિજ પર ત્યાં બિમ્બ રવિનું ;
તને આલિંગે છે સુકર રવિના ચુમ્બન કરી ,
તરે તે આકાશે ગરક મકરન્દે તુજ થઈ !

રૂડો જાંબુરંગી સુરસ રસ સંધ્યા સલુણીનો ,
ધરી પ્રીતિ હૈયે તુજ પર અભિષેક કરતો ;
ગુલાબી પાંખો આ , સુમન ! તુજ તેજે ચળકતી ,
દિસે તું સાક્ષાત પ્રણય , રતિ , ને મૂર્તિ સુખની !

અરે વ્હાલા ! વાશે પવન અધિકો ઉષ્ણ બળતો ,
હશે આ કાલે વા તુજ તરફ એ ક્રૂર ધસતો ;
તને ચિન્તા ના ના ! સુભગ તુજ હૈયું સુખભર્યું ,
તને ના સ્પર્શે કો વિષમ દુઃખ આ ક્રૂર જગનું !

સુખી આ સંસારે સુખમય નહીં કો તુજ સમું ,
અમારે આનન્દે દિલ પર રહે છે દુઃખ છુપ્યું ;
દુઃખી જો ઓછું તો સુખ બસ થયું એમ ગણશે ,
બિચારૂં ભોળું એ મનુજ સુખ પૂરૂં ન સમજે !

અમારાં મીઠાં તે રુદનમય છે ગીત સઘળાં ,
દુઃખે શિખેલાં એ કવિદિલ શિખાવે દુઃખ બધાં ;
ન નિદ્રામાં એ છે પરમ સુખ વિશ્રાન્તિ અમને ,
બૂરાં સ્વપ્નો આવી જનહૃદયમાં કંટક ભરે !

ન આનન્દે ત્હારા બિલકુલ હશે ધ્વંસ કદિએ ,
ઉદાસીની છાયા તુજ દિલ પરે ના રજ વસે ;
કરે છે પ્રીતિ તું , સરવ તુજ પ્રેમે ખુશ રહે ,
અતિ તૃપ્તિની તું સમજ નહિ પીડા પણ અરે !

સુખી આત્માનું ને પ્રણય જગ ને મૃત્યુ ભવનું–
હશે ઊંડું સાચું તુજ હૃદયમાં જ્ઞાન વસતું,
ન જે જાણે છે કો મગજ કપટી મર્ત્ય જનનું,
નહીં તો આવું તું સુખભર રહે કેમ ખીલતું !

ન જાણું તું શું છે ? તુજ સમ હશે શું જગતમાં ?
ન ત્હારા જેવી મેં નિરખી ખુશબો કો કુસુમમાં;
નહીં તું પૃથ્વીનું, સમ મુજ કહે ક્યાં અવતર્યું ?
વસ્યું'તું કૈલાસે ? શિવશિર પરેથી સરી પડ્યું ?

ન તું સ્વાર્થી ને ના કૃપણ તુજ હૈયું જન સમું,
ગ્રહી આશા તેથી હૃદય મમ કુંળું તુજ કર્યું;
મ્હને દે તું દીક્ષા, મધુપ તુજ વ્હાલો કર મ્હને,
અભેદાનન્દો હું શિખવીશ પછી આ જગતને !

૨૦–૨–૯૪.

મ્હારું કબૂતર

સુખે ચાલ્યો જાતો દિવસ સુખમાં ના ગત થશે !
મળ્યા અલ્પાનન્દો મનુજ દિલને તે ખરી જશે !
રહેશે રોવું ! તે રુદન મનુનું બાન્ધવ ખરૂં:
બધું વ્હાલું બીજું મરણશરણે જાય વહતું.

હતું મેં પાળ્યું ને કબૂતર રહ્યું'તું ઘુઘવતું,
ઉછેર્યું'તું પ્રેમે, કનકમય આ પિંજર પૂર્યું;
પહેરાવ્યાં મુક્તાજડિત રુડલાં ઝાંઝર પગે,
ફરન્તું ભોળું તું સુરખ પગ ન્હાના ઠમકતે !

અરેરે ! પૂર્યું કાં ? જડ કનક પ્યારૂં ન તુજને,
સુવર્ણે લોભાયા કૃપણ શઠ એ તો જન અમે;
તને નીલી વ્હાલી ઘટ વનઘટા નીલમ સમી,
ગણે મોતી હીરા વિભવરચના તુચ્છ સઘળી,

તને બન્ધે નાખ્યું ! દિલ મતલબી કાં મુજ થયું ?
અરે ! ત્હોયે ત્હારૂં મુજ પર હતું વ્હાલ અધિકું !
અહો ! ત્હારૂં હૈયું પ્રણયરસભીનું પરગજુ ,
દુઃખી હું હોઊં તો મન રીઝવવા નૃત્ય કરતું !

તને કેદી કીધું ! હૃદય ! મમ પ્રેમે ન સળગ્યું !
હતું સ્વચ્છંદી તું , પરવશ કર્યું મેં અહ પ્રભુ !
મનુષ્યો :સંહારી સુખદ રતિબન્ધો કુદરતી—
અરે ! ભોળાં પ્રાણી ઉપર ચલવે રાજ્ય જુલમી !

મીઠાબોલી ભીરુ કબૂતરી વિયોગે મરી હશે,
મર્યું આજે તું એ ઝુરી ઝુરી પ્રિયાના જ વિરહે ;
વિયોગે ભૂલાયે પ્રીતિ , જન વૃથા એમ વદતાં ,
ભૂલાયે ભૂંસાયે પ્રીતિ નહિ જ , એ સ્વાર્થસ્વપ્ન

પૂરૂં આનન્દી ને પરમ સુખિયું બ્રહ્મરૂપ તું ,
અહો ! " ઘૂઘૂ " શબ્દે પ્રણયધ્વનિ ઊંડો ગજવતું ;
અરે ! પંખી ! મ્હારૂં પતિત દિલ આ પાવન કરી ,
સ્વધામે ચાલ્યું તું , કસુર મમ શું માફ ન કરી ?

પ્રિયે ! બચ્ચાં વ્હાલાં ! તમ સમ હતું તે મરી ગયું
જતાં તે પારેવું ગૃહ મમ થયું શૂન્ય સરખું ;
થયું થાવાનું તે , થઇ ગયું ' થયું ના ' નહિ થશે ,
ઉન્હાં અશ્રુ ત્હોયે દિલ રુધિર શાં વ્યર્થ વહશે !

અરે ! કો પ્યાલામાં શરબત ભર્યું તે પડી ગયું ,
ઢળ્યું પાણીમાં ને ઉદધિવીચિ માંહી મળી રહ્યું ;
ન પીવાયું , ખોયું , પણ નવ ગયું પૃથ્વી પરથી ,
રહ્યાં તત્ત્વો મીઠાં ઉદધિ કડવામાં ભળી જઇ !

અહો ! આ પારેવું શરબત હતું , અમૃત હતું ,
બૂરાં ભાગ્યે મ્હારાં મમ ગૃહ તજ્યું , એ મરી ગયું

મર્યું , ખોવાયું , વા ઢળી ગયું કહો , કે ઉડી ગયું ,
ભળ્યાં ભૂતે ભૂતો ; લય નથી થયું એ કબૂતરૂં ! ૬

૨૨-૩-૯૪.

समुद्रथी छंटातुं बालक*

નિગૂઢાથી આવા તુજ નયનને કોણ શિખવે ?
ઉદાસી ભાવો આ, શિશુ ! તુજ દિલે કોણ છુપવે ?
વિચારો ઊંડામાં શિથિલ સહુ છે આ અવયવો ,
ભર્યો તારા ભ્રૂમાં ગમગીન અને શાન્ત ભડકો !

વહી જાતાં વ્હાણો ખગ સમ દિસે દૂર દરિયે,
ઝુલંતાં પાણીમાં શિખરવત મોજાં કૂદી રહે ;
વિના હેતુ ના ના જલધિ ધરતી કાર્ય કરતાં ,
ન પક્ષી ન્હાનાં આ ભ્રમણ કરતાં વ્યર્થ અથવા.

તને તો ભાસે છે વિષમય બધાં ક્ષુદ્ર સુખ આ ,
વિચારો ત્હારા છે ગભીર અતિ કોથી ન ડગતા ;
સમાધિ સાધી તેં સજડ તુજ આત્મારટનની ,
દુઃખો તારાં ધૈર્યે વહન કર આશા દિલ ધરી.

પિગાળે, ગાળે છે , રસમય કરે છે , જગત જે ,
અહો ! એ નેત્રોથી દિલસવઝરાનું જલ વહે ;
જનેતા ત્હારી ના હૃદય તુજ ભોળી સમજતી !
મનુષ્યો શું જાણે ગહન રચના દિવ્ય દિલની ?

થતાં તારામૈત્રી નયન તુજ ગોષ્ટી મચવતાં ,
મીઠા ઝીણા ઘેરા પ્રણયરસના નાદ કરતાં ;
પડી એ મોહિની મુજ પર મને મત્ત કરતી ,
અહં ભૂલાયું ને રતિ રહી દિલે આ ટપકતી !

---

* ઇંગ્રેજ કવિ મેથ્યુ આર્નોલ્ડના Gipsy Child એ નામના એક કાવ્ય પરથી.

અરે ! ત્હારા જેવી ગમગીની ન ગંભીર નિરખી !
ખરે ! શાન્તિ મ્લાનિ તુજ જીગરની તીક્ષ્ણ વિજળી,
અહો ! મ્લાનિ મીઠી મુરખ જગની વૃદ્ધિ સઘળી,
દુઃખો સંસારીનાં પરમ સુખનાં સાધન નકી.

ખરા મધ્યાહ્‌ને જ્યાં મૃગજલ ઢળે દૂર સઘળે,
નીચે જામેલું ત્યાં શૂરવીર તણું યુદ્ધ ગરજે,
નિહાળે એકાન્તે ગિરિ પર ચઢી કો મનુજ એ,
ખરે ! તે જેવું મ્હોં કુતૂહલભર્યું, બાલ ! તુજ છે !

નહીં ભીરુ તેવું–વનપતિ સમાં ગાત્ર તુજ આ,
હજારો સેનાને કતલ કરનારાં દૃગ ખરાં;
લલાટે અગ્નિ છે, અધર પર છે તેજ બળતું,
મચ્યું યુદ્ધે તેવું મુખ તુજ દિસે રુદ્ર સરખું !

સ્મરી વીત્યાં સુખો મરણસમયે પાન્થ રડતો,
બધી આશા ત્યાગી હૃદય પર તે હાથ ધરતો;
અરે ! આવું હૈયું તુજ દિલ સમું ના દુઃખભર્યું,
નિરાશાનું જોડું જગ પર દિસે ના તુજ સમું.

બહુ જોયું, જાણ્યું, ખટપટ પ્રપંચો પણ કર્યાં,
ગયું આયુ આખું, ધવલ શિર ને ભ્રૂ થઈ ગયાં;
વહ્યો મ્હોટો બોજો શિર પર પ્રજાના દુઃખ તણો,
હવે કાંઠે આવી નરપતિ રહ્યો કાલ સ્મરતો.

વિચારો, વર્ષો ને દુઃખવતી મુખે છે કરચલી,
બહુ ચિન્તા વેઠી, જીવન પર ના પ્રેમ, અરુચિ !
અરે ! એવું, બાપુ ! તવ મુખ દિસે પાત્ર દુઃખનું !
ગયા જન્મોનું શું તુજ દુઃખ સ્મરે જે અનુભવ્યું !

તને ખામી લાધી જગત પર કાંઈ કટુ અતિ,
બધું ધિક્કારીને મન તુજ વળ્યું શું વન ભણી ?
અરે ! જ્ઞાની ! જ્ઞાની ! જડવત કર્યું તેં હૃદય શું ?
ખરો જ્ઞાની પ્રેમી, સમજ રજ તો પ્રેમ ધર તું !

અહો પ્રેમી ! જ્ઞાની ! પ્રીતિ વિણ હશે શું દુઃખ તને ?
દયા, આશા, ગ્લાનિ પ્રણયઝરણાના શીકર છે ;
તને એ છંટાયા, હૃદય તુજ પ્રેમે નિગળતું ,
વહે, ધીકે, કૂદે, રુધિર તુજ પ્રીતિભર ઉન્હું.

ઠગારી આશાનું કપટ સમજ્યું છે જરૂર તું ,
અગાડીથી જોયું ભવિષ તુજ તેં ત્હોય જીવ તું !
અહો ! પૂર્વજ્ઞાની ! દિલ તુજ નિહાળે ધ્રુવ દુઃખો ,
શકયો જે જોઇ કો બુધ સમ ન વિદ્વાન સરખો.

ચમત્કારો કેવા વખત તુજ હૈયે છુપવશે !
કયા વ્હેતા દા'ડા રુદનસ્વર ઉત્ફુલ્લ કરશે !
કઇ રત્નગર્ભા , રવિ ગ્રહ કયા તું સમજશે !
કયાં તારાં કાર્યો જગત વશ આખુંય કરશે !

અરે ! સર્વાશી આ મરણ તુજને બાથ ભરશે ,
નિશા કાળી પેલી તુજ પર ભરી ફાળ પડશે ;
ખરે તે પ્હેલાં તેં જનજીવિત તાગ્યું પૂરૂં હશે ,
હશે જાણ્યું સર્વે , નહિતર ગયું ભૂલી સઘળું !

નિશા અન્ધારીમાં જગત ઘસડી કો લઇ જતું ;
બધી જ્ઞાનેન્દ્રી ને દુઃખની વચ તેણે પડ ધર્યું ;
હજારો નિદ્રાથી જનમગજ લેપી જડ કર્યું ,
ઝીણા તન્તુ, સ્નાયુ, રુધિર, નસમાં જાદુ દંપટયું !

મહાત્માનું હૈયું પણ જરી ડરે ના તિમિરથી ,
ડગે ના માયાથી સમજી સહુ એ જાળ કપટી ;
કરોડો જાદુને તૃણવત ગણી જે વિહરતું ,
ચૂકે તે ફન્દોમાં નહિ નહિ કદી લક્ષ્ય નિજનું.

કરી જૂદું પાણી પય જ્યમ પીએ હંસ સઘળા ,
ભલે તું એ તેવું ગુણ ગ્રહી રહે આ જગતમાં ;
ભલે ઝૂઝે યુદ્ધે , જગત પર છે યુદ્ધ સઘળે ,
વિના લોભે કીર્તિ તુજ બલ ભલે મેળવી ઘુમે !

ભલે તેજસ્વી તે રવિ તુજ પરે કિરણ ધરે ,
ભલે તારૂં આશુ-કટુ ઝરણ-તેજે જળહળે ;
કદી અંજાયે તો નયન તુજ તે તેજથી ભલે ,
ભલે શાન્તિ પામે હૃદય તુજ આનન્દ ઉભરે .

અરે ! ત્હોયે છેલ્લે જીવનરવિના અસ્ત સમયે ,
ઝઝૂમેલી સંધ્યા સરકી જતી જ્યારે નિરખશે ,
પહેરી લેશે તું શરીર પર તે શાન્ત ઝભલું ,
અને પાછું ત્યારે ગ્રહીશ દુઃખ તે ઉગ્ર બળતું !

૧૬-૫-૯૪.

જ્યાં તું ત્યાં હું

ચિન્તાક્રાન્ત મુખે ખરે ટપકતાં અશ્રુ ઉન્હાં મોતી શાં ,
ત્હારાં શાં વિગલિત ગાત્ર વનમાં વૃક્ષે અઢેલી રહ્યાં !
મીઠું કાંઈ મુખે લવી પ્રિય, અહા ! નિશ્વાસ ધીમે મૂક્યો !
તે સૌ હું નજરે રહું નિરખતો , સૌભાગ્યશાલી બન્યો !

કેવી શાન્ત નિશા ! જરી પવનથી ના ડોલતું પાંદડું !
કેવું ચન્દ્રપ્રકાશથી ચળકતું આકાશ આ ઉજ્જવળું !
હા હા ! આ સમયે , પ્રિયે ! હૃદયથી કાં ના લપેટે મને ?
કાં ત્હારૂં મન શોકથી ઉભરતું શંકાભરેલું ? અરે !

હા ! નિદ્રાવશ તું બની, કમલશાં નેત્રો મિચાઇ ગયાં ;
નીલા ઘાસ તણી બિછાત પર આ અંગો પડયાં શાન્તિમાં ;
આંસુના પડદા વતી નયન તો મ્હારાં થયાં આંધળાં !
લૂછયાં ના પણ ઉષ્ણ શ્વાસ દિલને અશ્રુ સૂકાવી દીધાં !

સૂજે , પ્રાણ ! સુખે રહી નિડર તું ત્હારો ઉભો દાસ આ ,
તે સ્પર્શી તુજ ગાલ લાલ અધરે ચૂમી ન લેશે પ્રિયા !
શાન્તિમાં તુજ ભંગ એ નહિ કરે આલિંગી બન્ને ભુજે ,
સૂતી સિંહણ, કોણ ક્રુદ્ધ કરશે તેને જગાડી ? કહે !

જોશે ભાગ્ય ગણી ઉભો અધર જે જૂદો રહ્યો ઓષ્ટથી ,
જેણે કો દિન શબ્દ મિષ્ટ ઉચરી શાન્તિ પમાડી નહીં ;
માયાળુ નહિ હોય ક્રૂર દિસતી નિદ્રસ્થ પ્યારી નહીં ,
એવા દર્શનને વિલોકી બનશે પ્રેમાર્દ્ર હૈયું સુખી !

વ્હાલી પૂર્ણ સદોષ છે , જખમ આ કારી કર્યો કાળજે,
હોયે તે મમ ગીતની અસરથી નિશ્ચિન્ત સૂતી રહે !
મ્હારૂં વજ્ર સમું કઠિન દિલ આ ચીરાય ઘાથી નહીં ,
હું તો ના નહિ તો રહું ટળવળું જ્યારે સુખે એ સૂતી !

સંયોગી તુજ ના બન્યો , વિરહમાં જીવું બની ભસ્મ હું ,
પ્યારી ! શું દુ:ખદાહ , શું જીવિત છે પ્યારૂં મને એવડું ?
એવું શું બનશે , પ્રિયે ! જગતમાં ત્હારા વિના હું જીવું ?
ત્હારી ખાક લગાવી અંગ પર શું બાવો બની હું ફરૂં ?

ત્હારાથી મુજ આ દ્વિધા નહિ બને હૈયું , પ્રિયે ! મૃત્યુથી ,
મ્હારી તું નવ લેશ ઓછી બનશે એ કાલરાત્રિ થકી ;
તું જાતાં નહિ હું રહું , જીવિતનો લોભી નથી હું નકી ,
તું સ્વર્ગે કર વાસ , કે સમજજે આ દાસ ઊભો તહીં !

ત્હારાં કોમલ ગીતડાં મધુરવાં હું સાંભળી એકલો –
ઘેલો મસ્ત બનીશ સ્વર્ગભૂમિમાં કો બાલ ન્હાના સમો ;
કેવી સુન્દર લ્હેરીઓ અનિલની , ત્હારા રૂડા બાલની–
સેરો રેશમના સમી , નિજ કરે સ્પર્શી હશે ચાલતી !

કેવી મોહક વાટિકા , વનઘટા , પુષ્પો પરાગે ભર્યાં !
કેવા રંગિન ત્યાં હશે મધુકરો સંધ્યા સમે ગુંજતા !
ત્હારી શાલ સુવર્ણરંગી ચળકે સાડી ઝીણી ઊપરે ,
તેમાંથી તુજ દિવ્ય સૌ અવયવો દેખાઇ આછા રહે !

ત્યાંયે નાજુક વૃક્ષની વનઘટા માંહી છૂપેલો રહી ,
ત્હારા સૌ સુખના વિચાર રસીલા કલ્પી બનું હું સુખી !
હા ! અદૃશ્ય સદા રહી તુજ કને જ્યાં તું ભમે ત્યાં ભમું ,
જેથી હું નવ ક્લાન્ત એક પલકે ત્હારાથી જૂદો રહું !

તું ચૂંટે મધુપુષ્પ કોમલ કરે તે ના ગ્રહું હું કૂદી,
વા ના દાણીશ સ્નિગ્ધ તે અધર હું લોભાઈ પીયૂષથી;
ત્હારાં ચંચલ નેત્રના ઝરણમાં ડૂબ્યો રહું સર્વદા,
ત્હારી નાજુક પાદપંક્તિ પરની ધૂલી લગાવું શિરે!

હિંડોલા સમ ઝૂલતું જલભર્યું કાસાર ત્યાં સ્વર્ગનું –
પુષ્પોની ખરતી સુગન્ધી રજથી બ્હેકી રહેલું બધું;
સોનેરી ઢગ રેતના ચળકતા ભીના બનેલા જલે,
આવી શાન્ત નિશા શશી સહ હવે તે સૌ પ્રદેશો પરે.

શોધી તીર કદમ્બની સુખભરી છાયા ઘડી ત્યાં ઉભે,
રેલી છે સહુ પાસ રેલ શશીની તે તું તો હસે;
ઇચ્છા સ્નાન તણી થતાં ચમકી તું ચોપાસ ભીરુ જુવે;
ના ના! હું નજરે કદી નહિ પડું: છું વૃક્ષડાળી પરે!

તોડે ગાંઠ ન છૂટતાં કર વતી તું એક ચોળી તણી,
લજ્જાળુ મન નીવિબન્ધ છૂટતાં શર્માઇ સ્તંભે જરી;
ત્હોયે વસ્ત્ર સરે, પડે સરકતું, તે વિશ્વ જોતું રહે,
ને એ કૌતુક તો બધું નયનથી પી જાઉં છું હું ખરે!

હા હા! દેહકળી દિગમ્બર બની પ્યારી ખીલી નીકળી;
ઊડ્યા કેશ લપેટવા સ્તનતટો ને કેસરી શી કટિ;
બે બાહુ કમલો તણા રસિકડા છે દંડ ન્હાના સમા,
સ્કન્ધોને સ્તન કોતરી બરફના પ્હાડેથી જાણે લીધાં!

ધીરી ઉદ્ધત છે ગતિ તુજ, પ્રિયે! તું મોહમાયા દિસે!
ત્હારૂં ભવ્ય કપાલ સ્ફાટિક સમું તેજે ભર્યું છે ખરે;
જંઘા છે કદલી, ગુલાબપુલડાં હાથેલિયો હાથની,
લાંબી ડોક કપોત શી તુજ, પ્રિયે! ભ્રૂની લતા ચાપ શી!

ચાલે બે ડગલાં નિરંકુશ બની, પ્હોંચી કિનારે હવે,
ત્હારી નાજુક તું છબી નિરખતી, ઊભી તટે, વારિએ;
કેવાં સ્વર્ગતડાગનાં મધુરવાં મોજાં કૂદી આફળે!
તે કેવાં તુજ પાદને રમતમાં ચુમ્બી ઉડે છે હવે!

મ્હારી અસ્થિર છે છબી સલિલમાં તે જોઇ કંપી જરા,
રીસાઈ મનમાં, ડરી ચમકી તું, ધ્રૂજી પડી વારિમાં;
નીચી મંજુલ આકૃતિ જલ તણું ચીરી કલેજું ગઈ,
કુંડાળું જલમાં પડયું ખળકતું હું તો રહ્યો જોઇ તે !

આવું સ્વર્ગ વળી જહીં પ્રિય વસે તે હું ન છોડું કદી,
તું સ્વર્ગે કર વાસ કે સમજજે આ દાસ ઊભો તહીં;
પ્યારી ! કાં રડ તું ? અરે ! દુઃખભર્યાં સ્વપ્ને વિંટાઈ હતી ?
પ્રેમીલા તુજ દાસને દુઃખ દીધું તે શું વિચારી હતી ?

રે ! નિદ્રા ! રજની મહીં સ્તવન હું ત્હારૂં કરૂં છું સદા,
ઇચ્છું હું પ્રિયની સખી સમજીને ત્હારી કને માગવાઃ–
" વ્હાલીને સમજાવ પ્રીતિ કરવા : કાંઈ દયા લાવવા :
" જેથી એ સુખમાં ઉઠી હૃદયથી ચાંપી મને લે પ્રિયા ! "

૨૪–૬–૯૪.

हमारा राह

કટાયેલું અને બૂઠું ઘસીને તીક્ષ્ણ તેં કીધું;
કર્યું પાછું હતું તેવું, અરે ! દિલબર ! હૃદય મ્હારૂં !

ગમીના જામ પી હરદમ ધરી, માશૂક ! તને ગરદન;
ન ખંજરથી કર્યા ટુકડા ! ન જામે ઇશ્ક પાયો વા !

પછી બસ મસ્ત દિલ કીધું, ઉઘાડી ચશ્મ મેં જોયું;
સિતમગર ત્હોય તું મ્હારો ખરો ઉસ્તાદ છે પ્યારો !

ગુલો મેં બાગનાં તોડી દીધાં સૌ ધૂળમાં ચોળી;
બિછાનું ખારનું કીધું, ઉપર લોટી રહ્યો તે હું !

મુબારક હો ત્હમોને આ ત્હમારા ઇશ્કના રસ્તા;
હમારો રાહ ન્યારો છે, ત્હમોને જે ન ફાવ્યો તે !

તું ચૂંટે મધુપુષ્પ કોમલ કરે તે ના ગ્રહું હું કદી ,
વા ના દાબીશ સ્નિગ્ધ તે અધર હું લોભાઈ પીયૂષથી ;
ત્હારાં ચંચલ નેત્રના ઝરણમાં ડૂબ્યો રહું સર્વદા ,
ત્હારી નાજુક પાદપંક્તિ પરની ધૂલી લગાવું શિરે !

હિંડોલા સમ ઝૂલતું જલભર્યું કાસાર ત્યાં સ્વર્ગનું –
પુષ્પોની ખરતી સુગન્ધી રજથી મ્હેકી રહેલું બધું ;
સોનેરી ઢગ રેતના ચળકતા ભીના બનેલા જલે ,
આવી શાન્ત નિશા શશી સહ હવે તે સૌ પ્રદેશો પરે.

શોધી તીર કદમ્બની સુખભરી છાયા ઘડી ત્યાં ઉભે ,
રેલી છે સહુ પાસ રેલ શશીની તે તું તો હસે ;
ઇચ્છા સ્નાન તણી થતાં ચમકી તું ચોપાસ ભીરુ જુવે ;
ના ના ! હું નજરે કદી નહિ પડું : છું વૃક્ષડાળી પરે !

તોડે ગાંઠ ન છૂટતાં કર વતી તું એક ચોળી તણી ,
લજ્જાળુ મન નીવિબન્ધ છૂટતાં શર્માઇ સ્તંભે જરી ;
ત્હોયે વસ્ત્ર સરે , પડે સરકતું , તે વિશ્વ જોતું રહે ,
ને એ કૌતુક તો બધું નયનથી પી જાઉં છું હું ખરે !

હા હા ! દેહકળી દિગમ્બર બની પ્યારી ખીલી નીકળી ;
ઊડ્યા કેશ લપેટવા સ્તનતટો ને કેસરી શી કટિ ;
બે બાહુ કમલો તણા રસિકડા છે દંડ ન્હાના સમા ,
સ્કન્ધોને સ્તન કોતરી બરફના પ્હાડેથી જાણે લીધાં !

ધીરી ઉદ્ધત છે ગતિ તુજ , પ્રિયે ! તું મોહમાયા દિસે !
ત્હારૂં ભવ્ય કપાલ સ્ફટિક સમું તેજે ભર્યું છે ખરે ;
જંઘા છે કદલી , ગુલાબપુલડાં હાથેલિયો હાથની ,
લાંબી ડોક કપોત શી તુજ, પ્રિયે ! ભૂની લતા ચાપ શી !

ચાલે બે ડગલાં નિરંકુશ બની , જ્હાંથી કિનારે હવે ,
ત્હારી નાજુક તું છબી નિરખતી , ઊભી તટે , વારિએ ;
કેવાં સ્વર્ગતડાગનાં મધુરવાં મોજાં કૂદી આફળે !
તે કેવાં તુજ પાદને રમતમાં ચુમ્બી ઉઠે છે હવે !

મ્હારી અસ્થિર છે છબી સલિલમાં તે જોઇ કંપી જરા,
રીસાઈ મનમાં, ડરી ચમકી તું, ધ્રૂજી પડી વારિમાં;
નીચી મંજુલ આકૃતિ જલ તણું ચીરી કલેજું ગઈ,
કુંડાળું જલમાં પડયું ખળકતું હું તો રહ્યો જોઇ તે!

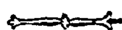
આવું સ્વર્ગ વળી જહીં પ્રિય વસે તે હું ન છોડું કદી,
તું સ્વર્ગે કર વાસ કે સમજજે આ દાસ ઊભો તહીં;
પ્યારી! કાં રડ તું? અરે! દુઃખભર્યા સ્વપ્ને વિંટાઈ હતી?
પ્રેમીલા તુજ દાસને દુઃખ દીધું તે શું વિચારી હતી?

રે! નિદ્રા! રજની મહીં સ્તવન હું ત્હારૂં કરૂં છું સદા,
ઈચ્છું હું પ્રિયની સખી સમજીને ત્હારી કને માગવાઃ–
“વ્હાલીને સમજાવ પ્રીતિ કરવા: કાંઈ દયા લાવવા:
“જેથી એ સુખમાં ઉઠી હૃદયથી ચાંપી મને લે પ્રિયા!”

૨૪–૬–૯૪.

हमारा राह

કટાયેલું અને બૂઠું ઘસીને તીક્ષ્ણ તેં કીધું;
કર્યું પાછું હતું તેવું, અરે! દિલબર! હૃદય મ્હારૂં!

ગમીના જામ પી હરદમ ધરી, માશૂક! તને ગરદન;
ન ખંજરથી કર્યા ટુકડા! ન જામે ઈશ્ક પાયો વા!

પછી બસ મસ્ત દિલ કીધું, ઉઘાડી ચશ્મ મેં જોયું;
સિતમગર ત્હોય તું મ્હારો ખરો ઉસ્તાદ છે પ્યારો!

ગુલો મેં બાગનાં તોડી દીધાં સૌ ધૂળમાં ચોળી;
બિછાનું ખારનું કીધું, ઉપર લોટી રહ્યો તે હું!

મુબારક હો ત્હમોને આ ત્હમારા ઈશ્કના રસ્તા;
હમારો રાહ ન્યારો છે, ત્હમોને જે ન ફાવ્યો તે!

ત્હમારા માર્ગમાં મજનૂં અને લૈલી શીરીં ફરહાદ-
ચીરાયેલાં કપાયેલાં પડયાં છે લોહીથી ભીનાં !

ગુલામો કાયદાના છો ! ભલા એ કાયદો કોનો ?
ગુલામોને કહું હું શું ? હમારા રાહ ન્યારા છે !

મને ઘેલો કહી, લોકો ! હજારો નામ આપો છો !
હમો મનસૂરના ચેલા ખુદાથી ખેલ કરનારા !

નહીં જાહોજલાલીના, નહીં કીર્તિ, ન ઉલ્ફતના -
હમે લોભી છીએ, ના ! ના ! હમારા રાહ ન્યારા છે !

ત્હમારી બેવફાઈના, હરામી ને હલાલીના -
ચીરી પડદા હમે ન્યારા ! હમારા રાહ ન્યારા છે !

હમે મગરૂર મસ્તાના ! બિયાબાંમાં રઝળનારા !
ખરા મહબૂબ સિંહો ત્યાં ! હમારા રાહ છે ન્યારા !

કુરંગો જ્યાં કૂદે ભોળાં, પરિન્દાનાં ઉડે ટોળાં,
કબૂતર ઘૂઘવે છે જ્યાં હમારા મ્હેલ ઉભા ત્યાં !

લવે છે બેત નદીઓ જ્યાં, ગઝલ દરખત રહ્યાં ગાતાં,
હમે ત્યાં નાચતા નાગા ! હમારા રાહ છે ન્યારા !

ત્હમારા કૃષ્ણ ને મોહમદ, ત્હમારા માઘ, કાલિદાસ,
બિરાદર એ બધા મ્હારા ! હમારા રાહ છે ન્યારા !

હતાં મ્હેતો અને મીરાં ખરાં ઇલ્મી, ખરાં શૂરાં :
હમારા કાફલામાં એ મુસાફર બે હતાં પૂરાં !

પૂજારી એ હમારાં, ને હમો તો પૂજતા તેને,
હમારાં એ હતાં માશૂક, હમો તેના હતા દિલબર !

ત્હમારા રાજ્યદ્વારોના ખૂની ભપકા નથી ગમતા ;
મતલબની મુરવ્વત ત્યાં, ખુશામદના ખઝાના જ્યાં !

હમો તમને નથી અડતા, હમોને છેડશો કો ના !
લગાવી ધૂલ હૈયે મેં નિચોવી પ્રેમ દીધો છે !

હવાઇ મ્હેલના વાસી હમે એકાન્તદુઃખવાદી !
હમોને શોખ મરવાનો ! હમારો રાહ છે ન્યારો !
ખુમારીમાં જ મસ્તી છે ! તમે ના સ્વાદ ચાખ્યો એ :
હમોને તો જગત ખારૂં થઇ ચૂક્યું ! થઈ ચૂક્યું !

૧૨–૮–૯૪.

कुदरत अने मनुष्य

પહોંચે ના કર્ણે કલકલ ધ્વનિ આ જગતના,
વહે ધીમાં ધીમાં ખળખળ અહીં શાન્ત ઝરણાં ;
વહે ધોધો ગાજી મધુર જ્યમ માતંગ ગરજે,
રૂડાં બચ્ચાં ન્હાનાં ચપલ હરિણોનાં કૂદી રહે !

સૂતો છું આ કુંજે , શરીર મનમાં શાન્તિ પિગળે,
હજારો મીઠા મિશ્રિત સ્વર ભરે છે મગજને ;
વિચારો આનન્દી મુજ દિલ કરે છે દુઃખભર્યું !
અહો ! મ્હારૂં હૈયું સુખમય દુઃખોથી ઉભરતું !

અને આ આત્માને કુદરત ગ્રહી લે નિજ કરે,
ઉડાડી દે ઊંચો, પકડી વળી ચાંપે નિજ દિલે ;
મૂકે તેને પાછો હસી મૃદુલ શેવાલ પર ને
પછી પંપાળે છે ફરી ફરી દઈ ચુમ્બન સુખે !

અરે ! એ માતા છે ભગિની મુજ કે શાન્તિ સુખ છે,
નવાં કાર્યો પ્રેરી મુજ હૃદયમાં અગ્નિ છુપવે !
નિહાળી વિચારી મુજ દિલ બની કાષ્ટ સળગે ,
અહીં આ જે રીતિ જન પ્રતિ ચલાવે જન , અરે !

નીલી કુંજોમાં છે સુમન મકરન્દે ભભકતાં ,
નીચે ઊંચે ઊડે કુદદી નવરંગી રમતમાં ;
અને હું ધારૂં છું પ્રતિ ફુલ રૂપાળું હસમુખું–
બને છે ભોગી આ અનિલલહરીસ્પર્શસુખનું !

પુષ્પોની રજથી ભર્યો અનિલ ત્યાં વૃક્ષો ધુણાવી રહે,
ત્યાં તું ટોચ પરે ચડી, સ્થિર થઇ, મીઠાં ફલો ચાખજે;
સોનેરી તુજ પીંછડાં શ્રમિત તે તાજાં કરી લે ભલે,
જાવાનું બહુ દૂર હોય તુજને ત્યાં થાક લાગ્યો હશે!

જાણ્યો તેં નથી માર્ગ ને વિકટ છે ત્યાંનાં વનો ને ગિરિ,
કિન્તુ સુંદર સૌ પ્રદેશ નિરખી પ્રેમે વહેવું તહીં;
ત્યાંની કો સરિતે તરી, ઠરી જરી, ક્રીડા કરન્તાં જરા,
અંગો તપ્ત થયેલ શીતલ થતાં આનન્દ આવે મહા!

સંધ્યાએ વળી હિમપર્વત તણાં શૃંગો ગુલાબી બને!
ખીણેખીણ, ઝરેઝરા, સર સહુ ત્યારે રૂપેરી બને!
ત્યાંનાં તે ગિરિ શાં તરુ ગિરિ નભે તારાથી વાતો કરે,
તે સૌ દિવ્ય ઉજાસમાં ગરક થૈ હર્ષે ભર્યાં ખીલશે!

ત્યારે તો પ્રિય જે હશે તુજ દિલે તે યાદ સૌ આવશે,
ગાજે તો તુજ ચિત્તડું દુઃખભર્યું ને અશ્રુ બે ખેરજે!
રુમઝુમ કો પડી ઝાપટું વહી જશે ને કૈંક કહેતું જશે,
ત્યારે તું પ્રિય તે ઉદાસ સુખમાં ડૂબી ભલે મ્હાલજે!

વ્હાલા, હું ગુરુ ને વળી તુજ સખો, તે ભક્ત સંભારજે,
બાલુડા! મુજ પ્રાણ! તે વખત તું રોજે અરેરે ભલે!
ઉછેર્યું તરુ એક મેં વન મહીં ત્યાં તું વળી બેસજે,
વ્હાલા! મેં લઘુ એક કોતરી લખ્યું તે કાવ્ય તું વાંચજે!

હા, હું એ ઘસડાઇ એક વખતે વ્હાલા! ગયો ત્યાં હતો,
વ્હાલાંનો વિરહી બની હૃદયને ચીરી રડ્યો ત્યાં હતો;
તે અશ્રુઝરણું જ શોણિત સમું તે કાવ્યમાં છે ભર્યું,
સ્વેચ્છાએ ભરી ચંચુ લાલ સુખથી પીજે ભલે આંસુડું!

ને જો શુષ્ક રણે જવું તુજ બને ઓળંગી સિન્ધુ, અરે!
રેતીના ઢગ ત્યાં ઉડે, પવન ત્યાં ફૂંકી ઉન્હા આફળે;
તું મ્હારૂં; તુજ હું, બની પણ, સખે! હું ભોમિયો ના શકું,
એવા સંકટમાં અરે! મદદ ત્યાં આપી જરી ના શકું!

પાંખો સુંદર ત્યાં અતિ શ્રમવતી ચોળાઇ ચીરાઇને-
કંઠે સોસ પડયો હશે જલ વિના બાપુ ! અરેરે તને !
પાંખોને તુજ શકિત ત્યાં ગરુડની દેજે પ્રભુને સ્તવી,
ને જાજે જલદી ઉડી, ઘટિત ના રોકાવું ત્યારે ઘડી !

ત્હારા માર્ગ પરે ઘણા તુજ સમા પાન્થો ગયા ઊડીને,
માર્ગે તે જ જવું, ભલે સુખ તને આવી મળે ના મળે !
નિર્માયું જવું તો જવું દુઃખ દહી આનન્દ ધૈર્યે વહી,
આ તો ઝિંદગીભાર પુણ્ય સરખો, સૂઝે ન સિદ્ધિ કશી !

પ્હોંચે જ્યાંસુધી સ્થાન તું અવધિનું, તે અન્ત આવ્યા સુધી-
આકાશે જલદી અગાડી ઉચકી તે ભાર તું જા ઉડી;
પૂરા સાહસથી બલિષ્ટ દુઃખને સન્તોષથી પી જવું,
ને આનન્દ વિશેષ પ્રેમસુખથી તે દુઃખમાં માનવું !

હું આ વૃદ્ધ રડું ન તે ઘટિત છે, લૂછું હવે અશ્રુને,
જા તું, થા સુખિયું, ન આમ રડવું, છાતીથી ચાંપુ, અયે !
રક્ષે ઈશ્વિર પાપથી હૃદય ને દોરે સુમાર્ગે તને,
વ્હાલા પાન્થ! સુખી સુખી સુખી થજે ! આશિષ મ્હારી તને !

૩૧-૧૦-૯૪.

विरहस्मरण

દેશેદેશો નવીન નિરખી ઘૂમતો'તો પ્રિયે ! હું,
ત્યાં ત્હોયે હા ! વિરહભડકે દાઝતો'તો પ્રિયે હું;
ન્હોતું ત્યારે તુજ છબી શું ને શાન્ત રોઇ થવાનું,
ન્હોતું કાંઇ વિરહભડકો બૂઝવી નાખવાનું.

ક્યારે એ જો વિસરી દુઃખ હું લેશ આનન્દ લેતો,
ત્યારે વ્હાલી દ્વિગુણ દુઃખમાં ડૂબતો હું ફરી તો;
" હું આવો શે અનુભવી શકું હર્ષ પ્યારી રડે ને? "
હૈયું મ્હારૂં સળગી ઉઠતું કાંઇ એવા વિચારે.

ઓહો ! મોહ જ મોહનું જગત આ તેમાં હશે પ્રેમ ક્યાં ?
આંહીં બીજ વવાય છે વિષય ને સૌ સ્થાનમાં મોહનાં ;
કાંટાળાં તરુ તે ઉગી હૃદય કૈં ભોળાં બિચારાં ચીરે ,
ક્યાંહીં છે રુધિરે ભર્યાં ઉઝરડા , ક્યાંહીં વ્રણો ગાઢ છે .

રે ! ત્હોયે મુજ ભક્તિનું પ્રણયનું મેં બીજ વાવ્યું , સખા !
છે તો ક્ષારભૂમિ પરન્તુ ઉગીને જાણ્યું થશે વૃક્ષ આ ;
આશાએ દિલ આ તણા ઝરણના વારિથી પોષ્યું , છતાં –
તે તો ત્યાં જ બળી ગયું પણ વળી માન્યું જ મેં તે ન કાં ?

મનાયું ના હુંથી તરુ મુજ કદી તે નહિ થશે ,
અરે ! માન્યું નિત્યે લલિત ફણગો કાલ ફુટશે ;
અરેરે ! દ્હાડો એ પણ કદિ મળ્યો ના સુખ તણો ,
અને આશાતન્તુ જીવિત સહ આજે તૂટી ગયો !

તને ને વ્હાલીને ફલ સહુ ધરૂં એ પ્રણયનાં ,
હતી આશા એવી પણ ન પ્રભુને કૈં હતી દયા ;
તમે વ્હાલાં ! વ્હાલાં ! સમજી મમ ઇચ્છા નવ શક્યાં ,
હવે ના રોવું તો મુજ મરણકાલે , પ્રિય સખા !

ઓહો ! મોહ જે મોહનું જગત આ તેમાં વિના સ્વાર્થ શું ?
ક્યાં પ્રેમી દિલમાં હશે સુખ , સખે ! વૈરાગ્ય સાથે વસ્યું ?
‘ છે વૈરાગ્ય જ પ્રેમ , પ્રીતિ સુખ છે; પ્રેમી વિરાગી ખરો ,
જૂઠી એ મમ માન્યતા થઇ , અને હું પ્રાણ ત્યાગું , અહો !

સૂકાયાં ના આંસુ હજુ પણ અરેરે ! નયનથી ,
તજાઇ ના પ્રીતિ મરણસમયે એ હૃદયથી ;
ત્હમારૂં વ્હાલાંનું નવ હજુ ગયું ચિન્તન , અહો !
ન બૂઝાયો ; વ્હાલા ! પ્રણયભડકો આ હૃદયનો .

થાકેલું હરણું ય અન્તસમયે એકાન્ત ને શાન્તિમાં
બેસીને નિજ પ્રાણ ત્યાગ કરતું નિઃશ્વાસ અશ્રુ વિના ;
હું તો કૈંક વિચાર ને દુઃખ મહીં આ પ્રાણ ત્યાગું સખા !
ને હું જેમ જ સૌ મનુષ્ય દુઃખમાં રોઇ ત્યજે પ્રાણ હા !

૩–૪–૯૫.

सारसी

મીઠા દીર્ઘ ધ્વનિ વતી વન બધું હર્ષે ભરે કોકિલા ,
ઝીણી વાંસળી શા સ્વરો સુખભર્યા ચંડોળ આલાપતાં ;
ખિસ્કોલી તરુના મહાન વિટપે ઝૂકી રહી ત્યાં કૂદે ,
ને રંગીન શુકો ઘણાં મધુરવાં આકાશ ઊડી રહે !

આવી આનન્દવેળાએ બિચ્ચારૂં કોણ આ દુઃખી ?
હશે એ પ્રેમનું માર્યું હૈયું કોઈ રહ્યું તપી !

ગભીર નાદ કરતી સરિતા વહે છે ,
સિંચી જલે પુલિન શીતલ એ કરે છે ;
ત્યાં દીન સારસી ઉભી જલપૂર નેત્રે ,
સૂની , અરે ! શિર નમાવી રહી રડે એ !

અહોહો ! પાંખ પ્રીતિની તેની તૂટી ગઇ દિસે ,
આવું આ પક્ષી, તેને એ આવી પીડા ખરી ! અરે !

રેરે ! તેનો પ્રિયતમ તહીં પાદ પાસે પડ્યો છે ,
ખ્હોળી પાંખો શિથિલ બની છે મૃત્યુનો હસ્ત લાગ્યે ;
પારાધીએ હૃદય પર હા ! તીર માર્યો દિસે છે ,
ખૂંચ્યો છે ત્યાં રુધિર વહતું બંધ હાવાં થયું છે.

જીવવું જીવ લેઈને આંહીં એવી દિસે રીતિ !
કોઇને દુઃખ દેવાથી તૃપ્તિ કેમ હશે થતી ?

મૂકી ગયો ક્યમ શિકાર હશે શિકારી ?
આવી હશે દિલ દયા કંઇ સારસીની ?
બચ્ચાં અને પતિપ્રિયા તણી એ ઘડીની
નાસ્યો હશે હૃદય ચીરતી ચીસ સુણી !

ગાળે છે પ્રેમનાં અશ્રુ વજ્ર જેવા ય દિલને ,
કો વેળા પારધીનેયે પ્રેમનો દંશ લાગતો .

આવું આવું નિરખી દિલમાં કાંઇ કેવું ય થાય ,
કેવો છે રે રુદનમય આ ક્રૂર દેખાય હાય !
ન્હાનાં બચ્ચાં ટળવળી રહી માત સામું જુવે છે ,
ને પંપાળે નિજ જનકના કંઠને ચંચુથી એ.

હજુ તો ખેલવા પૂરૂં શીખ્યાં આ નથી બાલુડાં ,
રે ! તે શું મૃત્યુને જાણે ભોળાં આ લઘુ પંખીડાં !

દુઃખ સહુ ઉડી જાશે કાલ આ બાલકોનાં ,
રમતગમત માંહી હર્ષ લેશે ફરી આ ;
પણ ઝૂરી મરશે રે સારસી બાપડી તો ,
જખમ નહિ રુઝાશે પ્રેમનો કારી લાગ્યો.

પ્રેમીએ પ્રેમી જાતાં કો બીજાથી પ્રેમ જોડવો ;
આવું કાં ન કરે સૌએ પ્રેમી જોકે મળે ખરો ?

જોડવી એક જોડીને બે કો ખંડિત થાય તો ,
બન્નેનાં એકબીજાથી ઓછાં જેથી બને દુઃખો.

અઢેલી બાઝીને તરુ સહ રહે ખીલતી લતા ,
દઇ પુષ્પો પ્રેમે લઇ રસ જીવે છે પ્રણયમાં;
સુખી આવા દ્હાડા સરકી કંઇ જાતા રમતમાં ,
અને એ વેલીને મરણપડદામાં લઇ જતા .

મરેલી વેલીનું સ્મરણ નવ ભૂલે તરુ કદી ,
અને પ્રેમી ગાળે દિવસ દુઃખના કૈં રડી રડી ;
પરન્તુ ચાંપે છે હૃદય પર બીજી લઇ લતા ,
અને પ્રેમે રેડે મધુર રસ તેના હૃદયમાં .

ધીમે ધીમે આવું તરુ થઇ જઇ વૃદ્ધ મરતું ,
અને વેલી વીલી રુદન કરતી કૈં દુઃખભર્યું ;
છતાં ટેકો બીજા તરુ પર લઇને ય જીવતી ,
અને આપી પુષ્પો જીવિત નિજ તે પૂર્ણ કરતી.

ન કિન્તુ સારસી આ તો આવો માર્ગ કદી ગ્રહે ,
એકને દિલ અર્પ્યું તે બીજા કોનું નહીં બને .

પ્રેમને કારણો સાથે સંબન્ધ કાંઇએ નથી ,
કારણ પ્રીતિનું પ્રીતિ : પ્રેમીને લક્ષ્મી તે બધી .

ઝુરી ઝુરી મરવામાં સ્નેહ સંતોષ માને ,
નહિ કદિ રસ શોધે સારસી અન્ય સ્થાને ;
રસ દઇ લઇ લીધો ઇશ્વરે છીનવી તો ,
હૃદયહીણ બિચારાં પ્રેમીને મૃત્યુ આપો .

પ્રેમીનો હોય બેલી કો તો આનું કૈં થવું ઘટે ,
પાસે છે ત્રાસ મ્હારો તો આત્મા આ દુઃખ જોઇને.

ત્યાં કાંઇ આ વન મહીં હીલચાલ થાય ,
પક્ષી બધાં ઉડી ઉડી અહીં શાં તણાય !
સર્પો , હરિણ , સસલાં , સહુ દોડી આવે ,
લાંબો ધ્વનિ ભયભર્યો શ્રવણે પડે છે .

ઉલ્કાપાત થયો કાંઇ હશે આ વનની મહીં ,
પ્રતીતિ થાય છે એવી જોઇ આ ગતિ સૌ તણી .

હા ! અગ્નિ ત્યાં સળગી ઘાસ પ્રજાળતો રે,
વૃક્ષો તણાં કુંપળ બાળી ઉડાડતો તે ;
ભૂખ્યો ધસી જીવ અનેક ગળી જતો તે ,
દિશા બધી ધૂમવતી છવરાવી દે છે !

વ્હાલો છે જીવ પોતાનો વ્હાલાંથી ય વધુ ! અરે !
ન્હાસે છે સિંહ પેલો ત્યાં સૂતી સિંહણ છોડીને .

પણ અડગ સમાધિ સારસીની ન છૂટે ,
મરણશરણ જાવું હર્ષ તેને દિસે છે ;
ભડભડ ભડ થાતી અગ્નિની ઝાળ આવી,
બળી મરી પ્રિય સાથે સારસી પ્રેમઘેલી.

દર્દીના દર્દની પીડા વિધિને ય દિસે ખરી ,
અરે ! તો દર્દ કાં દે છે ? ને દે ઔષધ કાં પછી ?

૧૬-૪-૯૫.

પ્રિયતમાની એંધાણી

હતું મીઠું જેવું ! વિરસ પણ તેવું બની રહ્યું ,
અરે ! તુંને કહેતાં ‘ કુસુમ ’ દિલ મ્હારૂં જળી રહ્યું !
ગઇ કહો ક્યાં પેલી સુરભ ? રૂપ ને કોમલપણું ?
ગયું કહો ક્યાં એવું અમીભર હતું તેહ મુખડું ?

હસન્તી ત્હારી તે ઉછળી ઉછળી પાંખડી બધી ,
હવે તો એવી એ સૂકી સૂકી જ સંકુચિત બની !
અને મીઠો એવો મધુભર હતો મોહ સઘળે ,
હવે સર્વે બ્હીલું રસ રહિત ભાસી રહ્યું જગે !

હવે પેલો વાયુ તુજ સહ લપેટાઇ ઉડતો –
પરાગે ભીંજાઈ સકલ દિન રહેતો મહકતો –
નહીં સ્પર્શે તુંને ! નહિ જ નિરખે મુગ્ધ નયને !
નિહાળી દૂરેથી નક્કી જ વળશે અન્ય જ સ્થળે !

હવે સંધ્યાભાનુ કરથી ગ્રહી ત્હારા અધરને –
અમી પીતાં દેતો દ્વિગુણી ત્રિગુણી લાલી મુખને ,
જરાએ ના જોશે પ્રણયી નજરે તે તુજ પરે !
નહીં ભાવે ધારી રમત તુજથી આચરી શકે !

હવે પેલો ભોગી મધુપ તુજ ગન્ધે ડુબી ડુબી –
ધરન્તો મૂર્છા જે તુજ ઉરપદે દેહડી ધરી –
તને પાસેથી એ નિરખી નહિ જાણી ય શકશે !
હવે આવ્યો એવો શિથિલ બની ગુંજી ઉડી જશે !

દશાનો કેવો આ ક્રમ જ સઘળો આમ ઉલટયો ?
અરે ! તે દિનોનો પલટી જ ગયો રંગ સઘળો ?
ગઈ તે વ્હાલી ને ફકીરી ધરીને આજ ભટકું !
વિલાઈ અંધાણી તુજ સમી ય ! પ્યારા ! શું કરવું ?

ગઇ તે વ્હાલી ને વરસ દશ ગાળ્યાં તુજ પરે !
વિલાયું તું હાવાં ! રહ્યું શું ! અવલમ્બ્યું શું ઉપરે ?
વિલાયું તું ત્હોયે નહિ જ તજ્યું તુંને મન થકી ,
વિલાયું એવું એ હજુ મુજ પ્રિયાનું મટયું નથી .

તજે વાયુ, ભાનુ, મધુપ, સહુ તુંને તજી શકે ,
ગયાં પેલાં વ્હાલાં સ્વરૂપ સદગન્ધી સકલ તે ;
મને તો તું હૂતું પ્રિયથી મળ્યું તે તેવું જ હજુ !
સરે અશ્રુ ત્યારે હૃદય શું ધરૂં ને ધરી રહું !

હવે હું પૂજું છું , મૃતકુલ ! તને એ પ્રણયથી ,
હવે તું મ્હારે છું , વધુ પ્રિય થયું આ મરણથી !
જશે છેલ્લા શ્વાસો, મુજ પ્રિયતમામાં મળીશ હું ,
ત્યહાં સુધી ચાંપ્યું હૃદયશું તને ધારીશ જ હું .

૨૫-૬-૯૫.

દગો

કફન વિણ લાશ વેરાને, દીવાનાની પડી, દિલબર !
ખફા તેની ઉપર થાતાં, અરે ! તુજ હાથ શું આવ્યું ?

હુવાગીર આ તમારાથી લઇ જલ્લાદની તલવાર-
ખૂની તુજ હાથ કરવાથી, અરેરે હાથ શું આવ્યું ?

દઇ દિલદારને ધક્કો, કજાના હાથમાં દેતાં—
અરે ! એ પેશકદમીથી કહે તુજ હાથ શું આવ્યું ?

કદમ તુજ બેસવા ગભરૂ પડ્યો'તો પેરમાં ત્હારા—
જફામાં ફેંકતાં તેને, અરે ! તુજ હાથ શું આવ્યું ?

હતી જ્યાં વસ્લની ખ્વાહિશ, મળ્યું ત્યાં ઝહેરનું પ્યાલું !
મગર તે જામને ભરતાં કહે તુજ હાથ શું આવ્યું ?

મુકદ્દરમાં હતું તેવું બન્યું તુજ હાથથી, માલિક !
પરંતુ એ દગો દેતાં કહે તુજ હાથ શું આવ્યું ?

હતો બસ મોતનો પ્યાલો ! ખુશીથી જાત પી ફિદવી,
રહેતાં ચૂપ તો એવું કહે તુજ હાથ શું આવ્યું ?

" જામે શરાબ માશૂકને ભરી દે ઓ ભલા સાકી " —
હસીને બોલતાં એવું કહે તુજ હાથ શું આવ્યું ?

ભરી દેતાં રહ્યો સાકી, ત્યારે તું થઈ ગુસ્સે—
તેને લાત તે દેતાં કહે તુજ હાથ શું આવ્યું ?

ખુદા પાસે દુવા ત્હારી રડીને માગતું'તું દિલ ,
ખંજર ભોંકતાં તેને કહે તુજ હાથ શું આવ્યું ?

" ફુલોની ગેંદ છે, માશૂક ! " છુરી છુપાવી બોલી—
અહો ! ખિલાફ એ કહેતાં અરે ! તુજ હાથ શું આવ્યું ?

જીગર અશરાફ આ મ્હારે ખતા તુજ માફ કીધી છે ;
હવે તોબા સદા કરજે, ખુદા માફી તને બખ્શે.

રહે આબાદ તું દિલબર ! અને ખંજર અને પ્યાલું !
અરે ! પણ ઇશ્ક કરવાથી હમારે હાથ શું આવ્યું ?

૩૦-૯-૯૫.

તું મ્હારી હતી

બહેતર બોલવું, પ્યારી ! " નથી ને ના હતી યારી " ;
પરન્તુ ના કહેજે તું , " હતી ન હતી થઇ ત્હારી " !

નહીં આ ઇશ્કદરિયાનાં ચઢ્યાં મોજાં ઉતરવાનાં ,
નથી તું યાર આજે તો, હતી દિન કોઇ ના યારી !

કર્યું કુરબાન આ દિલ મેં " હતી હું ચાહતી તેને, "
કહેતાં બોલ તું એવા નહીં શરમિંદ શું થાશે ?

ગ્રન્થ માળા ......પુ. ૫૩

નજરથી દૂર હું થાતાં, અગર દૌલત ઉડી જાતાં ,
જબાંથી બોલશે શું તું , " હતી હું ચાહતી તેને " ?
કબજ આ રૂ થશે ત્યારે જમીનમાં ગારશે મુર્દું—
ફુલો ફેંકી ઉપર તે શું કહેશે " ચાહતી તેને " ?
કબર નીચે—ખુદા ઉપર નથી કૈં દૂર—ઓ દિલબર !
છતાં " દિન એક તેની હું હતી " એવું કહેશે શું ?
કહેવાનું કહી ચૂકી ! હવે ફરિયાદ શી ગાવી ?
ભલે તો ખેર કિસ્મતમાં ફકીરી ખાક છે લાગી !
હવા તુજ વસ્લની પલટી, ચમન મ્હારો ગયો ફીટી ;
હવે આ હાડપિંજરને રહી અંજામની બરકત !
અરે ! એ મસ્ત યારીમાં ખુદાઈ શી હતી બરકત !
હવે તો બેહયાઇને રહી બેઝારીમાં બરકત !
રહેવું મોજમાં માશૂક — તને આમીન એ બરકત !
હમારી પાયમાલીમાં હસોને છે મળી બરકત !
અમીરી બા અને ઇજ્જત રહે હરગિઝ તુજ કાયમ !
ફકીરોની ફકીરીમાં ફકીરોને ખરી બરકત !
મગર અફસોસ—ઓ માશૂક ! હતું દિલ આ ઝબે કરવું—
નિવાઝી કોઇને તેને હતું ખેતરમાં દેવું !
પરન્તુ છેવટે , ભોળી ! હતું કહેવું રડીને કેઃ—
" અરે ! તું છે હજુ મ્હારો અને હું છું સદા ત્હારી. "

૧૬–૮–૯૫.

ગ્રામ્ય માતા

ઉગે છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં ,
ભૂરૂં છે નભ સ્વચ્છ, દિસતી એકે નથી વાદળી ;
થંડો હિમભર્યો વહે અનિલ શો ઉત્સાહને પ્રેરતો ,
જે ઉત્સાહ ભરી દિસે શુક ઉડી ગાતાં મીઠાં ગીતડાં !

મધુર સમય તેવે ખેતરે શેલડીના ,
રમત કૃષિવલોનાં બાલ ન્હાનાં કરે છે ;
કમલવત ગણીને બાલના ગાલ રાતા ,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે !

વૃદ્ધ માતા અને તાત તાપે છે શગડી કરી ,
અહો ! કેવું સુખી જોડું કર્તાએ નિરમ્યું દિસે !
ત્યાં ધૂલ દૂર નજરે ઉડતી પડે છે ,
ને અશ્વ ઊપર ચડી નર કોઈ આવે ;

ટોળે વળી મુખ વિકાસી ઉભાં રહીને ,
તે અશ્વને કુતૂહલે સહુ બાલ જોતાં !

ધીમે ઉઠી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી ;
વૃદ્ધ માતા નયન નબળાં ફેરવીને જુવે છે ;

ને તેનો એ પ્રિય પતિ હજુ શાન્ત બેસી રહીને
જોતાં ગાતો શગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે !

ત્યાં તો આવી પહોંચ્યો એ અશ્વ સાથે યુવાન ત્યાં ;
કૃષિક એ ઉઠી ત્યારે " આવો , બાપુ ! " કહી ઉભો .

" લાગી છે સુજને તૃષા, જલ જરી દે તું મને " બોલીને
અશ્વેથી ઉતરી યુવાન ઉભીને ચારે દિશાઓ જુવે ;
" મીઠો છે રસ ભાઇ ! શેલડી તણો " એવું દયાથી કહી,
માતા ચાલી યુવાનને લઈ ગઈ જ્યાં છે ઉભી શેલડી !

પ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા ,
છુરી વતી જરીક કાતળી એક કાપી ;
ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા
ને કૈં વિચાર કરતો નર તે ગયો પી.

" બીજું પ્યાલું ભરી દેને , હજુ છે સુજને તૃષા " ,
કહીને પાત્ર યુવાને માતાના કરમાં ધર્યું .

કાપી કાપી ફરી ફરી અરે કાતળી શેલડીની ,
એકે બિન્દુ પણ રસ તણું કેમ હાવાં પડે ના ? !

"શું કોપ્યો છે પ્રભુ મુજ પરે?" આંખમાં આંસુ લાવી,
બોલી માતા વળી ફરી છુરી ભોંકતી શેલડીમાં.

"રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ;
"નહીં તો ના બને આવું," બોલી માતા ફરી રડી.

એવું યુવાન સુણતાં ચમકી ગયો ને
માતા તણે પગ પડી ઉઠીને કહે છે:–
"એ હું જ છું નૃપ, મને કર માફ બાઈ!
"એ હું જ છું નૃપ, મને કર માફ ઈશ!

"પીતો'તો રસ મિષ્ટ હું પ્રભુ! અરે ત્યારે જ ધાર્યું હતું–
"આ લોકો સહુ દ્રવ્યવાન નકી છે એવી ધરા છે અહીં;
"છે ત્હોયે મુજ ભાગ કૈં નહિ સમો તે હું વધારૂં હવે,
"શા માટે બહુ દ્રવ્ય આ ધનિકની પાસેથી લેવું નહીં?

"રસે હવે દે ભરી પાત્ર બાઈ,
"પ્રભુકૃપાએ નકી એ ભરાશે;
"સુખી રહે બાઇ! સુખી રહો સૌ,
"ત્હમારી તો આશિષ માત્ર માગું!"

પ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
છુરી વતી જરી જ કાતળી એક કાપી;
ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
વ્હોળો વહે રસ, અહો! છલકાવી પ્યાલું!

૧૪–૧૦–૯૫.

बिल्वमंगल

છુપી ઊંઘે ઘનપડ મહીં તારલા વ્યોમઅંકે,
નિદ્રા મીઠી ગિરિ, નદી અને વિશ્વ આખું ય લે છે;
ને રૂપેરી શ્રમિત દિસતી વીજળી એક સ્થાને,
સૂતી સૂતી હસતી મધુરૂં સ્વપ્ન માંહીં દિસે છે!

આવી રાતે ધ્વનિ કરી મહા શ્યામ વ્હેતી યમુના,
તેના ખ્હોળા જલ ઉપરની ભેખડે કોણ છે આ ?
કૂદી નીચે જલ સમીપ તે માનવી આવી ઉભું,
ને શોધે છે કંઈ પણ કશું હાથ તેને ન આવ્યું.

એવામાં ત્યાં શબ જલ પરે કોઈ આવે તણાતું,
હોડી તેને સમજી જલદી જોરથી ઝાલી લીધું;
ને આ ચાલ્યો પુરુષ તરતો ઉપરે તેની બેસી,
હર્ષે બોલ્યો, "પ્રિય ! નકી થશે આજ તો આશ પૂરી."

ત્યાં તો અભ્રે ધવલ ભડકા વીજળીએ કર્યા શા !
તેથી સર્વે તરુ, નદી અને પ્હાડ તેજે છવાયાં;
ગાજી ઉઠ્યું ચમકી વન આ મેઘની ગર્જનાથી,
નિદ્રામાંથી મયૂર ટહુક્યા હર્ષથી જાગી ઉઠી !

છો ઉઠીને મયૂર ટહુકે, પ્હાડ ગાજે ભલેને !
તેમાંથી તે મગજ નરનું કોઈથી એ ન જાગે !
દૃષ્ટિ તેની શબ પર હતી ત્હોય જોઈ શકે ના !
છોને આખું જગત સળગી વીજળીથી બળે આ !

તેની પત્ની હૃદયવિભૂતિ સ્નેહની જે સરિતા,
તેની પાસે જીગર ધસડી જાય છે લેઈ હાવાં;
આલેખાયું હૃદયપટમાં ચિત્ર વ્હાલી તણું છે,
અંગોમાંથી જીવન સઘળું ત્યાં જ આવી રહ્યું છે.

દોરાતો આ પ્રિયજન કને આમ આશા ધરીને,
પ્હોંચી ઉભો શબ ઉપરથી ઊતરીને કિનારે;
પાસે મૂકી મૃત શરીરને મસ્ત પ્રેમી વદે છે :–
"દીવા મ્હારી પ્રિય સખી તણા ઓરડાના દિસે તે."

અન્ધારામાં ત્વરિત પગલે ડોલતો ચાલતો આ,
આવી પ્હોંચી પ્રિયગૃહ કને જોઈ ઊંચે ઉભો ત્યાં;
ગોખેથી ત્યાં લટકી ઝુલતું કાંઈ દોરી સમું છે,
ઝાલી તેને ઉપર ચડીને ગોખ માંહીં ઉભો તે.

દીઠી ! તેને હૃદય ધડકે જેમ ચીરાઇ જાતું,
દીઠી તેને અવયવ બધા પિગળી જાય છે શું;
દિસે તેને ચક્કર ફરતો કંપતો ઓરડો એ,
કામી પ્રેમી અનિમિષ રહી પ્યારીને નીરખે છે!

જોઈ લેજે ફરી ફરી સુખે પ્રેમનું સ્થાન પ્રેમે,
આવી મીઠી સુખની વખતે કોઈ વેળા ન આવે;
આવી પ્રીતિ તુજ ન વખતે હોય કાલે પ્રભાતે,
આ આશાનું મધુર સુખ તો આજ ઉડી જ જાશે.

જોઇ લેજે ફરી ફરી ભલે દૂરથી જોઈ લેજે,
ઇચ્છે તેવું સુખ અનુભવી આજની રાત લેજે;
ત્હારે માટે દિવસ ઉગતાં કાંઇ જૂદું જ ભાગ્ય,
ત્હારો નિર્મ્યો કરુણ પ્રભુએ કાંઈ જૂદો જ માર્ગ!

જોને ત્હારી યુવતી રમણી શાન્ત નિદ્રસ્થ આ છે,
ને વેલી શું શરીર સુખમાં શાન્ત શૈયા પરે છે;
નિદ્રા મીઠી કર સુખભર્યો ફેરવે છે કપાલે,
શું મૃત્યુથી કબજ થઇને અંગ સર્વે ઢળ્યાં છે!

નિદ્રાનું આ સુખ ત્યજી દઈ ઉઠીને સુન્દરી તું,
ચાંપી લેને હૃદય હૃદયે મિત્રનું સુન્દરી તું;
એ હૈયાનો રસ તુજ પરે ખૂબ વર્ષી રહ્યો છે,
રાત્રિના બે પ્રહર સુખમાં પૂર્ણ માણી હવે લે!

આ રાત્રિમાં તુજ પ્રિય કને મીઠડાં ગીત ગાવાં,
ત્હારી તેની જરૂર કરવી આજ તો તૃપ્ત આશા;
ત્હારે કાંઇ મધુર સુખમાં આજ છે ઝૂલવાનું,
કાલે તો કો નવીન રસના સિન્ધુમાં ડૂબવાનું.

પેલો કામી પુરુષ હજુ ત્યાં ગોખ માંહીં ઉભો છે,
તેનાં કામી પ્રણયી નયનો પ્રેમીને નિરખે છે;
ત્યાં દીવામાં ચડચડી મર્યું એક ભોળું પતંગ,
જોવા લાગ્યો સ્થિર નયનને ફેરવી ત્યાં યુવાન!

બોલી ઉઠયો, "અહહહ પ્રભુ ! સ્નેહની આ દશા શી ? !
" ઓહો કર્તા ! તુજ કરણીમાં આવી તે ક્રૂરતા શી ? !
" પ્રેમી ભોક્તા પ્રણયી હૃદયે ભોજ્યની પાસ આવે,
" તે ભોક્તાનું જિગર કુમળું ભોજ્ય તે કેમ બાળે ? !

" કાંઇ મીઠું સુખ નકી હશે પ્રેમીને બાળવામાં,
" ને કૈં તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમીને દાઝવામાં ;
" બાળી દે તો – પ્રિય સખિ–મ્હને !' એટલું બોલી દોડી,
સૂતેલીના હૃદય સહ તે ધ્રૂજતી છાતી ચાંપી !

જાગી બોલી ચમકી લલના, " જીવના જીવ મ્હારા !
" શું અત્યારે તુજ સખી કને આમ આવ્યો જ ? વ્હાલા !"
ને બન્ને એ હૃદય ધડક્યાં સાથ સાથે દબાઈ,
ભાને ભૂલી પ્રણયી સુખિયાં શાન્ત પામ્યાં સમાધિ.

આ બન્નેની દૃઢ ક્ષણ મહીં છૂટશે ગ્રન્થિ હાય !
કેવો મીઠો સમય સુખનો ત્હોય કેવો ક્ષણિક !
જૂનાં થાતાં મધુર સુખડાં ચિત્ત શોધે નવાંને,
ને આશામાં વખત સઘળો આમ પ્રેમી ગુમાવે !

સ્થાયી ક્યાંએ સુખ નવ મળે સ્થાયી આશા ન ક્યાંએ,
રે ! સંધ્યાની સુરખીવત સૌ સ્નેહના રંગ ભાસે ;
ને આશામાં મધુર સુખ તે તૃપ્તિમાં કેમ છે ના ?
રે ! ત્હોયે સૌ હૃદય ધરતાં તૃપ્તિની કેમ આશા ?

જે છે તે છે સુખ દુઃખ અને તૃપ્તિ આશા અહીં તો,
જે પામો તે અનુભવી સુખે સ્નેહી લેજો તમે તો;
સંયોગી ઓ સુભગ દિલડાં ! તૃપ્તિનું આજ લ્હાણું,
ઉઠો ઉઠો અતિ સુખ મહીં ભાન ના ભૂલવાનું.

ધીમે અશ્રીં રવિકર વતી પોયણી જેમ ખીલે,
બન્ને તેવી મૃગનયનીની આંખડી ઉઘડે છે ;
એ આંખો તો પીયૂષ પિયુનાં અંગને લેપી દેતી
ઓ આંખોમાં વશીકરણથી પ્રેમમૂર્છા વહેતી !

ને ઘેરાતાં નયન પિયુનાં ઊઘડયાં દીર્ઘ સ્નિગ્ધ —
અર્પી દેતાં હૃદય પ્રિયના પાદમાં જેમ હોય ;
પી લેઈને શરીર પ્રિયનું નેત્રથી નેત્ર ચોટયાં ,
મીઠા ભાવે રતિમય તહીં પૂર્ણ સત્કાર પામ્યાં.

એ દૃષ્ટિના અમીઝરણમાં ગાન દૈવી ગવાતું ,
બન્ને આત્મા રસમય થતાં ઐકયનું પાન થાતું ;
એ દૃષ્ટિમાં લય થઇ ગઇ વિશ્વની સૌ ઉપાધિ ,
વેળા વ્હેતી સતત ગતિએ તેમ ત્યાં સ્તંભી ઊભી .

ના ના રે રે ! વખતનદ તો જાય ચાલ્યો સપાટે ,
તે રોકાતો પલ પણ નહીં પ્રેમીનાં કાર્ય માટે ;
બિચારાંની સફળ ઘડીઓ લેશ ના દીર્ઘ થાતી ,
ઓહો ! એ તો જલદી જલદી આવી કે ઊડી જાતી.

જ્યારે બન્ને રસમય દિલો સાથ સાથે દબાયાં ,
ત્યારે તેના ગૃહ ઉપર કૈં વાદળાં દોડતાં'તાં ;
ને હાવાં તો ઘનદલ સહુ વિખરાઇ ગયાં છે ,
તારા સાથે શશી ચળકતો પશ્ચિમે ઊતરે છે .

ઓહો ! મીઠું જરૂર દિસતું તૃપ્તિનું આજ લ્હાણું ,
કેવું ઘેલું કૂદી કૂદી ઉડી ગીત ગાતું ચકોરૂં !
કેવાં નાચી પ્રતિ વીચિ ઉરે ચન્દ્રનું બિમ્બ ધારે !
ને વાયુના અધર ફરકે પુષ્પના ઓષ્ઠ સાથે .

હિમે ઢાંકયા ગિરિવર તણા શૃંગ શૃંગે શશી છે ,
ને ગુલ્મોના પ્રતિ પુલઉરે ભૃંગ બાઝી રહ્યા છે ;
આજે ક્યાંએ વિરહદુઃખનાં મ્લાનિ અશ્રુ છે ના ,
ક્યાંએ છે ના જગત પરની સર્વવ્યાપી કટુતા .

પૂર્વે લાલી ચળકતી દિસે આભમાં કેસુડાં શી ,
જે જોઇને કલરવ કરી ઊડતાં કૈંક પક્ષી ;
પિયુ સાથે શયન કરતી સાંભળી સુન્દરી તે
બોલી , " મ્હારા પ્રિયતમ ! ગઇ રાત્રિ ચાલી અરેરે ! "

બોલી ઉઠયો, "અહહહ પ્રભુ ! સ્નેહની આ દશા શી ?!
"ઓહો કર્તા ! તુજ કરણીમાં આવી તે ક્રૂરતા શી ?!
"પ્રેમી ભોક્તા પ્રણયી હૃદયે ભોજ્યની પાસ આવે,
"તે ભોક્તાનું જિગર કુમળું ભોજ્ય તે કેમ બાળે ?!

"કાંઇ મીઠું સુખ નકી હશે પ્રેમીને બાળવામાં,
"ને કૈં તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમીને દાઝવામાં;
"બાળી દે તો – પ્રિય સખિ–મ્હને !" એટલું બોલી દોડી,
સૂતેલીના હૃદય સહ તે ધ્રૂજતી છાતી ચાંપી !

જાગી બોલી ચમકી લલના, "જીવના જીવ મ્હારા !
"શું અત્યારે તુજ સખી કને આમ આવ્યો જ? વ્હાલા !"
ને બન્ને એ હૃદય ધડકયાં સાથ સાથે દબાઈ,
ભાને ભૂલી પ્રણયી સુખિયાં શાન્ત પામ્યાં સમાધિ.

આ બન્નેની દૃઢ ક્ષણ મહીં છૂટશે ગ્રન્થિ હાય !
કેવો મીઠો સમય સુખનો ત્હોય કેવો ક્ષણિક !
જૂનાં થાતાં મધુર સુખડાં ચિત્ત શોધે નવાંને,
ને આશામાં વખત સઘળો આમ પ્રેમી ગુમાવે !

સ્થાયી કયાંએ સુખ નવ મળે સ્થાયી આશા ન કયાંએ,
રે ! સંધ્યાની સુરખીવત સૌ સ્નેહના રંગ ભાસે;
ને આશામાં મધુર સુખ તે તૃપ્તિમાં કેમ છે ના ?
રે ! ત્હોયે સૌ હૃદય ધરતાં તૃપ્તિની કેમ આશા ?

જે છે તે છે સુખ દુઃખ અને તૃપ્તિ આશા અહીં તો,
જે પામો તે અનુભવી સુખે સ્નેહી લેજો તમે તો;
સંયોગી ઓ સુભગ દિલડાં ! તૃપ્તિનું આજ લ્હાણું,
ઉઠો ઉઠો અતિ સુખ મહીં સાન ના ભૂલવાનું.

ધીમે અર્ધી રવિકર વતી પોયણી જેમ ખીલે,
બન્ને તેવી મૃગનયનીની આંખડી ઉઘડે છે;
એ આંખો તો પીયૂષ પિયુનાં અંગને લેપી દેતી,
એ આંખોમાં વશીકરણશી પ્રેમમૂર્છા વહેતી !

ને ઘેરાતાં નયન પિયુનાં ઊઘડયાં દીર્ઘ સ્નિગ્ધ —
અર્પી દેતાં હૃદય પ્રિયના પાદમાં જેમ હોય ;
પી લેઈને શરીર પ્રિયનું નેત્રથી નેત્ર ચોટયાં ,
મીઠા ભાવે રતિમય તહીં પૂર્ણ સત્કાર પામ્યાં.

એ દૃષ્ટિના અમીઝરણમાં ગાન દૈવી ગવાતું ,
બન્ને આત્મા રસમય થતાં ઐક્યનું પાન થાતું ;
એ દૃષ્ટિમાં લય થઇ ગઇ વિશ્વની સૌ ઉપાધિ ,
વેળા વ્હેતી સતત ગતિએ તેમ ત્યાં સ્તંભી ઊભી .

ના ના રે રે ! વખતનદ તો જાય ચાલ્યો સપાટે ,
તે રોકાતો પલ પણ નહીં પ્રેમીનાં કાર્ય માટે ;
બિચારાંની સફળ ઘડીઓ લેશ ના દીર્ઘ થાતી ,
ઓહો ! એ તો જલદી જલદી આવી કે ઊડી જાતી.

જ્યારે બન્ને રસમય દિલો સાથ સાથે દબાયાં ,
ત્યારે તેના ગૃહ ઉપર કૈં વાદળાં દોડતાં'તાં ;
ને હાવાં તો ઘનદલ સહુ વિખરાઇ ગયાં છે ,
તારા સાથે શશી ચળકતો પશ્ચિમે ઊતરે છે .

ઓહો ! મીઠું જરૂર દિસતું તૃપ્તિનું આજ લ્હાણું ,
કેવું ઘેલું કૂદી કૂદી ઉડી ગીત ગાતું ચકોરૂં !
કેવાં નાચી પ્રતિ વીચિ ઉરે ચન્દ્રનું બિમ્બ ધારે !
ને વાયુના અધર ફરકે પુષ્પના ઓષ્ઠ સાથે .

હિમે ઢાંક્યા ગિરિવર તણા શૃંગ શૃંગે શશી છે ,
ને ગુલ્મોના પ્રતિ પુલઉરે ભૃંગ બાઝી રહ્યા છે ;
આજે ક્યાંએ વિરહદુઃખનાં મ્લાનિ અશ્રુ છે ના ,
ક્યાંએ છે ના જગત પરની સર્વવ્યાપી કટુતા .

પૂર્વે લાલી ચળકતી દિસે આભમાં કેસુડાં શી ,
જે જોઈને કલરવ કરી ઊડતાં કૈંક પક્ષી ;
પિયુ સાથે શયન કરતી સાંભળી સુન્દરી તે
બોલી , " મ્હારા પ્રિયતમ ! ગઇ રાત્રિ ચાલી અરેરે ! "

"આહા !" અન્તે જનહૃદયને બોલવાનું "અરેરે !"
ડંખી રહેતાં જીગર સુખમાં ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ આવે ;
આંસુડાં જ્યાં નયન પરથી હર્ષનાં ના સૂકાયાં,
ત્યાં તો નેત્રો દુઃખમય બને આંસુની ધારવાળાં !

ચોંટી ગ્લાનિ પિયુ હૃદયને સાંભળી તે "અરેરે,"
ને અંગોમાં દુઃખમય અરે ગ્લાનિની સુસ્તી આવે ;
ફેંકી દૃષ્ટિ અતિ દુઃખભરી પ્યારીનાં નેત્ર સામે,
જે દૃષ્ટિમાં દુઃખમય અસી વ્હાલનું વર્ષી રહે છે.

બન્ને ઉઠી શિથિલ પગલે ગોખમાં આવી ઊભાં,
ભારે હૈયે કુદરત તણું શાન્ત સૌન્દર્ય જોતાં ;
ઉગે છે ત્યાં જળહળ થતો પૂર્વમાં લાલ ગોળો,
નાચી રહે છે કિરણ સલિલે રેડતાં રંગ રાતો !

"કેવું, વ્હાલા ! ખૂબસુરત છે વિશ્વનું રૂપ ભવ્ય !
"નાચે કેવો સુખમય તહીં ઢેલ સાથે મયૂર !
"અશ્રુ ઝીલે પ્રિયતમ કને હેતથી તે મયૂરી ;
"ને તે દે છે મયૂર પ્રણયી પ્રેમની ચીસ પાડી

આભારે કે પ્રણયઉભરે શીષ નીચું નમાવે,
ને પ્યારાના હૃદય સહ એ સુન્દરી ગાલ ચાંપે;
ત્યાં તો "વ્હાલા ! સરપ લટકે ગોખની બારીએ છે,"
બોલી એવું કૂદી પડી નીચે સુન્દરી ગાભરી એ.

જોઈ તેને પ્રિયતમ કહે ઉરથી ઉર ચાંપી :
"આવ્યો હું તો ઉપર ચડી એ સાપને દોરી માની :"
સુણી આવું ચકિત થઈ ને મૂક વિચારતી કૈં,
ચિન્તાવાળાં સજલ નયને સ્વામીને જોઈ રહેતી.

ત્યાં હોલાયે છત ઉપરથી ઝૂલતો એક દીવો,
હાંડીમાંથી સરકી નિકળ્યો ધૂમ્રનો શ્યામ ગોટો;
તે જોઈને દૃઢ થઈ જરા ઉચ્ચરે આમ શ્યામા :--
"મ્હારા વ્હાલા ! સુર ! હૃદયથી દાસ તું ઈશનો થા !

"ફાની છે આ જગત સઘળું અન્ત આ જીવવાને,
"જે છે તે ના ટકી કદિ રહે સર્વદા કાલ ક્યાંએ;
"શોધી લેને પ્રિય પ્રિય સખે ! સર્વદા જે રહેશે,
"આશા તૃપ્તિ વિભવ સુખની તુચ્છ સૌ છોડી દેને !

"હું ત્હારી ને મુજ પણ સખે ! પ્રેમી આ દિલ ત્હારૂં :
"તે જાણીને હૃદય મમ તો આજ ચીરાઈ જાતું;
"ત્હારૂં તે ના તુજ રહી શકે તૂટશે સર્વ મ્હારૂં,
"માટે છોડી 'તુજ' 'મુજ' હવે દાસ થા ઈશનો તું.

"આ દીવો જો તુજ ગૃહ બધું તેજથી પૂરી દેતો,
"દીપ્તિહીણો તિમિરમય છે ધૂમ્ર તો અન્ત તેનો;
"ભોળા ત્હારા હૃદય સહ આ પ્રેમનું જે શરીર,
"તેનો વાયુ વતી ઉડી જતી આખરે અન્ત ખાક.

"શું કે હુંમાં ? સુખરૂપ તને દેહ આ ના થવાની,
વ્હાલા ! તેને મરણ પછી તો કાષ્ટમાં બાળવાની;
"ટેકો જ્યારે તુજ હૃદયનો કોઈ ક્યાં એ ન રહેશે,
"રોતાં ત્યારે જીવિત સઘળું પૂર્ણ તે કેમ થાશે !

તૈયારી તું પ્રિયતમ કરી મૃત્યુની લે અગાડી ,
" ને મ્હારો તું કર ગ્રહી મને સાથ લેને ઉપાડી ;
" તોડી ભીંતો તિમિરગઢની દિવ્ય સ્થાને ઉડી જા ,
" ને તે માટે સુર ! હૃદયથી , દાસ તું ઈશનો થા !

" તેં શીખાવ્યો રસ ઉર ભરી પ્રેમ સંસારનો જો ,
" દોરી જા તું મુજ ઉર હવે દૂર સંસારથી તો ;
" શું શીખાવું ? શિખવ મુજને પ્રેમ વૈરાગ્યમાં તું ,
" જાગી ચેતી ઉઠ ઉઠ હવે ઊંઘ વા સર્વદા તું ! "

ઊંડું ઊંડું હૃદય ઉતરી સાંભળી આ રહ્યું'તું ,
ને પ્રેમીના મગજ ઉપરે ઉષ્ણ લોહી ફરન્તુ ;
નિંદ્રામાંથી દિવસ ઉગતાં ઊઠતો જેમ હોય ,
રાતું તેનું મુખ ત્યમ દિસે શાન્ત ગંભીર ભવ્ય !

દૃષ્ટિ ફેંકી પ્રિયમુખ ભણી પ્રેમ ઔદાર્યભીની ,
બોલ્યો વાણી ગદ્ગદ થઇ મેઘની ગર્જના શી :–
" રે કલ્યાણી ! સખિ ગુરુ ! પ્રિયે પ્રેમની દિવ્ય જ્યોતિ !
" ત્હારે પન્થે વિહરીશ હવે જાળ જંજાળ તોડી !

" સંસારીને શિખવીશ હવે સ્નેહ , વૈરાગ્ય , ભક્તિ ,
" ને અન્તે હું મરીશ સુખમાં ઈશનું નામ બોલી ;
" ચાલો ચાલો નદીતટ પરે ઝુંપડી બાંધશું , ને
" વ્હાલા મ્હારા પરમ પ્રભુનાં ગીત ગાશું જ પ્રેમે !

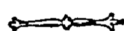
" શૃંગારી આ હૃદય તુજ ક્યાં ? શાન્ત વૈરાગ્ય તે ક્યાં ? !
" સંસારી આ તુજ હૃદયમાં જ્ઞાનનું ઊગવું ક્યાં ! ?
" શું વિચારૂં ? મુજ મગજ તો બાવરૂં આ બને છે ,
" શું વિચારૂં ? મુજ હૃદયમાં આંસુડાં ઊભરે છે !

" જન્મ ને જીવનાં કૃત્યો છે આકસ્મિક સૌ અરે !
" પાસા ફેંકે જનો સર્વદા દેવો હરિહાથ છે .
" કરૂં છું " ને " કર્યું છે મેં " , જૂઠું એ અભિમાન હા !
" કરી તે શું શકે પ્રાણી , આ અનન્ત અગાધમાં ? "

પણ પિયુકરમાં લટકી પડી ,—
" નહિ , પિયુ ! " લવતી રહી સુન્દરી !
પિયુ રહ્યો મુખ એ નિરખી , અને –
જલ તણી ઝરી પાંપણને ભરે !

૩૦–૧૧–૯૫ .

कन्या अने क्रौंच

ખળખળ વહે વ્હેળું ગાતું ધ્વનિ મધુરા જહીં ,
ફરફર સરે વાયુ ધીમે લતા તરુ ઝૂલવી;

રુચિર વનમાં તેવે જ્યારે ડુબે રવિ પશ્ચિમે ,
કિરણ કુમળાં પીળી પીળી પ્રભા રૂડી પાથરે !

વિટપ વિટપે વૃક્ષોની ત્યાં વિહંગ કૂદી રહ્યાં ,
મધુર ગીતડાં ગાઈ ભોળાં નવી પ્રીતિ બાંધતાં ;

ચિર સમય ઓ પક્ષી વ્હાલાં ! રહો તમ જોડલાં !
ચિર સમય ઓ સૌ પાંખે પાંખો રહો દૃઢ જોડતાં !

પણ વળી તહીં દૈવી મીઠા સ્વરો કંઇ આવતા ,
રમણીય પ્રભાની લાલીમાં મળી સહ રેલતા :

પરભૃત સમા કંઠે આવા સુનિર્જન સ્થાનમાં ,
મૃદુ મૃદુ વીણા સાથે ગાતી સુકોમળ કન્યકા !

ક્રૌંચી એક ફરે પાસે, કન્યાને પ્રિય તે હતી;
ફરે છે તે , ચણે છે , ને ખોળામાં વળી બેસતી.

વદનકમલે કન્યાના છે હજુ અનભિજ્ઞતા ,
દુઃખ નથી સહ્યાં સંસારી કે ન કૈં જ કઠોરતા ;

પણ સુખભરી બાલ્યાવસ્થા વહી ગઇ ગઇ છે , અને
મધુસમય શી યુવા તેના શરીર પર ઝુમે !

ન કિન્તુ પુષ્પો સૌ મધુસમયમાં પૂર્ણ ખીલતાં ,
ખીલેલાં પુષ્પો એ નવ સહુ મળે કંટક વિના ;

નયન રસિલાં ગોષ્ઠી મીઠી ચલાવી રહ્યાં હતાં,
હૃદય ધડકે—તે ભાવો એ ઉરે સમજ્યાં હતાં;
ગભરૂ ઉભયે મુગ્ધ પ્રેમી વદી પણ ના શકે,
કર કર વતી ચાંપી દેવા ન ધૃષ્ટ બની શકે.

પરન્તુ પ્રીતિમાં શરમ ટકી તે ક્યાં સુધી રહે?
તુફાની સિન્ધુની ભરતી અટકી તે ક્યમ શકે?
ચડેલાં ઉફાળે કુદરત તણે જ્યાં ઉર વહે,
વહે વ્હેતાં એ તો, જગતપ્રતિબન્ધે ન અટકે.

વહ્યાં વ્હેતાં એ ને શપથ પણ લીધા પ્રણયના,
હતું હૈયામાં તે ઠલવી પણ ચૂક્યાં કુસુમડાં;
ક્ષણો બે વીતી ને અધર અધરે એ દઈ ચૂક્યાં,
કુમારાં બન્ને એ દિલ હજુ કુમારાં પણ હતાં.

બગાડી દેવાને પ્રણયરસની દૈવી સરિતા,
વિકારો સંસારી જરી પણ અડ્યા ત્યાં નવ હતા;
હતાં અર્પી દેતાં હૃદય કુમળાં માર્દવભર્યાં,
હતી એ ઇચ્છા ને જગત તૃણ શું અન્ય ગણતાં.

બાતો કૈંક થઈ અને જીગરનાં ખુલ્લાં પડો એ થયાં,
તેમાંથી અતિ દિવ્ય કો રસ તણાં ફોરાં ઉડી ત્યાં રહ્યાં;
તે આત્મદ્વય એકમેક થઈને ઊંચે રહ્યા ઉડતા,
ઊડી પૂર્ણ અભેદના ઝળકતા આનન્દકેન્દ્રે ગયા.

ન લાગે કૈં વેળા પ્રણયી પ્રણયીથી મળી જતાં,
રહે ના કૈં ભીતિ રતિરસ તણું ઐક્ય બનતાં;
ભલે પ્રીતિ પ્હેલાં પરિચય કદી લેશ નવ હો,
ભલે પ્હેલી દૃષ્ટિ પ્રણય કરવાનો સમય હો.

અપેક્ષા પ્રેમીનું હૃદય ન પરીક્ષા તણી કરે,
વિના શંકા ક્યાંથી જરી પણ પરીક્ષા થઈ શકે?
અને કોઈ ડાહ્યાં કરી કરી કસોટી પ્રીતિ કરે,
અરે! ત્હોયે તેમાં બહુ જન બિચારાં રડી મરે.

પ્રણયી રસિલાં ! ઝુકાવ્યું તો ભલે તમ વ્હાણ આ,
બહુ બહુ ડુબ્યાં ને તો ભોળાં તમે તરી ઉતર્યાં ;
જગત હસશે, રોશો વ્હાલાં અને મરશો દુઃખે,
પણ પ્રણયના લ્હાવા લેવા સુમાર્ગ જ આ જ છે.

ધીમે ધીમે પણ રવિ હવે વ્યોમની મધ્ય આવ્યો,
ન્હાનાં મ્હોટાં શુક લપી જઈ છાયમાં આવી બેઠાં ;
કોઇ ક્યાં એ જરી નવ હલે કોઇ ક્યાંએ ન બોલે,
ન આવે જે ધ્વનિ લઘુ બધા શાન્તિનું રાજ્ય સ્થાપે.

પ્રિયતમ કરે ટેકો લેતી અને હસતી જરા
ગભરુ સરખી થાકી જેવી ઉઠી સુખી કન્યકા ;
ઉછળી ઉછળી જ્વાલામુખી શમે જ્યમ શાન્તિએ,
ત્યમ દિલ નવા પ્રેમે ઘૂમી અચેષ્ટ સમું બને.

પેલી ક્રૌંચી હવે જરા દુઃખ થકી નિવૃત્તિ પામી હતી,
તેને લેઈ યુવાન ઉઠી કરમાં તેની પ્રિયાના ધરી ;
બોલ્યો, " રે પ્રિય ! રે સખી ! તુજ થકી હા ! દૂર જાવું થશે !
" કિન્તુ હું દશ દિનમાં ફરી પ્રિયે ! આવી મળું તુજને ! "

આપતાં કોલ આ કિન્તુ કમ્પારી છૂટી અંગમાં ;
શંકા કાંઇ હતી હૈયે, છુપાવી પણ તે દીધી.

જૂઠું કેમ થવાય ના સમજતી કન્યા બિચારી હતી ;
જૂદાઇ કદિ આવશે ત્યમ વળી તે ધારતી ના હતી ;
હૈયું તો પિગળી ગયું નયનમાં અશ્રુ ભરાયાં અરે !
જાણે જીવ ઉડી જશે ફડફડી હૈયું ચીરાઇ જશે !

રજા ના દેવાયે, " પ્રિયતમ રહો ! " ના કહી શકે,
ગળે બાઝી બાઝી હઠ પણ કશો ના કરી શકે ;
બનેલાં રાતાં એ નયન રડતાં માત્ર વદતાં :—
" ત્વરા આવી શાને ? પ્રિયતમ ! ભલે જા રહી જરા. "

અને આવી આજ્ઞા પ્રણયી કદિ લોપી ક્યમ શકે ?
તહીં બન્ને બેઠાં પણ સુખ હવે ના કંઇ મળે ;

અમે જ્યાં પાસે વિકટ દુઃખ શિરે વિરહનું,
તહીં સ્વપ્નું એ ના કદિ મળી શકે લેશ સુખનું.
વળી યત્ને ના ના સુખ તણી પ્રતિભા ઉડી શકે,
બલાત્કારે પાછી મધુર ગત વેળા નવ મળે;
પળો નિર્માયેલી સુખ દુઃખ તણી ના ફરી શકે,
કદી સિન્ધુમાં ના ભરતી ચડતી ઓટ વખતે.
આવતા કષ્ટની કિન્તુ તૈયારી કરી એ શક્યાં,
પંપાળી પ્રેમથી હૈયાં, ઓછો ભાર કરી શક્યાં.

પણ વખત એ આવી પહોંચ્યો થવા વિખુટાં તણો,
ટમટમી રહ્યાં નેત્રે અશ્રુ, દિલે દ્રવતાં રહ્યાં;
હૃદયે હૃદયે ચંપાયાં ને છૂટાં થઈ એ ગયાં,
પ્રણયી નયનો છેલ્લી છેલ્લી સલામ કરી ચૂક્યાં.

અરે! એ કન્યાનાં મગજ દિલ આત્મા લઈ ગયો;
રહ્યું ખાલી ખોખું ઉદધિ દુઃખનામાં ઉછળતું;
ન મૂર્છા આવી કે મરણ નવ આવ્યું સુખભર્યું;
નિસાસો ના આવે, નયન થકી ના અશ્રુ ખરતું.

ઊંડું ઊંડું હૃદય ઉતરી કાંઈ વિચારતું 'તું;
વીતી વેળા પરથી પડ સૌ ખેંચી નિહાળતું 'તું;
પૂરાયું એ પણ જગતનું પિંજરૂં તોડી નાખ્યું,
પૂરાયું એ પણ નવ હતું કેદનું કષ્ટ જાણ્યું.

દૃષ્ટિ કન્યા તણી ત્યાં એ પડે છે ક્રૌંચી ઉપરે,
ખોળા માંહીં લઈ તેને, ધીમેથી કર ફેરવે.
બને છે દર્દ કૈં ઓછું દર્દીને દર્દી લાગતાં;
ભાગી કો દર્દમાં [illegible] પોતાનું દર્દ જાય છે.

" આશામાં છે દિવસ દશ આ ગાળવા માત્ર મ્હારે ,
" ત્હોયે શંકા મમ હૃદયમાં કાંઇની કાંઇ આવે ;
" પ્રીતિવાળું બીકણ દિલ આ વિઘ્ન કલ્પે હજારો ,
" રે ! આશાથી કઠિન વિધિએ વિઘ્નની બીક જોડી ! "

ઉઠી ધીમે નિજ ગૃહ ગઇ ક્રૌંચની સાથ કન્યા ,
થાકેલા એ દિલ પર ધરી હસ્ત સૂઇ ગઇ ત્યાં ;
આવી નિદ્રા સગજ દિલનું દર્દ સૌ દૂર કીધું ,
જ્ઞાનિના સૌ વિખરી પડદા મ્હોં પરે સ્મિત આવ્યું .

ક્રૌંચે તેની સખી પર ધરી ડોક લાંબી સુખેથી ,
નિદ્રા જેવી સુખદ મધુરી શાંતિ આવાહતી'તી ;
નિદ્રા લેજો : મધુર નકી છે ઊંઘવું જાગવાથી
જો છે મૃત્યુ મધુર વધુ આ વિશ્વમાં જીવવાથી .

ઉઠીને પણ એ ગઇ વન મહીં પ્રેમી મળ્યો જ્યાં હતો ,
નિદ્રા ઉડી ગઇ અને નવ પડ્યું કૈં ચેન તેને ગૃહે ;
સાથે ક્રૌંચી લઇ ગઇ પ્રિય થઇ તે તો દયાથી હતી ,
લીધું બીન હતું વળી હૃદયના ભાવો બજાવા તહીં .

નિત્યે આમ જ આવતી વન મહીં આશાભરી કન્યકા ,
સંધ્યાએ દિન એક પૂર્ણ બનતાં આનન્દ તેને થતો ;
બીજે કોઇ સ્થલે જરી હૃદય એ વિશ્રાન્તિ ના પામતું ,
બીજે કોઇ સ્થલે ન અશ્રુ પડતું આશાભર્યા પ્રેમનું .

મળ્યું જ્યાં પ્રેમી તે સ્થલ પ્રિય બને છે પ્રણયીને ,
ભરાયું જ્યાં હર્ષે જિગર ફરી યાચે સુખ તહીં ;
ખરે વૃક્ષો વેલી સમદુઃખિત ત્યાં સૌ જડ દિસે ,
તહીં હોનારાંની ઉપર અનુકમ્પા સહુ ધરે !

સ્મૃતિનાં બીબાં ત્યાં હૃદય પર ચોકખાં પડી શકે ,
અને મીઠી મીઠી સ્મૃતિ વિરહીનું તો જીવિત છે ;
કદી સંતોષી ના સ્મૃતિ થકી પરન્તુ દિલ બને ,
અરે ! તેને ખેંચી હૃદય ધડકીને તૂટી પડે !

* * * *

ખીલતી કળીને ભોગી ભૃંગે કહ્યો દિન આજ છે,
પ્રિયતમ તણો ભેટો થાવા વળી પ્રિય આજ છે;
દિવસ સઘળો આશા માંહીં ક્ષણો ગણતાં ગયો,
રવિ પણ ગયો, ના ના ત્હોયે પતિ નજરે પડ્યો!

તૃણ જરી હલે, વાયુ વાયે, ઉડે શુક કોઇ એ,
ધ્વનિ જરી થતાં હૈયું ભોળું અરે! ધડકી રહે;
"નકી નકી જ એ વ્હાલો મ્હારો," વદી ઉઠીને જુવે,
કંઇ નવ અરે! જોતાં બેસે, વળી ઉઠીને ફરે!

કંઇ પણ થતાં એવું હાવા ઉઠે નવ બાપડી;
પણ "જરૂર છે વ્હાલો આ તો" નકી ત્યમ ધારતી;
મૃગનયનને મીંચી ક્યારે થઇ ચૂપ બેસતી,
"નયન પ્રિયથી ચંપાશે આ," નકી ત્યમ માનતી.

નિચોવી અશ્રુને હૃદય નિજ કૈં ખાલી કરવા,
પછી વીણા લીધી રુદનમય તે નાદ કરવા,
ન ખાળી ધારા એ નયન પરથી પૂર વહતી,
ન કમ્પી છાતી કે અધર ફરક્યા ના દુઃખ વતી.

પ્રભુ! રોવું દેજે દરદમય ભોળાં જિગરને,
નકી રોવું એ તો તુજ હૃદયની આશિષ દિસે;
ચિતારાનાં ચિત્રે કવિત કવિનાં ને ધ્વનિ મહીં,
પ્રતિભાની લ્હેરો દરદમય મીઠું રુદન છે!

ભગિનિ ઓ કન્યા! ફરી ફરી ભલે તું ફરી રડે,
ભલે ખાલી હૈયું રડી રડી રડીને તુજ કરે;
મહા કષ્ટો સાથે રુદન પણ આપે પ્રભુ તને,
અને હૈયું ત્હારૂં રુદન વતી એ સાફ કરજે!

પણ હૃદયમાં રોતાં રોતાં નવીન થયું કશું,
પ્રિયતમ તણી છાયા જેવું પડ્યું નજરે કશું;
ઉડતી ઉડતી છાયા આવી ગઇ ઉડતી વહી,
નવ સ્મિત હતું ચ્હેરામાં વા હતું સુખ ના જરી!

કહી ગઈ અરે ! આવું, કે એ કહ્યું ત્યમ ધારતી :-
" દશ દિવસ આ વીત્યા, આવ્યો ! હવે મળવું નથી ! "
શરદી વતી એ કન્યા કમ્પી અતિ દુઃખમાં લવી :-
" દશ દિવસ આ વીત્યા, આવ્યો ! હવે મળવું નથી ! "

પડી એ બાપડી બાલા ધ્રૂજતી ધરણી પરે ;
ગયા એ તાર તૂટી ને વીણા એ કરથી પડી .

* * * *

એ વેળા એ તન ત્યજી ગયો પ્રેમી કન્યા તણો એ ,
કો શત્રુના કર વતી થયો શીશનો છેદ રે રે !
મૃત્યુ આવ્યું, પ્રિય નવ મળી, હોંશ પૂરી થઈ ના ,
" વ્હાલી, હું આ........" જીવ ઉડી ગયો એટલું બોલતામાં.

શંકા મૃત્યુની આ હતી હૃદયમાં જ્યારે પ્રિયાની કને
બોલ્યો, "હું દશ દિનમાં ફરી, પ્રિયે ! આવી મળું તુજને;"
કોઈ ગામ પરે ચડાઈ કરીને તે દી જવાનું હતું ,
ને એ પ્રેમ તણું રુધિર સઘળું ત્યાં અર્પવાનું હતું !

અર્પાયાં શિર ઝિંદગી રુધિર એ શોણિતની નીકમાં ,
તેને પ્રેમ અને છબી પ્રિય તણી ને હર્ષ હૈયે હતાં ;
યુદ્ધે બાહુ મચ્યો હતો પ્રલય શો સંહારમાં શત્રુના ,
ઉન્હા લોહી તણી હતી નિકળતી શેડો સહુ અંગમાં !

તેમાં ઇન્દ્રધનુ રૂડું ચળકતું સૂર્યે પુરેલું હતું ,
તેમાં છાપ પડી હતી હૃદયના ઔદાર્ય ને શૌર્યની ;
વીંઝાતાં વળી ખડગ એ રુધિરની શેડો મહીંથી હતાં ,
મ્હોં કૈં ભૂમિ પરે પડેલ શબનાં ધોવાઈ જાતાં હતાં .

શૂરા ત્યાં સુખથી પ્રહાર કરતા ને હર્ષથી ઝીલતા ,
શૂરા હર્ષથી મૃત્યુના સુખ મહીં જાતા અને આવતા ;
આ મૃત્યુ, બસ આ જ , મૃત્યુ જન સૌ ! જેથી ડરો છો તમે !
આ શૂરા, વળી આ જ શૌર્ય, જન સૌ ! જેને વખાણો તમે !

વખાણો ચાહો છો, વળી કયમ ડરો છો મરણથી ?
ત્હમારા લોહીથી વળી કયમ કરો સ્નાન સુખથી ?
બનો છો આ ભોળાં જન વતી ડરીને ખૂની તમે,
અરે ! વીરો શૂરા ! હ્રદય તમ તો ભીરુ ખરે !

ધરા માટે કાપી શિર જન તણાં તું કયમ શકયો ?
ધરા માટે પ્રેમી ! વિસરી તુજ વ્હાલી કયમ શકયો ?
પડી છે મૂર્છામાં તુજ પ્રિયતમા બાપડી અરે !
અરે ! તેના હૈયા ઉપર ખરડાયું રુધિર છે !

* * * *

"દશ દિવસ આ વીત્યા, આવ્યો ! હવે મળવું નથી !"
લવી ઉઠી વળી કન્યા બોલી, " અરે ! મળવું નથી !"
સ્મૃતિ નવ ખસે એ શબ્દોની, ડરે દિલ બાપડું,
નવ વળી શકે માની સાચો પ્રહાર પડેલ તે.

હરિ હરિ અરે ! છુપા ઘા આ ઘટે કરવા તને ?
પ્રણયી દિલને વિના દોષે ઘટે હણવાં તને ?
કદિ કંઇ હશે દોષો ત્હોયે ક્ષમા નવ શું ઘટે ?
તુજ સખત આ શિક્ષાથી રે વિધિ ! શુભ શું થશે ?

ઢુંઢે છે પ્રિયને વૃથા રખડતી આશા વિના બાપડી,
આશા મેળવવા ફરી હ્રદયને પ્રેરે વૃથા બાપડી ;
આશા જો ગઈ ને પડી જિગરમાં કૈં ફાળ પ્રેમી વિષે,
ચોંટી તો ઉખડે નહીં ફિકર એ યત્નો હજારો વડે.

આશાનો તન્તુ ત્હોયે ના, તૂટી છેક પડયો હતો ;
આશામાં ને નિરાશામાં, ઝિંદગી લટકી રહી !

આવી રીતે દિન પછી દિનો કષ્ટના કૈંક વીત્યા,
રીબાતું ને હ્રદય ઝુરતું ત્હોય તૂટી પડે ના ;
થાકેલી એ ભટકતી ઘણું કૌંચને સાથ લેઈ,
નિશાની એ પ્રિય તણી ગણી જોઈ તે રોઈ રહેતી !

આશા મીઠી કટુ થઇ હવે હોય હૈયું ન છૂટે,
જૂઠી તેને મગજ સમજે હોય હૈયું ન છોડે;
આશા એ તો મધુર કડવો અંશ છે ઝિંદગીનો,
છેદાયે ના જીવિત સુધી એ છેદતાં જીવ જાતો!

રોતાંરોતાં રવિઉદયથી અસ્ત તેના નિહાળ્યા,
રોતાંરોતાં શશી ઉદય ને અસ્ત તેના ય જોયા;
સ્પર્શ્યો જેને પ્રણયતણખો આમ તે ઝૂરવાનું,
સર્વાંગે આ અનલભડકે આમ એ દાઝવાનું!

ગમે તે વેળાએ જન કદિ અહીંથી નિકળતું,
કટુ કારી તેનું રુદન સુણીને તે અટકતું;
અને ઉઠી કન્યા પૂછતી પ્રિયનું નામ લઇને,
"કહીં દીઠો તેને?" જરૂર મળતું ઉત્તર "નહી"!

વળી રોતી ગાતી ભમતી હિજરાઈ ગળી જતી,
પડી છાની જોતી નભ પર જતી વાદળી વળી;
ઉઘાડાં નેત્રોથી કહીં વળી કશું ના નિરખતી,
મહા અન્ધારામાં ઉતરી ઉતરીને અટકતી.

સૂતી એક દિને હતી દુઃખ તણા અન્ધારમાં આમ એ,
તે છાયા તરતી હતી મગજમાં ચોંટી હતી દૃષ્ટિએ;
બીજું કો દિલ સ્નેહના દુઃખ વતી ત્યાં ધૂંધવાતું હતું,
કન્યાને પણ ભાન એ હૃદયનું કૈં એ રહ્યું ના હતું.

કપાતું રેંસાતું વિરહી દિલ એ ક્રૌંચડી તણું;
દિલાસો કે આશા વગર જીવતું એ ગરીબડું;
દયા કન્યાની એ ઉપર હતી તો તેથી પણ શું?
દિલાસોનું તેને પણ નવ હતું સાધન કશું.

વિના શક્તિ દિલાસોની દયા તો દુઃખ માત્ર છે:
દયાનાં અશ્રુમાં હોયે ઊંડી કાંઈ મીઠાશ છે!

જ્યારે કન્યા હૃદય સરસી ચાંપતી ક્રૌંચને આ,
ત્યારે કોઈ મધુર રસમાં ઝૂલતાં આર્દ્ર હૈયાં;

થંડી કાંઈ વ્રણ પર થતી ઔષધિ એ દયાથી,
ને ખોળામાં સુખમય બની કૌંચી તો સૂઈ જાતી.

હવે કન્યા આવો તુજ દિલ ન લ્હાવો લઈ શકે,
દયાની શાન્તિ એ અરર નહિ રહેશે તુજ કને;
કરી લે તૈયારી દુઃખમય થવાની ભગિનિ રે!
નિશાની છેલ્લી એ તુજ સુખ તણી આ ઉડી જશે!

વાગે છે પાંખ આકાશે ને કૌંચો ઉડતી દીસે;
કણકી એક તેમાંની આ નીચે ઉતરી પડે.

ઝડપથી ઉડી કન્યાની ત્યાં ચડી ગઇ કૌંચી એ,
હૃદય હૃદયે બન્ને કૌંચો દબાવી નીચે પડે;
દૃઢ દૃઢ અતિ લાંબી ડોકે પડી ગઇ ગ્રન્થિ છે,
ફડ ફડ થતી પાંખો મ્હોળી નીચે લડી આફળે.

ઝબકી ઉઠીને કન્યા તેને નિહાળતી ગાભરી,
પણ તુરત એ પ્રેમી જોડી તહીં પગમાં પડી;
નવ પછી હલી પાંખો ભૂરી, સ્ફુરી નવ છાતી વા,
જરી રુધિરનાં બન્ને નાકે ટીપાં દિસતાં હતાં.

ચક્કર ફરીને તેને કૌંચો સ્વમાર્ગ ઉડી ગઈ,
કલકલ થતા એ ટોળામાં હશે દિલ સૌ દુઃખી;
સુખ દુઃખ ભલે જે હો તે હો! સુખી મરનાર છે!
મરણ સુખમાં વીત્યું તો શી પછી દરકાર છે?

કન્યાથી આ હૃદય ભરતું દેખતાં મિષ્ટ લ્હાણું,
અંગો ન્હાનાં શિથિલ બનતાં ત્યાં જ બેસી જવાયું;
વીણા લેવા ફરી કર મહીં કાંઈ સામર્થ્ય આવ્યું,

" અરે ! હું જાણું છું, વિરહ પ્રણયીનું મરણ છે ;
" વળી જાણ્યું છે, કે મરણ વિરહીને સુખદ છે ;
" અરે ! કિન્તુ આશા મરણ વચમાં છે પડ ખરે ,
" મને તે કાં સોંપી ? મરણ નવ સોંપ્યું ક્યમ મને ?

" મળ્યાથી મૃત્યુ છે ! તુજ મરણ જાણ્યે મરણ છે !
" અરે ! એ જાણ્યાથી વધુ દુઃખદ આશા જરૂર છે ;
" સુખી તું છે જાણી મુજ દુઃખ સુખેથી ત્યજીશ હું ,
" અરેરે ! હું ધારૂં તુજ સુખ જ માટે જીવિત છું .

" નહીં બોલું, વ્હાલા ! 'ક્યમ દશ દિ તું નવ મળ્યો ?'
" રખે તેને માટે તુજ સુખ છુપાવી દૂર રહ્યો !
" અરે ! એ આશાના, પ્રિયતમ ! નકી વ્હેમ સઘળા ,
" ઠગાઉં છું ભોળી દૂષિત નવ હો તું, પ્રિય સખા !

" દુઃખી થાનારૂં છે દુઃખકર થનારાથી સુખિયું ,
" અને ઓ વ્હાલા ! હું દુઃખકર નથી ને સુખી જ છું ;
" છતાં હું જાણું કે દુઃખ દઈ મને તું સુખી બન્યો ,
" મરૂં તો સંતોષે ! સુખી બહુ તને ઈશ્વર કરો !

" કહે પ્રજ્ઞો કે ના પ્રણય કરશો વ્યક્તિ સહ કો –
" ઘટે બ્રહ્માંડોના પ્રતિ જીવ પરે પ્રેમ સરખો ;
" વળી ગુણો સાથે અનુભવી કહે પ્રેમ કરવા ,
" બધાં વારે વ્યક્તિ સહ પ્રીતિ કરી કેદ પડવા .

" ગુરુ લાધ્યો આવો અનુભવી તને શું ? પ્રિય સખે !
" કહ્યું સાચું તેણે , મમ અનુભવે તેમ જ કહે !
" તને સ્વસ્તિ ! સ્વસ્તિ ! પ્રણય તુજ તેવો ખિલવજે ,
" બધામાં હું એ તો મુજ હૃદયને ના વિસરજે .

" ભલે એ સત્તાથી સહુ જીવનું કલ્યાણ કરજે ;
" ભલે આ હૈયાનો બલિ વત ગણી ભોગ કરજે ;

છતાં રહેરો ત્હારો રુદન કરતાં જોઈ અમને;
જરા ઝંખાયો ને ખડખડી હસી તું ફરી અરે !

ન ત્હારી માતાનો જખમ કદિ રૂઝ્યો જિગરનો ;
છતાં છુપાવા એ કરતી બહુ યત્નો મુજ થકી ;
ન રોવાતું હુંથી, "રુદનવતી થાશે દુઃખી પ્રિયા,"
અરે ! એવું ધારી ખમખમી રહેતું હૃદય આ.

પરાણે શે આવે રુદનમય હૈયે સ્મિત ભલા ?
હસ્યાથી એ છુપું પ્રણયી થકી હૈયું કયમ રહે ?
કશું કો દી છાનું પ્રિય થકી ન જ્યાં હોય દિલનું,
તહીં પ્રેમી ક્યાંથી જરી પણ શકે વેશ ભજવી ?

પ્રિયાના હૈયાનું દરદ સઘળું હું સમજતો ;
અને આ હૈયાનું સમજતી પ્રિયા કષ્ટ સઘળું ;
નથી છાનું હુંથી નિજ દરદ તે એ સમજતી,
નથી છાનું તેથી દરદ મુજ તે હું સમજતો.

છતાં ખોલી તેનો ભરમ નવ ભાંગ્યો કદિ અરે !
અચમ્બો પામું છું પ્રણયીથી બન્યું એ કયમ હશે ?
કહે છે લોકો, કે દુઃખકથનથી તો સુખ મળે,
અરે ! તો તે શાન્તિ પણ ન કદિ કાં મેળવી અમે ?

ઉમેરો કૈં થાશે રુદન વતી પ્રેમી હૃદયમાં,
અમે એ ભીતિથી સમજણ છતાં ચૂપ જ રહ્યાં ;
અમે સાથે રહેતાં ગુમસુમ કલાકો કંઈ જતા,
પરાણે શોધીને વિષય પછી કૈં વાત કરતા.

અરે ! આવી રીતે દિવસ બહુ લાંબા ગત થયા,
ગયા ન્હોતા ઝાઝા પણ બહુ ગયા એમ દિસતા ;
ઉદાસી એ આવ્યા દુઃખી દિવસ વર્ષાઋતુ તણા,
અને ઘેરાયેલું ઘન વતી રહેતું નભ સદા.

મચેલું અન્ધારૂં અતિ અતિ હતું એક દિવસે,
પડે ધારા તેથી જલમય બન્યું'તું જગત, ને

બહુ પાસે આવી ગડગડ થતી વાદળી ફરે,
અહો ! ગોળા મ્હોટા નભ ઉપરથી શું રડી પડે !

તને છાતી સાથે દબવી મમ બેઠી પ્રિય હતી,
અને હું બેઠો'તો મુજ કર મહીં પુસ્તક લઈ;
હતી થંડી તેથી શગડી બળતી'તી ગરમ ત્યાં,
અને અંગારાની પ્રસરી હતી લાલી તુજ મુખે.

ઉઠી ઓચિન્તી ત્યાં શયનગૃહમાં એ જતી રહી,
ગઇ તે શાને તે તુરત સમજ્યો હું મન મહીં,
ગયો હું એ ઉઠી શયન પર એ જ્યાં પડી હતી,
અને દીઠી તેને રુદન કરતી ને હિબકતી.

ઉપાડી વ્હાલીને હૃદય સરસી ચાંપી કુમળી,
અને રોવા દીધી સુખમય બની જ્યાં સુધી હતી;
મને તો રોવાનું હૃદય ગળતાં ભાન ન હતું,
છતાં એ રોઈને હૃદય મમ ખાલી થઈ ગયું.

અરે ! જેને માટે બહુ દુઃખ સહ્યું તે થઇ ગયું,
થયું ને તે સાથે દુઃખ પણ બધું એ ઉડી ગયું;
પછી ઢોળી પ્રીતિ ગત કુસુમની તું ઉપર, ને
ગયેલાને ભૂલી તુજ પર ધરી આશ સઘળી.

પછી બાપુ અશ્રુ ફરી કદિ ભરાયાં ન હૃદયે,
પ્રભુ જાણે કેવાં સુખમય બન્યાં'તાં ફરી અમે;
પછી વર્ષા મ્હાણી તુજ સહ અને એ પ્રિય સહે,
સુખે ચુમ્બી લેતાં ફરી વળી શીખ્યાં'તાં અધરને.

હતા કિન્તુ આવા દિવસ બહુ થોડા તકદિરે,
બહુ થોડા તો ના પણ સુખથી થોડા બહુ દિસે;
પછી લેવાયું એ પ્રિય શરીર ઝીણા જ્વર વડે,
અહો ! આજે કાલે હૃદય સમજ્યું કે સુખ થશે.

મનાયું ના હુંથી સુપરત થશે તું મુજ કરે,
અને માતા ત્હારી જગત ત્યજીને સ્વર્ગ વસશે;

મનાયું ના તે તો પણ બની જતાં માનવું પડ્યું ,
અને સોંપાયેલું ધન ગયું આજ સઘળું .

ગઇ એ ત્યારે તું, પ્રિય ! મરણ શું તે સમજતી ,
" નહીં માતા પાછી કદિ પણ મળે " એ સમજતી ;
અને ત્હારૂં મ્હોં તો રડીરડી બન્યું લાલ સઘળું ,
ન જોવા તે સામે જરી પણ હતી શક્તિ મુજમાં .

થયું મ્હારૂં તો જે અનુભવી બધા એ સમજશે ,
કહું શું ? રે યાદી ઉચિત નવ એ લાવવી દિલે !
અરે ! એ વેળાથી હૃદય સઘળું આ તુજ થયું ,
છતાં માની ખામી કદિ પણ અરે ના પૂરી શક્યું .

ન રોતી તું ત્હોયે દિલ તુજ નિસાસાભર હતું ,
અરે ! એ વેળાથી ગરીબ તુજ મ્હોડું થઇ ગયું ;
હતી તું એ શીખી દુઃખ તુજ છુપાવા ગરીબડી ,
છતાં ઊંડા છાના રમત કરતાં શ્વાસ મૂકતી .

નિસાસા લેતાં ને રમત કરતાં તું સૂઇ જતી ,
અને ત્યારે ત્હારૂં રુદન કરતો મુખ નિરખી ;
બરે ! બચ્ચાં પાસે રુદન કરવું પાતક ગણી ,
અરેરે ! ના ધોયું તુજ મુખ કદી મેં રુદનથી .
હવે તો તું વ્હાલી મુજ પ્રિય તણી થાપણ જતાં ,
ઘટે ભૂલી જાવો દુઃખમય ઇતિહાસ સઘળો ;
કહે છે " પ્રીતિ " તે જગત પર તો રાગ જ બધો ,
ખરી પ્રીતિમાં ના કદિ પણ રહે કષ્ટભડકો .

ભણ્યો તુંથી આજે પ્રણય કરવા આ જગતથી ,
ત્યજી સ્વાર્થી અશ્રુ પિગળીશ દયાના રુદનથી;
અહીં ત્યાં સર્વેમાં અનુભવીશ હું પ્રેમમયતા ,
વિના સ્વાર્થે ભાગી બનીશ સહુના હું રુદનમાં .

હવે સુસ્તી છોડી લૂછીશ જગનાં અશ્રુ સઘળાં ,
બની અંગારો હું ભળી જઇશ દાવાનલ મહીં ;

અરે ! ઊંઘ્યો ઝાઝું , પણ થઇ પૂરી છે રજની આ,
નવા સૂર્યે પૂર્યું નવીન અજવાળું હૃદયમાં .

હવે જાણું છું કે પ્રતિ ગતિ તણી છે અસર , ને
બધાં બ્રહ્માંડોને અસર કરનારી પ્રતિ ગતિ ;
ગમે તેવી ન્હાની કૃતિ અસર વિના નવ રહે ,
ગમે તેવું ન્હાનું જન શુભ બહુ એ કરી શકે .

જરા ફેંકયે ખૂણે અગર વચમાં કોઇ પથરો ,
વહે કુંડાળું તે ઉદધિ સઘળામાં નકી નકી ;
ભલે ના દેખાયે , પણ અસર તેની જરૂર છે ,
મહા તેવી રીતે જનકૃતિ તણી એ અસર છે.

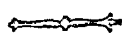
નકી માનું છું કે અસર વળી સર્વે અમર છે ,
ન એ બ્રહ્માંડોના પ્રલય બનતાં એ કદી ખસે ;
રહેશે જે તત્ત્વો અતિ અતિ અતિ સૂક્ષ્મ જગનાં ,
રહેશે તેમાં એ અસર સઘળી સૂક્ષ્મ બનીને .

અરે ! આવું છે તો રડીશ નહિ હું તો કદિ હવે ,
હવે ના કમ્પાવું કરચલી પડેલા અધરને ;
હવે તો જ્યાં સુધી મમ જીવિતનું તેલ બળશે ,
અરે ! ત્યાં સુધી હું ઘૂમીશ પ્રીતિદાવાનલ મહીં !

૫–૨–૯૬.

बेकदरदानी

બેકદરની બેકદર હું કૈં કદર ન કરી શક્યો ,
બેકદરના વસ્લમાં હું બેકદર માર્યો ગયો !
કદરદાનીની કદર જે તે કદરદાની ખરી ,
બેકદરદાની નકી છે બેકદરથી ઇશ્ક તો !

જૂઠી લ્યાકતને નમી કુરનિશ હજારો મેં કરી ,
તાઝીમ ન માશૂકે લીધી ! મોહતાજ હું તે કાં બન્યો !

સુખન મ્હોબતનાં કહ્યાં તે ઝિદ મહબૂબે ગણી ,
તકદીર ! રે બરબાદ કીધી યારીની એ ગુફ્તગો !

નઝર દિલ મેં આ કર્યું તેને ય બસ રિશ્વત ગણી ,
ફરમાન રુખસતનું મળ્યું , હું ત્હોય કાં ઊભો રહ્યો !

મુનાસિબ આ દિલ ઉપર તેને હતું થાવું ફિદા ,
બરદાસ્ત કેં એવી થશે ઇતબારમાં હું એ રહ્યો !

આ મુલાયમ દિલ અરે કાતર મૂકીને કાતર્યું ,
તેનેય ન્યામત માનીને આજીજી હું કરતો રહ્યો !

અફસોસ ! છે ઝુલ્મી તણા ઇકબાલમાં કેં રોશની ,
નહિ તો અહો ! નાહક ફિસાદે હું ફસાઈ કાં પડ્યો !

શયતાન લેવા ઇશ્કની ગેબી બલાનું ક્યાં ચડ્યું ?
કેં ખાતરી કીધા વિના એ આતશે હું ક્યાં પડ્યો ?

મોજૂદ છે ગુલ લાખ આ ગુલઝારમાં જ્યાં ખાર ના ,
મોજૂદ આ દર ગુલ ઉપર ચોંટી રહી તે માખીઓ !

મ્હારી તલાશે તો મને આ ખાર કાં લાધ્યો, ખુદા ?
વળી શી રહી ખૂબસુરતી તેની અણી ઉપર અહો !

મેં કેં જ શંકા ના કરી યા કંઇ તસલ્લી ના થઇ ,
મળી માહિતી મુજને હવે "બાતલ જહાંથી હું થયો" !

મ્હારી સિફારશ ખુદ જિગર મહબૂબનું કરતું હતું ,
આહ તેની એ તરફ થઇ સખ્ત એ દિલદાર તો !

મ્હારા જિગરખૂનનો કરીને હોજ તેમાં નાહી તે ,
ને તે હમાસે હું વળી જાદૂથી ખેંચાઇ પડયો !

ત્યાં શું કર્યું ? ત્યાં શું થયું ? તેનું ન ભાન કશું રહ્યું !
ત્યાંથી શિતાબી નિકળી ગાફિલ હું ગાંડો થયો !

કૌવત ગયું ને મર્ઝ ચોંટયો ! ગઇ સનમ તો દૂર દૂર !
આ નેક દિલ કુટકી ગયું ! તેનો હિમાયતી કોણ કો ?

દે શુક્ર ઓ વાલી ખુદા ! ગમખાર બેગાના પરે,
તેને સમાલી લે, બન્યો દરવેશ તે તો ઈશ્કનો !

બેકદરના યારને ના છે સનમ, ના છે ખુદા,
વા ના ઈબારત દર્દનું કૈં તાન ગાવાને, અહો !

તો ઠીક છે, તું ઠીક છે, તું પાંખડી ઘેલાઈની,
ઓઢી તને મૂંગો રહી રોતો રહું હું એકલો !

રોવું થયું હાસિલ છે આ ખૂનને ટીપે ટીપે,
હસતી ભલે ગો બેકદર ! હું બેકદર રોતો ભલો !

૯ – ૨ – ૯૬.

માફી

દરગુઝર કર એ ખતા તો દરગુઝર કરવી ઘટે !
કર ખૂન ત્હોયે ના ખૂની તું : એ સજા એ ઠીક છે !

આ ખૂન ને આ ઝિંદગી લે તો નથી તુજને હરામ,
લે તો ખુદા નાખુશ નથી ફરિયાદ યા મ્હારી ન છે !

દિલ કુમળું તુજ કમ્પતાં ત્યાંથી ઝર્યો મીઠો શરાબ,
તે જામ તેં મુજને ધર્યું, "દિલદાર પી લે" બોલીને !

કમબખ્ત મેં ઢોળી દઈ, "જા જા જલાવી દે" કહ્યું,
એ માફ કર એ માફ કર દાનાઈથી હેવાનને !

એ જામના કટકા પરે તુજ ચશ્મથી પાણી પડયું,
તે મોતીડાં ચાંપી દઈ ચાલ્યો ગયો હું તો અરે !

લિબાસ લેઈ ફકીરનો તું હું પછાડી આથડી,
ઈતરાઝીની તેના ઉપર ઢોળી બૂરી ગરમી અરે !

ત્હારા નિખાલસ દિલપરે મેં તો કરી બજી બેશુમાર,
ખૂને જિગર પીવા થયો તૈયાર ખામોખા અરે !

ત્યાં એ ખડી થઈ બન્દગી તુજ આંખમાં આંસુ ભર્યાં,
એ જોશના એ જોરથી ખુરકો ગયો ભીંજાઈ એ !

આ સખ્ત સીનાનો જતાં કિલ્લો તૂટી પણ આખરે,
ત્હારા તુફેલે હૂર અય ! નનીહત મળી આજે મને !

રે ! લફ્ઝ કહેવા ઇશ્કની મ્હારી ન છે કૈં એ મજાલ,
"આ ઘાતકી દિલ રાખ તું," એ બોલવા હિમ્મત ન છે !

ઇશ્કના ચોગાનમાં ઝાલિમ નકી પ્હેલો ન હું,
જે છે વફા તેને જફા એ તો ખુદાઇ દોર છે !

ગુલ વીંધીને ગેંદો કરે એ ઝુલ્મ ઝાહિર છે અહીં,
ગુલ ચશ્મથી ના ચાંપવાની એબ આદમ જાતને !

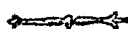
પણ આ જહાંમાં માફી તો નૂર અલ્લાહનું નકી,
હા ! બેહયાઇ ઇશ્કદારીમાં ભળીને જ્યાં પળે !

તો માફ કર ! દિલદાર થા ! ગઈ ગુઝરી તું ભૂલી જા !
આ બેવફા બન્દો હવે ઉગારી લે ઉગારી લે !

૨૦ – ૨ – ૯૬.

एक स्वप्न

અહો ! કેવું મીઠું મમ જીવિતવ્હેણું વહી જતું !
અરે ! તેમાં કેવું વિષ ભળી ગયું ક્યાંથી કડવું !
અહો ! એ રાત્રિથી સમજણ પડી આ જગતની,
અને એ ગાફેલી મધુર સઘળી એ ઉડી ગઈ !

હતો મ્હારી નિદ્રા ઉપર શીતળો ચન્દ્ર દ્રવતો,
હતો વાયુ થંડો ફરરફર કરીને સરકતો;
હતો વ્હાલો ન્હાનો મમ ઉર પરે હસ્ત પ્રિયનો,
હતો ક્યાં એ ના ના હૃદય પર છાંટો દુઃખ તણો.

અમે ઊંઘ્યાં ત્યારે સ્મિતભર હતાં મ્હોં મલકતાં,
હતી ચિન્તા ના ના જરી પણ કશાની મગજમાં;
અરે! તેમાં ક્યાંથી દુઃખમય થયું સ્વપ્ન મુજને?
નથી એ ભૂલાતું: હજુ પણ પીડે છે જિગરને!

*   *   *   *

અહાહા! મેં દીઠાં વન, વળી વને કૈંક ઝરણાં,
ઝરાની ગુફામાં ખળખળ થતા ધોધ પડતા;
શિકારે ઉડન્તાં ઘુવડ રજનીમાં ઘુઘવતાં,
પતંગો વૃક્ષોમાં ઉડી ઉડી મશાલો પ્રકટતાં!

તહીં સર્પાકારે વહી જતી હતી એક સરિતા,
તરંગો વિલાસી કૂદી કૂદી રમન્તા વહી જતા;
પડી કો પોલાણે ધ્વનિ કરતી શેવાલ પર તે—
અહો! વૃદ્ધાવસ્થા અતિ દુઃખભરેલી જ્યમ રડે!

શિલાઓમાં ક્યારે રમત અથવા નૃત્ય કરતી,
હજારો શેડો ત્યાં શશીમય બનીને ઉછળતી,
અને તાળી દેતી દ્રુમકર ફૂડાં પર્ણ પર તે—
મીઠી બાલ્યાવસ્થા હસતી નિજ માર્ગે જ્યમ વહે.

સપાટી સીધીમાં વહતી પછી ધીમે મદભરી,
બધાં ગુલ્મોને ને કુમળી કળીઓને દિલ ધરી;
બધી એ છાયામાં પ્રણયરસ મીઠો ટપકતો,
યુવા જેવા તેના વહનમય પોતે થઈ જતો.

પ્રિયાની વાણી શું ઝરણધ્વનિમાં કાંઈ સુણતાં
દ્રવી મ્હારો આત્મા ચૂપ થઈ રહ્યો શાન્ત સ્થિર ત્યાં;
ડર્યો મ્હારો આત્મા રુદન કરતી સાંભળી પ્રિયા,
અને ચોકખા આવા મમ શ્રવણમાં અક્ષર પડ્યાઃ—

"ઝરા! રે વ્હેનારા! ગહન તુજ છે ગૂઢ વહવું;
"ક્યા માર્ગે ત્હારૂં વિમલ જલ વ્હે છે ખળકતું?

" રહી ચોક્કખી તું માં મમ જીવિતની છે પ્રતિકૃતિ ,
" અરે ! ચિતારાએ કયી કલમથી કેમ ચિતરી ?

" મહા અન્ધારી આ તુજ સલિલની શાન્ત ચૂપકી ,
" મને આંજી દે તે તુજ વીચિ તણી દિવ્ય ઝળકી ;
" ફુવારા , ને ધોધો , વમળ , વળી વાંકી તુજ ગતિ ,
" બધાં એ ત્‍હારાંની મમ હૃદય એ એક જ છબી !

" ભરાયું આ મીઠું તુજ જલ કઈ વાદળી વતી ?
" તને ચૂસી ઘૂમે નભ ઉપર તે વાદળી કઈ ?
" ભરાયું ક્યાંથી ને મુજ હૃદય ક્યાં ખાલી બનશે ?
" અરે ! તેનો પત્તો નભ વિણ ન બીજો દઈ શકે .

" હવે મ્હારૂં હૈયું તુજ કુલ પરે શાન્ત બનશે ,
" હવે શ્વાસોની એ જરી નવ રહેશે ગતિ મને ,
" ખરેલી વ્હાલાંથી જરદ તુજ હું પત્ર સરખી ,
" અરે ! હું તો કોઇ પવનલહરી છું ભટકતી " !

" હું ત્‍હારો મકરન્દ છું , અનિલની તું લ્હેર મીઠી ભલે ,
" તું જો પર્ણ ખરે , અરે ! હૃદય આ હું હું બની તો બળે ;
" હૈયું તું સરિતા તણું ભરી અને પીનાર હું મેઘ છું ,
" તારા દિલની છાપ જ્યાં ભરી રહે આકાશ તે હું જ છું " !

કહેવા બોલ આ કિન્તુ શક્તિ ના જરીએ હતી ;
ના જાણ્યું મેં થયું શું કે અક્ષરે ના વદી શક્યો .

છેલ્લાં શ્વાસો કર દિલ પરે મૂકીને લેતી'તી એ ,
ન્હાનું ન્હાનું દુબળું દુબળું અંગ તેનું હતું એ ;
શૈયા તેની કુલ પર હતી , શાન્ત મૂર્તિ હતી એ ,
કોઈ તેનું જગત પર ના એમ રે ધારતી એ .

નિરાશા આશાની સૂઇ ગઇ હતી પીડ દિલમાં ,
ન શાન્તિમાં તેને દુઃખ ભય રહ્યાં ધ્વંસ કરવા ;
ફરી એ અંગોથી જરી જરી હતું ચેતન થતું ,
જહીં સુધી છેલ્લે મધુર વદને હાસ્ય ચમક્યું !

જેનું શૃંગ હતું ઝીણું લટકતું ઝાંખું દૂરે પશ્ચિમે,
જેની સાથ રહ્યો હતો કિરણમાં અન્ધાર ગૂંથાઇને;
તે મીઠા શશી ઊપરે નયન એ છેલ્લાં વિરામ્યાં હતાં,
ને તેની સહ ગોષ્ઠી કૈં પ્રણયની મીઠી મચાવી રહ્યાં.

ભરાયું એ જ્યારે ગિરિખડકમાં શૃંગ શશીનું,
ફરન્તું 'તું ત્યારે શિથિલ ગતિએ રક્ત પ્રિયનું;
પછી નીચે નીચે ઉતરી પડતો એ શશી હતો,
હતો ઊંડો ઊંડો પ્રિય ઉદરમાં શ્વાસ ફરતો.

શશીના છેડાનાં જરીક જ હતાં બિન્દુ દિસતાં,
રહ્યા એ નાડીમાં પ્રિય જીવનના એ જ ધડકા;
પછી અન્ધારામાં કુદરત બધી આંધળી બની,
અને અન્ધારામાં પ્રિયરહિત હું એ થઇ રહ્યો.

પડ્યો જાણે હું તો દરદમય આંખો સળગતો,
પડ્યો હું મૂર્છામાં નવીન કંઇ ભૂતો નિરખતો;
વળી એ સ્વપ્નામાં દુઃખમય ઉગ્યો સૂર્ય બળતો,
ઉઠી તેની હુંફે "પ્રિય! પ્રિય!" કહી સાદ કરતો.

ઓચિન્તો હું ચમકી ઉઠતાં પાસથી હંસ કોઇ
ઉડી ચાલ્યો ફડ ફડ કરી શ્વેત પીંછાં પસારી;
મ્હારી દૃષ્ટિ ઉડતી ગતિની સાથ ચાલી ઉડન્તી;
ને હૈયું એ સળગી ઉઠતાં નિકળી ઝાળ આવી:—

"ઉડી ઝટ જજે ત્હારી હંસી પછી તુજને મળે,
"હૃદય રસીલું એ હું ધારૂં તને નક્કી નોતરે;
"ચપલ નયનો તેનાં તુંને તહીં અભિનન્દશે,
"ધવલ વળી એ ગ્રીવા બાઝી રહે તુજ કંઠને.

"ભટકીશ અહીં! તું ઉડી જા! નથી મુજ હંસલી!
"ભટકીશ અહીં ખાલી ભૂરી ભમે જ્યમ વાદળી!
"અનિલલહરી ઉડી જાતાં પરાગ પડ્યો ધૂળે,
"હૃદયરસ આ મ્હારો તેવો મળ્યો રજમાં હવે!

"મુજ તરસને છીપાવાની ગઈ સરિતા સૂકી,
"ભટકી ભટકી પ્યાસો પ્યાસો જવું તરસે મરી;
"મમ હૃદયનાં નીલાં પર્ણો જતાં સઘળાં ખરી,
"મરણઝરણું ખેંચી જાશે રડીશ તહીં સુધી."

*　*　*　*

સુંઆઇ આ જતાં હૈયું, હું જાગી ચમકી ઉઠયો;
ધડકતું હતું લોહી, વેદના દિલમાં હતી.

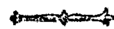
પછી ઊઠી જોયું વદન પ્રિયનું ચન્દ્ર સરખું,
અને ગાલે ઓષ્ઠે ફરી ફરી સુખે ચુમ્બન કર્યું;
છતાં એ પીડા તો કદિ નવ ખરી આ જિગરથી,
ખરે! એ ગાફેલી મધુર સઘળી એ ઉડી ગઈ!

હરિ! હરિ! અરે! અન્તે શું છે? ન સૂઝ કશી પડે!
મરણ નકી છે! રે! પ્હેલું કો ન અને પછી કોણ છે?
પ્રથમ કદિ હું, વ્હાલીનું તો થશે પછી શું પ્રભુ?
પ્રથમ કદિ એ, રે! તો મ્હારૂં થશે પછી શું પ્રભુ?

૩–૩–૯૬.

પ્રેમની ઓટ

તુજ પ્રેમ લાગી થઈ ઓટ, સખે!
મમ પ્રેમની આ ભરતી ઉપડે!

વીચિઓ દિલની મમ ક્યાં ઠરશે?
ઘુઘવાટ હવે જઇ ક્યાં પ્રસરશે?
હતી હોંશ મઝીં ભરી બાથ, સખે!
મમ ખાલી પડયા પણ હાથ, સખે!

થઈ દૂર, સખે!
થઈ દૂર, સખે!

વિષ ઘોળી મને ક્યમ આપ ? સખે !
વ્યવહારી બન્યો પ્રણયી ટળીને !
વ્યવહાર શિખાવ મને ન, સખે !
તુજ પ્રૌઢ થયું દિલ, બાલક હું;
બન પ્રેમી ફરી બની બાલ, સખે !
"તુજ લાયક હું ન" કહીશ નહીં,
તુજ એ વદવું નહિ પ્રેમ, સખે !
"નથી પ્રેમ ઘટ્યો" કહી કેમ શકે ?
ક્યમ કારણ હુંથી મનાય ? સખે !
તુજ કારણ લાખ મને ન રુચે !
નહિ કારણ પ્રેમ કદી સમજે !

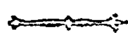
ફરી નેત્ર ગયું !
ફરી દિલ ગયું !

તુજ કાગળમાં મુજ નામ ફર્યું !
હજુ "પ્રેમ ફર્યો ન" કહે તું, સખે !
હજુ સાબિત શું કરવું'તું ? સખે !
તુજ પ્રેમની ઓટ થઈ જ, સખે !

૮ - ૩ - ૯૬.

ક્ષમા

દુઃખ તુંથી ન થાય મને કદિ એ !
કદિ દે દુઃખ તો સુખી તે જ દુઃખે !
પછી માફ કરૂં તુજને શું ? સખે !
વિણ બીજ તરુ ઉપજે કદિ એ ?
જગમાં કદિ માફી મળે ન, સખે !
મળી માફી ભલે સહુ લોક કહે !

દિલ દાગ પડયો "ન પડયો" ન બને
પછી માફ કરે જગ ક્યાંથી ? સખે !

વિસરી ન જવાય બનેલ બિના !
પછી "માફ થયું" ક્યમ થાય ? સખે !

તૂટી દોર ગયો !
પછી એક થયો !

કહિં એમ બનેલ, સખે ! કહિ છે ?

પડી ગાંઠ ભલે !
પડી સાંધ ભલે !

પણ દોર તૂટેલ તૂટેલ રહે !
બનશે નહિ તે બનશે ન, સખે !
પણ માગ ક્ષમા મુજ ના કહિ તું !
નથી કાંઈ તૂટયું પછી સાંધીશ શું ?
વિણ દર્દ દવા કરવી ન ઘટે,
વિણ દર્દ દવા કડવું વિષ છે.
જન માફી ભલે પ્રભુતા ગણતાં !
પણ એ જ ક્ષમા મુજ છે દુખડાં !

ક્યમ દોર વણી જન તોડી શકે ?
ક્યમ અર્પી દીધેલ લઈ જ શકે ?
વળી દે ! વળી લે ! ફરી દે ! ફરી લે !
સહુ એ જ બુરાઈ ફૂડાઈ, સખે !

મધુરી નદીઓ દરિયે મળતી,
મધુરી મટીને કડવી બનતી !
પણ ના દુઃખ કૈં દિલમાં ધરતી !
નવ પાછી ફરે ! નવ માફ કરે !

સુખ પ્રેમી હિયે !
દુઃખ પ્રેમી હિયે !

પણ લાગણી એક જ એક રહે !
નવ માફીની કૈં જ જરૂર રહે !
ખરી એ જ પ્રીતિ ! ખરી એ જ ક્ષમા !
પછી માફ કરૂં તુજને શું ? સખે !
નથી માફ કર્યે ખરી માફી, સખે !

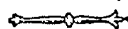
ખરી પ્રીતિ, સખે !
ખરી માફી, સખે !

હૃદય આ દિલમાં નકી એક રૂપે !
પછી માફ કરૂં તુજને શું ? સખે !
ફરી માફ ધરૂં પ્રીતિ કેમ ? સખે !

૧૫ – ૩ – ૯૬.

हृदयत्रिपुटी

રમતી'તી અહો ! વિશ્વબાગમાં !
" શીતલ છાંયડો ત્યાં મને હતો !
" નવ હતું કશું ભાન તાપનું !
" નવ હતી મને લૂ કદી અડી !

" પણ, પ્રભુ ! પ્રભુ ! કેમ શી રીતે ?
" ઝપટ એકમાં અગ્નિમાં ધરી !
" નવ બળું હજુ ! ખાક ના ઉડે !
" હૃદય પિગળી ના વહે અરે ! "

ઝીણા આવા રુદનસ્વર આ કુંજ માંહીથી આવે,
નીલાં તેની ઉપર તરુઓ શીષ નીચાં નમાવે !
ના છે રાત્રિ દિવસ નથી વા સૂર્ય વા ચન્દ્રમા ના,
કિન્તુ તેના ઝળઝળ થતા તેજમાં વિશ્વ ન્હાતું.

કુંળી સંધ્યા છ વરસની એ બાપડી કન્યકાના,
ગાલે ઓઠે શરીર ઉપરે ફેરવે હસ્ત સ્નેહે !

દિલ દાગ પડયો “ ન પડયો ” ન બને
પછી માફ કરે જગ કયાંથી ? સખે !

વિસરી ન જવાય બનેલ બિના !
પછી “ માફ થયું ” કયમ થાય ? સખે !

તૂટી દોર ગયો !
પછી એક થયો !

કહિં એમ બનેલ, સખે ! કહિં છે ?

પડી ગાંઠ ભલે !
પડી સાંધ ભલે !

પણ દોર તૂટેલ તૂટેલ રહે !
બનશે નહિ તે બનશે ન, સખે !
પણ માગ ક્ષમા મુજ ના કહિ તું !
નથી કાંઈ તૂટયું પછી સાંધીશ શું ?

વિણ દર્દ દવા કરવી ન ઘટે,
વિણ દર્દ દવા કડવું વિષ છે.
જન માફી ભલે પ્રભુતા ગણતાં !
પણ એ જ ક્ષમા મુજ છે દુખડાં !

કયમ દોર વણી જન તોડી શકે ?
કયમ અર્પી દીધેલ લઈ જ શકે ?
વળી દે ! વળી લે ! ફરી દે ! ફરી લે !
સહુ એ જ બુરાઈ કૂડાઈ, સખે !

મધુરી નદીઓ દરિયે મળતી,
મધુરી મટીને કડવી બનતી !
પણ ના દુઃખ કૈં દિલમાં ધરતી !
નવ પાછી ફરે ! નવ માફ કરે !

સુખ પ્રેમી દિયે !
દુઃખ પ્રેમી દિયે !

પણ લાગણી એક જ એક રહે !
નવ માગણીની કૈં જ જરૂર રહે !
ખરી એ જ પ્રીતિ ! ખરી એ જ ક્ષમા !
પછી માફ કરૂં તુજને શું ? સખે !
નથી માફ કર્યે ખરી માફી , સખે !

ખરી પ્રીતિ , સખે !
ખરી માફી , સખે !

હૃદય આ દિલમાં નકી એક રૂપે !
પછી માફ કરૂં તુજને શું ? સખે !
ફરી માફ ધરૂં પ્રીતિ કેમ ? સખે !

૧૫ - ૩ - ૯૬ .

हृदयत्रिपुटी

રમતી'તી અહો ! વિશ્વબાગમાં !
" શીતલ છાંયડો ત્યાં મને હતો !
" નવ હતું કશું ભાન તાપનું !
" નવ હતી મને લૂ કહીં અહીં !

" પણ , પ્રભુ ! પ્રભુ ! કેમ શી રીતે ?
" ઝપટ એકમાં અગ્નિમાં ધરી !
" નવ બળું હજુ ! ખાક ના ઉડે !
" હૃદય પિગળી ના વહે અરે ! "

ઝીણા આવા રુદનસ્વર આ કુંજ માંહીથી આવે ,
નીલાં તેની ઉપર તરુઓ શીષ નીચાં નમાવે !
ના છે રાત્રિ દિવસ નથી વા સૂર્ય વા ચન્દ્રમા ના ,
કિન્તુ તેના ઝગઝગ થતા તેજમાં વિશ્વ ન્હાતું .

કુંળી સંધ્યા છ વરસની એ બાપડી કન્યકાના ,
ગાલે ઓઠે શરીર ઉપરે ફેરવે હસ્ત સ્નેહે !

" ઇચ્છે તું તુજ તે બનું, સખી બનું, માતા, ભગિની બનું,
" રોવું ના! પણ કોઇ જો દિલ મળે તો ત્યાં વિરામી જવું."

હૃદયરસ દ્રવેલો બાલકી પી રમાનો,
હિબકી હિબકી રોતી, રોઇ હૈયું ઠલાવ્યું;
રુદન મધુર લાગે કોઇ જો પ્રેમી લાધે,
રુદન જરૂર આંહીં પૃથ્વીમાં સ્વર્ગઅંશ. | ૫

" અશ્રુ લૂછી રમા બોલી, " ત્હારૂં નામ કહે, સખિ!"
" શોભના", બાલિકા બોલી પાછી ચૂપ થઇ રહી.

" બાપુ! બોલ હવે! નહીં દુઃખ વતી આવું પીડાવું ઘટે,
" બાપુ! બોલ હવે અને જલદી તું વૃત્તાન્ત ત્હારૂં કહે;"

કમ્પી ગાત્ર ગયાં અને હૃદયના તારો ઝણેણ્યા, છતાં
લૂછી અશ્રુ ગરીબ ગાલ પરથી બોલી ધીમે શોભના:–

" ડર હતો દિલે, મેં સુણ્યું હતું,
" મરણને છતાં જાણતી નહીં!
" રુદન મેં દીઠું, દેખી બ્હીતી 'તી!
" રુદન મેં કદી ના કર્યું હતું!

" પૂછતી માતને, 'મૃત્યુ શું? કહે!'
" રડી રહેતી એ! ના કહ્યું કદી!
" 'કયમ રડે? કહે! બોલતી નહીં!
" રુદન મૃત્યુ હું જાણતી નહીં!

" ડરતી કાં રડયા જોઇ મા મને,
" સમજું હું હવે, ના સુણ્યું કદી!
" મમ પિતા ગયા ગામ જ્યારથી
" રડતી મા સદા જોઇ સુજને!"

" રડતી મા સદા", બોલતાં રડી,
ગરીબ શોભના બોલતી વળી:–

“ ‘તુજ પિતા ગયા ગામ છે,’ કહ્યું !
“ ક્યમ જઉં હું ગળ્યું વેણ માતનું ?

“ પણ કદી ફર્યો ગામથી નહીં ,
“ નયનમાં રહ્યાં અશ્રુ માતને !
“ રમત તો મને ભાવતી નહીં !
“ રમતી રે ! છતાં સાથ મ્હારી તે !

“ ઉધરસે પછી મા ગઈ ગળી ,
“ ગઈ ગળી અને ના ફરી વળી !
“ રુદન માતનું દૃષ્ટિ આગળે ,
“ કદિ કદિ અરે ! ના ભુલાય એ !

“ મુજ સહે રહી વૃદ્ધ ડોશી કો ,
“ મુજ પડોશમાં એ રહેતી 'તી ;
“ પછી ગઈ કહીં મા ન જાણું હું !
“ નવ પછી દીઠી મા અરે ! અરે !

“ પૂછતી હું, ‘ કહીં મા ગઈ ? કહો ! ’
“ ‘ તુજ પિતા ગયા એ જ ગામમાં ! ’
“ રડતી ડોશી ને રોતી હું વળી !
“ દિવસ એમ કૈં દુ:ખના વહ્યા !

“ દિવસ એક એ ડોશીમા હતાં !
“ સૂઈ જતાં મને ચુમ્બીને કહ્યું :—
“ ‘ તુજ પિતા મર્યા ! મા મરી અરે !
“ ‘ મરી જ જાઉં છું આજ હુંય તે !
“ ‘ કદિ નહીં અમે આવશું અહીં !
“ ‘ તુજ હવે નથી કોઈ વિશ્વમાં ! ’
“ રડી રડી અરે ! હું પડી ગઈ ,
“ ઉઠી અને હતું કોઈ પાસ ના !

“ રડી મરૂં મને કોઈ ના રટે !
“ કહી શકું નહીં શું થયું પછી ! ”

" ઇચ્છે તું તુજ તે બનું, સખી બનું, માતા, ભગિની બનું,
" રોવું ના ! પણ કોઇ જો દિલ મળે તો ત્યાં વિરામી જવું."

હૃદયરસ દ્રવેલો બાલકી પી રમાનો,
હિબકી હિબકી રોતી, રોઇ હૈયું ઠલાવ્યું;
રુદન મધુર લાગે કોઇ જો પ્રેમી લાધે,
રુદન જરૂર આંહીં પૃથ્વીમાં સ્વર્ગઅંશ.

" અશ્રુ લૂછી રમા બોલી, " ત્હારૂં નામ કહે, સખિ !"
" શોભના", બાલિકા બોલી પાછી ચૂપ થઇ રહી.

" બાપુ ! બોલ હવે ! નહીં દુઃખ વતી આવું પીડાવું ઘટે,
" બાપુ ! બોલ હવે અને જલદી તું વૃત્તાન્ત ત્હારૂં કહે;"

કમ્પી ગાત્ર ગયાં અને હૃદયના તારો ઝણેણ્યા, છતાં
લૂછી અશ્રુ ગરીબ ગાલ પરથી બોલી ધીમે શોભના :–

" ડર હતો દિલે, મેં સુણ્યું હતું,
" મરણને છતાં જાણતી નહીં !
" રુદન મેં દીઠું, દેખી બ્હીતી 'તી !
" રુદન મેં કદી ના કર્યું હતું !

" પૂછતી માતને, 'મૃત્યુ શું ? કહે !'
" રડી રહેતી એ ! ના કહ્યું કદી !
" 'ક્યમ રડે ? કહે ! બોલતી નહીં !
" રુદન મૃત્યુ હું જાણતી નહીં !

" કરતી કાં રડયા જોઇ મા મને,
" સમજું હું હવે, ના સુણ્યું કદી !
" મમ પિતા ગયા ગામ જ્યારથી
" રડતી મા સદા જોઇ મુજને !"

" રડતી મા સદા", બોલતાં રડી,
ગરીબ શોભના બોલતી વળી :–

" 'તુજ પિતા ગયા ગામ છે,' કહ્યું !
" ક્યમ જૂ હું ગણું વેણ માતનું ?

" પણ કદી ફર્યા ગામથી નહીં,
" નયનમાં રહ્યાં અશ્રુ માતને !
" રમત તો મને ભાવતી નહીં !
" રમતી રે ! છતાં સાથ મ્હારી તે !

" ઉધરસે પછી મા ગઈ ગળી,
" ગઇ ગળી અને ના ફરી વળી !
" રુદન માતનું દૃષ્ટિ આગળે,
" કદિ કદિ અરે ! ના ભૂલાય એ !

" મુજ સહે રહી વૃદ્ધ ડોશી કો,
" મુજ પડોશમાં એ રહેતી 'તી ;
" પછી ગઈ કહીં મા ન જાણું હું !
" નવ પછી દીઠી મા અરે ! અરે !

" પૂછતી હું, 'કહીં મા ગઈ ? કહો !'
" 'તુજ પિતા ગયા એ જ ગામમાં !'
" રડતી ડોશી ને રોતી હું વળી !
" દિવસ એમ કૈં દુઃખના વહ્યા !

" દિવસ એક એ ડોશીમા હતાં !
" સૂઇ જતાં અને ચુમ્બીને કહ્યું :–
" 'તુજ પિતા મર્યા ! મા મરી અરે !
" 'મરી જ જાઉં છું આજ હુંય જો !
" 'કદિ નહીં અમે આવશું અહીં !
" 'તુજ હવે નથી કોઇ વિશ્વમાં !'
" રડી રડી અરે ! હું પડી ગઈ,
" ઉઠી અને હતું કોઇ પાસ ના !

" રડી મરૂં અને કોઇ ના રડે !
" કહી શકું નહીં શું થયું પછી !"

" ઇચ્છે તું તુજ તે બનું, સખી બનું, માતા, ભગિની બનું,
" રોવું ના! પણ કોઇ જો દિલ મળે તો ત્યાં વિરામી જવું."

હૃદયરસ દ્રવેલો બાલકી પી રમાનો,
હિબકી હિબકી રોતી, રોઇ હૈયું ઠલાવ્યું;
રુદન મધુર લાગે કોઇ જો પ્રેમી લાધે,
રુદન જરૂર આંહીં પૃથ્વીમાં સ્વર્ગઅંશ.

" અશ્રુ લૂછી રમા બોલી, " ત્હારૂં નામ કહે, સખિ!"
" શોભના", બાલિકા બોલી પાછી ચૂપ થઇ રહી.

" બાપુ! બોલ હવે! નહીં દુઃખ વતી આવું પીડાવું ઘટે,
" બાપુ! બોલ હવે અને જલદી તું વૃત્તાન્ત ત્હારૂં કહે;"

કમ્પી ગાત્ર ગયાં અને હૃદયના તારો ઝણેણ્યા, છતાં
લૂછી અશ્રુ ગરીબ ગાલ પરથી બોલી ધીમે શોભના:–

" ડર હતો દિલે, મેં સુણ્યું હતું,
" મરણને છતાં જાણતી નહીં!
" રુદન મેં દીઠું, દેખી બ્હીતી 'તી!
" રુદન મેં કદી ના કર્યું હતું!

" પૂછતી માતને, 'મૃત્યુ શું? કહે!'
" રડી રહેતી એ! ના કહ્યું કદી!
" 'ક્યમ રડે? કહે! બોલતી નહીં!
" રુદન મૃત્યુ હું જાણતી નહીં!

" કરતી કાં રડ્યા જોઇ મા મને,
" સમજું હું હવે, ના સુણ્યું કદી!
" મમ પિતા ગયા ગામ જ્યારથી
" રડતી મા સદા જોઇ મુજને!"

" રડતી મા સદા", બોલતાં રડી,
ગરીબ શોભના બોલતી વળી:–

“ ‘તુજ પિતા ગયા ગામ છે,’ કહ્યું !
“ ક્યમ જૂ હું ગણ્યું વેણ માતનું ?

“ પણ કદી ફર્યા ગામથી નહીં,
“ નયનમાં રહ્યાં અશ્રુ માતને !
“ રમત તો મને ભાવતી નહીં !
“ રમતી રે ! છતાં સાથ મ્હારી તે !

“ ઉધરસે પછી મા ગઈ ગળી,
“ ગઇ ગળી અને ના ફરી વળી !
“ રુદન માતનું દૃષ્ટિ આગળે,
“ કદિ કદિ અરે ! ના ભૂલાય એ !

“ મુજ સહે રહી વૃદ્ધ ડોશી કો,
“ મુજ પડોશમાં એ રહેતી ’તી ;
“ પછી ગઈ કહીં મા ન જાણું હું !
“ નવ પછી દીઠી મા અરે ! અરે !

“ પૂછતી હું, ‘કહીં મા ગઈ ? કહો !’
“ ‘તુજ પિતા ગયા એ જ ગામમાં !’
“ રડતી ડોશી ને રોતી હું વળી !
“ દિવસ એમ કૈં દુઃખના વહ્યા !

“ દિવસ એક એ ડોશીમા હતાં !
“ સૂઇ જતાં અને ચુમ્બીને કહ્યું :–
“ ‘તુજ પિતા મર્યા ! મા મરી અરે !
“ ‘મરી જ જાઉં છું આજ હુંય જો !
“ ‘કદિ નહીં અમે આવશું અહીં !
“ ‘તુજ હવે નથી કોઇ વિશ્વમાં !’
“ રડી રડી અરે ! હું પડી ગઈ,
“ ઉઠી અને હતું કોઇ પાસ ના !

“ રડી મરૂં અને કોઇ ના રડે !
“ કહી શકું નહીં શું થયું પછી !”

જલ વહે વહે ચાર નેત્રથી,
દુઃખી વધુ હશે કોણ એ મહીં ?

થાય છે પ્રેમ હૈયામાં ભક્તિથી, રસૈક્યથી ;
દયાની પ્રેમઉત્પત્તિ તે જૂદી જ નકી નકી.

સખી પાસે બન્ને શિથિલ પગલે પ્હોંચી ગઇ ત્યાં,
રમાને બોલાવે "સખિ! સખિ!" કહીને રમતી સૌ ;
રમાને જોઈને સખી જરી વદી એક હસીને,
"અકેલી તું તો રહે સગપણ થયું જ્યારથી, સખિ!"

રમાએ શોભનાને ત્યાં ઓળખાવી અને રડી ;
સખીઓ ચૂપ ઉભી ત્યાં, દયાથી પિગળી બધી.

એવામાં તરુઓ મહીં ઉડી ઉડી કૈં આગિયા આવતા,
પાંખોના ચળકાટ અક્ષર લખે જાણે સુનેરી રૂડા ;
તેઓને નિજ હાથમાં પકડવા દોડે સખી સૌ તહીં,
જોઈ સ્નિગ્ધ દયાર્દ્ર વ્હાલથી ધીમે ન્હાની કહે શોભના :—

"અડકશો નહીં! ઝાલશો નહીં!
"સુખથી જે ફરે તે ભલે ફરે!
"ન સપડાવશો! એ ડરે નકી!
"ફીટી પડે અરે! હર્ષ તે તણો!

"ચળકતી અને દૂરથી રૂડી
"રજ ખરી જશે જો અડો તમે!
"અડકશો નહીં! ઓ સખિ! સખિ!
"સુખથી એ ફરે તો ભલે ફરે!"

છોડી ખેલ દઈ તુર્ત સ્નેહે કો સખી બોલતી :—
"દુઃખી જે હોય તે જાણે પારકાંનાં દુઃખો નકી."

નિજ ગૃહે જલદીથી ચાલી પ્હોંચી ગઈ સૌ,
ગરીબ ગઈ ગૃહે એ શોભના તો રમાને ;

નિજ દુઃખ વતી તેણે સર્વને દુઃખી દીઠાં,
ભળી ગઇ સહુ સાથે દિન થોડા મહીં એ.

ગયાં બે ચક્ર વર્ષોનાં ફરી તે રાત્રિ ઉપરે;
શોભના બાપડી કાંઈ શીખી'તી હસતાં હવે.

*   *   *   *

સૂતાં છે સહુ શાન્તિમાં, રજની તો થોડી વહી છે ગઈ,
મીઠી વાયુની મન્દ લ્હેર વહતી નિદ્રાની પાંખો સમી;
નિઃશ્વાસો મૂકતી અને દુઃખી દિલે સ્ત્રી કો રમાને ગૃહે,
કુસુમ જે વરસે અને ટસટસે તે મેઘ જોતી ફરે.

તેનું ભવ્ય લલાટ વીજળી સમું અન્ધારમાં દિસતું;
તેમાં રેખ પડી રહી હૃદયના ઔદાર્ય ને શૌર્યની;
કાળાં વસ્ત્ર મહીં રહેલ મુખ એ લાંબા ઇતિહાસની,
વાતો કૈંક પરે વિચાર કરતું, છે શાન્ત ત્હોયે હજી.

પણ હૃદય પીડે તે કાંઇ છે દર્દ તાજું,
અગર કંઈ થવાનો આજ કે કાલમાં ઘા;
ડસડસી દિલ તેનું અશ્રુને થોભી રાખી,
"જઇશ! પ્રિય! અરેરે! કાલ તું!" એમ બોલે.

"પરણીને જશે કાલે રમા ઘેર પતિ તણે!
"જશે કેમ દિનો મ્હારા?" બોલી માતા રમા તણી.

સૂતી હતી નહીં, જાગતી હતી,
ગરીબ બેય એ – શોભના, રમા;
રડી રડી હતી શાન્તિ મેળવી,
પણ દિલો થયાં ખોખરાં હતાં.

"ક્યમ થશે? સખિ! કેમ કાઢશું
"દિવસ આપણા મા વિના અરે?

"ક્યમ થશે તને ? શું થશે મને ?
"સમજ ના પડે ! દિલ આ બળે !

"રુદન આ દિસે ઝિંદગી તણું !
"રુદનમાં ડૂબી ઝિંદગી દિસે !
"રુદન જન્મીને મેં સદા કર્યું !
"રુદન આપશે શું તને પ્રભુ !

"હસીશ તું સખિ ! હું પરે સદા,
"રુદન તો કરૂં હું ભલે સદા !"
કહી રડી પડી શોભના, અને
સુણી રડી પડી બાપડી રમા !

માતા તે સાંભળી વાતો આવી ત્યાં ઓરડા મહીં;
ને બોલે કંઠ ભારેથી અશ્રુ લૂછી રમા તણાં:–

"કહું શું હું ? બાપુ ! ઉઘડી મમ હૈયું નવ શકે !
"જશે તું તો કાલે ! સુખી બહુ તને ઈશ્વર કરે !
"હજુ ન્હાની તું છે ! સમજણ વિનાનું દિલ હજુ !
"તરી જાવું ઊંડું જગતઉદધિનું જલ રહ્યું.

"સખી આવે સાથે, દિલ ન કદિ તેનું દુભવજે,
"મરી જાશે એ તો નજર તુજ જો કૈં જ ફરશે !
"હવે સોંપું છું આ ગરીબ કર તેના તુજ કરે,
"ગણી તેને ત્હારી સુખદુઃખ તણી સાથી કરજે."

કહેવાનું વધુ તે તો અશ્રુપૂર વતી કહ્યું;
ઉત્તરે નેત્ર ભીનાંએ અશ્રુપૂર વતી દીધું.

ઓહો ! વિયોગ દિલને કરી ના શકે શું ?
પંઝા મહીં વિરહના પડતું નહીં શું ?
તેનાં બિમાર રડતાં જગમાં દિલો કૈં !
તેનાં બિમાર જગમાં મરતાં દિલો કૈં !

શોભનાને લઈ સાથે પિયુઘેર ગઇ રમા ,
છ વર્ષો ત્યાં ગયાં ચાલ્યાં , હૈયાં એ ખીલતાં હતાં .

* * * *

ઉપવન મહીં ખીલ્યાં પુષ્પો , ખીલી કલીએ કલી ,
શીકર શીતળા વાયુ સાથે ઉડે જલયંત્રથી ;
રવિ હજુ ઉગે તાજો તે એ હસે સહુ સૃષ્ટિથી ,
રવિકર મહીં તાજાં થાવા ઉડે લઘુ પક્ષી કૈં .

આંહીં કોઈ યુવાન ભવ્ય દિસતો બેઠો મહા શાન્તિમાં ,
તેનાં સ્વેદથી અંગ કૈં કસરતે ભીનાં થયેલાં હતાં ;
મ્હોટું પુસ્તક કોઇ તે કર કને નીચે પડેલું હતું ,
ચોંટી દૃષ્ટિ રહી હતી જલ તણાં ફોરાં ઉડે તે પરે .

હતું તેનું હૈયું કમલ સરખું કોમલ , અને
હતો તેમાં દૈવી પ્રણયરસ મીઠો ટપકતો ;
હતું તેને મ્હોંએ મધુર સ્મિત કાંઈ ચળકતું ,
દિસે તેનાં ગાત્રો પુલકિત થતાં હર્ષમય સૌ .

દિસે તેવું કિન્તુ હૃદય ન હતું પૂર્ણ સુખિયું ,
વિચારો ઊંડામાં ગરક થઈ તે તો વહતું'તું ;
દુઃખી કે સુખી તે કહી નવ શકે અન્ય નયનો ,
દુઃખી કે સુખી તે સમજી નવ પોતે પણ શકે !

રમાના પ્રેમનો સ્તમ્ભ આ પિયુ પતિ કે પ્રભુ ,
રમાના પ્રેમના તારો કમ્પાવી કમ્પનાર આ .

વદે ધીરા સાદે , મધુર ધ્વનિ એ સ્નિગ્ધ પ્રણયી ,
છતાં તેમાં ઊંડે મધુર દુઃખ ભાર્યું કંઇ હતું :—
" ફુવારા ! તું વ્હાલા ! વહીશ વહતો તેમ જ સદા ,
" વહેવું ત્હારૂં આ મધુર ગતિનું એમ જ કહે !

"અહો ! વ્હેવું ! વ્હેવું ! મધુર ગતિએ એ વહી જવું !
"ઝરા વ્હેતો તેવું રુદન કરતાં એ વહી જવું !
"વહે છે તો ક્યાંથી વહીશ વહતો તેમ જ સદા ?
"વહેનારાં સર્વે નકી નકી 'ન વ્હેતાં' બની જતાં !

"વહેશે તું ત્હોયે ગતિ તુજ જશે કાલ પલટી !
"સદા હું તો ઇચ્છું ગતિ તુજ રહેજો નભ ભણી !
"વહું છું, વ્હેતું 'તું', વહીશ ત્યમ હું જ્યાં સુધી વહું,
"અરે ! વ્હેનારૂં કો કદિ પણ ન આવું કહી શક્યું.

"ગયેલી વેળાથી ચિતરી મમ ભાવિ નવ શકું !
"છતાં એ વિચારી મમ હૃદય બાળી ક્યમ શકું ?
"રમાનું હૈયું એ વચન નવ આપી કંઈ શકે,
"અને ના ના એ કૈં દરદ મમ જાણી કદિ શકે !

"સુખી એ છે એ તો મમ હૃદયનું છે સુખ નકી,
"કરી તેને ભાગી સુખી દિલ શકું ના કરી દુઃખી !
"પ્રિયાની વ્હાલી એ પણ મૃદુ સખી આ સમજતી !
"દુઃખી એ હૈયું તો મમ હૃદયની છે પ્રતિકૃતિ.

"કૃપા છે, માયા છે, છલકતી દયા છે જિગરની,
"રમા તેને ચાહે, પણ દરદ જાણી નવ શકી !
"મને ચાહે, પૂજે, પણ દિલ ન ખુલ્લું કરી શકે !
"રમા મ્હારી ત્હોયે દરદ મમ જાણી નવ શકે !

"છ વર્ષોથી મ્હારૂં હૃદયઝરણું આમ વહતું !
"છ વર્ષોથી તેનું ગરીબ દિલડું આમ જ વહે !

હાથમાં હાથ દેઈને આવે છે **શોભના**, **રમા** !
હિંસે યુવાન પી જાતો બન્નેના ઉરનો રસ .

આવે કુરંગ વળી કો કૂદતું બીધેલું ,
આવી યુવાન પગમાં પડી એ ગયું ત્યાં ;
નેત્રો હતાં ચપલ બીક વતી થયેલાં ,
ને શ્વાસથી હૃદય એ ધડકી રહ્યું'તું .

બોલી લેશ હસી **રમા**, “ પ્રિય અહો ! આ છે દુઃખી કાં હજુ ?
“ આવ્યું છે તુજ એ હવે **શરણ**માં ! પંપાળ તેને જરા !
“ પાળેલું મુજ એ ગરીબ મૃગલું ! તે આશરે જો પડ્યું !
“ માગે જો કદિ છાંય કો જિગરથી તો આપવી તે ઘટે. ”

“ **શરણ** મમ થયું તે પૂર્ણ આનન્દમાં હો !
“ **શરણ** મમ પડેલાં કોઈ દી ના દુઃખી હો !
“ પણ **શરણ** પડેલાં સર્વ ના છે સુખી હા !
“ હૃદય મમ બળે છે માત્ર તેથી જ વ્હાલી ! ”

મૂકી નિઃશ્વાસ બોલ્યો એ **રમા**ને કર ચાંપીને ,
બગાસું ખાઇને બોલે ધીમેથી મૃદુ **શોભના** :—

“ હૃદયની દયા એ જ છે બધું ,
“ બની શકે નહીં કૈં જ જો વધુ ;
“ **શરણ** આપવું એટલે , સખિ !
“ હૃદય આપવું એ જ છે નકી .

“ હૃદયની મળે કાંઈ જો દયા ,
“ **શરણ** જે પડ્યું તે દુઃખી ન તો ;
“ સુખી દુઃખી કરી વિશ્વમાં શકે ,
“ હૃદય એકલું ! ના બીજું કશું !

“ હૃદય જો મળ્યું તો બધું મળ્યું !
“ હૃદય જો નહીં તો નહીં કશું !
“ **શરણ** તેં દીધું , ભાઇ ! છે નકી
“ હરિણીને , જુવો એ કૂદી રસે . ”

" અહો ! વ્હેવું ! વ્હેવું ! મધુર ગતિએ એ વહી જવું !
" ઝરા વ્હેતા તેવું રુદન કરતાં એ વહી જવું !
" વહે છે તો ક્યાંથી વહીશ વહતો તેમ જ સદા ?
" વહેનારાં સર્વે નક્કી નક્કી 'ન વ્હેતાં' બની જતાં !

" વહેશે તું ત્હોયે ગતિ તુજ જશે કાલ પલટી !
" સદા હું તો ઇચ્છું ગતિ તુજ રહેજો નભ ભણી !
" વહું છું, વ્હેતું 'તું, વહીશ ત્યમ હું જ્યાં સુધી વહું,
" અરે ! વ્હેનારૂં કો કદિ પણ ન આવું કહી શક્યું.

" ગયેલી વેળાથી ચિતરી મમ ભાવિ નવ શકું !
" છતાં એ વિચારી મમ હૃદય બાળી ક્યમ શકું ?
રમાનું હૈયું એ વચન નવ આપી કંઈ શકે,
" અને ના ના એ કૈં દરદ મમ જાણી કદિ શકે !

" સુખી એ છે એ તો મમ હૃદયનું છે સુખ નકી,
" કરી તેને ભાગી સુખી દિલ શકું ના કરી દુઃખી !
" પ્રિયાની વ્હાલી એ પણ મૃદુ સખી આ સમજતી !
" દુઃખી એ હૈયું તો મમ હૃદયની છે પ્રતિકૃતિ.

" કૃપા છે, માયા છે, છલકતી દયા છે જિગરની,
" રમા તેને ચાહે, પણ દરદ જાણી નવ શકી !
" મને ચાહે, પૂજે, પણ દિલ ન ખુલ્લું કરી શકે !
" રમા મ્હારી ત્હોયે દરદ મમ જાણી નવ શકે !

" છ વર્ષોથી મ્હારૂં હૃદયઝરણું આમ વહતું !
" છ વર્ષોથી તેનું ગરીબ દિલડું આમ જ વહે !
" રમાને હું ચાચું ! મમ હૃદય ચાચે ગરીબ એ !
" રમાને તો વ્હાલાં હૃદયદ્વય છે એક સરખાં !

" જિગર જળી જતાં એ અંકુરો ખાક થાશે !
" રડી રડી કરમાશે શોભના બાપડી રે !
" ગરીબ દિલ ઉકેલે કોઇ એવું મળે જો,
" હૃદય મમ ઠરે રે ! દાઝતું કાંઈ આ તો."

હાથમાં હાથ દેઈને આવે છે **શોભના, રમા !**
હિંસે યુવાન પી જાતો બન્નેના ઉરનો રસ .

આવે કુરંગ વળી કો કૂદતું બીધેલું,
આવી યુવાન પગમાં પડી એ ગયું ત્યાં;
નેત્રો હતાં ચપલ બીક વતી થયેલાં,
ને શ્વાસથી હૃદય એ ધડકી રહ્યું'તું .

બોલી લેશ હસી **રમા,** " પ્રિય અહો ! આ છે દુઃખી કાં હજુ ?
" આવ્યું છે તુજ એ હવે **શરણ**માં ! પંપાળ તેને જરા !
" પાળેલું મુજ એ ગરીબ મૃગલું ! તે આશરે જો પડયું !
" માગે જો કદિ છાંય કો જિગરથી તો આપવી તે ઘટે. "

" **શરણ** મમ થયું તે પૂર્ણ આનન્દમાં હો !
" **શરણ** મમ પડેલાં કોઈ દી ના દુઃખી હો !
" પણ **શરણ** પડેલાં સર્વ ના છે સુખી હા !
" હૃદય મમ બળે છે માત્ર તેથી જ વ્હાલી ! "

મૂકી નિઃશ્વાસ બોલ્યો એ **રમા**ને કર ચાંપીને,
બગાસું ખાઈને બોલે ધીમેથી મૃદુ **શોભના** :—

" હૃદયની દયા એ જ છે બધું,
" બની શકે નહીં કૈં જ જો વધુ;
" **શરણ** આપવું એટલે, સખિ !
" હૃદય આપવું એ જ છે નકી .

" હૃદયની મળે કાંઈ જો દયા,
" **શરણ** જે પડયું તે દુઃખી ન તો;
" સુખી દુઃખી કરી વિશ્વમાં શકે,
" હૃદય એકલું ! ના બીજું કશું !

" હૃદય જો મળ્યું તો બધું મળ્યું !
" હૃદય જો નહીં તો નહીં કશું !
" **શરણ** તેં દીધું, ભાઈ ! છે નકી
" હરિણીને, જુવો એ કૂદી રમે . "

" ના ના એમ બને નહીં ! હૃદયમાં શું સર્વ આવી રહ્યું ?
" ક્ષત્રીનું નવ લોહી ભૂમિ કદિ એ પીવા શકી હોત તો !
" જેને દિલ દીધેલ તે દુઃખી થતું પ્રેમી ન જોઈ શકે,
" ના જો એમ પછી, સખિ ! શરણ તો આવ્યું કહું હું નહીં ! "

" નકી સાચું રમા બોલી, પ્રીતિ એ જ નકી ખરી, "
ઊંડા કાંઈ વિચારોમાં બોલી ઊઠ્યો યુવાન એ.

નવીન કલી રૂપાળી શોભના ચૂંટતી, ને
ગૂંથતી લઘુ કરે એ વાળમાં સૌ રમાના;
મધુર મધુર પુષ્પો ચૂંટતો એ યુવાન,
કમલવત રમાના હસ્તમાં આપતો સૌ.

* * * *

સળગી ઉઠતું હૈયું ત્યારે યુવાન તણું હતું,
હૃદય ઘડતું કાંઇ કાંઈ વિચાર નવા હતું;
નવ સુખી થયું તે દીથી એ ! કદી નવ વા ઠર્યું !
પિગળી પિગળી ધીમે ધીમે વહ્યું, વહતું વહ્યું !

પ્રણય ઘસડે તોડી દેવા અહો સહુ પિંજરાં !
ફરજ ઘસડે કેદી થાવા અને મરવા દુઃખે !
ફરજ હતી આ, પેલી પ્રીતિ ! રહ્યું રડવું હવે !
ફરજે લડતી પ્રીતિ સાથે ! રહ્યું મરવું હવે !

શરણ પ્રણયી આવે તેને રખાય અરે નહીં !
શરણ પ્રણયી આવે તેને કઢાય નહીં વળી !
વચન પ્રિયને આપેલું, " હું થઈશ ન અન્યનો ",
વચન પ્રિયનું પાળે તેથી મરે દુઃખી દિલ કો !

અરે ! શાને આવો અધવચ રહે તું લટકતો ?
હજુ જા ઊંડો તો પડ સહુ તહીં તૂટી પડશે !
વિભાગો કીધાથી પ્રણય ન કદી ન્યૂન બનતો,
અને તેથી, ભાઇ ! પ્રણય પ્રભુ છે આ જગતનો.

આ વિચાર મહીં યુવાન દિલ એ ઝૂકી રહેલું હતું,
તેના તાર બસૂર સર્વ બનીને કમ્પી રહેલા હતા;
ઓહો! એક ઘડી રહી, પલ રહી, તે કાં ઢળે કે મરે!
તોડે પિંજર એક આ ક્ષણ મહીં, ના તો કદી એ નહીં!

કાર્ય છે સિન્ધુનું મોજું, ઘા છે કે ગતિ કાંઈ છે;
આમ કે તેમ કીધું તે કીધું ને તે થઈ ગયું!

થયું ને કીધું તે કદિ પણ બને ના "નવ થયું"!
ક્ષણે કીધેલું તે જીવિતભર સાલે જિગરને!
અચમ્બો લાગે છે, સમજણ પડે ના, ક્યમ થયું!
ઘણી વેળા પોતે દિલ પણ ઠગાયું સમજતું!

ઠગાવું જો હશે નિમ્યું ઠગાવું તો ભલે સુખે;
પરન્તુ જાય છે ખેંચી હૈયું તો તો જવું પડે!

કરે જો કાંઈ તો સુખથી કરજે ને સુખી થજે,
પરન્તુ કાંઈ તું છુપચુ રહીને કરીશ ના;
કરે છે સાચું તું જરૂર સમજી એમ કરજે,
નહીં તો પસ્તાવો દુઃખમય અગાડી બહુ થશે.

ફરજ ને પ્રીતિને તું દોરજે એક માર્ગમાં:
ધર્મથી પ્રેમ જૂદો ના, ફરજ એ જ પ્રેમ છે.

* * * *

ઊંચો છે રવિ મધ્યમાં નભ પરે, છે ચૂપ સંસાર સૌ,
ધીકેલી ધરણી દિસે, તરુ મહીં પક્ષી લપાયાં સહુ;
ગાઢા મંડપમાં યુવાન કુલડાં વેરી નીચે છે પડ્યો,
કિન્તુ કંટકથી ભર્યાં હૃદયને પીડી રહ્યાં છે દુઃખો.

આવે છે ચાલતી ધીમે દૂરથી ત્યાં જ શોભના;
ઉદાસ એ દિસે ચ્હેરો, ગમ્ભીર નેત્ર છે ઢળ્યાં.

આછું એક જ શ્વેત સ્વચ્છ કપડું તેણે પહેર્યું હતું,
તેનાં અંગની દિવ્ય ઝાંય ઝળકી રહેતી બહારે હતી ;
તાપે તપ્ત થયેલ ગાલ પર એ ગાઢી ગુલાબી હતી,
ને તેની પર મધ્યમાં ચળકતું બિન્દુ હતું સ્વેદનું.

ડાબો હતો કર કમાન વળેલ કેડે,
બીજો હતો લટકતી ગૃહી પુષ્પગુચ્છો ;
યુવાનના પદ ભણી ઢળતી પ્રીતિ શાં,
ઓષ્ઠેથી લાલ નિકળી કિરણો છવાતાં.

ઊંચી એક જરા ગુલાલ ઝરતી ઝ્હાની હતી પાદની,
ઊભી એમ રહી યુવાન નિરખી નિશ્વાસ મૂકી જરી ;
નેત્રે નેત્ર મળ્યાં અને ઢળી ગયાં ! પાછાં મળ્યાં ! ને ઢળ્યાં !
રૂંધાયું દિલ ત્હોય યત્ન કરીને બોલી ધીમું શોભનાઃ–

"પ્રીતિ ધરી રમા જે ઉછેરતી,
"પ્રથમ પુષ્પ તે આ ગુલાબનાં ;
"કરતી સ્નાન એ તેથી મોકલી,
"પ્રિય સખે ! મને આપવા તને."

લાંબો કરી કર જરી નમી પુષ્પ આપે,
ત્યાં એ જરા લથડતી લપસી પડે છે ;
પુષ્પો પળ્યાં, કર રહ્યો કરમાં ધ્રુજન્તો,
ખેંચ્યો નહીં મૂકી દીધો નહિ વા યુવાને.

ત્યાં કૈં થયું મગજમાં, કરમાં થયું કૈં,
કાંઈ નવું નયન ને દિલમાં થયું કૈં ;
જે બાળતાં હૃદય તે નિકળી પડ્યું કૈં,
જેનો હતો ડર દિલે થઈ એ ગયું કૈં.

ઉઘાડી બારીએથી ત્યાં દેખે છે કોઈ આ બધું ;
યુવાને ઓળખી વ્હાલી, ખેંચી હસ્ત લીધો ઝટ.

ભોંઠી પડી શરમથી ચમકી ઉઠી એ,
જે ના થવું ઘટિત તે થઇ તો ગયું કે';
એ સ્વપ્ન, એ જખમ એ વિષઘૂંટડાને,
વિમાસતી, સળગતી ગૃહમાં ગઈ એ.

જોયું મનાય નહિ એ કદિ એ રમાથી;
જોયું ભૂલાય નહિ એ કદિ એ રમાથી;
કિન્તુ "દીઠેલ કદિ આ નવ હોય સાચું",
સંકલ્પ એ દૃઢ કરી સુખણી થઇ એ!

બિચારાનું હૈયું સળગી પણ ઊઠયું, બળી ગયું,
ફરે, ડોલે માથું, નયન પર ગાઢું પડ વળ્યું;
રહ્યા સ્વેદે ભીના થરરથર કમ્પી અવયવો,
ક્ષણો બે વીતી ને રુદનમય આ નાદ નિકળ્યો:-
"અરે! મ્હારી વૃત્તિ, હૃદય મમ, ને વૃત્ત મુજ એ
"ઘડીમાં શું જૂઠાં થઇ જઇ બન્યાં મોહવશ રે!
"અરે! નિર્માયું શું મમ હૃદયને ધૂળ મળવું!
"અને એ કન્યાના હૃદય કુમળાને સળગવું?

"રમા! વ્હાલી! વ્હાલી! ઝળક તુજ ચોકખા હૃદયની
"હવે ઊંચી આંખે નિરખી શકવાનો કદિ નહીં!
"હવે ક્યાંથી પૂજું? હૃદય તુજ ઊંચું અતિ રહ્યું!
"ગયું પાતાલે ને મમ હૃદય પાપી થઇ ગયું!

"'પ્રભુ' એવું ક્હેજે કદિ નહિ મને તું, પ્રિય! હવે!
"પ્રભુ ત્હારો પાપી જખમ તુજને એ કરી શકે!
"અરે! ઉછેર્યું તેં મધુર મૃદુ કેવું કુસુમડું?
"બગાડયું મેં તેને કચરી કચરામાં પ્રભુ! પ્રભુ!

"કલી મીઠી દેવી! રજ પડી હવે દૂર કરજે!
"ફરી આ જાળે તું લપટીશ, કલી! ના કદિ અરે!
"રમા જેવી પાછી ઝળકમય તેજે ચળકજે!
"ક્ષમા આ પાપીને કરી કદિ હવે તે ન સ્મરજે"!

ભૃં ભૃં ભૃં ગુંજતો આવે પુષ્પો ઉપર ભૃંગ ત્યાં.
ખીલેલાં કૈંક પુષ્પોને ચૂસતો તે ફર્યાં કરે

નઝર પડી ત્યાં પેલાની ને જરા ચમકી ઉઠયો,
નઝર પડતાં કાંઈ પાછો વિચાર નવો ઉઠયો;
હૃદય ગળવા લાગ્યું, પાછું થયું વહવું શરૂ,
હૃદય ગમતું શોધી લેવા વળ્યું, ફરીને ગળ્યું!

અહો! કેવાં પુષ્પો ભ્રમર પર પ્રેમે ઝૂકી રહે!
"અને કેવાં ચુમ્બે સ્મિત અધરથી સૌ ભ્રમરને!
"અહો! કેવો ગુંજી ફુલ ફુલ પરે ભૃંગ ભમતો!
"અને કેવો ચોંટી કલી કલી મહીંથી રસ પીતો!

"અહો! કેવી મીઠી કુસુમકલી એ સ્નિગ્ધ ઉઘડે!
"તહીં ચોંટયો જાણે કદિ નહિ હવે એ ઉખડશે!
"પરંતુ આ ઊડયો નવીન કલીઓ ને કુસુમમાં!
"ફરી ઈચ્છા થાતાં લપટી પડશે એ જ કલીમાં!

"અહો! સ્વચ્છન્દી એ નવ કદિ રહે પિંજરપૂર્યો,
"વળી ભોગી સાચો કદિ નવ વિસારે કુસુમ કો!
"બધાંને ચાહે છે પણ ત્યજી ન દે કોઇ ફુલડું!
"હશે આવું પાપી કુદરત તણું શું રસકડું?

"અરે! હું માટે તો કુદરત તણો શું ક્રમ ફરે?
"મને શું સૌન્દર્યે લપટી પડતાં પાતક પડે?
"પ્રભુએ આપી તે કુસુમરજ હું કાં નવ ગ્રહું?
"અરે! તે ખોવી તે પ્રણયી દિલને પાતક ન શું?"

આવે છે ગુંજતો બીજો તે પુષ્પો પર ભૃંગ ત્યાં,
જોઇ તે અશ્રુ આવ્યાં ને ઉદાસ તે થયો ફરી.

"ક્ષમાવાળાં હૈયાં કુદરતી ભલે આમ જ રમે!
"મનુષ્યો તે માટે નથી હજુ થયાં લાયક ખરે!

"સુખે આલિંગે છે કુમળી કલી કોઈ ભ્રમરને!
"નથી એ બન્યાઇ અમુક ભમરાથી નકી નકી!

"વિભાગો ભોજ્યભોક્તાના પાડેલા છે વૃથા અમે!
"ભોક્તાનો માર્ગ જૂદો કૈં, ભોજ્યનો ય જૂદો વળી!

"દિસે એવો કાંઇ કુદરત તણો ના ક્રમ નકી,
"અહો! ભોજ્યે ભોક્તા કુદરત તણા એ ક્રમ મહીં!
"અહા! બન્ને પાંખો કુદરતની સ્વચ્છન્દ ફરતી,
"રહે તેથી ઊંચાં કુદરત તણાં બાલક ઉડી!

"ઉડી ક્યાંથી શકે લોકો, તોડીને એક પાંખને?
"ઉત્સાહી ઉડવાનું કો રડે તો તે ભલે રડે!

"તને છોડી વ્હાલી ક્યમ જઈ શકું ઊડી કદિ હું?
"વિચારો મ્હારાથી જરૂર અપરાધી તુજ બનું;
"ઉડી હું જાઉં તો પછી તુજ રહે શું જગતમાં?
"ભલે કેદી થાતું તુજ હૃદયનું આ દિલ સદા!

"ભલે ભૃંગો ઉડે કલી કલી પરે ને ફુલ પરે,
"મને તે ના છાજે, ફુલ મુજ રહ્યું એક જ હવે;
"ઉછેરેલી ત્હેં તે મધુર કલી વ્હાલી પણ મને!
"મને વ્હાલી ત્હોયે તુજ કદિ હવે તે ન બનશે.

"પ્રભુ આપે તેને પ્રણયી રસીલો ભૃંગ કુમળો,
"પરન્તુ એ ચિન્તા મમ હૃદયનો એક ભડકો;
"ફરી કેદી ત્હારો જીવિત સઘળાનો થઇ રહ્યો,
"હવે હું તો ત્હારો જરૂર અપરાધી નવ રહ્યો"!

રાખજે યાદ તું, ભોળા! ત્હારાં વેણ સદા હવે!
હવે જો ચૂક, તો ત્હારૂં કોઇ આ જગમાં નથી!

કલીની પ્રીતિ એ તુજ દિલ હજુ જો ઘસડી લે,
ભલે પ્રેમી થાજે! પણ વચન આ ના ભૂલી જજે;

કરે છે સાચું તું જરૂર સમજી એમ કરજે,
નહીં તો પસ્તાવો દુઃખમય અગાડી બહુ થશે.

સન્ધ્યા પડી રવિ હવે ડુબવા જતો એ,
આવે સખી ફરતી બેય યુવાન પાસે;
સુખી હતી ત્યમ હજુ સુખી છે રમા, ને
ઢાંકી દુઃખો રમતી બાપડી શોભના એ.

રમ્યાં ફર્યાં એ ત્રણ બાગની મહીં,
છુપું હતું એ દિલમાં નવું કંઈ;
હતું દબાવ્યું પણ ઉછળી જતું,
ચકિત નેત્રો મળતાં પ્રકાશતું!

રમા કશું એ ગણકારતી નહીં,
છતાં નવું કૈં સમજી જતી હતી;
ન દેખતી હર્ષ પિયુમુખે, અને
ન દેખતી હર્ષ સખીમુખે વળી!

"હશે એ શું સાચું? મમ હૃદય કાંઈ નવ કહે!
"હજુ શું દેખું છું? સમજણ પડે ના કશી મને!
"કહેજો! ઓ વ્હાલાં! તમ હૃદયની ગ્રન્થિ પડી શું?
"નહીં એ હું તોડું! દુઃખી કરી તમોને ક્યમ શકું?

"સુખી હું છું વ્હાલા! તુજ વધુ સુખે હું વધુ સુખી!
"છુપું રાખો તેથી પણ બળી મરૂં હું જિગરથી;
"પ્રભુ! ત્હારૂં તેનું હૃદય કુમળાં છે અતિ અતિ!
"અરે! તેની ગ્રન્થિ ક્યમ કરી શકું તોડી જ કદી?

"નકી બનું પાપી જ આ વિચારથી,
"ન રામ મ્હારો કદિ હોય અન્યનો;
"અરે! ક્ષમા તું કરજે મને, પિયુ!
"ન સ્વપ્નમાં તે કદિ હોય તું, પ્રભુ!"

એવા કાંઇ વિચારોમાં રમા તો ડૂબતી હતી;
અહોહો ! પ્રેમીના પ્રેમી દોષો જોઈ શકે નહીં !

રમાની શુદ્ધિથી હૃદયદ્વયમાં શુદ્ધિ પ્રસરી,
અને એ શુદ્ધિ શો શશી પણ પ્રકાશ્યો નભ મહીં;
રમા વ્હાલા સાથે હસતી થઇ જૂદી સખી થકી,
અને નિદ્રા આવી રજની વહતાં મીઠડી ઘણી.

* * * *

અર્ધેક રાત્રિ વીતી ત્યાં, આવ્યું સ્વપ્ન યુવાનને;
સ્વપ્નમાં ત્યાં રમા દીઠી, નિદ્રા લેતી સુશાન્તિમાં.

વળી કોઈ મ્હોટી ઉડતી દીઠી દેવી શિર પરે,
હતા તેના વાળો શિરથી પગ સુધી લટકતા;
હતી તીણી દૃષ્ટિ, મુખ પણ હતું સખ્ત દિસતું,
અને કાળી લાંબી લટકતી હતી દોરી કરમાં.

યુવાના બે કરો બાંધી, બોલી ક્રોધથી દેવી એ:–
"નામ મ્હારૂં નીતિદેવી, કેદી તું મુજ છે બન્યો!"

એ સુણતાં ગૃહ મહીં પ્રકટ્યો ઉજાસ,
આકાશમાં લટકતું કંઇ સત્ત્વ બીજું;
તેના પ્રકાશથી ગયો ઝટ બન્ધ તૂટી,
ને દેવી કેદી કરનાર ભળી હવામાં!

આ પાંખનો નભ મહીં સુસવાટ વાગે!
પાંખો કને કબૂતરો ઉડતાં દિસે કેં!
તે શ્વેત છે કબૂતરો, વળી શ્વેત પાંખો!
ને શ્વેત વસ્ત્ર દિસતાં ઉડતાં હવામાં!

તે આસપાસ વીજળી સરખું કુંડાળું
કેં કિરણોમય દિસે ચળકાટવાળું!

તેમાં દિસે પદ ગુલાબી ફુલો સરીખા,
જેમાંથી અમૃતઝરો ઝરતો અથાગ!

તેના પડે શીકર સૂર્ય શશી પરે, ને
તેના પડે શીકર તારક ને ગ્રહોમાં!
સ્ત્રી શું દિસે મુખ શશી વત સત્ત્વનું એ,
જેમાંથી ડોલર તણી ખુશબો વહે છે!

પ્રીતિદેવી તહીં આવી, ઉભી યુવાનની કને;
એક હસ્તે ગ્રહ્યો હસ્ત, બીજે હસ્ત દિલે ધર્યો.

તેના સ્પર્શથી અંગને અવયવો કમ્પી રહ્યાં સૌ, અને
મીઠું ઘેન ચડી ગયું મગજમાં ને જીવ જૂદો પડે!
દેવી પાંખ પસારી ઉડી ગઇ એ આત્મા લઇ સ્વર્ગમાં!
સામી આવતી દેખી ત્યાં હસમુખી તેની પ્રિયા **શોભના**!

કુમારિકાનો કર એક લીધો,
લીધો વળી એક યુવાનનો; ને
જરી હસી દેવી કહે "સુપ્રેમી!
"બને હવે એકરૂપે સુખેથી!

"રમા વળી આવતી આ ઉડીને,
"ત્રણે દિલો એક જ આજ થાશે!
"સદા રહેજો સમ રાજ્ય માંહીં,
"સુખી થશો! આશિષ મ્હારી! બચ્ચાં!"

કિન્તુ વ્યગ્ર થઈ યુવાન નભમાં જોઈ રહ્યો બીકથી,
નીચી ઉતરતી રમા નભથી તે જોઈ કહે દેવીને :–
"'હું ના અન્ય તણો ગણું કદી, સખિ!' એ વેણ તૂટયું ગણી
"નક્કી એ દુખાવી બને! હૃદય એ નક્કી ચીરાઈ જશે!"

"જા ચોર! તું!" કહી ઉડી ગઈ દેવી એને,
નીચે પડયો ગબડતો જીવ એ ડરીને,

સ્વપ્નું ગયું ઉડી, ગઇ વળી શાન્ત નિદ્રા,
હૈયું રહ્યું ધડકતું, ભય ને પીડાથી.

જુવે છે બાજુમાં તો ત્યાં રમા હીઠી સુખે સૂતી;
નિદ્રામાં તે હસી મીઠું, "પ્રભુ! વ્હાલા!" લવી જરી.

"જા! ચોર! તું!" હૃદયમાં હજુ એજ શબ્દો!
"જા! ચોર!" એ મગજમાં ભણકાર વાગે!
ત્યાં કૈં સ્વરો રુદનના ભટકાય કર્ણે,
તેથી ડરી ચમકી તુર્ત યુવાન ઉઠે.

અગાસિયેથી સ્વર આવતા એ,
યુવાન ઊભો ચડી બારીએ ત્યાં;
ચતી પડેલી હતી શોભના ત્યાં,
શરીરનું ભાન હતું કશું ના!

ચોકખું છે નભ ને હવા શીતળી છે, છે ચન્દ્ર ઊંચે ચડયો,
તારા કોઇ જ આંહી ત્યાં ટમટમે, ત્યાં એક નીચે ખર્યો;
મેદાનો, નદી ને તરુ સહુ પરે છે ચાંદની પાથરી,
તેમાં એક જ પુષ્પની કલી સમી દિસે રૂડી શોભના.

દિસે ઝુલંતું એ કૃશ ઉદર કાસાર સરખું,
અને તેને દાબી કમલ સરખો છે કર રહ્યો;
પડેલી છે આંટી કદલી સરખા એ પગ તણી,
અને વચ્ચે ઊડે ફરફર થતી પાટલી ઝીણી.

અશીશા મ્હોટાથી શિર જરી રહ્યું છે અધર, ને
રહ્યો તેના ભાલે શશી ચળકતો વાસ કરીને;
વહે વારિ ખ્હોળું નયન પરથી ગાલ પર છે,
તુષારે ભીંજેલા ફુલ વત દિસે ગૌર મુખડું.

પડે છે કો બિંદુ ચિબુક પરથી એ સ્તન પરે,
અને ત્યાંથી ધીમે ટપકી પડતું જાજમ પરે;

સ્તનો બેની વચ્ચે ટપકી વળી કોઇ સ્થિર થતું,
દિસે જાણે મોતી શશીકિરણમાં કો ચળકતું.

બન્ને સ્તનો ધડકતા દિલથી ધ્રુજે છે,
ને શ્વાસ ઉષ્ણ વહતાં ઝુલતાં રહે છે;
સંપુટ એ ધવલ કેતકીપુષ્પ કેરાં!
કે ચન્દ્રકાન્તકડકા સરખાં દિસે છે!

દિસે છે અંગ એ આખું, કામના શર શું રૂડું;
ઉઘડ્યા ઓષ્ઠ ન્હાના બે, ને આવા સ્વર નીકળે :–

"પરની હું બની! મ્હારી હું નહીં!
"નહિ અરે! અરે! કોઈની નકી!
"મુજ થયો અરે! એ હજુ નથી!
"પરની હું બની! મ્હારૂં કો નહીં!

"કરીશ શું ક્ષમા તું, રમા! મને?
"સરપ હું બની ડંખું છું તને!
"નકી અજાણ તું! જાણ તું નહીં!
"સરપ પાળીઓ દૂધ પાઇ ત્હેં!

"નકી અજાણ છે તું રખે! વળી,
"પ્રીતિ રમા તણી રાખશે કહીં?
"દિલ હવે ઠર્યું આપવું મને!
"પછી રમા તણું રાખશે કહીં?

"હૃદયના પડે ભાગ ના કદી,
"હૃદય એકમાં બે સમાય ના;
"હૃદય પ્રેમ તો લાખથી કરે!
"સહુ કહે ભલે! ના બન્યું કદી!

"પ્રભુજી ઓ! હવે ભૂલ તું મને!
"પ્રિય રમા અરે! છોડ તું મને!

“ જઇશ હું હવે એકલી વને,
“ મરીશ હું હવે એકલી વને.

“ કહીશ હું સહુ વાત આ ત્હને,
“ અરર! દુઃખ તો શું થશે ત્હને?
“ કહી શકું નહીં તો દુઃખી થશે
“ તુજ પિયુ નકી વા મરી જશે!

“ હૃદય એ ગળી જાય છે વહી!
“ હૃદય આ વળી ખેંચી જાય એ!
“ હૃદય તું તણી આડ જે રહી,
“ તૂટી પડી જશે એ દિનો મહીં!

“ તુજ પછી મને વિશ્વ આ બધું,
“ પણ સખિ સખિ! શું અરે કરૂં?
“ તુજ દયા તણો ભાર છે બહુ,
“ ફુલ ગણી સદા હું ઉપાડતી!

“ રવિ નદી વતી સિન્ધુ પૂરતો
“ ત્યમ દયાથી આ દિલ ત્હેં ભર્યું!
“ હૃદયસિન્ધુનો ચન્દ્ર કિન્તુ એ,
“ ઉછળી ઊર્મિઓ જે પરે પડે!

“ હૃદયવારિમાં છાપ કૈં પડે,
“ રવિ, ઉષા અને તારકો દિસે,
“ ઘન ઝઝૂમતા ડોકિયાં કરે,
“ શશીની છાપ તો રાત્રિ આખી રહે.

“ કંઇ તરુ અને કૈં વિહંગમો
“ ઘડીક કોઇ ને વર્ષ કો રહે;
“ ઘડીક છાય કો આભ ઢાંકતી,
“ પણ બધી જતી આખરે ઉડી.

" પણ પિયુ ! પિયુ ! છાપ તું તણી
" હૃદયવારિમાં આભ શી પડી !
" જલ સૂકાઇને રેતી ઊડશે ,
" તહીં સુધી પિયુ એ નહીં ખસે !

" જખમ લાગશે ! ઉર ફાટશે !
" જિગરથી અરે ! રક્ત ચાલશે !
" સમય તે સહુ ત્યાગશે ત્હને !
" પ્રિય સખે ! દીધું એ જ મેં ત્હને !

" શકીશ ના કહી તું હવે હસી !
" રુદન એ તણો ચેપ લાગશે !
" મધુર હાસ્ય તો એ ઉડી જશે !
" પ્રિય સખિ ! દીધું એ જ મેં ત્હને !

" પ્રણયીનાં કર્યાં ખૂન મેં અરે !
" હૃદય તેથી આ શું વિરામશે ?
" ભટકીને હવે દેહ છોડવી !
" પ્રભુ ! પ્રભુ ! દીધું એ જ મેં મને !

" ન કરવું ઘટે એ જ મેં કર્યું !
" અરર ! શું હરિ ! એ જ છે થવું !
" હૃદયયન્ત્રની કૂંચી ના મળે ,
" વિધિ કને રહી ! શું કરૂં અરે !

" હૃદયના સખે ! પ્રાણના પિયુ !
" દિલની બ્હેન ઓ ! દેવિ ! રે સખિ !
" નહિ કહી શકું કાંઇ હું ત્હને !
" નહિ કહી શકું કાંઇ હું ત્હને !

" મરી ત્યજી જવું એ જ માર્ગ છે !
" ત્યજી જવું અરે ! રે ! ત્યજી જવું !
" [illegible] બને અરે ! એ ત્યજી જવું !
" હૃદય ઘા કરી કેમ એ શકે ?

"વિધિ વિના અરે! હસ્ત કોઇનો
"પ્રણયીને કદી તોડી ના શકે!
"નવ મરી શકું! જીવી ના શકું!
"ખૂન કરી શકું માત્ર પાપી હું!"

શબ્દો, આંસુડાંથી આ, હૈયું યુવાનનું ગળ્યું;
ઘસડાયું ભૂલી ભાન, કાબૂ લેશ રહ્યો નહીં!

હૃદય ઉપર લાગ્યો કારમો કૈંક ધક્કો;
કુદરતની ગતિએ અન્ધ દોરાઇ ચાલ્યો;
ડગ દ્વય ભરી આવી શોભના પાસ ઉભો,
કર થઈ જઈ લાંબો કુમળો હસ્ત ઝાલ્યો!

કમ્પી કાળજડું રહ્યું થરથરી ત્યાં શોભનાનું દ્રવી,
બચ્ચું પક્ષી તણું ઉડે જ્યમ ડરી પ્હેલું જ માળો મૂકી;
માળો છોડી દીધો અને પડી ગયું એ તો અરે! પિંજરે,
ને એ પિંજર પૂરમાં વહી જતાં કેદી તણાઇ વહે!

પ્રણયરસનું પીધું પ્યાલું નિશો જ ગયો ચડી!
મધુર ઝળકી લાગી ગાલે, રહ્યા અધરો સ્ફુરી!
શિથિલ ધ્રુજતાં અંગે અંગે ચડી ગઈ ખાલી, ને!
પરવશ થવું નિર્માયું એ થવાઇ ગયું, અરે!

ડર નવ રહ્યો! હૈયે હૈયું રહ્યું ધડકી, અને
પ્રિય અધરથી અશ્રુ ઉન્હાં લૂછાઇ ગયાં સહુ!
સમય મધુરો! પ્હેલી પ્રીતિ! અને રસએકતા!
હૃદય નવલાં લ્હાણું એવું સુખે મચવી રહ્યાં!

"તુજ થઈ હવે" એ કહેવાનું હતું નવ કૈં રહ્યું!
પ્રણયી હૃદયો અન્યું પામ્યાં! પછી વદવું કશું?
ઉર ઉર વતી ભેટાયાં એ! પછી હજુ ન્યૂન શું?
સભર દરિયે વાયુ મીઠે સુબ્હાણ વહ્યું! વહ્યું!

ઊંચે ઉડે કરટો ! ક્ષિતિજ પર દિસે મેઘમાલા સુનેરી !
ફૂલેલા એ મુંજે છે શઢ ફરફરતા ફૂરની વાદળી શા !
વાગે વીણા મધુરું તુતક પર તહીં પંખીડું નાચતું કો !
મ્હોં સુધી છે ભરેલાં ઝગમગ ધ્રુજતાં પાત્ર બે આસવોનાં !

ભાને તેને જરી નવ હતું ફૂરની વાદળીનું !
કાળી કાળી પ્રસરી ચડતી મેઘથી પૂર્ણ ભીની !
વ્હાણે ડોલ્યું ! ખળભળી ગઈ સિન્ધુની એ સપાટી !
ચાલ્યું કિન્તુ સુખમય વહ્યું ધ્રુવ સામે અગાડી !

ગિરિ સમ ઉંચાં મ્હોટાં મોજાં હજુ ચડશે, અને
તુતક તૂટશે ! વંટોળામાં શઢો વિખરી જશે !
પણ દૃઢ રહો ત્યારે એ તો ભલે સુખ માણજો !
નિકર મધુરો લ્હેજો આ તો ઘડીબઘડી તણો !

અનિલ ફરકે ધીમે થંડો પ્રભાત તણો હવે,
હૃદય રસમાં ઝોકાં ખાતું, સુશાન્ત બન્યું હવે;
પ્રિયુકર ફરે ગાલે, ઓષ્ઠે અને નયનો પરે,
સૂઈ ગઈ સુખે માથું મૂકી પ્રિયુપદ ઉપરે.

યુવાનની પડી દૃષ્ટિ અન્ધારા એ ખૂણા મહીં,
ઝરે છે અગ્નિ નેત્રેથી, એવી રોતી રમા દીઠી !

તાકી જોયું ફરી ત્યાં તો અન્ધારે નવ કૈં હતું,
કિન્તુ છાતી ગઈ ધ્રૂજી ! થંડું રક્ત થઇ ગયું !

વીજળી શું ફરી કાંઈ અંગે અંગ સહીં ગયું !
હતું શું એ? થયું શું એ? જાણી કૈં જ શક્યો નહીં !

ઓહો ! સૂતી પરમ શાન્તિથી શોભના છે,
એ પ્રેમહાસ્ય મુખમાં ઝળકી રહ્યું છે;
તેને નિહાળી ફરી શાન્ત થયો યુવાન,
ચુમ્બી લઈ અધરને કર ચાંપી ઉઠયો.

ગયો રમા જ્યાં સુખમાં સૂતી છે,
થયો રમાનો ફરી મ્હોં નિહાળી,
"પિયુ ! પ્રભુ !" એમ લવી રમા, ને
યુવાન ભૂલ્યો ફરી શોભનાને .

"પડું જૂદો હું નકી શોભનાથી,
"રહ્યો હવે એક જ માર્ગ એ છે !"
વદી ધરી ગાલ પ્રિયા કરે એ,
સૂઈ ગયો શાન્ત થઈ ફરીને .

"આ સાચું ને કરીશ ત્યમ હું કાલથી," એમ, ભાઈ!
ભાવિ જાણ્યા વિણ ક્યમ શક્યો ગર્વના બોલ કાઢી?
ભોળો તું છે! અનુભવ તને વિશ્વનો કાંઈ ના ના!
એવા બોલો ક્હીશ ફરી ના! બોલ તો ભૂલજે ના!

દોરાવું એ સહુ હૃદયનું, ભાઈ! નિર્માણ આંહીં,
ભાવિ વિના જનહૃદયનો અન્ય ના કો સુકાની;
જે ચાવીનું જડ રમકડું નાચનારૂં જ છે તું,
તે ચાવીને તુજ કર લઈ ફેરવી ના શકે તું .

* * * *

રાત્રિ ગઈ, રવિ ઉગ્યો, શુક ઉડતા કૈં,
બાગે કૂદી રમતિયાળ કુરંગ ખેલે;
વચ્ચે ઉડે મધુર તે જલને ફુવારે,
આવે ઉડી કબૂતરો જલપાન માટે .

રમા ઉઠી ને પિયુને ઉઠાડી,
અગાસિયે જાય મૃદુ હસી બે;
હજુ સૂતી એકલી શોભના ત્યાં,
રમા ઉઠાડે લઈ ચુમ્બી તેને .

"પિયુ ! વ્હાલા !" લવી ઉઠી, હસી તે સુણતાં રમા;
"કયો વ્હાલો ?" રમા પૂછે, રહ્યો જોઈ યુવાન તે .

જરી મજાકમાં એ ત્રણે હસ્યાં,
ગઇ પછી નીચે તુર્ત શોભના;
"મમ સખી હવે પ્રેમ શોધતી,"
કર ગ્રહી કહે પ્રિયુને રમા.

નથી તું જાણતી, બાઇ! શોધતી તે મળી ચૂક્યું!
શોધ્યું તે તું સુણી રોશે! હસી લે પણ ત્યાં સુધી.

"રમા! એ ત્હારી છે! તુજ હૃદય છે! તુંજરૂપ છે!
છતાં તે કૈં શોધે! તુજ શરણ છે, દેવું જ ઘટે;
"અરે! કિન્તુ હૈયું જગત પર ક્યાં શોધીશ? સખિ!
"અને વ્હાલી! ચાલ્યું ઝરણ દિલનું એ વહી વહી!"

શું દેવું તું? વધો જૂઠું? 'શોધે તે હું!' ન કાં કહે?
પ્રેમના જૂઠમાં એ શું, પ્રેમી! કાંઈ મીઠાશ છે?

"અરે વ્હાલા! સાચું! મમ હૃદયમાં જે નવ મળે,
"નહીં તે તે શોધે! હૃદય નવ ક્યાં એ પણ મળે!
"બહુ એ રોઈ છે! રુદન વળી શું આવ્યું ફરીને?
"અરે! તે લાધ્યાથી જગત વિષ કે અમૃત થશે?

"આ બ્રહ્માંડ ~~અને તેની~~ નિસરણી કે સિન્ધુની વીચિઓ!
"ઊંચીનીચી સહુ, જૂદી ગતિ તણી, જૂદે જ માર્ગે જતી!
"કોઈ એક જ છાપની છબી બની ક્યાં એ દિસે બે નહીં!
"કોઈ નિસરણી, વીચિ, પગથિયું સાથે વહેતું નહીં!

"ઓહો! એક જ બિન્દુ પાસ ધપતાં બિન્દુ બધાં એ વહે
"તેની સાંકળમાં ન કોઈ કડી બે સાથે જ જોડાઈ છે!
"કિન્તુ સાંકળ આખીમાં દર કડી ખેંચાઇ, ખેંચી શકે!
"તે ખેંચાણ અનન્ત પ્રેમ! પ્રભુ એ! તુંહુંની ગ્રન્થિ ય એ!

"પ્રભુ! તે તે શોધે! રસ નિજ ભળે તે રસ બીજો
"ઘટે તેને દેવો! નિડર પ્રિયુ! એ તો ગળી જશે!

" તને સોંપું છું હું હૃદય કુમળું એ સખી તણું,
" થઇ એ તો ત્હારી ! પ્રિયતમ ! હવે મિત્ર બન તું ! "

કાર્ય તેં પ્રેમનું કીધું ! પ્રેમ સાચવી રાખજે !
ઉદાર માર્ગ લીધો તેં, એ ઔદાર્ય ન ત્યાગજે !

" હૃદય સુખી થશે એ આપું છું કોલ, પ્યારી !
" કળી નવ કરમાશે ! ખીલશે પૂર્ણ ! પ્યારી !
" સહુ તુજ દિલ ઇચ્છયું આપવા ધર્મ મ્હારો,
" તુજ સખી તણું ઇચ્છયું આપવા ધર્મ મ્હારો. "

કહી કાંઈ કરે કાંઈ, જેની ખાતર આ બધું,
અરે ! તે કાર્યથી તેને, શું તું સુખ દઇ શકે ?

દોરી જવું હૃદય તે તુજ ધર્મ સ્થાપ્યો,
છે માર્ગ તો અટપટો વળી ના દીઠેલો !
ખેંચાણ છે ગજબ ને ઉપરે જવું છે !
તો પાંખ સાવધ કરી ઉડ, ભાઇ ! ઊંચે.

* * * *

રમા વાંચે, મને તો કૈં વાંચવું ગમતું નથી !
" નકી છે એ બગીચામાં, જોઉં એ સુખ ત્યાં જઇ ! "

વીત્યું પ્રભાત હજુ ના રવિ ઉગ્ર કિન્તુ,
તાજાં હજુ ચળકતાં સહુ પક્ષીઓ છે;
છે દીર્ઘ છાય તરુની, સહુ પર્ણ તાજાં,
અતૃપ્ત છે ભ્રમર સૌ મકરન્દ પીતા.

ધડક્તે દિલે ચાલી શોભના ઉતરી નીચે,
ધડક્તું હતું હૈયું, તેને ત્યાં મળવા જતી.

" મયુર ! નાચ તું શી કળા કરી !
" મમ દિલે ગમે એ નિહાળવી !

"પિયુ નકી અહીં આવીને ગયો !
"પિયુ નકી તને જોઇને ગયો !

"હૃદય એ થશે તું સમું ન શું ?
"મમ ઉરે અરે ! નાચશે ન શું ?
"પિયુઉરેથી જે આંસુડું ખરે,
"ક્યમ ગણું નહીં ઢેલ હું બની ?"

વિસામો લે ! વિચારી લે ! ઉભી રહે ! અભિસારિકા !
હોય જો કૈં જ ભીતિ ના, તો દોરાઇ ભલે જ જા !
અભિલાષા થજો પૂરી ! મીઠો આ અભિસાર છે !
કિન્તુ ચીરી ચીરાશે જો શંકાચૂક રહી હશે !

પ્રેમી મળે ત્યમ મળ્યાં દિલ એ ફરી બે,
ના ઝિંદગી સુધી હવે વિખૂટાં પડે તે;
"મ્હારી થઈ!" "તુજ થઇ જ!" લવી ગયાં એ,
અંગો જૂદાં પણ થયાં મળવા ફરીને !

નેત્રે નેત્ર મળ્યે જરા મલકતાં, ક્યારે ઈશારા થતા,
ક્યારે ચુમ્બન ને સુ કોઇ વખતે વાતો કરી ભેટતાં !
ક્યારે વેણી ફુલો વડે પ્રિય કરે ગૂંથાઇને મ્હેકતી,
ને ક્યારે બસ એક બે જ ક્ષણમાં કમ્પી રહેતાં મળી !

જ્યારે જેવો સંયમ મળતો તેટલું લ્હાણું લેતાં,
ને બાકીનો સમય સઘળો ખૂબ ખેંચાઇ રહેતાં !
છુપી પ્રીતિ, પ્રણયી ! મધુરી કેમ કેવી દિસે છે ?
બી વાવ્યો છો તમ હૃદયમાં ઝેરનાં કિન્તુ ભોળાં !

સમય ના મળ્યો તેથી પીધું ઝેર હજુ નથી !
ભર્યાં છે માત્ર પાત્રો આ ! તેનું ઘેન ચડી ગયું !

ભોળા યુવાન ! તુજ પિંજર કેમ તોડ્યું ?
શું ભૃંગ માફક હવે ફરવા જ ઇચ્છ્યું ?
સ્વાતંત્ર્ય તોપણ ન મેળવી તું શક્યો છે !
રે ! એક પિંજર ત્યજી તું બીજે પડ્યો છે !

ત્હારૂં હતું જરી કહે ! હજુ તે શું ત્હારૂં ?
તેમાં હવે જઇ ફરી વસી તું શકે શું ?
તે પુષ્પમાં રસ હવે પડતો નથી કૈં !
તેના ગુણો ઉપર માત્ર નિગાહ ત્હારી !

ત્હારી હજુ નઝર ત્યાં પણ પ્રેમ ના ના !
ત્હારૂં હજુ મગજ ત્યાં, પણ દિલ ના ના !
તે વાંક કિન્તુ તુજ હું કદિ એ ગણું ના !
'સ્વાતંત્ર્ય મેળવી શક્યો' પણ તે કહું ના !

જૂઠો ગણ્યો તુજ હિસાબ ! ભૂલી ગયો તું !
તેં બે અને ત્રણ ગણ્યા ક્યમ, ભાઈ ! સાત ?
તોળી તપાસી દિલ બે પ્રીતિત્રાજવામાં
જો જો ! અને ભૂલ જ જોઇ શકાય છે ત્યાં !

ત્હારી નવીન કલી પાંખ મહીં બિડાતી,
ત્યારે ય તે ફુલ પરે તું શું આફરીન ?
શું પુષ્પચુમ્બન સમે મશગૂલ તેમાં ?
તું પુષ્પનો મટી થયો કલીનો જ, વ્હાલા !

રે ! ભૃંગથી ગત ફુલો ન સ્મરાય કો દી !
કો લાધતાં નવીન ભૃંગ ત્યજે જ જૂની !
તો કેમ ના નવીન આ કલી છોડી દેશે ?
તું પ્રેમી છે ! પણ ન કોઇ તણો રહ્યો છે !

તું કેમ બે ય કલી પુષ્પ ન બાથમાં લે ?
'સ્વાતન્ત્ર્ય મેળવી શક્યો' ક્યમ તું કહેશે ?
શંકા રહી ! ડર રહ્યો ! દુઃખી તું થયો છે !
આધીનતા દુઃખની લે સુખની ત્યજી તેં !

ના અન્યનો પણ **સીતા** કદિ **રામ** માને,
તે કિન્તુ કાંઈ સમજી દુખણી થઈ છે ;

તે કાંઇ ખામી નિજ પ્રેમ મહીં ગણે છે!
શું એ ઉરે, અરરર! ખંજર ભોંકવાનો?

ભૂલી જ, બાઇ! ઉપકાર બધા ય તું શું?
ત્હારી સખી ઉપર શું ભૂલથી ઉગામ્યું?
ભક્તિ, દયા, પ્રણયની શું દયા ય ખોઇ?
તું ભૃંગની ઉપર આમ જ છેક મોહી?

તું શું કરે? ડગમગ્યા ગિરિ મેરુ જેવા!
ખેંચાઈ જાય રવિ ત્યાં ગ્રહ શું બિચારા?
તું તો ગરીબ દ્રવતું ફુલડું બિચારૂં!
ચોળાઈ તું પણ અરે! ધૂળમાં જવાનું!

ઓ દેવિ! ઓ પ્રણયની પ્રતિમા! રમા રે!
શું તું શકીશ તુજ પ્રેમ સદા ભજાવી?
છે હર્ષ તો ગત થયો! પણ ભક્તિ ત્હારી
બ્રહ્માંડ આખું ડુલતાં ડગશે કદી ના!

પતંગો છો! જળી જાશો! નવા રંગ નિહાળશો!
ચડચડાટ ના થાશે! આ તો છે પ્રેમદીવડો!

* * * *

તાજું સ્નાન કર્યાથી છે જલ તણાં બિન્દુ શરીરે હજી,
ને એ ગૌર મુખે વિશેષ ચળકી લાલી રહી છે દીપી;
ચાંલ્લો કુંકુમનો લલાટ પર છે, ગાત્રો હસી છે રહ્યાં,
ભીના વાળ છૂટા સ્તનો પર ઉડે જાણે પિયુ બાંધવા!

તાજું પાન લીધેલ છે મુખ મહીં તેથી ભરેલા રૂડા
સ્વાભાવિક હિરે હજુ સુરખ છે ન્હાના સુબિમ્બાધરો;
લીલા ગાલ, કટિ, કુચો, પિયુ સ્મરે તે દીર્ઘ નેત્રો, અને
શું ના સોહક શોભનાશરીરનું? વ્હાલું પિયુને ન શું?

વ્હાલો છે હૃદયે, અહો! હૃદયમાં એ મૂર્તિ છે કોતરી,
ને તેમાં જ અરે! રમાહૃદયની ચિન્તા ડૂબેલી વધી!

બન્ને ઉપર ચારણી થઇ દ્રવે હૈયું ઝરો પ્રેમનો !
શું ના મોહક શોભનાહૃદયનું ? વ્હાલું પિયુને ન શું ?

પ્રેમમાં તું પિયુ જીતી ! ન્હાની અજ્ઞાન શોભના !
તેનાથી ના થયું તે તેં પ્રેમમાં ભજવી દીધું !

અરે ! શું જુવે છે પ્રણયી તુજ વ્હાલી ? રસિક ઓ !
અગાસીમાં ઊભી પ્રણયી નિજ વિચાર સહ છો !
અરે ! ના જો તેને ! શરીર ચિર ના સુન્દર રહે !
અરે ! જો દેખે તો પ્રિય હૃદય જો દૂર જઇને !

ન જા ! જો જો તું જો ! તુંજ હૃદય તે લાયક નકી !
રસીલો ભોગી તે ક્યમ નવ શકે દિલ સમજી ?
અરે ! તો હે ભાઈ ! ક્યમ પ્રિય રમા છોડવી પડી ?
રસીલી દૃષ્ટિ એ અરર ! નબળી શું થઈ ગઇ ?

પ્રીતિ તણો નવ થયો ! નવ નીતિ રાખી !
આ પ્રેમ ના ! પણ નકી નબળાઇ આવી !
તું ચેત , ચેત , નહિ તો નકી ‘ ચોર, ’ ભાઇ !
પ્રીતિ નીતિ ઉભય ભ્રષ્ટ રહી ગુમાવી !

કરવામાં જ મુશ્કેલી ! શીખવવું સહેલ છે !
નબળો નહિ તું ભાઈ ! આ દુનિયા નબળી જ છે !

કહેનારાં ભલે કહેતાં ! કહેવું પણ ઠીક છે !
કહેનારાં ફરી જોશે ! પછી ફરે વિરલાં જ છે !

શોધશે ભાઈ ! એવાં તો એવાં એ મળશે અહીં !
પરન્તુ તે કહે કોને ? ત્હારે કાન રહ્યા નથી !

ભલે, ભાઈ ! વ્હેતું હૃદય તુજ સંતુષ્ઠ કરતો ,
ભલે બન્ને ભોળાં નયન નયને મેળવી હસો !
ત્હમારૂં ભાવિ તો પવનલહરી શું થઇ રહ્યું !
વહો ને ચીરાઓ ! ફરી વળી મળો યા નવ મળો !

થઇ ગઇ વાત નેત્રોની આમન્ત્રણ મળી ચૂક્યું;
નિસરણી ચડે દોડી તેને જોતી ઉભી રહી.

ચડી જજે ! જો પડી ના જતો તું !
ડગી સીડી રે ! લથડી પડે શું ?
ચડી જજે હસ્ત ગ્રહી પ્રિયાનો
રહ્યો કને દીર્ઘ ફરો લતા શો.

કર ગ્રહી લીધો, આવ્યો ઉંચે અને લપટી પડયાં!
હૃદયરસની લ્હેરો વાતાં સમાધિ મહીં ચડયાં!
રસ અમર હો વ્હેતો આવો ઉરે તમ ઉપરે!
અતિ સુખ તણા લ્હેઝા કિન્તુ ન દીર્ઘ બની શકે!

ત્યાં બારી એક ઉઘડે ગૃહની જરાક,
ડોકાય છે સ્મિતભર્યું સુખડું રમાનું;
જોયું ! મનાય નહિ ! ગાભરી બની એ !
જોયું ફરી ! હૃદય તૂટી પડયું ખડીને !

"રે રે પ્રભુ !" લપી ઢળી ધરણી પરે તે,
તે મગ્ન પ્રેમી ચમકી ઉખડી પડયાં બે;
પ્હોંચી જતાં સમય તે પડદો ચીરાયો,
ભોળાં ! અરે ! થઇ ગયું સહુ ધૂળધાણી !

રે રે ! જીવે ગયો ઉડી શોભના ને જુવાનનો,
"થયું શું આ !" ગયાં દોડી લવી બન્ને રમા કને.

બોલી ન કૈં પણ રમા ગઈ ચાલી તુર્ત,
જોઇ રહ્યો સુરખ મ્હોં નયનો જુવાન;
એ બે જ ત્યાં ફરી રહ્યાં ધ્રૂજતાં એકલાં,
એ ચાર ત્યાં ફરી મળ્યાં નયનો ઝરન્તાં.

હૈયાં તણાં નયન એ ઉઘડી ગયાં, ને
બ્રહ્માંડકમ્પ સરખું કંઈ નેત્ર દેખે !

રે! શું થયું? ક્યમ થયું? ક્યમ ખૂન કીધું?
તે સૌ રહ્યું તરી જ સ્વપ્ન શું નેત્ર પાસે!

છેલ્લી સલામ કરી નેત્ર પડયાં વિખૂટાં!
યાચી ક્ષમા ગળગળાં વિખૂટાં થયાં એ!
રે રે! ખૂની! ખૂનની લિજ્જત કેવી લાગી?
રે! આપઘાત તણી લિજ્જત કેવી લાગી?

* * *

ન ધાર્યું સ્વપ્નમાં એ તે બન્યું બાપુ રમા અરે!
ઝીલશે ભાર હૈયું શે? રે રે! આભ તૂટી પડયો!

નિચોવાયું હૈયું! રડી રડી ગઇ ખાટ પલળી!
વળી હેલા આવે! રડી રડી વળી એ ગળી જતી;
ખૂટયાં અશ્રુ ત્હોયે રુદન નવ ખૂટયું હૃદયનું,
સુખે છૂટો રસ્તો પછી હૃદયને એ દઇ દીધો.

"પિયુ! હું તો પાપી જરૂર અપરાધી તુજ બનું!
"નકી એ દીઠેલું! પણ અરર! માની ક્યમ શકું?
"ન માનું! ના માનું! પણ હૃદય માને! ક્યમ કરૂં?
"અરે! દીઠું દીઠું! પછી ક્યમ કરૂં? ના ક્યમ રહું?

"રહું! વ્હાલા! વ્હાલા! જરૂર અપરાધી તુજ બનું!
"અરે! ત્હારી પ્રીતિ તુજ પર છતાં હું ક્યમ રહું?
"રહું છું હું વ્હાલા! મમ પ્રણય શું ખૂટી જ ગયો?
"હજુ છે પ્રીતિ તો જીવિત મમ આ કાં કટુ થયું?

"અરે! ત્હારા વ્હાલા! પ્રણયી નવ ઇચ્છે મરણને,
"અરે! હું તો ઇચ્છું! જરૂર અપરાધી તુજ બનું;
"મને વ્હાલો તું તો મરણ ક્યમ વ્હાલું થઈ શકે?
"ગઇ પ્રીતિ મ્હારી! નવ રહી શકી! માફ કરજે!

"કહ્યું ના કાં વ્હેલું? દુઃખ કરી તને શું શકત હું?
"અજાણ્યે શું, વ્હાલા! મુજથી કદિ એવું થઈ ગયું?

" નથી લાગ્યો એવું પણ કદિ દિલે તું, પ્રિય સખે !
" ન જાણું હું ભોળી ! કદિ થઈ ગયું તો કર ક્ષમા !

" શક્યું તોડી ત્હારૂં હૃદય કદિ સંકોચ ન હશે !
" શક્યો ના શું ધારી મુજ દિલ મહીં શું દુઃખ થશે ?
" ન કાં મારી નાખી ? અરરર ! રિબાવી કયમ શકે ?
" કર્યું ના કૈં તો તેં કયમ નવ છુપું રાખ્યું જ સદા ?!

" થયું !– બાઈ ! કિન્તુ કંઈ નવ તને તો દુઃખ દીધું !
" તને તો ના ખૂંચ્યું જરી પણ કદી આ દિલ હતું !
" તને રે ! શું ક્‌હેવું ? તુજ હૃદય તો બાલક હજી,
" સુખી એ જેમાં ત્યાં સુખી જ મુજને તું સમજતી !

" હતું એવું તો કાં કયમ કદિ હસીને નવ કહ્યું ?–
" 'મને એ ચાહે છે, મમ હૃદય તેનું વળી થયું';
" હશે બાઇ ! તું એ મમ પ્રિય તણી છે પ્રિય – છતાં,
" બનું પાપી ત્હોયે નવ કદિ તને ચાહી જ શકું.

" તને છોડી, વ્હાલા ! સ્મરણ તુજ લેવા નકી કરૂં !
" તને જોવો છોડી મુજ દિલ મહીંની છબી ભજું !
" અરે કિન્તુ ત્હારી નવીન પ્રીતિઓ ના ચિર હશે !
" વિના પ્રીતિ પ્રેમી જીવી નવ શકે તું કદિ સખે !

શકું છું હું જાણી તુજ દિલ દુઃખી છે અતિ અતિ !
મને ત્હારૂં હૈયું કદિ પણ શકે રે ! નવ ત્યજી !

" કહે કે 'ચાહું છું !' મમ હૃદય તો આ તુજ હજી !
" કહે ના ત્હોયે હું તુજ વિણ શકું ના ક્ષણ જીવી ! "

ગઈ પ્રીતિ અરે ! ભોળી ! સમાધાન બને નહીં !
હૃદય તો ગયું ફાટી ! રે ! સાંધા કરવા હવે !

તું તારા રામને જોતી, ફુલાતી "રામ" બોલતાં !
ગયું એ જોર છાતીનું ! ધર્મને વળગી રહી !

" ચાહું છું હું !" ભલે કહેતી ! એ મુશ્કેલ થયું હવે !
ન્હાનકું દિલ ત્હારૂં એ આભનું થીગડું નહીં !
ભૂલ્યો ! બાઈ ! શકું શું હું માપી દિલ મનુષ્યનું ?
ભક્તિના પ્રેમથી ભીનું શું ના દિલ કરી શકે ?

છે નેત્ર લાલ મુખ લાલ રડી થયેલાં,
છે અંગ સૌ ધગધગી દુઃખથી રહેલાં;
છાતી કરી કઠિન અશ્રુનું પૂર ખાળી,
ત્યાં શોભના થરથરી રહી આવી ઊભી.

મળ્યાં ચારે નેત્રો ! મળી હળી વળી એ ફરી ગયાં !
બન્યાં ક્રોધે રાતાં નયન કરી ઊંચાં વદી રમા :—
" હવેથી તું તેને મુખ તુજ બતાવીશ કદિ ના,
" અને ત્હારે તેનું મુખ કદિ હવે જોવું જ નહીં !"

તૈયારી એ કરી જ સુણવા આવી'તી શોભના ત્યાં,
ત્હોયે લાગ્યો સહન ન થતો કારમો વજ્રપાત !
જોયાં તેણે કદિ નવ હતાં નેત્ર આવાં રમાનાં,
મ્હોટાં મ્હોટાં પગ પર પડયાં અશ્રુનાં ચાર ટીપાં.

ચાલી ગઈ એ રડતી તહીંથી,
હૈયું ન તેનું કબજે રહ્યું એ;
જોવું નહીં રે ! મુખ એ પિયુનું !
જોઇ શકાયે નવ મ્હોં સખીનું.

* * * *

યુવાનનો એ વ્રણ ના રૂઝે કદી,
ગળી જતો યોધ્ધ ધીમે ધીમે જ એ;
વહ્યા દિનો કૈં કૃશ અંગ એ થયું,
જવરે ઝલાયો બહુ કાળ વીતતાં.

ચડી ન જોતો હસતું રમામુખ,
ઘડી ન જોતો પ્રિય શોભનામુખ;
દુઃખી થતો ને ગભરાઈ એ જતો,
સ્થિતિ મહીં આ કયમ જીવી એ શકે?

રમા બિચારી કરી ના શકે કશું,
રમા ય ધીમે ગળતી જતી હતી;
હસાય ક્યાંથી? રડવું ભર્યું હતું;
હસાય ક્યાંથી? દિલ શૂળ ભોંકતું.

અહો! ભૂલાયા વત દર્દ દિસતું,
ન કિન્તુ એ નાબુદ તો થયું હતું;
હતો કૃમી તો વિષનો ધીમે ધીમે
ત્રણે દિલો કોતરી ખાઈ એ જતો.

થઈ ગઈ વા ભૂત શોભના હતી;
ન ભાન તેને દિનરાત્રિનું હતું;
સફેદ વાળો શિરના થયા કંઈ,
અને ગળી છેક જ એ ગઈ હતી.

* * * *

"અરર! માવડી – બ્હેન ઓ સખિ!
"હસીશ શું નહીં ઝિંદગી મહીં?
"મમ શિરે હવે મૃત્યુ આ ભમે!
"ન સુખ એ મને શું બતાવશે?

"અમ વચ્ચે રહી આ દિવાલ છે,
"પણ પહાડથી એ ભૂરી મને!
"હૃદય આ ભર્યું તર્ક લાગણી,
"નહિ કશું ભલું ભાવિનું સૂઝે!

"ફરજ ના, સખિ ! એ વિચારવું !
"હૃદયને અરે ! કેમ બાંધું હું ?
"મન વળોટતું આણ ત્હારી એ,
"જિગરમાં પિયુ તો રમ્યા કરે !

"તુજ કરે, સખી ! ખડ્ગને લઈ—
"તડકું હું નહીં— કત્લ જો કરે;
"મુજથી એ થઈ સ્હેજથી શકે,
"પણ ત્યજાય ના એ પિયુ અરે !

"તુજ વિરોધી આ દિલ છે થયું !
"તુજ વિરોધી એ મ્હારૂં હોય ના;
"ઘુઘવતી વહે આ નદી અહીં,
"હૃદય સાથ હું ત્યાં મરૂં પડી !

"મમ ગયા પછી કૈં સુખી થજે !
"રડતું કોઇ તો અશ્રુ લૂછજે !
"જરૂર તું ક્ષમા આપશે મને !
"જઇશ હું હવે માતની કને !

"હૃદય આ ઘણું સાચવ્યું ! સખિ !
"પણ હવે મને ચેન કૈં નથી !"
ચડી ગઇ કહી એ અગાસિયે,
ઉભી નદી જુવે વ્હેતી પૂર જે.

"કમલ ! કમલ ! ત્હારી પાંખ ભૃંગે જ ચીરી,
"મરીશ મરીશ ના ના ! કેમ તો જીવશે એ ?
"મરણ પ્રિય છતાં એ સાથ આવી શકે ના !
"હૃદયમણિ રમાનું કેમ તોડી શકે એ ?"

ગ્રહ્યો યુવાને કર શોભનાનો,
હતો રહેલો તપી તાવથી જે;

રમાની દાસી કંઈ કામ માટે
ચંડી, દીઠું ને ગઈ તુર્ત નીચે.

બન્ને મળ્યાં ! અરર ! એ મળવું શું છેલ્લું ?
છેલ્લું હશે જ, નહિ તો દિલ કેમ ફાટે ?
આંસુ તણી નદી વહે જલપૂર નેત્રે,
ને ત્હોય તે ન ઉભરા શમતા હજી એ.

છૂટાં પડયાં ફરજનું કંઇ ભાન થાતાં !
રે ! ક્રૂર તું ફરજ છે દિલ ચીરનારી !
રે ! ક્રૂર તું પ્રણય ઓ ! દિલ રેસનારો !
રે ! ક્રૂરતા જ વિધિએ સરજી દિસે છે !

આ ઝેરના જગતમાં અમીના ફ્રમી શી –
ભૂલે વિધિથી પડયું અમૃતબિન્દુ એવી
બેભાન ને લથડતી નકી એ રમા શું ?
શે ઓળખાય દુઃખમાં હસનાર પ્રાણી ? !

લપેટી લે છે ઉર શોભના રમા,
મહા પ્રયત્ને વદી એટલું એ :–
" પ્રિયુ વિના તું જીવી ના શકે નકી,
" ન તું વિના એ પ્રિયુ દેહ રાખશે."

" થઇ તું એની ! સુખિયાં થજો તમે ! "
જલે ભર્યાં નેત્ર જ એમ સૂચવે !
રમા ! ગઇ તું ભવ આ તરી નકી !
ઉદાર, પ્રેમી, પ્રિય ભક્ત એની !

" નહીં, રમા ! " ઉત્તર એ જ આવ્યું !
ગયું ચીરાઈ દિલ શોભનાનું ;
હવે ગળ્યું એ વિષ તેં ! અરેરે !
પરન્તુ જો સ્વર્ગ દિસે તહીં છે !

* * * *

" રજની ગઇ છે ! વાયુ ફૂંક્યા ! તુફાન પૂરાં થયાં !
" ઉડી ગઇ હવે નિદ્રા ! પેલો રવિ પણ ઉગશે !
" ફડફડ થયા , કંપ્યા દીવા ! છતાં ન બુઝયા તમે !
" અનિલ મધુરો ! થાવા આવ્યું પ્રભાત ! બુઝો હવે ! "

અગાસિયે બે ય સૂતાં હતાં તહીં;
ભરેલ તાવે પિયુ એ લવ્યો ; અને
સુનેરી કુંળાં કિરણો રવિ તણાં
ગયાં છવાઇ પિયુપ્રેયસી પરે :

મૂર્છા મહીંથી ઉઠ ચાતકી તું !
તારા શશીને હજુ જોઇ લેને !
જો જીવશે તો ફરી આ જ સ્થિતિ !
પીળો થયો છે ! ડુબી એ જશે ! જો !

" રે રે ! રમા ! હૃદય આ ! કર માફ ! વ્હાલી !
" હું જાઉં છું ! તલસું છું ! કર માફ ! વ્હાલી !
" છાતી પરે કર હવે તુજ રાખ ! વ્હાલી !
" ને શોભનાકર વતી મુજ નેત્ર ચાંપ ! "

રમા કમ્પી ઉઠી નયન નયને એ મળી રહ્યાં !
પડયાં ના આંસુ કે નયન પણ ભીનાં નવ થયાં !
ગઇ જાણી સર્વે ! ફટકી ગઇ ! ને એ ગઇ નીચે !
પિયુના લોહીને ચક્કર ફરવાં ના બહુ હવે !

દેખે યુવાન ફરી સ્વપ્ન નવાઇ જેવું,
તે દેવી તે કબૂતરો નભમાં ઉડે છે;
ઊંચે ઝુમે સુરભથી ભરપૂર સ્તંભ,
ને ઝાલરો ચળકતી નભમાં તરે છે.

તે દેવીએ શિર પરે કર આવી મૂકયો,
વીતેલ કાલની કંઇ થઇ ઝાંખી ઝાંખી ;

ત્યાં શોભના પ્રિય રમા હસતી દિસે છે,
તે જોઇને મુખ જરા સ્મિતથી પ્રકાશે.

ગુલાબના ફુલ સમું મુખ એ પ્રકાશ્યું;
ને ભાલની ઉપર તેજ રહ્યું છવાઈ;
"વ્હાલી રમા! દિલ હવે દિલ સાથ ચાંપ!
"હે શોભના!" લવી ગયો વળી સ્વપ્ન દેખે.

ત્યાં એક હસ્ત કુમળો દિલને અડે છે,
ને એક હસ્ત શિર ઉપર કમ્પી રહે છે;
યુવાનનાં નયન અર્ધક ઉઘડે છે,
ને નેત્ર એ ગળગળાં સુખથી બને છે.

કાંઈ નવો રસ ત્રણે દિલ એ પિયે છે!
કાંઈ નવો રસ મહીં હૃદયો ગળે છે!
ઘેરાં થતાં નયનને પ્રિય હસ્ત ઢાંકે!
ને ધ્રૂજતા હૃદયને દિલ પ્રેમી ચાંપે!

છાતી પરે પગ પરે લથડી પડી ને
મૂર્છા મહીં ઢળી પડી વળી એ લતા બે;
મ્હાલ્યાં ત્રણે હૃદય એક જ સ્વપ્ન માંહીં,
સાથે મળી જ્યમ મળે દરિયે નદી બે.

સંગીત શો મધુર એ કંઇ નાદ સુણે,
બ્રહ્માંડ નાદમય આ સઘળું દિસે છે!
ભાવિ મહીં ચળકતા કંઈ સૂર્ય ભાસે,
બ્રહ્માંડ તેજમય આ સઘળું દિસે છે!

એ નેત્ર ચાર મૃગ શાં વળી અર્ધ ખૂલ્યાં,
ગમ્ભીર ભાવમય એ મળીને બિડાયાં;
વીતી પળો કંઈ અને ફરી શોભનાનાં
છેલ્લાં જ વિશ્વ પર નેત્ર ફરી મિચાયાં.

રજની ગઇ એ, વાયુ ફૂંક્યા ! તુફાન થયાં પૂરાં !
ઝળહળ થતો ઉગ્યો ભાનુ ! તુષાર ઉડી ગયા !
દીપક ધ્રૂજતા તે બૂઝાઈ ગયા રવિમાં ભળી !
ધપતી ધપતી વ્હેતી વ્હેતી નદી દરિયે મળી !

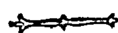
આ મૃત્યુ ! આ પ્રણય ને રસએકતા આ !
આ મધ્યબિન્દુ સહુ જાળની ગૂંથણીનું !
જે પ્રેમ એક જ હતો બહુરંગધારી
તેનો જ આ અસલ રંગ રહ્યો ઝળેળી !

હર્ષ શું ઝિન્દગીમાં ને હર્ષ શું હોત મૃત્યુમાં,
પ્રેમના રંગથી જો ના રંગાયું વિશ્વ હોત આ !

૭-૪-૯૬.

શાન્ત પ્રેમ

॥ विचित्र चक्र काव्यम् ॥

નવું આજે કાંઈ તુજ મુખ પરે ને હૃદયમાં,
નવી રીતે કાંઈ મુજ ઉપર દૃષ્ટિ ઢળી પડે;
અહો ! બાલુશિરે તુજ કર ફરે તે પણ નવો,
નવાં ગાત્રો એ થઇ નવીન રસમાં આજ પલળે.

બની માતા આજે ગૃહિણી તુજનું આ દિલ વહે,
અહા ! એ વાત્સલ્યે તુજ હૃદય આજે ગરક છે;
ફુલેલી છાતીમાં સુખની મગરૂરી છલકતી,
સુખી તું જેવું કો જગત પર ના અન્ય ગણતી !

સુખી તું છે સુખી ! મધુર સુખ આધીન તુજને,
અને બાલુ સામે નિરખતી સદા જોઉં તુજને;

ગૃહિણી દેવી તું દિલની મમ માતા પણ થજે,
અહો ! કેવું મીઠું પ્રણય સહ વાત્સલ્ય ભળશે ?

સુએ બાલુ ત્હારા કદલી સરખા આ પદ પરે
અને ત્યારે જોવાં નયન તુજ તેને નિરખતાં,
સખિ ! હું યાચું તે નયન તુજનો એક જ રસ,
સુઉં છું હું જ્યારે તુજ પદ પરે શિર ધરીને.

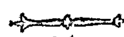
મને વ્હાલાં લાગે ચપલ દૃગથી શાન્ત નયનો,
પતિ હુંને ના ના, પણ હૃદયનો મિત્ર ગણવો;
મને બન્ધુ, વ્હાલો, પિયુ, તુજ પિતા, પુત્ર ગણજે
અને એ ભાવોથી મમ હૃદયનો આ રસ પીજે.

નકી દૈવી રીતે હૃદય પ્રણયીનો રસ પીતું,
ખરા સ્નેહે જ્યારે શરીરસુખ સૌ ગૌણ બનતું;
વસે સ્વર્ગે તે ના અધિક કંઇ આવા પ્રણયથી,
અને સ્વર્ગે તેથી પ્રણયી દિલનું ઇચ્છિત નહીં !

૧૬—૪—૯૬.

જ્વરમાં પ્રિયાને

અરે ! તું વૈદ્ય કાં તેડે ? ગળે કાં ઔષધિ રેડે ?
ભૂલી વૈદક શું ગઈ ? વ્હાલી વ્હાલી પ્રાણ !
કૂપી અમૃતની પ્રિયે ! તું તું ઔષધખાણ !

ભૂલી તું તો બતાવું હું ! ભરે જલ નેત્રમાં આ શું ?
લલાટે રાખ કર ત્હારો પછી એ તાવ પણ પ્યારો !
વૈદ્ય રડે તેથી પ્રિયે ! આ દરદી મૂંઝાય,
નાડી જો દિલની અને કર તું કાંઈ ઉપાય.

હૃદયનો વૈદ્ય મ્હારો તું ! હૃદય રાજી દરદ તો શું ?
મને આ તાવ સારો છે ! મધુરી હૂંફવાળો છે !

જ્વરથી જોઇ શકાય છે ત્હારૂં હૈયું ! પ્રાણ
બીજી કોઈ સ્થિતિ નહીં , જ્વર તે મીઠી લ્હાણ !

અરે ! એ લ્હાણ કાં ખોવી ? મને તો ભાવતી એવી !
કટુ કાં ઔષધી લેવી ? મળે છે જો મધુરી કૈં !

દિલબૂટી તુજથી ઝરે કુંળા રસની ધાર !
જોવું જો કૈં પારખું તો મુખ દર્પણ ધાર !

મને એ મ્હોં અતિ વ્હાલું , ગરીબ મૃદુ ને ફિકરવાળું !
અહીં અહીં આવ ચુમ્બી લઉં ! હવે પગ ચાંપતાં થાકી !

સ્મિત સુખ છે પ્રિય મુજને , શું ના પ્રિય તુજ હોય ?
ચિન્તાગ્રસ્ત પરન્તુ આ તુજ સુખ કેવું સ્હોય ?

મને મ્હોં ગો વધુ વ્હાલું ! કંઇ તેંમાં નવું પ્યારૂં !
અહાહા ! ગોળ ગોરૂં એ જરા શરમાઇને નમતું !

એ સુખ પાસે હોય તો મીઠું શું નવ હોય ?
તાવ હોય કે કાંઈ હો જે હો તે છો હોય !

પ્રિયે ! સુખ એ હસે છે હા ! ગયો જ્વર ક્યાંઈ ઉડી આ !
અહીં તું આવ આલિંગું ! નયન મૃગ શાં મીચે છે શું ?

૧૭—૪—૯૬.

ગૃહિણી દેવી તું દિલની મમ માતા પણ થજે,
અહો ! કેવું મીઠું પ્રણય સહ વાત્સલ્ય ભળશે ?

સુએ બાલુ ત્હારા કદલી સરખા આ પદ પરે
અને ત્યારે જેવાં નયન તુજ તેને નિરખતાં,
સખિ ! હું ચાચું તે નયન તુજનો એક જ રસ,
સુઉં છું હું જ્યારે તુજ પદ પરે શિર ધરીને.

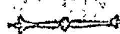
મને વ્હાલાં લાગે ચપલ દૃગથી શાન્ત નયનો,
પતિ હું ને ના ના, પણ હૃદયનો મિત્ર ગણવો;
મને બન્ધુ, વ્હાલો, પિયુ, તુજ પિતા, પુત્ર ગણજે
અને એ ભાવોથી મમ હૃદયનો આ રસ પીજે.

નકી દેવી રીતે હૃદય પ્રણયીનો રસ પીતું,
ખરા સ્નેહે જ્યારે શરીરસુખ સૌ ગૌણ બનતું;
વસે સ્વર્ગે તે ના અધિક કંઇ આવા પ્રણયથી,
અને સ્વર્ગે તેથી પ્રણયી દિલનું ઇચ્છિત નહીં !

૧૯—૪—૯૬.

જ્વરમાં પ્રિયાને

અરે ! તું વૈદ્ય કાં તેડે ? ગળે કાં ઔષધિ રેડે ?
ભૂલી વૈદક શું ગઈ ? વ્હાલી વ્હાલી પ્રાણ !
કૂપી અમૃતની પ્રિયે ! તું તું ઔષધખાણ !
ભૂલી તું તો બતાવું હું ! ભરે જલ નેત્રમાં આ શું ?
લલાટે રાખ કર ત્હારો પછી એ તાવ પણ પ્યારો !
વૈદ્ય રહે તેથી પ્રિયે ! આ દરદી મૂંઝાય,
નાડી જો દિલની અને કર તું કાંઈ ઉપાય.

હૃદયનો વૈદ્ય મ્હારો તું ! હૃદય રાજી દરદ તો શું ?
મને આ તાવ સારો છે ! મધુરી હૂંફવાળો છે !

જ્વરથી જોઇ શકાય છે ત્હારૂં હૈયું ! પ્રાણ
બીજી કોઈ સ્થિતિ નહીં, જ્વર તે મીઠી લ્હાણ !

અરે ! એ લ્હાણ કાં ખોવી ? મને તો ભાવતી એવી !
કટુ કાં ઔષધી લેવી ? મળે છે જો મધુરી કૈં !

દિલખૂટી તુજથી ઝરે કુંળા રસની ધાર !
જોવું જો કૈં પારખું તો મુખ દર્પણ ધાર !

મને એ મ્હોં અતિ વ્હાલું, ગરીબ મૃદુ ને ફિકરવાળું !
અહીં અહીં આવ ચુમ્બી લઉં ! હવે પગ ચાંપતાં થાકી !

સ્મિત મુખ છે પ્રિય મુજને, શું ના પ્રિય તુજ હોય ?
ચિન્તાગ્રસ્ત પરન્તુ આ તુજ મુખ કેવું સ્હોય ?

મને મ્હોં એ વધુ વ્હાલું ! કંઇ તેમાં નવું પ્યારૂં !
અહાહા ! ગોળ ગોરૂં એ જરા શરમાઇને નમતું !

એ મુખ પાસે હોય તો મીઠું શું નવ હોય ?
તાવ હોય કે કાંઈ હો જે હો તે છો હોય !

પ્રિયે ! મુખ એ હસે છે હા ! ગયો જ્વર ક્યાંઈ ઉડી આ !
અહીં તું આવ આલિંગું ! નયન મૃગ શાં મીચે છે શું ?

૧૭—૪—૯૬.

આકાશને

અહો કૈં ખેંચાણો તુજ ઉદરમાં આથડી રહ્યાં,
વલોવાતા ગોળા ગણતરી વિનાના ઘુમી રહ્યા;
ફર્યા એ કૈં કોશો અગણિત ફરીને લય થશે,
હતા જે સ્થાને ત્યાં ફરી નવ અડયા વા ન અડશે!

અહો! ન્હાના ન્હાના ટમટમ થતા દૂર દિસતા,
અને ન્હાનીન્હાની ગૂંથણી ઝુમખાંની ગૂંથી રહ્યા;
પરન્તુ પાસેથી કદ કદિ મપાઈ નવ શકે,
અને કલ્પી તેનાં મનુ નવ કદી અન્તર શકે!

અરે! આવા કૈંનો લય થઈ જઇ ઉદ્ભવ થશે,
અને ત્હોયે એ સૌ તુજ ઉદરની મધ્ય જ હશે!
અહીં, ત્યાં ત્યાં દૂરે, તુજ ઉદરનું મધ્ય જ બધું!
નહીં છેડો તેનું નવ કયું હશે સ્થાન વચલું?

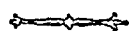
ભરેલું શું ત્હારૂં ઉદર સઘળું પૂરણ હશે?
અરે! વચ્ચે સૌ તો અગણિત સ્થળો ખાલી જ હશે;
બધાં આ બ્રહ્માંડો અણુવત નકી તું-ઉદરમાં,
અને ન્હાના લીટા જરૂર અંજવાળાં રવિ તણાં.

પછી તો અન્ધારૂં તુજ ઉદર શું ફેલી જ રહ્યું!
વસે છે તું જેમાં! તુજ ઉદરમાં જે વસી રહ્યું!
જરા તે રેલે, તો પ્રલય સઘળાનો થઈ જતો,
જરા સંકોચાતાં ઉદ્ભવ થતો આ જગતનો.

તમે બન્ને એવાં પણ અમ કને એવું જ કંઈ!
અમારૂં હૈયું એ તમ ઉદર શું છે નકી નકી!
તમારી પાસે કૈં અમ હૃદયનું માપ ન મળે!
તમોને ના માપે જનહૃદય તે માપી ન શકે!

૧૮-૪-૯૬.

कृतघ्नता

ભલે ફૂંકો ફૂંકો પવન તમ જ્વાલા સળગતી !
ભલે વંટોળાની ગગનપટમાં ધૂળ ઉડતી !
સુસાટામાં છોને ગિરિશિખર મ્હોટાં ઢળી પડે !
ભલે સૂર્યે ઢાંકી રજ સહુ દિશા મેલી જ કરે !

ભલે વ્હેતાં વ્હાણે શઢ સહુ ચીરાઈ તૂટી પડે !
પ્રચંડોર્મિ છોને જલધિજલના ઉછળી રહે !
ભલે હોડી ડૂબી ગરક દરિયામાં થઇ જતી !
ભલે જાતી આખી જન સહ રસાતાલ પૃથિવી !

હવે તો હું વૈરી જગત સઘળાનો થઇ રહ્યો !
અહો ! જેને માટે મમ હૃદય બાળી દુઃખી થયો !
કૃતઘ્ની લોકોને કદર નવ કાંઇ હૃદયની !
ન જોવાની ઇચ્છા ! કદર કરવા સાધન નહીં !

તુફાની સત્ત્વો આ કુદરત તણામાં મળી રહું !
બને તો વંટોળો થઇ જગત આ ઉજડ કરૂં !
ગડેડાટો મ્હોટા – કડડ કડડાટો વીજળીના –
મને વ્હાલાં વ્હાલાં પ્રલયઘમસાણો પવનનાં !

દયાના, પ્રીતિના, મૃદુ હૃદય ને માર્દવ તણા
તમે લોકો વૈરી – મમ હૃદય લે વૈર ક્યમ ના ?
હસો રોતાં દેખી ! હસીશ તમને આજ ચગદી !
અહો ! રોનારાં આ મમ નયનમાં જ્વાળ સળગી !

દયા રોનારાંની ઉપર નવ મ્હારા હૃદયને !
ત્હમારૂં રોવું એ કપટમય ને ક્રૂર જ દિસે !
ત્હમારાં લોહીમાં મમ હૃદય આ સ્નાન કરશે,
અને ત્હોયે સૌ એ ઘટિત જ થયું એમ ગણશે !

અહાહા ! આ મીઠી કુદરત તણી કેવી મૃદુતા !
અરે ! તેમાં ક્યાંથી હૃદય તમ શીખ્યાં અજડતા ?
ત્હમારે ગાટે કો હૃદય ભગવું જે કરી રહે,
અરે ! તેને ચીરો ! તમ હૃદય તો ચીરીશ હવે !

સખે ! તેં એ શું આ જિગર ચીરવા ખંજર લીધું ?
હતું ખુલ્લું ત્હોયે હૃદય મમ તેં એ નવ દીઠું ?
કહું શું લોકોને ? અરર ! સઘળાં પામર નકી !
વૃથા ઢાળું ત્યાં હું મમ હૃદયનો ક્રોધ જ નકી !

તને તો ના ઓહો ! મુજ જિગર કૈં એ કહી શકે !
મૂક્યું ખોળે માથું પછી કતલનો શું ડર રહે ?
દગો ત્યાં એ ત્યાં એ ! પછી જગતને શું કહી શકું ?
વિનો બોલ્યે કાંઈ પણ નવ હું મૂંગો મરી શકું !

ભલે ફૂંકે ફૂંકે અનિલ અથડાયા વગર સૌ !
ગિરિ તો આ રૂનો થઇ જઇ હવે પોલ ઉડતો !
ઘણા વ્હોની સામે અડગ રહીને ટક્કર લીધી —
હવે તે ખેંચાતો તૃણવત થઈ તાણની મહીં !

જવાં સામે પૂરે સરપ સરખો યત્ન કરશે —
હજુ એ ખેંચાતો પણ નવ ખુશીથી કહિ જશે !
અરે ! આશા કિન્તુ જરી પણ રહી ના હૃદયને —
પડ્યો જે નીચે તે જગત કયમ ઊંચે લઇ શકે ?

સખે ! અન્યાયી તું મુજ હૃદયને ને જગતને !
અરેરે ! તેં કીધું જગત કડવું આ હૃદયને !
કૃતઘ્ની તું થાતાં મમ દિલ કૃતઘ્ની થઇ ગયું !
પ્રભુની લીલાને વિષમ ગણતાં એ શીખી ગયું !

તને કૈં ક્હેવું એ દિલની નબળાઈ મુજ નકી !
વિના સ્વાર્થે પ્રીતિ મમ હૃદયથી ના થઇ શકી !

નકી આશા કાંઈ તુજ હૃદયમાં રાખી જ હશે,
ન તે પૂરી થાતાં મમ હૃદયને આ દુઃખ, સખે!

હશે! ભાઈ! કિન્તુ હૃદય ત્યજવું તે સુખથી શે?
ઉછેર્યું મેં ત્હારૂં હૃદય કુમળું દુઃખી ગણીને;
હવે કાંટા લાગે! અમર તુજ એ કંટક હજો!
પરન્તુ બીજાથી જરી વધુ હવે કોમળ થજો!

૧૯–૪–૯૬.

બાલક કવિ

ત્હારી દિસે ચપલ નેત્રની જ્યોતિ, બાપુ!
કીકી ભરી રમતિયાળ હજાર ભાવે!
ત્હારાં સહુ ઉઘડતાં ફુલ શાં સુઅંગો!
આ બાલવૃન્દ મહીં કાંઇ જુદાં જ ભાસે!

શોધી રહ્યો નવીન કાંઇ સ્થલે સ્થલે તું,
ને ખેલમાં મચી રહ્યો વળી પૂર્ણ હર્ષે!
તું સર્વ જ્યાં અટકતાં કૂદી જાય સ્હેજે,
ના કાંઇ જોખમ તને નજરે પડે છે!

કેડી પરે વન મહીં સહુ બાલ ખેલે,
ક્યાં એ તું તો ઘૂસી જતો વન માંહીં દૂરે!
વૃક્ષે ચડી ઝરણ એ વહતું જુવે છે,
ને ત્યાંય કાંઇ નિરખી મશગૂલ રહે છે!

જો એ જ માર્ગ તુજ ઝિંદગીનો ગ્રહે તું,
કેડી મૂકી ભટકવા તું યથેચ્છ ઇચ્છે,

જ્યાં જે જડે ડૂબી જવું જ તહીં તું ધારે ;
તો સાવધાની બહુ રાખવી, ભાઈ! ત્હારે.

છૂટું મૂકેલ દિલ જો ટબજે રહે ના,
તો પક્ષી પિંજર બહાર ન કાઢજે તું;
એ પંખિડું અજબ છે બહુરંગધારી,
ને પાંખ તીવ્ર બહુ છે નભમાં વિહારી.

કૈં મેઘમાલ તરવા ગિરિપાર ઊડે
ને સિન્ધુઊર્મિ મહીં ડૂબકી દે ડૂબીને!
ક્યાં એ પડે નિડર પારધિજાલ માંહીં,
ને તોડી એ ઉડી જતું વળી ક્યાંહી ક્યાંહીં!

દેખ્યું સદા પણ નવીન જ દેખશે તું!
આ દૃષ્ટિ બાલ તણી વૃદ્ધ થતાં ન જાશે!
સૌન્દર્ય નગ્ન થઈ સૌ તુજ પાસ રહેશે,
સૌન્દર્ય સર્વ સ્થલમાં તુજ નેત્ર જોશે.

તુંને અરે! હૃદય આવું જ છે મળેલું,
તો રાખજે દૃઢ લગામ સદા કરે તું;
છે એક બાજુ દુનિયા સઘળી હઠીલી,
ને એકલો કવિ રહીશ તું એક બાજુ!

છે મિત્ર તું જગત સર્વ તણો થવાનો,
ના લાગવા જગતનો પણ પાસ દેવો!
એ ખેંચશે રિબવશે રિપુ માની તુંને,
ત્હોયે નિભાવ તુજ મૈત્રી સદા સુપ્રેમે!

આ ક્ષાર સિન્ધુ મહીં શોધક મોતીનો તું!
દોરી વિના ઉદધિને તળિયે જવાનું!
ત્યાં મચ્છ સિંધુ મહીં વ્હાણ ગળી જનારા!
તોફાન ગિરિમૂલને ય ઉખેડનારાં!

તે રાક્ષસોની ઉપરે પ્રીતિ રાખવાની !
તે રાક્ષસોની સહ સાચવ દૈવી અંશ
છે યુદ્ધ તો જગવવું : પણ પ્રેમ રાખી ;
લોહી લીધા વગર લોહી દઈ જ દેવું !

દોરાઈ છે વળી જવું કંઇ તાંતણાથી !
આજ્ઞા થતાં કુદરતી કહી "ના" શકે ના ;
જેને જનો જગતમાં નબળાઈ કહેતાં ,
તેમાં જ છે તુજ થવું પુરુષાર્થ, વ્હાલા !

જે માર્ગથી જગત આ પડી જાય નીચે ,
તે માર્ગથી જ જગને લઈ જાવું ઊંચે !
જે ગીત સર્વ નબળાઈ મહીં તું ગાશે
તે ગીતથી જ જગની નબળાઈ જાશે !

તાકાત હોય કરવા સહુ સાહસો આ ,
જો મૃત્યુ પાછળ ય રાખી શકે તું આશા ,
તો કેડી છોડી નવી કેડી તું ખેડતો છો ,
જા તું ફરી જગતના ક્રમમાં નહીં તો .

૨૦-૪-૯૬.

નદીને સિન્ધુનું નિમન્ત્રણ

ઘૂઘૂઘૂઘૂ ગિરિ ઉપરથી ઘૂઘવી આવતી'તી ,
મ્હારે માટે હૃદય દ્રવતું ભેટવા લાવતી'તી ;
સર્પાકારે વહતી વનમાં ગીત ગાતી હતી તું ,
મ્હારી છાયા સમજી નભને ઉરમાં ધારતી તું !

દીઠી મ્હારી અવર નદીથી હસ્તને ખેલતાં શું ?
દીઠી મ્હારી ચડતીપડતી પ્રેમમાં તેં અરે શું ?

દીઠી છાપો દિલ પર પડી સર્વ ભૂંસાઇ જાતી ?
શું દીઠું કે ત્યજી દઈ મને રેતમાં તું સમાઈ ?

મ્હારા હસ્તો જરૂર નદીઓ અન્યથી ખેલનારા,
ખેંચાતું જે મુજ તરફ ત્યાં દિલ ખેંચાઇ જાતું ;
તું એ વ્હાલી ગિરિ પર થઇ આવતી તે ભૂલી શું ?
ભૂલી કાંઇ રજ મધુ પિતા પાસથી લાવી તે શું ?

રે ! વેળાથી ચડતીપડતી કાંઈ પ્રેમે ય થાતી !
કમ્પે છે આ, સ્થિર નવ રહે સર્વ બ્રહ્માંડ, વ્હાલી !
વીણા તારો સ્વર શરૂ કરી અન્ત્ય વિરામ પામે,
કમ્પે પાછા નિપુણ કરનો કમ્પ ને સ્પર્શ થાતાં.

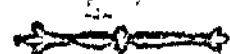
રે ! ભૂંસાતી દિલ પર પડી છાપ એ કમ્પસ્પર્શે,
ભૂંસી દેવું, ફરી ચિતરવું એ જ છે ચિત્ર આંહીં !
ઓહો ! આવા નીરસ રસમાં વિશ્વ ને તું વહેતાં,
ત્હારૂં મ્હારૂં જીવિત સરખાં, પ્રેમ કાં સંભવે ના ?

મ્હારી થા તું ફરી ઉછળને રેતનાં એ પડોથી,
ના છાજે આ સલિલ મધુરૂં ધૂળમાં રોળવાનું ;
હું સંયોગે કટુ થઇશ તું ત્હોયે હું નાથ ત્હારો,
રે રે વ્હાલી ! નવ મળી શકે ઐક્ય કો અન્ય સ્થાને.

૨૪-૪-૯૬.

વૃદ્ધ ટેલિયો*

પડી'તી ડાંગ લાંબી ત્યાં ડોસાના પગ આગળે,
બેઠો'તો માર્ગની પાસે શિલા એક પરે નમી.

* ઇંગ્રેજ કવિ વર્ડ્સવર્થના એક કાવ્ય ઉપરથી.

કફનના એક ખંડેરે દૃષ્ટિ સ્નિગ્ધ હતી ઢળી;
શ્વેત એ પાંપણો નીચે છુપાં અશ્રુ ભર્યાં હતાં.

જરા ધ્રુજે છે નમી શીર્ષ નીચે,
કપાસના પોલ સમું દિસે તે;
દુઃખે દિસે છે જરી ઓષ્ઠ દાબ્યા,
દુઃખોની રેષામય ગાલ ભાસે.

ચિતાની અગ્નિજ્વાલામાં દીધો છે પગ એક, ને
બીજો તે જો ઉપાડે તો અન્ત ત્યાં સહુ કષ્ટનો.

હું ત્યાં ગયો હૃદય ખેદિત કાંઈ થાતાં,
અશ્રુ દુઃખી નિરખતાં હૃદયે ભરાયાં;
તે જોઈને દુઃખી ન રાક્ષસ કોણ થાય ? –
અશ્રુ વહે જનઉરે જન જોઈ દર્દી.

પૂછ્યું, "ભાઈ! કહીંનો તું ? કહી ને કેમ જાય છે ?
"ઘટે ના આપવો આવો શ્રમ આ પદને હવે."

વિચારોથી જાગી મુજ તરફ જોયું જરી હસી,
અહો ! કેવું મીઠું હૃદય દુખિયાં એ હસી શકે !
પરંતુ એ હાસ્યે મમ હૃદયને તો દુઃખ દીધું !
મને તો રે ! લાગ્યું સ્મિત નહિ- પરંતુ રુદન એ !

અને એવું એવું રુદન સરખું હાસ્ય કરતી,
બધાં વૃક્ષોમાંએ રુદન સરખું હાસ્ય ભરતી,
ગઈ વ્હેતી ધીમે અનિલલહરી કો સુસવતી,
અને ડોસો એને શ્રવણ દઈ જાણે નિરખતો !

બોલ્યો ધીમે, "અરે બાપુ ! દુઃખીનાં દુઃખ કાં પુછો ?
"ન જાણે તે ન જાણે છે, વાતોથી દુઃખીનાં દુઃખો."

તહીં હું તો બેઠો દુઃખી દિલ તણી વાત સુણવા,
કહ્યું, "બોલો ! બોલો તમ હૃદયની વાત સઘ

"દયા જોકે છેદી દુઃખી દિલ તણાં ના દુઃખ શકે,
"નકી પંપાળીને જિગર હલકાં તો કરી શકે.

ગાલે કરચલી ફરી ને જોઈ મુજ મ્હોં રહ્યો;
હું તેના વૃદ્ધ હૈયાના રક્તને સુણતો હતો.

ટક્કાર એ થઈ પછી ક્ષણ એક વીત્યે,
તે ડાંગને પગથી રેડવી આમ બોલ્યો:—
"રે બાપુ! તું જરૂર સાંભળશે દુઃખો શું?
"શું વૃદ્ધ આ હૃદયને નિરખી શકીશ?

"થોડાં વર્ષો પર બહુ હશે કાળચક્રો ફર્યાં ના,
"તાજી આશા તુજ હૃદયની, રક્ત તાજું હજુ આ;
"હું તો, ભાઇ! મરણ પર છું આંખ રાખી રહેલો,
"મ્હારા મ્હોંની કરચલી બધી જીર્ણ વાતો ગણે કૈં.

"જૂની વાતો, મગજ ઘરડું, હોય શું સ્વાદ તેમાં?
"મૃત્યુ જેવું નીરસ સઘળું લાગશે, ભાઇ! એ તો!
"ત્હારી દૃષ્ટિ ઝળહળ થતા ભાવિમાં બાપુ! ચોટી,
"મ્હારી દૃષ્ટિ ગત સમયના ગાઢ કિલ્લા ઉખેળે.

"બહુ વેળા દુઃખો સ્હેતાં કાટી આ દિલ છે ગયું;
"ભલે ત્હોયે પડો ગાઢાં ઉખેળું તુંજ પાસ હું."

છૂટા ન શબ્દો પણ એ થતા'તા,
ખંડેરમાં એ નયનો ફરે હજુ;
મ્હારી ય ત્યાં દૃષ્ટિ જરાક સ્તંભી,
એ સ્થાન કૈં ગમ્ભીર ભાસતું હતું.

તૂટેલ જૂના ગૃહની નિશાની,
ગાઢાં તરુ, નાજુક એક વ્હેળું;
ભાસ્યું મને સ્થાનક ભૂતનું એ,
કે છૂપવા ઠોઠ નિશાળિયાનું.

ટટ્ટાર કિન્તુ થઈ એ ક્ષણમાં ફરીથી
નિઃશ્વાસ એક લઈ દીર્ઘ મને કહ્યું આ :-
" રે મહેરબાન ! નહીં મૃત્યુ ભલાતું વ્હેલું :
" ને શુષ્કને સળગવા બહુ કાલ લાંબો !

" આ નેત્ર કૈં નિરખતાં અહીં આસપાસ,
" જેનું કશું નયન જોઈ શકે ન ત્હારાં ;
" આ સ્થાનમાં સમયના પલટા કંઈ છે,
" રે ! સ્થૂલ ભૂમિ પણ કૈં પલટા સહેતી !

" રે ભાઈ ! આખર બધાં ય મરી જવાનાં,
" હોતું ન મૃત્યુ વળી આપણ એકલાંને !
" જે જે પદાર્થ પર પ્રેમ જનો કરે છે,
" તે તે પદાર્થ પણ તે જન સાથ જાતા !

" તે વ્હાલની અગર ચીજ ફરી જતી સૌ,
" વીતેલની પ્રીતિ તણું ફરતું બધું એ ;
" હા ! તુર્ત સુન્દર સહુ ય કુરૂપ થાતું !
" વીતેલની રહી શકે ન નિશાની એ કો !

" 'બાલાં' કરી મુજ હતી ભગિની સમી કો,
" તેનું જ આ ગૃહ, અહો ! મુજ આશરો કો ;
" મ્હારો જ ના : પણ ગરીબ સહુયનો આ
" તૂટી પડ્યો કંઈક વર્ષથી આશરો છે.

" એ બ્હેન ! બ્હેન હતી ના મુજને જહાંમાં,
" એ બ્હેન કિન્તુ મુજને પ્રભુએ ધરી'તી ;
" મ્હારા પડોશ મહીં પુષ્પ હતું ખીલ્યું એ,
" પંપાળવા હૃદયને જ હતું ઉગેલું.

" એનું હશે મુખ નહીં બહુ બોલ બોલ્યું,
" થોડા જ શબ્દ, પણ બિન્દુ બધાં સુધાનાં ;

"એ શાન્ત, આર્દ્ર ભગિની સરખી નિગાહે
"કોને કર્યું નવ હશે ઉપકાર ગાતું?

"મ્હારા પછી જગતમાં જનમી હતી એ,
"પાછી જતાં મગર પ્હેલ કરી જ ચાલી;
"મ્હારે ગૃહે બચપણે રમનાર બ્હેની
"આંહીં હતી, તહીં ય બાલક એ હજુ છે.

"મ્હારે ગૃહે! સમય એ પણ યાદ આવે!
"બાલાં તણું પ્રિય હતું મુજ ઝૂંપડું એ;
"એનું અને મુજ હતું ગૃહ સાંકળેલું
"કો પ્રેમથી વળી સમાન અનુભવોથી.

"માતા મને ત્યજી ગઇ મુજ જન્મ થાતાં,
"એ દૂધ વત્સલ ન પામી શકેલ હું છું;
"બોજો પડ્યો મુજ પિતાશિર એ વહીને
"થાકી ગયેલ ઉર મૃત્યુ મહીં વિરામ્યું.

"બાલાં તણા વડીલ બન્ધુ સહે રહ્યો હું,
"એનાં ય માત વળી તાત રહ્યાં હતાં ના;
"કેવાં હતાં હૃદય એ કુમળાં બનેલાં!
"કેવાં સદા મધુર સ્વપ્ન મહીં રહેલાં!

"'જે સર્વને જગતમાં નવ તે મને છે'!
"'જે ના મને વળી તને ય રહ્યું નહીં એ'!
"એવી જ નિત્ય કંઇ વાત અમે કરીને
"ના જાણતાં હૃદયમાં ગળતું હતું શું!

"'જે અન્યને જગતમાં, નવ તે મને છે',
"એ લાગણી ઉપર વિશ્વ બધું ફરે આ;
"એ લાગણી નરકસ્વર્ગ તણી જનેતા;
"ને એ વતી જ અમ ઉર ઢળ્યાં પ્રભુમાં.

" પછી તો ભાઈની સાથે કાપવા કાષ્ઠ હું જતો,
" ઉપયોગી થયો માની ઉપાધિ કરતો હતો.

" વસન્તના એક દિને રૂપાળે
" પ્રભાતકાલે વનમાં હતો હું;
" ભલો અમારો નૃપ અશ્વ માથે
" કને જ ફેરા ફરતો તહીં મેં.

" મને જોઈ ઉભો રાજા, દયાથી મુજને કહ્યું :–
" ' સુખી છે કે? ગુજારો તું કરે છે તુજ શી રીતે?'

" કહી સહુ મેં મુજ વાત તેને,
" જરા વિચારી નૃપ આમ બોલ્યો :—
" ' મહેલમાં આજ જ આવજે તું,
" ' દઈશ હું નોકરી બાગમાં ત્યાં.'

" ગયો બ્હેન કને દોડી, કહી વાત જુદી જુદી;
" ભાઈની લઈને આજ્ઞા, જોડાયો મુજ બાગથી.

" તહીં બગીચે નૃપ આવતો સદા,
" મને હસીને કંઈ પૂછતો સદા;
" ભણાવતો ગમ્મતમાં મને કંઈ,
" અને પછી પુસ્તક કાંઈ આપતો.

" સોંપેલ તે મુજ તરુ જલ પાઈ પોષી,
" ચિત્રો નિહાળી મમ પુસ્તક વાંચતો હું;
" ને ખેલતો ભ્રમરથી ફુલડાં ઉછાળી,
" રે! એમ કૈંક દિવસો સુખના ગયા ત્યાં.

" અરે! જે છાયામાં કમનસીબ પક્ષી જઈ વસે,
" તરુ એ તે સૂકે, ગહન ગતિ એવી હરિ તણી!
" ઉડી જાતાં છાયા ગરીબ કંઈ પંખી રડવડે,
" અહીં સંસારે એ બહુ વખત કૈં માલૂમ પડે!

" ગઈ સ્વર્ગે ભલી રાણી ; અમ્બાનો અવતાર એ ,
" પ્રિયાની પાછળે ઓહો ! ઝૂરી ઝૂરી ગયો નૃપે .

" ખાવા ધાતાં તરુ સહુ મને , ચેન ના ક્યાંય થાતું ;
" હું તો ન્હાસી સમય મળતાં બ્હેનની પાસ જાતો ;
" રે રે ! મ્હારા નવીન નૃપની ક્રૂર છાતી હતી કૈં ,
" ના બીજાંના સુખદુઃખ તણું ભાન તેને હતું કૈં .

" પેટને કાજ હું તો ત્યાં ગુજારો કરતો હતો ,
અરેરે ! બન્યું એ ત્યાં તો ઓચિન્તો ગુજરી ગયો .

" એ આત્માને પ્રભુ સુખ સદા આપજો સ્વર્ગ માંહીં ,
" એ માટે કૈં રુદન કરવું યોગ્ય ના, ભાઈ ! હાવાં ;
" કિન્તુ પેલું વદન કુમળું આંખની પાસ આવે ,
" આ ડોસાનાં બહુ ય વખતે આંસુડાં ખેરવે છે .

" કેવું કુણું રમત કરતાં જોઈ રહેતું નભે તે !
" ઓહો ! પેલું ગગન જહીંથી ભાવિ સર્વે ઘડાતાં !
" જાણે પૂછે નયન સુજને , ' ભાઈ તે ત્યાં હશે શું ? '
" મીઠી દૃષ્ટિ જલભર સદા વિસરે કેમ એ તો ?

" ત્હોયે એનું વદન હસતું કોઈ દ્હાડે હવે તો !
" જાણે કોઈ ચમન રચતું હાસ્ય એ હોય ના શું ?
" જાણે આંહીં પ્રણય સહ કો શાન્તિ ફેલાવવાને
" એ હૈયામાં પ્રભુકર વતી પૂતળી કો ઘડાતી !

" એ હૈયું તો કુદરત તણા નાદનો દિવ્ય તાર !
" કેવું મીઠું રસમય અને આર્દ્ર કેવું સુરીલું !
" હું તો , રે રે ! બહુ ય વખતે માનતો ને કહેતો ,
" ' તું નિર્માઈ જરૂર સુખડાં અર્પવા — પામવાને ' !

" પછી તો એક વર્ષોમાં લગ્ન બ્હેન તણાં થયાં ,
" સુખી છે એ , સદા એવું સાંભળી સુખી હું હતો .

" હોયે બ્હેન સિધાવી તે દિવસથી ના અન્ન ભાવ્યું મને,
" આ સંસાર તણી દિશા ય સઘળી જાણે મને ઘૂરકે;
" માતા તાત તણાં ખરાં મરણ એ તે હી ફરીથી થયાં,
" મોજાં અશ્રુ તણાં કટુ ઉદધિનાં તે વખતથી છે ઢળ્યાં.

" અરેરે! હર્ષની લ્હેરી સંકોચાતી વહે નકી!
" અરેરે! કષ્ટની રેલો વધે છે કાલ આજથી!

" હતો પડયો હું દિન એક દર્દમાં,
" તહીં અમારો નૃપ આવીને ઉભો;
" પ્રણામ દેવા નવ ભાન કૈં હતું,
" ઉભો રહ્યો એ, સુઇ તો રહ્યો જ હું.

" મારી લાતો મને બોલ્યો, 'ચાલ્યો જા, શઠ! બ્હાર તું';
" આજીજી મેં કરી, કિન્તુ બ્હેરી સત્તા જ એ હતી!

" હવે તો એ નૃપે આજે બિચારો પદભ્રષ્ટ છે;
" ભલો એ છે હવે તો એ કાલના ક્રમમાં પડી.

" ગમે તે અલ્પની સામે, ગમે તે દુષ્ટની ભણી,
" કૃતઘ્ની ને મહા પાપી તિરસ્કારની દૃષ્ટિ છે.

" ગયો ગૃહે હું બની ભૂત જેવો;
" મને પડોશી સહુ પોષતાં'તાં;
" ગરીબ કિન્તુ સહુ બાપડાં એ,
" ગરીબને પોષી શકે કહીંથી?

" હતી ન સત્તા હૃદયે શરીરે,
" ન કાર્ય હું કૈં કરતો હતો વા;
" અન્તે રડી એક દિને બહુ એ,
" વેચી દીધું એ ગૃહ તાતનું મેં.

" પુત્રી ને ગૃહને નાણે જેવારો ન થયો કહી,
" પિતૃની ને પ્રભુની કૈં દૃષ્ટિ તીખી તહીં નકી.

" અન્તે રહ્યું ન મુજ પાસ કશું ય, ભાઈ!
" એ જન્મભૂમિ ત્યજવા દિન પાસ આવ્યો ;
" વ્હાલું હતું જગત ત્યાં હક કૈં ન મ્હારો ,
" શ્રીમાન એ તમ સમા સમજી શકે ના .

" રે! સાઠ વર્ષ દિન તે ઉપરે ફર્યાં છે,
" હું ટેલ તે દિવસથી કરીને ભમું છું;
" પ્હેલો જ આદર મળ્યો મુજ બ્હેનઘેરે,
" રે ભાઈ! બ્હેન મુજ એ જ ભિખારી બાલા.

" સહેવાનું સહી નાખ્યું, બાકી આજ નહીં કશું ;
" કપાતું આયુ કષ્ટોથી, મ્હારૂં તો દીર્ઘ છે થયું.

" હશે ભાઈ! હશે ભાઈ! દુઃખી હું નવ લેશ છું;
" જીવતાં હું નથી થાક્યો, મોતથી ય નહીં ડરૂં ."

તહીં સુધી વાત કરી વિરામ્યો,
કિન્તુ હતું એ ઉર કાંઈ ભારે ;
કહ્યું ફરી મેં, " હજુ કાંઈ પૂછું,
" એ બ્હેનનું આ ઘર કેમ આવું ? "

ડોસો જરા વ્હાલભર્યું હસીને
મ્હારા ભણી શાન્ત નિહાળી રહેતાં,
બોલ્યો જરા એ ઠપકા સમું કૈં,
કેવું પરન્તુ મધુરૂં હતું એ!

" જીજ્ઞાસા કાજ દર્દીની વાતો ના સુણવી ઘટે ;
" ઇચ્છા એવી મરેલાંમાં રાખતાં ઠપકો ઘટે.

" કોઇનાં એ દુઃખોમાં છે યોગ્ય ના સુખ પામવું ;
" મરેલાં પ્રભુનાં છે તેનું માન જ રાખવું.

" પરન્તુ આપણે સર્વે જાણતાં ય નહીં જ કે,
" દર્દીનાં દર્દની વાતે આપણું મિત્ર કો વસે.

" દર્દથી જે મળે તે કૈં દર્દની વાતથી મળે,
" દર્દીની કો કથામાં તો દર્શનો પ્રભુનાં જડે.

" દુનિયામાં સદા વીતે તેની આ મુજ વાત છે,
" ફલા છે ના, નવું છે ના, રસીલું ય નહીં કશું.

" સુણો, કહું ભાઈ! હવે ન થોભું,
" અહીં હતું એ જ સુખી કુટુમ્બ;
" બાલાં તણા એ પતિ સાથ હું તો,
" થોડું રહ્યો કિન્તુ બનેલ મિત્ર.

" ઉદ્યોગની એ પ્રતિમા હતો, ને
" રહેતો બધો દિવસ ખેતરોમાં;
" સન્ધ્યા થતાં ટેકરીએ ચડી આ,
" ગમ્ભીર સૂર્યાસ્ત સદા ય જોતો.

" હતું સદા એ મુખ હાસ્ય માંહીં,
" પ્રભાતકાલે નિરખ્યા સમું એ;
" હતું ભરેલું ગૃહ અન્નથી આ,
" ને વૃક્ષ આ દાડિમથી ઝુકેલાં.

" રહી થોડા દિનો ત્યાં હું, યાત્રાએ ફરવા ગયો;
" બહુ ઘૂમી બહુ વર્ષો પાછો ત્યાં ન ફર્યો હતો.

" દુકાળ મ્હોટો મરકી સહે ત્યાં,
" હતો પડેલો ત્રણ વર્ષ પૂરાં;
" છત્રીશ તેને વરસો થયાં છે,
" હશે તમોને સ્મરણે નહીં એ.

" બધાં હતાં ખેતર છેક સૂકાં
" કુવાં મહીં એ જલ ના રહ્યું 'તું;
" શહેરો બધાં તો શબના ઢગોથી,
" રોતાં હતાં દર્દ શ્મશાન જેવાં.

" વળી ઉઠી કાબુલમાં લડાઇ ,
" ગમ્યું પ્રભુને સઘળું હતું એ ;
" શ્રીમાન કૈં યાચક થઇ ગયા , ને
" ભૂખે મરી કૈંક ગયાં ગરીબો .

" હું ઝૂંપડાં કૈંક ભમી ભમીને ,
" પૂરૂં કદી અન્ન ન પામતો 'તો :
" તુટેલ વસ્ત્રો ય હતાં ન ત્યારે ,
" એ સખ્ત કાળે મરતાં બચ્યો હું .

" હમેશના શોખ તણા પદાર્થો
" બાલાં બધા દૂર કરી કરીને ;
" આશા મહીં એ દિવસો ગણન્તી ,
" હર્ષે હતી આ ગૃહમાં રહેલી .

" પરન્તુ તોફાન બીજે ઉન્હાળે ,
" આવી પડયું બ્હેન પરે નવું કૈં ;
" એનો પતિ સખ્ત જ્વરે ઝલાઇ ,
" પડયો રહ્યો માસ કંઇ બિછાને .

" ઉઠયો ફરી : માલુમ ત્યાં પડયું , કે
" હતું રહ્યું કૈં જ ગૃહે ન બાકી —
" તોફાન માટે ઘરડાં થતાં વા ,
" રાખ્યું હતું કોસિર કૈં કરી જે .

" વળી વધ્યું બાલક એક ત્યારે
" કાંઇ વધારે તકલીફ દેવા ;
" શ્રીમાનનાં ઇચ્છિત બાલકો તો
" ગરીબને દર્દ સમાં બને છે .

" પંખી ચુગે ટેકરીઓ ભમીને
" દાણા પડયા જે વિખરાઇ આંહીં ;

" તેવાં જ ટોળાં કણબી તણાં કૈં
" અહીં તહીં પેટ ભરી રહ્યાં'તાં.

" પરન્તુ જેનું ગૃહ પૂર્ણતામાં
" ભર્યું હતું આજ સુધી સદા એ,
" ના જ્યાં હતી ભાવિ તણી ય ચિન્તા,
" અસહ્ય તેને પલટો થયો આ.

" પટેલદ્વારે ઉભી સુસ્ત આ તો
" આનન્દ દેનાર દુવાય ગાતો;
" જૂનો હવે હર્ષ ન કિન્તુ પામી
" ચાલ્યો જતો ખેતરમાં ભમન્તો.

" ઊંડા કુવામાં નવ કોસ ખેડી
" ન્હાસી જતો ગામ મહીં કદી તો;
" ટૂંકા હતા જે દિવસો ઉન્હાળે
" બન્યા હતા દીર્ઘ હવે શિયાળે.

" તેના હવે હર્ષ બધા ય ડૂબી
" હૈયા મહીં ના રસ પૂરતા'તા;
" ટેવાયલું હર્ષ મહીં રહેવા
" તે હર્ષ જાતાં અરધું મરે છે.

" રીસાળ ધીમે ઉર એ થતું'તું,
" કઠોરતા બાલક સાથ આવી;
" રમાડતો બાલકને કદી તો
" તેમાંય કૈં ક્રૂર જ ભાસતું'તું.

" એ બાપડાં બાલકનાં સુખોને
" બાલાં બિચારી શકતી ન જોઈ;
" તેણે મને આમ રડી કહ્યું'તું:—
" 'એ હાસ્ય જોઈ મરતી જળી હું'!"

અહીં સુધી કહી પાછો ડોસો એ અટક્યો જરા,
બાગનાં વૃક્ષની સામે જોઇ શાન્ત વધો ફરી :-

" અહીં મધ્યાહ્ને આ જગત સઘળું ગાઢ સુખમાં
" દિસે લેતું ઝોકાં, સહુ ગમ બધું શાન્ત સરખું ;
" દિસે છે અત્યારે જગત પર આરામની ઘડી,
" અને ના સૂતું તે રમણીય બધું હર્ષમય છે.

" અહીં જન્તુટોળાં ગણુ ગણુ ઉડે વૃક્ષવિટપે,
" બધાં એ શાન્તિથી મધુર સુરીલો મેળ રચતાં ;
" અરે ! ત્યારે કાં આ ગમગીન રહે વૃદ્ધ નયનો ?
" ઘટે ના આ દેવાં રુદન કરવા આપણુ ઉરે.

" ઘટે વ્હોરી લેવી નહિ જ નબળાઈ જન તણી
" ગયાં સ્વર્ગે તેનાં દરદ બહુ જૂનાં સ્મરી સ્મરી ;
" સરેલાંનાં સત્યો મરણ સુધી ના ના મળી શકે,
" અને રાહા જોવી વધુ પણ કશું ના થઇ શકે.

" પ્રભુના આરામો ઉપર નયનો બન્ધ કરતાં
" ઘટે ન્હાની વાતો ઉપર નવ આંસુ ટપકવાં ;
" અહીં ઘોળી કાંઇ દુઃખમય વિચારો હૃદયમાં
" અરેરે ! શાને કૈં દખલ કરવી આ કુદરતે ?

" અંજલી ગમગીનીની સદા એ અરપ્યા થકી
" પ્રભુની પામવા પ્રીતિ બિન્દુ હર્ષ તણું વધુ."

એ બોલ એ વૃદ્ધ મુખે ગભીરી
કૈં શાન્તિ, કૈં હર્ષ સ્ફુરાવતા'તા ;
એવું હતું કૈં નરમાશવાળું
ચ્હેરો અહીં એ વિલસી રહેલું.

ભૂલી ઘડી વાત ગયો જ હું એ,
કે વાત બીજી જ ફરી ઘડીક ;

એ વૃદ્ધ મ્હોંને નિરખી રહેતાં
તૃપ્તિ નવી કૈં ઉર પામતું આ.

એ બાઇની વાત પરન્તુ તુર્ત
જાગી ઉઠી આ ઉરમાં ફરીથી;
સ્નેહી તણી વાત ન હોય જાણે
તેવો થયો હું સુણવા અધીરો.

વિનન્તી મેં કરી તેથી, ડોસાએ સ્મિત મિષ્ટથી
રામનું નામ લેઇને, વાત તુર્ત શરૂ કરી:-

"એવી રીતે આ દિવસો સુધી એ
"બાલાં હતી શાન્તિ મહીં રહી જ્યાં,
"તે આ ગૃહે તે સમયે ફરીથી
"હું દૂર દેશો થકી આવતો'તો.

"આ વૃક્ષને દૂર થકી નિહાળી
"આનન્દ ના આ ઉરમાં સમાતો;
"ઉતાવળે મેં પગલાં ભરીને
"ધીમે લઇ આ ખડકી ઉઘાડી.

"પરન્તુ એ બ્હેન કને ઉભો તો
"એ તો રહી ચૂપ જ જોઇ હુંને!
"મ્હોં ફેરવી દેઇ પછી નિમાણું
"રોઇ પડી બાપડી એ અરેરે!

"બેસી ગઇ એ મુજ પાદ પાસે,
"શું આ થતું 'તું, સમજ્યો નહીં હું;
"ઉઠી પછી આખર નામ મ્હારૂં
"કેવું કંઇ બોલી હતી અધુરૂં!

"જાણે હતાં એ ઉરમાં હજારો
"દર્દો ભરેલાં ન સહાય એવાં;

" જાણે હતું કોઇ ન પાસ એને
" એવાં દુઃખોમાં કંઇ વાત કહેવા.

" એ નેત્રનો સ્નેહ દુઃખે જળેલો,
" ખ્હાડો સમી આકૃતથી ગળેલો,
" એ દૃષ્ટિ સાથે મુજ કાળજામાં
" ચોટી જતો'તો તણખા સમો કૈં.

" હૈયા મહીં કૈં ડુસકાં ભર્યાં'તાં,
" ઘડીક તો બોલી શકી ન એ કૈં;
" દેઇ શક્યો હું પણ ના દિલાસો,
" મને ય ના ભાન રહ્યું કશું એ.

" એનો પતિ ક્યાંહીં હતો દીઠો મેં ?
" એવું મને આખર સ્પષ્ટ પૂછ્યું !
" આશ્ચર્ય ને બીક મહીં ગળ્યો હું,
" શક્તિ હતી ઉત્તર આપવા ના.

" કિન્તુ પછી સ્પષ્ટ વિશેષ બોલી,
" કે એ હતો ન્હાસી ગયેલ ક્યાંએ;
" તેને ન બે માસ હતા થયેલા,
" સૂનું થયું આ ગૃહ ત્યારથી છે.

" રોતાં દિનો બે દુઃખમાં ગયા, ને
" ત્રીજે પ્રભાતે હજુ ઊઠતી'તી,
" ત્યાં કોથળી એક કને જ દીઠી,
" જાણે ધરી એ જ ગયેલ હોય !

" એ ઊઠતાં વેંત જ હાથ આવી,
" જેમાં હતું કાંઇ સુવર્ણ રાખ્યું;
" એ કોથળી લેઇ મને બતાવી,
" બાલા ફરી રોઇ અને કહ્યું આ:—

" ' એ જોઇને શૂળ મને વછૂટી,
" ' સાચું જ મ્હારા ઉરમાં વસ્યું કૈં;
" ' સન્ધ્યા સુધી તોપણ હું અધીરી
" ' રહી અને એ જ સુણ્યું પછી મેં.

" ' કહી ગયા'તા મુજને કહેવા
" ' તે કોઇએ આવી મને કહ્યું, કે
" ' જ્યાં થાય છે કાબુલમાં લડાઈ
" ' ત્યાં એ નવા લશ્કર સાથ ચાલ્યા.

" ' છેલ્લી ય મ્હારી પણ ભેટ લેવા
" ' કઠિન હૈયું ન કરી શક્યા એ;
" ' મને ગયા એમ જ એ ત્યજીને,
" ' કાંઈ પછી ના ખબરે મળ્યા છે.

" ' એને હશે બીક ઉરે, અરેરે!
" ' કે હું ય લેઇ મુજ બાલકોને
" ' એની સહે ઉજ્ઝ કરી જઈને
" ' મ્હાડો મહીં ક્યાંઇ મરી જઈશ.'

" કહ્યું મને અશ્રુ ભરી ભરી સૌ
" ને અશ્રુ માંહીં જ રહી વિરામી;
" ચીરા બધા એ ઉરના નિહાળી
" ત્રોફાઇ મ્હારૂં ઉર આ જતું'તું.

" હું તો ન નેત્રે ઊંચકી શક્યો આ,
" દાબ્યાં હતાં અશ્રુ કઠોર યત્ને;
" કિન્તુ પછી શાન્ત થયો સુણીને
" આશાની વાતો કંઇ એ જ મ્હોંથી.

" થોડી જ વેળા મહીં ત્યાં વધારે
" વિચાર આશામય કૈં ઉઠયા'તા;

" શ્રદ્ધાલુ બાઇ ચડી એ વિચારે
" હર્ષાશ્રુમાં ડૂબતી દિસતી'તી.

" જૂદાં પડયાં તુર્ત અમે પછી તો,
" એ તો રહી ત્યાં ગૃહકાર્યમાં કૈં;
" મને હજુ પૂર્ણ જ સાંભરે છે,
" આવી હતી વાડ સુધી અહીં એ.

" ને હું જતાં દૂર ફરી પુકારી
" આનન્દથી આશિષ આપતી'તી;
" કેવી થઇ'તી સુખણી ફરી એ
" જ્યારે બની એ જલપૂર્ણ નેત્રે!

" વસન્તના એ દિવસો હતા, ને
" હું તો ગયો દૂર ફરી ભમન્તો;
" છાયા મહીં ને તડકા મહીં એ
" કૈં એકલા આ પગ ચાલતા'તા.

" ક્યારે થતાં'તાં ઝરણાં સખાઓ,
" ક્યાં ઝાંઝવાંઓ રણ અર્પતાં'તાં;
" મ્હારા વિચારો સુખ કે દુઃખોમાં
" પ્રસંગ સાથે ફરતા હતા કૈં.

" જ્યારે થયાં પૂર્ણ દુકાળયુદ્ધો;
" જ્યારે નવા મેઘ ચડયા અકાશે;
" ત્યારે ફરી આ ગૃહની ભણી હું
" કૈં માસ વીત્યા પછી આવતો'તો.

" નીલાં હતાં ઘાસ નવાં જ ફૂટયાં,
" તાજાં બની કૈં ઝરણાં ફૂદન્તાં;
" ગાતી હતી વાંસળીઓ ફરીથી,
" આશ્ચર્ય જેવી દુનિયા બની'તી.

" દ્વારે ઉભી અન્દર મેં નિહાળ્યું,
" બાલાં હતી ના ગૃહમાં જણાયું;
" ત્યારે હતો પથ્થર બાગનો આ,
" બેઠો તહીં રાહ નિહાળતો હું.

" ગુચ્છા ફુલોના લટકી રહ્યા'તા,
" લતા હતી વૃક્ષ પરે ચડેલી;
" કિન્તુ બધા ચોક પરે અહીં ત્યાં
" ફુલેલી ને દર્ભ હતાં ઉગેલાં.

" એ સ્વચ્છતા ખોઈ હતી બગીચે,
" સૂકેલ પર્ણો વિખરી પડયાં'તાં:
" ત્યાં ડોકિયાં કાંકિડીઓ કરીને
" આનન્દથી ચોગમ દોડતી'તી.

" હોલો સુખે ઘૂઘવતો હતો ત્યાં
" માળો કરી એ નળિયાં મહીંથી;
" જે પુષ્પ સંભાળથી ઉગતાં' તે
" ઢળ્યાં હતાં સૌ કરમાઇ નીચે.

" ઘેટાં તણી ઊન કમાડ પાસે
" ચોટી રહી'તી વળી ઊડતી'તી;
" ત્યાં છેક એ ઊમર પાસ બેસી
" લેતાં વિસામો નકી રાત્રિએ તે.

" બાલાંનું એ બાલક ઓરડીમાં
" રોતું હતું ચીસ કરી કરીને;
" વાયુ સમું બૂમ કરી બિચારૂં
" પોતાની મેળે થઈ શાન્ત સૂતું;

" બેઠો ઘડી ને ફરતો ઘડી હું,
" ઉદાસ કિન્તુ સહુ ભાસતું'તું;

" ગમી તણી છાય હજાર હૈયે
" છાઈ અને યત્નથી ના જતી'તી.

" મ્હારો, તહીં કોઈ પિછાનવાળો
" મ્હારી કને આવી ઘડીક ઊભો;
" બાલાં તણી વાત કરી કહ્યું, કે
" એ તો હવે કૈં રઝળ્યા કરે છે.

" ઉદાસ ચિન્તામય કાળજાથી
" કલાક બે ચાર તહીં જ બેઠો;
" સન્ધ્યા ઢળી, રાત્રિ પડી છતાં એ
" બાલાં તણાં ના પગલાં સુણ્યાં મેં.

" અન્ધાર જ્યારે સહુ પાસ વ્યાપ્યો,
" અન્તે દીઠી આવતી બાઇને મેં;
" રે રે ફર્યું એ મુખડું હતું કૈં
" ને એ હતાં ગાત્ર સૂકેલ સર્વે.

" જોઈ મને તુર્ત જ પાસ આવી,
" લાગી મને દ્વાર ઉઘાડી કહેવા:—
" 'રોકાઈ રહેવું તુજને પડયું કે
" 'રે ભાઈ! તે તું કરજે ક્ષમા હો!

" 'પરન્તુ હું તો બહુ એ દિનોથી
" 'અહીં તહીં કૈં ભટક્યા કરૂં છું;
" ને એટલું તો સમજું ય છું, કે
" 'શોધું સદા તે નહિ લાધવાનું.'

" મ્હારી કને વાળુ પછી બિછાવી
" અશ્રુ બધે સર્વ ગળી કહ્યું, કે:—
" 'હું દૂરનાં ખેતરમાં ભમું છું,
" 'પાછી ફરૂં તે પ્રભુની કૃપા છે.

" ' આ મ્હોં પરે જોઈ રહ્યો દુઃખે તું ,
" ખરે જ , છે કારણ દૃષ્ટિને એ ;
" ' મ્હારૂં ગયું છે બદલાઈ હૈયું
" ' ભમી બધો કાળ ગુમાવતાં આ .

' આ બાપડા બાલકને, અરેરે !
" ' રોઈ હશે મેં નુકસાન કીધું ;
" ' બેભાનને માફ પ્રભુ કરે છે ,
" ' મ્હારો ય છે દોષ નહીં બહુ તો .

" ' રોતાં સુઉં ને રડતાં ઉઠું છું ,
" ' તે આ પશુડું નિરખી રહે છે ;
" ' આ તો વહે અશ્રુ સદા ય જાણે
" ' હું ના બની અન્ય શરીર જેવી !

" ' લાગે મને હું ન મરીશ કો દી ,
" ' જીવીશ તો હું પ્રભુ પાસ માગી
" ' જે જોઉં તે જોઈ બધું ય રહેવા
" ' છાતી હવે વજ્રની પામવાને .'

*   *   *

" ' સાહેબ , એને નિરખો તમે તો
" જાણું નકી ભૂલી કદી ન જાશો ;
" એ વાત આજે ય તરી નિગાહે
" ભાલા સમી ખૂંચી રહે મને તો .

" મ્હારી હિસે વાત બહુ જ લાંબી ,
" થાક્યા હશો એ સુણતાં કદાચ ;
" એ બાઈ કિન્તુ બહુ વાર મ્હારા
" હૈયા મહીં ભૂત સમી ઉઠે છે.

" એની ભલાઈ વિસરી શકું ના ,
" રોતાં ય કો દી અટકી શકું ના ;

" ઓચિન્તી એ બ્હેન સદા ય હૈયે
" સ્વપ્ના સમી આવી રડ્યા કરે છે.

" હા ! જોઈ જો એ મુખને શકો, તો
" પછી તમે ના હસશો કદી એ;
" એ નેત્ર તો નિત્ય ઢળેલ રહેતાં
" સૂકેલ કે અશ્રુ થકી ભરેલાં.

" અને મને પીરસતી હતી એ,
" ત્યારે ય જોતી મુજ મ્હોં ભણી ના;
" હું પૂછતાં ઉત્તર આપતી, તો
" કેવો દુઃખી હાહભર્યો અવાજ !

" રૂંધાયલું ચિત્ત બધું હતું એ
" કો એક અશ્રુમય તાન માંહીં,
" આ વિશ્વના બાહ્ય પદાર્થ સર્વે
" જેને દિસે સુસ્ત સ્મશાન જેવા.

" નિઃશ્વાસ એ નાખતી 'તી બિચારી,
" કિન્તુ દિસે ના ઉરની ગતિ એ;
" નિઃશ્વાસ કો સાંભળતો હતો, તો
" ના જાણતો કેમ કહીંથી આવ્યો ?!

※ ※ ※ ※

" પ્રભાતકાલે મુજ ડાંગ લેઈ
" બાલાં તણી માગી રજા, અને મેં
" એ બાપડા બાલકને ઉપાડી
" ચુમ્મી લીધી એક કપાલ માથે.

" બાલાં બિચારી નિરખી રહી એ
" ને નેત્રમાં નીર ભરાઈ આવ્યાં;
" જોયા સમું બાલકને કંઈક
" ને આવતાં બિન્દુ ખરી પડ્યાં એ.

" આશિષ એને દઈને જતો 'તો ,
" આભારમાં એ શિર કૈં નમ્યું 'તું ;
" આશા ય દેવા હજુ હું ઉભો 'તો ,
" તેને હતી જે ઉપયોગની ના .

*   *   *   *

" પાછો ફર્યો હું ગૃહની ભણી આ
" થોડા દિનો આંહી તહીં ભમીને ;
" ના જાણતી કૈં જ વધુ હતી એ ,
" હતી છતાં શોધ મહીં ભમન્તી .

" ક્યાંએ હશે એ જીવતો હજી તો
" ના જાણતી કે જીવતો હશે એ ,
" એ જો હશે ક્યાંય મરી ગયેલો ,
" ના જાણતી કે ગુજરી ગયો છે .

" એ પૂર અશ્રુ તણું ખાળતાં તો
" જેવી હતી તેવી જ ભાસતી એ ;
" જોઈ છતાં એ ગૃહને ન હું કાં
" જાણી શકું પૂર્ણ જ ફેરફાર ?!

" વાડી તણું જંગલ એ બન્યું 'તું
" દૂહાડે ય મેંઢાં ચરતાં હતાં ત્યાં ;
" ત્યાં દિવસે ઘૂવડ શાન્ત બેસી
" એ અન્ધ નેત્રો ચમકાવતું 'તું .

" દૌર્બલ્યની એ ગૃહમાં નિશાની
" ગઇ હતી સૌ પથરાઇ જ્યાં ત્યાં ;
" વ્યવસ્થ કાંઈ જ રહ્યું હતું ના ,
" ને છો બધી ઊંદર ખોદતા 'તા .

" એનો પતિ ડાંગ ખૂણા મહીં જે
" જ્યાં રાખતો ત્યાં જ હતી પડેલી ;

"જે ખીંટીએ પાઘડી ટાંગતો તે
"ટીંગાયલી ત્યાં જ હતી રહેલી.

"શીખ્યું હતું બાલક મા કનેથી
"નિઃશ્વાસ લેવા રમતાં સૂતાં વા;
"એનાં હતાં અંગ ગળેલ સર્વે
"ને દી બધો એ કરતું રડયા કૈં.

"એને શિરે હસ્ત ધરી વદી, એ–
"'આશા મને બાલકની નથી આ;
"'એના પિતાને નિરખી શકે એ–
"'એવું પ્રભુએ નિરમ્યું દિસે ના.

"'એ કાજ હુંએ જીરવા ન ઇચ્છું,
"'નસીબ સૌનું સહુ સાથ, બાપુ!
"'હું તો હવે, ભાઈ! મરી જઈશ
"'થોડા દિનોમાં: સુખી એ વિચારે.

"'આનો વડો ભાઈ પટેલ પાસે
"'વાડી મહીં નોકરીએ રહ્યો છે;
"'દાદા દયા એ પર પૂર્ણ રાખે,
"'આનું ય કૈં એમ થઈ રહેશે.

"'માતા વિના ઉછરતું બિચારૂં
"'રોવા જ તે જીવ ધરી રહે છે;
"'એવું ય આ કાજ હશે લખેલું,
"'વાતો વધુ તો પ્રભુ જાણનારો.'

"'વર્ષાઋતુમાં ફરી આ ગૃહે હું
"આવ્યો હતો: છેલ્લી જ વાર એ તો;
"ભીની હતી ભોં, નળિયાં હતાં ના,
"તૂટી પડી થાંભલીઓ હતી કૈં.

"સ્વર્ગે ગયું બાલક એ હતું, ને
"બાલા મને આમ કહી રડી 'તી:–

"'એ તો ગયું, હું સુખણી થઈ છું,
"'હવે મને ના પરવા કશાની,

"'એની ય શોધે ન હવે જતી હું,
"'કો દી છતાં આ મન ના રહે છે;
"'કોશો ઘણા કો દી ભમી વળું છું,
"'ને મોતની રાહ સદા ય જોતી.,

"'કહી કહી કૈં અટકી જતી એ,
"'ઘેલાં દૃગો સજ્જડ ચોટી રહેતાં;
"'એ જોઈને હું ડરતો હતો કૈં
"'ને અશ્રુ ખાળ્યાં ય રહી શક્યાં ના.

"તેણે કહ્યું આમ હસી લૂખું કૈં,
"'છેલ્લા જ એ શબ્દ સુણ્યા હતા મેં :-
"'તું ભાઈ! જે કૈં સમજી ડરે છે,
"'તેમાં જ મ્હારી સહુ આશ હાવાં.

"'ઘેલાં થઈને દુખિયાં મરે છે,
"'ઘેલાઈ ને મોત દવા પ્રભુની;
"'હવે ફરી આપણ ભેટશું ના,
"'હાવાં સુણું મૃત્યુ તણા અવાજ.'

*　　*　　*　　*

"એ તો બિચારી દશ વર્ષ આમ
"ઝૂરી, અહો ! એ દશ વર્ષ પૂરાં;
"કેવા હશે એ ભડકા દુઃખોના ? !
"તોબા પ્રભુ ! એની કળા જ ન્યારી !

"રડી રડી ઘેલી સમી ભમન્તી
"ઝલાઈ અન્તે શરદી વતી એ;
"છેલ્લી હતી આ ગૃહની નિશાની
"તે એ ઋતુમાં પ્રભુ પાસ ચાલી.

" એનો પતિ જ્યારથી ન્હાસી ચાલ્યો ,
" સમારતું આ ગૃહ જાણતું ના ;
" અને અહીં ધૂલ મહીં ભળી તે
" આજે જુઓ તેમ પડી રહ્યું છે ."

* * * *

મ્હારાં થયાં ગળગળાં નયનો : કહ્યું મેં ,
" ચાલો ગૃહે મુજ અને તહીં શાન્તિમાં રહો ."
તેણે કહ્યું , " શ્રમ હવે ઉતરી ગયો છે ,
" આ ડાંગ લેઇ ફરી ચાલીશ હું અગાડી .

" બહુ વર્ષો ભમી કાઢયાં , હવે ટેવ ફરે નહીં ;
" ' સુખી રહેજો , " કહી એ તો અગાડી ચાલતો થયો !

અત્યારે એ મુખ નયનની આગળે એ તરે છે ,
ઓહો ! કેવું દુઃખમય છતાં શાન્તિમાં વાસ એનો !
રે ! અત્યારે પગ ડગુડગુ ચાલતા એ હશે શું !
કે કૈલાસે પ્રભુપદ કને શાન્તિમાં મ્હાલતા શું !

જ્યાં હો ત્યાં હો ! પણ સુખી હશે શાન્ત આત્મા નકી એ ,
જ્યાં હો ત્યાં હો ! પણ હૃદય કૈં બોધ દેતું હશે એ ;
શ્રીમાનોને ગરીબ દિલની વારતા શીખવીને ,
જ્યાં હો ત્યાં હો ! પણ પ્રભુ કને દોરતું કૈં હશે એ .

૨૯-૪-૯૬ .

ગુનેહગાર

દાવો :—

" ગુનેહગારે કદમ તારે ઝુકાવ્યું શિર છે , દિલબર !
" અરે ! ખંજર દીધું કરમાં છતાં ના ઘા હજુ કાં કર ?

" ગુનાહ પર શી રહમ ? માશૂક ! કતલ કર ઓ હુકમ હકનો !
" કરે તો દે મને ખંજર , ઝબેહ આ દિલ કરું હું તો .

“ ઉગામે ના, ન ફેંકી દે! ન થા ગુલ, યા ન થા કાંટો!
“ ન માફી દે, જખમ ના દે! રડી શું આમ આંસુ દે?
“ દયા છે તો ન કાં પ્રીતિ? ન કૈં તો શું ન ઇન્સાફે?
“ અરેરે! ક્રૂર માયાળુ! મને ઇન્સાફ કે દિલ દે.
“ ન છે કૈં વસ્લનો દાવો! કતલ કર એ મને લ્હાવો!
“ અદલ કર યા ફજલ કર તું, કંઈ તો ફેંસલો દેવો!”

ઉત્તર:–

“ કરૂં શું હું? અયે ઝાલિમ! અરે! ત્હારૂં જ આ ખંજર!
“ ખરે દિલ આ હુલાવ્યું તે અહોહો! આ જ છે ખંજર!
“ અરેરે! દર્દ એ, દિલબર! હું જાણું છું, હું જાણું છું!
“ વળી ત્હારી જ આ ગરદન જહીં હું ખાઝતી હરદમ!
“ કતલ થઇ છું! કતલ કરીને કતલ ફરી થાઉં શું? દિલબર!
“ અરે! જો હોંશ એવી તો કતલ કર આ રહ્યું ખંજર!
“ વળી ખંજર શે ફેંકી દઉં? હતું તે એક દી સીને!
“ પડે નીચે બને ટુકડા! ગયો છે તું! ન ખોઉં તે!
“ ભલા ઇન્સાફ શું આપું? અરે આ દિલ છે આપ્યું!
“ મગર રે! એ જિગર ત્હારૂં ગયું તે શી રીતે રાખું?”

યાચના:–

“ અરે! તો આમ શું ઉભી સદા ર્‌હેજે લઈ ખંજર?
“ કદમમાં મોત માગું તે નહીં શું આપશે, દિલબર?
“ નહીં તડકું ડરે છે કાં? તું દે કાતિલ કે બોસા!
“ હવા આ વાય છે બીજી! ગયો દિલબર મળે ના ના!
“ જિગર આ ફાટશે, માશૂક! અને તું દેખશે ચીરા!
“ રહેવા દે તું જોવું એ! જિગર ત્હારૂં કરી લેને!”

સ્વીકાર:–

“ ભલે તો લે સુખે ચુમ્બી! તને હું આજ ભેટું છું!
“ મગર અફસોસ! દિલ આ તો નહીં ભેટે નહીં ભેટે.”

ભેટ :–

" અહાહા ! શી ખુમારી છે મને આવી ય આ ભેટે !
" વફા છું, તો પછી, માશૂક ! જિગર પણ ભેટ એ લેશે."

૩૦-૪-૯૬.

ડોલરની કળીને

અહો ! ન્હાની પાંખે મધુપ તુજ આવે લપટવા,
પરન્તુ એ આઢી મધુર સુરભે મૂર્ચ્છિત થતો !
નશામાં જાગીને તુજ તરફ કેવો ઉડી રહે ? !
શકે ના આલિંગી મગજ તર દૂરે થઇ જતાં !

ભમે ગુંજી ગુંજી, તુજ મુખ નિહાળે સ્મિતભર્યું,
અહો ! કેવું ખીલે ! સુરભભર કેવું મહકતું !
ઇશારે ભોગીને લટુ કરી લઈને નચવતું !
હસે સન્ધ્યા સામે ! અનિલલહરીથી ઝુલી રહ્યું !

અરે ! માળીની છે તુજ તરફ દૃષ્ટિ પણ નહીં;
પરોવી દેશે એ ચુંટી લઈ તને દોરની મહીં;
છતાં એ ત્હારૂં તો મધુર મુખડું તું હસવશે,
નકી તું જાણે છે સુરભ તુજ આ સાર્થક થશે.

તું ક્યારથી બરફના જલથી સિંચાશે
આ મ્હેકની મધુરતા બમણી કરીને,
વેણી મહીં લટકશે તુજ પાંખડી એ
હા ! પારદર્શક સુ સુન્દરીકંઠ પાસે.

રોમાંચમાં અગર તું મકરન્દ છાંટી
ફૂલ્યું રહીશ પ્રતિબિમ્બિત ગાલમાં થૈ ;

નિદ્રસ્થ મ્હેકથી કરી પિયુપ્રેયસીને,
ત્યાં શ્વાસથી પિયુ તણા કરમાઇ જાશે.

અહીં તો કૈં લાંબું તુજ જીવિત છે જો રહી શકે,
અરે કિન્તુ ત્હારી સુરભ અનિલોમાં ઉડી જશે;
કને માળી આવે ત્યમ ત્યમ અહો ! તું હસી રહે !
તને વ્હાલું ના ના જીવિત પણ પ્રીતિ નકી હશે.

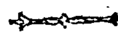
તને લાગે મીઠું જરૂર મરીને સાર્થક થવું,
નકી ત્હારૂં હૈયું રસ અનુભવી શોધી જ રહ્યું;
તને મૃત્યુ એ છે મધુર કંઇ સત્કાર મળતાં,
તને આવે મૃત્યુ પ્રિયતમપ્રિયાની રમતમાં !

પ્રભુ આવી હોંશો જરૂર તુજ પૂરી જ કરશે,
વૃથા કાંઈ કોની નવ પ્રબલ ઇચ્છા કદિ બને;
અરે પ્યારી ! તુંને મમ પ્રિયતમાને દઇશ હું,
નહીં સૂંઘી તારી સુરભ મધુરીને લઇશ હું.

૧-૫-૯૬.

પ્રિયા કવિતાને

મને વ્હાલી લાગી, પ્રથમ મળતાં હું તુજ થયો,
હસ્યું તારૂં મ્હોં ને તુજ સ્મિત મહીં હું મળી રહ્યો;
તને ભેટું એવી મમ હૃદય ઇચ્છા કરી રહ્યું,
વળી ત્હારાં નેત્રો અનુકૂલ દીઠાં ને ચળી ગયું.

અરે ! તું તો દેવી, જન ગરીબ હું પામર નકી,
શકું જોઈ એ હું ક્યમ હૃદયની તે તુજ દ્યુતિ ?
ઢળ્યાં મ્હારાં નેત્રો વળી, પ્રિય ! તું એ દૂર જ ઉભી,
પડ્યું આ હૈયું તો પણ લપટી ત્હારા પદ મહીં

સ્વીકાર્યો તેં મુજ પ્રણય ને કાંઈ હું પાસ આવ્યો,
ખોળે ત્હારે હૃદય ધરવા કમ્પતું પાસ લાવ્યો;
ભેટું માની કર પણ કર્યો દીર્ઘ મેં એક, વ્હાલી!
કિન્તુ તું તો નભ તરફ, રે! ઊડતી ક્યાંય ચાલી?!

જોયું ઊંચે! ક્યમ ઊડી શકું? પાંખ આવી હતી ના,
"તું ક્યાં! હું ક્યાં!" હૃદય દ્રવતું છેક તૂટી પડ્યું આ;
રે રે! ત્યારે પ્રતિકૂલ હતો સર્વ સંસાર, વ્હાલી!
મૂર્છા આવી નિરખી દિલની ભાંગતાં આશ છેલ્લી.

પછી ત્હારો જાણી મમ શિર લઈને તુજ કરે
મને તું આલિંગી! ભ્રમણ સહુ ભાંગ્યું હૃદયનું!
ફર્યો ઊંચે નીચે અખિલ ભુવને હું તુજ સહે,
અહો! હર્ષે હર્ષે હૃદય મમ ફૂલી ધડકતું.

પછી ધીમે ધીમે તુજ અવયવો આ પલટતા,
મને ભાસ્યા સર્વે વધુ મધુર ગમ્ભીર બનતા;
મને કૂંચી આપી મમ હૃદયની ને જગતની,
અને તાળું ખોલી તુજ મુખ નિહાળ્યું ફરી ફરી!

આ શું? આ શું? નયન વહતાં અશ્રુનું પૂર એ શું?
હૈયું મ્હારૂં પિગળી બનતું મીણ કે નીર જેવું!
ત્યાં બ્રહ્માંડે નજર કરતાં અશ્રુમાં વિશ્વ ન્હાતું!
ઓહો! વ્હાલી! પ્રલય જગનો અશ્રુથી આ થશે શું?!

ત્હારાં અંગો, તુજ અવયવો, ઓષ્ઠ ને ગાલ સર્વે!
જ્યાં જોઉં ત્યાં જલમય વહે અશ્રુની ધાર, વ્હાલી!
"જો જો વ્હાલા! મુજ સહ રહી આજ છે ન્હાણવાનું!"
એ શું બોલે? ભવતુ! સખિ! તું આમ રોતાં ય, વ્હાલી!

અરેરે! શોકની ચીજો રડે ને રોવરાવતી!
હોત ના અશ્રુ તો ઓહો! પ્રેમ ને શોક હોત ક્યાં?

૨-૫-૯૬

✓ विधवा व्हेन बाबांने

વ્હાલી બાળાં ! સહન કરવું એ ય છે એક લ્હાણું !
મ્હાણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એ ય છે એક લ્હાણું !
મૃત્યુ થાતાં રટન કરવું ઇષ્ટનું એ ય લ્હાણું !
આશા રાખી મરણ પછી ને જીવવું એ ય લ્હાણું !

સંબન્ધીના મરણ પછી ના સર્વ સંબન્ધ તૂટે,
વ્હેની ! આંહીં વિરહ જ ખરો ચિર સંબન્ધ ભાસે;
તે પ્રેમી જે પ્રણયમયતા જોઈ મ્હાણે વિયોગે,
મીઠું કિન્તુ ક્ષણિક જ નકી સ્વપ્ન સંયોગ તો છે.

છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા, વ્હેન ! સૌભાગ્યથી કૈં,
છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા, વ્હેન ! શૃંગારથી કૈં;
બાળાં ! ત્હારા મૃદુ હૃદયને આપ વૈધવ્ય આપી,
ઊંચે ઊંચે તુજ દિલ જશે લેઇ ધીમે ઉપાડી.

ના બોલું આ તુજ હૃદયનાં અશ્રુ હું લૂછવાને,
શાને લૂછું હૃદયશુચિતા આંસુડાં દાખવે જે ?
વ્હાલી બાળાં ! કુદરતકૃતિ સર્વદા હેતુવાળી,
ઇચ્છે દેવા અનુભવ પ્રભુ સર્વને સર્વ, વ્હાલી !

બાપુ ! આ સૌ સુખ દુઃખ તણી વેઠ નાખી નથી કૈં,
આ તો બોજો કુદરત તણો માત્ર કલ્યાણકારી;
આ ઝ્હાડો જે પથિક સહુને આવતા માર્ગમાં ત્યાં
ચક્ષુવાળાં ભ્રમિત ન બને કિન્તુ સૌન્દર્ય જોતાં.

આ કુંડાળું કુદરત તણું કોઇ જોઇ શકે, તો
ના ના જોશે કંઈ વિષમતા કિન્તુ સીધાઈ લીસી;
ટૂંકી દૃષ્ટિ જનહૃદયની અલ્પ ખંડો જ જોતી,
ને તેથી આ સુઘટ સરણી દિસતી ડાઘવાળી.

સ્વીકાર્યો તેં મુજ પ્રણય ને કાંઈ હું પાસ આવ્યો,
ખોળે ત્હારે હૃદય ધરવા કમ્પતું પાસ લાવ્યો;
ભેટું માની કર પણ કર્યો દીર્ઘ મેં એક, વ્હાલી !
કિન્તુ તું તો નભ તરફ, રે ! ઊડતી ક્યાંય ચાલી ? !

જોયું ઊંચે ! કયમ ઉડી શકું ? પાંખ આવી હતી ના,
“ તું ક્યાં ! હું ક્યાં ! ” હૃદય દ્રવતું છેક તૂટી પડયું આ ;
રે રે ! ત્યારે પ્રતિકૂલ હતો સર્વ સંસાર, વ્હાલી !
મૂર્છા આવી નિરખી દિલની ભાંગતાં આશ છેલ્લી.

પછી ત્હારો જાણી મમ શિર લઈને તુજ કરે
મને તું આલિંગી ! ભ્રમણ સહુ ભાંગ્યું હૃદયનું !
ફર્યો ઊંચે નીચે અખિલ ભુવને હું તુજ સહે,
અહો ! હર્ષે હર્ષે હૃદય મમ ફૂલી ધડકતું.

પછી ધીમે ધીમે તુજ અવયવો આ પલટતા,
મને ભાસ્યા સર્વે વધુ મધુર ગમ્ભીર બનતા;
અને કૂંચી આપી મમ હૃદયની ને જગતની,
અને તાળું ખોલી તુજ મુખ નિહાળ્યું ફરી ફરી !

આ શું ? આ શું ? નયન વહતાં અશ્રુનું પૂર એ શું ?
હૈયું મ્હારૂં પિગળી બનતું મીણ કે નીર જેવું !
ત્યાં બ્રહ્માંડે નજર કરતાં અશ્રુમાં વિશ્વ ન્હાતું !
ઓહો ! વ્હાલી ! પ્રલય જગનો અશ્રુથી આ થશે શું ? !

ત્હારાં અંગો, તુજ અવયવો, ઓષ્ઠ ને ગાલ સર્વે !
જ્યાં જોઉં ત્યાં જલમય વહે અશ્રુની ધાર, વ્હાલી !
“ જો જો વ્હાલા ! મુજ સહ રહી આજ છે ન્હાણવાનું ! ”
એ શું બોલે ? ભવતુ ! સખિ ! તું આમ રોતાં ય, વ્હાલી !

અરેરે ! શોકની ચીજો રડે ને રોવરાવતી !
હોત ના અશ્રુ તો ઓહો ! પ્રેમ ને શોક હોત ક્યાં ?

૨ – ૫ – ૯૬

विधवा ब्हेन बाबांने

વ્હાલી બાળાં ! સહન કરવું એ ય છે એક લ્હાણું !
મ્હાણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એ ય છે એક લ્હાણું !
મૃત્યુ થાતાં રટન કરવું ઇષ્ટનું એ ય લ્હાણું !
આશા રાખી મરણ પછી ને જીવવું એ ય લ્હાણું !

સંબન્ધીના મરણ પછી ના સર્વ સંબન્ધ તૂટે ;
બ્હેની ! આંહીં વિરહ જ ખરો ચિર સંબન્ધ ભાસે ;
તે પ્રેમી જે પ્રણયમયતા જોઈ મ્હાણે વિયોગે ,
મીઠું કિન્તુ ક્ષણિક જ નકી સ્વપ્ન સંયોગ તો છે.

છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા , બ્હેન ! સૌભાગ્યથી કે ,
છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા , બ્હેન ! શૃંગારથી કે ;
બાળાં ! ત્હારા મૃદુ હૃદયને ઓપ વૈધવ્ય આપી ,
ઊંચે ઊંચે તુજ દિલ જશે લેઇ ધીમે ઉપાડી .

ના બોલું આ તુજ હૃદયનાં અશ્રુ હું લૂછવાને ,
શાને લૂછું હૃદયશુચિતા આંસુડાં દાખવે જે ?
વ્હાલી બાળાં ! કુદરતકૃતિ સર્વદા હેતુવાળી ,
ઇચ્છે દેવા અનુભવ પ્રભુ સર્વને સર્વ , વ્હાલી !

બાપુ ! આ સૌ સુખ દુઃખ તણી વેઠ નાખી નથી કે ,
આ તો બોજો કુદરત તણો માત્ર કલ્યાણકારી ;
આ ઝ્હાડો જે પથિક સહુને આવતા માર્ગમાં ત્યાં
ચક્ષુવાળાં શ્રમિત ન બને કિન્તુ સૌન્દર્ય જોતાં .

આ કુંડાળું કુદરત તણું કોઇ જોઇ શકે , તો
ના ના જોશે કંઈ વિષમતા કિન્તુ સીધાઈ લીસી ;
ટૂંકી દૃષ્ટિ જનહૃદયની અલ્પ ખંડો જ જોતી ,
ને તેથી આ સુઘટ સરણી દિસતી ડાઘવાળી .

સ્વીકાર્યો તેં મુજ પ્રણય ને કાંઈ હું પાસ આવ્યો,
ખોળે ત્હારે હૃદય ધરવા કમ્પતું પાસ લાવ્યો;
ભેટું માની કર પણ કર્યો દીર્ઘ મેં એક, વ્હાલી!
કિન્તુ તું તો નભ તરફ, રે! ઊડતી ક્યાંય ચાલી?!

જોયું ઊંચે! કયમ ઉડી શકું? પાંખ આવી હતી ના,
"તું ક્યાં! હું ક્યાં!" હૃદય દ્રવતું છેક તૂટી પડયું આ;
રે રે! ત્યારે પ્રતિકૂલ હતો સર્વ સંસાર, વ્હાલી!
મૂર્છા આવી નિરખી દિલની ભાંગતાં આશ છેલ્લી.

પછી ત્હારો જાણી મમ શિર લઇને તુજ કરે
મને તું આલિંગી! ભ્રમણ સહુ ભાંગ્યું હૃદયનું!
ફર્યો ઊંચે નીચે અખિલ ભુવને હું તુજ સહે,
અહો! હર્ષે હર્ષે હૃદય મમ ફૂલી ધડકતું.

પછી ધીમે ધીમે તુજ અવયવો આ પલટતા,
મને ભાસ્યા સર્વે વધુ મધુર ગમ્ભીર બનતા;
મને કૂંચી આપી મમ હૃદયની ને જગતની,
અને તાળું ખોલી તુજ મુખ નિહાળ્યું ફરી ફરી!

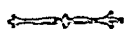
આ શું? આ શું? નયન વહતાં અશ્રુનું પૂર એ શું?
હૈયું મ્હારૂં પિગળી બનતું મીણ કે નીર જેવું!
ત્યાં બ્રહ્માંડે નજર કરતાં અશ્રુમાં વિશ્વ ન્હાતું!
ઓહો! વ્હાલી! પ્રલય જગનો અશ્રુથી આ થશે શું?!

ત્હારાં અંગો, તુજ અવયવો, ઓષ્ઠ ને ગાલ સર્વે!
જ્યાં જોઊં ત્યાં જલમય વહે અશ્રુની ધાર, વ્હાલી!
"જો જો વ્હાલા! મુજ સહ રહી આજ છે ન્હાણવાનું!"
એ શું બોલે? ભવતુ! સખિ! તું આમ રોતાં ય, વ્હાલી!

અરેરે! શોકની ચીજો રડે ને રોવરાવતી!
હોત ના અશ્રુ તો ઓહો! પ્રેમ ને શોક હોત ક્યાં?

૨-૫-૯૬

વિધવા બ્હેન બાબાંને

વ્હાલી બાબાં ! સહન કરવું એ ય છે એક લ્હાણું !
મ્હાણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એ ય છે એક લ્હાણું !
મૃત્યુ થાતાં રટન કરવું ઇષ્ટનું એ ય લ્હાણું !
આશા રાખી મરણ પછી ને જીવવું એ ય લ્હાણું !

સંબન્ધીના મરણ પછી ના સર્વ સંબન્ધ તૂટે,
બ્હેની ! આંહીં વિરહ જ ખરો ચિર સંબન્ધ ભાસે ;
તે પ્રેમી જે પ્રણયમયતા જોઈ મ્હાણે વિયોગે,
મીઠું કિન્તુ ક્ષણિક જ નકી સ્વપ્ન સંયોગ તો છે.

છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા, બ્હેન ! સૌભાગ્યથી કૈં,
છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા, બ્હેન ! શૃંગારથી કૈં ;
બાબાં ! ત્હારા મૃદુ હૃદયને આપ વૈધવ્ય આપી,
ઊંચે ઊંચે તુજ દિલ જશે લેઇ ધીમે ઉપાડી.

ના ખોલું આ તુજ હૃદયનાં અશ્રુ હું લૂછવાને,
શાને લૂછું હૃદયશુચિતા આંસુડાં દાખવે જે ?
વ્હાલી બાબાં ! કુદરતકૃતિ સર્વદા હેતુવાળી,
ઇચ્છે દેવા અનુભવ પ્રભુ સર્વને સર્વ, વ્હાલી !

બાપુ ! આ સૌ સુખ દુઃખ તણી વેઠ નાખી નથી કૈં,
આ તો બોજો કુદરત તણો માત્ર કલ્યાણકારી ;
આ ખ્હાડો જે પથિક સહુને આવતા માર્ગમાં ત્યાં
ચક્ષુવાળાં શ્રમિત ન બને કિન્તુ સૌન્દર્ય જોતાં.

આ કુંડાળું કુદરત તણું કોઇ જોઇ શકે, તો
ના ના જોશે કંઈ વિષમતા કિન્તુ સીધાઈ લીસી ;
ટૂંકી દૃષ્ટિ જનહૃદયની અલ્પ ખંડો જ જોતી,
ને તેથી આ સુઘટ સરણી દિસતી ડાઘવાળી.

બાળાં ! જોને નયન ભરીને આંસુથી એક વાર !
બાળાં ! જોને સુપ્રભ રચના વિશ્વની એક વાર !
વ્હાલા સાથે નિરખતી હતી આજ જો એકલી તું ,
બાળાં ! ખુલ્લું હૃદય કરી જો , એ જ ઇચ્છયું હરિનું .

જોને , બાપુ ! તુજ જિગરનો મિત્ર તો ત્યાં વિલાસે ,
ત્હારો વ્હેરો ગત હૃદય એ ત્યાં ય ઊભું વિમાસે !
એ રેલાયું ઉદધિ સઘળે કિન્તુ તું બિન્દુ તેનું ,
આડું આવ્યું પડ નયનને ત્હોય એ વારિ ત્હારૂં .

બ્હેની ! આવાં પડ પછી પડો આવતાં જાય આડાં ,
અન્તે ગાઢાં પડ ચીરી થઈ પાર જાતાં સહુ ત્યાં ;
તું ને મ્હારી પ્રિય સખી ત્યજી હું ય જાઊં કદાપિ ,
એવું એ કૈં શુભ જ કરવા ઈશ ઇચ્છે કદાપિ .

રે ! તો સાથે તમ હૃદયનાં ગાળજો અશ્રુ બન્ને ,
જે બાકી તે ભણી લઇ તમે આવજો સાથ બન્ને ;
બાળાં ! તું એ શીખીશ ફરી આ પાઠ ઔદાર્યનો , ને
મ્હારી ભોળી પ્રિય અબુધને દોરજે આ જ માર્ગે .

૩ – ૫ – ૯૬ .

ફૂલ કળીને

તુજ છિદ્રિત છેહ થતી કુમળી ,
લલનાહૃદયે ચગદાઇ જતી ;
તુજ પાંખ સહુ વિખરાઇ પડે
પણ સ્નિગ્ધ પરાગ ઉરે ઉભરે !

પણ માળી તને કહિ જો સૂંઘતો
તુજ મૃત્યુ થતું ક્યમ તુર્ત ? અહો !
તુજ મૂલ અમૂલ તણું કરતો ,
કંઇ એ દુઃખ છે તુજને ? કળી ઓ !

૪ – ૫ – ૯૬ .

હદ

મુનાસિબ બસ હવે કરવું, નઝર હદ આ અહીં આવે;
પડ્યું ખંજર ન પાછું લે, ઝુકાવ્યું આ ન દિલ ઝુકે.

ન કર ઘા, ઘા થશે ઊંધો! ખુદા લેશે ખૂનીનું ખૂન!
અને બદનામીનો ભારો ઉપાડે, યાર! શે ત્હારો?

સિતમગર! તું સિતમની જો નકી હદ આવી છે આ આ!
નહીં તો ઝુલ્મ સ્હેનારૂં ચડે તોફાનમાં દિલ ના.

–ખુદાનો ખોફ કૈં રાખી, શરમ કૈં આંખની રાખી,
હવે ફેરાવવો બસ કર અરે શયતાનનો ચરખો.

કર્યું છે દમ બ દમ નમવું શરૂ મેં જ્યારથી કદમે
અરે કાતિલ આ ત્હારૂં ઉપાડ્યું ત્યારથી તેં તેં!

–ખુદાને જે કદમ ઝૂકે કદમ ત્હારે ઝૂક્યું શિર તે!
મગર કૈં ખ્યાલ તેનો ના! હવે હદ આવી પ્હોંચી છે.

ન ધર હદ ઉપરે પગલું, તહીં આતશ જળે હરદમ!
કબૂતર દિસતું તે તો બને છે શેર ત્યાં, ઝાલિમ!

જફામાં શીદને જાવું? કર્યો તે ઝુલ્મ ભૂલી જો,
તને પેદા કરી તે તે ખુદાનો હું ય છું બન્દો.

ન ધર હદ ઉપરે પગલું, તહીં ના ઝુલ્મ આ ચાલે,
સિતમગરને શિરે ત્યાં તો સિતમ હરગિઝ ફાવે છે!

તહીંની ખાકમાં શાને થવાને ખાક તું ચાહે?
અરે! ઇન્સાન થા યા તું ખુશીથી સ્વાદ જા એ લે!

૧૬–૫–૯૬.

अति मोडुं

અતિ મોડું મોડું વદન તુજ "ચાહું" કહી શક્યું
અને મ્હારૂં હૈયું સમજી નવ વ્હેલું કંઇ શક્યું;
હતી તું તો શિષ્યા, રમતમય એ ચાગ તુજ સૌ,
અહો ! કોડે હેતે હૃદય મમ એ લાડ પૂરતું.

મને - ના જાણ્યું કે - હૃદયરસભોક્તા કરીશ તું;
તને જે અર્પેલું પીયૂષ મુજને તે દઇશ તું;
ન જાણ્યું મેં ત્હારો મમ હૃદય આલમ્બ બનશે;
ન જાણ્યું કે પ્યાલું તુજ જિગરનું આમ ઢળશે.

ચ્હાઈ મોડી ને અરર ! દિલ વ્હેલું વશ કર્યું;
વિના વિચારે કૈં વળી જિગર તેં અર્પી જ દીધું !
ઘવાયેલું શલ્યે મમ દિલ વળી અન્ય દિલનું,
તહીં બંધાયેલું દૃઢ ફરજબન્ધે ગરીબડું.

તને ચાહું કિન્તુ મુજ પ્રણય તું જોઇશ નહીં,
અરે ! મૃત્યુ વેળા નયન તુજ હું ચાંપીશ નહીં !
તને આવે કષ્ટો - મુજ દિલ ન આ ઢાલ બનશે !
તને છોડી દેવા હૃદય મમ આ યત્ન કરશે !

અરે ! મ્હારી સ્થિતિ અનુકૂળ નહીં પ્રેમ કરવા,
સ્થિતિનાં જન્તુ તે જન સ્થિતિ ન પામે પલટવા;
વિના ઇચ્છા ! રે ! રે ! મુજ જિગર તો ક્રૂર બનશે !
અરે ! એ ચીરાતાં તુજ જિગર તો ચીરી જ જશે !

પ્રિયે ! હું જેનો તે કદિ ત્યજી મને સ્વર્ગ વસશે -
કદી છૂટી તૂટી મુજ હૃદયનું પિંજર જશે;
અરે ! બન્ધાઇ તે પણ નવ ઉડે પાંખ કદિ એ;
નહીં આ પંખી તો ક્ષણ જીવી શકે પિંજર જતે.

અરે ! રો ના ! રો ના ! પણ નહિ રડે તો કરીશ શું ?
હવે તો રોવું એ તુજ હૃદયનું એક જ રહ્યું !
અરે ! મ્હારે તો એ રુદન પણ મીઠું નવ મળે !
અરે ! હૈયું રોતાં મુખ હસવવું એ જ ફરજે !

મને મોડું મોડું મરણ પછી તું અમૃત મળ્યું,
ઉઠાડી ના કો દી મરણવશને અમૃત શક્યું;
અરે ! ઢોળાયું એ, ઢળી જઇ ભળ્યું છેક જ ધૂળે,
પ્રભુની એ ઇચ્છા ! અનુકૂલ પડે વા નવ પડે !

સખિ ! ત્હારે માટે જીવીશ ફરી હું આ જગતમાં,
શીખો આ ફેરે તો સહવું વિધિની આ રમતમાં;
અહો ! એ ઇચ્છાથી તુજ સહ ફરી જન્મીશ નકી,
તને ત્યારે, વ્હાલી ! હૃદયરસ હું અર્પીશ નકી.

પ્રવાસે આ ચાલ્યો જીવ અનુભવી જ્યારથી થવા,
મળ્યું આવું મીઠું સહન કરવું ના કદિ હશે;
ફકીરી ત્હારી ને મધુર મુજ આ કેદ ગણજે,
લગાડી લેજે તું જગત સહુની ખાક જિગરે.

ફરી જન્મી સાથે હૃદય મુજ હું અર્પીશ તને;
પ્રવાસે કૈં તેથી જરૂર વધુ વેળા થઇ જશે;
અરે ! વ્હાલી ! વ્હાલી ! પ્રણયરસ કિન્તુ મધુર છે,
કયું તેને માટે હૃદય સુખથી ના અટકશે ?

પ્રવાસીને વીત્યા કંઇ યુગ, યુગો કૈં વહી જશે,
નકી તેમાં એવો સમય મધુરો એક જ હશે;
ત્વરા છે ના કાંઇ કુદરત પીવાડે પીયૂષ જો,
ભલે લાખો જન્મો પ્રણયરસમાં એમ વહજો.

પ્રિયે ! આ આશાથી તુજ નયન તો પિગળી વહે,
પ્રિયે ! આ આશા તો તુજ હૃદયને ક્રૂર જ દિસે !
ન તેં વિચારેલું કદિ પણ હતું કાલનું, સખિ !
અરે ! આ આશાથી ક્યમ સુખી બને તે દિલ ? સખિ !

નિરાશામાં, વ્હેની! જીવિત કયમ ત્હારૂં પૂરૂં થશે?
અને ત્હારી પીડા મુજ નયન શે જોઇ શકશે?
રહ્યું જોવું, રોવું, સ્મરણ કરી ગાવું કદિ કદિ!
કભાવે ભાવે એ સહવી પણ ઇચ્છા પ્રભુ તણી!

૧૯-૫-૯૬.

વૃદ્ધ માતા

દૂર વસતા પુત્રને

બાપુ! તું તો કયમ ભટકવા દૂર ચાલ્યો? અરેરે!
ત્હારી માતા, તુજ ગરીબડી ઝૂંપડી કેમ ત્યાગી?
સંદેશો એ કંઇ નવ મળે! કાગળે કાંઇ ના ના!
આશા રાખી રડી રડી અરે! વર્ષ મેં આઠ ગાળ્યાં!

આશામાં તો ભવ બહુ અને ભોળવે છે મને એ,
શું એ કાયા ભડભડ થતી બાળી નાખી ચિતાએ?
ત્હારૂં મૃત્યુ કદિ થઇ ગયું હોય હું કાં અજાણી?
રે! જાણું તો દુઃખ મુજ બધું–શાન્તિ પામું–નિવારી.

ના ભીંજાવું નયનજલથી નામ ત્હારૂં પછી હું,
ના આપે આ હૃદય ઠપકો—પાપથી એ બચે તું;
કે વિચારો હૃદયગમતા આવીને ઉડી જાતા!
બાપુ! આવું તિમિર કદિ એ કોઇ દિલે હશે ના!

ન્હાનું બચ્ચું રમત કરતાં ચીસ પાડે અજાણ્યે,
શું જાણે કે ફડફડી ઉઠે માતનો જીવ ત્યારે?
તું તો મ્હોટો પણ જરૂર કે બાલબુદ્ધિ રહી છે;
ત્હારી માતા તુજ વિણ દુઃખી—કેમ જાણી શકે એ?

શું એ ત્હારૂં હૃદય કુમળું કોઈ કન્યા મહીં છે?
આ ડોશીને હૃદય તુજ શું, ભાઈ! ભૂલી ગયું છે?

બાળ્યું મ્હારૂં હૃદય બહુ એ, ભાઇ! ખૂરા વિચારે,
મ્હારૂં હૈયું તુજ શિર નહીં દોષ એ કો દી ઢાળે.

વ્હાલા! ત્હારૂં મુજ સમ હશે દગ્ધ હૈયું કદાપિ!
ના વિસામો તુજ હૃદયને, બાપલા! કૈં કદાપિ!
લક્ષ્મી, કીર્તિ, પ્રણય, સહુની વ્યર્થ આશા થઇ શું?
ગાંડોઘેલો થઈ ભટકતો જંગલે તું હશે શું?

એવો ત્હોયે ડરીશ કદિ ના માતની ઝૂંપડીથી,
કાલોઘેલો નિરખીશ તને, બાપુ! હું આંસુડાંથી;
આ મ્હોટાઈ જગતની મને કાંઇ વ્હાલી નથી, હો!
મ્હારાં ઘેલાં મુજ હૃદયને ડાહ્યલાંથી વધુ, હો!

જે ઘંટીને દળી દળી તને પોષતી હેતથી હું,
ન્હાના ત્હારા સહુ જ કજિયા પૂરતી કોડથી હું;
હોંશે ઘંટી દળીશ ફરી તે જોઇ મ્હોં, બાપ! ત્હારૂં,
જ્યાં સુધી હું શિથિલ મુજ આ દેહમાં જીવ ધારૂં.

ત્હારી માની તુજ જિગરમાં રાખજે ના દયા તું,
ત્હારી માની ગરીબ સ્થિતિને માનજે ના દુઃખી તું;
ત્હારૂં માગ્યું દઇશ સઘળું ઘંટી એ વેચી નાખી,
ર્‌હેજે તું તો જયમ ઠીક પડે આળસુ તેમ, ભાઇ!

રે રે બાપુ! તુજ બૂમ સુણે કેહની શું દિવાલો?
કે કોઇથી જખમી થઇને એકલો, ભાઈ! સૂતો?
કે ફેંકાયો વન મહીં દૂરે સિંહની કો ગુફામાં?
શું એ હાડો વિખરી પડી સૌ શ્વાસ લેતાં હશે ના?

કે સિન્ધુમાં ગરક જ થયો સોબતી સર્વ સાથે?
જ્યાંથી કાંઇ ખબર કદિ એ પાઠવી ના શકાયે!
બાપુ! બાપુ! મમ હૃદય તો આંધળું છેક થાતું!
કેવી રીતે તુજ સ્થિતિ તણી વાત રે! મેળવું હું?

આંહીં ત્યાં મેં ભટકી ઘસવી ડાંગ છે, બાપુ ! મ્હારી,
રસ્તા સર્વે નયનજલથી ભીંજવી આંખ ખોઇ;
મ્હોં જોવું છે, મુજ જીવિતનો અન્ત આવી પહોંચ્યો,
આ ડોશીનું મુખ નિરખવા, બાપ ! તું આવજે, હો !

ત્હારૂં મૃત્યુ થયું જ સમજી ભૂતને શોધતી હું !
જૂઠી આશા — મૃત સહ નકી વાત ના થાય, બાપુ !
ના તો તેને ક્યમ મળ નહીં નિત્ય તું ને જપીને
ત્હારે માટે રડી તલફી જે શેર લોહી સૂકાવે ?

કમ્પે છે આ દિલ જરી સળી ઘાસની કમ્પતાં, ને
દોડે છાયા ઘન તણી અને દિલ મ્હારૂં ડરે છે !
બોલું મ્હારૂં દિલ કંઇ કંઈ પૂછતું વાત તેને,
ને અન્તે એ વધુ દુઃખી બની ઊંઘતું કે રડે છે.

ભાસે છે આ જગત સઘળું ક્રૂર, બાપુ ! મને તો !
ત્હારી ના તે નીરસ સઘળી વાત, બાપુ ! મને તો !
આવે છે સૌ મુજ ઘર મહીં જોઇતું આપવાને
કિન્તુ મ્હારા દરદ પર ના કોઇને કૈં દયા છે !

ક્યાં સંતાયો ? પ્રિય પ્રિય અરે ! આવને આવને તું !
તું વિના આ જગત પર છે કોઈ ના મિત્ર મ્હારૂં !
ના આવે તો સમજણ મને કાંઇ ના આપશે શું ?
શું દૈવે ના કંઈ પણ દયા રાંકની લાવશે શું ?

બીજાંને તો જરૂર સુખડાં શોધતાં હાથ લાગે,
મ્હોટાં ત્હોયે જરૂર વિરમે સર્વ તોફાન અન્તે;
પાપી એ સૌ સમય વીતતાં પાપની માફી પામે,
એ શાન્તિ શું કદિ પણ મને આપશે ના પ્રભુ એ ?

ક્યારે મ્હારી દુઃખની ફરશે કર શિક્ષા ? અરેરે !
ક્યારે ત્હારૂં મરણ સુણતાં મૃત્યુ થાશે ? અરેરે !
સુકાયું આ રુધિર સઘળું ત્હોય ના જીવ જાતો !
જૂઠી આશા ઉપર જીવ આ કેમ વીંટાઇ રહેતો ?

વીતેલો આ સમય મુજને સર્વ ગોકખું કહે છે,
ના ના, બાપુ! મુજ મગજમાં કૈં જ શંકા રહી છે;
શ્વાસે શ્વાસે ક્યમ હજી જપે ત્હોય આ દિલ મ્હારૂં,
'બાપુ! બાપુ! પ્રિય પ્રિય અરે! આવને આવને તું'?,

૨૪-૫-૯૬.

ના ચાહે એ

"ના ચાહે એ" કહીશ નહિ તું! વ્યર્થ કહેવું નકી એ!
હું ચાહું ને ક્યમ નવ મને, ભાઇ! ચાહે અરે એ?
વ્હાલા! વ્હાલી મુજ હૃદયની આરસી છે નકી એ,
અર્પું છું હું જિગર મુજ તો કેમ ઝીલે નહીં એ?

'ના ચાહે એ,' અરર! કદિ એ સત્ય શબ્દો હશે જો,
ના સ્વીકારે મુજ હૃદયને અર્પતાં એ કદી જો;
ના શું ત્હોયે મુજ દિલ પરે કાંઈ તેને દયા એ?
શું ફેંકી એ મુજ દિલ શકે એક અશ્રુ વિના એ?

ના ચાહે એ, વળી નવ દયા – એ જ સાચું હશે શું?
ત્હોયે, બાપુ! હૃદયની દયાપાત્ર ના એ થતી શું?
અર્પાયેલું જિગર ચીરીને કોણ પસ્તાય છે ના?
પસ્તાશે એ દિલ પર ઘટે, ભાઇ! કૈં શું દયા ના?

ના ચાહે ને નિરદય થશે કોઈ દી એ દુઃખી ના,
ત્હોયે શું છે? સુખી રહી શકે તે ન સુખી રહે કાં?
"ના ચાહે તે સુખી નવ હજો" ઇચ્છવું યોગ્ય ના એ,
ચાહે તેને ફરજ સમજી ચાહવું શે પરાણે?

'ના ચાહે' એ કહી ફરજ તેં, બાપુ! ત્હારી બજાવી,
દીવાની આ પણ કુદડી તું કેમ લેશે બચાવી?

બોલી શકે મુજ હૃદય તે કાંઈ શક્તિ ન ત્હારી !
જાવા દેને ! અનુભવ થશે ! કાંઈ જોશું અગાડી !

ના ચાહે એ પણ હૃદયનું એ જ છે સ્નેહસ્થાન,
ચાહે તેને મળતર તણું હોય ના કાંઈ ભાન !
અર્પી દીધું ! બસ થઈ ગયું ! લૂંટનારૂં લૂંટે છો !
ના પ્રીતિ ને હૃદયરસનો કાંઈ વેપાર થાતો !

૨૫ – ૫ – ૯૬.

महात्मा मूळदास

કીર્તિ વિષે (એક ઐતિહાસિક કથા)

તારાનાં ઝુમખાં વતી રજનીનો અન્ધાર દેખાય છે,
શાન્તિ છે સહુ સ્થાનમાં પણ અહીં કૂવા કને કોણ છે ?
ઓહો ! કોણ હશે અહીં વન મહીં નિઃશ્વાસ આ મૂકતું,
જેના શબ્દથી વૃક્ષથી ઘૂવડ આ ઘૂઘૂ કરી ઊડતું ?

સ્ત્રી છે તે દુઃખિયારી કો, જીવવું ગમતું નથી !
આવી છે આ કુવા માંહીં પડીને દેહ પાડવા !

બોલી ન કાંઈ પણ ઊભી નવાણ પાસે,
કૂવા મહીં નજર એ સુખથી કરે છે;
સૌન્દર્ય કૈં મરણના મુખમાં હશે શું ?
હા ! કાંઈ એ તરફડશે મરતાં નહીં શું ?

દૃઢ સંકલ્પથી ના શું હૈયું હામ ધરી શકે ?
અન્ધારામાં બ્હીનારૂં તે કૂવામાં સુખથી પડે !

“ હાં હાં ! ” થયો પણ ધ્વનિ કંઈ પાસ તેની,
ને હસ્ત કો પુરુષના કરથી ઝલાયો;
એ બાઈ બોલી, “ નવ કૈં તુજને નડું હું,
“ માલેક હું મુજ શરીરની ! ભાઈ ! જા તું ! ”

કૂવાથી દૂર ખેંચીને બાઈને પુરુષે કહ્યું,
" સાંભળી લે જરા ! બાઇ ! ફાવે તે કર તું પછી !

" માલેકી તુજ ઝિન્દગી તણી અરે ! તું એકની હોય ના,
" ભાગી કૈંક હશે ; અને નહિ હશે ત્હોયે થયું શું ભલા ?
" જેનું કોઈ નહીં અરે ! જગત આ આખું ય તેનું નકી,
" ને જેનું જગ તે જરૂર જગનું, પોતાનું કોઈ નહીં."

નમી તે બાઇ પિછાની બાવા એ મૂળહાસને,
આંખમાં અશ્રુ આવ્યાં, ને બોલી ધીમે ઉભી થઈ.

" જીવિત આ થયું છે મને કટુ !
" મરણની ન કાં ઔષધિ લઉં ?
" ન મુજ વિશ્વ ને વિશ્વની ન હું,
" દિલ ન મૃત્યુથી આ નિવારવું !"

કહે બાવો, " અરે ! કાંઈ વાત તો દુઃખની હશે !
" જડે ના માર્ગ કાંઇ તો કોઇને પૂછવું ઘટે."

" શું બોલું હું ? નથી કંઈ રહ્યો સાર એ વાત માંહી,
" હું જીવું તો મુજ પ્રિય મરે એ જ છે વાત મ્હારી !
" શાને રોકો ? વખત વહતો ! ઠેરશે ના જનારૂં !
" શું બોલું રે ? કહીશ કહિ ના પાપ વ્હાલા તણું હું."

" પાપીને પાષ કીધાથી પાપમાં વધુ નાખ તું,
" કહે સાચું, અરે બાઈ ! મરવા તો નહીં દઉં."

" હું તો છું વિધવા અને કુલ વળી છે નીચ મ્હારૂં, પિતા !
" રે રે ! એક વણિક જોઇ મુજને કૈં મોહ માંહીં પડયો !
" સાથે કૈંક દિનો ગયા ; જગત કૈં તે જાણતું ના હતું,
" કિન્તુ પાપ તણો ભરાઇ ફુટતો, બાપુ ! ઘડો આખરે.

" ગર્ભવતી થતાં હું તે પાડોશી સમજી ગયાં,
" ન્યાયને બારણે તેથી મ્હારે તો ચડવું પડયું.

"કાલે થશે જરૂર રે! ઇનસાફ તેનો,
"ને નામ એ વણિકનું ક્યમ દેઉં હું તો?
"એ બોલતાં જરૂર એ નવ જીવ રાખે,
"એનું થતું મરણ હું ક્યમ જોઉં આંખે?

"ગર્ભનું બાલ આ ને હું તેથી, બાપુ! મરી જશું;
"જીવવાને કહેશો ના! શું છે ના મરવું ભલું?"

વિચારી મૂળદાસ આમ વહતો ધીમે દયાથી ગળી,
"ના, ના, બાઈ! મરીશ ના, જીવિતનો છે માર્ગ ખુલ્લો અહીં;
"જે દીવો નવ ઓલવાય કદિ તે ફૂંકે ન બૂઝાવવો,
"લેજે તું મુજ નામ ને થઈશ હું સુખે પિતા બાલનો."

"અરેરે! કેમ એ થાશે? તહમારૂં નામ શે લઉં?
"કેમ હું કૂડનો ડાઘો તહમારી કીર્ત્તિને દઉં?"

"કીર્ત્તિને સુખ માનનાર સુખથી કીર્ત્તિ ભલે મેળવો,
"કીર્ત્તિમાં મુજને ન કાંઈ સુખ છે, ના લોભ કીર્ત્તિ તણો;
"પોલું છે જગ ને નકી જગતની પોલી જ કીર્ત્તિ દિસે,
"પોલું આ જગ શું થતાં જગતની કીર્ત્તિ સહેજે મળે.

"એ પોલાણ ત્યજી જનાર કદિ એ કીર્ત્તિ ન પામી શકે,
"લોકોની અપકીર્ત્તિમાં હૃદયની સાચી જ કીર્ત્તિ વસે;
"એવી કીર્ત્તિ તણું મહત્ત્વ કદિ એ લોકો ન જોઈ શકે,
"દેખે નેત્ર ભલે પરન્તુ ગ્રહણે ના સૂર્ય ઝાંખો પડે

"તુચ્છ એ કીર્ત્તિને માટે ના નો ખૂન થવા દઉં,
"સહેશે સુખથી ડાઘો નામ આ મૂળદાસનું."

તે બાઈના હૃદયનાં પડ ઊઘડ્યાં સૌ,
આભારની છલટમાં દિલ ભાન ભૂલ્યું;
જોઈ શકી ગ્રહણ સૂર્યની ડાઘ માંહી,
કે પામતાં મહત એ દિલની પ્રસાદી.

થયાં એ બે ય જૂઠાં ને ઇનસાફ થઇ ગયો,
મહાત્મા જૂઠ બોલ્યો, ને સ્ત્રી સાથે વનમાં રહ્યો.

હાહાકાર થઇ રહ્યો દિવસ તે આખો બધે ગામમાં,
ઘેરઘેર થતી હતી મશકરી ને વાત બાવા તણી;
તેને જે પૂજતાં હતાં જન-સહુ ધિક્કાર તે આપતાં;
ભિક્ષા એ નવ માગતાં મળતી ને ભૂખે દિનો કૈં જતા.

ભાઈ ને બ્હેન જેવાં એ બાવો ને બાઇ એક દી,
મઠમાં એ જ બીનાની વાત કૈં કરતાં હતાં.

કોઇ તે સુણતું 'તું, ને હર્ષાશ્ચર્ય વિષે પડ્યું;
ને એ બોલી ગયું ધીમે, "સત્યનો બેલી છે પ્રભુ."

ગણુભણ પછી ચાલી વાત કૈં ગામ માંહીં,
જનહૃદય પડ્યાં સૌ કાંઇ શંકા મહીં, ને
જનપદ ફરી લાગ્યા આવવા તે જગાએ,
ભજન પણ ગવાતાં રાત્રિએ ત્યાં ફરીને.

અન્ધારે સત્ય ડૂબ્યું તે આવતું તરી આખરે,
પરન્તુ કાંઈ એ તેની ચિન્તા ના મૂળદાસને.

૨૭-૫-૯૬.

સીમા

જોડી જોડી, ત્રિપુટી કહીં ને મંડળી ચારની કૈં,
ને ક્યાંહીં તો રસિક દિલના કાફલા સાથ ચાલે;
બેતાલો કે બસુર નહિ કો કમ્પતો તાર ભાસે,
એ વીણાના સ્વરથી સઘળો માર્ગ મીઠો બને છે.

ફેલાવાને ઉરઉદધિની ઊર્મિઓ ઉછળે છે,
ઊર્મિ ઊર્મિ જરી અડકતાં ઐક્ય કેવું ધરે છે?

"કાલે થશે જરૂર રે! ઇનસાફ તેનો,
"ને નામ એ વણિકનું ક્યમ દેઉં હું તો?
"એ બોલતાં જરૂર એ નવ જીવ રાખે,
"એનું થતું મરણ હું ક્યમ જોઉં આંખે?

ગર્ભનું બાલ આ ને હું તેથી, બાપુ! મરી જશું;
"જીવવાને કહેશો ના! શું છે ના મરવું ભલું?"

વિચારી મૂળદાસ આમ વદતો ધીમે દયાથી ગળી,
"ના, ના, બાઈ! મરીશ ના, જીવિતનો છે માર્ગ ખુલ્લો અહીં;
"જે દીવો નવ ઓલવાય કદિ તે ફૂંકે ન બૂઝાવવો,
"લેજે તું મુજ નામ ને થઇશ હું સુખે પિતા બાલનો."

"અરેરે! કેમ એ થાશે? ત્હમારૂં નામ શે લઉં?
"કેમ હું કૂડનો ડાઘો ત્હમારી કીર્તિને દઉં?"

"કીર્તિને સુખ માનનાર સુખથી કીર્તિ ભલે મેળવો,
"કીર્તિમાં મુજને ન કાંઈ સુખ છે, ના લોભ કીર્તિ તણો;
"પોલું છે જગ ને નકી જગતની પોલી જ કીર્તિ દિસે,
"પોલું આ જગ શું થતાં જગતની કીર્તિ સહેજે મળે.

"એ પોલાણ ત્યજી જનાર કદિ એ કીર્તિ ન પામી શકે,
"લોકોની અપકીર્તિમાં હૃદયની સાચી જ કીર્તિ વસે;
"એવી કીર્તિ તણું મહત્ત્વ કદિ એ લોકો ન જોઇ શકે;
"દેખે નેત્ર ભલે પરન્તુ ગ્રહણે ના સૂર્ય આંખો પડે.

"તુચ્છ એ કીર્તિને માટે ના ના ખૂન થવા દઉં,
"સહેશે સુખથી ડાઘો નામ આ મૂળદાસનું."

તે બાઇના હૃદયનાં પડ ઊઘડ્યાં સૌ,
આભારની છલકમાં દિલ ભાન ભૂલ્યું;
જોઈ શકી ઝળક સૂર્યની ડાઘ સાથી,
કે પામતાં મહત એ દિલની પ્રસાદી.

થયાં એ બે ય જૂદાં ને ઇનસાફે થઇ ગયો,
મહાત્મા જૂઠ બોલ્યો, ને સ્ત્રી સાથે વનમાં રહ્યો.

હાહાકાર થઇ રહ્યો દિવસ તે આખો બધે ગામમાં,
ઘેરઘેર થતી હતી મશકરી ને વાત બાવા તણી;
તેને જે પૂજતાં હતાં જન-સહુ ધિક્કાર તે આપતાં;
ભિક્ષા એ નવ માગતાં મળતી ને ભૂખે દિનો કૈં જતા.

ભાઈ ને બ્હેન જેવાં એ બાવો ને બાઇ એક દી,
મઠમાં એ જ બીનાની વાત કૈં કરતાં હતાં.

કોઇ તે સુણતું 'તું, ને હર્ષાશ્ચર્ય વિષે પડ્યું;
ને એ બોલી ગયું ધીમે, "સત્યનો બેલી છે પ્રભુ."

ચણભણ પછી ચાલી વાત કૈં ગામ માંહીં,
જનહૃદય પડ્યાં સૌ કાંઇ શંકા મહીં, ને
જનપદ ફરી લાગ્યા આવવા તે જગાએ,
ભજન પણ ગવાતાં રાત્રિએ ત્યાં ફરીને.

અન્ધારે સત્ય ડૂબ્યું તે આવતું તરી આખરે,
પરન્તુ કાંઈ એ તેની ચિન્તા ના મૂળદાસને.

૨૭ – ૫ – ૯૬.

सीमा

જોડી જોડી, ત્રિપુટી કહીં ને મંડળી ચારની કૈં,
ને ક્યાંહીં તો રસિક દિલના કાફલા સાથ ચાલે;
બેતાલો કે બસુર નહિ કો કમ્પતો તાર ભાસે,
એ વીણાના સ્વરથી સઘળો માર્ગ મીઠો બને છે.

ફેલાવાને ઉરઉદધિની ઊર્મિઓ ઊછળે છે,
ઊર્મિ ઊર્મિ જરી અડકતાં ઐક્ય કેવું ધરે છે?

જૂદા રંગો ભળી ગળી જતાં એકરંગી બને છે;
ને તેમાં ના નજર કરતાં ફાટ સાંધો દિસે છે.

મેળો મીઠો, અરર! પણ આ એક બે ચાર દીનો,
સીમા આવી! બસ અટકવું! કોઈનો તાર તૂટ્યો!
તૂટ્યો વા તે ઉતરી જ ગયો! મેળ પાછો મળે ના!
તાણો ખેંચો પણ નવ ચડે! ધૂન એવી મચે ના!

હું બોલું તે કબૂલ કરવા દિલ તે 'ના' કહે છે!
હું જોઉં જ્યાં ગિરિ ચળકતો ખાડ તે ત્યાં જુવે છે!
કાંટા ખૂંચે મુજ જિગરની ગોદમાં આવતાં, ને
હું ખીલું ત્યાં અરર! ઢળતી કેમ મૂર્છા જ તેને?

સીમા આવી મુજ દિલ તણા સોબતી દિલની ત્યાં,
એ હૈયું તો મુજ હૃદયની સાથ રે! વિસ્તરે ના;
એ જોડાયું જગત સહ ને બન્ધ આ તોડી ઉડે,
સીમા તેની, મુજ હૃદયની દૂરના અન્તરે છે.

મ્હારી દૃષ્ટિ સમય વહતાં કાંઈ જૂદી થઈ છે,
તે દૃષ્ટિમાં વિકૃતિ સમયે કાંઈ જૂદી કરી છે;
કાંટા ફૂટ્યા અમ હૃદયના માર્ગમાં ઊલટા છે,
'તે ક્યાં! હું ક્યાં!' અરર! રડવું એ જ ભાગ્યે લખ્યું છે!

એ **સી**માની ઉપર પગલું દેઈ ઓળંગશે એ,
ત્યાં તો **સી**મા મુજ જીવિતની આવશે વા જશે એ;
તેની **સી**મા ઉપર લટકું આમ બન્ધાઈ દોરે,
દોરી તૂટે જીવિતની છતાં બન્ધ તો કેમ તૂટે?

રે રે! **સી**મા પ્રતિ હૃદયની આસ જૂદી હશે શું?
રે! **સી**માની ઉપર ચડવું કોઈને સ્હેલ ના શું?
વીણાતારો બસુર બનતાં એ જ કમ્પાવવા શું?
રે! **સી**માએ કટુ વિષભર્યું આમ મીઠાશમાં શું?

કિન્તુ મીઠી કુવિતા છે સીમાએ પગ મૂકતાં,
સિન્ધુના ઊર્મિ ઊર્મિએ નાચે છે ઉરનાવડાં.

૨૮ – ૫ – ૯૬.

अधीनता

ન્હાનાં ન્હાનાં વન વન તણાં ઊડતાં પંખિડાં કૈં,
કેવાં શીખે મધુર ગીતડાં સર્વ આધીનતાથી?
પેલી જોડી લટુપટુ થઈ વૃક્ષમાં ત્યાં ઉડે છે,
પાંખે પાંખે નયન નયને વ્યાપ્ત આધીનતા છે.

પેલો ભૃંગે ફુલ ફુલ પરે એ જ આધીનતાની
ચોટી ઉડી ભણણણ કરી ગાય છે ગુંજ ગુંજી!
પુષ્પોની એ મધુરજભરી પાંખડી પાંખડીથી
ગોષ્ટી રેલે રસ છલકતે એ જ આધીનતાની!

ઊગે ચન્દ્રે ખૂબસૂરતીથી વિશ્વ રેલાવનારો
પીવા પ્યાલો કુસુમદિલથી એ જ આધીનતાનો;
રે! ખીડાયો કમલપુટમાં, હાય! આધીન ભૃંગ,
ના શું તેને શશીકિરણને ઝાંખવા હોંશ હોય?

ઓહો! મીઠી કુદરત તણાં બાલુડાં બાપુ વ્હાલાં!
હોજો સૌને અનુકૂલ સદા આમ આધીનતા આ!
ન્હોળું છે આ જગત તહીંથી કાંઇ વીણી જ લેતાં,
છો માની ત્યાં જગત સઘળું મગ્ન આધીન રહેતાં!

મ્હારે રોવું મુજ હૃદયનું કાંઈ છે દર્દ કિન્તુ,
રોઇ ગાઈ તમ હૃદયને ચેતવી જાઉં, બાપુ!
રે! ના વારૂં તમ જિગરની કાંઇ આધીનતા હું,
એ તો હું એ દરદ સહતાં મૃત્યુ સુધી ન ત્યાગું.

મેં ચૂંટયું 'તું મમ હૃદયનું સ્થાન આધીનતાનું,
કેવું મીઠું રસિક દ્રવતું પુષ્પ વા પ્રેમ જેવું!
બાઝયું ચોટયું મુજ જિગરના છેક ઊંડાણ માંહીં,
પીને પાયો રસ હૃદયનો ખૂબ આનન્દ માંહીં.

છોડયું મેં તો કુદરત મહીં એકલાં ખેલવાનું,
નિર્માયું તે મુજ મન ગમ્યું કોટડીમાં પુરાવું;
બીજા જેવી મુજ હૃદયની કાંઇ પીડા નથી આ,
અશ્રદ્ધા કે મરણ દુઃખનાં કાંઇ અશ્રુ નથી આ.

હા! જીવે છે પણ હૃદય ના ગન્ધ આપી શકે તે!
હું જીવું છું મુજ જિગરને ખાકમાં ભારવાને!
એ ચાહે છે મુજ હૃદયને તેટલો હું ય ચાહું,
એ રહે'શે તો કુદરત મહીં સર્વમાં જોઉં છું હું.

ત્હોયે એ તો જીવિત વહશે અન્ય આધીનતામાં,
રે! આ મ્હારૂં જીવિત વહતું અન્ય આધીનતામાં!
ઇચ્છા જૂદી અમ હૃદયની, ઈશની જૂદી ઇચ્છા!
એ નિર્માયા અજબ દુખિયા ખેલ આધીનતાના!

રે પંખિડાં! મધુપ, શશી રે! ફૂલડાં બાપલાં હા!
રે! શું સ્હેજે તમ હૃદય સૌ આમ આધીનતામાં?
સ્હેજો સ્હેજો પણ હૃદય સૌ પૂર્ણ આધીન રહેજો,
લ્હાવો લેજો દિલ સળગશે ત્હોય આધીનતાનો.

સ્વચ્છન્દી છો સુખ સમજતાં શુષ્ક સ્વાતન્ત્ર્ય માંહીં,
એ શું જાણે પ્રણયી દિલની વાત આધીનતાની?
દુઃખે સુખે દિલ થડકતાં થાય આધીનને જે,
તે લ્હાણું તે હૃદયરસનું માત્ર આધીન જાણે.

૨૯-૫-૯૬.

अर्पणपात्र

દેવિ ! મ્હારા હૃદયસરની લ્હેરીઓથી ગળીને
દેવિ ! ત્હારા હૃદય ઉદધિઊર્મિઓમાં મળી જે,
દેવિ ! મ્હારી હૃદયસરિતા ગાય તે કાંઇ મીઠું,
ઓહો ! એ તો તુજ હૃદયના તાનનું ગાન, દેવિ !

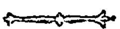
વ્હાલી ! તેની ઉપર કરજે કાંઈ દૃષ્ટિપ્રસાદ,
ઝીલી લેજે હૃદય ઝીલતાં સ્નેહનું અશ્રુ, વ્હાલી !
મ્હારી પાસે તુજ હૃદયને અર્પવા અશ્રુ માત્ર,
અર્પ્યું, વ્હાલી ! જીવિત ગણજે અર્પતાં અશ્રુ એક.

આ હૈયું, આ શરીર પ્રભુએ આંસુડાંનું ઘડ્યું છે !
દેવિ ! તેને તુજ હૃદયનું પાત્ર કેવું મળ્યું છે !
વ્હાલી ! વ્હાલું તુજ જિગરને આંસુડું આ થયું છે,
ભક્તિ, પ્રીતિ, હૃદયરસ ને ઐક્ય જેમાં ભર્યું છે.

૩૦-૫-૯૬.

निःश्वासने

હૈયે કેવું દુઃખ સુખ ભર્યું ફૂંકવા આવતો તું !
ખેંચી કાઢી દિલથી સઘળો ભાર લેઇ જતો શું ?
તું આવ્યો ને કુદરત ઘડી હાસ્ય મીઠું કરે છે !
શોધું છું તે તુજ સહ મને લાધતું હોય જાણે !

૩૦-૫-૯૬.

व्हालीनुं रुदन

આ શું ? વ્હાલી ! તુજ સુખ બધું આંસુથી ભીંજવે,
હું વિચારૂં સહજ કંઈ છું, દર્દ તો કૈં જ છે

આ સંસારે કંઇ ફિકર છે-કાંઇ તેને વિચારૂં,
રે રે ! તેથી રુદન કરવું આમ, વ્હાલી ! ઘટે શું ?
૩૦-૫-૯૬.

एक घा

તે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતાં ફેંકી દીધો,
છૂટયો તે ને અરરર ! પડી ફાળ હૈયા મહીં તો !
રે રે ! લાગ્યો દિલ પર અને શ્વાસ રૂંધાઇ જાતાં
નીચે આવ્યું તરુ ઉપરથી પાંખ ઢીલી થતાંમાં.

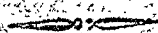
મેં પાળ્યું તે તરફડી મરે હસ્ત મ્હારાજથી આ,
પાણી છાંટયું દિલ ધડકતે ત્હોય ઊઠી શકયું ના;
કયાંથી ઊઠે ? જખમ દિલનો ક્રૂર હસ્તે કરેલો !
કયાંથી ઊઠે ? હૃદય કુમળું છેક તેનું અહોહો !

આહા ! કિન્તુ કળ ઉતરી ને આંખ તો ઊઘડી એ,
મૃત્યુ થાશે ? જીવ ઉગરશે ? કોણ જાણી શકે એ ?
જીવ્યું, આહા ! મધુર ગમતાં ગીત ગાવા ફરીને,
આ વાડીનાં મધુર ફલને ચાખવાને ફરીને.

રે રે ! કિન્તુ ફરી કદિ હવે પાસ મ્હારી ન આવે,
આવે ત્હોયે ડરી ડરી અને ઇચ્છતું ઊડવાને;
રે રે ! શ્રદ્ધા ગત થઈ પછી કોઇ કાળે ન આવે,
લાગ્યા ઘાને વિસરી શકવા કાંઈ સામર્થ્ય ના છે.
૬-૬-૯૬.

रखोपीआने

ફેંકી દેને તુજ કરથી આ પત્થરો, ગોફણી આ;
મ્હારે આવી મુજ ચમનમાં જોઇએ ક્રૂરતા ના;

જે પંખીડાં મુજ ચમનને લાગતાં ઘા ન છોડે,
તે પંખી છો મુજ ફલફુલો ચાખતાં પૂર્ણ હર્ષે.

એ સૌ માગે જરૂર ઘટતો પાકમાં કાંઇ હિસ્સો,
થોડું માગે જીવનઅરથે, સ્વલ્પ દેવું ઘટે તો;
ખાઇ પીને સુખમય બની પંખિડાં ગીત ગાતાં,
ન્હાનું મ્હોટું સમજી સુખમાં જીવતાં સર્વ ન્હાનાં.

આ મ્હોટું છે ઉપવન અને પંખિડાં છે ઘરેણાં,
બાંધે માળો તરુ ઉપર એ છાયમાં કેવી શ્રદ્ધા?
ઘા શા માટે? ગરીબ બહુ એ! સ્વલ્પસન્તુષ્ટ ભોળાં!
તે સૌ માટે મુજ ચમનમાં જોઇએ ક્રૂરતા ના.

૬ – ૬ – ૯૬.

મને જોઇને ઊડી જતાં પક્ષીઓને

રે પંખીડાં! સુખથી ચણજો, ગીત વા કાંઇ ગાજો,
શાને આવાં મુજથી ડરીને ખેલ છોડી ઉડો છો?
પાસે જેવી ચરતી હતી આ ગાય તેવો જ હું છું,
ના ના કો દી તમ શરીરને કાંઇ હાનિ કરૂં હું.

ના પાડી છે તમ તરફ કૈં ફેંકવા માળીને મેં,
ખુલ્લું મ્હારૂં ઉપવન સદા પંખિડાં સર્વને છે;
રે રે! ત્હોયે કુદરતી મળી ટેવ બ્હીવા જનોથી,
છો બ્હીતાં તો મુજથી પણ સૌ ક્ષેમ તેમાં જ માની.

જો ઊડો તો જરૂર ડર છે ક્રૂર કો હસ્તનો, હા!
પાંણો ફેંકે તમ તરફ, રે! ખેલ એ તો જનોના!
દુઃખી છું કે કુદરત તણા સામ્યનું ઐક્ય ત્યાગી,
રે રે! સત્તા તમ પર જનો ભોગવે ક્રૂર આવી.

૭ – ૬ – ૯૬.

પશ્ચાત્તાપ

તે હૈયાની ઉપર નબળા હસ્તથી ઘા કર્યો 'તો !
તેમાં લોહી નિરખી વહતું ક્રૂર હું તો હસ્યો 'તો !
એ ના રોયું તડફડ થયું કાંઇ ના કષ્ટથી એ,
મેં જાણ્યું કે જખમ સહવો સ્હેલ સ્હેનારને છે !

કિન્તુ નિદ્રા મુજ નયનમાં ત્યારથી કાં ન આવી ?
રોતું મ્હારૂં હૃદય ગિરિ શા ભાર નીચે દબાઈ !
રે રે ! તે ઘા અધિક મુજને મૃત્યુથી કાંઇ લાગ્યો ;
એ અંગારો મુજ જિગરના મૂળને ખાઈ જાતો !

કેવો પાટો મલમ લઇને બાંધવા હું ગયો 'તો !
તે જોઇને જખમી નયને ધોધ કેવો વહ્યો 'તો !
એ અશ્રુ, એ જખમ, મુખ એ, નેત્ર એ, અંગ એ એ
બોલી ઊઠયાં પરવશ થયાં હોય સૌ જેમ હેતેઃ-

"વ્હાલા ! વ્હાલા ! નવ કરીશ રે ! કાંઈ મ્હારી દવા તું !
"ઘા સ્હેનારૂં નવ સહી શકે દર્દ ત્હારી દવાનું !
"ઘા દે બીજો ! અગર મરજી હોય તેવું કરી લે !
"ત્હારૂં તેનો જરૂર જ, સખે ! પૂર્ણ માલીક તું છે."

ત્યારે કેવાં હૃદય ધડકયાં સાથ સાથે દબાઈ !
વ્યાધિ તેની, મુજ જિગરની પૂર્ણ કેવી ભુલાઈ !
ઘા રૂઝાયો, સમય બહુ એ ક્રૂર ઘાને થયો છે,
ત્હોયે તેનું સ્મરણ કરતાં નેત્ર ભીનાં વહે છે !

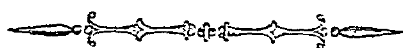
હા ! પસ્તાવો—વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઊતર્યું છે,
પાપી તેમાં ડૂબકી દઇને પુણ્યશાળી બને છે ;
ઓહો ! કેવું સ્મરણ મધુરૂં પાપનું એ ધરે છે !
માફી પામ્યું કુદરત કને એમ માની ગળે છે !

રાજ્યોથી કે જુલમ વતી કે દંડથી ના બને જે
તે પસ્તાવો સહજ વહતાં કાર્ય સાધી શકે છે!
હું પસ્તાયો, પ્રભુ પ્રણયીએ માફી આપી મને છે,
હું પસ્તાયો, મુજ હૃદયની પૂર્ણ માફી મળી છે. ✓

૭-૬-૯૬.

मृत पुत्री लालांनी छबी दृष्टिथी खसवतां

લાલાં જોયું તુજ મુખ બહુ આજ વ્હાલી છબીમાં,
વર્ષો વીત્યાં, છબી પણ હવે છેક ભુંસાઈ, લાલાં!
ત્હારા મ્હોંની તુજ છબી હવે વાત કાંઈ કહે ના,
એ તો લાગે મુજ નયનને અન્યનું ચિત્ર, લાલાં!

બાપુ! ત્હારી મરણતિથિની આજ યાદી થતાંમાં
હૈયે જાગે સ્ફુટ છબી અને આંખમાં આંસુ આવ્યાં;
છેલ્લે ચુમ્બી તુજ પ્રતિકૃતિ દૂર લાલાં! કરૂં છું,
ભૂલી જાવું દુઃખ ઉચિત છે કાળથી જે ભુલાયું.

ના લેણું તો ઘટિત નહિ તે વ્યર્થ શી ઉઘરાણી?
લાલાં! શાને દુઃખની કરવી વ્યર્થ વીતેલ ક્હાણી?
લાલાં! અર્પી પ્રભુપદ કને પુષ્પની જે કલી મેં
તેને માટે મુજ નયનમાં આંસુડું હોય શાને?

રોયો છું હું – જિગર નબળું યોગ્યતા બ્હાર રોયું,
તું જાણે તો દુઃખ પણ તને થાય એવું રડયો છું;
એ રોવું, એ સ્મરણ કરવું યોગ્ય સંસારમાં ના,
રોવાથી કૈં વધુ જરૂરનાં કાર્ય છે સાધવાનાં.

લાલાં! તું તો રુદન હસવું સર્વ ભૂલી ગઈ છે,
વા આ મ્હારૂં સુખ દુઃખ સહુ મોહ માની હસે છે;

એ શાન્તિનું સ્મરણ કરતાં યોગ્ય છે શાન્ત રહેવું,
ત્હારા જેવું જીવન જીવતાં ગાળવું યોગ્ય, બાપુ !

કો વિક્ષેપે મુજ નયન આ ત્હોય ભીંજાય જ્યારે,
લાલાં ! ત્હારૂં મુખ ફરી ફરી આવશે યાદ ત્યારે;
આંસુડાં એ ખરી પણ જશે મેમ વૈરાગ્યનાં બે,
વ્હાલી લાલાં ! ક્યમ મળી શકે જ્ઞાન શાન્તિ પરાણે ?!

૮-૬-૯૬.

विना कैं पाप पस्तावुं

વિના કૈં પાપ પસ્તાવું નસીબે આ લખાયું છે !
ફરી પસ્તાઇ એ ફન્દે ફસાવાનું લખાયું છે !

તહીં છે ઇશ્કની મેનાં, જિગર મ્હારૂં પડયું તેમાં;
પરન્તુ પાંખ એ તેની નસીબે દૂર છે ઠેલી !

અહીં છે ઇશ્કનું પિંજર પુરાઈ પાંખ છે જેમાં,
હવાલે તે તણે ગાળી રહીને ઝિન્દગી જેમાં.

નવી, નીલી અને કુંળી ઉગી તે પાંખ ઊડે છે,
અને એ પાંખને જોરે જરા પિંજર તુટેલું છે.

ન તૂટે એ ! ન ઊડે આ ! અને છોડે પછાડા ના !
ગળે બાઝી રહ્યું પિંજર ! દિલે બાઝી રહી મેના !

ભલે તું ગીત ગા, મેનાં ! ભલે તું રોઇ રહે, મેનાં !
'વિના કૈં પાપ પસ્તાવો', કહું હું બોલશે એવા ?

અરેરે ! કેદખાનામાં મને આ ઇશ્ક સૂઝયો ક્યાં ?
ખુદાએ નૂર બતલાવી દિલે ચિનગી લગાડી કાં ?

ન જોયું કૈં અગાડીનું ! ગયો ભૂલી પછાડીનું !
અને ગાફેલીએ વ્હોર્યું વિના કૈં પાપ પસ્તાવું !

૯-૬-૯૬

ત્યાગ

હું જાઉં છું ! હું જાઉં છું ! ત્યાં આવશો કોઇ નહીં !
સો સો દિવાલો બાંધતાં ત્યાં ફાવશો કોઇ નહીં !

ના આંસુથી, ના ગુસ્સથી, ના વસ્લથી, ના બન્ધથી,
દિલ જે ઉઠ્યું રોકાય ના ! એ વાત છોડો કેહની !

સૌ ખુશ રહો જેમાં ખુશી ! હું જ્યાં ખુશી તે હું કરૂં !
'શું એ હતું ? શું આ થયું ?' એ પૂછશો કોઇ નહીં !

કૈં છે ખુશી ! કૈં છે નહીં ! દિલ જાણતું—જે છે તે છે !
જ્યાં જ્યાં કરી પેદા ખુશી ત્યાં ત્યાં ખુશી દિલ છે નકી !

પેદા કર્યો'તો ઇશ્ક ત્યાં ના કોઇને પૂછ્યું હતું ;
એ ભૂંસવા જો છે ખુશી તો પૂછવું એ કૈં નથી.

છે ઇશ્ક જોયો ખૂબ તો જોવું હવે જે ના દીઠું,
કિસ્મત બતાવે ખેલ તે આનન્દથી જોવા સહી !

આ ચશ્મ બુરજે છે ચડ્યું આલમ બધી નિહાળવા,
ને ચશ્મ પર પાટો તમે વીંટી હવે શકશો નહીં.

મ્હારી કબર બાંધી અહીં ત્યાં કોઇને સુવારજો !
હું જ્યાં હટાઉં ત્યાં ફુલોને વેરશો કોઇ નહીં !

છે શું ફુલો, શું ઇશ્ક ને શું સૌ તમે જાનારને !
આ માછલું દરિયા તણું તે ઊર્મિઓ ગણતું નહીં.

તમ ઊર્મિ એ તમ વારિધિ, મુજ વારિધિ મુજ ઊર્મિ છે !
જે હિકમતે આ છે બન્યું તે જાણશો કોઈ નહીં !

શું પૂછવું ? શું બોલવું ? ખુશ છો અને રહેજો ખુશી !
વ્યર્થ આંસુ ખેરશો તો લૂછશે કોઈ નહીં.

૧૦–૬–૯૬.

ચાહીશ વેયને હું.

તુંને ન ચાહું, ન બન્યું કદી એ,
તેને ન ચાહું, ન બને કદી એ;
ચાહું છું તો ચાહીશ બેયને હું;
ચાહું નહીં તો નવ કોઇને હું.

આ પુષ્પ છે, આ નદી છે, ઝરા છે,
આ પક્ષીઓ સૌ નભમાં ઉડે જે,
તેમાં વહે છે સરખો અનિલ,
અર્પે પરાગે સહુને સમાન.

ના એકને ને કયમ એકને તે
અર્પી શકે જે રજ તે ગ્રહે છે?
અર્પે સમાન નહિ તો ન અર્પે,
અર્પે નહીં તે ગ્રહશે નહીં એ.

ક્યાં ચાહવું તે દિલ માત્ર જાણે,
તેમાં ન કાંઈ બનતું પરાણે;
ત્યાં બુદ્ધિના જોરની કૈં ન ક્યારી,
બુદ્ધિ તણો માર્ગ જુદો જ કાંઈ.

આ ન્યાય, આ યોગ્ય, ન પ્રેમ જાણે,
પૂરે વહેવા પડી ટેવ તેને;
ચાહું તને હું વહી તે જ પૂરે,
તેને હું ચાહું વહી તે જ પૂરે.

તે પૂર તે પ્રેમ જ માનજે તું,
તે ખાળતાં પ્રેમ જ ખાળશે તું;
તેને ન ચાહું, તુજને ન ચાહું;
તે ખાળતાં તે પરિણામ મ્હારૂં.

જો ખાળશે એ દિલનો તું માર્ગ;
છૂટી રહેશે પછી બુદ્ધિ માત્ર;
બુદ્ધિ ગણે છે સહુને સમાન,
ત્યાં કોઇની ઉપર કૈં ન વ્હાલ.

ખેંચાણમાં તું મુજને જવા દે;
ખેંચાણ બ્હારે અથવા થવા દે;
ચાહું નહીં તો નવ કોઇને હું,
ચાહું છું તો ચાહીશ એયને હું.

૧૨ – ૬ – ૯૬.

त्यागमां कंटक

બાળી પહાડો સહુ ખાક કીધા!
તે ખાક ચોળી જ શરીરમાં આ!
વિકરાલ દાવા મુજ ત્યાગધૂણી!
તેણે બચાવ્યું નવ કોઈ પ્રાણી!

હા હા! તહીં કંટક આ કહીંથી?
નીલો રહ્યો છે દ્રવતો જલેથી?
ના અગ્નિમાં એ મુજ દિલ દાઝે!
ભોંકાય તેમાં કયમ કુમળો એ?

મેઘધ્વનિમાં કંઇ વજ્રપાત,
ઉરે ન તેની ગણી કૈં વિસાત;
તે ઉર આ કાયર કેમ થાય?
કાંટો અડયો પિગળી કેમ જાય?

મ્હારી સમાધિ ડગી જાય છે કૈં!
તલ્લીન કાંટા મહીં થાય છે કૈં!

આ યોગ મ્હારો ક્યમ મ્હાલ થાય?
ખેંચાણમાં કાં વહતો જણાય!

યોગીઉરે કંટક આ હશે શું?
આ રાગ ત્યાગી ઉરમાં રહ્યો શું?
બુદ્ધિ મહીં આ દિલનો ઝરો શું?
પાષાણમાં રોપ ઉગ્યો હશે શું?

ખેંચાણ ચાખે નબળાઇ કાંઇ,
અશ્રુ વહે છે ક્યમ નેત્ર માંહી?
કાંટો ગળીને મૃદુતા ધરે છે!
ચિત્તે સ્મૃતિ-વાદળ કૈં ચડે છે!

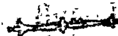
વ્હાલી હતી તે ફરી થાય વ્હાલી!
તે અશ્રુની આપતી કાંઇ યાદી!
આ ત્યાજ્ય લાગે મુજ ત્યાગ શાને?
ના ત્યાજ્ય તે રાગ મને દિસે છે!

ભોળું ન થા, ઉર! હવે ફરીને,
માન્યું વૃથા તે નહીં સૌ વૃથા છે;
કાંટો ય બાળી કર ભસ્મ તેને,
તે ભસ્મ ચોળી, અવધૂત! લેને.

૧૩-૬-૯૬.

भरत

ભરત ઉમ્મરે પહોંચી, છોડી વૈભવ રાજ્યને,
વનમાં ગંડકીતીરે આશ્રમ બાંધીને રહ્યો.

ૐકારના રટનમાં દિન જાય ચાલ્યા;
એકાગ્ર ચિત્તથી ભજે પરિબ્રહ્મ રાજા;

આહાર કંદફલનો કરતો સદા એ,
એકાન્ત શાન્ત સ્થલમાં સુખથી વસે છે.

હૈયું સદા સહુ પરે સમતા ધરે છે,
જેના પ્રભાવથી વને ખીલવું રહે છે;
એ યોગતેજ તરુમાં ચળકી રહ્યું છે,
તિર્યંચ ત્યાં અધિક હર્ષ મહીં ફરે છે.

જટા પીળી શીર્ષે કૃશ અવયવો ઉપર રહી,
દિસે છે તે મ્હોટી મધુર ફુલના પુંજ સરખી;
સમાધિવેલાએ જલશીકરથી સિક્ત બનતી,
અને એ મોતીડાં વિખરી ખરતાં કેશ પરથી.

વિભૂતિના સ્પર્શે સુરખ દિસતાં આર્દ્ર વિપુલ,
રહે ઘેરાયેલાં પ્રણવપ્રણયી દિવ્ય નયનો;
મટી તેના તેજે કુદરત તણી સૌ વિષમતા,
સુખે નેત્રો જોતાં સતત ગતિની બ્રહ્મરચના.

રે સંસારી! નિમિષભર તું ફેંકજે દૃષ્ટિ આંહીં,
આ દૃષ્ટિનું અનુકરણ કૈં રાખ સંસાર માંહીં;
ભોળા! ત્હારી ઘડમથલમાં શાન્ત થા શાન્ત થા કૈં,
સ્થિતિની તું ઉપર ચડી જો ત્યાગની દૃષ્ટિ આંહીં.

આ ત્યાગીનાં નયન ફરીથી જોઈ લે એક વાર,
શું તેમાં ના સતત વહતી પ્રેમની એક ધાર?
હા! તૈયારી સહુ અરપવા ત્યાગમાં એ નથી શું?
બીજાંનાં કૈં દુઃખથી ગળી એ નેત્ર જાશે નહીં શું?

તપસ્વીના આ તપમાં રહી છે
મહા દયાની અતિ તીવ્ર રેખા;
પુલો, લતા ને તરુ, મેઘ માંહીં
આનન્દ પીતાં નયનો સદા છે.

પ્રભાતકાલે નભની સુનેરી,
સન્ધ્યા સમેની સરની લહેરી,
વાયુ તણા શીતલ ગન્ધથી એ
આભાર હૈયું ઋષિનું દ્રવે છે.

સન્ધ્યાકાલે પ્રભાતે એ તપસ્વી નદીએ જતો,
સ્નાનાદિ ત્યાં કરી નિત્યે ટેલતો વનમાં હતો.

નદી વહે છે ગિરિથી રમન્તી,
ફુલો તણાં ગીત હજાર ગાતી;
ગાયત્રીનો મન્ત્ર જપે નદીમાં
ઉભો રહીને ઋષિ એક દી ત્યાં.

ત્યાં ઘૂઘૂઘૂ ગિરિ નભ મહીં ગાજતો નાદ આવે,
મોજાં તેના પ્રતિધ્વનિ તણાં ભેખડે આથડે છે;
વારિ કમ્પ્યું, ડગમગી ગયાં શૃંગ અદ્રિ તણાં, ને
ત્રાસે ન્હાસે વનચર બધાં, કોઈ ધ્રૂજી પડે છે.

સિંહધ્વનિથી જયગર્જનાથી
ડરી મૃગો કૈં ઋષિ પાસ આવે;
કૂરંગ મારી ઝરણું કૂદે છે,
તપસ્વી તે ચિત્ર ઉભો જુવે છે.

ત્યાં એક બાલ મૃગ કે હજુ જે અશક્ત
કૂદી જતાં ઝરણુ તે જલમાં પડ્યું, ને
એ પૂરમાં તડફડી ઘસડાતું જોઇ
લાગ્યું ઋષિહૃદય એ અનુકમ્પવાને.

ઉપયોગી થવા પ્રેરે તપસ્વી દિલને દયા,
પડે છે વારિમાં તેથી યોગી તે મૃગ ઝાલવા.

બલ કર મહીં આવ્યું પૂરને ઝીંઝવાને,
ગરીબ મૃગ બચાવ્યા કાંઇ ચિન્તા દિલે છે;

ઋષિપદ ગ્રહી તેને ખેંચીને બ્હાર લાવ્યો ,
હરિણ ઉગરવાથી કાંઇ આરામ આવ્યો .

જરા મીંચાયેલાં નયન મૃગનાં સુન્દર દિસે ,
અને તેના ભાવો ઋષિ તરફ કેવા મૃદુ દિસે !
ઋષિનું હૈયું આ નિરખી શકતું'તું રસિકતા ,
થતું જોઇ ઘેલું કુદરત તણી આ મધુરતા . !

પંપાળ્યું , પાણી પાયું , ને આશ્રમે ઊંચકી ગયો ;
તૃણાદિ ત્યાં દઇ તેને કૂદતું ઋષિએ કર્યું .

રમે છે , કૂદે છે , ઋષિચરણ ચાટે જીભ વડે ,
અને એ યોગીની મૃગ પર અમીની નજર છે ;
ઉગી તેને શિરે ચળકતી રૂપાળી શીંગડીઓ ,
ઋષિની પીઠે એ કરતી ચળ ન્હાની કુમળીઓ .

ઋષિની છાયા શું ફરતું દિનરાત્રિ ઋષિ કને ;
પિતા માતા બન્ધુ સહુ મૃગ ઋષિને સમજતું ;
ઋષિ તેને દેતો કુમળું તૃણ ને પર્ણ કુમળાં
અને બાંધે માલા કુસુમકલીની ડોક ઉપરે .

સ્નાનાદિ ક્રિયા કરીને ઋષિ એ
આશિષ દેતો મૃગબાલને , ને
" તું જીવતું રહે ," વદતો દયાલુ ,
ચુમ્બી લઈને હસતો દયાલુ .

આભાર ભૂલી મૃગ ના ગયું'તું ,
જોતાં ઋષિને દિલ રીઝતું'તું ,
કૈં ગેલથી તે ઋષિને હસાવે ,
ને એ મહાત્મા દિલને હસાવે .

દૂરે જાતાં મૃગ વન મહીં યોગી બેચેન થાતો ,
ખોવાતું તો શ્રમ લઈ વને શોધવા દૂર જાતો ;

પીઠે તેને ઊંચકી વળતો આશ્રમે હર્ષભેર,
સુખી તેને નિરખી વહતાં નેત્ર આનન્દરેલ.

અહોહો ! અલ્પ જીવોના પ્રેમમાં બલ છે ઘણું,
ખેંચાતાં પ્રેમથી તે સૌ ખેંચી પ્રેમ વતી શકે.

યોગી ચાલ્યો જપ તપ ભૂલી પ્રેમખેંચાણ માંહીં,
ચાલ્યો ને તે અટકી ન શકે આટલે દૂર આવી;
ધક્કો દેતાં હૃદય પિગળે આર્દ્રતાને, અરેરે!
ખેંચે તેને હૃદય કુમળું કોણ ઠેલી શકે છે?

ભીનાં નેત્રે ઋષિ ધીમે ક્યારે ક્યારે કહી જતો,
"દૂર થા ! દૂર હુંથી થા ! રે વ્હાલા મૃગબાલ તું !"

ખેંચે છે તે પ્રણયથી દિલને ઠેલવું, હાય ! શાને?
ધક્કો દેવા મૃદુ હૃદયને, યોગી ! તું કેમ ઇચ્છે?
તારા આવા નિયમ સઘળા શુષ્ક લાગે મને તો,
મીઠી વૃત્તિ કુદરતી, અરે ! બાળવા ઇચ્છતો કાં?

વ્હાલું છે તો કયમ દૂર કરે? નેત્રમાં કેમ અશ્રુ?
ધક્કો દેતાં પ્રણયી દિલને શ્રેય હું તો ન માનું;
આવાને શું તુજ હૃદયને ચાહતાં પાપ થાય?
સ્વાર્થી તું છે પણ પ્રણયથી કાંઈ ત્હારૂં ન જાય.

સાક્ષી પૂરે તુજ જિગર જો આંસુથી વાતને આ,
તેની સામે કઠિન બનીને થાય છે આગ્રહી કાં?
પીવા તેને હૃદયઝરણું ટેવ છે તેં જ પાડી,
બીજે ક્યાં તે જનહૃદયની પામશે લ્હાણ આવી?

એ તો ત્હારાં સમિધફુલને સ્પર્શતાંએ ડરે છે!
તું ખીજે તો મૃદુ મૃદુ થઈ ગેલ કેવાં કરે છે!
તું રીઝે તો તુજ તરફ એ હોંશથી દોડી આવે!
એ નેત્રો શાં તુજ જિગરથી વાત છાની કરે છે!

કિન્તુ ; યોગી ! તુજ ફરજ તું કાંઈ જૂદી જ માને ,
આ પ્રીતિ કૈં તુજ હૃદયને માર્ગ જુદો બતાવે ;
હું સંસારી નવ કહી શકું યોગ્ય આ વા નહીં આ ,
ત્હોયે આવી તુજ મગજની શુષ્ક રીતિ રુચે ના .

રાગ ને ત્યાગની વચ્ચે હૈયું એ ઝૂલતું હતું ,
એક દી યોગીઉરે આ ઉદ્ગારો નિકળે કંઈ:—

" કંઈ દુઃખે છે ! દુઃખ તો જણાય છે !
" કહીં દુઃખે શું ? પણ ના કળાય તે !
" મને રુચે આ મૃગ છોડવું નહીં !
" કહીં ય આસક્ત થવું રુચે નહીં !

" બ્રહ્માંડ આખું નિજ માનનાર જે
" બને ન વ્યકિત કદિ પાળનાર તે ;
" ન ન્યૂન કોઇ નવ કો વિશેષ વા ,
" ન દૃષ્ટિએ ઊર્મિ ચડે પડે ન વા .

" ન ઓટ તેને ભરતી નહીં હશે ,
" તળાવ જેવો ઉદધિ રહે ભલે ;
" દયા ભલે કૈં ઉપયોગની થતી ,
" દયાથી આસક્ત થવું ઘટે નહીં .

" બચાવ્યું મેં ભલે તેને , હવે છો કૂદતું ફરે ;
" પડે જો સિંહપંજે તો નિર્માયું તે ભલે બને .

" ચાલે સૌ પર જેમ ચક્ર ફરતું નિર્માણનું સૃષ્ટિએ ,
" તેવું તે મૃગ ઉપરે સુખથી છો એ ચક્ર ચાલે હવે ;
" રોકાશે મુજથી નહીં , ક્યમ પછી ચિન્તા નકામી ધરૂં ?
" જે મ્હારૂં, જગતું અને સહુ તણું તે છો બને તે તણું .

" ફર સુખથી હવે તું શોધીને કોઈ ટોળું ,
" ફરી કદિ પણ મ્હારા આશ્રમે આવવું ના ;

"જપતપ કરનારો પાળશે આ તને ના,
"અરર ! પણ સુખે તું છોડશે કેમ સ્નેહ ?"

ઋષિ ! ત્હારી સ્થિતિ જોઈ આવે છે મુજને દયા ;
આવશે બ્રહ્મલથી :તેને પંપાળીશ હવે ન શું ?

નેત્રો રમે આ તુજ વાદળીથી,
ક્રીડા ગમે છે કંઈ માછલીની,
સન્ધ્યા સમે કૈં વધુ હર્ષ આવે,
તો કેમ ત્હારૂં મૃગલું ત્યજે છે ?

રમાડ તેને પણ લુબ્ધ ના થજે,
ઋષિ ! ન એ શું તુજથી બની શકે ?
દયા વધુ છો ઉપયોગની થતી,
દયા બતાવે હજુ ઉચ્ચ માર્ગ કૈં.

પડે જો સિંહપંઝે તો નિર્માયું તે ભલે બને ;
રડજે તું નહીં ત્યારે, કિન્તુ હાલ રમાડજે.

છોડી દેવા રસ મધુર સૌ સાધ્ય લાગે તને જો,
તો ના શાને પ્રણયી બનતાં સાચવે ત્યાગ ત્હારો ?
હું સંસારી મુજ હૃદય આ ખીલતાં હર્ષ પામું,
તું યોગીને તુજ હૃદયને બાળવું યોગ્ય લાગ્યું !

સુખ અનુભવનારો કિન્તુ આંસુ ય પાડે,
જરૂર સ્થિર નહીં તે કમ્પતો તાર ચાલે ;
રુદન નહિ ત્યજાતું હાસ્યનો ત્યાગ પ્હેલાં,
કટુ નકી કટુ લાગે સ્વાદનું ભાન થાતાં.

બને તે કેમ કોઈથી ચાહવું ને ન ચાહવું ?
બને તો તું ભલે તેને છોડી દેજે રમાડવું !

* * * *

બધા કૈં દ્હાડા ને મૃગ પ્રિય હજુ છે ઋષિદિલે,
વહેશે કૈં દ્હાડા, મૃગ પ્રિય રહેશે ઋષિદિલે ;

અહાહા ! બન્ધાયો જગત ત્યજનારો મૃગ મહીં,
અરે ! છૂટયો ફાંસો સમજણ છતાં એ કદિ નહીં !

ધીમે ધીમે શરીર પર એ મૃત્યુના હસ્ત લાગ્યા,
કિન્તુ ઓછી નવ થઇ અરે ! બંધની કાંઇ પીડા ;
પમ્પાળે છે શિથિલ કરથી યોગી તેનું કુરંગ,
નિત્યે નિત્યે વધુ વધુ હજુ યોગમાં થાય ભંગ.

જટાથી ટેકવી માથું, સૂતો છે ઋષિ એક હી,
મૃત્યુથી તૂટતી નાડી જોરથી ધબકી રહી.

પાસે ઊભું છે દુખિયું કુરંગ,
શું થાય છે તે સમજ્યું હતું તે ;
ચાટે ઋષિના કર ને કપાલ,
ને નેત્ર નેત્રે મળી દર્દ રોતાં.

ભીના હતા ગાલ ઋષિ તણા એ,
અશ્રુ હતું એક તહીં રહેલું ;
બોલ્યો ઋષિ, "રે ! મુજ બાલ બાપુ !
"આ આશ્રમે હા ક્યમ જીવશે તું ?

"તું એકલાની સ્થિતિ શું ? અરેરે !
"ટોળું હવે શોધીશ ક્યાં નવું તું ?
"રે ! શું થશે મૃત્યુ અકાલ ત્હારૂં ?"
પંચત્વ પામ્યો વદી એમ યોગી.

કથા એવું કહે છે કે જન્મશે મૃગ એ ઋષિ ;
વાંચ્છના જે રહી તે તે પૂરી સૌ કરવી પડે.

૧૬ – ૬ – ૯૬.

પક્વતા

અહોહો ! તે કલી કાચી કાલ ના ઉઘડી હતી,
પક્વતા ના હતી ત્યારે સુગન્ધી ય હતી નહીં.

હતી ના મધમાખી ત્યાં, હતા ના ભૃંગ ગુંજતા,
સુખાસ્વાદી કલા મીઠી સુખપક્ષ હતી ન વા.

ખીલેલી છે, મહેકે છે આજ તો પાંખડી બધી;
હીંચતી વાયુલ્હેરીથી ભૃંગને રીઝવી રહી.

ચૂપે છે ઝૂલતી ત્હોયે મીઠું ગાયન ગાય છે!
આહા! લાવણ્ય તેનું આ કરે છે વશ આંખને.

મોહની શી કલા મીઠી ગ્રહે છે પક્વ ચારુતા,
વળી એ કાન્તિના ભોક્તા હોય છે સજ્જ સર્વદા.

કિન્તુ રે! વિકસે છે એ હજુ તો એક પાંખડી,
ત્યાં તો રે! કરમાવાનું થાય છે શરૂ આજથી!

આજે જે પાંખમાં પેસી ચૂસે છે મધ ભૃંગ તે,
ફિક્કી પીળી થઈ કાલે સુવાસિત નહીં હશે!

સ્પર્શતાં પક્વતાને કે, રે રે! ધ્વંસ શરૂ થતો,
અને, ના પક્વ ત્યાંસુધી ના ના સ્વાદ મળે કશો.

૨૦–૬–૯૬.

ઋણ

આ બ્રહ્માંડ અનન્ત મ્હેલ પ્રભુનો કૈં કાલથી છે ઉભો,
તેમાં કૈંક ઝરી ભર્યા ચળકતા ઊડી રહ્યા વાવટા;
ને સિંહાસનથી અનેક લટકી ગોળા રહ્યા ઝૂલતા,
તે પ્રત્યેક મહીં સુરંગ રચના બારીક છે કોતરી;

બ્રહ્માંડ આ તો ગૃહ તાતનું છે,
આધાર સહુને સૌનો રહ્યો જ્યાં;
લે છે સહુ કૈં સહુને દઈ કૈં,
આભાર સૌનો સહુ ઉપરે છે.

ના રાખતું કો ઋણનો હિસાબ,
આભાર માની નવ કો રહે ત્યાં;
આનન્દમાં સૌ દઈને રહે છે,
આનન્દમાં સૌ લઈને રહે છે.

ગોળા ફરે એક જ તત્ત્વના સૌ,
ખેંચાઇ એ એક જ તત્ત્વનાથી;
અર્પે ગ્રહે છે સહુ એ જ તત્ત્વ,
જે સર્વનું તે સહુને મળે છે.

આ વાદળીમાં વીજળી રમે છે,
આ સિન્ધુમાં આ નદીઓ મળે છે;
જૂદાં થઈને સહુ એક થાય,
જે જેનું તે ત્યાં જઈને સમાય.

રે! માનવીનું પણ એ જ તત્ત્વ,
હું તું મહીં એક જ રક્ત ચાલે;
તો કાં ન અર્પું મુજ શીર્ષ તુંને?
અર્પું કદી તો ઋણ થાય શાનું?

માગે ન લોહી મુજ કાં સુખે તું?
શાને ડરે છે કંઈ માગતાં તું?
ત્હારૂં ગણે ના ક્યમ સર્વ મ્હારૂં?
મ્હારૂં ગણે ના ક્યમ સર્વ ત્હારૂં?

આ વાત શાને જગમાં કરૂં છું?
સંસારમાં વૈર જ નિરખું છું!

બ્રહ્માંડ આ એક જ ભ્રાતૃભાવ,
જન્મ્યો કહીંથી કહુ ભેદભાવ?

તે ભેદનો આ ઋણ એક અંશ,
આભાર તેમાં કરતો પ્રવેશ;
વિદ્વેષ, ભેદ, ઋણ, ઉપકાર,
એ કેમ ઉગ્યાં વિણ બીજ ઝાડ?

હુંથી બને જો કહિ કાંઇ ત્હારૂં
તો માનજે ના ઋણમાં તને તું;
માગીશ હું એ કહિ જોઇશે તો,
તું આપજે, હું સુખથી લઇશ.

આભાર ભૂલે બહુ લોક આંહીં,
પીડા ન તેની કહિ થાય કાંઇ;
આભારનાં અશ્રુ નિહાળી કિન્તુ
ખેર્યાં, અરે! મેં બહુ વાર આંસુ.

૨૧ – ૬ – ૯૬.

હું બાવરો

આ આતશે તાપે તપેલો હું બળેલો બાવરો!
આંખી થયેલી નૂરની તે નૂરનો હું બાવરો!

એ નૂર ના આફતાબ કેં, એ નૂર ના હા! વીજળી!
એ કોણ? શું? કેં એ નહીં! હું હોય તેનો બાવરો!

એ ગુલ હતું અંગારનું! હું ફૂદડી તેની બન્યો!
ચોટયો, ગળ્યો, દાઝી ગયો! હું હોય તેનો બાવરો!

હા! હાય! હા હા! સ્વપ્નમાં એ જાગતાં એ નીંદમાં,
તેને ન હું તો ક્યાંય! ત્હોયે હું જ તેનો બાવરો!

અક્કલ કહે છે છોડવા, હૈયું કહે, "તે ના બને"
અક્કલ ગુમાવી! દિલ બાળ્યું! ઈશ્કનો હું બાવરો!

"એ ઝેર દેખે છે છતાં કાં માન તેને મીઠડું?"
એ પૂછશો કોઈ નહીં! ઉત્તર ન આપે બાવરો!

આશક તણી નજરે ભરી ખૂબસૂરતી જે છે સદા,
તે કેઈ માશુકને સુખે છે? એ જ પૂછે બાવરો!

દુનિયા કહે કે એ ભલે! અક્કલ કહે અંગાર છો!
મ્હારી નિગાહે પુષ્પ તો હું પુષ્પ માનું બાવરો!

મ્હેં પૂતળી કૈં છે ઘડી દિલમાં હજારો હોંશથી,
એ પૂતળી જેને ગણી તેનો થયો હું બાવરો!

એ પૂતળીના જાદુને કો જાણનારૂં જાણશે!
ખામી નજર આવે નહીં! એ દેખનારો બાવરો!

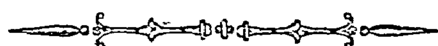
"હા હાય હાહા! હાય હા હા!" એ પુકારૂં હું ભલે!
એમાં મને માની મજા તો એ મજા લે બાવરો!

કૈં પૂછનારો બાવરો! કૈં બોલનારો બાવરો!
આ 'હાય' પુકારી રહ્યો જે બાવરો, હું બાવરો!

૨૩ — ૬ — ૯૬

मृत पुत्री लालांनी छबी दृष्टिथी दूर करी.

લાલાંની એ છબી સમયથી છેક ભૂંસાઈ જાતાં
દૃષ્ટિ વ્હારે રુદન કરતાં મૂકવી યોગ્ય લાગી;
ક્યાં મૂકું તે સમજણ પડી કાંઈ એ ના ઘડી તો!
શું એ માટે મુજ ગૃહ મહીં સ્થાન એકે રહ્યું ના?

એ યાચે છે મુજ કર કને સ્થાનની યોગ્યતાને,
આંહીં? ત્યાં? ક્યાં? સમજણ પડે કાંઈ એ ના અરેરે!

"બાલુ!" એવો મુજ મુખ થકી નિકળ્યો શબ્દ અન્તે,
બાલુ આવ્યો મુખ હસવતો, જોઈ તેને રહ્યો હું.

"બાલુ! દે આ પ્રિય છબી જઈ દેવીના હસ્ત માંહી,"
એ બોલ્યો હું, છબી થઈ ગઈ દૃષ્ટિથી દૂર ક્યાંએ;
દોડી જાતા તડતડ થતા બાલુના પાદ સુણ્યા,
થોડી વેળા ગત થઈ અને શાન્ત પાછું થયું સૌ.

થોડી વેળા ગત થઈ વળી બાલુને સાંભળ્યો મેં,
"બાપુ" એવું કહી મુજ કને દોડતો આવી ઊભો;
"ચિઠ્ઠી છે આ," કહી ઝટ ગયો દોડતો બ્હાર એ તો,
શું જાણે એ અમ હૃદયની વાત શું આ હશે તે?

ચિઠ્ઠી વાંચી, અરર દુઃખ કેં વ્હાલીને છે થયેલું,
એ જાણે કે મુજ હૃદયમાં કાંઈ વૈરાગ્ય આવ્યો;
ઝાંખી ઝાંખી છબી પર ન કેં આંખ જોઇ શકી તે,
તે દૃષ્ટિએ જિગર ગળતાં પૂર્ણ સૌન્દર્ય દીઠું.

"વ્હાલા! વ્હાલા! તુજ પ્રિય છબી કેમ સોંપી મને ત્હેં?
"શું કે આંસુ તુજ નયનમાં ત્યાગતાં તે ન આવ્યાં?
"એવું છે તો કયમ નહીં હવે ત્યાગશે સર્વ વ્હાલાં!
"વેળા જાતાં કફની લઇને ચાલશે કાં ન? વ્હાલા?

"એવું હો તો કફની મુજને આપજે એક, વ્હાલા!
"મ્હારે માટે જરૂર દિલમાં રાખજે સ્થાન, વ્હાલા!"
ચિઠ્ઠી વાંચી-પલળી જરી તે આંખનાં આંસુડાંથી,
વાંચી વાંચી ફરી ફરી અને કાંઇ બોલી જવાયું.

"ઓ વ્હાલી! ઓ હૃદયઝરણી! કેમ ત્યાગું તને હું?
"લાલાંને એ કદિ પણ હજુ વિસરી ના શકયો છું;
"વ્હાલી! તું તો મુજ હૃદયનો ત્યાગ સંન્યાસ સર્વે,
"તું પૂજા, તું પ્રભુ મુજ, પછી શોધવું કાંઇ ના છે."

ખેંચાઈ કેં મુજ પ્રિય કને બોલતો એ ગયો હું,
દીઠી તેને છબી નિરખીને આંસુડાં ખેરતી રે!
નેત્રે નેત્રો મળી જરી જતાં શોક તેનો ભૂંસાયો,
ઉઠી બાઝી "પિયુ! પિયુ!" લવી છાતીમાં તે સમાઇ.

૨૩ – ૬ – ૯૬.

एक इच्छा

પડયાં જખમ સૌ સહ્યા, સહીશ હું હજુ એ બહુ,
ગણ્યા નવ કદી, ગણું નવ કદી, પડે છો હજુ;
અપાર પડશે અને જિગર હાય! આળું થયું,
કઠિન ન બનો છતાં હૃદય એ જ ઇચ્છું, પ્રભુ!

પડી વીજળી તે પડી સુખથી છો, બળું છું સુખે,
અનન્ત ભભુકા દહે, બહુ દહો, ગળું છું સુખે;
ન દાહ વશમો કદી, જિગર બૂમ ના પાડતું,
કઠિન બનજો નહીં હૃદય એ જ ઇચ્છું, પ્રભુ!

બહુ ય રસ છે મને હૃદય છે હજુ તો, અહો!
અરે! હૃદય જો ગયું રસ ગયો પછી તો બધો;
ભલે મૃદુ રહી સહી જખમ છેક ચૂરો થતું,
કઠિન ન બનો કદી હૃદય એ જ ઇચ્છું, પ્રભુ!

૨૪ – ૬ – ૯૬.

एक उदास दिवस

આકાશે છવરાઇ છે રજ અને વાયુ વહે આંચકે,
ના છે વાદળ, ના રવિ, પડી ગઈ મેલી દિશાઓ બધે;
આ નીલાં ભુખરાં દિસે તરુ અને ડોલી રહ્યાં સુસ્ત કૈં,
ના છે તાપ પરન્તુ આ જ્વર સમી ઉન્હી હવા લાગ

ઉડે છે શુક કોઈ તો દુઃખી થતું દેખાય છે ઊડતાં,
પાંખોમાં નવ જોર છે ચણ મળી આજે દિસે ક્યાંય ના;
કાંઇ લક્ષ્ય વિના અરે ! ભમી રહ્યું એવું દિસે છે મને,
જ્યાં ખેંચી લઇ જાય છે પવન ત્યાં જાતું બિચારૂં અરે !

હું એ એમ જ આજ કૈં ભમી રહ્યો, વાડી, તળાવે, વને,
વાંચ્યું, કાંઈ લખ્યું, સુતો, ભટકું છું, ના ચેન કૈં એ પડે;
ના છે કાંઇ વિચાર, હેતુ નહિ કૈં, ઝ્હેરી બની લાગણી,
ઇચ્છે છે મન આપઘાત કરવા, સૂનું હસે છે, વળી.

સ્વપ્નાં મેં કંઇ ગોઠવ્યાં પણ થઇ મૂર્ત્તિ ન એકકે ખડી,
હૈયાનાં કંઇ દર્દ જોઇ વળતાં, રે ! ઘા ય લાગે નહીં;
આવું કાંઇ લખાય છે, પણ અરે ! બેચેની ત્યાં એ રહી,
રોવાનું મન થાય છે, પણ ખરે આંસુ ય એકકે નહીં.

૨૬—૬—૯૬.

एक आगियाने

તુજ પાંખ ચળકે પર્ણનાં ઝુંડો મહીં ચક્રો રચી,
બ્રહ્માંડને પોષી રહી તે દૃષ્ટિ અહીં એ છે નકી;
તુજ ઉદરપોષણમાં તને તુજ રૂપ ઉપયોગી થતું,
તુજ નેત્ર આગળ દીવડો કૈં શ્રમ વિના દેખાડતું.

વળી કોઈ કન્યા પાતળી તુજ તેજ ઉપર મોહતી,
જે બાલને ચોડી તને ત્યાં હર્ષથી ચળકાવતી;
વળી કોઈ વિસ્મિત સ્મિતભરી તુજ તેજ માત્ર નિહાળતી,
ના સ્પર્શતી એ બીકથી તુજ રજ રખે જતી ખરી.

અદૃશ્ય ના ઘનથી બને ના ધૂમસે મેલું થતું,
તુજ તેજ તે મુજ ઉપવને હું નિત્ય જોવા જાઉં છું;
મમ પ્યારીનાં ફુલડાં અને મુજ વૃક્ષ જ્યારે ઊંઘતાં,
તું જાગતો રાત્રિ બધી ત્યારે રમે છે બાગમાં.

તું જાગજે, તું ખેલજે, તું પત્રપત્રે મ્હાલજે,
ચળકાટ ત્હારો એ જ પણ તુજ ખૂનની તલવાર છે!
તું કેમ એ માની શકે? આધાર ત્હારો એ જ છે,
એ જાળ તું જાણે નહીં, હું જાણું ને રોઉં, અરે!

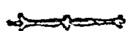
રે! પક્ષી કોની દૃષ્ટિએ તું એ જ ચળકાટે પડે,
સંતાઈ જાતાં ન્હાસતાં એ કાર્ય વૈરીનું કરે;
દ્યુતિ જે તને જીવાડતી, દ્યુતિ તે તને સંહારતી,
જે પોષતું તે મારતું એવો દિસે ક્રમ કુદરતી.

આ પ્રેમ સંસારી તણો તુજ તેજ જેવો છે નકી,
એ અમૃતે શું ઝેરનાં બિન્દુ ભર્યાં વિધિએ નથી?
અમ એ જ જીવિત, એજ મૃત્યુ, એ જ અશ્રુ ને અમી,
જે પોષતું તે મારતું શું એ નથી ક્રમ કુદરતી?

૧-૭-૯૬.

વીંધાએલા હૃદયને

વીંધાયું તું, જખમ તીરનો છેક ઊંડો ગયો આ,
ખેંચી લેતાં મરણ નિપજે રક્તના સ્રાવથી, હા!
ચોંટ્યું ર્‌હેશે અરર! ભલકું જીવ જાતાં સુધી ત્યાં,
ભોળા દર્દી! દુઃખદ પણ છે ઈશની એ જ ઇચ્છા.

નિરુદ્વેગી પણ થઈ સહે દંશનું દર્દ તું જો,
સૂજે સૂજે સુખથી સુખથી ચેન મીઠા સહીં તો;
ઓહો! તો તો તુજ નયનની પાંપણો ના ભીંજાશે,
ત્હારી આવી ખટકતી સહુ વેદના દૂર થાશે.

ત્હારા ઘાનો, તુજ મન અને દર્દનો તું સુકાની,
જ્યાં ખેંચે ત્યાં સુખદુઃખ તણાં નાવડાં જાય ચાલી;
તો જ્યાં સુધી ઉદય રવિની કોર સિન્ધુ ન્હવાડે,
ત્યાં સુધી તું સુખથી સુખથી ઘોરજે ઘોરજે, રે!

રે રે ! કિન્તુ જખમ પર જો સિંચશો હિમવારિ
વા ત્હારો આ વ્રણ રૂઝવવા આદરે ઔષધિ કૈં ;
વ્હાલા ! તો તો મધુતર ભલે મોતની લે પથારી ,
એ નિદ્રામાં લય થઇ ભલે દર્દ સૌ દે વિસારી .

ગાતાં કોઇ ઝરણતટની ઉપરે સ્વસ્થ સૂતાં –
ત્હેં જે જે સૌ હજુ સુધી અહીં ગોઠવ્યાં સ્વપ્ન મીઠાં ,
પુષ્પોનાં , કે લલિત લલના , આસવોનાં , રતિનાં ,
જા તે સૌથી મધુર , ચિર કૈં સ્વપ્નમાં લીન થાવા .

ર્‌હેજે–જાજે, અનુકૂલ પડે કાર્ય તે સાધજે તું ;
કિન્તુ તેને પ્રણય કથવા વ્યર્થ ના શોધજે તું– ;
ના વાચાથી પ્રણય કદિ એ સિદ્ધ થાશે , થયો ના ,
જે હૈયું ના રુધિરથી ગળ્યું , અશ્રુથી તે ગળે ના .

જોને છાની અનિલલહરી શાન્ત અદૃશ્ય વ્હેતી –
ત્હોયે તેને કલી કુમળીઓ હીંચવી બાથ લેતી ;
ના ચાહે એ–પછી રુધિર ને આંસુડાં સૌ વૃથા છે ,
રે ! પ્રીતિ તો રસભર જરી દૃષ્ટિથી ઊછળે છે .

ત્હારાં આંસુ ગળી ગળી પડ્યાં ક્રૂરના પાદમાં સૌ ,
ત્હારૂં છૂપું થરથરી કહ્યું ક્રૂરને તેં અરે સૌ ;
ઘા સાર્યો હા ! જખમી કરીને દૂર ચાલી ગઇ તે ,
તેને માટે, અરર નબળા ! આમ શાને ઝુરે છે ?

શોધે છે શું ? તુજ મનગમ્યું શોધતાં લાધશે ના ,
ને કૈં તૃપ્તિ તુજ જિગરને અન્યથી તો થશે ના ;
ખોવાયું તે જગ પર સહુ મેળવી ના શકે છે ,
ખોવાયાનું અવર કદી ના સ્થાન પૂરી શકે છે .

૪–૮–૯૬.

जरी मोडुं

જુદી જુદી શ્રેણી ઉપર જનનાં સંચિત વહે,
અરે ! પ્રીતિ પ્હેલાં મરણ કંઈને તો ઝડપી લે !
અને ચુક્તાત્મા જે મધુર રસ ચાખી ગત થશે,
પડે તેથી જુદાં ગરીબ દિલડાં ગ્રન્થિત ન જે.

ઘણાં ઇચ્છા સાથે તલફી મરતાં, જન્મ ધરતાં,
અને તૃપ્તિ માટે બહુ સમય જ્યાં ત્યાં ભટકતાં;
કંઈ જુદાં જુદાં કઠિન દુઃખ ને દર્દ સહતાં,
થવાતાં, રૂઝાતાં, જખમ સહતાં ને મરી જતાં.

અરે ! કો અદૃષ્ટો પણ વધુ હજુ દારુણ દિસે,
મળે પ્રેમી ભોળાં પણ મિલન મોડું જરી બને;
"પ્રિયે! ત્હારૂં હૈયું મુજ હૃદયનું !" "હા! તુજ! સખે!"
"હથેલી દે! વ્હાલી !" "નહિ! અરર! મ્હારે જવું પડે."

૯–૮–૯૬.

मध्यम दशा

દે તું પ્રેમ વધુ મને, પ્રિય સખિ! ધિક્કાર દે યા વધુ,
દે તું શીતલ હિમ વા સળગતું દે પાત્ર અંગારનું;
દર્દીને મુજ એ સમાન સુખ ને શાન્તિ નકી આપશે,
આવી આ દુઃખની જ મધ્યમ દશા ના શાન્તિ દે કાંઈ એ.

જે દે તે, પ્રિય! પૂર્ણ દે, અવધિ દે સંકોચ રાખ્યા વિના,
દે તોફાન મને અહો ! પ્રણયનાં વા ક્રોધધિક્કારનાં;
જો એ પ્રેમ હશે, અહા! હૃદય આ તો હંસ ત્હારો થશે,
ત્હારા માનસરોવરે ફરી તરી ઊડી સદા મ્હાલશે.

જો ધિક્કાર હશે, પ્રિયે! ભલતુ! તો વંટોળમાં ઊડીને
જૂઠી આ મુજ આશ સર્વ વિખરી નીચે પડી તૂટશે.

ના વૈરાગ્ય પછી સ્મરે મધુર એ જ્હોં કોઇ કાળે કદી,
જ્યાં સૂતો મુજ રાજ્ય ત્યાં કરીશ હું આનન્દની એ સ્થિતિ.

તેને સ્વર્ગ મળ્યું જ જે નરકથી પામી શક્યો મુક્તિ છે;
મૃત્યુ એ પણ આધિ વ્યાધિ દુઃખનો સાચો જ ઇલાજ છે;
હે ધિક્કાર ખરેખરા જિગરથી તો તે દયા હું ગણું,
દે તું પ્રેમ વધુ મને, પ્રિય સખિ! ધિક્કાર દે યા વધુ.

૧૧ – ૮ – ૯૬.

હજુ એ મળવું

મમ દંશ નહીં બનશે હલકો,
મમ દાહ, અરે! બનશે બમણો;
રૂઝતો વ્રણ તો ઉવળી પડશે,
મળવું, મળવું હજુ ત્હોય સખે!

અધરો મુજ સ્વાદ તને નહિ દે,
જરહી મુજ ઓષ્ઠ પરે દિસશે;
કંઈ લાલી મહીં તુજ સ્નેહ હશે,
મળવું, મળવું હજુ ત્હોય, સખે!

મુજ દર્દ મહીં,
મુજ શોક મહીં,

અહ! ચેટક એ જ મને વળગ્યું,
"હજુ એ મળવું! હજુ એ મળવું!"
જવ વખત થયો પડવા વિખુટાં,
કંઈ વર્ષ સુધી ફરી ના મળવા,
ચુપકીભર આંસુ ભરી તું મળ્યો,
તવ શ્વાસ વહ્યો કંઇ એક હતો,
તુજ ચુમ્બનમાં શરદી ભરતો,
મુજ કાળજમાં કંઇ એ કરતો;

બસ, એ જ હતો નકી સૂચવતો,
મુજ આ સ્થિતિ ને તુજ એ સ્થિતિ, ઓ !
મળવું, મળવું હજુ ત્હોય, અહો !

તુજ નામ વદે સહુ લોક અહીં,
પણ શ્યામ પડ્યા બહુ ડાઘ તહીં;
દિલ ભાગી બને સુણી એ સઘળે,
ધરણી પર માગ મને ન મળે.

તુજ જાણીતી કો મુજને ન ગણે,
પછી વાત હજાર બુરી જ કરે;
દિલ એ સુણી કમ્પી ચીરાઈ બળે,
મુજ વ્હાલ થયું ક્યમ તું ઉપરે ?
ક્યમ આમ જડ્યો દિલમાં તું ? સખે !
જખમો ક્યમ આમ જડાઇ કરે ?

નવ ભાન ત્હને !
નવ ભાન મ્હને !

ક્યમ ત્હોય પુકાર કરે દિલ છે :-

"મળવું, મળવું મરતાં ય ? સખે !"
છુપી એ પલમાં તુજ હું થઇ છું,
છુપી એકલી આજ અહીં હું રહું;
તુજ સોગન વ્યર્થ બધા ય ગણું,
અરરે ! પણ જો તુજને હું મળું,
હજુ કેવી રહું ? હજુ કેવી રહું ?
દુઃખી એ ક્યમ દૂર વિચાર કરૂં ?
મળવું, મળવું, હજુ એ મળવું !

૧૨–૮–૯૬.

પ્રેમીની પ્રતિમા

અહો ! સાચી પ્રીતિ મધુર સ્વરના મેળ સરખી,
પ્રણયીએ નિર્મેલાં હૃદયયુગલોથી નિકળતી;
અહીં જે કમ્પે તે સ્વર જરૂર ત્યાં કમ્પ કરતા,
વહે રોવું રોતાં, હસવું હસતાં એક સરખાં.

જડાઈ પ્હેલાં ને પ્રણયી પછી સૌ જન્મ ધરતાં,
ધરાં તે અક્કેકે જરૂર દ્રય બીણાં નિકળતાં;
વળી તત્ત્વો એ સૌ પ્રણયી દિલનાં એક જ નકી,
અહીં ના બન્ધાતી પણ અનુભવાતી ખરી પ્રીતિ.

વહે છે સૌન્દર્યો પ્રતિ નયન પાસે કંઈ કંઈ,
અરે ! ખેંચી કાઢે જિગર પણ કો એક જ નકી;
અહા ! તે તો તેની કુદરત બધીની મધુરતા,
અને એ આત્માના અમર રસની એકમયતા.

અહો નેત્રો ! જોજો પ્રણયી થઈને કોઇ પ્રતિમા,
ન જોયું ના જોશો સ્વરૂપ પછી એવું જગતમાં;
અરે પ્રેમી ! પ્રેમી ! વિશદ વધુ તેથી નવ કશું,
સદા કલ્પેલી તે સહુ મધુરતા છે તહીં ન શું ?

જરા જોતાં જોતાં વિમલ પ્રકટે દીપક તહીં,
ધરે તે શા રંગો તુજ હૃદયના કાચની મહીં ?
બન્યું એ તારાનું હૃદય ધ્રુવની માછલી, અને
હજારો ભાનુના બલથી મુખ તેનું નવ ફરે.

પરન્તુ એ દીપ્તિ તુજ હૃદયની માત્ર પ્રતિમા,
અરે શિલ્પી ! એ તો તુજ જિગરની દિવ્ય પ્રતિભા;
ઘડી પૂજે મૂર્તિ તુજ હૃદય ત્હારા હૃદયની,
નવી નિત્યે માની, પ્રણયી ! ભજ તે ઝિન્દગી સુધી.

અરે ! આવું છે તો પ્રણયી નવ ઘેલો ક્યમ ગણું ?
નહીં સાચું કાંઈ પણ પ્રણયીનું કલ્પિત બધું ;
ફરી પોતાનું એ પ્રણયી કંઈ એ ઉત્તમ ગણે ,
ન શું એ અન્યાયી કુદરત તણો પાતકી બને ?

અરેરે સંસારી ! તુજ જગત ક્યાં કલ્પિત નથી !
કર્યાં પ્રેમીનાં તો નયન પ્રભુએ તીક્ષ્ણ સહુથી ;
વધુ પ્રેમી જોતાં વધુ વધુ તહીં રૂપ નિરખે ,
અને એ મૂર્તિમાં હજુ વધુ જ સૌન્દર્ય નકી છે .

૧૪ – ૮ – ૯૬ .

प्रेमीनुं स्मरण

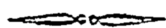
સ્મર સ્મર , ઉર ભોળા ! ચન્દ્ર ઉગ્યો હતો તે ,
ચળકી ચળકી મોજાં કૂદતાં ત્યાં હતાં તે ;
અધવચ લટક્યો ' તો તેજનો સ્તમ્ભ કેવો ?
ઉદધિ ! તુજ દિલેથી નીકળ્યો નાદ કેવો ? !

* * * *

૧૪ – ૮ – ૯૬ .

प्रेमीनी मूर्तिपूजा

કર તું કંઈ એ ! કર તું કંઈ એ !
મધુ તેથી બને વધુ શું કહિ એ ?
તુજ કાર્ય સહુ દિલ નિત્ય સ્મરે ,
વધુ નિર્મલ શું ઉર પૂજી શકે ?

કંઇ બોલ અને દિલ ઇચ્છતું, કે
કંઇ બોલ તું બોલ સદા જ પ્રિયે !
તુજ વાણી સદા સુણતો જ રહું,
ઝરતાં ફુલ એ વીણતો જ રહું.

તુજ એ સ્વર ગાયનના સ્મરતાં
વળી ઓર જ ધૂન મચે ઉરમાં;
તુજ યાચક આ ઉર થાય, પ્રિયે !
ફરીને ફરી એ સ્વર માગી જ લે.

ઉર ઇચ્છતું, કે
હજુ ગા જ, પ્રિયે !

નવ બોલ કશું પણ ગા જ, પ્રિયે !
કંઇ દે કંઇ લે સહુ ગીત મહીં,
વ્યવહાર બધો કર એ સ્વરથી;
હુકમો સહુ ગાયનથી કરજે,
મુજ ઝિન્દગી એ સ્વરથી ભરજે.

તુજ નૃત્ય સ્મરૂં ! ભૂલું ભાન, પ્રિયે !
કંઈ પ્રશ્ન કરૂં સ્મરી નૃત્ય, પ્રિયે !
ક્યમ ઊર્મિ બની ન તું વારિધિની ?
બસ નાચત દિવસ ને રજની !
ઘુઘવાટ વળી તુજ હું બનતે,
હસતો નકી તાલ દીધા કરતે !

કર તું કંઈ એ ! કર તું કંઇ એ !
કરુણાર્દ્ર પ્રભુ પ્રતિ કાર્ય પરે.
તુજ શું તુજ શુંથી મધુતર છે ?
વધુ નિર્મલ શું તુજ શુંથી ? પ્રિયે !
સ્મરતાં સ્મરતાં સ્મરણે ચડશું જે
બસ પૂજીશ પૂજીશ તે જ, પ્રિયે !

૧૫–૮–૯૬.

फुल वीण, सखे !

ફુલ વીણ, સખે ! ફુલ વીણ, સખે !
હજુ તો ફુટતું જ પ્રભાત, સખે !
અધુના કલી જે વિકસી રહી છે,
ઘડી એ ઘડીમાં મરતી દિસશે.
સુમહોજ્વલ આ કિરણો રવિનાં
પ્રસરે હજુ તો નભઘુમ્મટમાં;

ન વિલમ્બ ઘટે,
કંઇ કાલ જતે,

રવિ એ પણ અસ્ત થવા ઢળશે,
નમતાં શિર સૌ કુસુમો કરશે,

પછી ગન્ધ પરાગ નહીં મળશે !
પુલ વીણ, સખે ! ફુલ વીણ, સખે !
હજુ તો પુટતું જ પ્રભાત, સખે !

નહીં ઉત્તમ અગ્રિમ કાલ, સખે !
ભર યૌવન આ હજુ રક્ત, સખે !
ગતિ કાલની ચોકકસ ન્હોય, સખે !
ભરતી પછી ઓટ જ ત્હોય સખે !

પુલ વીણ, સખે !
તક જાય, સખે !

ઢળતી થઇ તો ઢળતી જ થશે,
રજની મહીં ચન્દ્ર ઉગે ન ઉગે;

હજુ દિવસ છે,
ફુલડાં લઇ લે;

ફરી લે, રમી લે, હસી લે તું, સખે !

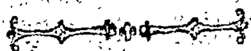
મૃગલાં રમતાં,
તરુગો લડતાં,
વિહગો ઉડતાં,

કલીએ કલીએ ભ્રમરો ભમતા;
ઝરણું અતિ હર્ષભર્યું કૂદતું,
ઉગતો રવિ જોઈ ન શું હસતું?
પછી કેમ વિમાસી રહ્યો તું? સખે!
ફુલ વીણ, સખે! ફુલ વીણ, સખે!
હજુ તો ફુટતું જ પ્રભાત, સખે!

૧૬–૮–૯૬.

★

वैरनी केम उमेद धरूं

વિસરી સઘળો મુજ પ્રેમ ભલે,
થઇ ભગ્નપ્રતિજ્ઞ ભલે પ્રિય એ;
પ્રતિકારની ના અભિલાષ ઉરે,
મુજને હજુ જાદુ પ્રિયાનું ગમે.

પરિવર્તનને વિલપું કદિ હું,
પણ ક્રૂર, અરે! કદિ એ ન બનું;
મુખ એ પર ક્રોધ જરી ન કરું,
મરતાં મરતાં પણ એ જ સ્મરું.

સુખને સમયે બહુ વાર મળ્યાં,
ઉડી હર્ષની છોળ, દિલો લપટ્યાં;
સુખી કાલ ન એ ટકી નિત્ય શકે,
ઉર લોભ હજુ ય છતાં ન ત્યજે.

મુજ હાલત આ કદિ ગાઇ રહું ;
ઝરશે જલ તો કદિ રોઇ રહું ;
ગત કાલ સ્મરી ઉપકારી બનું ,
પછી વૈરની કેમ ઉમેદ ધરૂં ?

૧૬ – ૮ – ૯૬

मूर्तिपूजक विश्व

વેલી બાઝી તરુ બહુ સહુ અને વૃક્ષ એ વેલડીને ,
તિર્યંચોનાં યુગલ વસતાં જંગલે જંગલે છે ;
વાયુલ્હેરી કુસુમકલીથી બાથ ભીડી ભમે છે ,
વાતો છાની ઘનદલ કરે વીજળી મોકલીને .

પક્ષી પાળ્યું , ઉડી મરી ગયું , ખેદ તેનો ત્હને છે ,
તે પાંખો , તે મધુર સ્વરને વ્હાલથી તું સ્મરે છે ;
વ્હાલીના તું અવયવ બધા હેતથી જોઇ રહે છે ,
ને તેના એ મધુર સ્વરમાં મોહ કેવો તને છે ?

વૃક્ષો વેલી ઉપર કવિનું આર્દ્ર હૈયું દ્રવે છે ,
કમ્પી ર્‌હેતાં હૃદય કુમળું કાવ્ય કૈં આદરે તે ;
કૈં વર્ષોએ રસલલુપ કૈં ગીત તે ગાઈ રોતાં ,
ત્યાં પોતાનો રસ મળી જતાં કાંઈ આનન્દ લેતાં .

આ ચિત્તારે નકલ કરતો ભાવ વા રૂપની કૈં ,
બ્હોળું મીઠી કુદરત તણું સત્ય ખેંચે કલાથી ;
પોતાનું કો ઋષિ , યતિ વળી સર્વ બ્રહ્માંડ માને ,
ને સંસારી સુખથી ન સુવે કોઈ સુવર્ણ માટે .

આ શું ત્હારાં સ્મિત , રુદન ને મોહ ને લોભ , પ્રીતિ ?
ઓહો ! એ શું તુજ હૃદયની મૂર્ત્તિપૂજા ન મીઠી ?
યોગી , પક્ષી , પશુ , જન અને જીવ કે જન્તુ કોઈ
કો આ કો તે ઉપર દિલનું જીવતું લક્ષ્ય રાખી .

આ મૂર્ત્તિ આ પ્રણય તુજ કૈં કાલથી વિસ્તરે છે ,
બાલુ ! ત્હારૂં જડ રમકડું બ્રહ્મની કૂંચી આપે ,
ઉઘાડી દે તુજ પડ સહુ ચાવી એ ફેરવી તું ,
મૂર્ત્તિ પૂજી તુજ જિગર દે મૂર્ત્તિમાં ભેળવી તું .

૧૬ – ૮ – ૯૬.

मनुष्य अने कुदरत

ઘડી છોડી દેને ઘડમથલ ત્હારા જગતની ,
જરા જા આજે તો નિરજન મહા જંગલ મહીં ;
તરુ , પક્ષીમાંથી જરૂર મળશે કાંઈ કીમિયા ,
જશે અન્ધાપો આ તુજ હૃદયનો ત્યાં વિહરતાં .

બધું એ સૂનું છે જન વિણ , અરેરે ! વન નકી ,
થશે તેનો ભોક્તા , જીવનમય થાશે સહુ પછી ;
સુખી આત્મા ઊંડો નિરખી તુજને ત્યાં ધ્રુધવશે ,
અને ત્હારી સાથે રસભરી બની હાસ્ય કરશે .

ઝુલન્તાં વૃક્ષોથી અમર રસનાં બિન્દુ ઝરશે ,
વળી દૈવી વાતો ચકલી મૃગલી ત્યાં કહી જશે ;
કુમારી કન્યા એ કુદરત તને ત્યાં પરણશે ,
અને બન્ને વચ્ચે રુચિર કિરણો કૈંક વહશે .

ચિદાત્માની સંજ્ઞા કુદરત પ્રભુની પ્રતિકૃતિ ,
અરીસો તેનો આ જનહૃદયની લાગણી વળી ,

પ્રતિ સૃષ્ટિલીલા કરી જનસ્થિતિનો પ્રતિધ્વનિ,
મનુષ્યોની સાથે કુદરત બની ગ્રન્થિત નકી.

લુખી ઉદ્ભિદ્વિદ્યા, સુકી સુકી વળી ઔષધી બધી
જહીં સુધી તેની કૃતિ જનસ્વભાવે નવ મળી;
"અહીં આ ઊગે ને તરુ વળી તહીં આ ન ઉગતું,"
કવિતા વિના એ મુજ દિલ ગણે શુષ્ક સઘળું.

અરે! એ સૃષ્ટિને કવિનયનથી જો ઘડીક તું,
જનોના આત્માનો કુદરતથી સંબન્ધ કર તું,
મજા તેની તો લે, હૃદય કર વિસ્તીર્ણ કુમળું;
અને એ ઊર્મિમાં દ્રવી પડ ઝુકાવી જિગર તું.

પડી છાનો રહેજે ખળખળ વહન્તુ ઝરણુ જ્યાં,
અને પંખિડાં જ્યાં જલ તણી ભરી ચંચુ ઉડતાં;
મહેકન્તાં પુષ્પો લથડી પડતાં જ્યાં કલી પરે,
અતિ તૃપ્તિથી જ્યાં મધુપ સુરભે મૂર્ચ્છિત બને.

અહીં ત્યાં ઝુંડોમાં કિરણ રવિનું કો ચળકતું,
તહીં દૂરે કાળું ખડક શિર માથે ઝઝુમતું;
ગુફા પેલીમાં ત્યાં મૃગપતિ પડયો શાન્ત ગરજે,
અને શાન્તિનું તો દિગવિજયી છે રાજ્ય સઘળે.

મીચાશે કૈં નેત્રો ઝરણ વહતું એ નિરખતાં,
ચમત્કારી કાંઈ જીવન વહશે એ હૃદયમાં;
પછી સ્વપ્નામાં તું અનુભવીશ કો જાગ્રતિ નવી,
અને ત્યારે જોજે જનહૃદય ને સૃષ્ટિ સઘળી.

ઝરામાં તું જોશે ઝરણ જનના સંચિત તણું,
અહો! કેવું વ્હેતું અમર ગતિથી એકસરખું!
પડયું કો સૂકું જો ઝરણ પર એ પર્ણ ઉડતું,
તરંગોમાં આવી સરલ વહને ભંગ કરતું.

પડે આવાં પત્રો વળી કણ પડે દ્રાક્ષરસનો,
કટુ કે મીઠો એ સમય ગણજે તું જીવિતનો;
જનોની વૃત્તિની કુસુમ વળી છે શું ન મૃદુતા?
અને મૂર્છાયેલા મધુકર ન શું પ્રેમમયતા?

નકી એળો મીઠો સુહૃદજનનો પક્ષી મધુરાં –
અને વીરો શૂરા મૃગપતિ તણું ગર્જન મહા;
ગિરિનાં શૃંગો એ જનહૃદયની ટેક દૃઢતા –
રૂડી કુંળી મીઠી કલી તુજ વળી તે પ્રિયતમા.

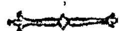
ક્ષિતિજે દિજે જે શકલ નભના ગાઢ વનમાં,
ન શું એ આશાની અગર સ્મૃતિની દિવ્ય પ્રતિમા?
હજુ શું જોવું છે? સ્મિતભર હિસે છે સુખ બન્યું,
અરે! કિન્તુ આ શું? કુપિત વળી હૈયું ક્યમ થયું?

કુહાડી લાગે છે તરુ ઉપર એ કાષ્ઠિક તણી,
પડી જાશે ડાળી, કુંપળ પડશે સૌ ખરી ખરી;
મીઠાશે ખારાઈ, અરર! નવ શું તું સહી શકે?
અરે! ભાવિ તો એ વિટપ સમ અન્તે તુજ, સખે!

૧૭–૮–૯૬.

સુખમય સ્વપ્ન

સુખમય શમણું છો કોઇ આયુષ્ય માને,
અધિક અધિક યત્ને ફાવતું કો જણાયે;
પણ પ્રતિ દિલનાં છે કાંઈ જુદાં જ તત્ત્વો,
જખમી જખમ શોધે, વૈદ્ય ત્યાં શું બિચારો?!

નથી નથી દુઃખ કાંઇ, ભાઇ! છે કૈં ન ચિન્તા!
પણ નથી મુજ તત્ત્વો, વિશ્વથી મેળ ખાતાં;
સુખમય પણ સ્વપ્નું, સ્વપ્નમાં મોહ શાનો?!
જરી વધુ ચિર, બાપુ! હોય તો કૈં બતાવો.

સુખમય શમણું એ પૂર્ણ છે ક્યાં ય દીઠું ? !
સુખમય સ્થળ દીઠું ? ! ચાલ ને ! ત્યાં જ રહેશું !
નથી નથી નથી દીઠું ! દેખશે ના કદી એ !
વળી સુખમય કાંઈ શોધવું વ્યર્થ લાગે.

પ્રિયમુખ પ્રિય લાગે, આખરે ત્યાં ય રોવું,
પ્રિયવિરહ થવાનું જાણતું કો ન ટાળું;
અપ્રિય, પ્રિય ત્યજીને જીવતાં મૃત્યુ લેખું,
કંઇ સુખી બનવાને, શોધતાં એ જ લાધ્યું.

નહિ ઉડી શકશે આ સુસ્તની સુસ્તી આવી,
રુદન નહિ ત્યજાશે, હાસ્યના ત્યાગ પ્હેલાં;
ભળીશ નહિ જનોથી, મિત્ર, સ્ત્રી, બાલકોથી,
જીવીશ, બની શકે તો, એકલાં પુસ્તકોથી.

પોષી ના આ શકે હૈયું, કિન્તુ, રે ! માત્ર પુસ્તકો;
અને, આ વિશ્વમાં બીજે, ક્યાં એ સ્વાદ નથી રહ્યો.

—૯—૯૬.

વૈરાગ્ય

દરદ પર કરે છે ઔષધી કાંઈ કાર,
જરૂર જરૂર એ તો પૂર્વનું ઓળખાણ;
પ્રણયી જિગર અર્પે ત્યાં ય કૈં ન્હોલ ઊંડું,
હૃદય સતત ધૂસે એમ ખેંચાણ જૂનું.

અમુક અમુક તત્ત્વો વિશ્વમાં સૌ જનોમાં,
પ્રતિ જન હૃદયે કો એક ધારા વહે છે;
પૃથિવી પર વસે તે એક છે માનવી આ;
અવયવ જન સર્વે માત્ર તેના જ ભાસે.

મુજ રસ પણ ચાલ્યો એ જ ધારા મહીં, હા !
મધુર મધુર લાગ્યું ઐક્ય એ માનવીમાં;
અગણિત લઈ બિન્દુ ધોધ તે ચાલતો 'તો,
ભળી ભળી ગળી હું એ બિન્દુ તેનું બન્યો 'તો.

પણ રસ વહી જાતાં ક્ષારને સ્પર્શતાં, ત્યાં
અતિ કટુ સહુ થાતાં કૈં જ વેળા ન લાગી;
ક્યમ ગતિ પલટી આ ? કૈં જ હું જાણતો ના !
ભ્રમિત ઉર થયું હા ! વેદના તીવ્ર જાગી !

દરદ પર કરે ના ઔષધી કાંઇ કાર,
નથી નથી કંઇ મ્હારે પૂર્વનું ઓળખાણુ;
હૃદય મુજ થયાં તે સ્વપ્નમાં સૌ થયાં 'તાં !
વિખરી સહુ ગયાં એ સ્વપ્ન ઉડી જતાંમાં !

નથી નથી મુજ તત્ત્વો વિશ્વથી મેળ લેતાં,
હૃદય મમ ઘડાયું અન્ય કો વિશ્વ માટે !
જગત સહ મળે છે ચર્મ ને હાડકાં આ !
રહી જગ તણી ગ્રન્થિ માત્ર આ સ્થૂલ સાથે.

પ્રથમ નજર લાગી, ભવ્યતા કાંઈ જાગી,
મુજ નયન મહીંથી સ્નેહની સેર ચાલી;
વિપુલ વિશદ લાગી સ્નિગ્ધ વાત્સલ્યવાળી
કુદરત વહતી આ ઐક્યનો તાર ઝાલી.

કુદડી ઉડતી ત્યાં એ હર્ષની છોળ ઊડી,
રમતમય વિહંગે કાંઇ લાવણ્ય લાગ્યું;
તરુ પર ઢળનારી પુષ્પિતા એ લતાની,
નસ નસ મહીં માન્યું પ્રેમઔદાર્યલ્હાણું.

નહિ નહિ પણ એવી વિશ્વની આર્દ્ર વૃત્તિ,
ધડમચલ મહીં સૌ જીવનાર્થે મચેલી;

પ્રણય, રતિ, દયા, કે સ્નેહ ને ભ્રાતૃભાવ,
અરર! નહિ સહુ એ સ્વાર્થના શું વિભાગ?

જનહૃદય પરેથી મોહ ઊઠી ગયો'તો,
અરર! કુદરતેથી એ જ ખારાશ આવી;
પલપલ નયનેથી આંસુડાં સારતો'તો,
અરર! જિગરમાંથી રક્તની નીક ચાલી.

કહિ કહિ દિલ રોતું કોઇને જોઇ રોતું,
કહિ કહિ દિલ મ્હારૂં છેક પાષાણ થાતું;
નિરખી નિરખી આવું વિશ્વ રોઉં કદી હું,
નિરખી જગ કદી આ હાસ્યમાં ડૂબતો હું.

પવન સુસવી વ્હેતો કોઇ ખંડેર માંહીં,
હૃદય ત્યમ હસે છે -- હર્ષ તો કૈં જ છે ના;
હિમજલ ટપકે છે વૃક્ષની ડાળીઓથી,
રુદન ત્યમ કરૂં છું -- દર્દ તો કૈં જ છે ના.

કહિ મન ગમતું એ -- કોણ જાણે હસું કાં?
કહિ મન ગમતું એ -- કોણ જાણે રડું કાં?
મુજ હૃદય મહીં છે દૂર કો મર્મસ્થાન,
સુખદુઃખ વિણ તે તો છેક વૈરાગ્યવાન.

હાસ્ય છે માત્ર ઘેલાઈ, રોવું તે નબળાઈ છે;
વિશ્વની મિષ્ટતા કિન્તુ, રે રે! ત્યાં જ સમાઈ છે.

૨૪-૯-૯૬.

म्हारी बेहयाइ

ઝુલ્મ છે કે બેવકૂફી બેહયાઈ ત્હારી આ?
નાદાની કે ખુદાઇ છે દિલબરી હમારી આ?

તું ગુલ ઉપર હું તો હતો હજાર વાર આફરીન,
તું ચાહતી હું ચાહતો ત્યાં ખેલ શું નવો જ આ?

બાલ બાલ વસ્લફોર ઉડતી ગુલેબદન,
ત્યાં કોણ શીખાવા ગયું – હા! ઝુલ્મખાર ધારવા?

તું પિછાનતી હતી આ ખૂનનું ટીપું ટીપું,
ત્યાં ટીપે ટીપે ટીપે તે ઝેર કાં ભર્યું ભલા?

શું ઇશ્ક ઝુલ્મ આખરે! તો બેવફૂફ ઇશ્ક છે,
એ ઇશ્ક હુસ્ન જે તણું તે બેકદર નૂરે ખુદા.

હું બેવફૂફથી ભળ્યો, ઝાલિમ દિલે ચોટી રહ્યો,
નાદાની એ! નાદાની એ! ખુદાઈની જુદી હવા!

આ ખૂન છે પાણી બન્યું, ઢોળાઈને ચાલ્યું જતું;
એ ક્યાંય ના ઠેરે, ઠરે, છે ઠારનારું કોણ ક્યાં?

કો દી હતું તું માં ઠર્યું, નાદાન એ ત્યારે થયું;
ત્હેં બાળતાં એ છે બળ્યું! જાગી ખુદાઈ છે મજા!

ઝુકાવતું જે શિર તને છાતીથી છાતી ચાંપતાં,
તે ખૂન ત્યારે તો હતું નાદાનનું નાદાન, હા!

કે ઝુલ્મ આતશ લાગતાં, કે ઇશ્કને પિછાનતાં,
આજે વહે છે આપથી તે તો ખુદાઈ ખૂન આ.

નાદાનીમાં મ્હારૂં થયું, ખુદાઈમાં તુંથી જળ્યું;
તું ચાહતી નાદાનીને, હે દાઉ તે ખુદાઈ આ.

હું ચાહતાં રાજી હતો, હું દાઝતાં રાજી વધુ;
મ્હારી મજા મ્હારી ગ્રહા! રે! બેવફા તેને જફા.

૮–૧૦–૯૬.

एक फेरफार

અહાહા ! ઈશ્કજુગારે ચડયો 'તો દાવ શો ત્યારે ?
પડયો પાસો હવે ઊંધો ! ફકીરી આ રહી મ્હારે !

જુગારે છે જિગર કિન્તુ જુગારીનું ચડયું ચાળે !
રહ્યું ના કાંઈ એંધાણે ! હવે એ લ્હાવ ક્યાં ભાળે ?

ભરીને ખ્વાબમાં પીધી મજાથી ઝેરની પ્યાલી !
મગર હા ! જાગતાં જાગી નસે નસ લ્હાય શી લાગી ?

અહો ! એ ખ્વાબના ગુલની ગઈ બો ખ્વાબની સાથે ,
મગર, એ ખ્વાબના કાંટા કહીં છૂપા રહી ભોંકે ?

હસ્યો 'તો હું – રહી તેની કંઈ અન્ધારમાં યાદી ,
પરન્તુ આંસુની ધારે હજુ ના આંખ સૂકાવી !

રહી મીઠાશ ના મ્હારે હવે આંસુમાં એ છે ,
હૃદયને ચીરવામાં એ રહ્યો ના વખ્ત મીઠો તે !

અરે ! ભીની સદા ભીની રહે છે આંખ મ્હારી આ ,
જિગર તન્નૂરમાં દાઝે – પડે ના એક ફોરૂં ત્યાં.

અરે ! કાતિલ તીખું તે જિગરને રેસનારૂં છે ,
પરન્તુ મ્હાડનું હૈયું ખુદાએ આ ઘડેલું છે !

અરે ! શું ઝિન્દગી આ છે ? સહેવી ઝિન્દગાની છે !
અભાવે મોતને જીવું ! વણજ આ વેઠની મ્હારે !

પડયો પાસો નકી ઊંધો , અરેરે ક્રૂર લૂંટારો !
ઠગારા કિસ્મતે ઢાળ્યો અને હું જીતમાં હાર્યો .

હિનાના રંગથી મ્હાની સનમની રંગતો 'તો હું ,
ઝુકીને આલમાં તેના ગુલોને ગૂંથતો 'તો હું .

મગર એ દાંતની મિસ્સી સનમના હાથમાં દેતાં,
અરેરે ! કોઈ વા વાયો, સનમ, બો, રંગ, સૌ ફીટયાં !

મને એ ખ્વાબની ખુશબો, મને એ સોબતી મ્હારો,
મને એ હાથનો પ્યાલો, ફરી કો એક દિન આપો !

૧૯--૧૦--૯૬.

ફરિયાદ શાની ?

અરેરે ! ઊંડતું ખંજર દિલે ઝૂંટી હુલાવ્યું મ્હેં !
ઉપડતો હાથ શો ત્યારે ? હવે ફરિયાદ શાની છે ?

વહે તો ખૂન છો વ્હેતું ! નહીં તો છો ઠરી રહેતું !
સહેવો દાગ કાંઈ એ ! અરે ! ફરિયાદ શાની છે ?

સનમના પૈરની લાલી જિગરનું ખૂન મ્હારૂં છે !
અરે ! એ રંગ મ્હારો તો હજુ ફરિયાદ શાની છે ?

હતી આશા કંઈ ઊંડી, ભરી તેની રૂડી પ્યાલી,
સનમને આપતાં ઢોળી, હવે ફરિયાદ શાની છે ?

કદી લાલી જશે ચાલી ! કદી ફૂટી જશે પ્યાલી !
ભલે હો તે ભરી દેને ! મને ફરિયાદ શાની છે ?

ભરાશે કોઈ ઢોળાશું ! ભરાયું કોઇ ઢોળાતું !
અહીં તો રેત ઊડે છે ! પછી ફરિયાદ શાની છે ?

જગાવી મેં ચિતા મ્હારી ! ઝુકાવ્યું ત્યાં બધું જાણી !
ચડે છે ખાક વંટોળે ! હવે ફરિયાદ શાની છે ?

કરે છે શોર એ ભૂકી, “મને મારાક ચોળી લે !”
સુણે ના કોઈ એ તેને ! પછી ફરિયાદ શાની છે ?

સનમને ઇશ્કનાં વાજાં જિગરના જિગરે વાગ્યાં !
ચડેલો તાર ખાલી એ ! હવે ફરિયાદ શાની છે ?

અહાહા ! ઇશ્ક આલમનો હજારો રંગનો પ્યાલો !
જિગર આ એકરંગીને, અરે ! ફરિયાદ શાની છે ?

જહાંની આ અને વૈલી અહીં ત્યાંની નથી પરવા !
ન કો પૂછે ! ન કો જાણે ! પછી ફરિયાદ શાની છે ?

મને જે થાય કૈં આજે હશે ના યાદ તે કાલે !
પછી કો અન્ય શું જાણે ? દિલે ફરિયાદ શાની છે ?

અહીં જે તાર તૂટ્યો તે કદી સન્ધાઈ ત્યાં જાશે !
"કદી" ની હોય શી આશા ? અરે ! ફરિયાદ શાની છે ?

હજુ ફરિયાદ જારી છે ! જિગરમાં મેં વધારી તે !
ખુશીથી આગ હું સેવું ! પછી ફરિયાદ શાની છે ?

ખુદાના તખ્તની પાસે જિગરની આહ પ્હોંચાડું !
મગર છે ગેબ ઝાલિમ એ ! જિગર ! ફરિયાદ શાની છે ?

૭ - ૧૧ - ૯૬.

विदाय

અરે ના ના ! અરે ના ના ! કાંઈએ વદવું નથી !
ભલે જા તું ભલે જા તું ! પાછળે પળવું નથી !

સુખે જા તું, વ્હાલી ! તુજ દિલ તને જ્યાં લઇ જતું,
બહુ ચ્હાજે તેને જિગર તુજ જેમાં ઠરી શક્યું;
નહીં આવું આડે, અહિત તુજ ઇચ્છું નવ કદી,
નડે આ દુર્ભાગી પ્રીતિ તુજ પ્રીતિને કદિ નહીં.

શોખી મીઠી પ્રીતિ જગત પર સૌન્દર્ય જનને,
ચહાવું ને ચ્હાવું જનમથી જ સૌન્દર્ય સમજે;

મગર એ દાંતની મિસ્સી સનમના હાથમાં દેતાં,
અરેરે ! કોઈ વા વાયો, સનમ, એ, રંગ, સૌ ફીટયાં !

મને એ ખ્વાબની ખુશબો, મને એ સોબતી મ્હારો,
મને એ હાથનો પ્યાલો, ફરી કો એક દિન આપો !

૧૯-૧૦-૯૬.

फरियाद शानी ?

અરેરે ! ઊંડતું ખંજર દિલે ઝૂંટી હુલાવ્યું મ્હેં !
ઉપડતો હાથ શો ત્યારે ? હવે ફરિયાદ શાની છે ?

વહે તો ખૂન છો વ્હેતું ! નહીં તો છો ઠરી રહેતું !
સહેવો દાગ કાંઈ એ ! અરે ! ફરિયાદ શાની છે ?

સનમના પેરની લાલી જિગરનું ખૂન મ્હારૂં છે !
અરે ! એ રંગ મ્હારો તો હજુ ફરિયાદ શાની છે ?

હતી આશા કંઈ ઊંડી, ભરી તેની ફૂડી પ્યાલી,
સનમને આપતાં ઢોળી, હવે ફરિયાદ શાની છે ?

કહી લાલી જશે ચાલી ! કહી ફૂટી જશે પ્યાલી !
ભલે કો તે ભરી દેને ! મને ફરિયાદ શાની છે ?

ભરાશે કોઈ ઢોળાશું ! ભરાયું કોઈ ઢોળાતું !
અહીં તો રેત ઊડે છે ! પછી ફરિયાદ શાની છે ?

જગાવી મેં ચિતા મ્હારી ! ઝુકાવ્યું ત્યાં બધું જાણી !
ચડે છે ખાક વંટોળે ! હવે ફરિયાદ શાની છે ?

ઠરે છે શોર એ ભુકી, "મને માશૂક ચોળી લે !"
સુણે ના કોઈ એ તેને ! પછી ફરિયાદ શાની છે ?

સનમને ઇશ્કનાં વાજાં જિગરના જિગરે વાગ્યાં !
ચડેલો તાર ખાલી એ ! હવે ફરિયાદ શાની છે ?

અહાહા ! ઇશ્ક આલમનો હજારો રંગનો પ્યાલો !
જિગર આ એકરંગીને, અરે ! ફરિયાદ શાની છે ?

જહાંની આ અને પેલી અહીં ત્યાંની નથી પરવા !
ન કો પૂછે ! ન કો જાણે ! પછી ફરિયાદ શાની છે ?

મને જે થાય કૈં આજે હશે ના યાદ તે કાલે !
પછી કો અન્ય શું જાણે ? દિલે ફરિયાદ શાની છે ?

અહીં જે તાર તૂટ્યો તે કદી સન્ધાઈ ત્યાં જાશે !
" કદી " ની હોય શી આશા ? અરે ! ફરિયાદ શાની છે ?

હજુ ફરિયાદ જારી છે ! જિગરમાં મેં વધારી તે !
ખુશીથી આગ હું સેવું ! પછી ફરિયાદ શાની છે ?

ખુદાના તખ્તની પાસે જિગરની આહ પ્હોંચાડું !
મગર છે ગેબ ઝાલિમ એ ! જિગર ! ફરિયાદ શાની છે ?

૭ - ૧૧ - ૯૬ .

વિદાય

અરે ના ના ! અરે ના ના ! કાંઇએ વદવું નથી !
ભલે જા તું ભલે જા તું ! પાછળે પળવું નથી !

સુખે જા તું , વ્હાલી ! તુજ દિલ તને જ્યાં લઇ જતું ,
બહુ ચ્હાજે તેને જિગર તુજ જેમાં ઠરી શક્યું ;
નહીં આવું આડે , અહિત તુજ ઇચ્છું નવ કદી ,
નડે આ દુર્ભાગી પ્રીતિ તુજ પ્રીતિને કદિ નહીં .

શોખી મીઠી પ્રીતિ જગત પર સૌન્દર્ય જનમે ,
ચહાવું ને ચ્હાવું જનમથી જ સૌન્દર્ય સમજે ;

શીખાવે શું તેને પ્રણય હીનભાગી હૃદય આ ?
તું માટે નિર્માયું જનહૃદયતખ્તે વિહરવા.

તને ચાહું એમાં નવીન કથવાનું નવ કશું,
હશે કિન્તુ તેનો પ્રણય અધિકો તું ઉપર કે;
અરે મ્હારી પ્રીતિ અધિક નવ હોવાં થઈ શકે,
હજો તેની પ્રીતિ અધિકી અધિકી તું પર સદા.

તને ચાહું આખું નહીં નહીં વિશાળું જગત ત્યાં,
દિવાનો ત્હારો એ અધિક મુજથી એક જ હશે;
દિવાના ત્હારાને અરર! નવ બેહાલ કરજે,
તહીં મ્હારા ઘાનું સ્મરણ કરીને તું અટકજે.

વિલાસો તે હૈયે અધિક મુજ હૈયાથી મળશે,
ફકીરી ઝોળી શું મમ જિગર તો ખાકમય છે;
નહીં દુર્ભાગી તે મુજ દિલથી જે બાથ ભીડતું;
બન્યું છે કે એવું હજુ સુધી, પ્રિયે! આ હૃદયનું.

ઉદાસી ઊંડીની મમ હૃદયને સોબત અરે!
અને ચ્હાનારાં સૌ અરર! પડતાં એ જ વમળે;
સુખોની આશાથી પ્રણય કરનારાં દુઃખી થતાં,
અરે! આ હૈયાને વધુ દુઃખ દઈ સૌ દૂર જતાં.

તને તે હૈયામાં મધુર રસનો મેળ મળશે;
અમી જેવી ત્યાંથી તુજ તરફ મીઠાશ ગળશે;
બહુ મ્હોટું તેનું તુજ હૃદય માટે તપ હશે,
કંઈ એ જન્મોનાં તપનું ફલ તેને મળ્યું હશે.

નહીં આવું આડે, અહિત નવ ઈચ્છું પ્રણયીનું,
વળી ના ઝૂંટાતું ફલ મળી ચૂક્યું જે તપ તણું;
સુભાગી બેની! હા! તમ હૃદયને તૃપ્ત કરજો,
અને મ્હારા જેવાં ઉપર કરુણાથી નિરખજો.

અહીં હું જન્મ્યો ને મુજ દિલની ચાવી તુજ થઈ;
મને કિન્તુ ચાવી તુજ હૃદયની તો નવ મળી;
રડાવી તેં જાણ્યું, હસવી વળી જાણ્યું જિગર આ,
ન જાણ્યું મેં કો દી તુજ હૃદયભાવો પલટવા.

હવે ત્હારે માટે તપીશ તપ હું ઝિન્દગી બધી,
હવે મૃત્યુનો એ ચીરીશ પડદો એ બલ વતી;
સુભાગી તે જેવો બનીશ નકી હું એક સમયે,
અને જન્મે જન્મે તુજ હૃદય ભેટી રહીશ હું.

ઉભા સાક્ષી રાખી શશી, રવિ, અને દેવ સઘળા,
સખી! ન્હાની તારી ગ્રહીશ કરથી હું કરલતા;
નવું કૈં શીખ્યો તે શિખવીશ સુખે ત્યાં સહુ તને,
અને મ્હારી પાંખો તુજ હૃદયને અર્પીશ, પ્રિયે!

પછી મ્હારાં નેત્રે તુજ હૃદયની ચાવી મળશે,
પછી મ્હારાં અશ્રુ તુજ નયનને કાંઈ કરશે;
પછી દુર્ભાગી ના મુજ દિલથી જે બાથ ભીડતું,
પછી થાશે બિન્દુ મમ હૃદય તો અમૃત તણું.

ન આ ફેરે તો હું તુજ મુખ હવે જોઈશ કદી,
બતાવી મ્હોં મ્હારૂં જિગર દુઃખી ત્હારૂં નહિ કરૂં;
થઈ માલીકી છે તુજ વદનની અન્ય દિલની,
વળી મ્હારૂં ટૂંકું જીવિત સુખ જોવા બસ નહીં.

અરે! શું જોવું 'તું હૃદય વિણ લૂખા સુખ મહીં?
અને એવું એ મ્હોં મુજ નયન પાસે સ્થિર નહીં!
વળી ના મ્હારૂં કે જીવિતભર મ્હારૂં નવ થશે,
હવે તો જોવું છે વદન તુજ મ્હારૂં જ કરીને.

ડરે છે શું કાંઇ હૃદય મુજ આવું નિરખતાં?
ન કાં નેત્રો ત્હારાં મમ નયનથી મેળવ પ્રિયા?
હવેના જન્મોનું કથન મુજ ઘેલું બહુ હશે,
છતાં બીજી આશા મમ હૃદયને ના કંઇ મળે.

પ્રસાદી જોવી છે તુજ દિલની ત્હારાં નયનમાં,
મ્હને જોવા દે તે તુજ વદન હૈયે ચિતરવા;
હજુ જોતાં ત્હારાં મૃગનયન છે એક વખતે,
નિરાશા શી આશા હૃદય મ્હારૂં પકડશે.

સુખે જા તું ! સુખી થા તું ! મ્હારે દર્દ કશું નથી !
હવે આ જોગી ત્હારાને ખાકની ના કમી કશી !

૨૦-૧૧-૯૬.

एक भलामण

મુજને પણ ચાહતી કો દી ! પ્રિયે !
દિલ શું પણ ચાંપતી કો દી ! પ્રિયે !
રડતી દુખડાં પણ કો દી ! પ્રિયે !
સુણતી કવિતા પણ કો દી ! પ્રિયે !

કંઇ બોલ કીધો !
કંઈ કોલ દીધો !

સ્મૃતિએ પણ એ ચડશે ન ! પ્રિયે !
અહ ! વીતી ગઈ ભૂલવી જ ! પ્રિયે !
નવી વાત હવે ગમતી થઈ તો,
નવી વાત હવે ગમશે જ ! પ્રિયે !

દુઃખ દૂર રહો !
સુખમાં વિહરો !

પ્રભુ રાજી રહો તુજ પ્રેમ પરે !
બહુ માણ અનંત યુગો તું, પ્રિયે !
મુજને સુણ કે સ્મર તું ન ! પ્રિયે !
પણ વાત કંઈ વદવી તુજને !

ખીજશે કદિ તું !
હસશે કદિ તું !

પણ એ પણ ઠીક જ છે મુજને !
મુજથી પણ સૌ દુઃખ દૂર વસે !
તુજ પ્રીતમને હૃદયે વસતાં,
હસતાં રમતાં બહુ કાલ જતાં,

કંઈ એ કરતાં
હરિકોપ થતાં,

તુજ રૂપ વિરૂપ સહુ બનતાં,
પિયુનો સહુ પ્રેમ કમી જ થતાં,
અહ ! કાંઈ કહે કટુ એ તુજને,
મુજ પ્રેમ તણી કંઈ વાત કરે,

તુજ દિલ બળે,
દુખડાં ઉપડે,

પિયુ એ ત્યજીને કદી દૂર પળે,
જગમાં નવ કોઈ સહાય રહે,
અહ ! તો પણ ના રડજે તું, પ્રિયે !
તુજ ભાઈની ઝૂંપલડી સ્મરજે !

રમણિ ! રમણિ !
ભગિનિ ! ભગિનિ !

મુજ ઝુંપડીમાં સુખ સૌ મળશે,
દુઃખડાં તુજ જ્યાં સુણનાર વસે;
પ્રભુ રાજી રહો તુજ પ્રેમ પરે,
બહુ માણ અનંત યુગો તું પ્રિયે !

૨૬-૧૧-૯૬.

સમાઈ જાતી એ મમ હૃદયનાં સૌ પડ મહીં,
અહા! લેપી દેતી મમ અવયવે અમૃત નદી!
મને આલિંગી એ રુદન કરતી ને હિણકતી!
પ્રિયે! હું તો તેનું મધુર મુખડું જોઈ જ રહ્યો!

અહો! તેની પાંખો મુજ અવયવો ચાંપતી હતી,
અહો! તેનાં અશ્રુ મુજ અધરથી મેં ચુમી લીધાં;
ગળ્યાં બન્ને હૈયાં લથબથ થઈ ને વહી વહી,
ઘડાયેલી એ તો મુજ હૃદય માટે જ પ્રતિમા.

કહ્યું તેણે "આજે મુજ હૃદયનું વાંછિત મળ્યું!"
કહ્યું મેં, "ઓ વ્હાલી! મુજ હૃદય આ સાર્થક થયું!"
ગુલાબી એ ગાલે નવીન સ્મિત મીઠું ફરકતું,
હતું મ્હારૂં હૈયું નવીન રસમાં કૈં ધડકતું.

"અરે વ્હાલા! અરે વ્હાલા!" ત્યાં એવું રડવું સુણ્યું!
પડેલી બાગની એ સૌ દિવાલો થકી ઊઠતું.

સુણી ત્હારૂં રોવું રડી રડી વદી હા! રમણી એ,
"અરે પ્રીતિ કો દી અહિત પ્રણયીનું નહિ કરે;"
લવી એવું એ તો ઢળી પડી અને મૂર્છિત થઈ,
અને હું તો જીન્યો તુજ રુદનની લ્હાય સુણવા!

કરૂં છું હું યત્નો તુજ તરફ પાછો ઉડી જવા,
છતાં એ ઈચ્છું ત્યાં શિથિલ થઇ પાંખો ખરી પડે!
ફરી શુદ્ધિ દેવા મુજ રમણીને યત્ન કરતાં
ચીરાતું આ હૈયું, અરર! મૃદુ ત્હારા રુદનથી!

પ્રિયે! મેં તો ઇચ્છયું તુજ હૃદયને પાંખ મળવા,
પ્રિયે! હું ઇચ્છું છું ગિરિ ઉપર તુંને લઈ જવા;
સુનેરી પીછાંથી નવીન તુજ જો પાંખ ચળકે,
અને એ પાંખોમાં પવન સરખું તો બલ દિસે!

વળી જો ને વ્હાલી! ગિરિ પણ ડગે આ રુદનથી!
ધીમે ધીમે ચાલી તુજ શિર પરે એ ઝુમી રહ્યો!

અહો ! ત્હારાં અશ્રુ કણુ નકી દિસે અમૃત તણા !
પ્રિયે ! તે સિંચાતાં રણુ મહીં ઉગે છે તરુ નવાં !

ઉઠી જો ! ઉઠી જો ! મમ હૃદય પાસે પ્રિય હવે,
અને એ ન્હેરાની ઉપર કર તું ફેરવ, પ્રિયે !
કહે, પ્રીતિ કો દી અહિત પ્રણયીનું નહિ કરે,"
અને ત્યારે ઊઠી ફરી મુજ દિલે એ લપટશે !

ન મ્હારા હસ્તે એ નયન મૃદુ કો દી ઉઘડશે !
અમી એ મીઠું તો નકી નકી રહ્યું છે તુજ કને !
કરો મ્હારાથી એ મરણવશ થાતાં અટકતી,
અને એ જીવે છે મરણવશ શી મૂર્છિત રહી !
સ્ફુરે ઓષ્ઠો તેના, હૃદય કુમળું શાન્ત ધડકે,
ગુલાબી ગાલોએ મધુર હજુ કેવી ઝલક છે !
ધીમે પંપાળું છું સુરૂપ મુખડું હું કર વતી,
પિરોજી તે થાતું મુજ કર જરી દૂર ખસતાં !

પ્રિયે ! બીજો મ્હારો કર તુજ કને આ ઝઝુમતો,
ગ્રહી તેને આવી મુજ હૃદયથી તું લપટજે;
નથી કાંટા ઊગ્યા પણ મૃદુ થયું છે મૃદુ વધુ,
પ્રિયે ! ત્હારે માટે હૃદય મુજ ભીનું તલફતું.
રડી કાં તું પૂછે? "પ્રિયતમ ! મને ચાહીશ ભલા ?"
નહીં ત્હારૂં એવું મુજ જિગરમાં કાંઈજિ નહીં;
તને શું ના અર્પ્યું ? હજુ પણ પૂછે શું પ્રણયનું ?
હું ત્હારો તેની તો શશી, રવિ, ગ્રહો સાક્ષી ભરશે.

અસત્યો એ બોલ્યો કદિ કદિ તને હું રીઝવવા,
હવે મીઠાં સત્યો શીખવીશ તને હું જિરવવા;
નીતિ કે રીતિનું મુજ દિલ પરે ના બલ રહ્યું,
પ્રીતિ ! પ્રીતિ ! પ્રીતિ ! અનલભડકે એ જળી જવું !
ઉઠી જો ! ઉઠી જો ! મમ હૃદય સાથે, પ્રિય ! હવે !
નવો ઝીણો તાજો અનિલ ફરકે છે કુદરતે !

ત્યજી દેને વ્હાલી ! અધમ પડ વંટોળ સરખાં,
મચી રહેવું આવી કલુષમયતામાં ઉચિત ના.

ઉગેલી પાંખોને અરર ! નવ વિસ્તીર્ણ કર કાં ?
હરિની લીલાને સજલ નયને ના નિરખ કાં ?
તને મીઠું ત્યાં છે, મધુતર 'અહીં' કિન્તુ મળશે,
અણુએ વેરી છે જૂદી જૂદી જ મીઠાશ સઘળે.

પ્રિયે ! મેં જોયું કૈં ! હજુ મન રહે તે નિરખવા,
અહો તું જેવું એ પણ વળી કંઇ ભિન્ન તુજથી;
રુચે તુંને તેવું જરી પ્રણયથી તે નિરખતાં,
સખિ ! જોને તેને હૃદય તુજ ભીનું કરી કરી.

દિસે તુંમાં, તેમાં, મુજ જિગરમાં એક જ કંઇ,
અને કૈં જૂદું તે મધુર સ્વરના ભિન્ન ધ્વનિ શું;
સ્વરો મીઠા ચાલે મધુર ધ્વનિનો મેળ મળતાં,
અને છોને હૈયાં દ્રવી દ્રવી પડે ગાયન થતાં.

મને તું પૂછે છે, "પ્રિયતમ ! તું છે શું દુઃખી ? અરે !"
દુઃખી તો શું ? કિન્તુ જગત મુજને આ નવ રુચે !
દિલે ખૂંચી રહે છે નયન મૃદુ તે દિવસ બધો,
સ્મૃતિ તેની થાતાં છણ છણ બળે છે જિગર આ.

અરે ! તેને ચાહે મુજ હૃદયનું રક્ત સઘળું,
પ્રતિમા એ મીઠી મુજ હૃદયનું રાજ્ય કરતી;
સુકાની ઓ વ્હાલી ! જરીક જ દિશા ફેરવ, અને
હવે હંકારી દે મુજ નસીબનું નાવડું તહીં.

"એકને ચાહતું તેને બીજાને નવ ચાહવું !
"એકને ચાહવું તેને બીજાએ નવ ચાહવું !"

દિસે કિન્તુ રૂઢિ પરિણત અરે ! એ જન તણી
અને તેનાં સાક્ષી હૃદય રડનારાં પણ કંઇ;
ખરૂં છે, કે "ધારો વગર કંઇ હિત નવ થતો,"
અતિ ધારો કિન્તુ સમય વહતાં કંટક બને.

બહુ ટુંકી આ તો હૃદયરસ પીવા અવાધ છે,
અહીં ત્યાં તેમાં એ હૃદય ક્યમ ભોળાં ભટકતાં?
અરેરે! કોઇ તો જિગર ચીરવા તત્પર થતું!
પ્રભુ! આવી શાને વિષમ રચના છે પ્રણયની?

વિના હેતુ ના ના જનહૃદયનાં ચક્ર ફરતાં,
વિના હેતુ શાને દિલ દિલ ચીરે ને રડી મરે?
વિના હેતુ તો ના ગતિ પણ કરે પર્ણ સરખાં,
વિના હેતુ કાંઇ કહિ પણ બને ના કુદરતે.

હતો હું ત્હારો ને જગત મહીં એ કૈં રસ હતો,
જનોના ધારાનું મુજ હૃદયથી સેવન થતું;
હતો ત્હારો તેથી હજુ પણ નહીં ન્યૂન તુજ હું,
હવે કિન્તુ મ્હારૂં હૃદય વળી છે અન્ય દિલનું.

કદી એ બોટાતાં હૃદય નવ ઉચ્છિષ્ટ બનતું,
હતું તેવું મ્હારૂં હૃદય તુજ માટે હજુ રહ્યું;
પ્રિયે! ના પ્રીતિને કુદરત કદી પાતક ગણે,
મને, તેને, તુંને કુદરત અમીથી નિરખશે.

અરેરે! રાહ જોવાનું ના ના યોગ્ય દિસે મને,
ઊડ તું! આવ તું! વ્હાલી! કો દી કાલ ન ઠેરશે!

વહી જાશે દ્હાડા! વિલુપ્ત સુખ તેનું થઇ જશે!
અને મ્હારૂં હૈયું પછી કદિ નહીં જીવી શકશે!
મરી જાશું આંહીં! તુજ મરણ ત્યાં દૂર બનશે!
અરે વ્હાલી! શાને તુજ હૃદય એ ઘાટ ઘડશે?

બહુ મ્હોટો ફેરો અરર! પછી લેવો જ પડશે!
બહુ જન્મો વ્હાલી! રુદન કરવાનું જ મળશે!
પ્રભુ જાણે ક્યારે ત્રણ હૃદયનું ઐક્ય બનશે!
પ્રિયે! ન્યાયી માતા: કુદરત બહુ કૈં કૃપણ છે!

ઘડીનોએ કો દી કુદરત ન વ્યાક્ષેપ સહતી,
ઘડીમાં તો કૈં કૈં કુદરત કરે છે ગતિ નવી;

નભે ગોળા મ્હોટા વડી અહીં કંઇ કોટી ફરતા,
ઘડીમાં બ્રહ્માંડે પ્રલય થઇને કૈં ઉકળવે.

ન તું ચાલે ત્હોયે સમય તુજને તો ઘસડશે,
ન તું ઇચ્છે તેવું કુદરત નહીં કાર્ય કરશે;
અરે ! તો શાને ના ખુશ થઈ પ્રવાહે ભળી જવું ?
અરે ! તો શાને ના મધુ ઝરણનું અમૃત પીવું ?

અહીં મીઠું લ્હાણું કુદરત ધરે છે હસી હસી,
પ્રિયે ! તેને શાને અરર ! તરછોડે રડી રડી ?
અવજ્ઞા ના સાંખે કુદરત કદી કાયર બની,
સહાતી ના કોથી કુદરત તણી દૃષ્ટિ કરડી.

કહ્યું કાલે તેથી કહું છું તુજને આજ ઉલટું !
વળી કાલે કાંઈ કહીશ તુજને હું નવું નવું !
પ્રિયે ! દોરાઉં છું કુદરત મને જ્યાં લઇ જતી,
અને શીખું પાઠો કુદરત મને જે શિખવતી./

વિચારોની શ્રેણી બદલી મુજ આજે કંઈ ગઈ,
વિચારોની શ્રેણી બદલીશ, પ્રિયે ! હું તુંજ વળી;
અરે વ્હાલી વ્હાલી ! કદિ પણ ન દુરાગ્રહ ઘટે,
પ્રભુ સામે થાવા હૃદયમાં કૈં બલ ન છે.

અહીં ઊંચા નીલા તરુવર તને સાદ કરતા,
અહીં મીઠાં પક્ષી મધુ રવથી આમન્ત્રણ કરે;
પ્રિયે ! ત્હારી પાંખો ઉપર ચડવા કૈં ફડફડે,
વિમાસી બેઠી શું ? મુજ હૃદયને સાંભળ હવે !

અહીં આ મ્હોં ન્હાને તુજ કર હવે ફેરવ જરા,
હસે મીઠું એ તો વદન કુમળું મૂર્છિત થતાં !
અહીં ત્હારે માટે પ્રણયરસની લ્હેર છલકે !
પ્રિયે ! છોડી રોવું મુજ હૃદયને સાંભળ હવે !

અહીં હું રોઉં છું તુજ હૃદય માટે દિલ ચીરી !
વહેતા આ લોહી ઉપર કંઇ તો દૃષ્ટિ કરવી !

વિચારો જૂનાને તુજ જિગરથી દૂર કરને!
પ્રિયે! છોડી ભીતિ મુજ હૃદયને સાંભળ હવે!

હવે તો રાહ જોવાનું ના ના યોગ્ય નકી, પ્રિયે!
ઊઠ તું! આવ તું! વ્હાલી! કો દી કાલ ન ઠેરશે!

૨૬ - ૧૧ - ૯૬.

एक वेलीने

ધીમે ધીમે કુંપળ કુંપળે પત્ર પત્રે વળીને,
ટીશી ટીશી તરુવિટપમાં ગૂંથણી કાંઈ ગૂંથે;
મીઠી વેલી! તુજ વળ દિસે નિત્ય નિત્યે નવીન!
ત્હારૂં હૈયું વધુ વધુ સદા સ્નેહમાં થાય લીન!

ન્હાની ન્હાની તુજ ગતિ સમો રાહ આ ઝિન્દગીનો,
તોફાનો કે ભભક રવિની કોઈ દી માત્ર ભાસે;
ત્હારી પાસે ગણગણ થતા જન્તુઓ નિત્ય ગુંજે,
મ્હારી પાસે જગત સઘળું નિત્ય ગુંજ્યા કરે છે.

પર્ણો તાજાં ચડી, ખરી, ચડે એકની એક ડાળે
ને આલમ્બે તરુવર તણો નિત્યનો એક તારે;
ટેકો મ્હારો મુજ હૃદયની એક મૂર્ત્તિ પરે છે,
તે પાસેથી સુખદુઃખ સદા જાય ચાલ્યાં ઝપાટે.

તું પત્રો ના તુજ કહિ ગણે, હું ય મ્હારાં ગણું ના,
કિન્તુ તેનો કુદરત મહીં કાંઈ છૂપો હિસાબ;
ક્યાં? શા માટે? પ્રભુ વિણ નકી કોઈ જાણી શક્યું ના,
ઊંડાં કાવ્યો, ફિલસુફી વળી કાંઈ શંકા જ માત્ર!

તુંમાં હુંમાં – અરર! પણ આ કાંઈ જૂદું જ ભાસે,
ત્હારા મ્હારા પથ મહીં દિસે ભિન્નતા એક ઊંડી;
તું ચાલે છે સતત ગતિએ, કૂદતો ચાલતો હું,
ધક્કા મારે કુદરત મને, દોરતી માત્ર તુંને.

હું ચાહું છું મુજ જિગર જ્યાં એઠ દી શાન્તિ પામે,
નિ:શ્વાસો સૌ જનહૃદયના ભૂત કાલે વિરામે;
નિર્માયો છે તુજ જીવનને એકલો વર્ત્તમાન,
"ઊંચે જાવું" તુજ હૃદયને એટલું માત્ર ભાન.

૨૭ - ૧૧ - ૯૬.

*

एक चंडोलने

નવ ઉડી જજે ! ગા તું ગા તું સ્વચ્છન્દ મહીં જરા,
જિગર હલકું મ્હારૂં થાતું તને સુણતાં જરા;
મુજ દિલ મહીં આજે કોઇ દિસે સુખ સાંપડયું,
કંઈ સમયથી ભૂલાયેલું ફરી સ્મૃતિએ ચડયું.

બહુ સમયથી મ્હારે માટે નથી રસ કૈં રહ્યો,
બહુ સમયથી નિ:શ્વાસે કો નથી ઉરથી વહ્યો;
બહુ સમયથી નેત્રો ભીનાં નથી બનતાં - અરે !
બહુ સમયથી વ્યાપ્યો હૈયે મહા સુનકાર છે.

મુજ નયનથી આજે ભાનુ ફરી હસતો દિસે,
અનિલલહરી આજે પાછી મને રમતી દિસે;
કુદરત મહીં પ્રેરાતો હું ફરી રસ શોધવા,
ફૂલ ફૂલ મહીં આજે પાછા વહે રસધોધવા.

મુજ હૃદયની આજે પાછી કળી ઉઘડી પડી,
અરર ! દુ:ખ છે ! કિન્તુ તેમાં મીઠાશ થઇ ખડી;
કટુ રસ, અરે ! મેં તો પીધો સદા ય સુધા ગણી,
રસપુટ પીધા હોંશે હોંશે અનેક ભરી ભરી.

રસપુટ પીધા તે 'ના પીધા' હવે બનશે નહીં,
રસપુટ પીવા એવા એવા હવે મળશે નહીં;
"તરસ રસની, નિ:શ્વાસો, ને હજો રડવું સદા -"
મમ હૃદયનું એવું વાંછયું મળે ફરી આજ... હા !

મુજ જિગરને ચીરાતાં — રે ! હતું સુખ કૈં મળ્યું,
અરર ! વ્રણને સાંધી દેતાં ન ચેન કશું પડયું;
સુખ સુખ હતું હૈયું જ્યારે લુટાઇ જતું હતું,
પણ હૃદયમાં લૂટાવાનું કંઇક રહી ગયું.

અરર ! દિલની પૂરી પૂરી ન લૂટ થઇ કદી,
અરર દિલમાં છૂરી પૂરી કદી ય ગઇ નહીં;
જખમ દિલને પૂરો દેવા ન કોઇ મળ્યું કદી,
જખમ કરવા ન્હાના ન્હાના જહાં ઉલટી પડી!

જખમ કરતાં એ શું જાણે? ગરીબ મૃદુ સખી?
જખમ કરતાં વેળાની એ ન હામ ટકી શકી!
તુજ સ્વર વળી આજે કાંઇ દિલે ખુંચતો દિસે,
પણ જખમની વાતોથી તું અજાણ બહુ દિસે.

જખમ સહવો સ્હેલો મીઠો સદા સહનારને,
જખમ કદિ એ પીડાતાને ન હાર કરી શકે;
જખમ દિલને છેલ્લો દેવા ન કોઇ મને મળે,
જખમ દિલનો જોવા ધોવા ન કોઇ મને મળે.

દરદ દિલની વાતોને એ ન છે સુણનાર કો,
દરદ દિલની વાતો સાથે ન છે મળનાર કો;
અનુભવ અહીં કોઇને એ સમાન મળે નહીં,
જગત સઘળું અકકેકાની અસાર મુસાફરી.

જગત રસમાં ક્યાં એ પૂરૂં ન પક્વ થયું હજી,
હૃદય ગળતાં રોવામાં એ કચાશ રહી જતી;
અરર ! સ્મિત ના કિન્તુ રોવું હજુ જડતું નથી,
રુદન શીખવા કૈં એ જન્મો હજુ ફરવું નકી.

પણ દરદ કૈં ધીમે ધીમે બુઝાઇ જતું હતું,
અરર ! દિલ આ ધીમે ધીમે કઠોર થતું હતું;
સ્વર તુજ સુણ્યો ને આ ચાલ્યું ફરી નિજ માર્ગમાં,
તુજ સ્વરથી આ મ્હારૂં હૈયું ધ્રુજે કંઈ તાલમાં.

તુજ સ્વરથી આ મ્હારૂં હૈયું કરે કંઇ ગોઠડી ,
સ્થિર જરી થજે ! ગાતું ગાતું ઉડીશ નહીં જરી ;
પણ સુખી તું એ ઓચિન્તું કૈં ઉડી જ નહી જશે ,
દરદ દિલની વાતોથી તું અજાણ હજુ દીસે .

સહુ સુખી ઉડે તેવું તું એ ઉડી જ જશે નહી ,
મુજ જિગરની ત્હારે હૈયે વ્યથા ઘટતી નથી ;
મુજ રુદનથી ત્હારા કંઠે ન શોષ કંઇ પડે ,
મુજ હૃદયની વાતોથી તું અજાણ નહી દિસે .

૩૦ – ૧૧ – ૯૬ .

*

त्यजायेलीने

કદી ત્હારે હશે રોવું , છુપું કાંઇ સુણાવવું ;
હશે વા દાઝતા ત્હારા હૈયાને કહિ ઠારવું .

ત્હારૂં અહીં જગતમાં નહિ કોઈ મિત્ર !
ત્હારા – અરે ! દુઃખ તણી ગતિ કૈં વિચિત્ર !
નૌકા તુટેલ સરખું તુજ ઉર આ છે !
જેની મરામત હવે કદી એ ન થાશે .

શોધે સદા હૃદય માનવી માનવીનાં
રોવા અને જિગરનાં દુઃખને સુણાવા ;
એ રાહમાં હૃદય આ તુજને મળ્યું ’તું
આશાભર્યો ઉમળકે હસતું બન્યું ” તું .

રોવાની તેં મુજથી તાલિમ કિન્તુ લીધી ,
ઉસ્તાદના જીગરમાં ય કટાર દીધી ;
વિશ્વે કર્યાં ટપકતાં દિલને વિખૂટાં ,
અન્દાજ અન્તર તણો ન કરાય હાવાં .

આંહીં સદા જખમીને જખમી જ શોધે ,
રોતાં બીનાં નયનને રડનાર લૂછે ;

લાધે અહીં ક્વચિત ઘાયલ બે સમાન,
એનું ય એ ઘડીકમાં તુટી જાય તાન.

વચ્ચે પડયું પ્રણયમાં પ્રણયી જ! એ શું ?
ઔદાર્યને પ્રીતિથી દેશવટો મળ્યો શું ?
શું તું હતું રમકડું કંઇ કાષ્ટનું, કે
મેં કોઈ કાજ તુજને ત્યજી ? વ્હાલી ! રે રે !

રે ! પામશે જિગર ક્યાં તુજ મેળ હાવાં ?
રે ! ઇશ્કનો તુજ બુખાર જશે હવે ક્યાં ?
ના દિલ્લગીની કદિ સોઇ કહીં ય થાશે,
શું ઝિન્દગી તુજ હવે હિજરાઇ જાશે ?

હુંને ઘટે ન સુખ વૈભવ ભોગ, વ્હાલી !
હુંને ઘટે ફકીરની વરવી જ ઝોળી;
તુંને ઘટે ન મુજ કાજ હવે રીબાવું,
તુંથી ન કિન્તુ બનશે દિલ બાળવાનું.

હું તો બળીશ ! બળતાં ઇનસાફ થાશે !
તું શું નહીં કુદરતે કદિ ન્યાય પામે ?
ના ન્યાય આ જગતમાં મળવો તને છે,
એવું જ છે લિખિત તો સહવું જ ત્હારે.

આ બોલતાં જ મરવું મુજને ઘટે છે;
કે જંગલે જઈ તહીં પડવું ઘટે છે;
આ નેત્રને રુધિરથી રડવું ઘટે છે,
હા ! આગમાં જઇ સદા જળવું ઘટે છે.

મ્હારૂં હવે જીવિત તો નબળાઈ – વ્હાલી !
મ્હારૂં હવે રુદન આ નબળાઈ – વ્હાલી !
એ હસ્ત ત્યાગ કરતાં જ મરી ચૂકયો છું
ને અન્ય મૃત્યુની હવે અભિલાષ રાખું.

રે ! એક ઝિન્દગી મહીં કંઈ મૃત્યુ મ્હારે,
રે ! એક ઝિન્દગી મહીં બહુ જન્મ ત્હારે;

તે મન્ત્ર કિન્તુ જપતાં જ તુટી પડી તે,
ડોલ્યું અને ખળભળ્યું જલ સિન્ધુનું સૌ;
હા ! કોઈ ત્યાં સ્વર ઉઠયો મૃદુ ને કરુણ,
ને સિન્ધુના તલ પરે મુજ અંગ ઠેર્યાં.

અહોહો ! મેળ મીઠાથી ગાતાં 'તાં દિવ્ય મોતિડાં,
સુણ્યું મેં કાંઈ આવું, ને હું ત્યાં શાન્ત ઉભો રહ્યો.

"અમે દૈવી મોતી જલધિતલમાં આમ રમતાં,
"અમારાં ગીતોનું શ્રવણ કરનારૂં વિરલ કો;
"તહીં મચ્છો મ્હોટા અગણિત ભલે ઉપર ભમે,
"હજારોમાં કોઇ અમ તરફ આવી નવ શકે.

"અમે દૈવી મોતી ઉદધિઉરનો સાર સઘળો,
"હજારો મોજાંના અમ ઉપર પ્હેરા ફરી રહ્યા;
"અમારા મ્હેલોની છુપવી દીધી ચાવી અમ કને,
"અને લાખો યત્ને નહિ જ દરવાજા ઉઘડતા.

"અમે દૈવી મોતી અમર રસનાં બિન્દુ સઘળાં,
"પરોવાયેલાં ના પણ રુચિર માલા રચી રહ્યાં;
"અમારી માલા તો અસુર જન કો ના ધરી શકે,
"અમોને સ્પર્શે તે જલધિ સઘળાનો નૃપ બને.

"અમોને સ્પર્શન્તાં — અરર! પણ ખારાશ મળશે,
"અમોને સ્પર્શન્તાં ઉદધિ સઘળો આ કટુ બને;
"અમોને સ્પર્શન્તાં નવીન કંઇ આશા ઉઘડશે,
"અને આ સિન્ધુમાં પછી રસ રહેશે નહિ કશો."

સાંભળી બોલ હું એવા આશ્ચર્યે ડૂબતો હતો,
અને એ મોતિડાં દૈવી ચાંપી મેં ઉરથી દીધાં.

હા હા ! અરે ! ઉદધિમાં પણ શું થયું આ ?
તેજપ્રવાહ વહતો જલમાં નવીન !
તે તેજ ના જલધિનું પણ કોઈ અન્ય,
જે જ્યોતિથી નયન આ મુજ અન્ધ થાય.

મૂર્છામાં ઢળતો ’તો હું, ઘેરાતાં નયનો હતાં;
સુણ્યા કૈં સ્વપ્નમાં શબ્દો, જ્યોતિથી વહતા હતા.

“ રે ! માનવી ! સ્થિર થવું તુજને ઘટે ના,
“ રે ! માનવી ! સ્થિર થઈ ન શકીશ તું તો;
“ આ સિન્ધુમાં નહિ ઉંડાણ કશું ય હાવાં,
“ જા અન્ય સિન્ધુ મહીં કાંઈ નવીન જોવા.

“ આવા અનેક દરિયા ઉતરી તું આવ્યો,
“ આવા અનેક દરિયા તરવા હજુ છે;
“ તું મચ્છ આ ઉદધિનો નવ હોય હાવાં,
“ આ સિન્ધુમાં તુજ હવે ન સમાસ થાશે.

“ આ સિન્ધુથી તુજ હવે બહુ અંગ મ્હોટું,
“ કો અન્ય સિન્ધુ તુજ કાજ હવે કુદે છે;
“ જૂની પિછાન પણ આખર તોડવાની,
“ ને વાસ કો નવીનમાં વસવું જઈને.

“ સિન્ધુ તળાવ બનતો તલસ્પર્શ થાતાં,
“ સિન્ધુત્વ સિન્ધુનું જતું તલસ્પર્શ થાતાં;
“ તારા, સમુદ્ર સઘળા, ઝરણાં જ માત્ર,
“ તે કો અગાધ દરિયે મળવા જતાં સૌ.

“ અત્યારથી ઉદધિ આ કડવો બન્યો છે,
“ બીજો ય સાગર થશે કટુ કોઈ કાલે;
“ ત્હારા હવે હૃદયનો રસ અન્ય થાશે,
“ તે અન્ય સિન્ધુ મહીં અન્ય રસે ભળાશે.

“ રે રે પ્રવાસી ! નહિ મોહીશ મોતિડાંથી,
“ પ્રત્યેક સિન્ધુ મહીં કોઈ જુદાં જ મોતી;
“ જ્યાં જ્યાં કરે જલધિનો તલસ્પર્શ ત્યાં ત્યાં
“ મોતી જ મોતી તુજને નકી લાધવાનાં.

“ રે ! ચાલ ! ચાલ ! તટ ઉપર ચાલ હાવાં,
“ ત્હારૂં જુનું જરીક પલ્લવ જોઈ લેને;

"નિર્માણમાં ડુબી જજે પછી, ભાઈ! વ્હેલો,
"ને એ પ્રપાત તુજને સુખરૂપ હોજો."

જ્યોતિના એ પ્રવાહે ત્યાં હું ખેંચાઈ તટે ગયો,
જોઈ એ જ્યોતિને મેં ત્યાં સંકેલાઈ ધીમે જતી.

આ એક બાજુ કહુ પલ્વલ મન્દ હાંકે,
પાસે બીજી તરફ સિન્ધુ નવીન ગાજે;
મ્હારા દિલેથી વહતો રસનો પ્રવાહ,
બન્ને ય વારિ મહીં ઊછળી તે પડે છે.

જોતાં ફરી જગત કાંઇ નવીન ભાસે,
સૌન્દર્ય આ હ્રદયનું ય ફરી ગયું છે;
બ્રહ્માંડની વિષમતા કમી થાય છે કે,
દેખાય છે સુઘટ ચક્ર અનન્ત વિશ્વે.

તલાવે તો કિન્તુ મુજ રસ કદી મેળ નહિ લે,
સમુદ્રે ર્‌હેનારૂં નવ જીવી શકે પલ્વલ મહીં;
મને ખેંચે સિન્ધુ વળી અરર! આ પલ્વલ રડે,
કયા વારિમાં હું હ્રદય ઠલવું? ક્યાં જઈ પડું?

વ્હાલા તલાવ! ફરી તું ઉદધિ બની જા!
વ્હાલા તલાવ! તુજ તું રસ ફેરવી દે!
વ્હાલા તલાવ! મુજ તું રસ ફેરવી વા
રે રે! મને તુજ સમાન ફરી કરી લે!

વ્હાલા તલાવ! અથવા ઉછળી કુદીને
આ સિન્ધુલ્હેર મહીં તું તુજ ભેળવી દે!
કોઈ રીતે હૃદય આ તુજમાં ઝુકાવું!
કોઈ રીતે હજુ ફરી તુજ મચ્છ થાઉં!

દિસે સંકોચાતું પણ વધુ વધુ એ જલ હજુ,
અને આ હૈયું તો વધુ વધુ જ વિસ્તીર્ણ બનતું;
નથી વેળા આવી, સર બની શકે ના ઉદધિ, ને
હવે ફેલાયેલું હૃદય ન અવિસ્તીર્ણ બનશે.

વ્હાલા તલાવ ! તુજને ત્યજી જાઉં હાવાં,
હૈયે સદા ધરીશ હું ઉપકાર ત્હારા;
ભેટો બને નવ બને, પ્રભુ જાણનારો,
કિન્તુ મિલાપ નકી આખર એક સ્થાને.
આકર્ષી સિન્ધુ લે છે, ને હું ખેંચાઈ તહીં પડયો;
ડૂબતાં ડૂબતાં કિન્તુ જૂનું નામ જપી રહ્યો!

૨૮ – ૧૨ – ૯૬.

बेपरवाइ

હતી પરવા, હતી લઝ્ઝત, હતી જાહોજલાલી કૈં;
અહો ! દિલ્દારની સોટી જિગરમાં લાગતી'તી કૈં.

દીઠી મહ્બૂબને શિકલે પુરી ખૂબસૂરતી – આહા!
હતાં ના આંખને ચશ્માં તહીંનો ડાઘ જોવાનાં!

હમારી આમદાનીમાં હતો હિસ્સો સનમનો કૈં;
જિગરના તાન ઊંડામાં સફર સાથે થતી'તી કૈં.

જિગર ચાલ્યું ઉછાળે તે હતું કૈં શ્વાસ લેતું ત્યાં;
હતી ના એશમાં કોઈ પર્હેઝીની હયાતી ત્યાં;

સનમના માપમાં મ્હારૂં સમાતું આંસુડું પ્યારૂં;
મગર તે દી ચડી જોશે વહ્યું તોડયું જૂનું પ્યાલું.

ઝીલાયું અન્ય કો પ્યાલે અને ત્યાં એ રહ્યું રમતું;
મગર એ જામ માશૂકને, અરેરેરે ! નથી ગમતું.

કહ્યું મેં, "આવને – દિલ્બર ! હવે હદ અન્ય આ જો જો,
"હવે હદ અન્યમાં આવી નવું પ્યાલું જરી પી તો !"

ન આવે એ ! ન ઊઠે એ ! દિસે નિદ્રા બહુ ગાઢી !
હમે તો કૂચ છે માંડી ! રહી એ દૂરને પલ્લે !

મ્હારો ત્હારો નહીં નહીં હતો એ જ સંબન્ધ વ્હાલી !
ના લાંબો કે દૃઢ પણ નહીં ! તૂટતાં શી નવાઇ ! ?

તુંમાં હુંમાં બહુ બહુ હતાં બિન્દુ ના સ્પર્શનારાં,
તે સૌ ધીમે બહુ સમયથી કમ્પતાં વાસનામાં;
અન્તે ગોળો મુજ હૃદયનો કમ્પની તીવ્રતાએ
છોડી ચાલ્યો તુજ હૃદયને, અન્યને ભેટવાને.

બીજું બિન્દુ અવર રસમાં અન્યથી ભેટશે ત્યાં,
ને તેમાંથી રસ લઇ લઇ પામશે તૃપ્તિ તે ત્યાં;
આવી રીતે રસ નવનવે બિન્દુએ કૈંક સ્પર્શી
બિન્દુ બિન્દુ સ્થિર થઇ જશે પામતાં તૃપ્તિ તૃપ્તિ.

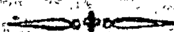
ગોળા આવા અગણિત ભમી એક ગોળે સમાય,
સૌ બિન્દુની રસમય તહીં એકતા પૂર્ણ થાય;
ત્હારી પ્રીતિ મુજ પ્રણયથી હોય ના દીર્ઘ ગાઢી,
ત્હારો, મ્હારો, જગત સહુનો એક છે રાહ – વ્હાલી !

ત્હોયે, વ્હાલી ! તુજ હૃદયને ત્યાગતાં કૈં રડાય,
ને અશ્રુ આ તુજ નયનમાં ઉછળીને ભરાય;
ત્હોયે કહેવું, પ્રિય પ્રિય અરે ! કાલ ત્હારો હતો હું,
ને અત્યારે વહી જઈ હવે આજથી અન્યનો છું.

૩ – ૧ – ૯૭.

વીણાનો મૃગ

ઉગતા સૂર્યની સામે આવે છે મૃગ દોડતો,
ઉતરે બાગમાં હાવાં ફેલગે ગઢ કૂદતો.
વીણા તણો નાદ તહીં સુણાય,
આનન્દલ્હેરે અનિલો ભરાય;
ઝુલે ફુલો એ કંઇ તાલમાં ત્યાં,
વસન્તલીલા સ્વર બેવડી રહ્યાં.

ભીતિ કશી એ મૃગને દિસે ના,
પિછાન જૂની સ્થલની નકી આ;
નમાવી શૃંગો ચળ પીઠમાં કરે,
યથેચ્છ પર્ણો તરુનાં જરા ચરે.

ઉડી રહ્યો છે જલનો ફુવારો,
હોજે તરે રંગીન માછલીઓ;
ત્યાં કાન માંડી મૃગ તે ઢળે છે,
જરા નમીને જલ એ પીએ છે.

પાસેથી ત્યાં તો સ્વર દિવ્ય આવ્યા,
વાયુ તણી લ્હેર મહીં ગુંથાયા;
કૂદી ઉમંગે ચમકાવી કર્ણો,
સ્વરો ભણી એ મૃગ દોડતો ગયો.

હીંચકે ખાટમાં બેઠી કુંજમાં દિવ્ય સુન્દરી,
બીનની મીંડ મીઠીમાં એ છે છેક ગળી ગઈ.

દિસે અંગો ન્હાનાં હૃદયમય કે તાનમય શાં!
લતા શા ડોલે છે કટિ ઉપરના સૌ અવયવો!
અહા! કાળા ઝૂલે કમર પર એ વાળ સઘળા!
દિસે તારા જેવાં ચકચકિત શાં સ્નિગ્ધ નયનો!

મળી છે શું આંહી જગત પરની સૌ મધુરતા!
અહીં વેળાનું ના કરવત ઘસાતું નકી હશે!
ગ્રહો, તારા, ભાનુ જરૂર ક્ષણ આંહી અટકતા!
સ્વરોની દેવીનાં નમી નમી અહીં દર્શન કરે!

દૂરથી આવતો દોડી વ્હાલો એ મૃગ જોઈને,
કન્યા તે હસ્ત લમ્બાવી હેતથી આવકાર દે.

આનન્દભીનાં નયને નિહાળી,
પમ્પાળતી તે મૃગને કરેથી;
દાસત્વ મીઠું મૃગમાં દિસે છે,
પ્રેમાળ ભીનાં નયને વસે જે.

પછી વીણાતારો મધુર સ્વર હૈવી જગવતા,
હવામાં નાચન્તી સ્વરની કંઈ મૂર્ત્તિ ખડી કરે;
જડી જાણે રાખે નયન મૃદુ કન્યા મૃગ પરે,
અને એ ચ્હેરામાં નવીન કંઈ ભાવો પલટતા.

મૃગે એ ભાસે છે વશ થઈ જતો કે ગળી જતો,
જરા ડોલે શૃંગો વળી અરધમીંચ્યાં નયન છે;
નિસાસા લેતો એ મૃગ હૃદય જાણે ઠલવતો,
અને કન્યાશિરે રસમય અભિષેક કરતો.

અહો! ક્યારે ક્યારે થનનથન નાચી કુદી રહે,
વળી એ કન્યાના ઘડીક પદ ચાટે જીભ વડે;
ફરે વીણા તેવાં હૃદય, નયનો, અંગ ફરતાં,
દિસે બન્ને આત્મા અનુભવી રહ્યા એકમયતા.

પ્રભાતકાલે મૃગ આમ આવતો,
વીણા સુણીને વનમાં ફરી જતો;
સ્વરો ન મીઠા મૃગ વિણ ઊઠતા,
સુખી થતી ના મૃગ વિણ કન્યકા.

લગની કો લગાડે છે ઉરોની રસએકતા;
પશુ આ માનવી આ એ કાંઈ ભેદ ન પ્રેમને.

દિનો કૈં આનન્દે રસભર ગયા આમ વહતા,
સદા રહેતાં ધૂને મધુર સ્વરની આસ દિલ આ;
પ્રભાતે કોઈ એ પથિક ગઢ પાસે અટકતો,
ઘડી સુણી વીણા નિજ પથ જતો આશિષ દઈ.

* * *

તહીં ઉગ્યો છે હજુ અર્ધ ભાનુ,
નવીન રંગે નભ છે ભરેલું;
શુકો ઉડે ગીત હજાર ગાઈ,
સહુ સ્થળે છે ભરપૂર શાન્તિ.

ઉદાસ શાન્ત સ્વર બીન છેડે,
ઉદાર ભાવો મૃગનેત્ર રેડે;
મચી રહી આર્દ્ર સ્વરોની હેલી,
મહાન આનન્દની રેલ રેલી.

સરરરર સુસવાટો થાય ત્યાં બાગમાં કૈં,
અરરર ! મૃગ બિચારો ઊછળીને પડે છે;
થર થર થર ધ્રૂજે કન્યકા ત્રાસ પામી,
શિથિલ કર થતાં એ બીન તૂટે પડીને.

મૃગહૃદય મહીં છે તીર લાગ્યો, અરેરે !
ખળખળ ઢળતું, હા ! રક્ત ભૂમિ પરે એ !
નયનજલ વતી એ કન્યકા ઘા ધુવે, ને
મૃગ તડફડ થાતો હાંફતો શ્વાસ લે છે.

મિચાઇ એ જાતાં નયન દરદે બે ક્ષણ, અને
ઘડી કન્યા સામે રુદનમય એ શાં નિરખતાં !
અરે ! છેલ્લે યાચે નિજ પ્રિય કને એક નઝરે,
વદે છે કૈં આવું નયન મૃદુ ચોંટી રહી હવેઃ–

" કરીને શીર્ષનું તુમ્બું , નેત્રની નખલી કરી ,
" બજાવી લે , બજાવી લે ત્હારૂં બીન હજી હજી !
" કૃપા હોજો , દયા હોજો પ્રભુની બીનની પરે !
" અનુકૂલ સ્વરો મીઠા હજો આ તુજ હસ્તને !"

કન્યા બિચારી દુખણી થઇને
એ શીર્ષ ખોળે મૂકતી રડે છે ;
ત્યાં પાછળેથી નર કોઇ આવે ,
વાત્સલ્યભાવે વદતો જણાયે :–

" અયિ પુત્રિ ! શિકારી તો પાપી છે તુજ આ પિતા !
" ભૂલી જા એ ! બજાવી લે ત્હારૂં બીન હવે જરા !"

હૃદય સ્થિર નથી એ કન્યકા બાપડીનું ,
નઝર નવ કરે તે , કોણ આવ્યું ન આવ્યું ;

પણ દૃઢ થઈ અન્તે અશ્રુમાં તે ગળન્તી
દરદમય છતાં એ કાંઈ મીઠું લવે છે :–

" તુમ્બુ તૂટી પડયું ! અરે ! જિગરના ચીરા થયા છે, પિતા !
" રે ! આ સાંભળનાર ના જગતમાં એવું થયું છે, પિતા !
" વીણા બન્ધ થયું ! સ્વરો ઉડી ગયા ! ખારી બની ઝિન્દગી !
" સાથી ના જગમાં રહ્યો ! પ્રભુ તણી આશિષ એવી મળી !

" મૃત્યુને વશ આ કલા થઈ ગઈ ! હું એ બની મૃત્યુની !
" આ સંસાર અસાર છે ! અહુહહા ! એ શીખ આજે મળી !
" વ્હાલાં હાય અરે અરે ! જગતમાં વ્હાલાં ઉરો ચીરતાં !
" ભૂલોની જ પરમ્પરા જગત આ, એવું દિસે છે ! પિતા !

" ક્યાં શ્રદ્ધા ? અહ ! પ્રેમ ક્યાં ? જગત આ આખું અકસ્માતનું !
" જે પ્યાલું મૃગને મળ્યું મરણનું તે હું ય માગું ! પ્રભુ !
" જોઈ એ ઘડી આ લઉં મૃગ અને વીણા તુટેલું, પિતા !
" એ નિર્માણ અનન્તના જલ મહીં ડૂબું પછી હું, પિતા !

* * * *

દિનો કૈં કન્યાના દરદમય, ઓહો ! વહી ગયા,
ફર્યાં છે એ ગાત્રો, મુખ પણ ફર્યું છેક જ, અરે !
હવે જો કોઈ એ પથિક ગઢ પાસે અટકતો,
શિલા ત્યાં આ વાંચી કંઈક દુઃખમાં તે ડૂબી જતો :–

" કલા છે ભોજ્ય મીઠી તે ભોક્તા વિણ કલા નહીં !
" કલાવાન કલા સાથે ભોક્તા વિણ મળે નહીં !"

૭–૧–૯૭.

મતભેદ

નહિ નહિ નવો કિન્તુ આ તો જુનો મતભેદ છે;
મુજ હૃદયને ત્હારી સાથે છતાં મળવું ગમે;
કદિ કદિ અહીં આવી વેળા કદુ મતભેદની,
કદિ કદિ હશે આનન્દોની વળી લહરી અહીં.

કથન કરવું શાને, વ્હાલી ! અહીં મતભેદનું ?
જગ રમકડું આ તો આખું નકી મતભેદનું !
મળી મળી રહે હુંથી, વ્હાલી ! મળાય જહીં જહીં,
જુદી જુદી વહે જ્યાં શ્રેણી ત્યાં જુદાઇ ભલે રહી.

પડ છુપી રહ્યાં હૈયે હૈયે અનેક જુદાઈનાં,
પ્રતિ હૃદયમાં કિન્તુ મીઠી કંઇક સમાનતા;
મુજ જિગર આ, વ્હાલી ! તુંને સદા અનુકૂલ હો,
રસ તુજ દિલે જેવો તેવો સદા ધરતું રહો.

હૃદયરસ આ ઝીલાયેલો બને કદિ ના બને,
મુજ જિગરને ધોખો આશા નહીં કંઇ એ હવે;
મળતર તણી આશા જૂઠી જનો ધરતાં દિસે,
ગતિ કંઈ કરી તે કીધામાં બધો બદલો મળે.

જગત પર આ જન્મ્યાં પ્રાણી સહુ મતભેદથી,
ફરજ સહુને શીર્ષે આંહી જુદી જ જુદી પડી;
મુજ જિગર આ ત્હારા જેવું બરાબર હોય જો,
મુજ જિગરની આ સંસારે જરૂર કશી ન તો.

મત કંઇ મળ્યું બાઝી બાઝી ઉરો ક્ષણ બે રહ્યાં,
અરર ! તહીં એ છુપા કાંટા હતા મતભેદના;
નહિ સમજશું, ત્યારે ક્યાં તે જુદાઇ વસી હશે,
નહિ સમજશું, હાવાં ક્યાં આ ઉરો મળતાં હશે.

સ્મૃતિ તણી અને આશાની ના અહીં પરવાનગી,
ક્ષિતિજ પછી તો કોઈની એ ન દૃષ્ટિ પડી કદી;
અટકી અટકી અન્ધારામાં ભમ્યાં, ભમવું હજુ;
રુદન કરવું થોડું, થોડું વળી હસવું હજુ.

પ્રિય પ્રિય ! અરે ! લૂછું ત્હારૂં જરા જલ નેત્રનું,
પ્રિય પ્રિય ! અરે ! મ્હારૂં હૈયું જરા હલકું કરૂં;
પ્રિય પ્રિય ! તને વાતો ઊંડી જરા દિલની કહું,
મુજ જિગરથી જે થાશે તે પ્રયોગ કરી લઉં.

મુજ જિગરના ખાલી ખાલી પ્રયોગ બધા પડયા,
કુદરત તણા સાચા સાચા પ્રયોગ બધા થયા;
રુદન કરવું ત્હોયે શાને ? નહીં રડવું ભલું:
હૃદયજલને ખારાઇમાં ન ભેળવવું ભલું.

મુજ જિગરની આશાઓથી ચણાય નહીં ગિરિ,
સમય કરશે તે આ મ્હારા બલે બનશે નહીં;
મુજ હૃદયની વાતો હું તો કહી ન શકું, પ્રિયે !
કદિ સમજશો ત્યારે કહેવા જરૂર નહીં રહે !

તુજ મત તણા ઊંડા પાયા ન માનીશ તું કદી,
મૂલરહિત છે આ તો ભેળું નકી તરુ માનવી;
કુદરત મહીં તમ્બુ તાણી સહુ વસતાં દિસે,
કુદરત કદી કોઇને એ ગૃહો ચણવા ન દે.

સમજણ નહીં, ક્યારે ત્હારૂં વહાણ ડુબી જશે,
કઇ લહરીથી ? ક્યારે ? ક્યાં ? એ પલાશ ફરી જશે;
સમજણ નહીં, નેત્રો કેવાં તને મળશે હવે –
મુજ નયન ના જાણું ક્યારે ફરી ફરશે હવે.

વરસ કરતું તે ના દ્હાડા કદી નિરખી શકે,
જીવિત વહતાં થાતું કાંઇ નવીન ક્ષણે ક્ષણે;
નજર કરતાં ભૂતે દૃષ્ટિ કંઇ કંઇ ભાળતી,
પણ ન સમજું ક્યાંથી ? શાથી ? પડયો ઉપડી અહીં.

મુજ જિગર આ ત્હોયે શાને પુકાર કરી રહ્યું ?
સમજણ નહીં, ત્હારામાં શું મને ઘસડી રહ્યું ?
ચડતી ભરતી વ્યક્તિ માટે ન બન્ધ કદી ઘટે,
પણ પ્રણયમાં શું ના દેવું ? ન શું કરવું ઘટે ?

૧૦–૧–૯૭.

*

ત્હારો બોલ

સૂતું નીલવરણું ઘાસ,
ઝાકળમોતિડાં ચોપાસ,
ગણુતી બિન્દુડાં તું જાય,
ને મુજ મ્હોં ભણી મલકાય.
તે દી પ્રેમનો તે કોલ
દીધો તેં મને અણમોલ.

સુણતું પંખિડું તે એક,
તરુમાં પાસ બેઠું છેક;
ત્હારૂં સાંભળી એ હાસ્ય
ચમકી તે ઉડયું આકાશ.

ને આ ઝરણુ ચાલ્યું જાય,
તેમાં આપણી છે છાય;
તે તું જોઇ બોલી આમ:—
"વ્હાલા! તુંજ મ્હારો રામ!

"મ્હારૂં તુંજ વ્હાલું નામ!
"મ્હારો તુંજ છે આરામ!
"છબી તુજ નીરમાં દેખાય,
"લ્હેરે લ્હેર લેતી જાય;
"મ્હારી બાથમાં ગૂંથાય,
"ત્યાં એ પ્રેમ ઉભો થાય!

"કિન્તુ મુજ ઉરે આલેખ
"ત્હારો છે વધુ સુરેખ!
"ત્યાં તું નેણુ ઊંડાં નાંખ!
"ત્યાં તું રૂપ ત્હારૂં ઝાંખ!

"પલટી યુગો છો બહુ જાય,
"ત્યાંથી તે ન પણ ભુંસાય!

"મ્હારો તું જ! મ્હારો તું જ!
"ત્હારી જન્મજન્મે હું જ!"
તે તો કાલની હજુ વાત,
ત્યાં તો તેં કરી મુજ ઘાત!

ઝખમો કેમ આ રૂઝાય?
જવાલા કેમ આ બૂઝાય?
પાણી ગયું તાણી બોલ!
કાલે કર્યો જૂઠો કોલ!
તમરૂં લવી કાંઇ વાત
હાંસી કરે મ્હારી આજ!

આજે એકલી છે છાય,
જગમાં અન્ય ના દેખાય!
બીજે કર્યો બીજે વાસ!
ને મેં ત્યજી તેની આશ!
સૂકું થઈ ચૂકયું ઘાસ!
મોતી નથી એકે પાસ!

આખું ફર્યું છે આકાશ!
રે! હું પડયો છું ઉદાસ!
ફરવાનું હતું આ સર્વ
તેનો શું ધરૂં હું ગર્વ!
તેં તો કરી કિન્તુ મ્હેલ!
આશાએ ચણ્યા જ્યાં મહેલ!

જૂઠું પુષ્પ! જૂઠી વાસ!
જૂઠો પ્રેમનો વિશ્વાસ!
સાચો એક આ નિઃશ્વાસ,
જે છે હજુ મ્હારી પાસ!

દિન તે સ્મરું છું દિનરાત,
મૂકું છું છુપો નિઃશ્વાસ;
પંખી રખે કો દુભાય,
માળો મૂકી ઉડી જાય!
ઉડી રખે જૂદાં થાય,
પછી કો એકલું રીબાય!

દું થી દુઃખ તને દેવાય,
કિન્તુ પંખી ના દુભાય!
કુણા પંખીના દિલમાં જ
સાચા પ્રેમનો છે વાસ!
તેનો ફરે ના કો બોલ,
મીઠો સદા તે કલ્લોલ!

૧૦ – ૧ – ૯૭

ન્હોળો રસ

દુઃખો કે આનન્દો, પ્રણય સખીનો કે કઠિનતા,
ઝરાઓનું વ્હેવું ઉદધિ તણું એ ગર્જન મહા;
શુકોનું સ્વચ્છન્દી ચપલ સુરિલું ગીત મધુરું,
લતા, વૃક્ષો, પુષ્પો, અનિલલહરી ને જગ બધું.

સહુ આ પૂરે છે મુજ જિગરમાં આસવ કંઈ,
મને ભાસે સૌમાં રસનવીનતા આસવ થકી;
અરે! ખાલી કિન્તુ નયન મુજ ઘેરાં થઈ રહ્યાં,
નશામાં મ્હાલન્તું વિફળ મુજ ડોલે જીગર આ.

અહો! મોતિડાં શાં મધુર કંઈ બિન્દુ છલકતાં,
અરેરે! એ દૈવી અમર રસ ઢોળાઈ વહતો;
'અતિ ન્હાનું પ્યાલું મુજ હૃદયનું ને રસ બહુ',
કહી હું રોનારો! અખૂટ રસ એ ક્યાં કુદરતી?

અહો! મ્હોળા મેઘો જલધિ પર જેવા વરસતા,
ઢળે તેવો આ એ મુજ રસ અરેરે! રણ મહીં;
ગમે છે કે એવું કુદરતઉરે એ છલકતું,
રુચે છે આ પ્યાલે અખૂટ મધુ રેડયા જ કરવું.

અહો! તો હું કાં ના મુજ રસ ઢળું અન્ય ઉરને?
ન શાં કો સ્વીકારે? વળી ઢળી શકું હું પણ ન શાં?

અરે ! શું સ્વીકારે ? પ્રતિ હૃદયમાં એ જ વહવું,
દિસે આંહીં કે ત્યાં કુદરતનું ઔદાર્ય સરખું.

કવિતા ગાઉં છું , ઘડીક રસની ત્યાં સફળતા,
બહુ હીરા કિન્તુ દિવસ સઘળા વ્યર્થ જ જતા;
કવિતા ગાતાં એ અમુક રસ તો એમ જ ફળે,
કવિતામાં કો દી કવિ ન રસ પૂરો ધરી શકે.

પ્રિયાને આલિંગું મુજ હૃદયને જે પ્રિય સદા,
સખાને ભેટું છું, મુજ જિગરની જે પ્રતિકૃતિ;
અહોહો ! ત્યારે તો મુજ જિગર વિસ્તીર્ણ બનતું,
અરે ! કિન્તુ ત્યારે રસની પણ હેલી વધી પડે.

અહો ! જેવો પ્રેરે મધુર રસ ત્યારે લપટવા,
ન હું તેવો કો દી લપટી શકતો ગાઢ પ્રિયને;
ઉરોની વચ્ચેથી છલકી પડતો એ રસ, અને
અરે ! બાકી રહેતાં દિલ ન કદી સન્તુષ્ટ બનતાં.

અતિ તૃપ્તિ કો દી નથી નથી થઇ કે નહિ થશે,
ઉરોના પ્યાલામાં રસ નહિ કદીએ સ્થિર રહે;
કવિતા ગાતાં કે પ્રિય હૃદયની ભેટ કરતાં
બહુ ટૂંકું ભાસે જીવિત ધ્રુવનું એ ક્ષણ સમું.

ડરૂં છું હું કાંઇ, ઝરણ કદિ એ બન્ધ પડશે,
દુકાળોને માટે અરર ! નવ કાં સંગ્રહ કરૂં ?
પ્રતિ બિન્દુ મ્હારાં નયન ઉર ઉન્મત્ત કરતું,
પછી આ સિન્ધુની મુજ દિલ અપેક્ષા નવ ધરે.

અરે ! કિન્તુ ના ના અમર રસનો સંચય થતો,
ઝલાતું ના મોજું જલધિ ભરતીનું કદિ અરે !
ઝલાતાં તો ધારે ગતિહીન બની એ નીરસતા,
અને દૈવી ફેરૂં કડુ કડુ થઇને વિષ થતું.

અરે ! શાને રોવું ? રસમય છતાં કેમ ડરવું ?
શરાબોનું પીવું ચૂપ રહી ન પ્યાલું ક્યમ ભલા ?

ન કાં, શ્રદ્ધા રાખું કુદરત તણા એ રસ પરે ?
વહેન્તી વેળામાં સુખમય બની ના ક્યમ ફરું ?

મળે છે ઔદાર્યે પછી ક્યમ બનું કંજુસ ભલા ?
અરે ! માને જૂઠી ફિકર કરવી કાલની ભલા ?
શિલા કાળી, કાંટા, પરવત, અને આ ક્ષણ બધું ,
ભલે એ સિન્ધુના વિપુલ ગરકાવે છલકતું .

અહો ! વ્હાલી ! વ્હાલી ! ભર મુદિત આવો લપટશું ,
ભરી પી પી પ્યાલાં સુખી સુખી બની મૂર્છિત થશું ;
ભરી મસ્તી લ્હેરી હૃદયશઠ છો ને વહી જતા ,
ઝેરા છો ને મીઠા અમર રસના એ છલકતા .

૧૪ – ૧ – ૯૭.

સ્મૃતિ

દિન એક ગયો ! પછી લાખ ગયા !
શિરમાં પળિયાં પણ આવી ચૂક્યાં !
ઉરનું જળવું ય શમી જ જશે !
પણ તે ચટકું ફરી ક્યાં મળશે ?

દિનરાત સદાય જળ્યા કરવું !
સહતાં સહતાં પણ કેમ સહું ?
સહશું ! રડશું ! જળશું ! મરશું !
સહુ માલિકને રુચતું કરશું !

કંઇ બાકી રહ્યું ? હરિ ! યાચી લઉં !
ન સુકાવ ભલે જલ નેત્ર તણું !
પણ તે દિનને વિસરાવીશ ના !
સ્મૃતિ તે રહી તો દુઃખ લાખ ભલાં !

૧૫–૧–૯૭.

કુસુમ માટે પ્રાર્થના

કળી કહો કે કાંઇ, હૃદયરસ કહો કે સુખ કહો,
બગીચે આ મ્હારે ફુલ બસ રહ્યું એક જ હવે;
અરે! વાયુ ભૂંડા! અડીશ નહિ મ્હારા કુસુમને,
તને શું છે? ભાઇ! મુજ જિગર છો ત્યાં વિરમતું.

અદેખો તું શાને? મુજ હૃદય ના ના બહુ સુખી,
અરે! લીધાં મ્હારાં કુસુમ સઘળાં તેં જ ઝડપી;
રહ્યું છે આ છેલ્લું! તુજ શરણ છે! મ્હેર કરવી!
નથી દાવો કાંઇ! પણ અરજ આ ઉર ધરવી!

પ્રભુનો તું છે તો પ્રભુવત દયાળુ કંઇ થજે,
ઉન્હા શ્વાસો ત્હારા મુજ કુસુમથી દૂર કરજે;
મ્હને આ ઝાળોમાં શરણ નહિ, ટેકો નહિ કશો,
ઠરે આંખો કાંઈ બસ નિરખતાં આ કુસુમડું.

કરી લે ચાહે તે મુજ સહુ જ ખોળે તુજ પડ્યું,
ન સત્તા મ્હારી કૈં બહુ બહુ કરૂં તો રડી રહું;
અરે! રોનારાને રુદન હજુ દેઇ કરીશ શું?
જવા દેને બાપુ! જખમી ઉરને દે જખમ શું?

હશે કાંટા પુષ્પે પણ મધુર એ કંટક મને,
અરે! કાંટા માટે કદિ પણ હવે હું ન વિલપું;
નહીં ખેરૂં કાંટા, નહિ જ કદિ ઇચ્છા પણ ધરૂં,
હજો કાંટા સાથે કુસુમ કુમળું એ મુજ સદા.

મ્હને એ કાંટાથી બહુ સમયથી મ્હોબત થઇ,
મ્હને એ કાંટાથી રુદન કરતાં લજ્જત મળી;
અરે! ચોડ્યા હૈયે, જિગર ચીરતાં એ નવ ડર્યો,
હવે તો કાંટાથી મુજ હૃદયનું બન્ધન ઠર્યું.

ઉગારી લે તેને, મુજ જિગરને દે ઉગરવા,
નથી સીધું ત્હોયે જીવિત વધુ ખારૂં કરીશ ના;

અરે! નક્કી આવ્યો મુજ કુસુમને શું લઈ જવા?
અરે! મ્હારાં નેત્રે રુધિર ખરડી અન્ધ કરવા?

ન તેની તૈયારી તુજ સહુ હજુ કૃત્ય કરવા,
ઉખેડી તે દેવા મુજ ઉર ન તૈયાર અથવા;
જરા તો ઠેરી જા! અમુક સમયે છે તુજ સહુ,
અમારાં હૈયામાં અરર! હજુ કાંઈ રહી ગયું.

અમે શીખી લેશું પ્રણય કરવાની નવીનતા,
પછી તો આનન્દે ઉખડી ઉખડીને તુજ થશું,
પડું છું હું આડે, મુજ ઉપર જ્વાલા તુજ પડો,
ફુલો ચૂંટી લેવાં! અરર! તુજને એ નવ ઘટે.

પ્રભુ! ત્હારૂં સર્વે, મુજ નહિ કશું આ જગતમાં,
મ્હને મ્હારે કિન્તુ કુસુમ મધુરૂં આ મુજ ગણ્યું;
દયાળુ તું તો છે પણ ન નિરખું હું તુજ દયા,
અરે! તેથી યાચું મૃદુ કુસુમડા ઉપર કૃપા.

૧૬-૧-૯૭.

एक चिन्ता

શયનો ફુલનાં કરમાઈ ગયાં!
અનિલો સુરભે સહુ લેઈ ગયા!
અહ! કંટકની જ બિછાત રહી!
બસ કંટકની સહુ વાત રહી!

અમી નિર્ઝરતું ઝરણું અટક્યું!
વિષનો પરિવાહ વહ્યો જ પ્રભુ!
સઘળા પલટાય સહાઇ ગયા!
ભવ એક મહીં ભવ લાખ થયા!

મુજ નેત્ર તણું સહુ હીર બળ્યું!
મુજ વ્યર્થ ગયું સઘળું ગણવું!

પણ એ નયનો, મૃદુ એ નયનો,
હજુ શું રડતાં જ હશે નયનો?

૧૬-૧-૯૭.

अस्वस्थ गृहिणी

શાન્ત છે, બન્ધ છે આંખો, કાંઇ દર્દ કસી દિસે;
ત્હોય છે તપ્ત ને ઢીલાં કોમલાંગો હજુ જ્વરે.

ખુલ્લા રહ્યા છે મૃદુ ઓષ્ઠ ન્હાના,
નિદ્રા મહીં છે સુકુમાર બાલા;
ન અંગ એકે જરી એ હલાવે,
ઉઠે ન ઉઠે ફરી કોણ જાણે?

ધ્રુગેલા એ બિછાનાની પાસે કોઈ યુવાન છે;
'રખે તે જાગતી,' તેવી ભીતિ તે મુખ ઉપરે.

યુવાન શ્વાસે ડરતો લીએ છે,
ચિન્તા ઊંડી એ ઉરના ઊરે છે;
છે નેત્ર એ મ્હોં ઉપરે ઢળેલાં,
ક્ષણે ભીંજાતાં, ક્ષણમાં સુકાતાં.

"મધુર ફુલડાં! આવી આવી પીળાશ ધરીશ ના!
"તુજ ભ્રમરને એ હૈયેથી ન દૂર કરીશ, હા!
"તુજ નયન આ મીંચાયેલાં જરીક ઉઘાડજે!"
પ્રણયી ડરતો કાંઈ આવું મુખે નિરખી અરે!

નથી એ સાંભળ્યા શબ્દો, ત્હોયે આંખ ઉઘાડતી;
ટાંગેલું ચિત્ર કો સામે, ત્યાં તે દૃષ્ટિ લગાડતી.

તહીં ચિત્રે કો બે રમત કરતાં બાલક દિસે,
ગુલાબો શાં બન્ને મધુર વદનો એ સ્મિત કરે;
રમાડે તેઓને કમલવદની કોઇ લલના,
મૃદુ કુંળી તાજી મુખ પર હસે યૌવનદશા.

જરા પાસે ઝુંડો તરુવર તણાં દૂર દિસતાં,
લતા ને ગુલ્મોની વિટપ પર પુષ્પો ઝુકી રહ્યાં;
ફુલો સન્ધ્યાભાનુ સુરખી ભરતો સૌ સ્થલ પરે,
ડૂબન્તો ભાસે ત્યાં જલધિવીચિથી સિક્ત બનતો.

દેખતાં રંગ એ રાતા આકાશે ચિત્રમાં રૂડા
બને નેત્રો કંઈ ભીનાં, ઘેનમાં લવતી જરા:—

"અહહહહા! હશે ચિત્રના સમું
"ગૃહની બ્હાર આ વિશ્વ કૈં રૂડું!
"નવ દીઠું કદી એમ ભાસતું!
"નિરખવું ન તે કોઈ દી હવે!

"મધુર પુષ્પ ઓ! વેલડી સખિ!
"પ્રણયથી તને હું ઉછેરતી!
"નવ કદી હવે સિંચવી તને!
"મધુર પુષ્પ ના ચૂંટવાં હવે!

"મધુર પુષ્પ ઓ! વેલડી સખિ!
"મુજ બિછાતની પાસ કૈં પડયાં!
"અરર! પ્રેમની ગ્રન્થિએ જડયાં!
"મુજ જ્વરે અરે! ક્ષીણ સૌ બન્યાં!

"પ્રણયી પુષ્પ ઓ! ખીલતાં રહો!
"મુજ પિયુ તણા હારમાં વસો!
"નવીન રંગ તું વિશ્વ ધારજે!
"ન તુજ લ્હાણ હું પામતી ભલે!"

"પ્રિય પ્રિય સખિ! આ શું? આ શું? ન આમ ઘટે થવું!
"કરુણ હરિએ ત્હારે માટે હજુ સુખ છે ભર્યું!
"તુજ કર વતી ચુંટાયેલાં ફૂલો કરમાય ના,
"મધુર ફુલડાં તે આ કંઠે હજુ બહુ ધારવાં!"

નયન પર છવાતાં અશ્રુનું એક બિન્દુ,
અટકી ચૂપ થયો એ કંઠ રૂંધાઈ જાતાં;

દરદ કંઈ કમી એ થાય છે સુન્દરીનું,
મૃદુ નયન ફરીથી શાન્ત મીંચાઇ જાતાં.

નિદ્રા શી ગાઢ શાન્તિમાં ફરી એ ગૃહ ડૂબતું,
પડે ત્યાં પાંચ વાગ્યાની ટકોરી ઘડિયાળમાં.

ફરી નયન ઉઘાડી સુન્દરી ચિત્ર જોતી,
અરર ! નયનમાંથી અશ્રુની ધાર વ્હેતી;
ટપટપ ટપકન્તાં બિન્દુડાં લૂછી નાખી,
કરુણ સ્વર વળી એ ધ્રૂજતો નિકળે છે :

"અરર ! બાલુડાં! બાપલાં! અહો !
"જનની આ હવે સ્વર્ગમાં જતી !
"સમજશો નહીં શું થઈ ગયું !
"રમકડું કયું હાથથી ગયું !

"વિસરી શે જશો છાતી બાપડી
"ઉપર જે તમે કૂદતાં સદા ?
"વિસરી ના શકે બાલ માતને !
"રમત તો હવે રોઈને કરો !

"તમ પિતા સદા વ્હાલ રાખશે !
"પણ ન માતની ખોટ ભાંગશે !
"નહિ નહીં મળે મા ગઈ ફરી !
"જગતમાં નકી મા બને નહીં !

"દિવસ બે સહુ લાડ પૂરશે !
"દિવસ બે દયા સર્વ રાખશે !
"પણ ન છાતીએ કોઇની તમે !
"રઝળતાં હવે એકલાં રહો !

"બહુ કરી શકી વ્હાલ હું નથી !
"કદિ રડાવતી હું ઘણું હતી !
"તમ દિલો ક્ષમા આપશે મને !
"પણ ન માતને ચેન કૈં પડે !

"અરર ! બાપલાં બાલુડાં ! અરે !
"તમ પરે હવે હાલ ના રહી !
"રડતી દૂર જે બે ઘડી થતાં !
"અરર ! તે હવે દૂર સર્વદા !

"ત્યજી હું નકી સ્વર્ગ, બાપલાં !
"ઘડીક તેથી જો હર્ષમાં રહો !
"સહુ હવે સદા બોલશે રડી,
"જનની છે જરા ગામ કો ગઈ !'

"અરર ! એ તમે કેમ માનશો ?
"રડી રડી મુખો ના સુકાવજો !
"નવ જવું ગમે ગામ એ મને !
"પણ ન ઠેલી એ સાદ કો શકે !

"અરર ! ના શકું શાન્તિમાં મરી !
"હૃદય ઝીલતું ભાર આ નથી !
"પ્રભુ તણી કૃપા પામજો સદા !
"સહુ અનાથનો એ જ નાથ છે !

"જરીક ર્‌હો હવે જોઈ તો લઉં !
"ક્યમ ભલા નથી આવતાં અહીં ?
"કદિ ન ખેલમાં ખોટી હું કરૂં
"તમ કને નહીં કોઈ દી રડું !

"પણ મને તમે દેખતાં જ કાં
"સહુ મુખો જરા બાભરાં કરો ?
"દિવસ બે હવે હર્ષથી રમો !
"પછી સહાયમાં માતની દુવા !"

થંડીએ કમ્પતાં ગાત્રો શબ્દો બન્ધ થયા, અને
પિયુ એ લૂછતો અશ્રુ દૃઢ છાતી કરી કહે:—

"અરે ! વ્હાલી ! વ્હાલી ! રુદન તુજ ભેદે હૃદય આ,
"ન કૈં રોવા જેવું, પણ ન મુજ હૈયું સ્થિર રહે;

"પ્રભુની સામે જો, તુજ જિગરને શાન્ત કરજે,
"ત્યજે શાને આશા? પ્રભુ તણી અહીં જે પ્રતિકૃતિ."
દુબળો હસ્ત એ ઊંચો થઈને પિયુને ગ્રહે,
છાતીથી ચાંપતી છાતી સુન્દરી ડુસકાં ભરે.

ફરી નયન ઉઘાડી સુન્દરી ચિત્ર જોતી,
અરર! નયનમાંથી અશ્રુની ધાર વ્હેતી;
ટપટપ ટપકન્તાં બિન્દુડાં લૂછી નાખી,
કરુણ સ્વર-વળી એ ધ્રૂજતો નિકળે છેઃ—

"વ્હાલા! વ્હાલા! તુજ હૃદયને ચીરનારી થઈ હું!
"તે બાલાના મૃદુ હૃદયને રેંસનારી થઈ છું!
"બચ્ચાં તો તે પ્રભુ અનુગ્રહે ઉછરી કાલ જાશે!
"કિન્તુ ઘા આ મુજ જિગરથી કેમ ભૂલી જવાશે?

"એ તો મ્હારી સરલહૃદયા, મેં જ તેને ઉછેરી!
"મીઠી ત્હારી હૃદયઝરણી નાચતી ત્યાં જ ચાલી!
"વ્હાલા! મ્હારૂં જીવિત લઘુ આ મોહ તેમાં જ પામી
"છૂરી તીખી પ્રણયી દિલડાં ઉપરે કાં ઉગામી?

"જૂદાં કીધાં! કદિ ન મળશો! ઝિન્દગી રોઈ રહેશો!
"રે રે! કોની હૃદય બળતાં વિશ્વમાં સહાય લેશો?
"ભોળા વ્હાલા! તુજ જિગરનું સોબતી કો રહ્યું ના!
"ને હું તો આ જખમ દઈને જાઉં છું દૂર, વ્હાલા!

"વ્હાલા! છેલ્લે મુજ કઠિનતા માફ પસ્તાઈ માગે,
"માફી દેશે પણ વિસરશે નાથ! તું કેમ ઘા તે?
"કેવી રીતે મુજ બળતરા શાન્તિ પામે, અરેરે!
"કેવી રીતે તુજ હૃદયનો દાહ હોલાય, રે રે!

"પાપી મ્હારૂં હૃદય ગણતું નાથ! પાપી તને તો!
"રે રે! જોયું તુજ જિગરના પ્રેમમાં પાપ મેં તો!
"તું તો તારે ગગનપડદે સર્વદા ખેલનારો!
"વ્હાલા! હું તો જગત પરના સ્વાર્થનો છેક કીડો!

"ત્હારે ટાળ્યો તુજ રસ સદા સ્નેહથી હું પરે રે!
"ધિક્કાર્યો મેં, નવ કદિ ગણ્યું થાય છે શું તને તે!
"'આપું છું' એ કદિય સમજી અર્પનારૂં શકે ના,
"ને ઓઢાર્યું મુજ હૃદયને સાચવ્યું તેં જ વ્હાલા!

"પ્રેમી બાલા! કરવત બની પ્રેમ હું કાપનારી!
"ચાખ્યું શિક્ષા કુદરત કને ક્રૂરની ક્રૂરતાની!
"રે રે! વ્હાલા! તમ હૃદય તો મૃત્યુમાં મ્હાલનારાં!
"ને એ મૃત્યુ મરતી સખીના હસ્તથી પામનારાં!"

થંડીએ કમ્પતાં ગાત્રો, શબ્દો બન્ધ થયા, અને
પિયુ એ લૂછતો અશ્રુ પમ્પાળી પ્રિયને કહેઃ—

"વ્હાલી! પ્રાણ! અરે! અરે! હૃદય આ ત્હારૂં જ ત્હારૂં સદા,
"તું દેવી, તુજ પ્રેમના ઝરણમાં છે જીવતો જીવ આ!
"તે એ છે તુજ આ મહાન દિલના સિન્ધુ તણી માછલી!
"વાતો કિન્તુ વીતેલ સ્વપ્ન તણી ના હોવાં ઘટે ખોલવી!

"શું હું માફ કરૂં? અરે! પ્રિય સખિ! શું માફ હું ના કરૂં?
"આપે ઈશ મને અહો! હૃદય આ ત્હારૂં સદા પૂજવું!
"ઓહોહો! મતભેદની તુટી પડી આજે દિવાલો દિસે!
"તો, વ્હાલી! સુખથી ગયા સમયની વાતો કરીશું હવે!"

નયન પર છવાતાં અશ્રુનું એક બિન્દુ
અટકી ચૂપ થયો એ કંઠ રૂંધાઈ જાતાં;
દરદ કંઈ કસી એ થાય છે સુન્દરીનું,
મૃદુ નયન ફરીથી શાન્ત મીંચાઈ જાતાં.

નિદ્રા શી ગાઢ શાન્તિમાં ફરીથી ગૃહ એ પડે;
કાચના દ્વારમાંથી ત્યાં સન્ધ્યાનાં કિરણો ઢળે.

૨૧–૧–૯૭.

●

स्वप्नने साद

સ્વપનું ! સ્વપનું ! તું મીઠું !
બહુ દિનથી ના દીઠું ! – સ્વપનું ! કેવું તું મીઠું ?

તું વિણ આશા ને સ્મૃતિ ઉજડ મહેલ સમાન !
તે ત્યાં તું, ને તે વિના આ સંસાર સ્મશાન !
સ્વપનું સંસારે મીઠું !

તું તરુણોની સુન્દરી — તું બચ્ચાંના ખેલ !
જેવો જેનો તોર ત્યાં તેવું તું જ મળેલ !
સ્વપનું સૌને તું મીઠું !

તું સ્વપનું નહિ રાતનું ! તું સ્વપનું નહિ સ્વપ્ન !
તું સ્વપનું મુજ ઝિન્દગી ! આંખલડીનું રત્ન !
સ્વપનું મ્હારૂં તું મીઠું !

આજ નિશાએ આવજે ! હું સ્વપનું ! તું સ્વપ્ન !
તે મ્હોં તું બતલાવજે ! તું સાચું ! હું સ્વપ્ન !
સ્વપનું વ્હાલીનું મીઠું !

મ્હારૂં ધાર્યું ના બને ! ત્હારૂં ધાર્યું થાય !
તું મ્હારા ઉરનું સુધા ! હાજર કાં ન સદાય ?
સ્વપનું મીઠું તું મીઠું !

આ દરિયો ખારો ભર્યો ! હું છું તેનો ક્ષાર !
તું અમૃતઝરણું ભળ્યે ક્ષારે પુલનો હાર !
સ્વપનું દૈવી તું મીઠું !

જે ખોયું મેં દૂર છે ! એનું એ તુજ પાસ !
તેં ત્હારૂં મ્હારૂં કર્યું ! લૂંટ હવે કે રાખ !
સ્વપનું વ્હાલું તું મીઠું !

તું આ રક્ત તણું ટીપું ! આ ઉર ત્હારૂં તખ્ત !
હું ના પૂજું કોઇને ! હું તો ત્હારો ભક્ત !
સ્વપનું સાચું તું મીઠું !

એ તો દૂરની દૂરે ભમે,
મ્હારી પાંખ પ્હોળી ના ભમે,
કાને મૃત્યુના પડઘા પડે,
આશા મૃત્યુમાં ય છુપી રહી.

આશામાં જિગર ઝુકી રહ્યું,
કદિ આંખને ચાળે ચળ્યું;
કદિ ઝૂલ્ફની ગૂંચે પડયું,
ક્યાં યે આંખ ના ટાઢી થઇ !

આશા બોલતી, "મૃત્યુ નથી",
મૃત્યુ કહે, "આશા જૂઠી";
શું જૂઠી ? ન શું જૂઠી અહીં ?
આ અંધારમાં દીવો કહીં ?

છે ખાક આલમ મોતની,
તે ભૂકી મહીં આશા ભરી;
લાગી હ્વાય ભસ્મ મહીં ફરી,
ધૂણી આગ વિણુ ધીખી રહી !

આશાને નિરાશા ના રુચે,
આશા તૃપ્તિથી ડરતી દિસે,
પણુ તૃપ્તિનું તો નામ છે,
આશા વિશ્વની રાણી ખરી !

ધામી વર્ષ આખું જાય છે,
કદિ ગર્જના સુણાય છે;
રૂડા રંગ દૂર ભળાય છે,
લૂખી એ જ આશા – વાદળી !

ગઈ રાત્રિ તો રવિ ઊગશે,
એ માનતો મ્હારા મને;
પણુ આ અમારા કિસ્મતે,
રાત્રિ પછી રાત્રિ મળી !

આશાને ભરૂંસે જે ભમે,
તેને રંગ આ ખાકી મળે;
તેને ભેખની ઝોળી ભળે,
તે યે કોઈ દી પૂરી નહીં!

ઝોળી હાથમાં આવી હવે,
અધુરી મળી – અધુરી રહે;
તેને વિશ્વમાં કો ના ભરે,
માગી ભીખ તે ખાલી ગઇ!

ચાલે છે જમાતો કાફલા,
ઉડે છે બાદશાહી વાવટા;
અંતે એક જામો ધારતા,
પછી રંગ એ ઉપટે નહીં!

તરુણો લટે લપટાઇને,
કવિ ગીત મીઠાં ગાઇને,
કોઈ ડહાપણે ભોળાઇને,
ઝૂક્યાં એ જ ઝોળીની મહીં.

ઝોળીમાં પડયાં તે ના ઉઠે!
તેની આંખ ભીની ના સુકે!
મ્હારૂં જે બન્યું તે તેનું બને,
ઓહો! દર્દ કોણ કળે અહીં?

ઝોળીમાં નિરાશા ભાસતી,
કિન્તુ ત્યાં ય ચણગી આશની;
છેલ્લી હેડકીય આશા ભરી,
આશા સર્વની ન તે કોઇની!

કોઈ લાખ જન્મો ઇચ્છતા,
એ તો એમ આવ્યા સેવતા;
કોઈ એમ આવ્યા પાશમાં,
પડી પાશમાં છૂટે નહીં!

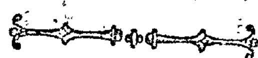
પણુ ચેતનહીન કરે કર શું ?
રહ્યું ચેતન એ સુખ સાથ ! સખે !
શબ ના ઉઠશે ! કહીં એ ન સુધા !
ગત ચેતનની ગઇ દૂર દવા !

ઉરના દિલના દિલદાર સખે !
સુણી આ તુજ એ નયનો પિગળે !
પણુ એ જ રહ્યું ! હરિએ નિરમ્યું !
સહજે જ્યમ દર્દ સહાય ! સખે !

૩૧ – ૧ – ૯૭.

प्रेम अने धिक्कार

તને ચાહી દાઝી રુધિર સઘળું તો ગત થયું,
હવે પાણી પાણી થઈ જઇ વહે હાડ સઘળાં,
નહીં તેનું કાંઈ તુજ જિગરને સ્વપ્ન સરખું,
મ્હને તો મીઠી શી નહિ કદિ ય દૃષ્ટિ પણુ મળી.
સહેતાં રહેતાં એ ક્યમ સહી શકું એ કઠિનતા ?
અરે ! આવું આવું જીવિતભર શું કોઇ સહશે ?
પશુ યે કો આવું કદિ સહી શકે આચરણુ ના !
દયા ત્હારે માટે મુજ જિગરમાં આજ ઉપજે !

ખુવારી વ્હોરી મ્હેં, મુજ હૃદય એ આજ સમજે !
ખુવારી વ્હોરી તે કદિ નહિ ફરી વ્હોરીશ હવે !
નથી મોઠી કાંઇ સમજણુ પડી એ જખમની,
નહીં સોડી પામું મુજ જખમની ઔષધિ વળી.
હવે જોયા ત્હારા સરપ રમનારા નયનમાં,
હવે ચેત્યો ઝેરી તુજ જિગરના ખંજર થકી;
હવે લોળો પ્રેમી તુજ વદનથી દૂર વસશે,
અને તેને ક્યાં યે જગત પર મીઠાશ મળશે.

અરે ! ત્હારે માટે પ્રણયી મમ પામ્યાં પ્રણય ના,
કદી ના લૂછાયાં મુજ કરથી એ આર્દ્ર નયનો;
રહ્યાં મ્હારે માટે હૃદય કુમળાં એ સળગતાં
અને ત્હારે માટે મમ હૃદય તો વ્યર્થ જળતું.

હવે તો ના ઇચ્છું તુજ હૃદય માટે સળગવા,
હવે ધિક્કારૂં એ તુજ હૃદયને હું કયમ નહીં ?
કૃતઘ્નીને ચ્હાતાં મુજ હૃદય ના અન્ધ બનશે,
અને એ ભૂલોની મમ હૃદય શિક્ષા ય સહશે.

"હવે ધિક્કારૂં," એ ઘટિત નહિ બોલો પ્રણયીને,
અરે ! એ બોલો તો જરૂર ઇનસાફી પણ દિસે;
તને ચ્હાવામાં એ હૃદયઝરણું છૂટ જ હતું,
હવે ધિક્કારૂં ત્યાં કયમ હૃદયને બન્ધ કરવું ?

પ્રભુ પાસે માગું મુજ હૃદયને ન્યાય મળવા,
કૃતઘ્નીને શિક્ષા દઈ શિખવવા ક્રૂર ન થવા;
નહીં ત્યાં તું ફાવે — કુદરત ન અન્યાય કરશે ?
તહીં મૂંગે મ્હોંએ જગત સઘળું દંડ ભરશે.

હવે હું ઢંઢેરો નગર નગરે ફેરવીશ, કે
"કૃતઘ્ની હૈયાના જખમ નિરખો આ મુજ ઉરે;
"અરે ! સૌન્દર્યોનાં હૃદય નવ સૌન્દર્ય ધરતાં,
"અને સૌન્દર્યોને શરણ પડનારાં દુઃખી થતાં."

અરે ! મ્હારૂં કહેવું જગત સુણનારૂં પણ નહીં,
સદા ઘેલું ઘેલું જગ નિરખી સૌન્દર્ય બનશે;
અરે ! કોણે ઝાલ્યો હૃદયધબકારો હજુ સુધી
વહે છે તે જ્યારે ઝળહળિત સૌન્દર્ય પરથી ?

લવું છું હું યે આ મુજ નયન નીચાં ઢળવીને,
અહા ! ખેંચે કિન્તુ હૃદય મમ નેત્રો ફરી તહીં;
અને ત્યાં જોતાં તો નરમ બનતો કે ગળી જતો,
અરે ! ત્યાં જોતાં તો હૃદય સઘળું અર્પી જ જતો.

હમારૂં સૌ ત્હમારૂં છે! ત્હમારૂં સૌ ત્હમારૂં હો!
મગર ત્હારી ગુનેહગારી ગુનેહગારી હમારી હો!

૭ – ૨ – ૯૭.

ક્યમ પ્રેમ ગયો?

ક્યમ પ્રેમ ગયો? ક્યમ પ્રેમ ગયો?
ક્યમ પ્રેમ ગયો પ્રિયનો સઘળો?

વદને ન કશો ય વિકાર થયો!
હસતાં ત્યમ તે હસતાં નયનો!
મળતાં ન કશો ય વિરાગ જડયો!
હૃદયે ધબકાર ન મન્દ પડયો!

સુજને મળવા પગલું ઉપડયું,
નવ ત્યાં ય નવીન કશું ય દીઠું!
મમ છાતી મહીં દિલ એ ધડકયું!
સહુ જેમ હતું બસ તેમ હતું!

ઉરમાં મુજ સંશય કૈં કરવા
અહ! કાલ કશો ય મને ન મળ્યો!
ગઈ કાલ હતો! નથી આજ હવે!
પ્રિયનો બસ એમ જ પ્રેમ બન્યો!

અહ! દારુણ આ અવધિ વચમાં
પડતા અણુયે ન વિરામ લીધો!
સુખ મંગળનું ઝરણું વરસી
ગઈ આ દિલ કેમ જ કાંઈ ચીરી!
ક્યમ પ્રેમ ગયો? સમજ્યો ન "ગયો!"
ત્યમ પ્રેમ ગયો! ત્યમ પ્રેમ ગયો!

एक प्रश्न

કહ્યું છે મેં વ્હાલી ! બહુ વખત આ એક જ ત્હને,
" ત્હને ચાહે તેથી અધિક મુજ ત્યાં આ દિલ હશે ; "
કહેશે તું " રે રે ! પ્રણય પલટે તે પ્રણય ના, "
અરે ! કિન્તુ શાને પ્રણય પલટે તે પ્રણય ના ?

ન શું તેં જોયેલી શશી પછી રવિની ઝળક તે ?
ન શું ગ્રીષ્માન્તે એ અનિલલહરી શીતલ બને ?
ન શું તું જાણે કે કુદરત બધી યે પલટતી ?
પછી આ હૈયાને કદિ પલટવા કાં હક નહીં ?

મળાયું ત્યાં સુધી તુજ જિગર સાથે મળી રહ્યો,
સદા ન્હાવાનું તો વચન નવ કોઇ દઇ શકયો ;
હવે ત્હારા ઝોંટા મુજ હૃદય ના ના સહી શકે,
હવે અન્તે એથી અરર ! મુજ ધિક્કાર મળશે.

" ન ચાહે તે તુંને " કહીશ નહિ એવું કદિ મ્હને,
અરે ! ભોળી, વ્હાલી ! પ્રણય નકી જાણે પ્રણયને ;
ભલા – કેવી પ્રીતિ તુજ હૃદયની છે મુજ પરે ?
દયા ત્હારી શું છે મુજ જિગરના આ દુઃખ પરે ?

લઉં છું હું નિદ્રા સ્મરણ કરતાં એ વદનનું
અને સ્વપ્ને જોઉં સ્મિતભર સદા એ જ મુખડું ;
પ્રભાતે ચુમ્બીને " પ્રિયતમ ઉઠો ! " એમ વદતાં ;
થયેલું કૈં કો દી તુજ હૃદયને છે દુઃખ ભલા ?

૯ – ૨ – ૯૭.

पाणीनुं प्यालुं

વ્હાલી ! પાણીનું પ્યાલું !
ભરી તું દેજે છેલ્લું, વ્હાલી ! પાણીનું પ્યાલું !

કોણ નશો કરશે હવે ? શું મસ્તીથી થાય ?
તું મસ્તી મુજ દૂર તો શું છે મસ્ત ઉપાય ?
પાજે પાણીનું પ્યાલું !

પાણી પા મુજને, પ્રિયે ! પછી સુખે જા દૂર !
પાણીના જ નશા મહીં રહું સદા ચકચૂર !
એક જ પાણીનું પ્યાલું !

પાણી જે તું પાય તે નશાદાર દિન લાખ !
એ જ ધૂનમાં ગાઈશું ગીત લાખ દશ લાખ !
દે દે પાણીનું પ્યાલું !

તોડી દે સુખથી સીસો ને મદિરાનું જામ !
તોડું છું ઉર આજ હું ! ત્હેને હજો આરામ !
ત્હોયે પાણીનું પ્યાલું !

મળ્યાં હોત ના આપણે, થઈ હોત ના પ્રીત,
પડ્યાં હોત જૂદાં ન તો દિલે હોત ના ચીર !
પણ આ પાણીનું પ્યાલું !

કોણે પાયું હત પ્યાલું ? આવું પાણીનું પ્યાલું ?
મીઠું આજે આ પ્યાલું ?

૧૦-૨-૯૭.

હવે આરામ આ આવ્યો !

કહીં છે એ જિગર મ્હારૂં ? કહીં છે આંસુની ધારા ?
કહીં આનન્દ છે મ્હારો ? સહુ મિજમાન એ પ્યારાં !
સહુ મેમાન એ કીનાં ! હવે ઘર આખરે સૂનું !
ઉપાડું ભાર હું મ્હારો ! મદદ કોની કહીં માગું ?

દયાના શબ્દનો કાને પડે ભણકાર ના કો દી !
સદાની પાયમાલીના ભર્યા ભણકાર છે આંહી !

અહાહા ઇશ્ક ! તુંમાં – હા ! બહુ આનન્દ રેલ્યો'તો !
હતો હું ચાહતો ત્યારે ભરી દિલ ખૂબ મ્હાલ્યો'તો !
અરેરે ઇશ્ક ! તુંમાં – રે ! ભર્યાં પ્યાલાં ગમીનાં એ !
હવે તે જાતથી મ્હારી કરૂં સાબીત છું આજે !
મગર છાલાં પડેલું આ જિગર જ્યાં ખૂન ચાલે છે,
"હવે આરામ આ આવ્યો !" કહે ધબકારમાં આજે !

૧૦ – ૨ – ૯૭.

जन्मदिवस

ત્રેવીસ વર્ષ મહીં સ્વપ્ન અનેક વીત્યાં,
વીતી અનેક દુઃખનીય પરમ્પરા ત્યાં;
શું તેટલો જ ઇતિહાસ હશે અમારો ?
શું લ્હાણુ કાળની મળી બસ એટલી જ ?

યોગો બધા મુજ બહુ પણ જીર્ણ ભાસે
ને આ હવે હૃદય વૃદ્ધ થતું દિસે છે;
બે ચાર જન્મદિવસો વહી કાલ જાશે,
ને મૃત્યુની જલદ પાંખ સમીપ થાશે.

મ્હેં પ્રેમમાં તડફતાં મમ શાન્તિ ખોઈ,
આનન્દની મધુર પાંખ ન ક્યાં ય જોઇ;
હૈયું કહે, 'જીવિત એમ જશે જ રોઇ,'
શું લ્હાણુ કાળ ધરશે બસ એટલી જ ?

ક્યાં યે ન શું અનુભવો મુજ સંકળાશે ?
શું મૃત્યુ પાછળ નહીં ગતિ કાંઇ થાશે ?
મૃત્યુ જ કાજ ઉર શું દુઃખ આ સહે છે ?
તો ઝિન્દગી ન જીવવા સરખી દિસે છે !

આજે જ ઝેર મધુરૂં કરી કાં ન પીવું ?
સાચું જ હો મરણ તો ક્યમ આમ રોવું ?

શું છે પછી અનુભવો કડવા સહીને?
આ ઝિન્દગી ન જીવવા સરખી – અરેરે!

આ ઝિન્દગી દુઃખભરી મુજને મળી કાં? –
માગી હતી નવ અને નવ રાખવી છે!
શ્રદ્ધા રહી રસ મહીં ય કશી મ્હને ના!
અન્ધાર મૃત્યુ મધુરૂં મધુરૂં દિસે છે!

અન્ધાર મૃત્યુ મધુ તો કડવો ઉજાસ,
ને સ્વપ્ન ના જીવિત તો નકી સ્વપ્ન મૃત્યુ;
જે રાત્રિનો દિવસ કે દિનની નિશા છે?
શું હું હઇશ બસ એક જ સ્વલ્પ સ્વપ્નું?

કે હું અનન્ત યુગનો તરનાર યોગી
જાનાર જે હજુ અનન્ત યુગો તરીને,
તે આમ આજ દુઃખ ને દિનને ગણુન્તો,
આંહીં પડયો – અરર! ચેતનહીન છેક?

હું સ્વપ્નનો અનુભવી નવ જાણતો કૈં,
શંકા પરન્તુ મુજને મુજ સ્વપ્નમાં કૈં,
જીવી શકું ન સુખથી, મરી યે શકું ના,
જાણી શકું ન જગ છે અથવા નહીં આ.

યોગ્ય જે નિરખવું નિરખે છે,
યોગ્ય ના નિરખવું નિરખે શે?
ઝિન્દગી સમજ તો જીવજે, ને
મૃત્યુનો અનુભવે સુખથી લે!

૧૧ – ૨ ૯૭.

હું ત્હારો છું

અરે મીઠા આત્મા! મુજથી કર જે હોય કરવું,
સદાનો ત્હારો હું, અરર! પણ એ ના વિસરવું;

દુઃખે ઢોળાયેલી લહરી મુજ હૈયા ઉપરની,
સુવાડું છું તેને પ્રણય અણમૂલો તુજ સ્મરી.
રહી થોડી બાકી તુજ પ્રણયની એક કણિકા,
નહીં ઢોળું તેને! જીવિત મુજ લેણું ક્યમ ભલા?!
વિનોદે તેને તો હૃદય મુજ આશ્વાસિત કરી
હજુ મીઠાં ગીતો મરણ સુધી હું ગાઇશ, સખિ!

દુઃખોની જ્વાલાથી સુરસ સુખપંખી ફફડશે,
વિચારો સૌ મ્હારા ઝળહળ થતી પાંખ ધરશે;
નભે નાચન્તી તે લહરિ સ્વરનીમાં ભળીશ હું —
તહીં સુધી એવાં મધુર ગીત ગાઇ શકીશ હું.

અહોહો! એવું કૈં તુજ જિગરનું આ જિગરમાં,
હજો એવું મ્હારૂં કંઈક પણ ત્હારા હૃદયમાં;
અરે! બન્ને વચ્ચે પ્રણય વસતો એક દિવસે,
નિશાની તેની એ તુજ હૃદયને શું નવ રુચે?

મ્હને ખેંચે છે તે તુજ જિગરને શું નવ અડે?
ન શું મ્હારે માટે તુજ જિગરમાં સ્થાન જ મળે?
અરે! હું તો ત્હોયે જરૂર વસનારો તુજ ઉરે!
અરે! ત્હોયે તુંને હજુ લઇ જનારો નભ પરે!

૧૪ – ૨ – ૯૭.

नूतन सखा प्रति

મુજ જિગર આ ક્યાંથી ક્યાંથી ત્હને નજરે પડયું?
મુજ જિગર આ—રે રે! શાને, સખે દિલથી જડયું?
રુદનમય ને ઢોળાયેલું વળી રસહીન છે!
તુજ તરસ આ મ્હારાં આંસુ—સખે! ક્યમ છીપશે?

અહહ! રણમાં છાયા શોધી ફરી રણમાં પડયો!
અરરર! દિશા જૂઠીમાં ત્હેં પ્રવાસ શરૂ કર્યો!

એક સવાલ

નયનો મૃદુ વત્સલતનાં રડશે,
ધરણી પર સૌ જ સખા ઢળશે,
સુનકાર મહીં પડનાર પડી મુજ
મૃત્યુ પછી મુજને સ્મરશે.

પણ માલિક આ દિલના વમલો!
નભતારકયુગ્મ સમાં તરતાં મૃગ
જાદુભર્યાં રસસાગર શાં દૃગ
શું નવ આર્દ્ર થશે કમલો?

૧૯-૨-૯૭

ભવિષ્યના કવિને

ઉઠ ઉઠ! રસઘેલા! ગીત ગા કાંઇ તાજાં,
જગત મુખ વિકાસી જોઇ તુંને રહ્યું છે;
જલધિ ફરી વલોવી રત્ન કૈં કાઢ તાજાં,
કુદી કુદી ઉછળે તે ઊર્મિઓ અર્પવાને.

કમલવન તણાં તો ગીત પૂરાં થયાં છે,
નિજ ગીત ગવરાવી તૃપ્ત છે શીત રશ્મિ;
મધુપ ફુલની પ્રીતિ જાણતાં સૌ થયાં છે,
નવીન રસ તણાં તું ગીત ગા ગીત ગા કૈં.

અગર કુદી કુદીને બેસ જા ચન્દ્રપીઠે,
મધુર રસ તહીંનો પૃથ્વી આ જાણતી ના;
નવીન મધુ-સુધાની ધાર ત્યાંથી કરી દે!
નવીન જીવન વિશ્વે પૂરતાં ગીત ગા ગા.

નકી નિજ કવિ શોધે વિશ્વના સૌ પદાર્થો,
નિજ રસ કથવાને રાહ જોતાં સહુ છે;

અગણિત યુગ વીત્યા – ગાઈ ચાલ્યાં હજારો,
પણ વદન હજુ કૈં છેક અતૃપ્ત ભાસે.

છલકી વહી જતો કો મસ્ત થા પી મદિરા,
મચવ જિગર માંહી ઇશ્કની ધૂન ઊંડી;
ઉઠ ઉઠ! શિખરો સૌ સ્વર્ગનાં તોડ જૂનાં,
જનહૃદય મહીં તું ઊર્મિઓ અર્પ તાજી.

ન કદિ મધુરતાનો હોય જો ધોધ તુંમાં,
સખત સખત ભોળાં વજ્ર શાં ગીત ગા તો;
પછી રસ યુગ સુધી પૂરશે પૂરનારા,
તુજ જીવન પરે કો જીવશે લાખ જીવો.

૨૮ – ૨ – ૯૭.

ઇશ્કનો બન્દો

જો ઇશ્ક ના તો શું ખુદા? આલમ કરી લ્હોયે ભલે!
જો ઇશ્ક ના તો શું જહાં? એને ખુદા એ શું કરે?

આ કારખાનું ઇશ્કનું જોજો તપાસી ખૂબ ખૂબ!
આ ખેલ ને આ ખેલનારો એક નૂરે ઇશ્ક છે!

એથી ડરૂં તો ક્યાં ઠરૂં? કોને ખુદા મ્હારો કરૂં?
જ્યાં લાઇલાજી સર્વની ત્યાં કોણ કોને હાથ દે?

રે! ઇશ્કનું છોડી કદમ માગું ખુદા, માગું સનમ!
શું છે ખુદા? શું છે સનમ? એને બિમારી એ જ છે!

ક્યાં યે હશે જો કો ખુદા તો ઇશ્કનો બન્દો હશે!
જો ઇશ્કથી જુદો થશે તો ઇશ્કથી હારી જશે!

જો હો ખુદા તો હો ભલે! તેની હમોને શી તમા?
છે ઇશ્કથી તો ના વડો જે ઇશ્ક મ્હારૂં તાજ છે!

છે ખાક ચોળી છાપ મારી ઇશ્કની જેને દિલે
દાખલ થતાં તેને બેહિસ્તે રોકનારૂં કોણ છે?

एक सवाल

નયનો મૃદુ વત્સલનાં રડશે,
ધરણી પર સૌ જ સખા ઢળશે,
સુનકાર મહીં પડનાર પડી મુજ
મૃત્યુ પછી મુજને સ્મરશે.

પણ માલિક આ દિલના વમલો!
નભતારકયુગ્મ સમાં તરતાં મૃગ
જાદુભર્યાં રસસાગર શાં દૃગ
શું નવ આર્દ્ર થશે કમલો?

૧૯–૨–૯૭

भविष्यना कविने

ઉઠ ઉઠ! રસઘેલા! ગીત ગા કાંઈ તાજાં,
જગત મુખ વિકાસી જોઈ તુંને રહ્યું છે;
જલધિ ફરી વલોવી રત્ન કૈં કાઢ તાજાં,
કુદી કુદી ઉછળે તે ઊર્મિઓ અર્પવાને.

કમલવન તણાં તો ગીત પૂરાં થયાં છે,
નિજ ગીત ગવરાવી તૃપ્ત છે શીત રશ્મિ;
મધુપ ફુલની પ્રીતિ જાણતાં સૌ થયાં છે,
નવીન રસ તણાં તું ગીત ગા ગીત ગા કૈં.

અગર કુદી કુદીને બેસ જા ચન્દ્રપીઠે,
મધુર રસ તહીંનો પૃથ્વી આ જાણતી ના;
નવીન મધુ–સુધાની ધાર ત્યાંથી કરી દે!
નવીન જીવન વિશ્વે પૂરતાં ગીત ગા ગા.

નકી નિજ કવિ શોધે વિશ્વના સૌ પદાર્થો,
નિજ રસ કથવાને રાહ જોતાં સહુ છે;

અગણિત યુગ વીત્યા – ગાઈ ચાલ્યાં હજારો,
પણ વદન હજુ કૈં છેક અતૃપ્ત ભાસે.

છલકી વહી જતો કો મસ્ત થા પી મદિરા,
મચવ જિગર માંહી ઇશ્કની ધૂન ઊંડી;
ઉઠ ઉઠ! શિખરો સૌ સ્વર્ગનાં તોડ જૂનાં,
જનહૃદય મહીં તું ઊર્મિઓ અર્પ તાજી.

ન કદિ મધુરતાનો હોય જો ધોધ તુંમાં,
સખત સખત ભોળાં વજ્ર શાં ગીત ગા તો;
પછી રસ યુગ સુધી પૂરશે પૂરનારા,
તુજ જીવન પરે કો જીવશે લાખ જીવો.

૨૮–૨–૯૭.

इश्कनो बन्दो

જો ઈશ્ક ના તો શું ખુદા? આલમ કરી ત્હોયે ભલે!
જો ઇશ્ક ના તો શું જહાં? એને ખુદા એ શું કરે?

આ કારખાનું ઇશ્કનું જોજો તપાસી ખૂબ ખૂબ!
આ ખેલ ને આ ખેલનારો એક નૂરે ઇશ્ક છે!

એથી ડરૂં તો ક્યાં ઠરૂં? કોને ખુદા મ્હારો કરૂં?
જ્યાં લાઇલાજી સર્વની ત્યાં કોણ કોને હાથ દે?

રે! ઇશ્કનું છોડી કદમ માગું ખુદા, માગું સનમ!
શું છે ખુદા? શું છે સનમ? એને બિમારી એ જ છે!

ક્યાં યે હશે જો કો ખુદા તો ઇશ્કનો બન્દો હશે!
જો ઇશ્કથી જુદો થશે તો ઇશ્કથી હારી જશે!

જો હો ખુદા તો હો ભલે! તેની હમોને શી તમા?
છે ઈશ્કથી તો ના વડો જે ઇશ્ક મ્હારૂં તાજ છે!

છે ખાક ચોળી છાપ મારી ઇશ્કની જેને દિલે
દાખલ થતાં તેને બેહિસ્તે રોકનારૂં કોણ છે?

જો કો હમોને મારશે, કોઈ હમોને પૂછશે,
તો ઇશ્કની ફૂંકે હમારી લાખ કિલ્લા તૂટશે !

છું ખૂબ જખમી મસ્ત દારૂ પી બન્યો બિમાર છું !
પણ ઇશ્કથી બીજો હમોને જીતનારો કોણ છે ?

હા ! નાસ્તિકો સૌ આવજો ! ખંજર તમારૂં લાવજો !
આ ખૂન કાઢી તો જુવો ! કાતિલ એ પાણી થશે !

જે ઇશ્કનો બન્દો ઠર્યો તે છે ખુદાઇનો ખુદા !
ઓહો ! ખુદા શું ? લોક શું ? કે કોઈ શું તેને કરે ?

સૌ ઇશ્કના બેહદ દિલના દર્દને ધિક્કારતાં !
આંજી જુવો પણ આંખમાં એ એક દી સુરમો તરે !

જે પાયમાલીમાં હમારાં છે ભરેલાં આંસુડાં,
તે એક ટીપું લાખ દુનિયા વેચતાં ના ના મળે !

કીમત હમારી પૂછશો, તો એક દિલનું બિન્દુડું !
વેચાઇએ આનન્દથી લેજો સુખે જેને ખપે !

છે તો હરરાજી ત્હોય સોંઘો ઇશ્કનો આ માલ છે !
જે જિન્દગી રોનાર હો તે આવજો લેવા ભલે !

ખૂન નિચોવી અહીં છે જાપ જપવો ઇશ્કનો !
ગરદન કપાવી શીર્ષની માળા બનાવો તો ભલે !

એ મન્ત્ર જપતાં જાગશે ભૂતાવળો લાખો અહીં !
એ દેખતાં ડરશો નહીં તો ખેલશું આવો ભલે !

ગુલામ થઇ રહેશું સદા પણ બાદશાહી મ્હાલશું !
માલીકનાં દિલનું કરીને તખ્ત સૂનારા હમે !

હા ! લાખરંગી ઇશ્કનું કો એકરંગી જામ છે !
મસ્તાનના મસ્તાન એવું જામ પીનારા હમે !

આવો ભરી પીજો અને એ જીરવી લેજો નશો !
નહિ તો સદા માટે શરાબો સોંપજો પીનારને !

એ તો હમારી સાદરે પાયું હમોને જન્મતાં,
ને મોતની મીઠી પથારીમાં ભર્યું એ એ જ છે!

એ ઇશ્કની લાલી મહીં લાખો ખુદા ઘેલા બન્યા!
એ લાખમાંના એક પણ જૂદા જ કૈં ઘેલા હમે!

૧ – ૩ –૯૭.

स्नेहशैथिल्य

ત્હને ચાહું કેવું? કયમ કહી શકું તે–પ્રિય! ત્હને?
શશીને ના ક્‌હેતી નિજ પ્રણય કો દી કુમુદિની!
અરે! ખૂંચે ત્હોયે તુજ હૃદયની આ શિથિલતા!
નહીં દોષો ત્હારા – પણ નસીબની વાર્ત સઘળી!

કદી વેળા જાતાં તુજ હૃદય કૈં આર્દ્ર બનશે,
કદી ત્યારે તો આ મુજ હૃદય શૈથિલ્ય ધરશે;
વિરાગી ના લૂછે પ્રણયી રસીલાં સ્નિગ્ધ નયનો,
પછી શું એ અશ્રુ મુજ ઉર પરે કાર કરશે?

અરે! આ પ્રીતિમાં મુજ હૃદય રોકી નવ શકું,
ન પ્રીતિમાં પાછું હૃદય મમ વાળી શકીશ વા;
વહી જાતી પ્રીતિ – અરર! કદિ એ ના અટકતી,
નહીં ભીની થાતી–અરર! રડવાથી શિથિલતા.

રડે મ્હારી પ્રીતિ તુજ હૃદયની આ શિથિલતા,
કદી તું યે રોશે મુજ હૃદયનું એવું જ કંઈ;
દિસે નિર્માયેલો પ્રણય રડવાને શિથિલને,
છતાં તું માટે એ કેમ વધુ જરી કોમલ હજો.

૩– ૩– ૯૭

ए मूर्ति

કંઈક દિવસો સુધી નયન બન્ધ રાખ્યાં, અરે !
ન એ મૃદુ છબી છતાં હૃદય પાસ આવે હવે !
ન યાદ મુખડું રહે, ન વિસરાઇ જાતું વળી !
રહી હૃદયમાં ન તે નયન પાસ આવે છબી.

અહો ! જિગરના ય આ જિગરમાં જ પાળી હતી,
જરા ય પ્રતિમા ન તે જિગરને હવે ધીરતી;
હજાર રમતો કરી વદન છેક ઉડી ગયું,
સ્મૃતિ ન સ્ફુટતા ધરે – નિરખતાં ય જે દાઝવું.

અનેક વદનો અહીં જગતમાં સદા આથડે,
અનેક વદને સ્મિતે અમી તણા ઝરા યે વહે;
સમાન મુખનાં વળી જગતમાં દિસે જોડલાં,
ન કાં વદન એ તણી જરી ય છાય કો ધારતાં ?

અહો ! વદન એ કંઈ વદનમાં કંઈ દેખતાં,
છતાં ય સમતા જરી નયન આ ન જોઈ શક્યાં;
હજાર મુખડે ફરી નયન અન્ધ આજે બને,
હજાર મુખડે ફરી નયન તો નિરાશા ધરે.

થયાં પ્રથમથી જ આસ વદનો કંઇ વેગળાં,
ગયાં પણ ગયાં દઇ વદન અન્ય આ નેત્રમાં;
ગયા વદન તે ગયાં ન સુનકાર હૈયે ભરી,
ગયા મૃદુ મુખો વધુ મૃદુ મુખો જ નેત્રે ધરી.

અરે ! પણ હવે ન અન્ય પ્રતિમા ખડી થાય છે,
ન દાહ સળગે અને જિગર ખાક ના થાય છે;
ન અન્ય વદને ન અન્ય નયને ઠરે નેત્ર આ,
ન બન્ધ પડતો અને ધુંધવતો જ હૈયે ધુંવા.

ધ્વનિ મધુર કો છતાં નભ થકી સુણાતા દિસે,
મ્હને શશી, રવિ, ગ્રહો, ઝરણ, વૃક્ષ, સૌ નોતરે;

અહ ! હૃદય કાજ આ જરૂર વિશ્વ મૂર્તિ બને,
છતાં ક્યમ હજુ ન એ નવીન મૂર્તિ ચાંપું ઉરે ?

પ્રવાસ હૃદયે કર્યો પ્રણય શ્રેષ્ઠનો વાંછતાં,
ચડ્યું ગિરિવરો, તર્યું ઉદધિઓ ઉમંગે સદા;
નવીન વદને નવીન નયને ફર્યું મ્હાલતું,
નવીન જિગરે નવાં મધુર આંસુડાં ઢાળતું.

હવે હૃદય આ ન લે હૃદય કેમ બ્રહ્માંડનું ?
હવે કુદરતે બને હૃદય કેમ શ્રદ્ધાહીણું ?
ન ફાંસ નડતી તહીં ક્યમ ભલા શૂળી પેખતું ?
ગયા સુખ ભણી હજુ ક્યમ ઢગી ફરી ઝાંખતું ?

નવીન સુખ ચુમ્બતાં જિગરમાં ન દાગે થશે,
પ્રભુમય થતાં ન શોચ ડર ભીતિ કૈં યે ઘટે;
ન કેમ કરવી હવે રમત વિશ્વવ્યક્તિ થકી ?
ન કેમ ભળવું હવે ગહન યારની બાથથી ?

અનન્ત સુખડાં અનન્ત સુખડાં જહીં સાંપડે,
ત્યજી વદન એ ગયા સુખની કેમ કાંક્ષા ધરે ?
અનન્ત યુગનું અહીં વચન પ્રેમનું લાધતું,
અનન્ત યુગમાં ભળી નિજથી કેમ ના ખેલ તું ?

અનન્ત યુગ તો જતાં નવ કશી ય વેળા જશે,
ન ખેલ કરવા પછી જગત એય પૂરૂં થશે;
ન સાથ કરશે પછી શશી, રવિ, ગ્રહો સામટા,
ન કાંઇ રસ પામશે હૃદય એકલું ચાલતાં.

ન લાખ યુગમાં ભળી નિજથી ખેલ હુંથી બને,
વિના વદન એ સદા હૃદયબ્રહ્મ લૂખું, અરે !
ન મોક્ષ મધુતા ધરે, પ્રણય શુષ્ક ખારો અહીં,
વિના વદન એ નિજત્વ નિજનું ય પૂરૂં નહીં.

વિના વદન એ પછી હૃદય આ ન જીવી શકે,
અહો ! વદન એક આ જગતથી વિશાળું દિસે;

અરે ! વદન એ વિના જગત શૂન્ય સૂનું નથી,
અને વદન એ ગયું નયન બ્હાર ક્યાં યે લૂંટી.
ન સાદ ઝરણાં તણા, ગિરિ તણા શશીના ગયે,
ન કૈં કુદરતે મ્હને હજુ ય ચેન લાગ્યું દિસે;
કદાપિ હજુ યોગ્યતા હૃદયની થઈ ના હશે,
હજો જ જયમ હો છતાં વદન એ વિના ના રુચે:
મ્હને વદન એ દઈ જગત આ લઈ લે સુખે,
નહીં કરગરૂં, નહીં ટળવળું, પ્રભુ! હું દુઃખે;
ન અન્ય સુખની હવે કરીશ, નાથ! હું પ્રાર્થના,
મ્હને વદન એ જ દે જિગર સાથ આ ચાલવા:

૧૫ – ૩ – ૯૭.

ए स्थल

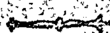

હૈયું આ ત્યાંનું ત્યાં ચોટયું:
ત્યાંનું ત્યાં બોટાયું બોટયું:
લોટયું પુષ્પે ત્યાં સાથી તે
સુખડું ત્યાંનું ત્યાં.
ત્યાં તો હાવાં નહિ જાવાનું:
પ્રેમપૂરમાં ના ન્હાવાનું:
રોતાં અન્ત સુધી ગાવાનું:—
"એ સૌ ત્યાંનું ત્યાં!"

૧૮ – ૩ – ૯૭.

म्हारूं भावि

ભાવિ કાંઈ એ ના મ્હારે:
કાંઈ એ રોવું ના હોરે;

આંખ અગાડી જોતાં હારે :
તાજું શું છે કૈં ?

ભાવિ ભૂત તણા ભણકારા :
એની એ આંસુની ધારા :
એના એ દુઃખડાંના વારા :
શું છે તાજું કૈં ?

૨૩ - ૩ - ૯૭.

भविष्य अने श्रद्धा

ના ના ભવિષ્ય મુજ કાજ હવે દિસે છે,
ભૂતો જ નેત્રપડદા થઈને ઢળે છે;
જ્યાં જ્યાં ધરૂં પગ, તહીં ફરી એ જ જ્વાળા,
ને એ જ અશ્રુ મહીં એ જ ભર્યા બળાપા.

ના મામલા પ્રણયના પણ એ જ જાગે,
નિદ્રા ન લે હૃદય શાન્ત સુઈ વિરાગે;
આ પિંજરૂં દરદનું હજુ તોડવાને,
વાયુ તણી સુસવતી લહરી ન આવે.

ભવિષ્યે ના ભાળું મુજ હૃદય માટે પગથિયાં,
ભવિષ્યે ભાસે છે દરદમય એ ભૂતમયતા;
ન પંપાળે કોઇ મુજ હૃદય–સાથી હૃદયથી,
રહ્યા ભૂતે કોઇ - કંઇ ઉડી ગયા છે નજરથી.

ગઇ ઉડી તેવી મુજ જિગર પાંખો નવ ધરે,
ફરી જાતાં પાછું મુજ જિગર ત્રાસે થરથરે;

* * * *

થાકી જતાં હૃદય આ વહતું નથી કૈં,
ગાયો મૂંઢ લહેરીઓ મહતું નથી કૈં;

લાગે મુને જીવિત આ કડવું થતું કે,
'હું એકલો' અરર! એ ખટકે ઉરે છે.
આશા દિસે જિગરને વનમાં જવાની,
જ્યાં તે અભંગ ઝરણું નિજ નાચ નાચે;
પ્રત્યેક બિન્દુ શશીમાં શશી જ્યાં બને છે,
જે સ્થાનનો હૃદયને સહવાસ જૂનો.

આવા દુઃખી કલુષ વિશ્વ થકી જળેલું—
જે કોઈ ના મધુર મૂર્ત્તિ મહીં ઠરેલું,
પંપાળનાર કરથી હતભાગી હૈયું—
જેને ન કોઈ ઉરથી ધરનાર આંહીં.

જેનું પડ્યું શયન કંટકથી ભરેલું,
તે આજ કાંઈ સુખમાં વહવા જ ઇચ્છે;
ઇચ્છે શશી ઝરણમાં ગરકાવ થાવા,
શું એટલું ય શકશે દુખિયાં કરી ના?

જેના મૃદુ કર વતી દ્રવતી શિલાઓ,
જેનાં ભર્યાં નયન ભવ્ય પ્રભાપ્રવાહે,
સૌન્દર્યનું ઝરણ નિત્ય વહાવનારો
તે શાન્ત શું ન કરશે મમ દગ્ધ હૈયું?

હું એ જ છું કુસુદડું શશીનું સદાનું,
એ એ જ વિશ્વ પર અમૃત ઢોળનારો
સૌ ઔષધિ ઉપર અમૃત સિંચતો જે
તે પોષશે જ મુજ શી ય કડુ લતાને.

જેનું અમીઝરણ ભેદ વિના વહે છે,
જે અર્પતા ભ્રમણમાં નવ ક્લાન્ત કો દી,
જેને બન્યાં જીવિત અર્પણ એકરૂપે—
દૃષ્ટિપ્રસાદ મુજને ય મળી રહેશે.

ઝાંખી મહત્ત્વ પરિપૂર્ણ તણી થઈ જ્યાં,
જે લક્ષ્યથી જીવનમાં જીવવું મળ્યું છે;

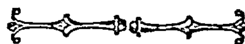
જે પેખતાં જીવિત દીર્ઘ સહાય થાતું –
આજે ય તે જ કરશે મમ શાન્ત હૈયું.

છે રાત્રિની ઝળક આજ નવીન કાંઈ,
આ મેઘમાળ મહીં ચન્દ્ર નવીન ભાસે;
છે તો નહીં સખી કને રસ અર્પવાને,
તો યે શશાંક રજની હસતાં દિસે છે.

– ૩ – ૯૭.

हमीरजी गोहेल

ઓ વીણા ! તું બહુ યુગ થયાં શાન્ત આંહીં દિસે છે;
ટંગાએલું દિવસરજની વૃક્ષ સાથે ઝુલે છે;
ત્હારા તારો બસુર સઘળા ધ્રુજતી આ લતાથી,
કમ્પી ઊઠી ઝણઝણ થતા વાયુની લ્હેર લ્હેરે.

ત્હારી પાસે ઝરણ ઘુઘવી જાય છે મન્દ ચાલ્યું,
ત્હેની સાથે તુજ સ્વર ભળે પૂર્વનું ભાન ભૂલી;
ક્યાં આ આવા કઠિન ઘુઘવા ? ભવ્ય ક્યાં નાદ ત્હારા ?
કોઇ છે ક્યાં વિધિકૃતિ તણી યોગ્યતા પૂછનારા ?

રે ! રે ! ત્હારા મધુતર સ્વરો જાગશે ના હજુ શું ?
ત્હારા તારો ઝણઝણ થશે શુષ્ક પર્ણે હજુ શું ?
કો યોદ્ધાના મુખ પર સ્મિતે લાવશે તું નહીં–શું ?
કો કન્યાના દુઃખી હૃદયને અર્પશે અશ્રુ ના શું ?

ના ના કો દી સમય સરખો જાય છે કોઇનો યે,
તાજી ત્હારી મૃદુ રસભરી મોહની તું કરી લે;
હાવાં છો ને વરસી વરસી વાદળી જાય ચાલી,
વ્હાલા વીણા ! તુજ સ્વર હવે કુન્દ થાશે ન તેથી.

જે મીંડો સૌ પ્રણયી નયનો તેજથી પૂરતી'તી,
જે તાનોથી શૂરવીર તણી મૂછ ઊભી થતી'તી;

તે તે જૂના મધુર સ્વર સૌ આર્દ્ર ને ઉગ્ર ત્હારા
સાધી લેવા કંઇક કરતો ભક્ત હો યત્નવાન,
વીણા તેવા રસિક કર શો દક્ષ ના હસ્ત આ કૈં,
તેને સ્પર્શે પણ ફરી ઉઠી ગીત ગા ગીત ગા તું;
વ્હાલા! જોવી ઘટિત નવ છે અજ્ઞતા ભક્તની કૈં,
જાદુ ત્હારૂં ઝળહળ થતું ફેલવી ગીત ગા તું.
આ ગીતોનો બહુ બહુ હશે ધ્વંસ પામે કદાપિ,
ને તેવાં યે સ્ફુટ નવ હશે તાન કે મીંડ કાંઈ;
તો યે ત્હારાં પડ રજ તણાં ખેરવાં કાં ન મ્હારે?
ત્હારા તારો બસુર સઘળા મેળવું હું ન શાને?
આ ગીતોથી હૃદય દ્રવવા કમ્પશે કોઇ એકે,
તો હું ના ના મુજ કર તણા સ્પર્શને વ્યર્થ માનું;
તો, ઓ વીણા! તુજ સ્વર તણું જાદુ દે તું પ્રસારી,
રે! રે વીણા! મધુર સુરિલાં ગીત ગા ગીત ગા તું.

સર્ગ ૧

તારામૈત્રક

"સીતે! આ તુજ ક્રૂર નાથ મૂકશે આજે અરણ્યે ત્હને,
"ને એ વજ્ર સમું સદા હૃદય તો અગ્નિ વતી દાઝશે;
"તો યે એ તુજ મ્હોં કદી જિગરથી દેશે ન છૂટું થવા-
"આશા હર્ષ ઉમંગને અસુરના સંહારમાં પામવા."
જે પ્રીતિ રઘુનાથના મુખ મહીં આ બોલ બોલાવતી,
જે પ્રીતિ સુખથી સુતી સતી પરે અશ્રુય રેડાવતી,
તે પ્રીતિ મુજ બીનમાં રસભરી લ્હેરો વહાવો સદા,
તે પ્રીતિ મુજ અશ્રુમાં ખડક આ મ્હારૂં ડુબાવો સદા.

નભે ધારેલું કૈં મનહરપણું નૂતન દિસે,
હવા આછી પીળી ગરક દિસતી ચમ્પકરજે.

દિસે તાજું કાંઈ પ્રતિ ગતિ મહીં ને સ્વર મહીં,
નથી ક્યાં શાન્તિ ? આ ઘટ વન મહીં ના સુખ કહીં ?
અહીં આ કાસારે પગ પણ ધરૂં છું ડરી ડરી,
રખે આ શાન્તિમાં રજ પણ થતો ધ્વંસ મુજથી !

તટે ચોપાસે છે મધુર કળી ખીલી કુસુમની,
તહીં પાંખે પાંખો લથબથ કરે છે શુક કંઇ;
અરીસો ધ્રૂજન્તાં કુદરત ધ્રૂજાવે નિજ ઉરે,
અને તે ગોળો યે ખળભળ થતો ત્યાં ગતિ કરે.

*   *   *   *

હવે ધીમે ધીમે જનપદ ફરે છે તટ પરે,
હવે ધીમે ધીમે રવિ પણ તરુને બથ ભરે;
હવે આ બિન્દુડાં રજનીજલનાં ઘાસ ઉપરે
પ્રતાપી ભાનુને નિજ હૃદયનું અર્પણ કરે.

તહીં સામે તીરે દિનકર તણી પાંખ સરખી,
ભરી લેવા વારિ યુવતિ કંઇ આવે સ્મિતમુખી;
અહો ! કેવું મીઠું સુરૂપ સુરૂપે ઐક્ય ધરતું !
વધાવી શી લેતી કુદરત દિસે કામિની સહુ !

ધીમે ધીમે કોઇ સરસીહૃદયે હંસ તરતો,
હશે શું ગંગાનો બરફ કટકો કો સરકતો !
ગતિ માપેલીથી જરી જરી ધરે નાજુક પગો,
ખરે ! એ શાન્તિમાં રજ પણ થતાં ભંગ ડરતો !

અહો ! કેવું મીઠું કુદરત તણું આ રમકડું !
દિસે એ આનન્દી પ્રણયમય ચૈતન્યમય શું !
પ્રદેશો આ સૌનો મગરૂર પતિ આમ ફરતો —
સરેથી, સૂર્યેથી, કુદરતથી મીઠો રસ પીતો.

આ હંસની ઉપર નેત્ર રસાળ કોઇ,
ચોંટી રહ્યાં પ્રણયથી બહુ કાળથી છે;
જ્યાં હંસ જાય તહીં પાછળ ચાલતાં તે,
કે શાન્તિની લહરીએ ગરકાવ થાતાં.

છે શાન્ત, તોય નયનો અતિ ઉગ્ર ભાસે,
શોભે વિશાલ ભ્રમરે કરડાઈ દેવી;
ઉત્સાહમૂર્ત્તિ રમણીય પ્રભાત કેરી –
તેવો જ રમ્ય, દૃઢ, આર્દ્ર યુવાન દીસે.

ઝૂલે નીચે ખડ્ગ કેસરી શી કટિથી,
છે વામ હસ્ત દૃઢ મૂઠ પરે ઠરેલો;
એ ખડ્ગ એ જ કરને નકી યોગ્ય ભાસે,
ક્યાં મેઘમાળ વિણ વીજળી અન્ય સ્થાને?

જે બાણ રામ કહિ યે કરતા ન દૂરે,
તે બાણ દક્ષિણ કરે ચમકી રહ્યું છે;
છાતી વિશાલ, દૃઢ છે કવચે કસેલી--
જેની દરેક કડી સૂર્યથી ખેલ ખેલે.

કો છેક મસ્ત વનમાં ફરનાર ગેંડો,
જેનો શિકાર શત તીર વતી થયેલો;
ઉચ્ચંડ તેની લટકી રહી ઢાલ પીઠે,
જ્યાં પંચ તારક સમાં ઝબકે ફૂળાં છે.

ભાલે ત્રિપુંડ્ર વિભૂતિ તણું છે કરેલું,
છે ઓષ્ઠની ઉપર નૂતન ગાઢ મૂછો;
બીજો જ કોઇ શશી રમ્ય કલંકવાળો
વા અન્ય કામ નકી વલ્લભ રુદ્રનો આ.

આ સિંહ કો ગરીબડાં મૃગ પાળનારો,
આ ખડ્ગ માત્ર યવનોશિર છેદનારૂં;
આ વીરનાં ભૂષણ ને મુખ વિશ્વ સાથે
મૈત્રી ધરી સુરસ ચિત્ર જમાવી દેતાં;

વિશ્વ છે **વીર**નું આખું, ના ક્યાં **વીર** ભળી શકે ?
વીરને પૂજતું પ્રેમે આ બ્રહ્માંડ સ્થલે સ્થલે.

આંહીં આમ હમીર આ કુદરતે નિઃસ્વાર્થ સ્વાદે ચઢી
જોતાં હંસ મહીં ય એ રસિકતા આનન્દ પીતો હતો;
તેનું સૈન્ય પ્રયાણ કાજ હવણાં તૈયાર થાતું હતું,
જેના શબ્દ અનેક આ વન મહીં ઘુંચાઇ ચાલ્યા જતા.

લેઇ ભોજન, શસ્ત્ર લેઇ સઘળાં તૈયાર પોતે હતો,
કિન્તુ, વિશ્વની સૌ ગતિ મગજ એ હાવાં ભુલેલું હતું;
મૈત્રી હંસની સાથ એ જીગર તો સાધી હતું મ્હાલતું,
આનન્દી ઝરણું કરી નવીન કો તેમાં રહ્યું ચાલતું.

વીજળીશો થયો આ શો ઝબકારો જલની મહીં?
ઊડતાં હંસ ચોંકીને પાંખો એ નભમાં ચડી.

નેત્રો ઉડે હંસની સાથ ઊંચે,
આહા! તહીં કૈં વચમાં મધુરૂં!
ના ચાલતી આંખ હવે અગાડી,
જરા ચડી, ત્યાંજ ઠરી ગઇ તે.

માથે બ્હેડું લઇ ઊભી સામે કો નવયૌવના,
મુખે છે હસ્ત એ ન્હાનો ઝરી સ્વેદની લૂછવા.

એનું જ બિમ્બ જલમાં પડીને ઉડ્યું 'તું,
એથી જ વ્યર્થ ડરી હંસ ગયેલ ઉડી;
એ **વીર**નાં નયન એ જ ચડાવનારૂં,
લૂંટી જનાર દ્રવતું ઉર એ જ, એ, એ.

હંસ એ દૂર હૈયેથી હાવાં છેક થયો હતો;
ઉરે આ **વીર**ને એ તો વસ્યો તે 'ન વસ્યો' બન્યો.

જેને નિહાળી નયનો ઠરતાં હતાં ત્યાં,
તેનો જ હંસ બનવા દિલ હાલ ઇચ્છે;
તેના જ પાદ મહીં પાંખ પડી ગઇ સૌ,
તેને જ કાજ ઉરતખ્ત થયું જ ખાલી.

પાંખાળા પ્રિય હંસ ! કેમ ઉડી તું આકાશ ચાલ્યો ગયો ?
ત્હારાથી ઉપકાર જે થઈ શકે તે કેમ ચૂકી ગયો ?
દેવી 'તી તુજ પાંખ આ પ્રણયીને ઊડી તહીં બેસવા
એ ન્હાની કરની લતા પર અને એ મ્હોં જરી ઝાંખવા !

સ્થમ્ભી જરી વદન એ નવ કોણ જોશે ?
ચાલ્યાં જશે નયન એ નિરખ્યા વિના કો ?
એવી ન કાર્ય તણી કાંઈ જ તીવ્રતા છે,
કર્ત્તા તણો અહીં ન જે ઉપકાર ગાશે.

સૌન્દર્ય આવું ધરતી ઉપરે નિહાળી
હર્ષે કયું હૃદય ના મગરૂર થાશે ?
તો, છો યુવાન પણ આ નિજ આંખ ઢાળે,
છો પાંખને નવીન આ લહરી ઉડાડે.

હજુ એ કન્યા છે નવીન મૃદુ હા પુષ્પ ખીલતું,
કહીં પાંખો ખીલી, કહીં હજુ બિડાઈ, કહીં ખીલે;
સુગન્ધીની વેળા મધુતર હશે કોઈ જ નહીં,
સુરંગોની લક્ષ્મી વધુ વળી હશે સુન્દર કહીં ?

જે ક્રીડા, મૃદુ ઉગ્રતા, સભરતા, લાવણ્ય જાદુભર્યાં—
રૂપે યૌવનની સ્વતંત્ર રસિલી મૂકી દશા જે શકે,
તે કો તાન મહીં ઉંડા હૃદયના એકાગ્રતા ધારતાં,
જોનારાં નયનો અને ઉર નહીં એકાગ્ર કોનાં કરે ?

વિનિમય મધુ એવો યોધ સાધી રહ્યો છે,
પૂર મહીં ઉર વ્હેવા છૂટ છે પૂર્ણ પામ્યું;
ખડક જગત કેરૂં આજ પાણી થઈને,
વિપુલ રસ તણા કો ધોધમાં જાય ચાલ્યું.

* * *

ભરે છે દૂર ત્યાં વારિ કન્યાની સખી તો હજી;
ફરે છે તીરની કુંજે ભોળી એ મૃદુ આંખડી.

થોભી ઉભી જરીક એ સખી કાજ બાલા,
ન્હાની રહી પગ તણી જરી એક ઊંચે;
તેને અડી ફરફરે અનિલે નિમાળા,
મ્હેડા પરે અલક એક વિંટાઇ ઉડે.

સામે જ ગૌર મુખ છે સ્થિરતા ધરીને
ને નેત્ર કાંઇ તિરછાં બનતાં ફરે છે;
મ્હોંચી હતી નજર એ તહીં **યોધ** પાસે,
જ્યારે હતાં નયન હંસ પરે ઠરેલાં.

પાદ ને આંખડી એ તો હતાં ત્યાં સ્થિર થૈ રહ્યાં;
હૈયાનાં આંસુડાં મીઠાં, સામેની છબિએ ઢળ્યાં.

મનહર છબિ ભાળી નેત્રે અને હૃદયે ઢળી,
પરવશ થતાં લ્હેરી મીઠી નસેનસમાં ચડી;
હૃદય કુમળું એ **યો**દ્ધામાં જડાઇ ગયું, અને
સહુ અરપવા -- અર્પી દીધું છતાં -- અધીરૂં બને.

શપથ હૃદયે લેવા કાંઇ ન કાળ રહ્યો જરા,
ઉર ધડકતે વિચારોથી ન ધ્વંસ સહ્યો જરા;
નયન બનતાં અંગે અંગો સુમુગ્ધ બની રહે,
જલકણઝરી આવી આવી કપોલ થકી ખરે.

* * * *

આંખડી આંખડી સાથે હાવાં વાત કરી રહી;
હૈયાના દ્વારની સર્વે ભાગોળો ઊખડી પડી.

યોદ્ધાની તો નજર હજુ છે ત્યાંજ ચોંટી રહેલી,
તો યે તાજું તનમન થતું સૂચવે આંખ કાંઈ;
'હું એવું એ' ઉર સમજી એ કાંઇ આનન્દ માને,
સંસારીને પ્રણયસુખની એ જ સીમા અહીં છે.

ક્ષણ થઇ અને બાલાનાં એ ઢળી નયનો જતાં,
પણ ભુરકી કો ગુલાબી શી છવાઇ કપોલમાં;
ધડ ધડ થતું હૈયું લોહી વહાવી રહ્યું બધે,
થર થર થતાં ગાત્રો સર્વે ધ્રુજે બની મુગ્ધ છે.

તે ઉરના ભાવ સદા પીનારો
આવે ઠને મિત્ર પડાવમાંથી ;
છવાયલું છે મુખ આર્દ્રતાથી
હમીરને દૂરથી જોઇને એ.

ઝૂલન્તું ખડ્ગ ધીમેથી ખેંચી મિત્ર તણું લઈ,
હસીને તે વદે છે કૈં મિત્રને જાગ્રતિ દઈ.
" વ્હાલા ! કાં તલવાર વીર પુરુષે દીધી ત્યજી આજ છે ? !
" આજે અન્ય જ હસ્ત કોઇ પણ તે ખેંચી લઈ કાં શકે ? !
" ત્હારૂં આ શમશેર આમ ગ્રહવા જે હામ ધારી શકે ?'
" હા ! -- તેને નવ સર્વ આ જગતમાં શું રાજ્ય દેવાં ઘટે ? "

નિદ્રાથી જાગતો તેવો કરે તે મ્યાન ખડ્ગને,
વદે છે મેઘ શી વાણી મિત્રનો કર ચાંપીનેઃ--

" સખે ! ભાઇથી તો બહુ સમય રીસે વહી ગયો ,
" વસીને સેવાડે સુખથી પરદેશી પણ થયો ;
" ઘણાં વર્ષો જેને મુજ હૃદય ' ભાઇ ' કહી શક્યું ,
" હવે શું તેથી યે નિરમિત હશે રૂસણું થવું ?

" મજેદારી કાંઇ જગત પર મ્હારે નવ રહી ,
" રહી ના કૈં ઇચ્છા જીવિત ધરવાની પણ , સખે !
" અહો ! તું આ મ્હારૂં હૃદય સમજી કેમ શકશે ?
" ગ્રહી આ ભાવોને તુજ હૃદય સાથી કયમ થશે ?

" હવે ત્હારો મ્હારો નહિ નહિ--સખે ! રાહ સરખો ,
" થયો આજે જૂદો મુજ હૃદયમાં કાંઈ થડકો ;
" વહે આજે મ્હારૂં ધગધગ થતું રક્ત સળગી ,
" પરંતુ એ જુદો તુજ જિગરથી જોશ સઘળો .
" સખે ! ત્હારી તો છે નજર હજુ આ ખડગ ઉપરે .

એ માર્ગને નિરખતો હજુ યોધ ઊભો,
છે નેત્રની ઉપર કો પડદો ઢળેલો;
'એ દૂર છે! નથી હવે! ફરી ત્યાં જ એ છે'!
સાચું જૂઠું નયન એમ નિહાળતાં કૈં!

એ તો ગઈ જ, નયનો ફરી અન્ધ થાતાં,
અન્ધત્વમાં કંઈક વીજળી શું ઝબૂકે!
ઊભી કરે નયન એ જ મૃદુ પ્રતિમા,
ત્યાં થાય છે હૃદય એ સ્થિર ભાન ભૂલી.

અંગો શિથિલ બનતાં ઉર મન્દ હાંફે,
ને ખડ્ગ છોડી કર છાતી પરે ગયો છે;
છૂટી રહી લટકતી તલવાર નીચે,
એ તો ઊભો અડગ ચિત્ર સમો યુવાન.

ઘડીક દૃષ્ટિ અલકે ભરાય છે,
ઘડી કપોલે અધરે સરી પડે;
ઘડી ચુમે છે પદની ગુલાબીને,
ઘડી સ્તનોની સહ મન્દ કમ્પતી.

જહીં પડે ત્યાં પરતંત્રતા ખડી,
ક્ષણ પ્રતિ પિંજરની ઘડે સળી;
ન જાણતો કેમ ઘડાય પિંજરૂં!
ન જાણતો કેમ પડાય છે તહીં?!

પોતાના પ્રિય તાનના વિનિમયે એકાગ્ર જેણે કર્યો,
પોતાની પરતંત્રતા ય દઈ તે ચાલી ગઈ કન્યકા;
જે જે પિંજરની સળી હૃદયમાં ત્યાં છે ઘડાઇ રહી,
તે તે પિંજરની સળી હૃદયમાં આંહીં ઘડાતી બની.

વીતી ગયો પ્રહર એ મૃદુ તાન માંહીં,
જાતું ફરી પ્રતિ પળે ઉરનું સુકાન;
જાદૂઇ પ્રેમભલકે લડવા વળન્તા,
ઝૂલી રહ્યું હૃદય નૂતન લ્હેરીઓ કૈં.

જાદુભર્યાં નેત્ર વહાવી જાદુ
કો અન્યના જાદુ મહીં ફસાતાં ;
તે જાદુનું ઝેર ઉતારવાનું ,
કોની કને ઔષધ કૈં મળે ના !

શિરે ય ઝ્હેડું સખીએ ચડાવ્યું ,
તળાવના તીર પરે ય પ્હોંચી ;
મેમાળ એ મ્હોં ય સમીપ આવ્યું ,
એ કન્યકાની ય સમક્ષ ઊભી .

ઊભી સખીની હતી રાહ જોતી-
નિમિત્ત હૈયેથી સર્યું હતું એ ;
જાદુઇ એ પૂતળી જાદુ માંહી ,
પડી હતી ભાન બધું ભૂલીને .

ધુણાવે છે હવે તેને ગ્રહીને કરની લતા ,
અને , એ જાગ્રતિ દેતાં સખી હાસ્ય કરે જરા .

અરર ! રસમાં , ભોળી ! આવો ન ભંગ કર્યો ઘટે ,
મૃદુ વદનના આવા ભાવો કહીં ફરી ઝાંખશે ?
પરવશ થયું -- તેને તું ના હજુ સમજી શકે ,
પ્રણયરસનું આવું લ્હાણું ત્હને ન મળ્યું હશે !

પણ , તુજ સ્મિતે ઊંડું ઊંડું કંઇક ભર્યું દિસે ,
હૃદય સમજે , તે શા માટે ઉતાવળ આ કરે ?
અરર ! ઠપકો એ બ્હેનીને રખે કદિ આપતી ,
પરવશ થતાં , ના નારાજી પ્રભુ ય તણી કશી .

બિચારી કન્યાથી , અરર ! નવ કાંઈ થઈ શકે ,
ગતિ છૂટી તેના પગ પણ કહીંથી કરી શકે ?
જવું હૂરે તો યે – હૃદય પણ છોડી વહી જવું ,
વિના આશા કાંઇ લથડી પડતાં યે નકી જવું .

કન્યા એ જાય છે લેતી સાથે આંખ હમીરની ,
જાય છે – જાય છે ગો તો , ને એ દોર પડ્યો તૂટી !

એ માર્ગને નિરખતો હજુ યોધ ઊભો,
છે નેત્રની ઉપર કો પડદો ઢળેલો;
'એ દૂર છે! નથી હવે! ફરી ત્યાં જ એ છે'!
સાચું જૂઠું નયન એમ નિહાળતાં કૈં!

એ તો ગઈ જ, નયનો ફરી અન્ધ થાતાં,
અન્ધત્વમાં કંઈક વીજળી શું ઝબૂકે!
ઊભી કરે નયન એ જ મૃદુ પ્રતિમા,
ત્યાં થાય છે હૃદય એ સ્થિર ભાન ભૂલી.

અંગો શિથિલ બનતાં ઉર મન્દ હાંફે,
ને ખડ્ગ છોડી કર છાતી પરે ગયો છે;
છૂટી રહી લટકતી તલવાર નીચે,
એ તો ઊભો અડગ ચિત્ર સમો યુવાન.

ઘડીક દૃષ્ટિ અલકે ભરાય છે,
ઘડી કપોલે અધરે સરી પડે;
ઘડી ચુમે છે પદ્મની ગુલાબીને,
ઘડી સ્તનોની સહ મન્દ કમ્પતી.

જહીં પડે ત્યાં પરતંત્રતા ખડી,
ક્ષણ પ્રતિ પિંજરની ઘડે સળી;
ન જાણતો કેમ ઘડાય પિંજરૂં!
ન જાણતો કેમ પડાય છે તહીં?!

પોતાના પ્રિય તાનના વિનિમયે એકાગ્ર જેણે કર્યો,
પોતાની પરતંત્રતા ય દઈ તે ચાલી ગઈ કન્યકા;
જે જે પિંજરની સળી હૃદયમાં ત્યાં છે ઘડાઈ રહી,
તે તે પિંજરની સળી હૃદયમાં આંહીં ઘડાતી બની.

વીતી ગયો પ્રહર એ મૃદુ તાન માંહીં,
જાતું ફરી પ્રતિ પળે ઉરનું સુકાન;
જાદૂઈ પ્રેમભલકે લડવા વળન્તા,
ઝૂલી રહ્યું હૃદય નૂતન લ્હેરીઓ કૈં.

તે ઉરના ભાવ સદા પીનારો
આવે કને મિત્ર પડાવમાંથી;
છવાયલું છે મુખ આર્દ્રતાથી
હમીરને દૂરથી જોઈને એ.

ઝૂલન્તું ખડ્ગ ધીમેથી ખેંચી મિત્ર તણું લઈ,
હસીને તે વદે છે કૈં મિત્રને જાગ્રતિ દઈ.

"વ્હાલા! કાં તલવાર વીર પુરુષે દીધી ત્યજી આજ છે?!
"આજે અન્ય જ હસ્ત કોઈ પણ તે ખેંચી લઈ કાં શકે?!
"ત્હારૂં આ શમશેર આમ ગ્રહવા જે હામ ધારી શકે?'
"હા!—તેને નવ સર્વ આ જગતમાં શું રાજ્ય દેવાં ઘટે?"

નિદ્રાથી જાગતો તેવો કરે તે મ્યાન ખડ્ગને,
વદે છે મેઘ શી વાણી મિત્રનો કર ચાંપીનેઃ—

"સખે! ભાઈથી તો બહુ સમય રીસે વહી ગયો,
"વસીને સેવાડે સુખથી પરદેશી પણ થયો;
"ઘણાં વર્ષો જેને મુજ હૃદય 'ભાઈ' કહી શક્યું,
"હવે શું તેથી એ નિરમિત હશે રૂસણું થવું?

"મજેદારી કાંઈ જગત પર મ્હારે નવ રહી,
"રહી ના કૈં ઇચ્છા જીવિત ધરવાની પણ, સખે!
"અહો! તું આ મ્હારૂં હૃદય સમજી કેમ શકશે?
"ગ્રહી આ ભાવોને તુજ હૃદય સાથી કયમ થશે?

"હવે ત્હારો મ્હારો નહિ નહિ—સખે! રાહ સરખો,
"થયો આજે જૂદો મુજ હૃદયમાં કાંઈ થડકો;
"વહે આજે મ્હારૂં ધગધગ થતું રક્ત સળગી,
"પરંતુ એ જુદો તુજ જિગરથી જોશ સઘળો.

"સખે! ત્હારી તો છે નજર હજુ આ ખડ્ગ ઉપરે,
"ગમે ઊન્હા રક્તે તુજ હૃદયને સ્નાન કરવું;
"સખે! તુંને પેલી શૂરવીર તણી હાક ગમતી,
"હજુ એ સૌ ખેલો તુજ જિગરને છે રુચી રહ્યા.

" કહું શું, ભાઈ ! હું મુજ હૃદયનો રાહ તુજને ?
" સખે ! આંહી કૈં એ અનુભવ વિના કોણ સમજ્યું ?
" દિલાસો દેશે તું–હૃદય કદિ ત્હારૂં પિગળશે,
" નહીં છાપો કિન્તુ મુજ ઉરની ઊઠે તુજ ઉરે.

" મજા ક્હેવાની તો ગત થઈ ગઈ આજથી, સખે !
" હવે આ હૈયાને જગત પર આલમ્બ ન મળે;
" હવામાં ફેંકાતી નજર મમ કાંઇ નવ ગ્રહે,
" વિના ટેકો ક્યાંથી જીવિત કદિ પ્રાણી ધરી શકે ?

" સખે ! મેવાડે તો મુજ હૃદય આ ના ઠરી શક્યું,
" મનાઈ ત્યાંથી મ્હેં ગૃહ ભણી જવાનું નકી કર્યું;
" નિમિત્તો એ સર્વે ! મુજ ગૃહ કશું ના જગતમાં,
" પ્રભુ પાસે જાવા મુજ હૃદયનું વાંચ્છિત હતું.

" ચડે છે શંભુની ઉપર યવન એ ગિઝનવી,
" હજુ ક્ષત્રી સામે મહમુદ દિસે હામ ભીડતો;
" કદી ક્ષત્રીબચ્ચો સહન કરતો ના સુખ રહી,
" નકી એ મ્લેચ્છો સૌ અણસમજુ છે બાલક હજી.

" અહો ! કિન્તુ એવો સમય મળવો ના સહજ છે,
" મહાયુદ્ધો એવાં નયન સદ્ભાગી જ નિરખે;
" સખે ! ગંગા જેવું યવનરુધિરે સ્નાન કરવું,
" અને શંભુ પાસે નિજ રુધિરનું અર્પણ થવું.

" સ્વદેશી ખડ્ગો જે સુભટકરની છે મગરૂરી,
" સખે ! ત્યાં તેનો છે પ્રલયઉદધિ કો ઉછળવો;
" મહાભાગી કો એ ઉદધિ તણું મોજું થઇ શકે,
" ગડેડાટોમાં એ વિરલ વિરલા બાહુ મળશે.

" હજારો સ્વપ્નોથી મુજ હૃદય ત્યાં છે ઉછળિયું,
" મહા એ દાવામાં ચિનગી બનવા ઉત્સુક થયું;
" સુણ્યું એ ત્યાંથી આ રુધિર નવ થંડું થઇ શક્યું,
" પ્રતિ રાત્રે ચિત્રો સ્વપન મહીં એ એ જ નિરખું.

" પ્રભુ નિદ્રામાં યે મુજ જીવિતનું સાર્થક કહે,
" જહીં નિર્માયું ત્યાં મુજ રુધિર વ્હેવા ગતિ કરે;
" પિતાએ બક્ષેલું ખડ્ગ મુજ આ એ જ સૂચવે,
" વિચારો એ આવ્યે બખતર સુધાં યે કસકસે.

" ન કાં ઢોળું તો હું મમ રુધિર એવી રજ મહીં –
" અહીં જેની વિશ્વે કદર કરવા કોઈ જ નહીં?
" ન કો મારૂં તેમાં નકી કંઇ હશે હેતુ હરિનો
" અને તેમાં ઊંડે હૃદય મમ સાક્ષી પણ પૂરે.

" હતું જેનું તેને મુજ રુધિર આ સૌ અરપવા –
" ઝનૂની મ્લેચ્છોને રજપૂતપણું કૈં શિખવવા –
" અહા એ હોળીનો શૂરવીર સહે ગેલ કરવા –
" ખપી ત્યાં જાવાને દૃઢ મુજ ઉરે નિશ્ચય હતો.

" ભગિની – માતાનું યવનકરથી રક્ષણ થવા –
" કટાતાં ખડ્ગો ને શિથિલ કરને સજ્જ કરવા –
" હરિ હાથે આપે અતિ મધુર વેળા સુભટને,
" ખપી ત્યાં જાવાનો દૃઢ મુજ ઉરે નિશ્ચય હતો.

" અહીં અત્યારે આ કુદરત તણું પાન કરતાં –
" પ્રભુની લીલામાં હૃદય વહવી મગ્ન બનતાં –
" વિચારો ઘોળન્તું મુજ મગજ એ એક જ હતું,
" હતું કો આનન્દે મુજ ઉર સમાધિમય થતું.

" હતો હું વૃક્ષોમાં શૂરવીર તણો નાદ સુણતો,
" હતો હું મૃત્યુનું રમણીયપણું કૈં નિરખતો;
" હતો હું જોતો આ રવિકિરણમાં ખડ્ગ ઉડતાં
" અને દૈવી જુસ્સો ધડધડ થતો'તો જિગરમાં.

" અશાન્તિ, પીડા કે કશી ય પરવા કિન્તુ ન હતી,
" પ્રભુ દોરે ત્યાં આ હૃદય વળવા તત્પર હતું;
" પ્રભુ જાણે ક્યાં આ હૃદય દ્રવતુ'તું કુદરતે,
" પ્રભુ જાણે શાથી સજળ મમ નેત્રો પણ હતાં,

" તહીં પંખી ઊડ્યું ! કંઇક નજરે અમૃત પડ્યું ,
" પ્રભુ જાણે શાથી મુજ જિગરપ્યાલું તહીં ઢળ્યું ;
" જહાંને જોવાની મુજ ઉરની દૃષ્ટિ ય પલટી ,
" પ્રવાસીને નૌકા નવીન વળી કોઇ મળી ગઇ .

" હશે શા માટે મુજ હૃદય આલમ્બ મળવો –
" નવું જોઈ કાંઈ નવીન ધબકારો ઉપડવો ?
" પ્રભુ એ કાં આવું મરણસમયે અમૃત ધર્યું –
" પ્રભુ જાણે તેણે વહન મુજ આવું કયમ કર્યું ?

" હતું મૃત્યુ મીઠું ! રુદન કરવું બાલક સમું ?
" હવે શું નિર્માયું રુદન કરવું બાલક સમું ?
" સખે ! ભાઇ ! ક્ષત્રી નયન રડતાં તું નિરખશે ,
" અરે ભોળા ! તેથી તુજ હૃદય શું લજ્જિત થશે ?

" હવે હું જાણું છું – રુદન વળી વ્હાલું કયમ થવું ?
" પ્રભુની વચ્ચે કાં જનહૃદયની ટેક ધરવી ?
" પ્રભુ બોલે ત્યારે નયન શીદને બન્ધ કરવાં ?
" અરે ! એ ઘેલાં જે પ્રણય નિરખી લજ્જિત થયાં .

" હજુ મૃત્યું વ્હાલું – પણ મરણમાં ના રસ હવે ,
" ભરેલાં રક્તે સૌ સ્વપન મુજ હાવાં દૂર થશે ;
" દિસે બચ્ચાંના આ ધડસથલના ખેલ સઘળા ,
" રમે મૃત્યુમાં એ સમજણ વિનાનાં રમકડાં .

" હવે નિદ્રામાં યે હૃદય મુજ કૈં અન્ય રટશે ,
" મૃદુ સૌ સ્વપ્નોની મુજ હૃદયને લ્હાણ મળશે ;
" નકી નિદ્રાનું એ પ્રણયી દિલડું રાજ્ય કરતું
" અને એવું મીઠું તખત સહજે મેળવીશ હું .

" અહો ! ઔદાર્યોની ઉપકૃતિ તણા ભાવ મધુરા
" ન જોનારી એવી જગત પર કૈં આલમ વસે;
" વસે છે – જીવે છે – ગતિ પણ કરે ને મરી જતી ,
" ન જાણે શું જીવ્યું ? રસિક ગતિ શું ? ને મરણ શું ?

" અહીં કિન્તુ બીજું જગત મધુરૂં છે રસભર્યું –
" સદા નિઃસ્વાર્થે જે હૃદય અરપીને સુખી થતું;
" સખે ! જેની દૃષ્ટિ લશકર હજારો વશ કરે,
" સખે ! જેથી યોદ્ધા ખડગ નિજ છોડી પદ પડે.

" અકેકા સૌન્દર્યે નજર કરતાં જે પિગળતું,
" અકેકી દૃષ્ટિથી જગત સઘળું આર્દ્ર કરતું;
" પ્રતિ હૈયું પ્રેમે અમર બનતું અમૃત બની–
" પ્રતિ વ્યક્તિ પ્રેમે હૃદય દ્રવતાં જ્યાં પ્રભુ થતી.

" પહેલી સૃષ્ટિનો અનુભવ મ્હને છે હજુ સુધી,
" સખે ! ખોયું આયુ હજુ સુધી ઉરે બાલક રહી;
" સખે ! બાલ્યવસ્થા ગત થઇ અને મૃત્યુ જ મળે,
" તહીં એ શું મીઠું, મુજ હૃદય તે ખૂબ સમજે.

" નથી કૈં પસ્તાવો ગત વય તણો આ જિગરને,
" સખે ! આ હૈયાને નવ અણગમું વા મરણ છે;
" સખે ! આ હૈયાની લહરી સુખી સંતુષ્ટ સઘળી,
" બધી છે તૈયારી મરણવશ થાવા ક્ષણ મહીં.

" નવું જોવું છે તે – મુજ નયન ના જોઇ શકશે,
" જતાં મૃત્યુ પાસે અનુભવ નકી એ રહી જશે;
" સખે ! એ કાંટો એ મુજ જિગરમાં કૈં ખટકશે,
" છતાં એ કાંટાની પ્રતિ ખટક માધુર્ય ધરશે.

" ન જે કૈં જાણે છે ઉપકૃતિ તણા ભાવ મધુરા,
" ન છે જેની પાસે કદર કરવા સાધન જરા;
" સખે ! તેને માટે રુધિર નિજ અર્પી સળગવું –
" મજા શી છે તેમાં ? મરણ મહીં એવા રસિક શું ?

" વહાવી વ્હેળાંને રુધિરમય આ વિશ્વ કરવું –
" બતાવી બાહુને શૂરવીરપણાને ભજવવું –
" અરે ! વા કંટાળી કટુ જગતથી દૂર પળવું –
" સખે ! શું તેનાથી મધુતર નહીં અર્પણ થવું ?

" સખે ! શસ્ત્રો ત્યાગી – જીવન વધુ આશામય કરી –
" સખે ! મૃત્યુને એ મધુર ઝળકે રંગીન કરી ,
" સખે ! નિઃસ્વાર્થે જે હૃદય અરપે , કૈં જ અરપે ,
" ઇશારે તેને ના ક્યમ હૃદય આધીન કરવું ?

" મજા એ મીઠી તો મુજ હૃદયને સ્વપ્ન સરખી ,
" છતાં એ સ્વપ્નું તો મુજ જીવિતની સૌ સફલતા ;
" નવું મીઠું કાંઈ મુજ નયન પીતાં પ્રતિ પળે ,
" ઘડી – બે દૂડાડા કે જીવિત મુજ આ વા યુગ રહે .

" પ્રભુએ અર્પેલી મધુર ચિનગી વ્યર્થ ન હશે ,
" કદી કોઇથી યે કુદરત રમે ના મશકરી ;
" પ્રભુની દૃષ્ટિ ના નિષ્ફળ પડી કે ન પડશે ,
" પછી મ્હારે માટે ક્યમ ફરી જશે કાં કુદરતી ?

" નવો કાંઈ યુદ્ધે મુજ હૃદય આલસ્ય ધરશે ,
" નવો હેતુ કાંઇ હૃદયબલનો પ્રેરક થશે ;
" નવી મીઠી મૂર્તિ મુજ હૃદય કૈં પૂજી મરશે ,
" સખે ! ઇશે ઇચ્છ્યું નવીન કંઈ તો તે બની જશે .

" આ સ્થાનની કો નવયૌવનાએ –
" તેની મૃદુ પ્રેમભરી નિગાહે –
" કહી શકું ના પણ કોઇ તેણે –
" નવીન આ સૌ શિખવ્યું મ્હને – સખે !

" આ શીર્ષ તેનું જ થઈ ચૂક્યું છે ,
" વ્રણો વિના રક્ત તહીં વહ્યું છે ;
" હૈયા તણું સર્વ ઢળી ગયું છે ,
" ન જીવમાં જીવ રહ્યો હવે – સખે !

" હવે રુચે ના યશની કથાઓ ,
" એ સૌ થયા દૂર જ બાલભાવો ;
" પીતું થયું આ ઉર અન્ય લ્હાવો ,
" ઘટે સહુ તે સુખથી કહે – સખે !

'ભલે ગમે તો ઠપકો દઇ લે,
"હસી શકે તો સુખથી હસી લે;
"પ્રેરે દયા તો જરી રોઈ વા લે,
"કહી જનારૂં કહી સૌ ગયું -- સખે!

"ન દાહ છે કૈં વસમો મ્હને આ,
"રે! વ્યર્થ હૈયું તુજ બાળતો ના;
"શંભુ પરે છે હજુ એ જ શ્રદ્ધા,
"ન કોઇ શ્રદ્ધા દુખણી કદી -- સખે!

"સદા સહ્યું તે સુખથી સહે છે,
"આવું સહેવું પ્રભુ સર્વદા દે;
"સૌન્દર્યના સ્નેહ તણાં દુઃખી તે,
"સુખી બીજાથી વધુ કૈં સુખી -- સખે!

"સહુ સ્થળે એક જ હર્ષ આપે,
"સૌ કાલનાં પ્રેમ પડો ય કાપે;
"અહીં તહીંનો નવ ભેદ પ્રેમે,
"જવું અહીંથી પણ આજ ના -- સખે!

"પ્રભુ તણાં દર્શન જ્યાં થયાં છે,
"જ્યાંથી વહાયાં મૃદુ આંસુડાં છે,
"જ્યાં અન્ધતાના પડદા તૂટયા છે,
"તે કાલસ્થાનો પ્રિય પ્રેમીને -- સખે!

"આ કૂચ મોકુફ કરીશ આજે,
"આ સ્થાનમાં કાંઈ ઠરીશ આજે,
"હૈયે મૃદુ કાંઇ વડીશ આજે,
"પ્રયાણકાલે કરશું સુખે -- સખે!"

ઉભો એ મિત્રને ટેકી, ઉભો શાન્ત હમીરજી;
સખાની અશ્રુથી ભીની ઢળે છે કંઇ આંખડી.
સુગન્ધી વાયુની લ્હેરી થંડી મન્દ વહી જતી,
આપાસે માનવીનો કો આવે ના શ્રવણે ધ્વનિ.

સર્ગ ૨

નિમન્ત્રણ

જે વૃત્તિ ચિનગી સદા :પ્રણયમાં દાવા બની જ્વાલતી,
જેની જ્યોતિ અનેક રંગ પલટી લાલી પ્રસારી રહી;
જેની ઉજ્જવલતા યથાર્થ સઘળે સંબન્ધ જોડી વહે,
તે વૃત્તિ – ચિનગી તણી મધુરતા આ બીન ગાતું રહે !

ચાલતા સૈન્યને આજે ત્યાંનું ત્યાં ફરી રોકવા,
દુઃખી કૈં મિત્ર યોદ્ધાનો ગયેલો છે પડાવમાં.

અકારણે જે ઉરને ગમેલી,
હૈયા તણા તખ્ત પરે રહેલી,
તે મૂર્ત્તિમાં મગ્ન હમીર થાતો,
બને ફરી સુન્દરનો ચિતારો.

તે નેત્ર ને તે મુખની સુરેખા,
ભાવો સહુ જે હૃદયે ઘડેલા,
પ્રત્યેક :તે છાપ ઊઠી રહી ઉરે,
પ્રત્યેકમાં સાધી રહ્યો સમાધિ.

વૃક્ષો, લતા, પુષ્પ, સમીર, વારિ,
વિશાલ ભૂરૂં નભ જે ઝુમી રહ્યું,
આ વિશ્વ આખું બનતું પ્રવાહી,
સ્વીકારવા છાપ ઉદાર સર્વ તે.

બ્રહ્માંડ એની નિરખે પ્રિય વસ્તુ માંહીં,
બ્રહ્માંડહર્મ્ય તણી એક જ એમ ચાવી;
તાળું ઊંડા ઉરનું એક જ ખોલતામાં
ભાગોળ વિશ્વ તણી સૌ જ તૂટી પડે છે.

પૂરો વિશ્વ તણો મહાન રસ કો જે નેત્ર પામી શક્યાં,
તેને વિશ્વ તણા સહુ ય રસમાં છૂટી સદા મ્હાલવા;

જે હૈયે સઘળું ય વીરરસમાં રેડ્યું હતું રક્તને,
તેને આ કરુણા તણા જલધિને જાવું તળે સ્હેલ છે.
સફલ ઘડીઓ આવી કિન્તુ અનેક ન સાંપડે,
અમર બનવા આવું પૂરૂં સુધા ન મળી શકે;
તરુણ પ્રણયી! ત્હારે માટે હજી જરી દીર્ઘતા,
તુજ હૃદયમાં આવી લ્હેરી ધરે સ્થિરતા જરા.

પરન્તુ કોણ છે ઊભું સામે ટેકરી ઉપરે?
આકૃતિ દૂરની એ કૈં જૂદા ભાવ ઉરે ધરે.

પાષાણની કોઈ શિલા પડી ત્યાં,
પાસે પડ્યા કંટક થોરના છે;
અહીં તહીં પિંજર હાડકાનાં
પડી રહ્યાં કૈંક પશુ તણાં છે.

વૃક્ષો પરે લાલ ત્રિશૂલ ભાસે,
સિન્દૂરના સર્પ દિસે વળી કૈં;
નીચે સૂકાં ખેતરના પથારા,
કને જ મ્હોટો પટ ક્ષારભૂમિનો.

કરે ત્યાં ડોકિયાં છાનું ક્યારનું મુખ શ્યામ તે,
અને એ લાલ આંખો કૈં અંગારા સરખી ઝગે.

લાંબી સિસોટી તહીંથી સુણાતી,
સામી સિસોટી દૂરથી ય થાતી;
પક્ષી ય સૌ ચૂપ થતાં ઘડીક,
વાયુ વહે છે ફરી શાન્ત શાન્ત.

સમળી કોઈ ત્યાં ઊડે લાંબી ચીસ કરી કરી,
લાગતાં તીર પાંખે કો સામા તીર પરે પડી.

સરસ શુકન જોઈ આદમી તે હસે છે,
નયન કરી ઇશારો કોઈને તે બતાવે;
કુદરત પણ એથી લાજતી કૈં દિસે છે,
રવિ ઉપર છવાતી વાદળી એક કાળી;

સરરર સૂસવે છે એક બીજી સિસોટી,
ખળભળી તહીં ઊઠે ભીલની એક ટોળી;
ઝળહળ ઝળકંતાં તીરનાં કૈં ફળાંઓ
સરતટ પર ચારે બાજુથી દોડી આવે.

શું વાદળીના કટકા થઈને,
ઉપાડતા વિદ્યુત દોડી આવે!
પાષાણ વા આ ગિરિશૃંગના સૌ,
વર્ષાવતા હિમનું ઝાપટું શું?

દોડતા આવતા ભીલો વીંટી લેઈ હમીરને,
બોલતા બૂમ પાડીને મૂકી દે હથિયારને."

જે લોકો – પશુઓ – શરીરબલને પ્રાધાન્ય આપી જીવે –
જેઓ આજીવિકા મહીં જ સઘળું આ ઝિંદગીનું ગણે –
પોતાનું સ્થૂલ પોષતાં હૃદય જે પોષ્યું ગણે વિશ્વને –
ઢાંકી સ્વાર્થ વડે સદા નયનને જે આયુ પૂરૂં કરે –

તેઓ રાક્ષસ અન્યનું જ ઝુંટવી ખાતાં સદા રીઝતા,
પોતાના વ્યવહારની સફલતા તેમાં જ તે માનતા;
તેનાં આજીવિકા મહીં જ નયનો પૂરાં શકે છે ઠરી,
તે ઉચ્છિષ્ટ પદાર્થને જ પ્રથમે તે આંખ નિહાળતી –

ભાવો અન્ય મહીં કદી નયન એ ના ના ઉડે આંધળાં,
એવા પામર જીવડા જગત આ જોઈ કદી ના શક્યા;
નીતિમાર્ગ ત્યજી રહે હૃદય એ આજીવિકા પામવા,
તેની પ્રાપ્તિ પછી સદા ય સહુજે નીતિ ય તે પાળતા –

તેને જીવિત રક્ષવાથી અધિકી ના ના અપેક્ષા કશી;
તેથી કાર્ય પરાર્થનાં ચલવવા પામ્યા બલે કૈં નથી;
નિન્દા વા સ્તુતિથી ય તે હૃદયના તારો નહીં કમ્પતા,
ઓહો! આ અસુરો હજુ જડ થકી થોડા જ કૈં છે વધ્યા.

જ્યારે આ જડનાં કઠિન પશુઓ ઘેરાઇ જાતાં કદી –
જ્યારે શૌર્ય તણા મહાન કરમાં આવી જતાં કોઇ દી –

જે હૈયે સઘળું ય વીરરસમાં રેડ્યું હતું રક્તને,
તેને આ કરુણા તણા જલધિને જાવું તળે સ્હેલ છે.

સફલ ઘડીઓ આવી કિન્તુ અનેક ન સાંપડે,
અમર બનવા આવું પૂરું સુધા ન મળી શકે;
તરુણ પ્રણયી! ત્હારે માટે હજી જરી દીર્ઘતા,
તુજ હૃદયમાં આવી લ્હેરી ધરો સ્થિરતા જરા.

પરન્તુ કોણ છે ઊભું સામે ટેકરી ઉપરે?
આકૃતિ દૂરની એ કૈં જૂદા ભાવ ઉરે ધરે.

પોષાણની કોઈ શિલા પડી ત્યાં,
પાસે પડ્યા કંટક થોરના છે;
અહીં તહીં પિંજર હાડકાનાં
પડી રહ્યાં કૈંક પશુ તણાં છે.

વૃક્ષો પરે લાલ ત્રિશૂલ ભાસે,
સિન્દૂરના સર્પ દિસે વળી કૈં;
નીચે સૂકાં ખેતરના પથારા,
કને જ મ્હોટો પટ ક્ષારભૂમિનો.

કરે ત્યાં ડોકિયાં છાનું કયારનું મુખ શ્યામ તે,
અને એ લાલ આંખો કૈં અંગારા સરખી ઝગે.

લાંબી સિસોટી તહીંથી સુણાતી,
સામી સિસોટી દૂરથી ય થાતી;
પક્ષી ય સૌ ચૂપ થતાં ઘડીક,
વાયુ વહે છે ફરી શાન્ત શાન્ત.

સમળી કોઈ ત્યાં ઊડે લાંબી ચીસ કરી કરી,
લાગતાં તીર પાંખે કો સામા તીર પરે પડી.

સરસ શુકન જોઈ આદમી તે હસે છે,
નયન કરી ઇશારો કોઈને તે બતાવે;
કુદરત પણ એથી લાજતી કૈં દિસે છે,
રવિ ઉપર છવાતી વાદળી એક કાળી.

સરરરર સૂસવે છે એક બીજી સિસોટી,
ખળભળી તહીં ઊઠે ભીલની એક ટોળી;
ઝળહળ ઝળકંતાં તીરનાં કૈં ફળાંઓ
સરતટ પર ચારે બાજુથી દોડી આવે.

શું વાદળીના કટકા થઇને,
ઉપાડતા વિદ્યુત દોડી આવે!
પાષાણ વા આ ગિરિશૃંગના સૌ,
વર્ષાવતા હિમનું ઝાપટું શું?

દોડતા આવતા ભીલો વીંટી લેઈ હમીરને,
બોલતા બૂમ પાડીને મૂકી દે હથિયારને."

જે લોકો – પશુઓ – શરીરબલને પ્રાધાન્ય આપી જીવે –
જેઓ આજીવિકા મહીં જ સઘળું આ ઝિંદગીનું ગણે –
પોતાનું સ્થૂલ પોષતાં હૃદય જે પોષ્યું ગણે વિશ્વને –
ઢાંકી સ્વાર્થ વડે સદા નયનને જે આયુ પૂરૂં કરે –

તેઓ રાક્ષસ અન્યનું જ ઝુંટવી ખાતાં સદા રીઝતા;
પોતાના વ્યવહારની સફલતા તેમાં જ તે માનતા;
તેનાં આજીવિકા મહીં જ નયનો પૂરાં શકે છે ઠરી,
તે ઉચ્છિષ્ટ પદાર્થને જ પ્રથમે તે આંખ નિહાળતી –

ભાવો અન્ય મહીં કદી નયન એ ના ના ઉડે આંધળાં,
એવા પામર જીવડા જગત આ જોઈ કદી ના શક્યા;
નીતિમાર્ગ ત્યજી રહે હૃદય એ આજીવિકા પામવા,
તેની પ્રાપ્તિ પછી સદા ય સહજે નીતિ ય તે પાળતા –

તેને જીવિત રક્ષવાથી અધિકી ના ના અપેક્ષા કશી;
તેથી કાર્ય પરાર્થનાં ચલવવા પામ્યા બલે કૈં નથી;
નિન્દા વા સ્તુતિથી ય તે હૃદયના તારો નહીં કમ્પતા,
ઓહો! આ અસુરો હજુ જડ થકી થોડા જ કૈં છે વધ્યા.

જ્યારે આ જડનાં કઠિન પશુઓ ઘેરાઇ જાતાં કદી –
જ્યારે શૌર્ય તણા મહાન કરમાં આવી જતાં કોઇ દી –

ત્યારે તે શકતાં સમાન બલને નાસી જતાં દાખવી,
સ્ત્રી પાસે નિજ એ પરાક્રમ તણી શ્લાઘા કરે છે વળી.

તેઓના દૃઢ શ્યામ સૌ અવયવે એ સ્થૂલ લોહી વહે,
તેનાં બાલક કૈંક દીર્ઘ યુગથી એ રક્ત પામ્યાં કરે;
તેની દેવી ય માંસ ને રુધિરમાં તૃપ્તિ સદા માનતી,
જેને એ તલવાર બાલક તણું લોહી કુણું હોમતી.

ક્ષત્રી ઉભો આ રણવીર આંહીં,
નેત્રો ઠરી ત્યાં મુજ જાય છે કૈં;
ન તાર તૂટ્યો હજુ પ્રેમનો છે,
હજુ ય ખડ્ગે કર એ ઠર્યો છે.

કો ધૈર્યના ઉગ્ર મહાન સિન્ધુ,
શાન્તિ તણા કો દૃઢ પ્હાડ મેરૂ,
વા હર્ષના કો સ્થિર કેન્દ્ર જેવું
હૈયું દિસે કૈં યુગથી ઘડેલું.

એ વૃત્તિને ધારી રહેલ અંગો,
એ ભાવને દાખવતાં દિસે છે;
એ ધૈર્ય એનું સ્મિત એ હસે કૈં,
વીરત્વમાં વીર દિસે તરંતો.

ક્ષત્રિત્વને જીવન માનનારૂં –
પુરાર્થમાં ખડ્ગ ઉપાડનારૂં –
બ્રહ્માંડનો વિક્રમ ધારનારૂં –
નસેનસે રક્ત વહી રહ્યું છે.

જે વિષ્ણુના બાહુ થકી વહેલું –
ઉદાત્તવૃત્તિ ગૃહી ઊતરેલું –
જેને સુધા ચંદ્ર થકી મળેલું –
તે રક્તનું ભૂષણ આ દિસે કો.

આ સિંહ જે જાતિથી ઉતરેલો,
જે ભવ્યતામાં જ સદા વસેલો;

તેમાં ય જૂદો જ કંઇ વટીલો,
પિછાન તે આકૃતિ સર્વ આપે.

તે અંગનાં ભૂષણ શસ્ત્ર સર્વે,
તે કન્યકાના ઉરમાં વસ્યાં છે—
આ ભીલની લાલચ કૈં બન્યાં છે,
આશ્ચર્ય કે કૈં જ નવું નહીં એ.

સૌ ભિન્ન વૃત્તિ—સહુ ભિન્ન દૃષ્ટિ,
ઊંચા નીચા કૈંક અનેક હેતુ—
બ્રહ્માંડના ચક્રની ભિન્નતાને
સૌન્દર્યનો મોહ સમાન કાંઇ.

* * * *

સાંભળી બોલ એ તીખો 'મૂકી દે હથિયારને'—
ફરી કૈં જાય છે જૂદું લોહી એ મુખ ઉપરે.

એ જાય હસ્ત ઉછળી નિજ ખડ્ગમૂઠે,
એ વીજળી ધગધગી ફુરફાટ દે છે;
એ ખડ્ગબિંબ ધ્રુજતા જલમાં છવાતાં,
અંગારથી ધખધખ્યું સર એ દિસે છે.

શું આજ ક્ષત્રિ પર પામર આમ આવ્યા?
શું એક સિંહ પર વાનર લાખ ફાવ્યા?
એ યોધનું વદન એ જ વિચાર બોલે,
એ યોધનાં નયન એ જ હસી રહ્યાં છે.

વીરત્વથી પુલકતાં સહુ અંગ અંગો
એ ખેલવા રમત તત્પર હર્ષ સાથે;
જ્યાં જ્યાં પરાક્રમ તણો પ્રિય સાદ થાતો,
ત્યાં સજ્જ છે હૃદય વીર તણું સદા એ.

ક્ષણમાં રક્ત એ ઊનું હૈયામાં ધગતું હતું,
ક્ષણમાં શાન્ત જૂદું કૈં એ હૈયે દ્રવતું બન્યું.

અહો ! એ કો જેણે નિજ હૃદયનું અર્પણ કર્યું,
કર્યું મીઠી લૂંટે નિજ હૃદય જેણે પલકમાં –
છબિ એ જાગે છે ફરી નયનને આર્દ્ર કરતી,
વહે પાછી લ્હેરી સદય અનિલે એ શઠ ભરી.

નિઃસ્વાર્થ ક્યાં હૃદયઅર્પણ એ રસીલું ?
ક્યાં મોહનિ સભર એ દરિયાવ જેવી ?
બાલાની એ રસિક ક્યાં ઉનકારવૃત્તિ ?
ક્યાં ઉચ્ચ એ જિગરતખ્તની બાદશાહી ?

આ ક્યાં શરીર પરનું ય લૂંટી જનારા –
વિશ્વે સદા અધમ આમ જ ઘૂમનારા –
અન્ધાર આ જગતનો હૃદયે પીનારા ?
આવો વિરોધ નિરખી નયનો હસે એ.

ખુલ્લી થઇ ચમકતી અસિ હાસ્ય આપે
ને મ્યાન ખડ્ગ કરવા કર એ વળે છે;
છોડી દઇ કમરબન્ધ અને અસિને
વ્હાલું દરેક હથિયાર નીચે ધરે છે.

જેનો સ્વભાવ નવ પીઠ બતાવવાનો –
જેનો સ્વભાવ નવ શીષ નમાવવાનો –
તે પ્રેમથી હૃદય મીણ થઇ જઇને,
હા – નોતરે સહુ ય આયુધ લેઇ જાવા !

બાલાની મુગ્ધ રતિને ધરનાર હૈયે
જાદુઇ એ રસભરી છબિની સ્મૃતિમાં
જે દૃષ્ટિ છે સબલ સર્વ બચાવવાને
તે નોતરે સહુ ય આયુધ લેઇ જાવા !

જે ખડ્ગનો અસુર ત્રાસ ધરી ધ્રુજે છે –
જે ખડ્ગનો સુર સહુ ઉપકાર ગાતા –
તેનો જ બાલપણનો ત્યજી મિત્ર તેને
આજે કૃપા અતર યાચતી આ કરે છે !

જે આ પ્રવાસ તણી અર્પણની ઘડીમાં
સંસારસંપદ્ની પુણ્ય કૃતાર્થતા છે –
તેથી વિમુખ હતભાગી ઉરો નિહાળી
હૈયું મહાન હસતાં અનુકમ્પતું કૈં.

એ યોધનું હૃદય કૈં વહને પડ્યું છે,
એ મૂછ કાંઈ ફરકી હસવા ચડે છે;
ભીલો ભણી નયન શાન્ત રસાલ ચોટે,
ઉચ્ચાર કાંઇ કરતું મુખ એ દિસે છે:–

" ઓહો! કો સદ્ભાગ્ય આજ તમને લાવ્યું ઉપાડી અહીં!
" ઓ ભોળા મુજ ભાઇઓ! હરખજો સૌ આજ ફાવી જઈ!
" ગોહેલો સુણવા કદી ય તમને ના ના પ્રસંગો મળ્યા!
" ક્ષત્રિના સમશેરને નિરખવા ના કાળ આ યોગ્ય વા!

" આજે કો ઇતિહાસનો દિવસ આ મ્હોટો તમે માનજો,
" ક્ષત્રિનાં હથિયાર આમ મળતાં ફૂલાઈ ના ના જજો;
" આવાં સાહસથી હવે જીવિતને દૂરે સદા રાખજો,
" ભોળા! લૂટ મહીં હવે અનુભવી કાંઇ વધારે થજો.

" અત્યારે તલવારથી રુધિરને ઇચ્છા નહીં ઢોળવા,
" કો પ્રાણી પર આજ કૈં ઉપડવા નારાજ છે હસ્ત આ;
" મ્હારા ખડ્ગ વતી જીવાડી શકું તો ઇચ્છા જ જીવાડવા,
" આ લોહી સઘળું ય ત્યાં હૃદય આ તૈયાર છે અર્પવા.

" આ હોમાઇ જતી જહાં પ્રતિ પળે મૃત્યુ તણા મ્હોં મહીં–
" તેને પોષણ આપવા અમર કો મીઠી વહે વીરડી;
" તેનું પાન કરી અહીં હૃદય આ આજે હતું મ્હાલતું,
" કોઇને ય બચાવવા મગજ આ વિચાર છે ઘોળતું.

" આ મ્હારી તલવાર, આ હૃદયનું વીરત્વ ને શૌર્ય આ,
" ને ક્ષત્રીવટના પરાક્રમ તણી ચાલી જતી નીક આ –
" એ સૌથી ઉર માત્રથી જગતને જે કો બચાવી શકે,
" તેમાં પૂર્ણ વિશેષ કાંઇ પ્રભુતા દૈવત્વ કાંઈ દિસે.

" ભાઈ ! આ સમશેરથી નવીન કૈં શીખાય તો શીખજો,
" હા ! તેના ઉપયોગમાં તમ ઉરો કાંઇ વિશાળાં થજો;
" ક્ષત્રિની પ્રિય જોગણી ગૃહ મહીં રાણી સદા પૂજજો,
" ને આ ખડ્ગ ઉપાડવા હૃદયથી કૈં કેળવાતા થજો."

વેગડો ભીલનો રાજા આવે પાસ હમીરની,
વૃદ્ધ એ આકૃતિ ભાસે જૂદી કૈં સહુ ભીલથી.

મૂછો અને શીષ સહુ રૂપેરી
કૈં પ્રૌઢ, કૈં ગંભીર, શાન્ત ભાસે;
તોફાન કૈંના મુખમાં લિસોટા
વાતો કહે છે ગત ક્રૂરતાની.

છે કાળથી પાઠ કંઇક લીધો,
છે મૃત્યુમાં આંખ હવે ઠરેલી;
છે ર પ્યાલો બહુ યે પીધેલો,
પીવા હવે તે થઈ કૈં અરુચી.

તોફાનમાં સર્વ વીતેલ આયુ
વીતી ગયું સ્થૂલ જ પોષવામાં;
કાળે કર્યો છે પણ કૈં ઘસારો
હૈયા પરે કોમલતા તણો એ.

કૈં કાળથી આલિમતા બજાવી,
નીકો કંઈ રક્ત તણી વહાવી,
જે કૈં કર્યું તે સહુ પૂર્ણ કીધું,
તૃપ્તિ તણું રાજ્ય દિસે લીધેલું.

સૌ ભિન્ન વૃત્તિ -- સહુ ભિન્ન દૃષ્ટિ --
ઊંચી નીચી કૈંક ગતિ જનોની --
સંસારના ચક્રની ઉગ્રતાઓ
તૃપ્તિ પછી શાન્ત ઉદાર થાતી.

ટોળી તણું રાજ્ય ચલાવવાને
ધીમે ધીમે નાયક એ થયો'તો;

કેં ઉચ્ચતાહીન સ્વભાવ કોઈ
સત્તાતણું તખ્ત સ્વીકારતું ના.
લૂંટે જ છે ઉત્કટ અંગ કીધાં,
લૂંટે જ અંગો દૃઢ છે રહેલાં;
ના કેં હજુ રક્ત વિના રુચે છે,
લૂંટે હજુ તત્પર હસ્ત એ છે.

કિન્તુ ભલે જે કંઈ પ્રાપ્ત થાતું
તેમાં હતો એ સ્થિર ભાવ કીધો;
વિના પ્રયાસે મળતું હતું જે
કેં ભાવ કે લોભ થતો ન તેમાં.

હતો વળી આશ્રમધારી કાંઇ,
વ્હાલાં હતાં એ ઉરને થયાં કો;
જે કેં મળે આશ્રમને નિવાસે
આનન્દ તેને મળતો હતો તે.

પ્યારો હતો તે ઉરને અતિથિ
તેને સદા આદર આપતો તે,
એ વજ્ર હૈયું તહીં આર્દ્ર થાતું
ને આર્દ્રતા એ રુચતી હતી કેં.

જે કોઇ તેના બલને સપાટે
સામે થઇ ટક્કર ઝીલતું 'તું,
વા કોઇ તેને સપડાવતું 'તું
તેના ભણી માનની દૃષ્ટિ થાતી.

શોભાવતું જે હથિયાર તેને
ખાહેશથી તે કરતો અતિથિ;
સમાન ભાવો જરી સ્પર્શતામાં,
પ્રીતિ તણી જાગ્રત જ્યોતિ થાતી.

જે શાન્તિથી દૃઢ તહીં રજપૂત ઊભો,
વીરત્વનો મુખ પરે સ્થિર વાસ જે છે;

જે ઉગ્ર શક્તિ રુધિરે વહતી દિસે છે,
તે વેગડો સહુ ય જોઈ શક્યો હતો કૈં.

પોતા સમા ઝપટના કરનાર સામે
જે ખેલમાંઈ ગુણ દાખવતું હતું એ;
જે શૌર્ય, ધૈર્ય હૃદયે ઝળકી ઉઠ્યાં'તાં,
તે નેત્ર એ સહુ ય જોઇ શક્યાં હતાં કૈં.

જે મિષ્ટ બોલ સ્મિતથી જ યુવાન બોલ્યો,
ઉત્કૃષ્ટતા હૃદયની સમજ્યો તહીં કૈં;
જે ભાવથી ખડ્ગ ભૂમિ પરે મૂક્યું'તું,
તેમાં શક્યો નિરખી એ ઉરનો પ્રભાવ.

માહાત્મ્ય જે નિજ કરે વસતું હતું, ને
જે મેળવી નિપુણતા બહુ વર્ષ વીત્યે;
તેને હતો ઉચિત કાળ નિરૂપવાને,
આ એકથી જ બલને અજમાવવામાં.

જ્યારે, પરન્તુ, હથિયાર ત્યજી ઉભો તે
ને નોતર્યો ભૂષણ સર્વ ઉતારી લેવા,
તે તો પ્રસંગ તહીંથી જ રહ્યો હતો ના,
વીત્યો હતો સમય ખડ્ગ ઉપાડવાનો.

જેમાં હતું હૃદયશૌર્ય બજાવવાનું,
હૈયે હતું નવીન જ્યાં કંઇ શીખવાનું;
ભાસ્યાં સહુ ભૂષણ યત્ન વિના મળ્યાં તે,
એ લૂટમાં કશી ય લિજ્જત ના રહી'તી.

'કો માનવીજીવન ખાતર પ્રેમ અર્થે
છે યોગ્ય રક્ત મહીં ખડ્ગ ઝબોળવાનું'–;
એવી જ એક દૃઢતા ઉપરે ઉભો જે,
તેને જ યોગ્ય સહુ એ હથિયાર ભાસ્યાં.

બીજા તણો લૂટ મહીં સરદાર થાતાં,
ભાસ્યો થતો અતિથિને પણ લૂટનારો;

જે ઉચ્ચ સ્થાન ઉરથી વિહરી શકાયું,
ત્યાંથી ગમે ના પડવું કદિ કોઇને યે.
વળી જે આંખની મીટે ના ના ભીલ સહી શકે,
હસ્ત એ અંગની સામે શી રીતે ઉપડી શકે ? !

કાંઇ આર્દ્ર થતો હવે હૃદયથી એ ભીલ નીચે નમે,
લેઇ ભૂષણ, અસ્ત્રશસ્ત્ર સઘળાં દેતો ફરી યોદ્ધને;
જેને લેઈ જવા નિમન્ત્રણ હતું આભૂષણો સર્વ એ,
તે આમન્ત્રણ આપતો હમીરને થાવા અતિથિ ગૃહે.

" નહીં આજે મ્હારૂં પતિત ઘર શું પાવન થશે ?
" પ્રવાસી આવાનું પૂજન કરી કાં ભીલ ન શકે ?
" અહો શૂરા ! આજે ઘટિત નવ આ સ્થાન તજવું,
" અમો આવાને યે ઘટિત નવ ઠેલી વહી જવું.

" દીવાળીના જેવો અમ નગરમાં ઉત્સવ થશે,
" અમારો ભીલોને રજપૂત તણાં દર્શન થશે;
" પ્રવાસીનો આંહી જરૂર કંઇ થાકે ઉતરશે,
" વિસામા માટે એ ક્યમ ન મુજ ઘેરે અટકશે ?

" હવે તો આજ મધ્યાહ્ને ઘામ આ તડકો ધખ્યો,
" આજ તો દૂર આંહીંથી જાવાનું નવ નામ લ્યો."

સાનન્દઆશ્ચર્ય હમીર ઊભો,
એ ભીલના ભાવ નિહાળતો કૈં;
એ લૂટનારા પર આર્દ્ર હૈયું
સ્નેહે ભર્યું કાંઇ વહી રહ્યું છે.

તે ભીલને કાંઈ વિશેષ જોવા
ઔત્સુક્ય છે નેત્ર મહીં તરન્તું;
તે સ્થાનને કાંઇ વિશેષ જોવા
મોજું વહે છે હૃદયે કુદન્તું.

તે સિન્ધુમાં તે તરતી છબીલી,
મુક્તાભરી ઊઘડી છીપલી શી !

જ્યોત્સ્ના મહીં વિદ્યુતના પ્રકાશે,
તે યોધ પ્રેમે દ્રવતો રહે છે.

જે ઘાટમાં એ લલના નિહાળી,
તે ઘાટ પાસે જ હજુ ય ર્‌હેશે;
ન યોધને કૈં જ ત્વરા જવાની,
તે સ્થાનમાં કાં નવ ઠેરશે તે ?

તે સ્વર્ગ – તે સુન્દરના પ્રદેશો,
તે પ્રેમભીની હસતી લતાઓ;
પ્રત્યેક જ્યાં પર્ણ હસે રસીલું,
ત્યાં પ્રેમીને સ્વલ્પ ક્ષણો યુગો એ.

છે નેત્ર ભીંસે, ઉર કામિનીમાં,
છે જાગ્રતિ કાંઈ સુષુપ્તિ જેવી;
યત્ને ફરી ચેતન મેળવીને,
હમીર સત્કાર સ્વીકારી લે છે.

"હું તો મૃત્યુ તણો મુસાફર બની દોરાઈ જનાર છું,
"એ મીઠો દિન આજથી જ નજરે પ્રેમે જ જોનાર હું;
"ત્યાં વા જ્યાં લઈ જાય ભાવિ મુજને ત્યાં ના અરુચિ મ્હને,
"કોઈ એક દિશા પરે નયન આ ના ઠારવાનાં મ્હને.
"આ મ્હારા સમશેરનો સમય તો છે દૂર કાંઈ હજુ,
"આવું આ સ્થળ છોડવા હૃદયને ના કૈં ત્વરા છે હજુ;
"ભાઈ ! હું સુખથી કરીશ સ્થિરતા આજે તમારી સહે,
"જોતાં ભીલ તણી વિચિત્ર નગરી આનન્દ થાશે મ્હને:
"ઠેલશે મૃત્યુમાં યે ના સ્નેહી આદર સ્નેહનો,
"નિર્ગુણી હું સમાને તો કાળનો હોય લોભ શો ?"

સર્ગ ૩

મિજમાની

જે જે ઉત્સવની મહાન ઘડીઓ દેવો કરે દૈત્યને -
જ્યાં જ્યાં સંકુલતા ત્યજી જગ ગ્રહે એકાગ્ર આચારને -
જેથી સંગતિ - સંપ - પ્રેમ તરફે જાતું વળી માનવી -
તે તે ઉત્સવની મહાન ઘડીઓ આ બીન ગાજો સ્મરી .

સ્વીકારી નોતરૂં જાતો પડાવે ફરી યોધ એ ,
થાબડી અશ્વને હેતે તંબુ બ્હાર જરા ઉભે .

હુક્કા તણી ત્યાં વરદી અપાતી ,
હજુ કસુંબો ગળણી મહીં છે ;
પાસે પડી નાજુક વાટકી કૈં -
જેમાં ઝરે લાલ અફીણ ધીમે .

એ મિત્ર શૌર્ય - રજપૂત તણો કસુંબો -
જે છે સદા ય હરકંઠ મહીં વસેલો -
જેની સુકીર્તિ હજુ ક્ષત્રિ સહે ગવાતી -
તેનો નવો જ હજુ ભક્ત હમીર થાતો .

જેને જુવાની મહીં વૃદ્ધ થવું ગમ્યું છે ,
જેને રણે રુધિર સર્વ જ અર્પવું છે ;
તે મિત્રની નવીન અંજલિઓ મહીં છો
એ ફૂટતી જ નિજ મૂછ સુખે ઝબોળે .

બખતર ઉતરાવી સ્વસ્થ એ યોધ થાતો ,
હૃદય ફરી મધુ એ સ્વપ્ન માંહીં ચડે છે ;
નિજ ઉર વસનારી તે જ ને તે જ વાતો
ફરી ફરી ફરી પ્રેમે મિત્ર સાથે કરે છે .

* * * *

પોતાના સરદારની સ્થિતિ બધે સંભાળનારો હતો,
સાચા ચારણ જેમ ચંચળ અને ઉત્સાહી ડાહ્યો હતો:

તંબુ કને તે ઉતરી પડે છે,
તંબુ મહીં તે પગલું ભરે છે;
ગાદી પરે જોઇ હમીરજીને
વખાણ તેનાં લલકારતો તે:-*

"જો જાણત તુજ હાથ સાચાં મોતી વાવશે
"વવરાવત દી રાત તો તુંને! દેપાળદે! §
"ખળખળ મીઠું ખીર ગેમલ આંગળીએ વહ્યું!
"શોષી આપ શરીર ચારણ પોષ્યો ગોહિલે! ‡
"અંબરનું દઈ દાન જલઅંબર સાંગે ધર્યાં!
"જોવા તેને ભાણ ઉભો થંભી આભમાં! +

---

* રિવાજને અનુસરી ગઢવી મળતી વખતે હમીરજીની નહિ પણ તેના વડીલોની કીર્તિ નીચે પ્રમાણે ગાય છે:—

§ એવી કથા છે કે દેપાળદે ગોહેલ એક દિવસ પોતાના દેશમાં ફરતાં કોઇ ચારણને એક જ બળદથી વાવણી કરતો જુએ છે. પ્રશ્ન થાય છે—"એક જ બળદ પર આટલો ઝુલ્મ શા માટે?" કડક ઉત્તર મળે છે—"બહુ દયાળુ તું હોય તો બીજો બળદ તું જ થઇ જા." કાંઈ પણ બોલ્યા વિના દેપાળદે પોતાને ખભે ધૂંસરી મૂકે છે અને બળદ સાથે કામ કરવા લાગે છે. બીજો બળદ મંગાવી લે છે, તે આવી પહોંચતાં ચારણને આપી ગોહેલ પોતાના નગરમાં જાય છે.

કાપણીનો સમય આવે છે ત્યારે જેટલા ચાસ દેપાળદેએ વવરાવ્યા હતા તેમાં અનાજ પાકવાને બદલે સાચાં મોતી નીકળી આવે છે. એવું આશ્ચર્ય બનતાં ઉપલા સોરઠાની મતલબનું ચારણ પોતાના રાજા પાસે જઈ કહે છે.

‡ નિર્જન વનમાં કેટલાક દિવસ કોઈ ચારણ સાથે ગાળવાનું બનતાં ગેમલજી ગોહેલે પોતાની આંગળી ધવરાવી ચારણનું પોષણ કર્યું હતું.

+ જેની યાચના થાય તે આપી દેવાની ટેકવાળા સાંગાજીએ એક દિવસ સ્નાન કરતાં બધાં વસ્ત્ર કોઇને આપી દીધાં. નદીમાં નગ્ન બેસી રહેવું પડયું. તેટલામાં કોઇ મહેમાનો આવે છે અને હાથ ઝાલી બહાર તાણી લે છે. બિલોરી વસ્ત્ર શરીર પર વિંટાયું દિસે છે. બીજું વસ્ત્ર પહેરે છે એટલે પેલું જલાંબર જળ થઈ જળમાં ભળી જાય છે.

"સાજી અમિત ઉદાન દેતો દાન દુકાળમાં,
"સાપ સુવર્ણી હાર જેનો કર અડતાં બન્યો!*
"ખેતર વાવી રેત! ઉગ્યાં તુંબાં સામટાં!
"તેમાં ઘઉંની રેલ સોનક ભક્ત તેણે ખળે!"+

ગઢવીને બથે ભેટી મળે યોધ ઉભો થઈ,
બારોટે હસ્ત જોડીને ચાલવા વિનતી કરી.

બારોટજીને નિજ દેઈ હુક્કો
તેથી જરા સ્વસ્થ થવા કહીને,
હમીરજી સજ્જ થવા ત્વરાએ
ગયો કનેની લઘુ રાવટીમાં.

નોકરો ચાકરો સર્વે ઉભા સજ્જ થઈ જઈ,
મિત્રની સાથ આવે છે પ્હેરી વસ્ત્ર હમીરજી.

છે શ્વેત વસ્ત્ર સહુ અંગ પરે ધરેલાં,
આછી ઝીણી ટિપકી પાઘ પરે સુનેરી;
કેડે ઝુલે કમરબંધ નીચે પછેડી
ને ખડ્ગ હસ્ત મહીં નાજુક સર્પ જેવું.

જેને ઉરે રસિક છે લલના રમંતી,
જે પ્રેમથી હૃદય ત્યાં દ્રવતું સદા એ;
તે નેત્રમાં પ્રણયહેલી રહે વહંતી,
દેદિપ્યમાન રસ ભાલ પરે ઝગે છે.

* દુકાળમાં એક દિવસ ઘરમાં કાંઇ જ ખવાનું ન હતું ત્યારે સાજીને ત્યાં કેટલાક ચારણો મહેમાન થાય છે. આપઘાત કરવાનો મનમાં સોલો ઉઠે છે, એટલામાં એક સરપ બાજરીની કોઠીમાં જતો દેખાય છે. સાજી તેમાં હાથ નાખે છે તો એક સોનાનો હાર હાથમાં આવે છે.

+ સોનકજી ગોહેલ મહાન્ ભક્ત હતો. એક દિવસ ઘઉંનું ગાડું ભરી ખેતરે વાવવા જતો હતો. માર્ગમાં સાધુની એક મંડળી મળે છે તેને ઘઉં બધા આપી દે છે. રેતીથી ગાડું ભરી લે છે અને રેતી વાવે છે. તેમાંથી તુંબડીના વેલા ઉગે છે. તુંબડાં પાકતાં તેને ખળામાં એકઠાં કરે છે અને તુંબડાં ફોડતાં પુષ્કળ ઘઉં નીકળી પડે છે.

ગંભીર એ વદન પૂર્ણ પ્રસન્ન ભાસે
ને ધૈર્ય નેત્ર તણું ધ્રુવ સત્ય દિસે છે;
તે ચાલ, તે વદન, તે સ્મિત, બોલ તેના
જોઇ રહ્યું ગઢવી કાંઇ ઉમંગથી સૌ.

એ મિત્ર બેય ઉભી કુંતલ અશ્વ પાસે
ચો થાળ ઊડતી પરે કર ફેરવે છે;
આરૂઢ થાય – ગઇ વિદ્યુત જેમ ચોંકી
ને અશ્વ પાંચ દશ તીવ્ર ફલંગ દેતા.

જે શસ્ત્ર શત્રુકરનાં વિજયે મળેલાં –
જે પામતાં રુધિરનીક કંઈ વહેલી –
જેને ત્યજી હજી અરિ શરમિંદ થાતાં –
તે ક્ષત્રિ કોઇ લઇ યોધ પછાડી ચાલે.

સૂઇ ગયેલ રજપૂતી જગાવવાને –
સૌ વીરને ચમક ક્ષત્રીની આપવાને –
ઉત્સાહ સ્થાન પ્રતિ ઉપર પ્રેરવાને
નિશાની યુદ્ધ તણી યોધ સહે ફરે આ.

ડંકાની ત્રણ ગર્જના નગરમાં લોકો સહુ સુણતાં
ને સૌ ઉત્સુક સ્ત્રી સસંભ્રમ હવે દ્વારે ધસી આવતી;
જેના વીર્ય તણી અનેક રસીલી વાતો સુણાઇ હતી,
તેને હર્ષથી ઝાંખવા જન બહુ હાટે બજારે ઉભાં.

દરવાજા કને પ્હોંચે સ્વારી યોધ તણી હવે,
જોવાને આવતાં લોકો દોડતાં પડતાં ખસે.

છે રોશની હાટ મહીં કરેલી,
છંટાયલી શ્વેત બજાર ભાસે;
કૈં યુદ્ધનાં ચિત્ર દિવાલમાથે
રાતો પીળા રંગથી ચીતર્યાં છે.

આંહીં ઉભો તે દશ શીર્ષવાળો,
ત્યાં રામ, ત્યાં વાનર ઉડતો તે;

ત્યાં જાનકી વૃક્ષ નીચે રડંતી,
ક્યાંઇ વળી શ્વેત જટા ઋષિની,

ત્યાં વાઘ અશ્વો, તહીં હસ્તિ મ્હોટા,
અનેક રંગી વળી વેલ્લીઓ કૈં;
છાયા પડે તે પર કૈં જનોની–
કૈં ભૂતડાં દોડી જતાં દિસે છે.

કોલાહલે માનવીઓ તણા આ
સ્રીના કંઇ અર્ધ સુણાય શબ્દો;
લાંબા ઝીણા સાદ અનેક થાતા,
પ્રત્યેક ટોળે નવી વાત ચાલે:–

"આ જેવો વર લાડકો કહિં યે તેં જોયો હતો–બેન! શું?"
"જો જો! ખડ્ગ સુનેરી એ કર મહીં કેવું દિસે છે રૂડું?"
"ઓહો! અશ્વ કુદી રહ્યો પણ જરી આ સ્વાર ના ના ડગે!"
"આહા! એ મુખતેજથી શશી અને ઝાંખી મશાલો બને!"

"ચંદાબેન તણો જ આ કર ગ્રહે! કેવું બને તો–સખિ?"
"કોઇ વેગડભાઇને કહી શકે એ ગોળ ખાવા અહીં?"
"રે! એ ભીલ ઠર્યો અને રજપૂતી ટેકી દિસે વીર આ!"
"ચંદાને પણ ભીલડી ગણીશ ના" "એ કોઇ દેવી મહા!"

"કિંતુ આ રજપૂત યુદ્ધ કરવા જાતો–સુણ્યું મેં નકી!"
"શું આ ઉછરતું જ પુષ્પ મરવા જાશે? અરેરે! સખિ!"
"તો એ આ વ્યવિશાલનું કહીશ હું ચંદાની માતા કને!"
"છે તો કૈંજ થવું નહીં!" "નિરખી આ છોને જરા તોય લે!"

"કોઈ કાયર સાથ લાખ વરષો સ્વર્ગે ય જીવ્યા થકી
"મ્હોટું ભાગ્ય સુવીરની કરલતા પૂરી ક્ષણે સ્પર્શવી!"
"ચંદા પાસ રહી શીખેલ દિસ તું વાતો વડી બોલવી!"
"બાઇ! સૌ હરિએ લખેલ બનશે! આ જોઇ લે તો જરી!"

કુતૂહલભર ચ્હેરો યોધનો છે પ્રફુલ્લ,
પ્રણયમય નિહાળી શૂરો થાતો પ્રસન્ન;
જહીં જહીં રસ જોતો આંખ ત્યાં એ ઢળે છે,
હૃદય ગળી વહે છે દેખતાં આર્દ્રતા કૈં.

જોનારી — બોલનારી સૌ ઉભી આંહીં થઇ રહી,
સ્વારી આ દ્વારની પાસે આવતાં અટકી ઉભી.

ઉઠ્યો અહીં મંડળીસાથ વેગથી,
હમીરને હસ્ત દઈ ઉતારતો;
મેમાનનો હસ્ત ગ્રહી સ્વહસ્તે,
એ ભીલનો નાયક સાથ ચાલે.

જરા અને યૌવન હાથ ઝાલી
ચાલ્યાં જતાં સાથ સદા વહંતાં —
તેવું જ આ યુગ્મ નિહાળતાં આ
દ્વારે ઉભાં સ્થંભી હજાર લોકો.

જડેલાં દ્વારમાં મ્હોટા ખીલા વજ્ર તણા દિસે —
હસ્તિના લાખ મ્હોરાથી જે ના દ્વાર કદી ખસે;

ચોપાસે શ્યામ આ મ્હોટી દિવાલો દૃઢ છે ઉભી;
કોઠા ને મારફાઓમાં આજે દીપ રહ્યા ઝગી.

રક્તશા લાલ સિંદુરે તોપો આ ગરકાવ છે;
બ્હારના શત્રુ સામે એ મ્હો ખુલ્લાં વિકરાળ છે.

શત્રુથી દૂર થાવાને શત્રુના જયને સમે —
ભોંયરાં આ દિસે ઊંડાં ઉભા જ્યાં ભીલ સજ્જ છે.

" શું આ સાધન શૌર્યનાં મદદમાં છે લૂંટ માંહીં ઉભાં ?
રે રે ! પ્હાડસમી દિવાલ ! નવ તું પામી પ્રભુની દયા ?

ઓ વીરો ! તમ આ ભૂમિ અસુરથી છે શક્ત જે ઝૂઝવા
તેને આ તમ લૂંટમાં ક્યમ કરી શાન્તિ હશે આપતા ! "

વિચારો ઘોળતું આવા હૈયું યોધ તણું હતું,
કહેવું કિંતુ કાંઇએ તેના સાર્થક ભાસતું.

આ દ્વાર અન્ય મહીંથી ઉપરે ચડે છે,
ચોરા પરે **હમીર**નાં નયનો ઠરે છે;
ટાંગ્યાં અનેક અહીં છે હથિયાર જૂનાં
ને કૈંક પાખર અને કવચો ઝુલંતાં.

ભાલા અહીં, ખડ્ગ અનેક ત્યાં છે,
ત્યાં ઢાલ ને ચક્ર તીરો તણાં છે,
જંઝાળ ને નાળ તહીં ટીંગાતી,
ત્યાં તાંસળી શીર્ષ તણી જડેલી.

ત્યાં વાઘના નોર હજુ ધ્રુજે છે,
છે સ્તબ્ધ ત્યાં કૈં રણશૃંગ મ્હોટાં;
કૈં વાવટા રક્ત મહીં ઢળ્યા તે
તેવા જ આંહીં ફરકી રહ્યા છે.

છે સજ્જ શસ્ત્રો હજુ રક્ત પીવા,
જે વેગડાના વડિલે ઉપાડયાં;
કૈં યુદ્ધની સર્વ નિશાનીઓ આ
ગાઇ રહી વાત અનેક જૂની.

હમીરજીના મુખમાં નવું કૈં
આ શસ્ત્ર અસ્ત્રો નિરખી રમે છે;
મ્હોટું અને દીર્ઘ પડેલ ખડ્ગ તે,
જોવા ઉઘાડી કરમાં ગ્રહે છે.

વીંઝવા ખડ્ગ સોટીશું જે બાહુ બળવાન છે-
આશ્ચર્યે જોઇને તેને રાજા ભીલ તણો કહે :-

"આવી આ તલવાર યુદ્ધ સમયે મ્હારા પિતા બાંધતા,
"તેને અન્ય ઉપાડનાર મળશે એ ના અમો માનતા;

"કિંતુ વીર તણી ભુજા કલિયુગે લૂટી ન લીધી હજુ,
"ક્ષત્રિની પ્રિય ભૂમિથી યવન સૌ છે દૂર પૂરા હજુ."
બોલી આ મનમાં વિચાર કરતો કાંઇ હતો વેગડો,
ને તેની કંઇ ઝાંય એ મુખ પરે આછી હતી ભાસતી;
આવો આ રજપૂત તે ગઢ મહીં પ્હેલો પરોણો હતો,
તે સાથે નિજ વાત–વર્ત્તન તણી ચિંતા ઉરે એ હતી.

ચોરા મહીં સૌ ફરતા હતા ત્યાં,
ક્યાં ઊભવું પાસ હમીરજીની,
ઘોળાઇ એ એ ઉરમાં રહ્યું'તું,
ને આંખ બારોટ ભણી જતી'તી.

ચોક છે એક મ્હોટો ત્યાં ડાયરો સહુ જાય છે,
મેમાનો કાજ તૈયારી આંહીં સર્વ કલરે છે.

રંગોળી વતી રંગ કૈંક પુરીને ચોકો અહીં છે કર્યા,
પીળાં, લાલ, સુવર્ણરંગી ફુલડાં વેલો મહીં છે ભર્યા;
આંહીં રંગીન મોર નૃત્ય કરતો, ત્યાં છે સુતેલાં શુકો,
રૂપેરી લઘુ કેવડો ચળકતો પ્રત્યેક ખૂણે રહ્યો.
ગુચ્છો પુષ્પતણા સુગંધી વચમાં ખીલી રહ્યા ચંદ્રથી,
મીઠું અર્પણ પુષ્પ ને શશીતણું આંહીં વહે હર્ષથી;
પ્રેમીની નજરે સહુ ય અણુયે આ રંગ ભાસે ભળ્યા
ને આમોદ ભર્યાં સુરંગ ફુલને આધીન વાયુ બન્યા.*
ત્યાં પાસે દશ બાર રંગત રૂડા ઢાળ્યા નવા ઢોલિયા,
તેની ઉપર સ્વચ્છ ને ભરતનાં મ્હોટાં બિછાનાં રહ્યાં;
વચ્ચે ગોહિલરાજને કર ગ્રહી બેસારતો વેગડો,
સૌએ સ્થાન લીધા પછી હમીરને હુક્કો દઈ બેસતો.
સામે સન્મુખ રામનામ લઇને બારોટજી બેસતા,
માળા જે કરમાં રહી તુલસીની તે ડોકમાં ટાંગતા;

* ભીલગૃહની આવી રચના ન જ હોય, પણ ગઢવીને લીધે એ "અમીરગૃહ" હતું.

હુક્કાની ત્રણ ચાર ફૂંક લઇને લાંબી પછેડીવતી,
વાળીને પગની પલોંઠી સરખી કૈં સ્વસ્થ બેઠા થઇ.
છે પાંચેક જડિત્ર ત્યાં અહીં તહીં હુક્કા હજુ એ પડયા,
પીળી લાલ દરેક એ ચલમમાં અંગાર છે એરના;
ઝીણી ગૂંથણીના રૂપેરી ચરપા રાતા બન્યા છે ઘગી,
ઉભા ભીલ ત્રણેક એ હરઘડી તાજો કરે દેવતા.
" ભાઇ! આ શ્રમ આવડો ઘટિત ના હું કાજ લેવો હતો,
" બે દીનો મિજમાન હેત નિરખી આભારી પૂરો હતો";
જોઇ આ રચના હમીર વદતો આનંદ આભારથી,
ને માધુર્યભર્યા મુખે પડી રહે ઝીણી ગુલાબી ઝરી.

વેગડો સર્વ પોતાના સંબંધી વીર ભીલને
આંગળીથી બતાવીને ઓળખાવે હમીરને:–

" આનું 'ગેમલ' નામ જે તીરવતી પાડે શુકો ઊડતાં,
" આ 'ઘેલો' મુજ ભાઇ જે હરણને પ્હોંચી જતો દોડતાં;
" આનું નામ 'વડિંગ' દેવીપ્રિય તે પામ્યો ભુજા વજ્રની –
" જે પાડો અરણો ય એક ઝટકે જૂદો કરે શીષથી.
" આ 'ભીલો' મુજ મલ્લ–એક બકરો જેનો સદા 'હાર છે –
" તે ખંભે ત્રણ આદમી ઉંચકીને કૈં કોશ દોડી શકે;
" આ કાકો મુજ જેમણે વરષની છે પાંચ વીશો ગણી –
" ભાલો એ કરનો છતાં ય હજુ યે કો ઢાલ ઝીલે નહીં."

સામે નિહાળી મલકી સ્મિતે કૈં
પિછાન દે છે ગઢવી તણી એ;
પ્રણામ બારોટ નમી કરે ને
મજાકમાં વાત અગાડી ચાલે:–

" આજથી વીસ વર્ષોએ મ્હોટી લૂટ કરેલ કો,
પછી તેં ભીલનો રાજા મધ્યાહ્ને વનમાં હતો.

ત્હોયે શિકાર હજુ શોધતી એક ટોળી,
કો મોટી પ્રાર્થ પછી ચાપ છે રહેલી:

બારીક આંખ શકરા સરખી ફરે, ને
બે ચાર કોશની ખિના નજરે પડે છે.
એ આંખનો વિષય આ ગઢવી બને છે,
એ શ્વેત વસ્ત્ર દૂરથી નયને ચડે છે;
હુક્કો રૂપેરી રવિનાં કિરણે પ્રકાશે
ને પાઘડી ઉપરની ઝળકે સુનેરી.

પીરાણી ઘોડલી રોઝી આવે રેવાલ દોડતી,
સ્વારના પેટનું પાણી ધ્રૂજે ના જરી ચાલથી.

કો રાજ્યમાં લગ્ન તણે પ્રસંગે
સારો હતા એ શિરપાવ પામ્યા;
એ વસ્ત્ર, એ ઘોડલી, ચારજામો
ને ભૂષણો લેઇ ગૃહે જતા 'તા.

ધાર્યાં હતાં ભૂષણ વસ્ત્ર અંગે,
લીધા હતા એવડિયા કસુંબા;
ના કોઇની બીક હતી જરા એ,
ધીમે દૂહા કૈં લલકારતા 'તા.

ચારણો દેવીના ભક્તો - યુદ્ધની કવિતા હતા,
હતા તે જંગલે ક્યાં યે મીઠી છાય મહીં સદા.

રાજ્ય ને ધર્મનીતિથી ક્ષત્રિના અતિ પ્રેમથી -
ઉગામી આંગળી તેની સામે કોઇ શકે નહીં.

પોશાકને અંગ પરે જ રાખી
દેનારની કીર્તિ પ્રસારતા તે;
દેતાં વળી ચારણને ઉમંગે
છે કીર્તિ આ, સૂચન એય થાતું.

વાજાં આ નૃપતિનાં તે શું ભીલો સમજી શકે?
કોઈ યે એક નીતિની ના ના છાપ બધે પડે.

વીંટાઇ ચોપાસ જતાં લૂટારા
બારોટજી એ હિંમતાઇ ઉભા;

ગયા પડી મ્હોં પર શેરડા ને
દૂહા ગયા ક્યાંઇ છુપાઇ સર્વે.

કિંતુ હિંમતને કંઇ કરગરી લાવ્યા ઉરે ધ્રૂજતે,
ખોંખારો બલવાન એક દઇને તાજો કર્યો કંઠને;
વાચા આવી ફરી અને મગજ જે યુક્તિભરેલું સદા –
તેણે આજ નવીન યત્ન કરીને જોડયા નવા **સોરઠા**:–

'દેવી સહશે કેમ દેવીપુત્ર થતો દુખી?
'ઇચ્છો જો તમ ક્ષેમ લેજો ચારણની દુવા!

'છંછેડીને સાપ કાઢયો માલ ન કોઇએ!
'ચારણ દેશે શાપ આંતરડી ઉકળી જતાં!'

પરંતુ ડાંગ ઊંચી ત્યાં સામે ભીલ તણી થતી,
ઔદાર્યે સર્વ દેવાનું ગઢવીજી કરે નકી.

ઉતારીને ભૂષણ સર્વ દીધાં,
મૂકયાં નીચે મંદિલ વસ્ત્ર સર્વે;
ઘોડી હતી જીવ થકી વધારે –
સોંપી દીધી તે ય લગામ અંતે.

ખડીઆમાં હતા ગોટા **માળવાના** અફીણના
અને તેમાં હતું ભાતું ચાચે તે નવ લૂટવા.

ગઢવીની સુણી વાણી દયા લૂટ મહીં કરી,
કહે છે ભીલ કો તેને **વેગડા** પાસ ચાલવા.

રાજા તણું નામ સુણી ફરીથી
હૈયા મહીં હિંમત કાંઇ લાવી,
બારોટજી ભીલ સહે ગયા ને
નવો હતો ઘાટ ઘડયો ઉરે કૈં.

વિચારો ઘોળતા પ્હોંચ્યા ગઢવી નૃપની કને,
આદર્યો જાતિનો ધંધો જોઇ વેગડરાજને.

લૂટારાને **વીર** પુરુષનાં આપવાં માન મ્હોટાં –
લૂટારાને રસિક કવિતે દેવની તુલ્ય ગાવા –

વ્હાલો ધંધો ગઢવીઉરને બાપદાદા તણો એ,
ને શ્લાઘાની નરમ મધુરી વાણીનો ધોધ ચાલે:—

'અર્જુન! થોથાં ફેંક! ત્હારાં તીર ઉડી ગયાં!
'આ તો ભડ છે એક કિરાત બીજો - વેગડા!

'અર્જુન દૈવત આજ ત્હારૂં ના અજમાવજે!
'આ તો શંભુનાથ કિરાત બીજો -- વેગડા!
'અર્જુન જોડી હાથ થાકી પદ જેને પડે,
'તે હરનો તું હાથ જમણો - સાવજ વેગડા!

'હરની ત્રીજી આંખ અનંગથી છો ઉઘડે --
'પણ ચારણનો વાંક શું છે? વીરા વેગડા!
'શૂરાનાં હથિયાર ચારણ ને તલવાર આ,
'તેની સામે ધાડ ત્હારી હોય ન - વેગડા!
'કોનાં ગાશું ગીત? ગીત કોણ ગવરાવશે?
'જો હંસાની રીત હંસા મૂકે - વેગડા!

'ચારણ હરની જીભ! તું તો હરની આંખડી!
'જૂદાં અંગ શરીર ના ના કર તું -- વેગડા!

'તુંમાં ઝાઝો માલ ઝંઝેડી જગ લે ભલે!
'પણ હું ના મરનાર ત્હારો માર્યો! વેગડા!'

લૂટારાની ઉપર પણ એ ધારતો રાજ્યદંડ,
ને રાજાનાં પ્રિય બહુ હતાં માન સૌ વેગડાને;
વ્હાલું થાતું મન ગમી જતું માન એ આપનારૂં,
વ્હાલું થાતું રજપૂત સહે ભીલને મૂકનારૂં.

વખાણમાં છેક ગળી ગયો એ,
લીધેલ પાછું સહુ દેઈ દીધું;
બારોટજીને નિજ સાથ રાખવા
જીવાઈ આપી નકી ત્યાં જ કીધું.

ધંધો હતો લૂટ તણો જ તેનો,
તેને નવો રંગ ચડાવનારો –
સારો કહી તે સમજાવનારો –
બારોટ આ કૈં ઉપયોગી ભાસ્યો.

જે લૂંટમાં પાછળ ચાલતા ’તા –
જે લૂંટમાં વીર્ય ભજાવતા ’તા –
ઉત્સાહ તેને પણ આપનારો –
વખાણનારો મળતાં મળ્યો આ.

હમીરજીને રજપૂત રીતે
સ્વીકારવાનો નિજ ઘેર આજે;
બારોટજીનો ઉપયોગ હાવાં
ચેતો હતો નાયક ભીલનો આ.

ગઢવીની કથા જૂની પૂરી પૂર્ણ થઇ રહી,
કચેરી ચૂપ છે બેઠી, હુક્કા માત્ર લવે કંઇ.

“ હા! વિશ્વેશ્વરની ખુબી અવનવી છે વિશ્વવ્યાપી સદા!
“ સંયોગો તણી છે વિચિત્ર ગતિ કૈં સંસારવ્યાપારમાં!
“ સિંધુમાં તરતાં કંઇ લહરીએ ભેગાં થતાં પાટિયાં!
“ શી લ્હેરે ફરી કોણ ક્યાં વહી જતાં? એ કોણ જાણી શક્યાં?”

ઉદ્‌ગારો નીકળે આવા હર્ષે સ્નિગ્ધ હમીરના,
કચેરી ડૂબતી પાછી હુક્કાના ગડડાટમાં.

એ ભીલનો નાયક કૈં ઇશારો
બારોટજીને નયને કરે છે;
મેમાન સૌ રંજન થાય તેવી
કથા રસીલી કરવા કહે છે.

હમીરજી રંજન થાય એટલો
હેતુ હતો નાયકને મને તો;

કિંતુ કંઇ અન્ય જ હેતુ ઊંડો
બારોટજીના મુખમાં હસે છે,

સ્વીકારીને ગાયકની જીવાઇ
કૃપાલ છાયા મહીં વાસ કીધો ;
આભાર મ્હોટા બહુ એ થએલા
પોતા પરે તે ગઢવી ગણે છે.

આભાર વાળી ઋણમુક્ત થાવું –
ઇચ્છા હતી એ ગઢવી તણી કૈં ;
શોધ્યો હતો કોઇ પ્રકાર તેવો ,
તે કાજ આ એક પ્રસંગ ભાસ્યો .

કન્યા રૂપવતી હતી ભીલ તણી તેના ગૃહસ્થાશ્રમે ,
તેને બાલપણા મહીં જ ત્યજીને માતા મરેલી હતી ;
તોએ સત્તર વર્ષની ઉછરીને હાવાં થએલી હતી ,
વીતેલી સહુ ઝિંદગી ગઢવીની સાથે ગએલી હતી .

તેને કુશલ સૌ રીતે ગઢવીએ કીધી હતી કેળવી ,
માતાની જ હતી ઉરે ગઢવીને વાત્સલ્યની લાગણી ;
તેને વ્હાલથી સર્વદા કુંવરી એ ' દાદા ' કહી બોલતી ,
ને એ બોલ મહીં જ કોઇ કવિતા દેવી હતી ભાસતી .

જેવી સુંદર ને હતી કુશલ તે તેવો પતિ શોધવા –
તેવા યોગ્ય પતિ સહે સુખ મહીં તેને સદા દેખવા –
ધારી હોંશ હતી ખરી ગઢવીએ વીતેલ કૈં કાળથી ,
ને એ ખંત પૂરી કરી ઋણ થકી મુક્તિ ય લેવી હતી .

સંસાર સૌ સમયના સમજેલ પૂરા
રાજ્યો મહીં ફરી ફરી ગઢવી હતા સૌ ;
વાકેફ આ પણ હતો ગઢવી સહુથી
ને મામલા પણ કંઇ નિરખી ગયો' તો ,

ગોહેલ કોણ? વળી કોણ હમીરજી છે?
ગંગાતણા કુલની કેવી મહાનતા છે?
એ સૌ હકીકતથી કૈં જ અજાણ ન્હોતો,
એ સૌ રમી ગઢવીના ઉરમાં રહ્યું'તું.

તેથી કેવી ધરા પરે રમણીઓ વીરાંગના હોય છે—
તેની ઝાંખી કરાવવા હમીરને ચૂંટી જ કાઢી કથા;
ચક્રાવે અભિમન્યુના ગમનની આખ્યાયિકા આદરી,
ને સૌ ભાવ હમીરના નિરખવા ત્યાં આંખ ચોટી રહી.

કેવી કોમલ સૃષ્ટિ રૂપ ગુણમાં બ્રહ્મા તણી છે બની?
કેવી ભૂષણરૂપ વીરનરને સ્ત્રી છે સદા એ થઈ?
તેની ઝાંખી કરાવીને હમીરને ઉતારવા તે ઉરે—
હેતુ એ પકડી સહુ ય બલથી એ યત્ન એ આદરે.

ભૂલી ભાન ડુબી ગયો હમીર છે આખ્યાન માંહી ઉંડે,
પોતાના ઇતિહાસનું જ સઘળું એ ચિત્ર ભાસી રહે;
બંધાયો અભિમન્યુ લગ્નવતી છે ફેરા ફર્યો ચાર છે,
જોવાને ય છતાં હજુ વદન એ ભાગી થએલો ન છે.

શી છે કોમલ સૃષ્ટિના હૃદયના ભાવોની મીઠી મજા?
શાં વિશ્રાંતિભર્યાં સુરંગ ફુલડાં એ નેત્રમાં છે વસ્યાં?
એ સંગીત સ્વરે અકેક ધ્વનિમાં શા છે દિલાસા રહ્યા?
કાં સંસાર તણી સુખી સફલતા એમાં સહુ માનતા?

એનું ભાન હજુ સુધી નવ કશું અર્જુનના પુત્રને,
તેને એક જ લાલસા રણ તણી—છે એજ વ્હાલું ઉરે;
રોમે રોમ ભરેલ આશ જયની આત્મપ્રભાવે હતી,
ને સંગ્રામ મહીં જ એ જીવિતની માનેલ તૃપ્તિ હતી.

હુક્કાઓ બોલવાનું એ ભૂલી જાય બધા હવે,
અગાડી ચાલતી વાર્તા મીઠા કો રસમાં વહે :—

" આજે અર્જુન વીણ પાંડવ તણાં સૌ શસ્ત્ર સૂનાં ગણી,
હવી કૌરવ યુદ્ધ ચક્રવ્યૂહનું દેવા કરે માગણી;
પહોંચી અર્જુન તો નહીં જ શકશે, ના કહેણ ઠેલાય વા,
ખામી ગાંડિવની રણે પૂરી શકે તે બાણ દેખાય ના.

હારી આજ શું ધર્મ ધર્મ સરખો જાશે અનીતિ વડે?
'જ્યાંજ્યાં ધર્મ તહીં તહીં જ જય' એ શું વ્યર્થ વાણી થશે?
એવા લાખ વિચારમાં ડુબી ગઈ છે પાંડવોની સભા,
ચિંતાક્રાંત મુખો સહુ ઢળી જઇ છે તેજહીણાં બન્યાં.

હીરાજડયું કંકણ એક કાઢી,
સો પાનનું એક બનાવી બીડું;
સુવર્ણના થાળ મહીં ધરીને,
સભા મહીં ફેરવવા ઠરે છે:-

' ખામી ગાંડિવની રણે પૂરી શકે તે બાણ કો હોય જો -
ખામી અર્જુનની રણે પૂરી શકે તે વીર કો હોય જો -
ચક્રાવે ચડવા મહાન બલને જે કોઇ હો ધારતો -
તે આ કંકણ સાથ તાંબુલ તણું બીડું સુખે ઝીલજો.'

એ વખત આવો ધ્વનિ ત્યાં ઉઠયો ને
સભા મહીં તાંબુલ એ ફરે છે;
વીરો મુખો વીર તણાં જુએ ને
ભૂમિ ભણી નેત્ર સહુ ઢળે છે.

' ખામી અર્જુનની રણે પૂરી શકે તે વીર શું કોઇ ના?
' ચક્રાવે ચડનાર અર્જુન વિના શું અન્ય કો હોય ના?
' ક્ષત્રિનો કર કોઇ શું નવ શકે આ થાળને ઝીલવા?
' આ બીડું ધરવા ફરી ધરણીએ આપે ન કાં કો રજા?'

શબ્દો આ કર્ણે પ્હોંચે છે આવતા અભિમન્યુના,
તપે છે રક્ત એ રાતું જોઈ નિસ્તેજ એ સભા.

ના થાળ ભૂમિ ઉપરે અડચો એ
ત્યાં વીર તેને ઝડપી લીએ છે;
બીડું ઉપાડી મુકુટે ધરે ને
ઉપાડતો કંકણ પ્હેરવાને.

ખળભળી અતિ હર્ષે ઊઠતી એ સભા ને
'જય જય અભિમન્યુ' નાદ એવો ઉઠે છે;
નવીન રણ તણો એ અગ્રણી ત્યાં જ સ્થાપી
'જય જય અભિમન્યુ' ગર્જના થાય પાછી."

'જય જય અભિમન્યુ' એ જ શબ્દો ઉમંગે
હમીર હૃદયમાંથી ઊઠતા મ્હોં બતાવે;
મધુર ધ્વનિ વદે છે 'રંગ બારોટજી છે',
અઢવી શિર નમે ને વાત ચાલે અગાડી.

"ધ્વનિ આ હર્ષનો આવો સુભદ્રા શ્રવણે પડે,
ફડકી દોડતી ઊઠી નીચે મ્હેલથી ઉતરે.

ત્યાં વીર પુત્ર જનની નિકટે જઇને
હર્ષે ભર્યું મુખ પદે નમવી ઉભે છે;
બીડું ગ્રહ્યું સહજ વીરની વૃત્તિએ જે
સાક્ષાત તેજ પુલકી વદતી દિસે છે.

'માતા! પાંડવની સભા મહીં ફર્યું બીડું શું ભૂમિ પડે?
શું ના ગાંડિવ પૂજ્ય વીણ ધરતી કો બાણ બીજું ધરે?
ક્ષત્રિ શું નવ ચક્રવ્યૂહ અથવા કો અન્ય યુદ્ધે ચડે?
પાણી આમ જતું, અરે રુધિર આ શે, માત! સાંખી શકે?'

'નહીં, બાપુ! નહીં, બેટા!' અશ્રુધાર ઢળી પડે?
બાલ એ વીરને મ્હોંએ હસ્ત માત તણો ફરે.

'તું બાલ ને તુજ પિતા નહિ આજ પાસે,
એ કૌરવો કુશલ પ્રૌઢ મહાબલી છે;

આ નેત્ર માત્ર તુજ ઉપર ઠારવાનાં,
મા વિનવે જઇશ ના ! નહિ બાપ ! ના ના !

ખીલતું ઉત્તરાનું મ્હોં આ નેત્રે તરતું દિસે,
છેડો એ વારવા તુંને ત્હારા પાદ પરે પડે.

ત્હેં હસ્ત એ ગ્રહી હજુ નવ મ્હોં ય દીઠું !
એ દેવી ઉપર દયા નવ લાવશે શું ?
સંસારમાં નિરખવા સરખી વિભૂતિ
જોવા નહીં નયન શું તુજ જાય ઠેરી ?

વાદીલો પણ જન્મથી ય પ્રથમે તું છે બન્યો – બાપલા !
માતા આ તુજ ભોળીએ વળી તને કીધો બહુ ચાગલો !
શું હું વ્યર્થ જ આ કહું સહુ તને ? ના વાદ શું છોડશે ?
રે રે ભાઇ ! દયા ય કોઈ ઉરની ના શું જરી લાવશે ?'

'માતા ! આ તુજ બોલ શું ઘટિત છે કો વીરમાતામુખે ?
માતા ! ખડ્ગ વિના – વિના રણભૂમિ શું પુત્રનો અર્થ છે ?
મ્હારા તાત ન શું દુઃખે સળગશે આ બોલ ત્હારા સુણી ?
દે આશીષ, ફરી હવે રણ જવા વારીશ હુંને નહીં.'

આંસુડાં આ ઉપાલંભે માતાનાં અટકે નહીં,
હસ્ત એ પુત્રને મ્હોંએ ફરતાં કંપ મટે નહીં.

અસુખ જરી ય થાતાં પુત્રને સ્વપ્નમાં એ–
જરી પણ બનતાં કૈં પુત્રનો વાળ વાંકો–
ફડફડી ઉઠતું જે માતનું આર્દ્ર હૈયું,
નહિ હજુ અભિમન્યુ જાણતો તે દિસે છે.

વીરનું બાલ હૈયું એ ના ના પ્રૌઢ હજુ સુધી,
ખડ્ગનો બાલસ્નેહી આ – તેને જાણ ન સ્નેહની.

પણ માતાનો પ્રેમ જાણે એક જ માવડી,
બીજાં ભીનાં નેણ દુનિયાની માયા ખરી.

બચલાં વીંછણ ખાય – વીંછણ ડંખ ન આપતી,
માનો મર જીવ જાય ઊની આંચ દીએ નહીં.

મા! ચડતો સંગ્રામ અમર બાલ તુજ આ હજો,
એનો રક્ષણહાર ચૌદ લોકનો નાથ હો.

સૂર્યોદયે રમત જે કરવી મહાન –
તેના જ તાન મહીં રાત્રિ જતી વહંતી;
ઉત્સાહ હર્ષભર યોધ ઘુમી રહ્યો છે,
આજ્ઞા તણા ધ્વનિ સુણાય મહેલમાંથી.

માતા તણાં નયન મેઘ બની ઢળે છે,
આશિષમાં હૃદય એ ટપકી પડે છે;
પ્રત્યેક બિંદુ મહીં નિર્મળ આર્દ્રતા છે,
ઓહો! વિધિ ય તણું તક્ષ દ્રવી ગળે છે."

માતાનાં અશ્રુની સાથે ઢળે અશ્રુ હમીરનાં,
વિચારો આર્દ્ર એ હૈયે જાગતા કંઇ ભૂતના.

'અરે! મ્હારે એ છે પ્રિયજન કંઇ આ રુધિરનાં!
ત્યજી તેને આવો ભટકી અપરાધી કયમ બનું?
પ્રભો! શું મ્હારાથી નવ સુખી થશે કોઇ જ ઉરે?
ક્ષમા શાની યાચું મરણવશ જાતાં પણ હવે?

અરે! બાલા! બાલ! તુજ નયન હૈયે ખટકતાં!
થવાયે તો થાજે પણ હજુ સુખી તું બહુ સદા!
હશે એ શું પ્રીતિ? નહિ નહિ! છતાં અન્ય પણ શું?
પરંતુ ક્યાં ખોળું વીજળી સરકી જે ગગન શું?'

હમીરનાં આર્દ્ર ગળેલ નેત્રો
ચોટી રહ્યાં છે ગઢવીમુખે જે,
ઇચ્છેલ તે સૌ બનતું નિહાળી
બારોટ કૈં રંગ નવીન ધારે,

વીરત્વ નારીનું બતાવવાનો
હેતું બને જો પરિપૂર્ણ આજે –
ચંદા પછી સૌ કરી પૂર્ણ દેશે
બારોટને એ નકી ખાતરી છે.

હુક્કાની ફૂંક બે લેઇ જમાવી ફરી કલ્પના,
હસી કૈં યોધની સામે ચલાવે ફરી વારતાઃ–

"નભ ઘુંમટ તોડી ભરી એક ફાળ
પ્રકટે ખળળભળ ભાનુ બાલ;
એ ચંડીના કર તણો થાલ
ઢાળે અસુરનું રુધિર લાલ.

વાદળી નિકટ ઉભી સિંહરૂપ,
શોણિત પીએ ભૂખ ચૂસ ચૂસ;
ફાટી ગએલ અંગાર આંખ
દેશે કરી શું જગત ખાક!

અભિમન્યુનો સામો મહેલ,
ઝળકે ઉપર કંઇ કલશ હેલ;
રવિકિરણુનો એ પ્રલય આજ –
ત્યાં આ અડગ કો ગિરિરાજ!

ત્યાં દૂર ઉભું સેન સજ્જ,
હયદલ અને પેદલ અબજ્જ;
ગડડડે ઝુલે કંઇ મતંગજ,
કુંભસ્થલે ટપટપક મદ.

ભાલા, કટાર, કંઇ ખડ્ગ, દંડ –
પાવક પહાડ સૂતો પ્રચંડ!
ચોપાસ બાણટંકાર થાય –
વહ્નિ ફણે ફુંફવે વ્યાલ!

સહુ અડગ વીર દૃઢ સુભટ યોધ
વર્ષે સુરખ દૃઢ ક્રોધ ક્રોધ !
નયને ખૂણે ઉભી રહી મૂછ,
માતંગ શુંઢવત્ ફરક ભુજ.

રણશૃંગનો ઉપડે અવાજ,
કંઇ ગડગડે વાજીંત્ર વાજ;
ડંકો ડમકડમ – ભેર – ઢોલ,
એ ધ્વનિ અતુલ – ન થાય તોલ !

'હર હર' ઉઠ્યો ગંભીર નાદ,
ઘડ ઘડ વહે જ્યમ ઘન અષાઢ !
ગોળા તૂટ્યા ગ્રહે ભાનુ જેમ !
ઉજડી પડ્યું આકાશ કેમ !

કંપે ધરણી પર વૃક્ષ ઝુંડ,
કંપે અનિલની લહરી મંદ !
કંપે જલધિ તજી આજ માઝ !
કંપે ભૂતલ ને શેષનાગ !

ધ્રૂજે રિપુદલ છાતી ફૂર !
પગ ધ્રૂજતાં ઉડી જાય ધૂલ !
ઊંધાં વહે નદનદી પૂર !
કંઇ પ્હાડ બનતા ચૂર ચૂર !

ધૂર્જટિ ઉઠે લઈ રૂંઢમાલ !
શિર પર ધરી લઈ કરિન ખાલ !
લઇ ડમરૂ ડાક જોગિની પિશાચ
કંઇ ભૂત સાથ કુદી કરે નાચ !

સુરલોકની કન્યા અનેક !
વર શોધવા ઉડી એક એક !

લાઇ કરલતા પર કુસુમહાર
ઉડી વિમાને ફરી ફરી સિંગાર !

ગિરિગહ્‌વરો ઉદધિ અખાત –
જ્યાં સાથ ચાલે દિવસ રાત –
પાતાલ નભ દિગ્પાલ પાસ –
ઘૂમી રહી હજુ ઘોર હાક !

સજી સજ્જ છે બખતર કુમાર
સુણી હાક ઉઠતો સિંહબાલ ;
મરડાઇ ઉઠતા અંગબાલ ,
ફુટતી મૂછે દે હાથ તાલ .

સ્મિત અધર ફરકે લાલ લાલ !
મુખ પર ફરે છે રુધિર લાલ !
ચડી ચક્ષુ પર કંઇ રેખ લાલ !
કો અન્ય ઉગતો અરુણ લાલ !

ઉઠયો જલધિના મથન કાજ !
વા ફોડવા નભ ઘૂમ્મટ આજ !
રગદોળવા નિજ કરથી કાલ
કે તોડવા જગ અંધકાર ! ”

હમીરનાં નેત્ર ભરાય રક્તે ,
સંગ્રામના નાદ સુણાય કર્ણે ;
એ હસ્ત એ મૂછ ભણી વળે છે :
ત્યાં વાત બારોટ તણી ફરે છે :–

“ ભૂંડી સાંઢણી ! આજ રાત બધી ત્હેં શું કર્યું ?
જેનો ચાલ્યો નાથ તેને મેળવ – થાક કાં ?

અભિમન્યુ થાતો રથારૂઢ ,
કંઇ શીખનાં નમી રહે પૂર ;

ત્યાં કૈંક શશીના સમું નૂર
ક્ષિતિજે દિસે છે દૂર દૂર !

કો સ્વર્ગ ફુલડાં તણો હાર !
કો દિવ્ય હોળી તણી ઝાળ !
કો વીજળી તણી વહે ધાર !
સહુ જગત પર કો ધવલ ગાર.

પવનવેગની સાંઢ ! તુને રંગ હજાર છે !
પીજે ઘીની નાળ પ્હોંચાડીને ઉત્તરા !
જેનો ઝાલ્યો હાથ વીરે તે મુખ ના દીઠું !
તે જોવાનું આજ બતાવનારી – સાંઢણી !

બાપુ ! બાલા ! બેન ! બે ટાણાં તું પૂજજે –
સાચો રાખી પ્રેમ ભલ આખો આ સાંઢણી !
દેનારાં તુજ હાથ – બેની ! મા ને બાપ તો !
પણ તુજ મીઠી લ્હાણ સાચી દેતલ સાંઢણી !

ઉતરી કુંવરી લલના બાલ,
ઝમકે નૂપુર શિરની ઝાલ;
અનિલે લળકી ઉભે કેળ
તેવી ઊભી અંગની વેલ !

કરતું મધુર મુખ સ્મિત મંદ,
રેડે અધર અજબી રંગ;
હસતાં વમળ પડતાં ગાલ –
પિયુનું થશે ઝાઝું વ્હાલ.

રાત્રિ બધી જાગી છેક,
નેત્રે પડી રાતી રેખ;
કેસર તંતુ કમલે સ્હોય –
જ્યોત્સ્ના મહીં ગુલ જ્યમ હોય.

સરકે હંસ સર પર જેમ
ચાલે યૌવના ઝટ તેમ;
પ્હોંચી સુભદ્રાની પાસે -
જેનું મુખ દિસે ઉદાસ.

શંભુસ્તવન કરતી માત,
નયનો ઢળ્યાં નીચાં શાંત;
છૂટા રહ્યા કાળા બાલ -
હરનો દિસે જાણે વ્યાલ!

નમતી ઉત્તરા પડી પાય,
વાંસે ફેરવે કર માત;
મુખથી શબ્દ ના બોલાય,
બાળ્યાં અશ્રુ ના બાળાય.

ડુસકાં ભરતી માત મ્હોં આ દેખી બેવડાં,
વધૂને છાતી સાથ ચાંપી પણ અંતે વદે :-

'બેટા! ત્હારો નાથ મ્હારો વાર્યો ના રહ્યો!
ઘરડી માની વાત ના માની! ચાલ્યો ગયો!

ત્હારા ઉરનો હાર, આ આંખડીનો હીરલો
ચક્રાવે ચડનાર જાશે રણમાં આ ઘડી!

તું બાલક નવ જાણ, પિતુને શે સમજાવવો,
એ યે બાલ અજાણ, વેનીલો હઠ ના મૂકે!

વેનીલા વર સાથ વેનીલાં ય થવું પડે!
પાછો વિનવી લાવ જો એ તુજ માને કહ્યું!

અપશુકની આ આંખ તુંને ના વારે રહી!
મીઠી વાણી - બાપ! તારી લેર પરે થજો!

ગાલે આંસુ બોર અટકી ઉભું એકલું,
નિસાસાનો દોર મુખ મલકયે તૂટી પડયો!

દેવી ખિન્ન જરી ના થાય!
સ્મિતમાં ઉત્તરા બોળાય!
મુખ પર નવીન આવે તેજ!
ચળકે નયનમાં પણ એ જ!

જેવો પગ ધર્યો ગૃહમાંય
તેવી ફરી પાછી બ્હાર;
ભર ઉત્સાહ રોમે રોમ,
પગમાં હામનું છે ઝોમ.

રથ છે આંગણે ઉભેલ,
ઝબકે પતાકા ને હેલ;
હીરાજડયા મોટા સ્તંભ,
તેમાં શસ્ત્ર પૂર રંગ.

ચોગમ ચક્ર ટાંગ્યાં દિવ્ય,
ઉભાં અસ્ત્ર ખડ્ગો ભવ્ય;
ઉપર ચિત્રમાં હનુમાન
તેડી ઉડે લક્ષ્મણ રામ.

વચમાં ઇન્દ્ર શો કુમાર,
બેઠો કર મહીં લઈ બાણ;
અશ્વો સારથી છે સજ્જ,
સેના કૂચ કરતી અર્ધ.

હરખે જોઇ પતિનું મુખ,
કુંવરી થઇ રથઆરૂઢ;
પિયુના વામ કરની પાસ
લીધું યુદ્ધરથમાં સ્થાન.

વાળી વીરઆસન હેવી ;
બેઠી જગતઅંબા જેવી ;

કમલે ભ્રમર ઝુકે તેમ ,
પતિને મુખે ચોટયાં નેન .

ચમકે અભિમન્યુ જોઈ ,
પડખે આમ બાલા કોઈ !
સમજે નહીં આ શું થાય !
મનમાં કાંઇ એ મૂંઝાય .

પોતાની જ સ્રી છે એમ
જાણે અભિમન્યુ કેમ ?
ગઇ છે તેડવાને સાંઢ –
એને એટલી છે જાણ .

પોતાની ય સ્રી એ કેમ
રથમાં આવી બેસે એમ ? !
એ ના વીરથી સમજાય ,
કોઈ સ્રીથી કયમ બોલાય ?

પ્રૌઢ હૃદયની નીક આત્માર્પણ ઔદાર્યની –
તે નવ સમજે વીર – જેનો પાઠ ભણ્યો નહીં .

પણ સ્થિર સુંદર રૂપ વયમાં તાજું આવતું –
ત્યાં યુગ ફરતાં સ્નિગ્ધ પાઠ ભણાવ્યો કુદરતે .

જોઇ ચપલતા આટોપ–
જોઇ ખીલતો એ રોપ –
જોઇ આંખડીનો તીર –
ડૂબે અચંબામાં વીર .

આ તે કોઇ છે શું દેવી ?
ઉર સંભાવના છે એવી !

સુખથી નેત્ર ના ખેંચાય !
દર્શનની ન તૃપ્તિ થાય !

લાગી ગઇ દૈવી ચોટ !
દિલડું થયું લોટંપોટ !
મીઠું મુગ્ધ ઉરનું તાન –
તેમાં ગયો ભૂલી ભાન !

ભમરો બીડવા જેમ ઉઘડે ગુલાબની કળી,
ખીલે મુખડું તેમ કુંવરીનું સ્મિત મન્દમાં.

ઝરતાં ફુલડાં જેમ ઠંડી વાયુલ્હેરીએ
પ્રિયુનાં દગને તેમ ઉત્તર દેતી ઉત્તરા :—

'દાસી આપની છું – નાથ !
શિષ્યા પાર્થની છું – ના !
જ્યાં જ્યાં આપ ત્યાં ત્યાં હું ય –
મ્હેલે જંગલે કે ક્યાં ય.

મ્હારો પતિ જ રણમાં જાય,
હુંથી કયમ અહીં રહેવાય ?
ચિન્તા રાખશો ના – **નાથ**,
ના હું ડરીશ સુણી રણહાક.

મુજને શસ્ત્રનો છે યોગ,
પાર્થે શીખવ્યો ઉપયોગ,
આપીશ નાથને હું સ્હાય,
શીખ્યું આજ સાર્થક થાય.

ઝૂઝે રણે વ્હાલો યોગ –
તે છે મ્હને જોવા કોડ;
તૃપ્તિ તે જ લેવા કાજ,
રણના રથે બેઠી આજ.'

પોતાની જે માત-નિત્યની ભાગિણી પાર્થની-
રડતી તે હમણાં જ જોઈ આવ્યો વીર છે.

તાજી અશ્રુધાર – હયામણું મુખ માતનું –
તે ફરીથી આ વાત વીરનયનમાં તરવરે.

સ્ત્રી તો કોમળ જાત-વીરપણું ત્યાં હોય ક્યાં?
અનુભવની જે બ્હાર તે આ વીર ન માનતો.

ત્યાં આ બાલાવેણ વિસ્મયલહરિયો ભાસતો,
તેને પીતો તેમ અધર બે ય ઉઘડી રહે.

સ્ત્રી ના યુદ્ધમાં લેવાય,
શાસ્ત્રો કેમ ઉલ્લંઘાય?
દેવા રજા મન ના થાય;
'જા' એ બોલ ક્યમ બોલાય?

એ મુખચન્દ્રનું સૌંદર્ય –
તેમાં અમી છે કંઈ દિવ્ય;
તેનું પાન કરતો જાય,
તૃપ્તિ કાળથી ના થાય.

આ ના દેવી કોય પણ છે નકી નિજ ઉત્તરા –
એ જાણે તવ યોધ વિચારલહરીમાં તરે.

'લલનાઓ તણાં આ રૂપ –
ઓહો! સુધાના શા કૂપ!
એ લાવણ્યના સૌ ભાવ –
તેનો શો ગભીર પ્રભાવ!

એને જોઈ તો મ્હેં આજ
પણ ના કરૂં શું તે કાજ?
ભાગે યુગો વીત્યા સાથ!
મ્હારૂં હૃદય થાતું દાસ!

આ કો સભર મૃદુતાકોષ !
હેવો યોગ આ નિર્દોષ !
જોતાં થાક ઉતરી જાય !
દુઃખનો નાશ ક્ષણમાં થાય !

રણમાં ઝૂઝવું તે પાપ,
કરવો શત્રુનો ત્યાં ઘાત;
જાણે પોષવાનું પ્રીત,
એમે હારવું તે જીત.

શી છે ઘાત કરતાં જીત ?
એ તો મૃત્યુની છે રીત !
જીવન યુદ્ધમાં શોષાય !
જીવન પોષતાં પોષાય !

બાલાઓ ! અહો ! સુકુમાર !
તમને સ્વર્ગ ખુલ્લું દ્વાર !
જગના સ્તુત્ય આ સૌ વીર
તે તો ક્ષારનું છે નીર !'

અહો ! કેવું હૈયું ધતવત બન્યું છે હમીરનું !
દિસે છે એ હેલી મુખ પર સુધાની વરસતી !
અરે ! સ્વાતિબિન્દુ ! તુજ પ્રિય તને છીપ મળજો !
તમારા સંયોગે જગત સહુ મુક્તામય થજો !

ભલે થાતો હાવાં શિથિલ કર આ ખડ્ગ પરથી,
ભલે છૂપા ભાવો તુજ નયન દેતાં સહુ કહી;
અરે ! કિન્તુ શાને તુજ ઉર નિરાશામય બને ?
રમ્યો આડો સૌથી પ્રણય ત્યમ તુંથી પણ રમે !

ગઢવી ! મારજે છાપો જે જે હો હજુ મારવી,
ઝીલનારૂં ત્હને આવું ના ના કોઈ મળે ફરી

"બાલાનું સુખ મૂક તેમાં હૈવી નાદ શો—
તે સુણતો અભિમન્યુ, ને જોતો મૃગબાલ શો.
જયઉત્સાહી નેન પ્રેમગરીબી વ્યાપતાં
કાંઇ યાચે તેમ ચોટયાં બાલાસુખ પરે.

ચોટયાં નેન-દિલનાં નેન,
ઊઠયું મધુર ઝરણું-પ્રેમ;
પણ ના યુદ્ધ કૈં રોકાય,
હાવાં વિલંબે કયમ થાય?

ઉત્તર વાળવાનો કાળ
આવ્યો હવે-વીરા બાળ!
નીચે ધરી કરથી બાણ,
બોલે ઉત્તરાનો પ્રાણ:

'તુજ ગુરુ-પિતા મ્હારા દૂર,
આ જો સજ્જ ઉભા શૂર;
છેદું યુદ્ધને ન જરા ય,
હુંથી ઉભું ના ર્‌હેવાય.

સ્ત્રી ના યુદ્ધમાં લેવાય,
શાસ્ત્રો કેમ ઉલ્લંઘાય?
ત્હારો કોડ-બાલા! આજ—
હુંથી કેમ પૂરો થાય?

ત્હારો કોડ ના પૂરાય,
જુદાં થવું-ના ઉપાય;
ત્હારા યોગનું સુખ તેમ
હુંથી ન તેટલું લેવાય.

આપું—ઉત્તરા! પણ કોલ,
પાળો પ્રભુ મ્હારો બોલ;
પાછો ફરી રણથી આજ
ભેગો કરીશ પંડિતસાથ.

સ્ત્રી કાં રણે ના લેવાય?
એ સુખ કેમ ના દેવાય?
એવી કરું છું તકરાર,
ખુલ્લું પછી થાશે દ્વાર.

ચડતાં ફરી હું સંગ્રામ
લેઇશ સાથ તુંને-પ્રાણ!
કર તુજ ખંત પૂરી કાલ,
સ્નાતા સહે ર્‌હેજે હાલ.'

હોતાં શાસ્ત્રનો પ્રતિષેધ,
મૂકી ઉત્તરાને ઘેર;
પણ એ બોલતાં એ વેણ
નેત્રે વહી અશ્રુરેલ.

ઉતરે ઉત્તરા લાચાર,
ધડકે દિલે મ્હોટો ભાર;
દૃઢ ઉર છે કર્યું કરી જોર,
ખરતું તો ય આંસુબોર.

બાલાના હૃદયનો કંપ—
એ સુખ તણો ઘેરો રંગ—
તે પર સ્નિગ્ધ લોચન યોધ
ચોડી રાખતો ધરી ક્ષોભ.

નેત્ર વિખુટાં છો ભલે! ભલે દૂર હો અંગ!
પણ ધ્રુવ ત્યાં ધ્રુવમાછલી–એ જ પ્રેમનો રંગ!"

તૈયારી છે કસુંબાની, વારતા અટકી અહીં;
અંજળી આપવા લેવા તાણખેંચ શરૂ થઇ.

પાળાં રૂપેરી ત્રણ ચાર મ્હોટાં
કુંડી સમાં હાજર આ ફરે છે;
હુક્કા હિસે સૂઇ ઉઠેલ તાજા–
ભરેલ તે વાદળી શા ગડેડે.

બારોટજી બાંય ચડાવી ઊઠે,
એ ધર્મ તેણે જ હતો બજાવવો;
ટીપાં ઉપાડી નિજ આંગળીથી
શીરે ધરી રંગ કુંઇક દેતા.

"રંગ છે સોખડા તુંને! હોજો રંગ હમીરને!
વીસાને રંગ હો ઝાઝા ઘોડાં દેતલ જામને!" *

મીઠો કસુંબો ગઢવી કરે છે,
ચોપાસ કૈં અંજળીઓ ફરે છે;

---

* ગઢવી સૌથી પ્રથમ કસુંબો મીઠો કરે છે–પીએ છે–અને તે વખત ધરાએલી અંજળીમાંથી એકેક ટીપું ઉપાડી શિરે અથવા પોતાના હાથની કળા પર ધરી દરેક ટીપે દાતાર, શૂરા અને સાથી પ્રથમ પોતાને બંધાણ કરાવનારને–ગુરુને–રંગ–સાબાશી–આપે છે. હમીરને પણ રંગ આપે છે તેનું કારણ તે ત્યાં હાજર છે એ નથી; કેમકે એમ રંગ અપાતા નથી, રિવાજ પણ નથી, પરંતુ તેની મારવાડની કારકિર્દીએ એવા રંગ માટે તેને યોગ્ય બનાવ્યો હતો તેથી જ અહીં જેમ તેની ગેરહાજરીમાં તેમ જ હાજરીમાં રંગ અપાય છે.

મ્હારી કથાને તેના મારવાડના વાસ સાથે સંબંધ ન હોતાં તે વાત મૂકી દેવી પડી છે, તેને માટે મ્હને દિલગીરી થાય છે; કેમકે તે પણ કોઇ કાવ્યને–વીરકાવ્યને–શોભાવે તેવી છે, અને એ લખાય ત્યારે જ હમીરજીના ચરિત્રને ન્યાય મળ્યો કહી શકાય.

એ ઘેન ધીમે ચડતું દિસે ને
વેળા ય ના ભોજનને હવે છે.

નશાનાં ઘેન સૌ મીઠાં મીઠાં છે વિશ્વને બાને;
પ્રેમના ઘેનમાં બીજું ના ના ઘેન કદી ચડે.

ફરીથી એ બાલા સરવર તણી ચોધહૃદયે
સુણાતાં આ વાર્તા રુધિર સઘળામાં તરવરે;
દ્રવી ચાલી જાતી મધુર સ્વરમાં ઈંદ્રિય બધી,
સમાતી ના આવી લહરી જિગરે કૈં ઉઠી ઉઠી :–

અહો! તે બાલા શી મુજ હૃદયની તે રમણી એ
મને ક્યારે કહેશે–'તુજસહ–પિયુ! ચાલીશ રણે?'
હશે ક્યાં તે વેળા પ્રિયઉર તણો કોલ પૂરતી!
હશે–હા! ક્યારે તે અસુરશિર વ્હેતાં નિરખતી?'

ધીમે ધીમે ગળી ગળી જતી પાકતી ચાંદની આ
ચારે પાસે ધવલ સરખી દૂધની રેલ રેલે;
પ્રેમે થાક્યો અગર હિસતો ઘેનમાં કો નશાના–
તેવો ધીમે પદ ધરી વહે અષ્ટમીનો શશી આ.

વ્હોળું હતું મંડલ આજ આંહીં,
સમાપ્ત ચોગાન વિના થશે ના;
ટેકી કરે એ ગઢવી ઉઠે ને
અહીં તહીં નોકર કૈં ફરે છે.

અક્કેકાને ઉપાડીને મૂકાતા દૂર ઢોલિયા,
ચાદરો પથરાઇ ને બાજઠો ય ઢળી રહ્યા.

પંક્તિ હવે સૌ પથરાઇ જાતાં,
થાળો ય ત્યાં સર્વ મૂકાઇ રહેતાં,
હમીરજી શબ્દ સુણે 'પધારો',
ને તાન મીઠું અટકી પડે છે.

પરીસવાનું શરૂ કામ થાતું,
પ્હેલું જ ત્યાં ભોજન ક્ષીરનું છે;
પરીસવાનું સહુ પૂર્ણ થાતાં
થાળી ફરે ચોગમ શર્કરાની.

વેગડાની કુમારીએ પકાવેલ રસોઇ છે,
પરીસે હાથથી જાતે બૂરૂ સાકરનું બધે.

મધ્યમાં યોધ બેઠો ત્યાં આવે પીરસતી હવે,
હસ્ત એ થાય લાંબો ને મ્હોં સામે મુખડું નમે.

કેવા નમે અવયવો ફુલની કળી શા!
કેવી સમાન સહુ અંગની પૂર્ણતા છે!
સંકોચ ને સ્મિત તણી હદ શાં રસીલાં
કેવાં દિસે નયનપદ્મ ઢળેલ અર્ધ!

મીઠું સ્રવે પ્રણયસ્રોત કટાક્ષમાંથી,
ગંભીર દૃષ્ટિ ઉરની સ્થિરતા જણાવે;
એ ભ્રકમાન જયઉત્સવની પતાકા
સામ્રાજ્ય આ જગત ઉપરનું ભજાવે.

જે નેત્ર તાપ સમરાંગણના સહે છે,
તેને ય દર્શનથી ઠંડક પ્રેરવાને,
યોજાયલી પ્રભુથી મૂર્તિ દિસે નકી એ:
ને એ જ સર્વ શશી ખુલ્લું કરી બતાવે.

વિદ્યુતના પ્રતિ નવા ચમકારમાંથી
ભાસે રસાલ જગ જન્મ સદા ય લેતું—
પ્રત્યેક તેમ ગતિ આ લલના તણીમાં
આકર્ષનાર કંઇ નૂતન ઉદ્ભવે છે.

એ ગૌર છે વદન, ગૌરપણા મહીં એ
તેજપ્રભાવ કંઇ ચંદ્ર અપૂર્વ પ્રેરે;

એ ભાલ, ગાલ, દૃગ, નાજુક નાસિકાથી
આછાં ગુલાબી કિરણો ઝરતાં હિસે છે.

સામે જ છે શશી રહેલ કુમારજીની,
એ અર્ધ ચંદ્ર દૃગ એ નિરખી રહ્યાં છે;
આ કિંતુ ગૌર પરિપૂર્ણ સુધાંશુ ક્યાંથી?
આશ્ચર્ય એ ચકિત આંખ નિહાળી રહેતી.

જે અર્ધ ચંદ્ર હમણાં જ નિહાળતો'તો
ત્યાં પૂર્ણ ગૌર શશી ભાવલચો ક્યો આ?
આ સ્વચ્છ આભ – નવ વાદળી એક છે જ્યાં
ત્યાં આ ક્યો નવીન વિદ્યુતનો લીસોટો?

બાલા નમી હજુ ય પીરસતી જતી ને
એ હસ્તમાં નવીન ભાવ હજાર કંપે;
ક્યારે ગણે અતિથિ છે થઇ પૂર્ણતા તે
જોવા નમ્યું વદન ચોધની આંખ સામે.

ઢોળાય થાળ અરધો મિજમાનને તો,
તોયે ગળામણુ હજુ નવ પૂર્ણ થાતું;
એ તો પ્રભાત સુધી પૂર્ણ નહીં થવાનું,
બેઠા અહીં અતિથિ આત્મલગામ ખોઈ.

પોતે ગણેલ શશી પૂર્ણ કળા ભરેલો
તે આ જ છે–વદન છે–સમજાય છે એ;
કિંતુ વિશેષ કંઇ ખાતરી થાય હૈયે
ને એ થતાં જિગર શીત હવે ગળે છે.

તે તે તડાગ પરની પનિહારી બાલા
ને આ ઝુકી અહીં સુધા પીરસી રહી તે
છે એક એક જ નક્કી! નક્કી એ જ એ છે!
શાં એ ઉરે મધુર સ્વપ્ન વહી રહ્યાં છે!

જે દર્શને હૃદયને હલવી મૂક્યું'તું
તે ઇષ્ટ દર્શન ફરી અહીંઆં કહીંથી ?
જે દર્શને દિવસ કૂચ મહીં વધાર્યો
તેની ય આ સફલતા બનવી કહીંથી ? !

એ નેત્રની સફલતા અણુચિન્તવીથી
સિન્ધુ કુદે તટવિહીન અજાયબીનો ;
ભૂલી ગયો અતિથિ પીરસનારને છે
અન્ય સ્થલે પીરસવાની રજા જ દેવા .

સામે જ બેઠા ગઢવી તહીં છે ,
તે દૃષ્ટિ આ સર્વ નિહાળી રહે છે ;
સ્વઇષ્ટને પાર પડ્યું જ માને ,
આનન્દનો વેગ ઉરે ઉઠી રહે .

કુંકાવટી નાયક ભીલનાને
ઉત્સાહમાં હસ્ત મહીં ધરે છે ;
વૃદ્ધા અવસ્થા ઉડી ક્યાંઇ ચાલી –
બારોટજી બાલક શા ઉઠી ઉલે .

વિસ્મયે વેગડો ઊઠે ધોળી મૂછ હસી રહે ;
જોઇને જોડલું આવું હર્ષાશ્રુ નયને વહે .

ચોટયાં હજુ નયન એક બીજા મહીં છે ,
મીઠી ઘડી હૃદયમાં ધડકી રહી છે ;
આનંદ અમૃત તણા ગરકાવ માંહીં ,
એ સ્નિગ્ધ આર્દ્ર અભિષેક બની રહ્યો છે .

ત્યાં ભીલનાયક કરે જઇ ચાંદલો , ને
બારોટજી કરથી અક્ષત ચોડી દે છે ;
કન્યા તણો કર ગળામણથી ભરેલો
લેઇ હમીરકર નાયક માગતો આ ,

એટલું થાય ત્યાં જાગે – આવે ભાન હમીરને,
ઘેરી જો આંખડી તેની એચી લે મુખથી હવે.

આ પૂર્ણ છે સહુ જ દૃષ્ટ બની રહેલું –
છે એટલું ય સમજેલ કુમાર યોગ્ય;
અક્ષાંકતખ્ત પ્રભુ અર્પી અહીં રહ્યો આ –
તેનું ય ભાન ઉરમાં ઉછળી રહ્યું છે.

પોતે જવાનો પણ કાલ યુદ્ધે –
એ વાત હૈયે ખટકી ઉઠે છે;
સૌ ક્ષેમ પાછું જ ફરાય ત્યાંથી,
શી ખાતરી તેની થઇ શકે છે!

તો આ બિચારી અનભિજ્ઞ બાલા
અખંડ સૌભાગ્ય સમી દિસે જે –
સૌભાગ્ય તે હસ્ત સહે લૂટીને
વૈધવ્ય દેશે કયમ પ્રેમ તેને?!

ઉઠતાં ઊર્મિ એ ઉરે સાવધાન થઇ ગયો,
અગાડી દીર્ઘ થાતો તે હસ્તને કબજે કર્યો.

મીઠાં દયાર્દ્ર નયનો જલમાં તરંતાં,
એ ભીલનાયક તણાં નયને લગાડી,
એ સાહસિક ગતિને અટકાવતો એ
જે છે ઉરે ટપકતું – વિનયે કહે તે :–

"અહો! ત્હારી કન્યા – મુજ હૃદય તેને વશ બન્યું,
ખરૂં કે ચાહું છું, અધિક મુજને એ જીવનથી;
ખરૂં કે એ વિના જગત સઘળું શુષ્ક મુજને,
બધું સાચું સાચું પણ નવ ઘટે તે કયમ બને?

અહો! તેની પ્રાપ્તિ મુજ હૃદય પુણ્યોદય ગણે,
અહો! એથી બીજું જગ પર સુભાગ્યે કયું હશે?

ગયાં સ્વર્ગોનાં એ સ્વપન સહુ એને નિરખતાં!
બધું સાચું કિન્તુ પ્રણય ક્યમ હેશે દુઃખ ભલા ?!

હવે છે ના ઝાઝો જગત સહુ સંબંધ મુજને,
રસીલું વા સૂકું પણ સહુ હવે સ્વપ્ન સરખું;
અરે! સ્વપ્ના માટે મૃદુ જીવન ડોળી ક્યમ હણું?
કળી ચૂંટી લેઇ મરણવશ તેને ક્યમ કરૂં ?!

જવું મ્હારે યુદ્ધે – મુજ કર હવે તો શબ સમો,
અરે! તેનો તેણે ઘટિત નવ આલંબ ગ્રહવો;
કહેતાં આ બોલો મુજ જિગર લાચાર દુખિયું,
છતાં હું તો એવી મૃદુ કળી સ્વીકારી નહીં શકું."

બારોટ આ વાત સહુ સુણે ને
નીચે ઢળ્યાં છે નયનો વિચારે;
ઘડીક એ યોધમુખે ફરે ને
નેત્રો ફરી ભૂમિ પરે ઢળે છે.

એ ભીલના નાયકની કુમારી
હમીરજીથી પતિ અન્ય સારો
ક્યાં વિશ્વની ઉપર પામવાની ?
બારોટજીને દૃઢ એ થયું છે.

ચંદ્રા ભણી એ નયનો ફરે ને
એ મ્હોં તણા ભાવ નિહાળી રહે છે;
જાણે કંઇ આમ પુકારી ઊઠે :–
'બાપુ! રુચે તે સુખથી કરી લે!'

બાલાઉરે છે ધડકી ઉઠ્યું કે,
પ્રીતિ વધારે ધડકી હશે ક્યાં?
સંકોચ, લજ્જા, દુનિયા, વિચારો
તોડી દઈ પ્રેમ કુદી ઉઠે છે.

જે માલા ગઢવીકરે બકુલની તાજાં ફુલોની હતી —
જે એ શૈયાઉપરે જ ભોજન પછી પ્હેરાવવાની હતી —
તે માલા કરમાં લઇ કુંવરીએ અર્પી દીધી બાપને,
ના — હા કૈં કરવા તણો સમય ના બાકી રહ્યો છે હવે.

સરતટ પરે ગૂંથાયાં તે તરો ઉદધિ મહીં,
અનુકૂલ વહો વાયુલ્હેરી સદૈવ શકો ભરી.

અમર રસ હો — તેનાં લ્હાણાં ભવોભવ પામજો,
તમ હૃદયનાં ઊંચાં સ્વર્ગે સદા નયનો ઠરો.

હર્ષાશ્રુ એ ગઢવીનાં નયને વહે છે,
સંસારકાર્ય સહુ પૂર્ણ થયાં દિસે છે;
એ યુગ્મનાં ફરીફરી દુખણાં લીએ છે,*
આશીષ હર્ષલહરી ઉભરાઇ વ્હે છે: —

"સુખડાં લાખ હો તાજાં! નીલો બાગ સદા હજો!
"ચાંદલો ચૂડલો ત્હારો — બાપુ! બ્હેન! અખંડ હો!"

* * * *

રજની આ વહતી મૃદુતા ભરી,
પતિ કને નવલા લલના જતી;
વદન એ પિયુના ઉરમાં સરે,
જયમ શશી નભમાં ઉપરે તરે.

* દુખણાં સ્ત્રીઓ જ લે છે, પણ બહુ આનન્દમાં આવી જઇ આશીષ દેતાં, દેવીપુત્રો-ચારણો પણ માતાની પેઠે જ પોતાના અન્નદાતાનાં-બાલકોનાં દુખણાં લે છે.

સર્ગ ૪

પડાવ

સ્ત્રી – જે સૌ ઉપકારની વિવિધતા, સંસારની રોશની,
ઉષ્મા વિશ્વવિહારની, રસિકતા સાક્ષાત જે ઈશ્વરી;
જેની સુન્દરતા, કૃપા જગતને આહ્લાદ પાઈ વહે –
તેને આ મુજ બીન સોંપી શરણું, તેને જ ગાતુ રહે.

સભર વિહરે લાલી લાલી છવાઇ છવાઇ આ,
કુમકુમ ભર્યાં શું બાલાના મૃદુ ચરણો ફર્યાં;
શરમ કરતી મુગ્ધા જાગે પ્રિયઉરથી સરી –
ત્યમ થરથરી તાજા સ્નેહે ઉષા નભમાં તરી.

જગત સઘળું પોઢયું – કર્તા તણું શિશુ – શાન્તિએ,
જરી પણ – અરે – એને કાંઇ ટકોર પડે રખે;
કરુણ હૃદયે એવું ધારી ઉષા સ્મિતમાં રમે,
મધુતર કંઇ મીઠાં સ્વપ્ને ગુલાબી કરે ભરે!

કલરવ કરે તે પંખીડાં સ્વરો નિજ ફેલવે,
પ્રભુપ્રણયના મીઠા લ્હેકા જનશ્રવણે ભરે;
અનિલ લહરી ગાતી નેત્રો બધાં ય ઉઘાડતી,
પણ રસિકડાં જાગેલાંને જરાક સુવારતી.

પ્હેલી વસન્તવન જે ઉરમાં ફુટેલી,
પ્હેલી જ મ્હેક વતી મસ્ત કરેલ અંગો –
તે કસ્તુરી મહીં જ ભાન બધું ભૂલીને
સ્વચ્છન્દમાં ઉપવને મૃગ જેમ ખેલે:

તેવો વિહાર રજની અરપી ગઇ જે
સૌન્દર્યપૂજનની પ્હેલી જ પ્રેમજ્યોતિ –
તેને જ ગાઢ હજુ ચાંપી ઉરે જડંતો
નિદ્રા મહીં ય રસ ચૂસી રહ્યો યુવાન!

આકાશથી ઝરતી આકળ મોતીડાંની
એ દંપતિશયનસ્થાન વધાવવા જે,
એ તૃપ્તિના જ સ્વરને શરણાઇ ગાતી
મીઠા પ્રભાત તણું ઘેન વધારવાને.

સંગ્રામ ને જય તણા પ્રિય મિત્ર જેવા
ડંકા તણા ઘરરર ઘોષ ઉઠે બગીચે,
બ્રહ્માંડજીત ઉર તૃપ્તિ મહીં વિરામ્યાં –
તે કિન્તુ એ સ્વર વતી ઝબકી શકે ના.

તો યે ન છે ઘટિત એક જ લ્હાણ લેવી
આશુકસ્પર્શ પછી કાંઇ બધાં ય યાચે.
પ્રેમી હમીર! ફૂલડાં ચમને રમે આ –
એ તૃપ્તિની નઝર ફેરવવી ઘટે ત્યાં.

ને, એ જ વાક્ય વહતો રવિ લાલ ઊગે
એ સ્નેહની મધુર સોડ તપાવતો કૈં;
એ હૂંફ તો અનુભવાઇ બહુ ય વેળા –
આજે તહીં ય પણ નૂતનતા ભરી કૈં.

આજે બધાં કુસુમની સુરભે ફરી છે,
આ વાયુનાં ય મૃદુ ચુમ્બન આજ જુદાં;
તાજું બને નકી પુરાતન વિશ્વ આખું
કો એક નૂતન વિહાર મળી જતામાં.

ઊઠી હમીર નિજ શસ્ત્ર ધરે શરીરે,
ચંદા નમી કવચની કડીઓ ભરે છે;
જે શસ્ત્ર કાલ કડવાં ઉર માનતું 'તું –
તેથી વિશેષ મધુ આજ બની શકે શું?

તાજા પ્રભાત સમું ચુમ્બન એક તાજું,
આલિંગન પ્રગટ હર્ષની છાપ જેવું,

એ પ્રેમના વચન શી તીરછી નિગાહ,
ને ચોધ દાદર થકી ઉતરી પડે છે.

છે સજ્જ ત્યાં નાયક ભીલનો એ
બારોટજી ને નિજ મિત્ર સાથે;
આશિષ, આનન્દ અને મજાક--
એ દૃષ્ટિઓ ચોધ સ્વીકારી લે છે.

ભીલો સહુ અશ્વ પરે ઉભા ત્યાં
હારો નમે વાંકડીઓ મૂછોની;
વસ્ત્રો પતાકા કંઇ રંગવાળા--
શસ્ત્રો સહે છંદ બેતુ રચે છે.

બે પ્રેમરાજ્યો કરનાર એક
જે લગ્નની સાંકળ છે ઘડાઇ--
તેની કડી એક બની જઇને
યુદ્ધે ચડ્યો નાયક ભીલનો એ.

ચંદા હતી જીવન વેગડાનું--
એ આપતાં દેહ અપાઇ ચાલે
આનન્દનું બીજ વસે જઇ જ્યાં--
ત્યાં: ત્યાં જ દોરાઇ વહે બધાં એ.

એ ભીલના નાયક સાથ ચાલી
ભીલો તણું સૈન્ય ગયું અગાડી;
એ કૂચનો માર્ગ બતાવનારી
ધૂલિ દિસે દૂર ગુલાલ જેવી.

હમીરનું પાછળ સૈન્ય રહે છે;
એ યુદ્ધનો કેસરિયો પ્રવાહ;
સૌરાષ્ટ્રનાં ભૂષણશા તુરંગો
ભાલા સુધી કૂદી કુદી રહ્યા કૈં.

“ તુજને સુરા જે આપાઇ –
“ જાણે સ્વાદ બિરલાં આંહીં ;
“ સીતા જાણતી’તી નેક ,
“ જાણે જિગર મ્હારૂં એક !

“ પ્યાલો ભર્યો કાલિદાસ
“ મીરાં ગઇ પી તે ખાસ !
“ તે તુજ મોહિનીની મ્હેર
“ આવાઓ કરે પી લ્હેર !

“ જગની સુન્દરી તુજ તાન ,
“ મોહક રૂપ ત્હારી સાન ;
“ જેના દોરમાં સંસાર
“ મીઠો બને છોડી ખાર !

“ જેનો ભાગ્યશાલી લેખ –
“ તે તો પામતા એ કૈફ !
“ એ તો સ્વર્ગમાં પીવાય ,
“ ફોરૂં એક અહીં લેવાય !

“ કોને સુરાનું હે પાન !
“ કોને અન્ય મીઠી લ્હાણ !
“ કોને એક તિરછી આંખ !
“ વાગે સ્નેહની જ્યાં પાંખ !

“ હેતી ક્યાંઈ વત્સલ છાય :
“ મદિરા પય બની વહી જાય !
“ ખોળે કોઇ રમતું બાલ :
“ નાચ ! ઘૂઘરે દે તાલ !

“ મદિરા મેઘની એ ધાર !
“ ગાયો કેમ તેનો સાર !

"બાલે! દિવ્ય ત્હારૂં સૌમ્ય –
"તેનો બધે કંપે તાર!

"પ્યાલા તણું ખપ્પર થાય!
"સીસો ત્રિશૂલે ટીંગાય!
"કરડી ભમરની તીખાશ!
"એ તો દૈત્યદિલનો ત્રાસ!

"સ્ત્રીનું રૂપ એ તલવાર
"જાણે ચૌધ એની ધાર!
"મહમુદ રોળવાને કાજ
"બેઠી ક્ષત્રિકર જે આજ!

"આવા ચોધને ધરનાર
"ઉદરે – તે જ તુજ અવતાર!
"સુન્દરભાવિણી સાક્ષાત!
"જય! જય! માત! જય! જય! માત!

"મહીપતિ યોદ્ધા લાખ અબળા વિણ નબળા નકી!
"કુંકુમભર એ હાથ જ્યાં જયડંકા ગડગડે!

"ગોહિલરાજ હમીર! તુજ કર પર, તરવાર પર –
"એ જ કૃપાની સ્થિર પાંખ હજો તુજ સાથમાં."

પિયુ પ્રિયાનાં – સુણી સ્નિગ્ધ કાવ્ય આ –
સ્મિતે ભર્યાં 'તાં નયનો મળી મળી;
ઉરો તણી ગોઠડીઓ કરી કરી,
ધરે રવિનું જયમ તેજ ચન્દ્રમા.

હમીરજીના ઉરમાં પડેલ તે
હજુ નવી કાલની છાપ સૌ હતી,
હજુ રહી સ્નેહની શ્રેણિ એ કુદી,
ઉરે રમે તે પણ કંપ એ જ એ.

ખરૂં જ કે ઓ ગત જિન્દગી બધી
સગી વિના વ્યર્થ જ માનતો હતો;
સગી સહે જે રસ હર્ષ અર્પતો –
તે પાનમાં લાગણીઓ ગણી હતી.

પરન્તુ સ્ત્રી સર્વ પ્રકારમાં અહીં
પ્રધાનતા ભોગવતી રહેલ શું ? !
નકી બધું આ ગઢવી કહે નવું –
રણે ચ દુર્ગામયતા રચેલ શી !

જરા નવું હાસ્ય મુખે પ્રકાશતું –
"બારોટ શ્લાઘામય ભાસતાં અતિ;
"પુરુષની કીર્ત્તિ જરીક તો હતી"!
એ હાસ્ય એ વાત અગાડી મૂકતું.

ગઢવી તો ચડેલા છે કવિતાના જ આસવે
હુક્કાની ફૂંકની સાથે કાવ્યની ઝરણી કહે :–

"છોડી વિશ્વ છોડી રાગ,
તપતા તપ મુનિ ઋષિ લાખ;
"ચિત્તે રાખતા ૐકાર –
"વાગે બ્રહ્મનો જ્યાં તાર.

"રોળી વાસનાનું સેન,
"શોધી ખાકમાં નિજ ચેન,
"જંગલ વસવતા એકાન્ત,
"ચિતડું એમ થાતું શાન્ત.

"એ તો નાવડું રસહીણ,
"ખારા સિન્ધુનાં એ ફીણ;
"હું તો ગાઉં બીજું ગાન,
"દેવી તણું એ તો તાન.

"એ તો અન્ય મીઠો રાહ,
"રસનો અમર તેજપ્રવાહ;

" સુન્દર આંખડીના રાગ –
" એ એ શાહના સૌ બાગ.

" દિલની ઊડતાં જ્યાં છોળ –
" બનતું વિશ્વ બોળંબોળ;
" તિલની ગાલ પરની સેવ –
" તેમાં ધ્યાન, દેવી, દેવ.

" હું પદ ઉપર મારી મેખ,
" ચોગમ એ જ માશૂક દેખ;
" દિલનો તોડતાં સંકોચ,
" છેલ્લું જ્ઞાન, છેલ્લો ભેખ.

" કવિઓ ગાન એનાં ગાય,
" સુન્દર પાંખડીને સ્હાય;
" મદિરા દેવી ત્યાં જે પાય,
" તેમાં ખલક ઝુકયું જાય.

" નવ રસ વાસનાનો ખેલ !
" પ્રેમ જ કેન્દ્રમાં શોભેલ;
" પ્રેમ જ અલકનો ઉપભોગ,
" છેલ્લો વિશ્વનો ઉપયોગ.

" જગમાં પ્રેમનું જે સ્થાન
" તે તો દેવીની સ્રી-સાન;
" મ્હેં તો એક અમ્બા સેવી,
" જય જય ! દેવી ! જય જય ! દેવી !

" માળા ફેરવું ત્યાં એ જ,
" રણની હાકમાં એ એ જ;
" દુર્ગા માતનું આ ગાન–
" જાગત ઊંઘતાં એ એ જ.

" સંહારે ચડે મુજ માત-
" ત્યાં યે પ્રેમભીની ભાત ;
" ક્ષત્રિખડ્ગ જે વખણાય-
" રક્ષણ કાજ તે વપરાય .

" વખણાઇ ગઇ સમશેર-
" તેમાં કંઇક સ્ત્રીની મ્હેર !
" દેવી ! પ્રીતિ તું સાક્ષાત !
" જય જય ! માત ! જય જય ! માત !

" જંગજીત રણનાથ અબળા વિણુ નબળા બધા !
" કુંકુમભર એ હાથ પુષ્પમાલ તલવારની !

બારોટજી આ સમજાવતા'તા
એ પ્રેમની દેવી ખડી કરીને ;
એ વાત ચાલી હજુ જ્યાં રહી છે
હમીરપત્ની રથ તારવે ત્યાં .

ત્યાં પાસ છે કો હરણું ઉભેલું
તેની ભણી એ રથ ચાલતો થયો ;
બારોટ ને યોધ તહીં જ ચાલે
નીચે જ જોતું મૃગ તો ઉભું હજુ !

ચાંચલ્ય તો જાતિ તણો સ્વભાવ -
એ આજ ક્યાં દૂર થયો મૃગેથી ? !
કો વજ્ર શો શાપ શિરે પડયો શું-
પાષાણનું શું મૃગ છે બની ગયું !

એ ભીરુતા નેત્ર તણી નસીને
ગળી રહી દારુણ શોક માંહી ,
કો હસ્તિની શુંઢ મહીં દબાતાં
જેવો ગળે છે રસ પોયણીથી .

તેની જ પાસે પદમાં પડ્યો છે
તેનો જ સાથી મૃગલો ઘવાઇ;
ચોટી રહ્યો છે હજુ તીર હૈયે
મૃત્યુ તણા મ્હોં મહીં રક્ત વ્હેતું.

માદા ઉભીને વ્રણ નેત્ર ચાટે,
તેને ય એ ઔષધ વ્યર્થ ભાસે;
તો યે-અરે સ્નેહ તણો જ ધર્મ-
બજાવતી છેવટ હોય ના શું!

'નહીં! નહીં! એ રડતાં હતાં દગો
દયાભરી દૃષ્ટિ મિલાવી યોધથી;
સામે પ્રવાહે રણમાં જનારૂં
એ દૃષ્ટિથી એ ઉર સ્થંભી ઊભે.

છતાં ય અશ્વો હજુ પાસ આવે,
'એ ઘાતકી શું ફરી તીરવાળો!'
રે! માનવીને મૃગલી પિછાને,
ન્હાસી જવા શક્તિ ન કિન્તુ હાવાં.

છતાં ય અશ્વો હજુ પાસ આવે,
દૂરે જરા એ મૃગલી ખસે છે;
ચોટેલ એ દૃષ્ટિ તહીં જ તો યે
'નહીં :! નહીં'ની ફરિયાદ રોતી.

એ માનવી એ મૃગ પાસ ઊભાં,
જરા વધુ દૂર મૃગી ખસે છે;
પ્રભુ કને રાવ પુકારતી શું-
આધીન એ દૃષ્ટિ તહીં જ ચોટી.

મૃગી થઇ દૂર જ એટલું એ
છેલ્લી ઘડીમાં પણ જાણતો 'તો;

છેલ્લા ય શ્વાસો મહીં સ્નેહના એ
નિઃશ્વાસને ખેદથી યોધ જોતો.

છેલ્લો જ એ સ્નેહ તણો નિસાસો–
સમુદ્રના ઊર્મિ સમો રસાળો;
ચાલી જતી શ્વાસની ઓટ માંહીં
છેલ્લું જ મોજું ભરતી તણું એ.

સામે જ ઊભેલ હમીરજીને
મૃત્યુની દૃષ્ટિ ઠપકો દઈ દે;
નિઃશ્વાસ ને ત્યાગ મહીં ઠરે છે,
ધરી રહે છે પછી ભાવશૂન્યતા.

સંસારની સત્ત્વપ્રધાનભાવિણી
જે દેવીને યોધ સુણી રહ્યો'તો–
તે સર્વવ્યાપી તણી મૂર્ત્તિ આંહીં
હમીરની દૃષ્ટિ પરે તરે છે.

બની શકે તો મૃગને બચાવી,
તેની મૃગીને ફરી સોંપવાને
ઇચ્છા ઉઠે યોધઉરે પરન્તુ
નિઃશ્વાસથી ના વધુ કૈં બની શકે.

દવા તણો કાળ બધો ગયો છે,
ઉપાય તો મૃત્યુ તણો રહ્યો છે,
દયાળુને એ ઉરની દયામાં
રહ્યો હવે તીર જ એક ખેંચવો.

એ ખેંચતો તીર હમીર છેલ્લે
બારોટ સામે નિરખી રહે છે;
એ નેત્રના નીરની તૃપ્તિ માટે
ઇલાજ બારોટ કને નહીં કશો.

ચાલી ગઈ છે હરિણી ય હાવાં,
હમીરને ચાલ્યું જવું જ બાકી;
અશ્વે, રથે માર્ગ ફરીથી લીધો,
મુસાફરોથી અટકાય કેટલું?!

રજા ઉષાને દઇ દૂર રાખી
રાતાશને શ્વેત કરી દઈને
આ એકલો ભાનુ નભે ચડ્યો છે,
પ્રવાસ પૂરો કરવો જ જ્યાં ત્યાં!

હીરો તપી ઈશકિરીટનો આ
છાયા તરુની મધુરી કરે છે;
પંખી સુવે બ્હાલ મહીં ફરીથી,
આનંદ વારો સઘળે ધરે છે.

પંખી નીચે લશ્કરના પડાવો,
અહીં તહીં સૌ પથરાઇ જાતાં;
એ દંપતિ યે ઉતરી પડે છે,
છાયા મૃદુ છે સઘળે સમાન.

વિશાલ વૃક્ષો વડનાં ઉભાં ત્યાં,
પાસે નદી કૈં મધુરૂં લવે છે;
ચંદાઉરે એ મૃગલી રડે હજુ,
આરામ નિઃશ્વાસ સહે ઢળે છે.

ન્હાનું દિસે પાસ જ ગામડું કો,
ત્યાં વ્યોમમાં ધૂમ્રની આકૃતિઓ,
જાણે કુદી શ્યામ મૃગો ફલંગે,
દોડી જતા પારધિપાશથી શું!

બાંધી અશ્વો તરુ સાથે, જાજમો પથરાય છે,
અંજળીમાં કસુંબાના રાતા રંગ ભરાય

હેગો કે લશ્કરી મ્હોટી ચૂલે ગીત કહી રહી —
ઊડતો કે ગરીબોને ધુંવા સાદ કરી કરી .

એ ગામમાં ચારણ કોઇ હોય તો
નિમંત્રવાની રીતિ ક્ષત્રિઓની ;
એ કામ બારોટ બજાવવાને
તૈયાર થાતા લઇને કસુંબો .

સંબન્ધ ક્ષત્રિ સહ બ્રાહ્મણોનો
શિથિલ કૈં કાળક્રમે થયો ’તો ;
સંબન્ધ એ ચારણ સાથ હોવાં
દિને દિને ગાઢ થતો જતો ’તો .

સાહાય્ય જે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિઓની —
તેણે હવે શસ્ત્ર ત્યજી દીધાં ’તાં ;
ક્ષત્રિ હજી બ્રાહ્મણને નમંતા ,
તે તો હતો માત્ર વિવેક જૂનો .

એ બ્રાહ્મણોની કટુ ઔષધિઓ
શાસ્ત્રો મહીં માત્ર છુપી રહી ’તી ;
શ્લાઘા તણા ચારણ ઘોઘવાઓ —
તે પામતા આદર સ્હેલ માંહીં .

એ ચારણો માન ન પૂર્ણ પામતા
છતાં કને ચાબુક રાખતા ’તા ;
એ દેવીની જીભ અકીર્ત્તિ ગાતાં
વૃથા થતાં ઝિન્દગી મૃત્યુ બંને .

આધાર ક્ષત્રિ પર રાખનારા
‘ વખાણવું ’ એ જ ગણી ગુઝારો ,
આ ચારણો બ્રાહ્મણના હકો કૈં
પામ્યા હતા સૌ દરબાર માંહીં ;

મીઠો થતો ચારણથી કુસુમ્બો,
ઊંચાં હતાં આસન ભોજનોમાં;
યુદ્ધે ય એ ગીતથી પ્હેલ થાતી –
મૃત્યુ પછી જે યશ દીર્ઘ ગાતાં.

ક્ષત્રિ ય એ ગીત તણાં ગૃહોમાં
સન્માનનો કૈં હક રાખતા ’તા;
બારોટજીઓ પણ બ્હાતરીમાં
મીઠા હતા ક્ષત્રિ અતિથિઓને.

એ ગામમાં કૈં ફરી આવવાને
બારોટજી સાથ હમીર ચાલ્યો;
બારોટને ખોટ ન બાલની કૈં
એની સહે મંજલ સર્વ ટુંકી.

મેડી તહીં ચારણની જ પ્હેલી,
છૂપી રહે તેની ન ઝુંપડી એ;
બહાર છે ગોહિલરાજ ઊભા,
બારોટજી ભીતર જાય છે ત્યાં.

સ્ત્રી ત્યાં એક જ એ ગૃહે ઉભી હતી, સૂનું દીસે છે બધું,
થોડા કાળથી કોઇ યે પુરુષની ત્યાં હાજરી ના હતી;
આ સ્ત્રી જે ગઢવી તણું ગૃહ હતું, તેની ભગિની થતી,
તેના ઉપર કાંઇ કષ્ટ હવણાં તાજું જ આવ્યું દિસે.

પોતાના શિરતાજ ક્ષત્રિ સહ એ બારોટનું યુદ્ધમાં –
પૂરો માસ હતો હજુ નવ થયો–મૃત્યુ થયેલું હતું;
એ બાઈ ધરી સાળુ શ્યામ દુખણી એ શોગ પાળી રહી,
ઢાંકેલા ગમગીન અર્ધ મુખડે તાજું જ વીતેલ સૌ.

નૌકા હાલ ઘડેલ સિન્ધુ ઉપરે પ્હેલા પ્રવાસે ચડયું,
બીચારૂં પ્રતિકૂળ વાયુઝપટે હાવાં રહ્યું ડોલતું;

ઓચિન્તું ખડકે ચડ્યું શઢ તણા લીરા ચીરાઇ ઉડે !
તે નૌકા તણું એકલું ભટકતું આ પાટિયું કો દિસે !

એ સેવાર્પણના પરન્તુ હકને એ બ્હેન આનન્દથી
ઝીલી લેઇ જઇ બહાર દુખણાં લેતી ઉભી શાન્તિમાં !
પોતાના રજપૂત એ અતિથિની રીતિ પ્રમાણે નમી
હેતેથી જલનો ફરી કળસિયો* લાવે ગૃહે ભાઇને.

તેની ઓસરીએ અતિથિ વીરને બેસારતી આસને,
જાણે એ રજપૂત વીર મળતાં કાંઇ દિલાસો મળ્યો ;
જાણે એ ગત બન્ધુ આજ ઘરમાં પાછો ફર્યો સ્વર્ગથી –
તેવી એ પગલાં હમીરજી તણાં પૂજે મૃદુ વાણીએ.

એ અર્ધઢાંક્યા મુખને ય જોતાં
હમીરજીને સ્મૃતિ ઊછળે કૈં ;
યે યૌવના બાલપણાનું આજે
આ સોબતી કો મુખડું દિસે છે.

એ જન્મભૂમિ પર જે વસેલું
માતા તણા લાડ મહીં રમેલું –
એવું કંઇ જાદુ ભરેલ મ્હોં એ
હમીરજીનાં નયનો પલાળે.

ખોવાયલો સૂર્ય ફરી મળ્યાથી
પૂરાયલો ભૃંગ ઉડે ફરીથી ;
બેડી બધા કાળની તોડી દેતું
એ વીર હૈયું નીકળી પડે છે.

---

* કોઇક સગોત્ર વ્હાલું ઘરમાં આવે ત્યારે બ્હેન કે માતા કે તેવા સંબંધના હકવાળી સ્ત્રી કળશિયામાં જલ ભરી લાવી અતિથિના માથા પર ફેરવી તેને પગ પાસે ઢોળી દે છે. આગમન વર્ષો પછી હોય તો જરા દીર્ઘ ક્રિયા પણ કરવામાં આવે છે શુભેચ્છા અને સત્કારનાં આ સૂચન છે અને "કળશિયો કરવો" એ નામથી જાણીતું છે.

પ્હેલો જ શું ઉત્તમ કાળ આંહીં -
શું જન્મતાં ધ્વંસ શરૂ જ થાતો ? !
જાણું નહીં એ : પણ મિષ્ટતા તો -
બાલ્યા તણી છે સ્મૃતિઓ સહુ એ !

અશ્રુ તણું એ પડ બન્ધુનેત્રે
એ વ્હેનને સિન્ધુ બની વહે છે !
નિમ્યું દિસે છે વિભુએ અહીં તો
અશ્રુ પરે ઔષધ અશ્રુનું જ !

એ બન્ધુ તણી પત્નીને નિરખવા છે હોંશ એ વ્હેનને ,
એ મીઠા મિજમાનની હૃદયથી સેવા સ્મિતે આદરે ;
એના આગ્રહને નમી હમીરજી મધ્યાહ્ન ત્યાં ગાળવા,
વ્હેનીને કહી ઊઠતો લઇ રજા જાવા રિસાલે જરા .

વ્હેનીને નિજ શોગમાં સમય ના બ્હારે જવાનો હતો
ને હાવાં વળી અન્યની મદદની તેને અપેક્ષા હતી ;
એ જાણી ગઢવી સહાય બનવા ધીમે જરા સૂચવી
ચંદાને પણ તુર્ત તેડું કરીને ત્યાં લાવવાનું કહે .

ગઢવીજી પડાવે ત્યાં ચંદાને કૈં ત્વરા કરે ,
યોધ એ મિત્રની સાથે રિસાલામાં જરા ફરે .

નિશાનો આકરાં ઊંચે , ટીંગાઇ લડતાં દિસે ;
કુસુમ્બી નેત્ર કૈં તાકી , ગણી ઘા શરથી રસે .

એ મિત્રને સાથ જ ચાલવાને
હમીરજી આગ્રહ કૈં કરે છે ;
છોડી દઇ ખેલ મજાક કિન્તુ
ઇચ્છા હતી ગામ મહીં ન જાવા .

હમીર સંતુષ્ટ થયો હવે છે ;
સુખી થયો છે ઘરબારમાં સૌ ;

આનન્દ એ મિત્રઉરે છતાં યે
તેની મજા શૌર્ય તણા જ ગર્વે.

હસી અને કૉલ દઈ કહે છે : –
'હજુ ય યોદ્ધો વરવા પરીને
'ઇચ્છે અને સ્વર્ગ મહીં ય પ્હોંચી
'પાંખાળીને હાજર એ કરી દે.'

કિન્તુ વિવેકો સહુ પાછલામાં
તેને કશી સૂજ પડી શકે ના;
હુસ્નારને એ પલટાઈ દેઇ
ઇચ્છે સદા એ હળવો જ રહેવા.

ચંદા ગામ મહીં પ્હોંચી – દાસી જાણુ કરે અને
બ્હેનને ત્યાં ગયો રાખી છાવણીમાં જ મિત્રને.

તૈયાર થાળ કરતી યજમાન બ્હેની,
એ શોગમાં ય સુખની લહરી હતી આ
હૈયું વળી ટૂંકી જ લ્હાણુ આ તો :
જેવી દિસે ઝબકી વીજળી મેઘધારે.

ઉત્સાહ, દર્દ, સુખમિશ્રિત થાલ કિન્તુ
ચંદાઉરે રુદનની મિજમાની ભાસે;
ભીંજેલ એ ગળગળાં નયનો સુકાવી
વચ્ચે પડે અણુયમાર્દવની જ મૂર્ત્તિ.

સ્વીકારી જે નવ શકે યજમાન પોતે,
સ્વીકારી કેમ અતિથિ સુખથી શકે તે ?
જો શોગના જ ગૃહમાં અતિથિ થવાયું,
તો સ્નેહને ય સુખ શોગ જ પાળવામાં.

ચંદા હતી ગઢવી સાથ રહેલ તેથી
વાકેફ સર્વ ગઢવીગૃહની રીતિથી;

સંસારીનો વળી વિવેક અહીં બન્યો 'તો
કો ધર્મ, કો સખીપણું, સુખ દર્દનું કો.

આતિથ્યનું હૃદય એ સમજી શકી 'તી
તો યે ન ભાગ યજમાન લઇ શકે ત્યાં;
એ શોગમાં ભગિનીથી ન બની શકે કૈં,
લોહી ભર્યા મુખ વતી પકવાન્ન લેવા.

ના શોગ કો હજુ મળ્યું ન ઉતરાવનારૂં
એ ભાગ ત્યાં સુધી લઇ જ શકે ન બ્હેની;
કૈં મિષ્ટ લ્હાણુ કટુમાં ગ્રહવા કહેવી –
એ તો દુખેલ પર ડામ દીધા સમાન.

ચંદા હતી સમજી સૌ ગત વાતથી કે
તેને હતું નિકટમાં નવ કો સુરબ્બી –
જે અશ્રુ એ ભગિનીદર્દ તણાં લુછે વા
જે શોગ એ સમય સ્વલ્પ મહીં ઉતારે.

ચંદા જ કેમ ભજવી નવ કાર્ય લે એ,
કો રક્ત સ્નેહથી વધુ રતિસ્નેહ આ છે –
કો શ્યામ વસ્ત્ર ઉતરાવી ગુલાબી દેવું –
તેથી વિશેષ સુખ હોય જ શું જહાંમાં?

ના લગ્નને ગત થયા દશ એ દિનો યે *
ત્યાં કાર્ય આ રુદનનું દુઃખ આપનારૂં;
સૌભાગ્યમાં રુદન તો અપશુકનું છે,
સૌભાગ્ય સ્નેહ તણું કિન્તુ દુઃખો જ લેવા.

ઇચ્છા બધી ગઢવી એ સમજી ગયો'તો
શિષ્યા તણું હૃદય એ ખૂબ જાણતો કે –

* દશેયાં.

દુર્ગા તણો જ અવતાર જહાં પડે તે
ના અન્યનું દુઃખ જરી શકતી સહી એ.

હા – ના કશી ય કરવી ઘટતી હતી ના,
ઇચ્છા અતિથિઉરની યજમાનને કહે;
એ બ્હેન એ જગતથી ય વિરુદ્ધ માને,
ના તાણખેંચ પણ સ્નેહ સહી શકે છે.

જૂનો રિવાજ વળી રક્ત તણો ઉછાળો,
એ બ્હેનનું રુદન કાવ્યમયી કરીને
અશ્રુ તણા પૂર મહીં ઉર ફાટવા દે –
એ બન્ધુની ઉપર એક પુકાર છેલ્લો.

એ લાલ વસ્ત્ર સહ લાલી જ ધારવાની,
ખુલ્લા પછી રુદનને પરવાનગી ના;
સૌ વ્હાલનાં સ્મરણ છોડી દઈ પછી તો
સંસારજાળ તણી ગૂંથણીમાં ગૂંથાવું.

સામે રહી હમીરપત્ની શરૂ કરીને
એ બ્હેનના હૃદયને દ્રવતું જવા દે;
રે! વિશ્વમાં દરદને રડતાં ય જ્યાં ત્યાં –
કો અન્યની હૃદયહૂંફ તણી અપેક્ષા!

એ રક્તસ્રાવ વત અશ્રુ તણા નિમાણા
ઝીણા સ્વરો હમીરનું ઉર કોતરે છે;
રે! અહીંથી ય નવ તૃપ્ત દુઃખો થતાં શું –
કે આ વિલાપ ઉરફાટ મહીં વહે છે?!

એ બન્ધુનું મરણ જન્મથી ગાય રોતી,
હૈયે ચડે અણગણ્યા ગુણની સ્મૃતિઓ;
જે વર્તમાન મહીં કૈં હિસતું હતું ના,
તે ભૂતકાલ બનતાં, નજરે ચડે સૌ.

* * * *

એ સાત વર્ષ તણી ઉમ્મર બાલકીની –
જ્યારે બધું જગત આ રમતું દિસે છે –
ત્યારે ત્યજી ગઇ હતી નિજ માત સ્વર્ગે,
એ બ્હેનને ત્યજી ગઇ નિજ બન્ધુ સાથે.

જ્યાં બ્હેન ચૌદ વરષે ચડવા જતી ’તી,
એ બન્ધુ આઠ વરષો મહીં ખેલતો ’તો –
ત્યારે પિતા પણ ગયા સહુ જાય છે ત્યાં,
આ વિશ્વમાં ત્યજી જ બાલક ઓશિયાળાં.

એ ચૌદ વર્ષ–વય જે મધુ સ્વપ્નકાલ:
મીઠી બધી ચિનગી સ્પર્શ કરી રમે જ્યાં –
એ વિશ્વને સમજવા ઉકળાટ પ્હેલા:
આ બ્હેનને તહીંથી વૃદ્ધ થવું લખેલું.

બ્હેની તણા કર મહીં મૂકી તાત ચાલ્યા,
એ સ્નેહનું કુસુમ – બાન્ધવહસ્ત ન્હાનો;
વાત્સલ્યનો કર ઉઠાવી લઇ પિતાએ
એ બ્હેનના હૃદયમાં ધરતાં કહ્યું ’તું: –

“આ ભાઇનું દિલ કરી સુખપૂર્ણ વિશ્વે
“સંસારમાં પછી જ તું પગ મૂકજે ને
“મૂકી ભરેલ ગૃહ પત્નીવતી રસાળું
“જ્યાં હોય ત્યાં તુજ ગૃહે સુખણી થજે તું.”

એ વેણ યાદ કરી વત્સલ આ ભગિની
એ હીરલો જિગર સાથ જડી રહી ’તી;
આધાર સ્નેહ જગમાં દઇ જે શકે કૈં
તે બન્ધુ એ ભગિનીથી સહુ પામતો ’તો.

એ બન્ધુની ઉપર જીવન ઢોળનારી –
એ બન્ધુજીવન તણું સહુ પામનારી –

શોધી શકી બહુ ય એ ભગિની હતી ને
વાતો ય એ સુખદ લગ્નની ચાલતી 'તી.

બાવીસ વર્ષ તણું દ્વાર ઉઘાડતાં તો
આ બ્હેન પામી પણ બન્ધુ તણાં જ અશ્રુ;
એ બન્ધુ તો શિખર સત્તર વર્ષનાથી –
રે! કાળના મુખ મહીં દઈ ફાળ ચાલ્યો!

એ બન્ધુ આ ભગિનીઓથ મહીં રહીને –
ક્ષત્રિત્વની ભગિની પાસ ભણી કવિતા –
કો આર્દ્ર ભાવમય શૃંગ પરે જતો 'તો:
પુષ્પો ધરી વધુ વધુ જ્યમ વેલ ચાલે.

ચિન્તા હતી ભગિનીને નિજ બન્ધુ માટે
તેવી જ બન્ધુ પણ કૈં ધરતો બન્યો 'તો:
એ બ્હેનના સુખ સહે જ સુખી થવાનો
આભારસ્નેહભર નિશ્ચય કૈં કર્યો 'તો.

આ બ્હેનના પતિની શોધ મહીં હતો એ,
તૈયાર સર્વ કરિયાવરને ભર્યો 'તો;
નાજુક મ્હેલ મહીં જે કંઇ હોય તેવું –
આ બ્હેન કાજ કરવા ઉરમાં ઉમંગ;

એ બ્હેનને જ જગમાં સઘળું ગણીને,
એ બ્હેનના જ સુખમાં સુખ માનતો 'તો:
તોફાન શાન્તિ મહીં સિન્ધુ મહીં જનારો
જેવી રીતે શરીર ઉપર શીલ તારે.

સ્નેહાળ એ ઉર પ્રમાણિકતા ભરેલ
ચાલાક એ નયન ઉત્સવના પ્રકાશે –
તે યુદ્ધ – પ્રેમ – બિરદો – કવિતા સુણાવી
કો રાજ્યનો ગઢવીજી ય થઈ શક્યો 'તો.

પંકાઈ વાણી તણી ઉજ્જ્વલતા ગઇ તે
સંગ્રામમાં વરતી નૂતન કો વીરશ્રી –
જેનો અવાજ સહુ લશ્કરમાં સુણાઇ
સર્વત્ર રક્તમયતા ઉછળાવતો 'તો.

એ કાળમાં યવનયૂથ વચ્ચે જતાં 'તાં,
કોઠા અને ગઢ બધે સહુ સજ્જ રહેતાં,
ક્ષત્રિત્વની યવન સાથની ઝપાઝપીમાં
ખુલ્લી સમી જ કરમાં સમશેર રહેતી.

એ ધૂમ્ર – અગ્નિમય વાદળીઓ ચડીને
ઠાકોરના નગર ઉપર પાસ આવી;
એ ધર્મયુદ્ધ મહીં જીતવી સ્હેલ સર્વે,
ઠાકોર સજ્જ વળી આદર આપવાને.

એ ચાર જંગ મહીં એ બિરદાઇ પોતે
જીત્યો હતો થઈ સુખી રણભૂમિ રંગે;
ન્હાના વયે અનુભવી ઉર વૃદ્ધ જેવું
કો યુદ્ધમાં અડગ ધૈર્ય ધરી રહેતું.

ઠાકોર પાસ જઇ પુત્ર કુમાર માગે
એ યુદ્ધમાં ચડી જવા બિરદાઇ સાથે;
એ વૃદ્ધ તાત સુખપૂર્ણ વધાવી લેતો
ઉત્સાહને રણ મહીં પરવાનગી દે.

કીધો ઉમંગથી વિવાહિત પાટવીને
તેવા ઉમંગ સહ કેસરિયાં ધરે છે;
દેવાય પુત્ર વળી યુદ્ધ તણી ધમાલે –
તેમાં ય રાજવટનો ઉપયોગ જોતો.

એ સૈન્યનો અધિપતિ કરી પાટવીને
આશિષના સુખ પરે કર ફેરવીને

આનન્દ સાથ નિજ પુત્ર વિદાય કીધો
ને શંભુનાથજયગર્જન સૈન્ય ગર્જે.

આકાશમાં ચઢતી વાદળી સામ સામે
તે મેઘધાર મહીં ભેદી કરે કડાકા :
તેવાં જ સૈન્ય દ્વય આ થઈ ભેટભેટા
એ બાણુની રમતમાં ઉતરી પડે છે.

એ તીર દૂર બહુ કાલ થકી થયા છે,
ભાલાસ્થલે બરછી ને સમશેર ચાલે :
કો જોડીની ઉછળતી રતિની સમાન
સાન્નિધ્યસ્નેહ રણવીર રણે ધરે છે.

એ યુદ્ધછત્ર રજપૂત તણું ધરેલું
કો બાલ શીષ પર જોઈ ઉમંગી શત્રુ
અલ્લાહનો ધ્વનિ ઉઠાવી ધસી પડે છે
એ વાવટા ઉપર છત્ર નમાવી દેવા.

કો પૂરમાં ઉછળવા સરની સમાન
ચોપાસ થાય અરિયોધ તણો ધસારો ;
ને સિંહનાદ કરતો બિરદાઈ સજ્જ
ચિત્તા સમો રિપુ પરે તલપી રહ્યો છે.

જે સોરઠા સહુ ય એ યુવરાજ માથે
વિકાલ રૂપમય મૃત્યુ ગજાવતા ’તા –
તે દેવીખપ્પર મહીં નિજ રક્ત દેવા
આહૂતિ દેહ ગણીને બિરદાઈ ઊભો.

આ ભાનુ રક્તમય અસ્ત થવા ઢળે છે,
આ લાલ રંગમય રક્તઝરા વહે છે ;

મધ્યાહ્નથી મુસલમીન મથ્યા કરે છે
એ ક્ષત્રિછત્ર કબજે કરવા નકામા.

ચંડી તણી ઉડતી ઉત્કટ ગર્જનામાં
ક્ષત્રિબલે રિપુદલે ખુમરાણ ચાલે;
જે શત્રુ પીઠ દઇ ભાગી જતા હવે સૌ–
તે પાછળે ન કદિ ક્ષત્રિ રણે પડે છે.

એ વાવટો રણ તણો રિપુસૈન્યમાંથી
ધીમે ધીમે શરમમાં ઉતરી પડે છે!
સન્ધ્યા તણી ઝળકમાં હસતી નવું કૈં
પેલી ધ્વજા શરણ સાથ સુલેહ યાચે.

શત્રુત્વનું, પ્રણયનું, રણ મૃત્યુનું વા
જે કોઇ એ જિગર નમ્ર બની ઝુકે છે
તે ક્ષત્રિનું અતિથિ આદર પામતું તે
આખા ય આ જગતમાં મશહૂર જ્યાં ત્યાં.

મુખ્ત્યાર નીમી નિજ એ ખિરદાઇજીને
એ સંપ કાજ શરતો દઇ મોકલ્યો ત્યાં;
પેલી ધ્વજા મગર છે સ્મિતમાં દગાના–
જે હાસ્યને હજુ ન ક્ષત્રિ પિછાનતા 'તા.

જે રીતથી ગઢવી રાજકુમારનાથી
છૂટો પડી નિજ કરે સપડાઈ જાય–
તેની જ યુક્તિરચના સમશેર નીચે
એ શત્રુછાવણી મહીં ધરી હસ્ત ઉભી.

એ ફોઝમાં પગ હજુ ધરતો હતો જ્યાં–
ત્યાં ખડ્ગ કો કતલનું જ પડ્યું શિરે ને

તેને ન કાંઈ ગણકારનારા
એ બન્ધુને એક પુકારવી ધા.

ચંદા બની સ્તમ્ભ સમી રહી છે
તેને જ ટેકી ભગિની રડે આ;
એ અશ્રુથી કાંઇ વિશેષ ના ના
કાંટા ભરી કંટકની ગહાઓ.

સાળુ એ ભીંજવી કાળો અશ્રુધાર વહ્યા કરે;
સ્વરો આ બેસતા સાદે તે પૂરે ભળતા ઝરે:–

“માતા! માતા! અમીજલ તણી રેલ ઢોળાઇ ક્યાં તું?!
“છાનું રાખી ત્યજી ગઇ નકી આજના કામ સારૂ!
“તો ઢંઢેરો ગજવ રડતાં સ્વર્ગની શેરીઓમાં
“ત્યાંથી પાછો મુજ તરફ એ વીરને મોકલી દે!

“વીત્યાં વર્ષો! જરૂર વિસરી વ્હાલ તું બાલકોનું!
“હું આવું છું! ઘટિત બનશે! વીરને મોકલી દે!
“જન્મી એણે હજી સુધી નથી સ્વાદ ચાખ્યો કશો યે!
“શોધી સ્હેં તો વહુ પણ રૂડી હોંશ રાખી ઘણી યે!

“માડી! એ તો તુજ ઉર તણો મીઠડો એક છાંટો!
“હું જેવીને સમુદર હતો પુણ્યના પુણ્યનો એ!
“માડી! એનો પ્રલય મુજથી આજ શાથી સહાશે?!
“માતા યે શું મુજ પર હવે આજ થા તું નમ્હેરી?!

“બાપુ! બાપુ! તમ પદ કને રાવ આ રેડું ઘેલી!
“હ્હેણું મ્હારે તમ ઉપર તો સ્વર્ગમાં–તો ય બાકી!
“ઊભી રાખી–અરર! તડકે વીર આ તેલ છાંટે!
“માથું વાઢી ધડ રખડતું રાનમાં આ કરે છે!

" છેલ્લે-બાપુ ! મુજ કર મહીં હસ્ત એ વીરલાનો
" સોંપી બોલ્યા વચન—પણ તે આજ તો ભૂલશો ના !
" બાપુ ! આ હું કમનસીબથી ચાકરી ના બજી કે
" કે રીસાઈ રણ મહીં હવે ભુલવી ફેંકી ચાલ્યો !

" બાપુ ! ન્હાનાં રમત કરતાં લાડકાંને વિસાર્યાં ? !
" છોડી ચાલ્યા ! નવ કંઈ રુચ્યા ખેલ આ બાલકોના !
" એ તો આવ્યો ! હજુ પણ નકી ખેલવા યોગ્ય ! બાપુ !
" વિવા એના ઘટિત કરવા તોય છે ! મોકલો ને !

" બાપુ ! એ તો તમ તરફની દેણદારી દઈને
" લૂંટી ચાલ્યો ! કરજ હઉં હું ! મોકલો બાપલાને !
" આ સોડે જે પણ ઉછરતાં બાલકો તે હઠીલાં !
" મ્હારૂં બોલ્યું જરી પણ, અરે ! કોઇ દી એ ન માન્યો !

" પાછો આપો જરૂર ઘટતાં વેણ એને કહી બે !
" તીખા બોલો જરીક ખમવા શીખવો-બાપુ ! એને !
" જાણ્યું ન્હોતું નિકર મધુરાં વેણ એને કહેતે !
" માજાયીમાં પણ મધુરતા : વાંક મ્હારો નથી એ !

" વીત્યાં તેને મુજ હૃદયની શવ વીતેલની આ—
" વૈરાગીને જખમી ઉરના રાગની વાત જેવી !
" માડી ! બાપુ ! મધુર પડઘો વીરલો એ તમારો—
" મીઠું ગાતો ; મગર પડઘો ઝાળવી કો શક્યું ક્યાં ? !

* * * *

" વીરા ! ત્હારૂં હૃદય કુમળું પુષ્પશું જે હતું તે
" તેવું ભાસ્યું, પણ પરખતા બિશ્વની તું ય શીખ્યો !
" વીરા મ્હારા ! મુજ રવિ હવે ડૂબ્યો ત્હેં-ગ્રહાયો !
" ન્હાને હાથે જખમ કરતાં-તાત ! છેલાઈ કીધી !

“ મ્હેં તો–વીરા ! તુજ હૃદયને આર્દ્રતા છે ભણાવી !
“ ડાહ્યો–બાપુ ! પણ નવ સુણ્યું ! જંગલે રાત પાડી !
“ સંભાર્યું એ મુજ જિગર આ છીછરે ના સમાતું !
“ વિસાર્યું એ દિવસરજની ! કાંઇ ના વિસરાતું !

“ વીરા મ્હારા ! પણ ક્ષણિક તું ફૂલડું એ વસન્તી !
“ કાલે ચૂંટ્યું મધુ સમયમાં ! બ્હેન આ વાટ જોતી !
“ મ્હારા વીરા મધુ સુરસ શું સ્વર્ગ માટે જ સર્વે ?!
“ દેવો પાસે કદર નવ કૈં ! આવ તું આવ – બાપુ !

“ વીરા મ્હારા ! ઉધઇ ચડતો ઉમ્બરો આ કર્યો ત્હેં !
“ ઓચિન્તો તું – અરર ! ઉપડ્યો – વીર ! ઊંધી દિશાએ !
“ મ્હારે માથે વિધિકર તણી ગેબની લૂંટ ચાલી !
“ કોને ખોળે દુખી શિર ધરી – બાપ ! હૈયું ઠલાવું ?!

“ કોને કાજે વળી લઇ ગયો મ્હોડબંધો કુમાર ?!
“ રે ! રે ! એ તો દુશમન તણી છાતીનો દાગ વીરા !
“ રે ! રે ! લૂંટ્યો જગત પરથી રાંકનો સાળવો એ !
“ રે ! રે ! તૂટ્યાં સમય ખપતે સોરઠી એ કમાડો !

“ ભોળા વીરા ! તુજ સહુ ગયો દેશદીવો બુઝાઈ !
“ બાપુ ! ત્હેં તો ગરદન દઇ શત્રુના હાથ ડાર્યા !
“ રે ! રે ! છૂટો પણ નવ થયો હસ્ત ત્હારો ઝટકો !
“ એ દિ તો મ્હોં નિરખત ! અરે ખેલ છૂપો સમેટ્યો !

“ ઝાઝું ઝાઝું જતન કરતી બ્હેન – તે તું જ – બાપુ !
“ જેને માટે મરત સુખથી બ્હેન – તે તું જ – બાપુ !
“ કિન્તુ આંહીં અણખપતણાં સ્વર્ગમાં યે ખપે ના !
“ રોક્યાં શાને મુજ ગરીબનાં લાકડાં તેં શ્મશાને ?!

" માડી ! શું ના તુજ હૃદયને કોઇની મ્હેર આવી ? !
" રંડાપો – ભા ! વગર પરણ્યે કોઇને શીદ દીધો ? !
" ભોળા ! જેની હજુ ય પકડી હસ્તની આંગળી ના –
" તેને માથે ફરવત – અરે ! કાશીનું કેમ મૂક્યું ? !

" એ ન્હાનીને જગત પરથી – તાત ! હીણી કરી કાં ? !
" એ મ્હારીનો – અરર ! મનખો ધૂળધાણી કર્યો કાં ? !
" એ મ્હારાંને ઉદર ઉતરી વેર ત્હેં – બાપ ! વાળ્યાં !
" તું ના જાણે ! પણ ન બુઝતી આગ એ કાળજાની !

" એ મ્હારીને ક્ષણ સુખ તણી લ્હાણ સ્વપ્ને ય ક્યાંથી ? !
" નોધારીને જીવિતભરનું શૂળ આપી ગયો કાં ? !
" વીરા ! એ તો તુજ જિગરની, અન્યને કાં ભળાવી ? !
" ડૂબાવીને ભર સમુદ્રે–તાત ! તું કેમ ભાગ્યો ? !

" સ્વર્ગોમાં યે નહિ જ મળતા માનવી–બાપ ! મીઠાં !
" વીરા ! એવી સમજણ છતાં, ભીંત તું કેમ ભૂલ્યો ? !
" તો એ શાને રુદન કરવું ભાગ્યશાળી તણું કૈં ? !
" વેરી ! વીરા ! મુજ હૃદયનો વીર ત્હેં શીદ લૂંટયો ? !

" તુંને તો ના પણ બહુ મ્હને ખોટ–બાપુ ! પડી છે !
" લુટાઇ એ તુજ સહ ગઇ અંધની લાકડી છે !
" મ્હાણી લેજે ગગનપડદે કાળ ઝાંઝો ભલે તું !
" કો દી–વીરા ! પણ ભગિની આ આવશે યાદ–જોજે !

" આ રોવાનું લખવી ઉતરી કેમ હું–બાપ ! આંહી ? !
" આ અશ્રુને નિરખી હસજે–તાત ! સ્વર્ગે ભલે તું !
" તો યે ન્હોતી ઘટિત અમથી કાળજે લાજ દેવી !
" ક્યાં યે જોયા જગ પર નથી લાડકા ખેલ આવા !

" જૂની આંખે નવીન નિરખી હોય છે કૈંક રોતા !
" કિન્તુ મ્હારે નવીન નયને વિશ્વ આ થાય જૂનું !
" તુંમાં – બાપુ ! મુજ હૃદયની આશનું વૃક્ષ ખીલ્યું–
" સિંચ્યું મેઘે–ટપકતું હજુ–વીજળીએ હણ્યું ત્યાં !"

હમીરજીનાં નયનો વહે ને
અસત્યતામાં ઉર થાય ચીરા ;
રોનારને તો પણ બાકી રોવું ,
છતાં ગયાં પાછળ ઝૂરવું ક્યાં !

રોનારને તો પણ હોય રોવું ,
એ અશ્રુનો કાળ હશે અગાડી !
રોવું જ જેને પ્રથમે મળ્યું , તે
રોતાં રહે : રોવું ન યોગ્ય તો યે !

હમીરથી ઊભું થઇ જવાતું ,
ના ભાન વ્હેતું જલ લૂછવાને ;
પોશાકનો થાળ ધરી ગુલાબી ,
દીન સ્વરે યોધ સમું વદે એ:–

" ન રો રો ના હાવાં ! બસ કર હવે–ધર્મભગિની
" ન તેના જેવો તો પણ તુજ હવે બન્ધુ બનું હું !
" ખરૂં–બાપુ ! ના ના જગત ધરતું જે ગત થયું !
" પ્રભુ તે વીરાનો પણ અહીં ધરે કૈંક બદલો .

" અરે ! આવા ભાઇ જગત પરથી જે લઇ જતા–
" અરે ! જે રત્નોનો છલકપટથી નાશ કરતા –
" દળી, છેદી તેને તુજ ભૂમિ થકી દૂર કરવા –
" પ્રતિજ્ઞા લેઇને તહીં જ તુજ આ બન્ધુ નિકળ્યો .

" ન રો ! રો ના હાવાં તુજ કર ધરી આ શિર પરે –
" અરે ! બ્હેની ! દેને તુજ હૃદયની આશિષ હવે !

"માડી ! શું ના તુજ હૃદયને કોઇની મ્હેર આવી ? !
"રંડાપો – ભા ! વગર પરણ્યે કોઇને શીદ દીધો ? !
"ભોળા ! જેની હજુ ય પકડી હસ્તની આંગળી ના –
"તેને માથે ક્રરવત – અરે ! કાશીનું કેમ મૂક્યું ? !

"એ ન્હાનીને જગત પરથી – તાત ! હીણી કરી કાં ? !
"એ મ્હારીનો – અરર ! મનખો ધૂળધાણી કર્યો કાં ? !
"એ મ્હારાંને ઉદર ઉતરી વેર ત્હેં – બાપ ! વાળ્યાં !
"તું ના જાણે ! પણ ન બુઝતી આગ એ કાળજાની !

"એ મ્હારીને ક્ષણ સુખ તણી લ્હાણ સ્વપ્ને ય ક્યાંથી ? !
"નોધારીને જીવિતભરનું શૂળ આપી ગયો કાં ? !
"વીરા ! એ તો તુજ જિગરની, અન્યને કાં ભળાવી ? !
"ડૂબાવીને ભર સમુદ્દરે–તાત ! તું કેમ ભાગ્યો ? !

"સ્વર્ગોમાં યે નહિ જ મળતા માનવી–બાપ ! મીઠાં !
"વીરા ! એવી સમજણ છતાં, ભીંત તું કેમ ભૂલ્યો ? !
"તો યે શાને રુદન કરવું ભાગ્યશાળી તણું કૈં ? !
"વેરી ! વીરા ! મુજ હૃદયનો વીર ત્હેં શીદ લૂંટ્યો ? !

"તુંને તો ના પણ બહુ મ્હને ખોટ–બાપુ ! પડી છે !
"લુટાઇ એ તુજ સહ ગઇ અંધની લાકડી છે !
"મ્હાણી લેજે ગગનપડદે કાળ ઝાઝો ભલે તું !
"કો દી–વીરા ! પણ ભગિની આ આવશે યાદ–જોજે !

"આ રોવાનું લખવી ઉતરી કેમ હું–બાપ ! આંહી ? !
"આ અશ્રુને નિરખી હસજે–તાત ! સ્વર્ગે ભલે તું !
"તો યે ન્હોતી ઘટિત અમથી કાળજે લાજ દેવી !
"ક્યાં યે જોયા જગ પર નથી લાડકા ખેલ આવા !

"જૂની આંખે નવીન નિરખી હોય છે કૈંક રોતા !
"કિન્તુ મ્હારે નવીન નયને વિશ્વ આ થાય જૂનું !
"તુંમાં – બાપુ ! મુજ હૃદયની આશનું વૃક્ષ ખીલ્યું–
"સિંચ્યું મેઘે–ટપકતું હજુ–વીજળીએ હણ્યું ત્યાં !"

હમીરજીનાં નયનો વહે ને
અસત્યતામાં ઉર થાય ચીરા ;
રોનારને તો પણ બાકી રોવું ,
છતાં ગયાં પાછળ ઝૂરવું ક્યાં !

રોનારને તો પણ હોય રોવું ,
એ અશ્રુનો કાળ હશે અગાડી !
રોવું જ જેને પ્રથમે મળ્યું , તે
રોતાં રહે : રોવું ન યોગ્ય તો યે !

હમીરથી ઊભું થઈ જવાતું ,
ના ભાન ર્‌હેતું જલ લૂછવાને ;
પોશાકનો થાળ ધરી ગુલાબી ,
દીન સ્વરે ચોધ સમું વદે એ:–

"ન રો રો ના હાવાં ! બસ કર હવે–ધર્મભગિની
"ન તેના જેવો તો પણ તુજ હવે બન્ધુ બનું હું !
"ખરૂં–બાપુ ! ના ના જગત ધરતું જે ગત થયું !
"પ્રભુ તે વીરાનો પણ અહીં ધરે કૈંક બદલો.

"અરે ! આવા ભાઈ જગત પરથી જે લઈ જતા–
"અરે ! જે રત્નોનો છલકપટથી નાશ કરતા –
"દળી, છેદી તેને તુજ ભૂમિ થકી દૂર કરવા –
"પ્રતિજ્ઞા લેઈને તહીં જ તુજ આ બન્ધુ નિકળ્યો.

"ન રો ! રો ના હાવાં તુજ કર ધરી આ શિર પરે –
"અરે ! બ્હેની ! દેને તુજ હૃદયની આશિષ હવે !

"તહીં યુદ્ધે એનો ભુજ અસિ સહે છે ઘાવ ઘણો;
"રહી ભાલા માથે યવનઉરમાં એ ઉછળશે !

"અરે ! બ્હેની ! ગાવા યશ જય તણા બન્ધુકરના :
"નહીં તો ગીતો શું રુદન કરવા એ મરણનું –
"રહેજે દીર્ઘાયુ ! ભગિની સરખી આ જગતમાં
"મ્હને–આત્માને આ અમર રસની લ્હાણ ધરજે !"

ચંદા તણા આગ્રહને નમીને
એ લાલ પોશાક સ્વીકારી લે છે;
અને સુખી ભાભી તણા રૂડા કરો
ગુલાબી સાડી સહ ચાંદલો કરે.

દુઃખી દુઃખો સર્વ રડી રહેતાં
એ શોગ ધીમે વિસરા જાતાં;
છતાં ય દ્હીં ઉતારનારને
એ કાળને કોણ ભૂલી શક્યું છે?

વ્હાલું અહીં હર્ષ દઇ શકે ના !
નવાં સુખો કોઇ વરી શકે ના !
મિત્રો અહીં શોગ જ ઉતરાવે !
સૌ શ્યામતા ત્યાં જ બને ગુલાબી !

ગુલાબી છે નેત્ર રડી થયેલાં –
આશિશની ત્યાં ભુરકી છવાતી;
આંસુ નવાં – બિન્દુ બિલોરી એ બે
સીવાઇ ત્યાં પાંપણમાં રહ્યાં છે.

હૈયું જ કાઢી નિજ અર્પતી શું
માતા જ ઊભી રણવીર પાસે –
તેવી જ આ બ્હેન કને નમીને
હમીર – વીરો નિજ માર્ગ લે છે.

ગગન ધૂલથી દૂર છવાય ને
ભગિની બન્ધુનું સૈન્ય નિહાળી રહે :
પ્રણયીને વિખૂટાં પડવું નકી !
પ્રણયનું સુખ આશિષ એકલી !

— ૧૮૯૭.

हृदयस्खलन

જરા મેં જાગ્યું 'તું વદન મૃદુ એ આ સ્મૃતિ મહીં,
હતું અશ્રુ આવ્યું જરી જ નયને એક જ હજી ;
વહેવા ધારામાં નયન તલપીને ટમટમ્યાં,
રહી છાતી કમ્પી મધુર કવિતામાં થડકવા.

હતું ચિત્રે આવ્યું વદન નવ પૂરૂં રમતમાં,
હતા ભાવો પીધા રસમય હજુ ના હૃદયના ;
નહીં લ્હાણું કાંઇ પ્રિય વદનનું હું લઇ શક્યો,
તહીં હૈયું ફૂટી મધુર રસ એ તો ઢળી પડ્યો.

અરે ! રોકી કોઇ સ્ખલન ઉરનું આ નવ શક્યું,
ગવાયું ના હુંથી, રુદન કરવું એ નવ બન્યું ;
ભરાયું તેવું આ મુજ જિગર ખાલી થઇ ગયું,
સખી, મિત્રે, કાવ્યે મધુર રસ ના મેં ધરી શક્યું.

અતિ પ્રીતિની આ મુજ જિગરને રાવ કરવી,
ઘટે આંસુડામાં જરીક મુજ આ આંખ ઠરવી ;
જરા રોવા, ગાવા, મધુર રસનું અર્પણ થવા,
મૃદુ હૈયા ! હેજે મુજ સખી પ્રતિ વાત કરવા.

૨૪ – ૩ – ૯૭.

સ્ખલિત હૃદય

આ ઉરથી ના ગીત ગવાશે :
ના રસ આ ઉરથી અર્પાશે :
નિચોવાવાશે સ્પર્શ પહેલાં
દ્રવતું હૈયું આ !

રોયા પ્હેલાં રોઇ જાતું :
આંસુડું સુકાયું થાતું :
ઢોળાઇને ચાલ્યું જાતું
કુણું હૈયું આ !

૨૪ – ૩ – ૯૭.

કોને કહેવું ?

ઊંડાં દુઃખડાં કોને દેવાં ?
પૂરાં ઘાયલ ક્યાં છે એવાં ?
લાખ મળે છે જેવાં તેવાં :
કહેવાં કોને રે ?

હૈયાના તો તારો તૂટ્યા :
ગાવાના સૂરો એ ખૂટ્યા :
આંખલડીના તારા ફૂટ્યા :
કહેવું કોને રે ?

૨૫ – ૩ – ૯૭.

निःश्वासो

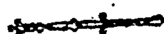
હૈયું આજ નિસાસા લેશે :
આંસુડાંને પૂરે વ્હેશે :
ઊંડાં દુઃખ નિચોવી દેશે :
ઝાળ કોણ એ ઝીલે છે ?

વાયુ દૂર નિસાસા લે છે ,
એનાં દુઃખડાં કોણ સહે છે ?
એનું છે તે એનું યે છે :
નિસાસા એકલડું લેશે ?

૨૫ - ૩ - ૯૭ .

एकलो हुं

જ્યોત્સ્ના ચોપાસે રેલે છે :
ચોપાસે તારા ખેલે છે :
શાન્ત નિશા ગાતી ચોપાસે :
કો મ્હારી પાસે ?

જે આ આંસુમાં ન્હાનારૂં ,
જ્યોત્સ્નામાંથી રસ પાનારૂં ,
તે તો દૂર થયું થાનારૂં :
શું મ્હારી પાસે ?

૨૫ - ૩ - ૯૭ .

રજા

હાવાં જ્યાં ફાવે ત્યાં જા તું :
જ્યાં ફાવે ત્યાં રો વા ગા તું :
ઢોળી દે હૈયું ફાવે ત્યાં :
શું આંહીં કે ત્યાં ?

રો તું રો તું દી ને રાતે :
ડૂબી જા તું એ જ ચ્યખાતે :
એ રાત્રિને ન્હોય પ્રભાતે :
જા જ્યાં ફાવે ત્યાં !

૨૫ – ૩ – ૯૭.

ઘા

વાંભ ભરી ક્યાંની ક્યાં મારી :
ક્યાંની ક્યાં ભોંકાઈ કટારી :
રક્તનીક ચાલી ક્યાંની ક્યાં :
ગૂમ થઈ તું ક્યાં ?

કોની પાસે ઘા ખોલાવું ?
કોને સાદ કરી બોલાવું ?
બોલે છે પડઘા દૂરે ત્યાં,
“ રે રે ક્યાંની ક્યાં ! ”

૨૬ – ૩ – ૯૭.

देशवटो

ઝરમર અધરે વરસે મોતી,
ફુલડાં આંખડીને ખૂણેથી,
એ મુખડાનું વાસી દિલડું
દેશવટે ઉદાસી રે!

પાળેલું પોષેલું પંખી,
રણવગડામાં મરતું ઝંખી,
નાજ ગયો હૈયામાં ડંખી,
તલફે પ્રેમપ્રવાસી રે!

૨૬ – ૩ – ૯૭

भ्रमर

આંખલડી ત્હારી કાં રોતી?
ભમરા! ફુલડું લેને ગોતી!
કાળી નાજુકડી તુંને જોતી,
ત્હોયે કાં રોતી!

૧ પ્રેમપુષ્પ રોઇ જોવાનું,
લાધ્યું ત્યારે એ રોવાનું,
ગૂંથાતાં હૈયું ખોવાનું,
રહેશે આંખલડી રોતી!

૨૬ – ૩ – ૯૭.

પ્રેમાધીન

કાચે તાંતણુલે ટાંગ્યું છે,
ભાંગે તો હૈયું ભાંગ્યું છે,
એ તો કાચ તણી જ કટોરી
તોડી દેશે એક ટકોરી !

એ ત્હારૂં તેથી તુંને શું ?
એને મન તો ના છે શું શું ?
વેચે તો વેચાયા થાશું,
આંસુડે પણ ધોતા જાશું !

૨૬ – ૩ – ૯૭.

હસવા કહેતીને

રોવાનું કહે તો રોવાશે :
હૈયું કાંઇ હલકું થાશે !
શાને ખાલી હસવા કહેવું ?
ક્યાંથી હસશે ભારે હૈયું ?

પ્યાલો કાં ભરતી મદિરાના ?
એથી આ મુખડું ફરશે ના !
હૈયાના ચીરા ટળશે ના !
રોનારૂં હસશે ના હૈયું !

૨૭ – ૩ – ૯૭.

રુદિષા

ઉભરાઈ જરા નયનો પલળે,
ઉરના શયને પણ દાહ બળે;
નવ બાષ્પ ઝરે, ઝરતો ન ઠરે હજુ
દર્દ મહીં દિલદાગ કળે.

નવ પૂર વહે મનને ગમતું,
જિગરે જળતો વિષનો દશમો દવ:
ખાક મહીં ધગતું મુજ આ શબ:
આ ઉર આ ઉરને દમતું!

૨૭ – ૩ – ૯૭.

ત્હારાં આંસુ

રડી શાને વેરે તુજ નયન મોતી અણમૂલાં?
ન હે મીઠા ભાવો જલકણ મહીં આમ વહવા!
ત્હને જે ભાસે છે તુજ હૃદયના ભાર કડવા,
અરે! એ તો મીઠા મુજ હૃદયના લ્હાવ સઘળા!

પ્રિયે! ત્હોયે તું જો તુજ હૃદય આવું ઠલવશે,
પ્રતિ બિન્દુ એવું ગણીશ નિરખી એક નજરે!
એકેકે બિન્દુડે દઈશ નવી હું આલમ ત્હને!
નકી એ બિન્દુડાં ટપકી ટપકી વ્યર્થ ન જશે!

૨૮ – ૩ – ૯૭.

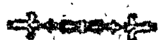
ते मुख

લજ્જાળુ નયનો ઢળતાં કો,
આંખલડી ભીની બનતાં કો,
પ્રેમ તણી વાતો સુણતાં કો,
એ મુખડું નજરે તરવરતું !

એ મુખડું તો કાળજ મ્હારૂં,
સૌ ભાવોનું પ્યાલું પ્યારૂં,
એ વિણ કોને ક્યાં સંભારૂં ?
એ મુખડું નજરે તરવરતું !

૨૯ - ૩ - ૯૭.

ए चहेरो

પ્રેમી આંખો કુદરત બધી શીદ જોવાઈ જાશે ?
જેને લાધ્યું મધુર મુખડું આંખ કાં ખોલશે તે ?
જેને ખોળે જગત સઘળું ખેલવા ખેલ આવે,
દેશે દેશો વન વન થઈ શીદને આથડે તે ?

તારા, ભાનુ, મધુર ફુલડાં, વેલડી ને ઝરા, વા
સૌન્દર્યોનાં જગતફલકે ચિત્રની સૌ સુરેખા;
એ સૌ ભાસે મૃદુ વદનના રૂપના રંગ મીઠા,
એ સૌ કોઈ મૃદુ વદનના આશરામાં પડેલા.

આ હૈયાનું મધુર મુખડું વિશ્વનું મધ્યબિન્દુ,
સૌન્દર્યોનું વહન જગતે એ જ મ્હોંથી વહન્તું;

એ મ્હોંનું હું સ્મરણ કરતાં ઝિન્દગી ગાળતો છો ,
ચાલ્યા જાતા શશી, રવિ, ગ્રહો આથમી કે ઉગી છો .

આ સંસારે કંઇ મૃદુ મુખે હાસ્ય મ્હેં કૈંક જોયાં ,
જોયાં નેત્રો ટમટમ થઇ અશ્રુનાં પૂર વ્હેતાં ;
લજ્જાળુ મ્હોં નમી સ્મિત કરે, એ ય ભાવો નિહાળ્યા ,
એ ચ્હેરાની નકલ વિણ તો ક્યાં ય સૌન્દર્ય છે ના .

૨૯ - ૩ - ૯૭ .

हृदयप्यालुं

હૃદયનું આ ભરી પાતાં ત્હને પ્યાલું ડરૂં કાંઇ !
ધરૂં છું ત્હોય પાવાને ! ધરૂં કે ના ? ડરૂં કાંઇ !
ખુમારીમાં સદા રોતાં મ્હને તો સ્વાદ છે આવ્યો :
મગર એ આગને પીતાં બળે હૈયું , ડરૂં કાંઇ !

પ્રિયે ! ફોરૂં જરી પીતાં બગીચા લાખ ખીલે છે ;
મગર કાંટાભરી વાડો, ત્હને લેતાં ડરૂં કાંઇ !
હસાશે ના પછી – બાલે ! જરી પીધું સદા સાલે ;
રડી રહેતાં ય ના ખાલી થશે હૈયું , ડરૂં કાંઇ !

હૃદયનું તોડતાં તાળું , મજા તો ખૂબ ઊંડી છે :
મગર ઊંડાણમાં તુંને લઇ જાતાં ડરૂં કાંઇ !
રડું છું હું , હસે છે તું , ઘટે ના ભેદ એ પ્રેમે ;
પરન્તુ તોડતાં એવી જુદાઇ હું ડરૂં કાંઇ !

બને તો તું હસાવીને સુખે દિલ ફેરવી આ લે ;
કહું છું ત્હોય કે હસતાં હવે તો હું ડરૂં કાંઇ !
ત્હને રોતી કરૂં તે તો બનાવું તો બને તેવું ;
હસે તેને રડાવું કાં ? કરૂં સાથી ? ડરૂં કાંઇ !

વસે તું તે વિસામો કૈં હતો – તે હાલ ક્યાં હાવાં?
વિસામાની નહીં આશા, કહેતાં એ ડરૂં કાંઇ!
છતાં આશાભરી પ્રીતિ, ન કાં પ્યાલું ત્હને પાવું?
ઉરે આશા ધરૂં ના કાં? ધરૂં કે ના? ડરૂં કાંઇ?

૩–૯–૯૭.

रोनारां

રોનારાંને રોવા દેજો:
હસવાનું તેને ના કહેજો:
શીદ દયા ખાધી ખોવાની?
રોતી આંખો રોવાની!

રોનારાંએ રોવું લીધું,
આંસુડાંને હૈડું દીધું,
આંખે ઘેલું અમૃત પીધું,
પી પી રોવાની!

૯–૪–૯૭.

वीत्या भावो

વીત્યા ભાવો હજુ મ્હારા છે:
આગ મહીં ઠંડા ક્યારા છે:

આંસુ તો સુખની ધારા છે:
આ હૈયાને બીજું શું?

તું એ મીઠા ભાવો સ્મરજે:
તેને સ્મરતાં સ્મરતાં મરજે:
હૈયાફાટ સદા વા રડજે:
રે રે! બીજું શું?

૧૫-૪-૯૭.

तलफुं कां

જે દુઃખ હૈયે પાળી રાખ્યું,
જેને પીતાં અમૃત ચાખ્યું,
જે માટે સુખ ફેંકી નાખ્યું,
તેને સ્હેતાં તલપું કાં?

જેમાં છે હૈયાને રહેવું,
તે તલફી કાં લૂંટી લેવું?
હેતાં કાં પૂરૂં ના ક્હેવું?
સ્હેતાં તલફું કાં?

૨૩-૪-૯૭.

वीत्यांने रोवुं

રોતું અન્તરનું રોનારૂં:
રોતું ભીતરનું જોનારૂં:

લ્હોનારૂં હૈયું એ લ્હોતું :
પણ વીત્યાંને શું રોવું ?

મળતાં પ્રેમજમાતી આખી,
હજુ એ ના રોશું પડ રાખી,
ભર સમુદ્દરિયે સાથે વ્હેશું,
વીત્યાંને રોશું :
ત્હોયે વીત્યાંને રોશું !

૨૯-૪-૯૭.

क्रूर माशूक

કપાવી માશૂકે ગરદન હમારી કોઇને હાથે !
વળી છે રિશ્વતે દૂરે રખાવ્યો મોતને હાથે !

ખુદાઈ મોત પણ તાબે ઇશારે માશૂકે કીધું !
જખ્મો આંખો વગર આવું હમોને લોટવું દીધું !

ખુદાએ પાથરી આપ્યું ફુલોનું આ બિછાનું ત્યાં,
લઇને પાંખડી તોડી રખાવ્યા માશૂકે કાંટા !

નજર એ શું નથી પ્હોંચી હજુએ આણની પાસે ?
હજુ અજમાવવું એ છે રહ્યું બાકી ખુદા સાચે !

અજબ આ દેખતાં મુર્દું બને જોનાર છે પાણી !
સનમને કાયદે એવે જહાંને દૂર છે તાણી !

રહેજો સોબતી દૂરે ! વહેજો અન્ય કો પૂરે !
મને ના ક્યામતે આશા ! પડ્યા આ ના ફરે પાસા !

હાં જૂની, જિગર ન્હાનું, અગર એથી કંઇ જુદું !
ન્હાની, જિગર જૂનું, અગર એથી કંઈ જુદું !

જહાંને વખ્તના જેવી કરે છે વખ્ત વ્હેનારો !
સહી જાશે મ્હને એ આ સનમનો ખારનો ક્યારો !

અરે ! છો કોઇને હાથે હજુ ખ્વાહેશ બર લાવે !
સનમ રાજી, હમે રાજી, ખુદાની એ જ છે મરજી !

૪-૫-૯૭.

जागर्तिनुं स्वप्न

નિસાસો આવે છે! હૃદય ધડકે છે નવીન કૈં!
સહુ છુપા તારો ઝણઝણ થતા કમ્પિત બની!
હજારો કોશોએ વદન પ્રિય જે દૂર વસતું,
ઉન્હા તેના શ્વાસો મમ અધર પાસે ફરકતા!

દિસે છે એ મૂર્ત્તિ તરવર થતી આ નયનમાં,
ઉરે મ્હારે સ્પર્શી ખળળખળ એ અશ્રુ ઝરતાં;
પુકારી ઉઠે છે વ્યથિત ઉર તેના વદનમાં,
અને એ ઝાળોથી મુજ અવયવો આ પિગળતા.

ન તેને કૈં આશા મુજ હૃદયમાં વા જગતમાં,
ગરીબી ગાવાની મધુર કવિતા એ નવ મળે;
મૃદુ એ નિર્માયું હૃદય શરનું લક્ષ બનવા,
તુટેલી આશામાં જખમ સહી દર્દે તડફવા.

પ્રભુ પાસે એ ના જિગર ફરિયાદી કરી શકે,
ગુન્હેગારોથી તે મૃદુ હૃદયને મ્હોબત ઠરી;
છુરી ખુલ્લીથી જે કતલ કરવા હસ્ત ઉપડે,
દુવા તેની ગાવી, નિરમિત થયું એ જિગરને.

પ્રભુ પાસે ના તે જિગર ફરિયાદે ઠરી શકે,
રહી છે ના શ્રદ્ધા કુદરત તણા આ ક્રમ પરે;
સહી ઘા માથે ઘા હૃદય કુમળું નિર્દય થયું,
ગણ્યા તેણે દૈવો, અરર ! સહુ તે રાક્ષસ હતા.

હતી પ્હેલાં આશા મુજ હૃદયમાં તે હૃદયને,
ન જાણી તૂટી તે પ્રથમ જ, અરે ! જે ગઈ હતી;
હજુ છેલ્લે એ તે મુજ હૃદયમાં કૈં રસ જુવે,
હજુ તેને પીવા જીવિત કરવા યત્ન કરતી.

હવે હું પાસે તે હૃદય નવ દાવો કરી શકે,
હવે છેલ્લે છેલ્લે મધુર કંઈ એ મ્હોં કરગરે;
તરન્તી મૂર્તિ એ મમ નયન પાસે ટળવળે,
હજુ રેડે અશ્રુ ગરદન ધરી આ પદ પરે.

નિસાસા મ્હારા એ પ્રિય વદનની ઉપર પડે,
હજારો અંગારા ગત સમયના ત્યાં ઢળી પડે;
વિસામો લેવાની મુજ હૃદય આ આશ ધરતું,
નિરાશામાં કિન્તુ પ્રતિ પલ રહે છે ટપકતું.

નકી પૂર્વે આવું અનુભવી ગયું છે હૃદય આ,
અજાણ્યે રોતાં એ બહુ દિવસ પ્હેલાં ગત થયા;
મ્હને છે યાદે આ મધુતમ દશાની મધુરતા,
નિરાશાનાં પ્યાલા બહુ ય ભરી ખાલી પણ કર્યા.

ગયા જન્મોમાં એ પણ અનુભવ્યું આ નવ કદી,
નથી આવી કો દી હૃદય પર કો વિદ્યુત પડી;
સરી જાતાં મ્હારાં જગત પરનાં કાર્ય સઘળાં,
અહો ! હું ઓચિન્તો કણજ બનતો કો ઝડપમાં.

ગણાઈ સંસારે ફરજ સઘળી જે હૃદયથી,
પ્રતિ પ્રાણીની જે જીવિત તણી ઇચ્છા કુદરતી,

ઉડી તે સૌ જાતું, સમજણ નહીં શું થઇ જતું,
પ્રિયાની મૂર્ત્તિમાં મુજ હૃદય આ લીન બનતું.

ભલે કાટી જાતા વિષધર મ્હને આ હૃદયમાં,
ભલે લાખો વીંછી મુજ મગજમાં ડંખ કરતા;
ન છે શક્તિ નેત્રે રમણીપ્રતિમાથી ઉપડવા,
ભલે તૂટી જાતા મુજ જિગરના સર્વ પડદા.

મ્હને ભાસે છે કૈં રુદન કરતી આલમ બધી,
પ્રતિ બિન્દુડે તે મુજ હૃદયમૂર્ત્તિ પણ ખડી;
ન કો એ મૂર્ત્તિનું નહિ નહિ જ કો આલમ તણું,
ગરીબી હું જેવી જગત ઉપરે વ્યાપ્ત દિસતી.

મ્હને કોઇ ખેંચી અવર દુનિયામાં લઈ જતું,
બતાવી અશ્રુનો ઉદધિ રડતું તે ગરીબડું;
ન કૈં કોની પાસે કટુ ઉદધિને મિષ્ટ કરવા,
ન કૈં કોની પાસે જ્વલિત ઉરને શાન્ત કરવા.

અરે! રોવા માટે કુદરત તણી આલમ બની,
અરે! અશ્રુ આંહીં કટુતમ બધાં નિર્મિત બન્યાં;
જનોનાં હૈયાંને 'રુદન કરવું' ભેટ પ્રભુની,
ન કૈં કોની પાસે રુદન ઉરતું બન્ધ કરવા.

વિષો સૌ આંહીંનાં મધુતર બન્યાં અમૃત થકી,
વિષે જન્મી જીવે હૃદય વિષને અમૃત ગણી;
અમી આંખે જોવું પણ વિષ તણું પાન કરવું,
પ્રભુએ નિર્મ્યું આ જનહૃદય માટે તલફવું.

પ્રતિ હૈયું આંહીં રુદન કરતું કો હૃદયને,
પ્રવાસી ચાલે છે નયનજલચીલા ઉપર સૌ;
દિસે તેમાં સૌમાં રુદન કરતી એ ભગવતી,
અરે! આ ખોળાને હૃદય ચીરી આધીન બનતી.

ઝીણા ઝીણા ઉઠે લલિત સ્વર તેના રુદનના,
પડે છાના તેના મધુર ભણકારા હૃદયમાં;
કંઇ કાલો વીત્યા ફરી નવ સુણ્યો એ સ્વર હતો,
હજારો કોશોથી મુજ શ્રવણમાં આજ પડતો.

અહો! સંકેલાઇ હૃદયબલથી શું પૃથિવિ છે?
અહો! શું બાલાનું હૃદયબલ આવું કરી શકે?
નિસાસા પ્રેમીના સહુ ય પડ ચીરી વહી જતા,
સખીનું હૈયું કૈં અતિ બલ કરે છે લપટવા.

"પિયુ! વ્હાલા! સાથી! મુજ હૃદયની વ્હાર કરજે!
"હવે ના જન્મોમાં ગરીબ તણી સંભાળ કરજે!
"નિરાશા રોતાં વા તુજ હૃદયને શાન્ત કરજે!
"સખે! મ્હારા દોષો રુદન કરતાં માફ કરજે!"

ઉઠી ધૂસે છે આ મૃદુ રુદન મ્હારા હૃદયમાં,
લવન્તુ એનું એ મુજ હૃદય કૈં ઉત્તર ધરે;
ઝઝૂમે છે નેત્રે રુદનજલનું ક્ષાર ઝરણું,
મીઠી પાણીની ત્યાં તડફડ થતી માછલી રહી.

તહીં તેને થાતું, મુજ હૃદયમાં તે અહીં બને;
અમે સાથે રોતાં, સમય પ્રિય તે આ ફરી મળે;
રડાવે રોઇને મુજ હૃદય કાં તે હૃદયને?
અહીંના તારો કાં મદદ કરતા તે રુદનને?

અહીં પ્રીતિ, મૈત્રી, પ્રણય, રતિ, એ ભાવ સઘળા,
અરેરે! રોવાનું અરપણ કરી શાન્ત બનતા;
અરે! શું તેથી કૈં અધિક જનથી ના થઈ શકે?
બને ના શું દેવું મધુર સુખ પ્રેમી હૃદયને?

કહેવા સન્દેશા અનુપમ મળ્યો આ સમય છે,
ઉરોનાં લ્હાણાંની કુદરત બધી વાહક બને;

દિલાસો દેવા કાં મુજ જિગર આ ના ઉપડતું ?
ઉડી અશ્રુથી કાં ભભકમય ફ્હાડે ન ચડતું ?

અહો ! અત્યારે તો હૃદય ઉડવા તત્પર દિસે,
જહીં હું ત્યાં તે એ ઉર ભટકવા તત્પર દિસે;
ન કાં અર્પું પાંખો ? નવ ક્યમ ગ્રહું પાંખ મધુરી ?
ન કાં ભાનુ સાથે કિરણમય હાવાં થઈ જવું ?

અહો ! અત્યારે તો મુજ હૃદય આધીન તલફે,
સુધાના વંટોળા પ્રિય વદનના ચોગમ ચડે;
દબાઇ જાતાં આ મુજ જિગર કૈલાસ ચડતું,
નહીં ભાનુ સાથે કિરણમય થાવા મન રહ્યું.

અરે ! જૂઠાં જૂઠાં કિરણ ચળકે તે પ્રણયનાં,
જનો માટે ના તે, નવ જન ઉડી ત્યાં જઇ શક્યાં;
ઉડેલાં દાઝેલાં અગણિત અહીં આ તરફડે,
ફરી ઉડી જાવા જિગર કદિ હોંશે નવ કરે.

અમે એ પંખીડાં બહુ વખત ત્યાં લ્હેર કરતાં,
હવા આછી પીળી ઉપર કિરણોમાં ય તરતાં;
ઘડીનો ભાનુ તે, ક્ષણિક સહુ તે રંગ ગજબી,
અહીં હું, વ્હાલી ત્યાં, ગત થઇ ગઇ સર્વ સુરખી.

રહ્યું રોવાનું તે ચિર સમયનું ને અમર છે,
ભલે હું સાથે તે અમર ઉદધિમાં ડુબી રહે;
કરૂં શાને યત્નો ચલિત દ્યુતિનાં દર્શન થવા ?
ત્યજાયે શે અશ્રુ ક્ષણિક સ્મિતથી બાથ ભરવા ?

સદા રોનારાનું સ્મિત વળી બલે ના કરી શકે,
હસું જેવું તેવું, ક્યમ પ્રિય ઉરે તે જઈ શકે !
હજારો કોશોએ રુદન જ નકી વ્હાર ક
પ્રતિ બિન્દુડે જ્યાં બળમય કંઈ વિદ્યુત

અરે ! મીઠાં અશ્રુ મધુતર બને છે અનુભવે,
સદા તાજી તાજી રુદન કરતાં લજ્જત મળે;
હસે આંહી તેની ઉપર અનુકમ્પા ઉર ધરે,
બિચારાં કિન્તુ એ અનુભવ ભલે સર્વ લઇ લે.

જશું બીજી કોઇ સ્મિતમય નવી આલમ મહીં,
જડી જાશે જ્યારે સ્મિત મધુર કો આ રુદનથી,
તહીં ત્યારે ચારે નયન ટપકે છો સ્મિતભર્યાં,
નથી આ રોવું કૈં રુદન મધુરૂં શાન્ત કરવા.

ધીમે ધીમે આ બે ઉર ઉરથી આલિંગન કરે,
ફરીથી એ જૂની ચકલી હિલડામાં ફડફડે;
ફરી અશ્રુ બ્હેતાં ચકચકિત એ ગાલ ઉપરે,
ધીમે ધીમે મ્હારૂં દ્રવિત ઉર કાંઇ ગણગણે.

" પ્રિયે ! વ્હાલી ! સાથી ! મધુર લહરી આ નિરખજે !
" સદા જન્મે જન્મે મુજ જિગરમાં આમ વસજે !
" નિરાશામાં આશા તુજ હૃદયની શાન્ત કરજે !
" સદાના ત્હારા આ દૂષિત સહ પ્રેમે જ તરજે ! "

લવન્તાં આવું આ નયન નિરખે સ્વર્ગ નવલાં,
ભવિષ્યે ને ભૂતે નવીન કંઇ લાખો યુગ પડયા;
તહીં જોડી જોડી અગણિત ઉરોની રમી રહી !
અહીં જોડી જોડી અગણિત ઉરોની રડી રહી.

જહીં જે ત્યાં તે છે નિજ ગગનમાં મોજ કરતું,
અહીં ત્યાં સર્વેમાં સ્મિતરુદનજોડું રમી રહ્યું;
અમે ડૂબી જાતાં લદુપદુ અમારા ઉદધિએ,
ગતિની ઇચ્છા કે જરૂર પણ કૈં એ નવ મળે.

અહો ! એ મ્હોં એ મ્હોં મુજ નયન પાસે તરવરે !
અરે ! ઊંડું ઊંડું હજુ ય ઉર એ કૈં કરગરે !

નિસાસો આવે છે! હૃદય ધડકે છે નવીન કૈં!
સહુ છુપા તારો ઝણઝણુ થતા કમ્પિત બની.

૮-૫-૯૭.

છાનાં રોશું દર્દે

ડસડસ કાં ત્હારાં દૃગ જોતાં!
આમ ગરીબી શાને રોતાં?
શાને આમ નિસાસા લે છે?
શી પીડા હૈયે છે?

રે! મ્હારૂં શું એ હૈયે છે?
મ્હારા કાંટા ખૂંચે સુજને,
ના રોશું જો એ દુઃખ તુજને,
ના સુખ ત્હારાં દર્દે;

મુજને ના દુઃખ શું તુજ દર્દે?
વ્હાલી! છાનાં રોશું દર્દે!
નિસાસા લેવાથી શું છે?
મ્હારે વા રોવાથી શું છે?

ગીતો કૈં ગાવાથી શું છે?
એ તુજને જો દહતાં દર્દે,
છાનાં રોશું દર્દે!

૮-૫-૯૭.

દૂર છે

જ્યાં ત્યાં કદમ ઈશ્કે ધર્યું, આલમ તહીંથી દૂર છે!
એ દૂર છે! દૂરે રહો! આ ઈશ્ક નૂરે નૂર છે! જ્યાં ૦

આલમ બધી ડાહી બની બીતી બનાવે કાયદા!
જો છે ન ડર – છે ના ફિકર તો કાયદા સૌ દૂર છે! જ્યાં ૦

પીતાં સનમ બીતી હતી જે જે હમે જામો ભર્યા!
આલમ સહીં પીતાં ડરી એ સૌ શરાબો દૂર છે! જ્યાં ૦

ઈશ્કને આલમ લગાડી આંસુડાં પેદા કર્યાં!
જે ઈશ્કનો તેની સનમ દુનિયા સહીં ત્યાં દૂર છે! જ્યાં!

જે ઈશ્કમાં પીવું ઘટે – જે ઈશ્કમાં પાવું પડે –
તે પી સદા પાયું હમે – પીતાં ડરી એ દૂર છે? જ્યાં ૦

જેથી અહીં ચારી ઉઠી તેથી તહીં દુનિયા થઈ!
આ લાખ સીસા પામતાં એ હું અહીં, એ દૂર છે! જ્યાં ૦

જે કાયદા તોડ્યા હમે, તે સાંધતી આવી સદા!
બેકાયદે હું, કાયદે એ – છે દિલે પણ દૂર છે! જ્યાં ૦

હું બોલતો "પી પી" અને તે બોલતી "ના ના" હતી!
"ના ના" રહી તેની સદા, હું પી રહ્યો, તે દૂર છે! જ્યાં ૦

મેં ઝેર પીધું છે! સનમ! છે તો મજા! શા અર્થની?
આ આગ થંડી ઊઠતી! શું દૂરની તું દૂર છે? જ્યાં ૦

તું ખૂબ પી દુનિયા હવે આ ઈશ્ક પી પી ચાલતો!
"ના ના" કહે કે "હા" કહે – હાવાં સદા તું દૂર છે! જ્યાં ૦

તું દૂર છે! આ ઝેર છે! પણ ઈશ્કનું તો પૂર છે!
ના શરાબે, ના સનમમાં તે હવે ના દૂર છે! જ્યાં ૦

જે ઝિન્દગીથી ના બન્યું, તે મોત આ દેશે કરી !
જે મોતથી દૂરે રહ્યું તે ઇશ્કથી યે દૂર છે ! જ્યાં૦

પીજે શરાબો, ઓ સનમ ! આ ઝેર અંતે પામજે !
એ છે દવા પીનારની ! પીવું પરન્તુ દૂર છે ! જ્યાં૦

શા અર્થની મારી મજા ? એ છે હવે ના પૂછવું,
કૈં પૂછવું કૈં બોલવું, એ ઇશ્કનાથી દૂર છે ! જ્યાં૦

ઓ ઝેર ! દિલના યાર ! તું તુજ કામ કર વ્હેલું હવે !
ના 'ના' હવે કો બોલશે ! એ દેખનારૂં દૂર છે ! જ્યાં૦

એ આંસુડાં જે આંખ આ કૈં દૂરથી જોઇ શકે !
એ આંસુડાં મ્હારૂં જિગર હાવાં - મગર કૈં દૂર છે ! જ્યાં૦

જે ઝેર દર્દીને થયું વ્હાલું સદા ઇશ્કે અહીં,
તે તું જ છે ! તે તું જ છે ! ત્હારો નશો કાં દૂર છે ? જ્યાં૦

શું એકલાને અર્પવું કૈં ઝેરને એ ના ગમે !
બીજું નથી આલમે મહીં ! એ દૂર છે ! એ દૂર છે ! જ્યાં૦

જેને ખુદા પાસે ધરે - જેને ખુદા મ્હારૂં કરે -
તે આ જિગરનું એ જિગર હુંથી સદા યે દૂર છે ! જ્યાં૦

૧૪-૫-૯૭.

सुकानी शब्द

" ત્હને ચાહું છું, " એ કદિ નવ પડયા શબ્દ શ્રવણે,
હવે એ શબ્દોના હૃદય ભણકારા મુજ સુણે;

દૂર છે

જ્યાં ત્યાં કદમ ઇશ્કે ધર્યું, આલમ તહીંથી દૂર છે!
એ દૂર છે! દૂરે રહો! આ ઇશ્ક નૂરે નૂર છે! જ્યાં૦

આલમ બધી ડાહી બની બીતી બનાવે કાયદા!
જો છે ન ડર – છે ના ફિકર તો કાયદા સૌ દૂર છે! જ્યાં૦

પીતાં સનમ બીતી હતી જે જે હમે જામો ભર્યાં!
આલસ મહીં પીતાં ડરી એ સૌ શરાબો દૂર છે! જ્યાં૦

ઇશ્કને આલમ લગાડી આંસુડાં પેદા કર્યાં!
જે ઇશ્કનો તેની સનમ દુનિયા સહીં ત્યાં દૂર છે! જ્યાં૦

જે ઇશ્કમાં પીવું ઘટે – જે ઇશ્કમાં પાવું પડે –
તે પી સદા પાયું હમે – પીતાં ડરી એ દૂર છે? જ્યાં૦

જેથી અહીં યારી ઉઠી તેથી તહીં દુનિયા થઈ!
આ લાખ સીસા પામતાં એ હું અહીં, એ દૂર છે! જ્યાં૦

જે કાયદા તોડયા હમે, તે સાંધતી આવી સદા!
બેકાયદે હું, કાયદે એ – છે દિલે પણ દૂર છે! જ્યાં૦

હું બોલતો "પી પી" અને તે બોલતી "ના ના" હતી!
"ના ના" રહી તેની સદા, હું પી રહ્યો, તે દૂર છે! જ્યાં૦

મેં ઝેર પીધું છે! સનમ! છે તો મજા! શા અર્થની?
આ આગ થંડી ઊઠતી! શું દૂરની તું દૂર છે? જ્યાં૦

તું ખૂબ પી દુનિયા હવે આ ઇશ્ક પી પી ચાલતો!
"ના ના" કહે કે "હા" કહે – હાવાં સદા તું દૂર છે! જ્યાં૦

તું દૂર છે! આ ઝેર છે! પણ ઇશ્કનું તો પૂર છે!
ના શરાબે, ના સનમમાં તે હવે તો દૂર છે! જ્યાં૦

જે ઝિન્દગીથી ના બન્યું, તે મોત આ દેશે ફરી!
જે મોતથી દૂરે રહ્યું તે ઈશ્કથી યે દૂર છે! જ્યાં૦

પીજે શરાબો, ઓ સનમ! આ ઝેર અંતે પામજે!
એ છે દવા પીનારની! પીવું પરન્તુ દૂર છે! જ્યાં૦

શા અર્થની મારી મજા? એ છે હવે ના પૂછવું,
કે પૂછવું કે બોલવું, એ ઈશ્કનાથી દૂર છે! જ્યાં૦

ઓ ઝેર! દિલના ચાર! તું તુજ કામ કર વ્હેલું હવે!
ના 'ના' હવે કો બોલશે! એ દેખનારૂં દૂર છે! જ્યાં૦

એ આંસુડાં જે આંખ આ કેં દૂરથી જોઇ શકે!
એ આંસુડાં મ્હારૂં જિગર હોવાં - મગર કેં દૂર છે! જ્યાં૦

જે ઝેર દર્દીને થયું વ્હાલું સદા ઈશ્કે અહીં,
તે તું જ છે! તે તું જ છે! ત્હારો નશો કાં દૂર છે? જ્યાં૦

શું એકલાને અર્પવું કે ઝેરને એ ના ગમે!
બીજું નથી આલમ્ મહીં! એ દૂર છે! એ દૂર છે! જ્યાં૦

જેને ખુદા પાસે ધરે - જેને ખુદા મ્હારૂં કરે -
તે આ જિગરનું એ જિગર હુંથી સદા યે દૂર છે! જ્યાં૦

૧૪-૫-૯૭.

सुकानी शब्द

"ત્હને ચાહું છું," એ કદિ નવ પડયા શબ્દ શ્રવણે,
હવે એ શબ્દોના હૃદય ભણકારા મુજ

કહેતી આંખો તે કયમ પ્રિય મુખે ત્હેં નવ કહ્યું ?
અરે ! તેને માટે તૃષિત ઉર આ છેવટ રહ્યું !

ત્હેને પૂછ્યું, વ્હાલી ! બહુ વખત એ એક જ હતું,
"ન ચાહે કે ચાહે ?" ફરી ફરી રહ્યું એ જ કથવું !
પ્રિયે ! આ નૌકાને નવ ગતિ તણી કોઇ જ દિશા,
સુકાની શબ્દો તે મુજ જિગરથી દૂર જ વસ્યા.

"ન ચાહે કે ચાહે ?" મુજ અધરનું એ ફરકવું,
સદા ત્હારા કુણા પુલકિત કપોલે સરકવું;
સુણી મીઠું લેવા ટમટમી રહેતું હૃદય આ,
કદી તો તેના મ્હેં મધુર ભણકારા ય કલ્પ્યા.

છતાં એ સ્વપ્ને તો, અરર ! કદિ ના સત્ય નિવડ્યું,
હવે તો તે સાચું તુજ નયનનું એ કયમ ગણું ?
હવે તો ના જૂઠું મુજ જીવિતને એ કયમ કહું ?
ગણી મીઠી આશા હજુ પણ ઉરે હું કયમ ધરૂં ?

કહે "ચાહું છું", ને જગત સઘળું સત્ય બનશે,
હજારો જન્મોની મુજ હૃદય આશા ય ઘડશે;
કહે "ના ચાહું છું", કુદરત પછી જોઇશ નહીં,
ઉખેડી સૌ શ્રદ્ધા નયન મુજ હું ફોડીશ પછી.

તરે ના તે હોડી જલધિતળિયે છો ડૂબી જતી,
ભલે જાતાં તેનાં તૂતક શઢ વારિમય બની;
પછી ક્યાં તું શોધે જગત પર જે ના કદિ મળે ?
પછી એ શબ્દો છો મુજ જિગરથી દૂર જ રહે !

કર્યું આ આંખોનું કુદરત ન દેતું નિરખવા,
છતાં કૈં સૃષ્ટિનાં મુજ નયન આડાં પડ રહ્યાં;
ત્યજીને એ "ચાહું", તુજ અધર ના વ્યર્થ વદશે;
તો કાઢી લે, મુજ નયન જો કે ન હરશે.

પંછી ડૂબન્તાં એ નહિ મરૂં સુકાની વગર હું,
બધાંનું તે રૂડારૂં, પછી નહિ જ ધોખો પણ ધરૂં;
ભલે આ નૌકાને ખડક પર મ્હોટા મરડજે,
અરે ! તે શબ્દોથી પણ હજુ સુકાની થઇ જજે.

૩૦-૫-૯૭.

ए रसीलुं

એ મુજ ભવનો સાર રસીલું ! એ મુજ નેત્ર રસાલ !
મોતીડે મોતીડે રસ રસ એ આ ઉરનો હાર !
રસીલું એ મુજ નેત્ર રસાલ !

ભાવ ભર્યો મુજ ચન્દ્ર પ્રકાશિત
સ્નેહસુધા મુજ ચેતનનું ચિત્ત,
ક્યાં દે તે દાતાર ?
અરેરે !
ક્યાં છે એ આકાર ?

જોવાનું ચાલ્યું ગયું ! આંખ રહી તે જાય !
કામ વિનાનું કોઇથી કેમ અહીં રહેવાય ?

આંખથી કેમ રાન સ્હેવાય ?
ગયેલું કેમ ગયેલ મનાય ?
હૃદયનું છેક લગાડયું તાન !
હૃદય આ ચાલ્યું છૂટી ભાન !

રસીલું કેમ હવે વિસરાય !
તે વિણ કેમ હલાય ચલાય ?

એ વિણ જગ અન્ધાર ! અરેરે ! એ વિણ જીવિત ભાર !
એ વિણ વિશ્વ તણું કટુ ગાયન, ગાયન સહુ બેતાલ !
અરેરે ! એ વિણ શું મુજ હાલ ?

હાલ વિના થઈ આ મુજ હાલત !
આ દુનિયા મહીં ક્યાં મુજ દોલત ?
ખોયાં મૂડી માલ !
રહી છે
એ જ ગરીબી ખાલ !

બાલક ખેલ ઉડી ગયા ! વૃદ્ધા અન્ધ જણાય !
વચમાં કાંઈ મિષ્ટ તે આ અનુભવની બહાર !

હતું પણ ચટકું મધુરૂં એક !
સ્પર્શતાં સળગી ઉઠ્યું છેક !

ગઈ તે ઝાંય ! ગયું તે નૂર !
રહ્યું ના એક બિન્દુ ! હતું પૂર !

રહી આખર આ એક જ હાય !
કાળજા મહીં રહી કોરાય !

ખેંચાતાં જ રહી શકે આ બ્રહ્માંડ અપાર !
ખેંચાવાનું ના મને ! ના કર કો દેનાર !

જ્યાં હું ત્યાં મુજ જહાજ ડૂબે છે ! જ્યાં હું ત્યાં આ આજ !
નિત્ય હમારી એ જ હકીકત ! એ જ ગુલામી તાજ !
ડૂબે ને એ જ ડૂબે ફરી જહાજ !

૨૭ – ૬ – ૯૭.

બે કળી

પ્રિયે ! ગ્રીષ્મ તણી હતી લ્હાય,
આપણે ફરતાં કુંજની મ્હાંય ;
ફૂલો સહુ નિદ્રામાં પોઢેલ,
ઢળી 'તી શાન્ત શ્વાસમાં વેલ ;
નમ્યાં 'તાં વૃક્ષ વૃક્ષનાં અંગ,
હતી ના મ્હેક, હતો ના ગન્ધ.

ત્યાં કળી કો ખીલતી હતી રમતી વાયુ સાથ,
" ચૂંટી લે, ભોક્તા ! મ્હને " એ લવતી 'તી વાત.

ભરેલો હજુ ય હતો મકરન્દ,
થયો ના હતો ભ્રમરનો સંગ ;
હતી તેમાં શી રસિક સુવાસ !
જવાનું મને ગમ્યું તે પાસ.
ચૂંટી તે ત્હેં દીધી ઝટ મ્હને,
કર્યું મેં ચુમ્બન કેવું ત્હને !

ઉન્હી લૂ ઊડી ગઇ ! શીત થયાં સહુ અંગ !
આભારી મુજ નેત્રમાં નવો ભરાયો રંગ !

પ્રિયે ! તો મૃદુ મુખકળી એ આજ
ડરે તું કેમ આપવા કાજ ?
દહે લૂ ગ્રીષ્મઝિન્દગી તણી,
ઔષધિ નહીં વિના એ કળી.

પ્રેમમાં સદા બધું અર્પાય :
અર્પતાં પ્રેમ કેમ વિલાય ?
શ્વાસ આ રસ એ લેતો ભલે,
શ્વાસ જે આખર અર્પું તને.

ભૂલું ક્યમ તુજને, પ્રિયે! કળીનો લઈ પરાગ?
આભારી બનશે દગો! બૂઝાશે ઉર આગ!

ઉઠે છોને એ મીઠા ભાવ,
હૃદય છોને લે મીઠા લ્હાવ!
કળી તું જો નવ દેશે આજ,
મ્હને પ્રભુ આળી દેશે કાલ;
દિવસ જાતાં શી લાગે વાર?
ફરી કાં નવ લે તું ઉપકાર?
જીવનની સાર્થક ક્ષણ પણ એક,
પ્રેમમાં ઘટે ન લૂટી છેક.

આળી દે ફુલ તે લઈ ગાય ન કો ઉપકાર!
પ્રિયકરથી કંઇ પામતાં વહે હર્ષની ધાર!

પ્રિયે! તો અર્પં અર્પં તું તું જ!
પડું છો પુષ્પપાંખમાં હું ય!

૨૯ – ૬ – ૯૭.

દૂર છે સારું

સુણું તેને સદા ગાતું! પરોક્ષે દૂર કૈં ગાતું!
સદા સ્વરતાનમાં ડૂબું! હજુ પણ દૂર છે સારૂં!

પ્રભુના નાદની કરતું નકલ પ્રભુ પાસથી શીખી!
પ્રભુની જેમ એ ગાતું 'હજુ એ દૂર છે સારૂં'!

દિવસ ને રાત એ ગાતું! નથી મેં સાંભળ્યું થાક્યું!
જહીં હું એકલો બેસું, સુણું ત્યાં, 'દૂર છે સારૂં'!

ઢળે સન્ધ્યા ગળી જાવા, વહે લાલી ઉષાની વા,
હૃદય તવ સાંભળે મ્હારૂં, હજુ એ દૂર છે સારૂં!'

જિગર મુજ બૂમ પાડે કે નિસાસે અશ્રુ ચાલે છે,
ચિતા મુજ ઉપરે ત્યારે લવે એ, દૂર છે સારૂં!'

અરે! શું દૂર છે સારૂં? હજુ તો કેટલું દૂરે?
નિરાશામાં પડું કે ના? ફરી ગા 'દૂર છે સારૂં!'

ગણું કોશો કહીં? પંખી! ગણિતની બ્હાર એ સંખ્યા!
છતાં રાખું સદા શ્રદ્ધા! ભલે ગા દૂર છે સારૂં!'

૩૦-૬-૯૭.

પુનરુદ્વાહ

ફુલો એ ગાલોની ઉપર પડતી ઝાંય ધરતાં,
તરન્તાં મચ્છોમાં નયન સરખી છે ચપલતા;
જહીં લક્ષ્મી શોભા તહીં કંઈક એ મ્હોં વત દીસે;
પદાર્થો સર્વેમાં કંઈક સમતા વ્યાપ્ત સઘળે."

ઝુલન્તી વેલીમાં મુજ હૃદય કૈં પ્રેમ ધરતું,
દિસે નાચી ર્‌હેતું જલધિજલ એ વાળ સરખું;
મ્હને એ અંગોની કુદરત દિસે ભાવમયતા,
ગયેલા ભાવોને ફરી ફરી ધરાવે સ્મરણમાં.

બધાં વ્હાલાં મ્હોંના કુદરત દિસે ભાવ ધરતી,
બધેથી તો એવી મધુર ક્યમ લક્ષ્મી ન ગ્રહવી?
ગયેલાં બાલોને જનની ફુલમાં છો નિરખતી,
ભલે વ્હેળાંઓને રમત કરતા પાદ ગણતી.

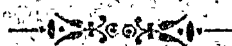
જનોથી કિન્તુ જે જનવદન સાદૃશ્ય ધરતાં
કહીંથી પુષ્પે કે ઉદધિ મહીં તે હોય સમતા ?
રમન્તાં બાલોને જનની કુલ છોડી નિરખશે,
ગયેલા ભાવોની અધિક નકી ત્યાં લ્હાણ મળશે.

રજા છે અશ્રુને કુસુમ પર ઢોળાઇ પડવા,
મ્હને ના વારે કો ઉદધિ ફૂદતાને નિરખતાં;
છબી તે બાલાની કંઇક ધરતી કોઇ લલના,
અરે ! તેને જોતાં મુજ નયન શાં બન્ધ કરવાં ?

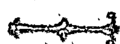
જનો, પુષ્પો, વેલી, કુદરત તણાં સૌ રમકડાં;
ઘટાવો શી રીતે કુદરત મહીં ભેદ ગણવા ?
જનોના આત્મામાં જીવન બસ કો ભાવમયતા,
અરે ! તે લૂટીને જીવન કયમ લૂટી લઇ જતા ?

ભલે કો બચ્ચાને અવર જનની ચુમ્બન કરે,
ભલે કો બાલાથી રમત રમનારો રમી રહે,
ગયેલાંના અંશો જહીં જહીં મળે છે કુદરતે,
તહીં સૌ અર્પાવા સુહૃદ હ્રદયનું તત્પર હિસે.

૧૨-૭-૯૭.

एकपतिपत्नीव्रत

સુગન્ધી પુષ્પો જે નવીન મકરન્દે મહકતાં,
રુચે ત્યાં અર્પે છે નિજ રજ સુગન્ધી રસભરી;
સદા સ્વચ્છન્દી આ બુલબુલ તણા હું સ્વર સુણું,
નવી પાંખો સાથે લથબથ થઇ જે ગહકતાં,

ન આ કેદી ભાસે કુદરત તણાં સ્થૂલ હૃદયો,
બહુ ના દેવાનું પણ દઇ શકે જ્યાં મન ગમ્યું;
મૃદુ મીઠા અંશો નિજ હૃદયના ઉત્તમ બધા
સદા એ રેડાતા અનુકૂલ અને ઉત્તમ મહીં.

તહીં દેવો નાચે – ગગનપડદે સૂક્ષ્મ હૃદયો,
અહો ! એ લ્હાણાં એ નહિ નહિ નકી પિંજર પડયાં;
મળી જ્યાં જ્યાં જાવા નિજ હૃદય પ્રેરે કુદરતે,
મળી ત્યાં જાવાની ! સહુ હૃદયને છૂટ સરખી.

રુચે છે પ્રીતિને ક્ષણ ક્ષણ કંઈ નૂતનપણું,
રુચે છે આત્માને અનુભવ નવામાં વિહરવું;
નકી હૈયું બ્યાલું હૃદયરસ કો એક જ વતી
ભરાતું ના પૂરૂં, નવ વળી અધૂરૂં રહી શકે.

જનોનાં હૈયાંનાં રુદન કરતાં પાત્ર અધુરાં,
ઉરો જ્યાં ખેંચે ત્યાં અરર ! નવ સ્થૂલો જઇ શકે;
ઉરો ખેંચી લેવા જનઉર મહીં ના બલ કશું,
ઉરો તો ઊડે છે લથબથ થવા સામ્ય નિરખી.

અરે ! પ્રીતિ એ તો જગત પરનું જીવન ઠર્યું,
દઇ પ્રીતિ ફેંકી કયમ ફરી બને પથ્થર થવું ?
દિસે પ્હાડોડામાં એ પ્રણયમય કોઇ રસિકતા,
નવું જોવા થાવા જગત સઘળું યત્ન કરતું.

નવું જોકે કાંઈ જનહૃદયમાં સૂક્ષ્મ સળગે,
જનોની પ્રીતિમાં કંઇક ચમકે દેવ સરખું;
છતાં કૈં કાલોથી જનઉર રમે સ્થૂલ રમતો,
જનોનાં અંગો ને અવયવ સહુ સ્થૂલમયતા.

રહી દૂરે ચાહી જનઉર ન સંતુષ્ટ બનતાં,
ચહાતાં સ્થૂલો સૌ નિકટ બનવા યત્ન કરતાં;

ઉરો, વૃત્તિ, અંગો, શરીર પરનાં રોમ સઘળાં
ઉઠાડે કમ્પાવી લથબથ થવા પ્રેમચિનગી.

અરે! જૂનો સાથી નવીન નવ જો કૈં દઈ શકે,
નવું વા કૈં જૂદી હઠ લઈ શકે જો નવીનતા;
ન કાં તો તે સાથે હૃદય સ્થૂલનું ઐક્ય કરવું?
અરે! પ્યાસા પ્યાસા જલમય છતાં કેમ સરવું?

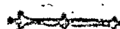
મથે સ્થૂલે સર્વ પ્રતિ પલ વધુ સૂક્ષ્મ બનવા,
ચડાતાં તૃપ્તિથી અનુભવ લઈને પગથિયાં;
ન આડો બન્ધાવી કુદરતક્રમે કૈં ઉચિત છે,
પ્રભુની લીલા તો સરલ સહુ ખીલા વગરની.

દિવાલો કૂદીને નવીન બનવાનું થઈ જશે,
ઘસારા મ્હોટાથી તૂટી પડી દિવાલો પણ જશે;
પ્રવાસીને દેવો અઘટિત વૃથા કાં શ્રમ ભલા?
પ્રવાસીનો આવો સમય લઈ લેવો કયમ ભલા?

૧૮-૭-૯૭

સ્મૃતિચિત્ર

હશી, મ્હારા વ્હાલા! જીવિત કડવું મિષ્ટ કરજો,
અનાયાસે આવ્યું વગર દુઃખ તે ત્યાગ કરજો;
પ્રકાશી જે આવે દિવસ સુખના આજ સરખા,
બની ઘેલા ગાળો ભરપૂર સુખે શાન્ત વહતા.

અહો! હું તો પીંચી મધુર રસીલા પ્રેમઝરણો
બને ત્યાં સુધી તો દુઃખી નવ કરું આ જિગરને;

મૃદુ મીઠાં ન્હાનાં સ્વજન સુજના મંડળ તણાં,
ઘણાં આલેખું હું હૃદય પર ચિત્રો અવનવાં.

મુખારવિન્દો પ્યારાં સ્મરણ કરતાં ના દિલ વસે,
અતિ જો ખેંચો તો હૃદય થકી તે દૂર ખસશે;
સ્વયં સ્ફૂરેલાં તે ખચિત બહુ સાચાં નિવડશે,
અને સૌ એ ચિત્રો હૃદય પડછન્દો ગજવશે.

ઘણાં આવી રીતે પ્રિય મુખ, અહો! હું ભૂલી ગયો,
બની ચિત્રો ઝાંખાં સરકી સહુ ચાલ્યાં હૃદયથી!
ચિતારાની પીંછી નવ રજ હવે કાર કરતી,
હવે તો યત્નોથી દિલ પર છબી કો ન વસતી.

થતાં જૂદી પ્યારી અગણિત દુઃખોમાં ડૂબી જઇ
રૂપાની ઘંટી શા મધુર સ્વરથી તે લવી હતી:—
"ગયું તેવું જાશે સુખભર, અહો! વર્ષ વહતું,
"મળી પાછાં સાથે હૃદયદ્વયના શ્વાસ ઝીલશું."

અરે! અસ્તુ! અસ્તુ! પણ નવ કદી કો કહી શકે,
થયાં જો જૂદાં તો દુઃખદ દૃઢ ક્યાં બન્ધ નડશે?
ભરેલો નેત્રે તે પ્રણયરસ નિસ્તેજ બનશે,
ચીરાશે બે હૈયાં, જગત હસતું તે નિરખશે!

અરણ્યે શોભિતું, અગણિત દ્રુમોથી રુચિર, તે
ઉભું એકાન્તે છે શિવસ્થલ રૂડું શ્યામવર્ણું;
દ્વજા ફાટેલી છે, ખળભળી ગયો ઘુમ્મટ દિસે,
કરે ઘૂઘાટા ત્યાં અનિલલહરી આફળી વને.

તહીં નીચે નીચે રવિ નિજ કરો ફેરવી ઢળે,
પણે ધીમે ઊંચે ગગનપડદે ચન્દ્ર વિહરે;
ફરે એ ગોળા બે પણ અહીં આજ વિરમે,
અહા! એકી કાલે રમણીય પ્રભા પાથરી રહે!

અહો ! શાન્તિ શાન્તિ હૃદય મમ ને આ જગ પીએ,
ભર્યાં તિર્યંચો એ ભભકભરે આનન્દ ઉભરે;
જડાત્મા વૃક્ષો તો ખિલખિલ હસી હર્ષ સૂચવે,
અને પૃથ્વી માતા ફરતી ફરતી ગાયન કરે !

અહીં આ મન્દિરે, સુખદ સમયે વ્હાલી રહી આ,
દિસે કો યોગિની, શિવવિભૂતિ, સાક્ષાત રતિ વા !
વિશાળાં રાતાં બે અનિમિષ રહ્યાં લોચન રૂડાં,
અને ભાસે સર્વ વીજળીમય અંગો સળગતાં !

કુમાસી સુવાસી લઘુ દ્વય રહે ઓષ્ઠ ધ્રુજતા,
ભણે સ્તોત્રો મીઠાં પ્રભુપૂજનમાં લીન પ્રમદા;
ધ્વનિ તેની ગાજી વનચર બધાંને વશ કરે,
પિગાળી દે ગ્હાડો ! નવ નદીઝરાનાં નીર ઠરે !

કુસુમ્બી સાડીનો પટ સ્તન ગ્રહી ફરફર ઉડે,
મહા કો રાજાનો જયધ્વજ ફરેરે જ્યમ ઉંચે;
કિશોરીના કેશો શરીર પર શા ચામર કરે !
સ્તવે એ શંભુને, સુભગ પ્રિયને આ દિલ સ્તવે !

તહીં બાંધેલો છે તરુવિપટમાં ઘંટ શિવનો,
ધ્રુજે શાખા ત્યારે ઘણુણઘણુ તે ઘોષ કરતો;
બજાવાને યત્નો વિફલ કરતી પ્યારી સઘળાં,
ફણે ઊભી ઊંચા કર કરી મથે છે પ્રિયતમા.

છુપી, છાનો દોડી, કટી વતી પ્રિયા તો ગ્રહી, અને
'બજાવી લે, પ્યારી !' કહી મુજ રસીલી ઊંચકી મ્હેં;
ગઇ બાઝી વ્હાલી શરમભર છાતી સરસી તે,
અને ચુમ્બી લેતાં મુજ હૃદયમાં હર્ષ ઉભરે.

અરે ! આવાં સ્વપ્નો વિરહી દિલ મ્હારૂં રીઝવતાં,
હવે ના આવે એ મુજ હૃદયમાં સૌ બળી ગયાં;

ગયાં વર્ષો :વીતી, સુખ મુજ પ્રિયાનું ભૂલી ગયો!
સખા! મીઠા ચ્હેરા દિલથી સરી ચાલ્યા સહુ, અહો!

તમે, મિત્રો વ્હાલા! પથરવત વા વજ્ર સરખું
કહેશો આ હૈયું કઠિન અથવા ના રસભર્યું;
અરે! આ વાક્યો શું શિથિલ પ્રીતિની સ્થિતિ સૂચવે?
કવિતા મ્હારી શું હૃદયજડતા સાબીત કરે?

જુઓને મ્હોં મ્હોટું વિભુ વશ કરે એ વખતનું,
ગળે તે પ્હાડોને, સુર, જન અને વિશ્વ સઘળું;
ઉડાડે તે તારા, રવિ, ગ્રહ બધાંને સમ અણું,
તમારો રાજા એ મુજ પર કરે રાજ્ય સરખું.

અતિ સાચું ઓહો! વખતનદનો છે પ્રબલ વ્હો,
ખરૂં જે સાચું તે જનહૃદયથી તે લઇ જતો;
સુકાવી દે અશ્રુ, મધુર છબી ભૂંસી દઇ હસે,
અને રોનારાંને મરણશરણે તે ઘસડી લે.

રહે છે જો મીઠું જનકર મહીં સૂક્ષ્મ સઘળું,
બહુ રક્ષાથી તો હૃદય સહ રાખી સુખી થવું;
સ્મૃતિચિત્રો પ્યારાં સ્ફુટ કદિ બને નષ્ટ સઘળાં,
ફીકા સંસ્કારો તો મરણ સુધી સૌ ઇષ્ટ ગણવા.

૨૬-૭-૯૭.

ખાકદિલ

આ ખાકદિલ અંગારમાં ભારી હવે તું શું કરે?
છેલ્લું થવું વીતી ગયું તેને હવે તું શું કરે?

બાળે તપાવે ખાકને શું ખાકથી બીજું મળે ?
આલમ થકી બાતલ ઉરે તેને હવે તું શું કરે ?

બસ કર ! અરી બેગમ ! હવે અંગાર ત્હારો ફુંકવો !
એ ખાકને બાળે નહીં ! એ ખાક થાશે ! શું કરે ?
છે ખાકથી એ કામ ? તો તો હાથ લે ઝોળી હવે !
આરામની ફીકરની વગર તેને મગર તું શું કરે ?

ત્હારી પછાડી આંસુડાં ! તું માગતી હસવું ફરે ?
એ આંસુડાં ના લૂછતી ! તો વ્યર્થ ઢૂંઢયા શું કરે ?
આ ઝિન્દગીનું પૂછવા મ્હારો હવે હક ના રહ્યો !
ફરિયાદ વિણ રોયા કરે તેને સનમ ! તું શું કરે ?

અવધૂતની માળા મહીં પારા ફરી લાખો ગયા !
આ એક પારો ઝિન્દગીનો ફેરવી તું શું કરે ?
અવધૂત હું તેને બખીલી એક પારામાં નહીં !
લાખો કહે, લાખો હણે ! પણ મંત્ર વિણ તું શું કરે ?

આ ખાકના પારા પરે કો ઈલ્મ સાધી જાણતું !
તે હસ્તથી આ લૂંટ આવી તું કરીને શું કરે ?
આ ખાકને ખાખી સહે યારી હતી જૂની કંઈ !
તું તો નકામી ખાકથી મેલી બનીને શું કરે ?

આ ખાક રોતી એટલું ! ખાખી રડે તે એ જ છે !
બાજીગરે બાજી મગર એવી રચી ! તુ શું કરે ?
રાખું સબૂરી ! રાખજે તું એ સબૂરી ! ઓ સનમ !
ત્હોયે રહે ના આંસુડાં ! કોની સબૂરી શુ કરે ?

૩૧ – ૭ – ૯૭

પરવાર્યો

દુ:ખી દિલદર્દને ગાતાં, જિગરની આહમાં ન્હાતાં,
ફના ઇશ્કે સદા વાતાં હવે હું આજ પરવાર્યો !

ન લૂછું એક આંસુ વા કહું હું લૂછવાનું ના !
હવે છો ધોધ ચાલે આ ! રડી રોતાં હું પરવાર્યો !

હવે આ આંખમાં ના છે કંઇ દાવો, કંઇ ફરિયાદ !
ગમીના જામ એ પાતાં અને પીતાં ય પરવાર્યો !

હવે આ ઝેરનું પ્યાલું છુપાવી શીદ પી જાવું ?
તું જો કે રો ! ગમે તે હો ! તમાથી છેક પરવાર્યો !

હતો મારો ચલાવ્યો ત્હેં જિગરને મારતો હસતાં !
મરે ખોખું તહીં રો તો રહમથી હું ય પરવાર્યો !

હું પરવાર્યો ! ન છે પરવા ! સુખે તે ને સુખે તું જા !
ખુદાની બન્દગી કરજે ! હું તો એથી ય પરવાર્યો !

હતું તેને સદા રોવું ! નવું તો કૈં ન છે દેવું !
જતાં જૂનું નવું રોશે ! પછી તેથી ય પરવાર્યો !

હતું હૂલાવવું ખંજર દિલે એ હાથ મ્હારાથી !
કરી ઉમેદ એ ત્હારી હવે પૂરી હું પરવાર્યો !

હુકમ જલ્લાદ થાવાનો બજાવ્યો આખરે, દિલબર !
હવે એ હુન્નરે કાબિલ દઈ તુંથી ય પરવાર્યો !

ભણ્યો ત્હારી તુફેલે તે હવે અજમાવવું તું પર !
છુરી નીચે નમી તો જો ! કરૂં ઘા ને હું પરવાર્યો !

ખુદાની આંખ ત્યાં રાતી ! મને તેની ન છે દરકાર !
ખુદાથી, ઇશ્કથી, સૌથી, મગજ, દિલથી ય પરવાર્યો !

સનમ ! તેનો અને તુજ તે બને જલ્લાદ છો મ્હારો !
વહે ત્રણ ખૂનની નીકો ! તહીં હું ન્હાઇ પરવાર્યો !

અરે ! આ હાથ મ્હારાથી દિલે મ્હારી છુરી વાતાં !
ન તડકું વા ડરૂં હું ના ! દરદડરથી હું પરવાર્યો !

અદલ ઇન્સાફની ગાદી ખુદાની ત્યાં ચડી જોઉં !
પછી આહા ! અહાહાહા ! અહોહોહો હું પરવાર્યો !

૮-૮-૯૭

अति दीर्घ आशा

હું તો માનવી ' હું ' ! વિશ્વ ના હું ! બ્રહ્મ ના ! જ્ઞાની નહીં !
હજુ તો ઉછરતા પ્રેમમાં છે અજ્ઞ તું એ હું સખી !

માયા અલકલટ તું તણી :
તુજ ગાલની આ સુરખી :
તુજ મિત્રની મીઠી અરી :
તુજ પાંખ ત્યાં બાંધી પડી !

કોકિલ તણો ચાળો રચી,
તિરછી નમાવી આંખડી,
સુજ કાળજે મીઠી છરી,
દેવી ત્હને રુચી રહી !

કુંજે એકલાં બે ચાલવા,
દંત સ્મિતફુવારે મ્હાલવા,

કદિ પાદમાં આળોટવા,
હજુ આ ઉરે હોંશો ભરી!
આ છાતી પરે કૈં હાંફવું,
આ હાથ ઝાલી હીંચવું,
મુજ બાગનું ફુલડું થવું,
તેમાં ના ત્હને તૃપ્તિ હજી?

મનનું બધું મનમાં ભર્યું,
આ વિશ્વ ત્યાં વચમાં નડ્યું;
હાવાં ગીત એક જ આ રહ્યું,
ગાવું ગીત આંસુડાં ભરી!

'આંસુ' નામ જે અળખામણું,
તેમાં એ નિશ્વાસે હાઝવું,
દુઃખમાં સદા સુખ માનવું!
જો, એ લ્હાણુ શી છે આપણી?

જીવ જાળવી પણ રાખવો,
તે એ એક કૈં આશાભર્યો,
વ્હાલાંએ હુકમ એવો કર્યો;
હરી મૈત્રી એવાં અન્ધની!

કહે છે, "લાખ જન્મો પામશો!
"સાથે લાખ જન્મો માણશો!
"હાવાં લ્હાવ રોવાનો લીઓ!
"પાણીનું પતાસું ઝિન્દગી!"

પોતાની ન દૃષ્ટિ જ્યાં પડે,
જેને માનતાં પોતે ડરે,
એવી આમ આપણને ધરે?
લેવી તે ય આભારી બની!

ભૂલી આપવીતી સૌ જતાં!
જ્યારે દર્દ જોવાં પારકાં!

વ્હાલાં દૂરનાં તે દૂરનાં !
જીત્યું કોણ પર પોતે ગણી ?

કદિ હોય સાચું ત્હોય શું ?
આ તો જીવવું એળે ગયું !
ખારાં આંસુમાં ચાલ્યું જવું !
એ સૌ કોણ ભોગવશે પછી ?

નટવો ચડે દોરી પરે,
ચૂકી આંખ તો નક્કી મરે,
મળે મોજ કે ના તે મળે;
એવો દોર આશા આ, સખિ !

પ્હેલાં તો મરીને દાઝવું !
ઉન્હી ખાક થઈને ઊડવું !
કાંઈ તે પછી મીઠું ઠર્યું !
તેમાં તું કહે શું ? બોલની !

ત્હારાં અને તુ જ આંખ આ,
ત્હારૂં અંગસૌષ્ઠવ આજ આ,
ત્હારૂં સર્વ આનું આજ આ,
તેમાં આ જિગરની પ્રીતડી !

બાળ્યા પછી એ કોણ દે ?
વ્હાલાં તો રડી ભૂલી જશે !
ભૂતો આપણાં રોતાં હશે !
એની અન્યને તે શી પડી ?

વર્ષો બધી ય વહી જશે,
ત્યારે શું પછી જલદોહયે ?
ના ના માવઠે જગ જીતશે !
તે એ કોણ જાણે ક્યાં વળી ? !

૧૨–૮–૯૭.

निमन्त्रणनुं उत्तर

મળેલાં પત્રોથી મુજ નયન આંસુ ટપકતાં,
ન હું આવું તો શું સુખી નવ થશો ? ઓ પ્રિય સખા !
મૃદુ પ્રેમી આજ્ઞા કમનસીબ પાળી નવ શકે,
અરે ! કૈં રોવાનું મુજ જિગરનું તે ધરીશ હું !

અહો ! જ્યોત્સ્ના જોવા મુજ નયન આ ઉત્સુક હજી,
સુધાંશુની ધારા પ્રિય વદન શી ને રુચી રહી ;
છતાં હું ના જોઉં રજની ધવલા એ રમણી શી,
સખાઓ ! ભીતિ કૈં મુજ હૃદયમાં છે ખટકતી.

સુધાંશુની લાલી મુજ નજરથી પીત બનતી,
અમીની થાળી એ નયન પડતાં ક્ષીણ દિસતી ;
શશીથી આ દૃષ્ટિ પરિચય વધુ જો કદી કરે,
નહીં ત્યાંથી એ તો જગ પર પછી અમૃત ઢળે.

દુઃખી મ્હારી દૃષ્ટિ દુઃખકર બધે છે થઈ પડી,
દિવાલો એ રોતી પ્રતિ કણથી મ્હારા ગૃહ તણી ;
લતા, વૃક્ષો, પક્ષી, જલધિ, ઝરણું, વા રુચિર કૈં,
તહીં આ દૃષ્ટિને ઘટિત નવ હોવાં સરકવું.

વિસામો દેનારાં જગ પર જનોને બહુ નહીં,
અરે ! એવું સ્વલ્પે મુજ નયન લૂંટે ક્યમ ભલા ?
સુખો દેનારાંથી સુખ ન હીનભાગી લઈ શકે !
સુખો દેનારાંને દુઃખ દઈ કંઈને દહી શકે !

સખાઓ ! વ્હાલાઓ ! તમ ગૃહ સદા જે હસમુખાં,
ઘવાયેલાં લાખો અતિથિઉરને જે મલમ શાં,
હવે હું ત્યાં આવો પગ પણ ધરૂં તે ઉચિત ના,
હવે આ નિર્માયા મુજ પદ સદા રાન ફરવા.

વ્હાલાં દૂરનાં તે દૂરનાં!
જીવ્યું કોણ પર પોતે ગણી?
કદિ હોય સાચું ત્હોય શું?
આ તો જીવવું એળે ગયું!
ખારાં આંસુમાં ચાલ્યું જવું!
એ સૌ કોણ ભોગવશે પછી?

નટવો ચડે દોરી પરે,
ચૂકી આંખ તો નક્કી મરે,
મળે મોજ કે ના તે મળે;
એવો દોર આશા આ, સખિ!

પ્હેલાં તો મરીને દાઝવું!
ઉન્હી ખાક થઇને ઊડવું!
કાંઈ તે પછી મીઠું ઠર્યું!
તેમાં તું કહે શું? બોલની!

ત્હારાં અને તુ જ આંખ આ,
ત્હારૂં અંગસૌષ્ઠવ આજ આ,
ત્હારૂં સર્વ આનું આજ આ,
તેમાં આ જિગરની પ્રીતડી!

બાળ્યા પછી એ કોણ દે?
વ્હાલાં તો રડી ભૂલી જશે!
ભૂતો આપણાં રોતાં હશે!
એની અન્યને તે શી પડી?

વર્ષો બધી ય વહી જશે,
ત્યારે શું પછી જલદોદયે?
ના ના માવઠે જગ જીતશે!
તે એ કોણ જાણે ક્યાં વળી?!

૧૨-૮-૯૭.

निमन्त्रणनुं उत्तर

મળેલાં પત્રોથી મુજ નયન આંસુ ટપકતાં,
ન હું આવું તો શું સુખી નવ થશો ? ઓ પ્રિય સખા !
મૃદુ પ્રેમી આજ્ઞા કમનસીબ પાળી નવ શકે,
અરે ! કૈં રોવાનું મુજ જિગરનું તે ધરીશ હું !

અહો ! જ્યોત્સ્ના જોવા મુજ નયન આ ઉત્સુક હજી,
સુધાંશુની ધારા પ્રિય વદન શી ને રુચી રહી;
છતાં હું ના જોઉં રજની ધવલા એ રમણી શી,
સખાઓ ! ભીતિ કૈં મુજ હૃદયમાં છે ખટકતી.

સુધાંશુની લાલી મુજ નઝરથી પીત બનતી,
અમીની થાળી એ નયન પડતાં ક્ષીણ દિસતી;
શશીથી આ દૃષ્ટિ પરિચય વધુ જો કદી કરે,
નહીં ત્યાંથી એ તો જગ પર પછી અમૃત ઢળે.

દુઃખી મ્હારી દૃષ્ટિ દુઃખકર બધે છે થઈ પડી,
દિવાલો એ રોતી પ્રતિ કણથી મ્હારા ગૃહ તણી;
લતા, વૃક્ષો, પક્ષી, જલધિ, ઝરણું, વા રુચિર કૈં,
તહીં આ દૃષ્ટિને ઘટિત નવ હાવાં સરકવું.

વિસામો દેનારાં જગ પર જનોને બહુ નહીં,
અરે ! એવું સ્વલ્પે મુજ નયન લૂંટે ક્યમ ભલા ?
સુખો દેનારાંથી સુખ ન હીનભાગી લઈ શકે !
સુખો દેનારાંને દુઃખ દઈ કંઇને દહી શકે !

સખાઓ ! વ્હાલાંઓ ! તમ ગૃહ સદા જે હસમુખાં,
ઘવાયેલાં લાખો અતિથિઉરને જે મલમ શાં,
હવે હું ત્યાં આવો પગ પણ ધરૂં તે ઉચિત ના,
હવે આ નિર્માયા મુજ પદ સદા રાન ફરવા.

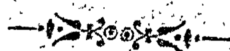
તમારા બાગોમાં નહિ નહિ કરૂં હું રૂદન તો,
છતાં નિઃશ્વાસો તો નહિ જ અટકાવ્યા અટકશે;
જળી જાશે પુષ્પો, તરુ સહુ નિસાસામય થશે,
પછી એ રોનારા અતિથિ સઘળા ક્યાં વિરમશે ?

નિસાસો ના કોઇ મુજ હૃદય પૂરૂં ભરી શકે,
કમી કો નિઃશ્વાસે મુજ દુઃખ હવે ના થઇ શકે;
ફુલોને નિઃશ્વાસો દઇ સુખી થનારા અતિથિઓ
ભલે એ કુંજોમાં વિમલ ઝરણે હંસ બનતા.

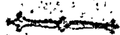
નિમન્ત્રો ના ! વ્હાલા ! અતિથિ નવ હાવાં થઇ શકું,
નિમન્ત્રો ના ! વ્હાલા ! અતિથિ નવ હાવાં કરી શકું;
તમારા હાસ્યોનાં મધુર નવ લ્હાણાં લઇ શકું,
ન મ્હારાં હૈયાનાં રુદનમય લ્હાણાં દઇ શકું.

તમારા બાગોમાં મધુપ ફરતા હો અતિ ખુશે,
તમારાં વીણામાં મધુર સ્વર હો સૌ ગડકતા;
તમારા મ્હેલોની ઉપર કરુણા હો પ્રભુ તણી,
સુખી હ્યારે એ છો, સમજી સુખી હું એ થઇશ હો !

૧૮-૮-૯૭.

बालक

જે છે હજુ રુધિર સ્વર્ગથી કાલ આવ્યું,
જે બાલ છે રમતમાં હજુ એ જ રક્ત,
જેનાં સુખો પણ હજુ સ્ફુરતાં દિસે છે,
તે કેમ યૌવન તણાં સમજે દુઃખોને ? !

પૂછે છે એ મ્હને, "ક્યારે મ્હોટો, તાત ! થઇશ હું ?"
ઉત્તરે સાંભળ્યું ના ત્યાં મચે છે ફરી ખેલવું !

રમત કો રમવી નવ જ્યાં રુચે,
અણગમ્યા ઉર કંટક જ્યાં ખુંચે,
હૃદયદાહ જળ્યા જ જળ્યા કરે,
સફર ત્યાં પણ કાં કરવી ગમે ?

ગયું ને આવવાનું ત્યાં કલ્પના મૃદુતા ધરે,
કલ્પનાહીનતા સર્વે વર્તમાન સૂકા કરે.

પણ મધુર આ વેળા ત્હારી ગઇ ન ફરી વળે,
સુખભર રૂડી આ વેળાની સ્મૃતિ ય નહીં મળે;
સ્મરણનયને ચારે પાસે અહીં દવ ભાસતો,
જીવન જીવતાં આવું ખારૂં હવે જીવ ત્રાસતો.

ઇચ્છે છે તે નકી, બાપુ ! આવી કાલ ઉભું થશે,
ઇચ્છા જ્યાં પૂર્ણ થાશે ત્યાં અતૃપ્તિ જ વધી જશે.

ન ઇચ્છવું આ મુજ અર્થનું કશું,
છતાં ય આ છે ઉર આશિષે ભર્યું:–
"સદા રહે બાલક બાલખેલમાં !
"સદા વહે એક જ હર્ષરેલમાં !"

દડાથી અંગુલી ત્હારી કેવી આજ રમી રહે !
પછી એ ધારતાં મુદ્રા હૈયા સાથ જડી હશે !

વા આ હશે સૌ મુજ કલ્પના શું ?
તુંને ય દર્દો તુજ કૈં હશે શું ?
રે ! બાલ, વૃદ્ધો અથવા યુવાનો
છે સૌ પડ્યાં એક જ છાયમાં શું !

સ્મૃતિ ના ખ્હેંચતી ત્યાં ત્યાં આનન્દી ઉદધિ દિસે !
પરન્તુ ઝાંઝવા જેવા શું એ સાગર સર્વ છે ?

૨૦–૯–૯૭.

છેલ્લી જફા

જફાથી ક્યાં સુધી આખર જિગર આ ન્હાસશે દૂરે ?
જફા કાજે જિગર છે આ ! જિગર કાજે જફા છે એ !

જફા આ એકમાં જાતાં જફા લાખો ઉડી જાશે !
મગર કો બેજફા બિલકુલ જહાંમાં ના થયું થાશે !

મુસાફર ઝિન્દગાનીનો જફાના નાવમાં ચાલે !
પ્રતિ પગ સાહસે ભરવો, રડી વ્હે યા ભલે મ્હાલે !

જફા છેલ્લી, જવું ડૂબી ! મગર દરિયાવ ખારો છે !
થવાને બેજફા કિન્તુ મ્હને એ દાવ પ્યારો છે !

જફા દુનિયા ! જફા પ્રીતિ ! જફા આ મોતનું પ્યાલું !
જફાની તો જફાના કાં હવે ના પન્થમાં ચાલું ?

જફા ન્હાની તણાં ઝુંડો સહેતાં શી બહાઈ છે ?
મગર આ મોતની છેલ્લી જફા તો કો હવાઈ છે !

લઈ સમશેર ઊભું ? યા દઉં સમશેર સીનામાં ?
સમારૂં નાવ તૂટેલું ? અરે ! તેને ડુબાવું યા ?

સમારૂં તો નથી સાંધો ! નથી દરિયાવનો આરો !
ડૂબી જાતાં તળું છે ક્યાં ? કહીં મીઠાશનો ક્યારો ?

સમારૂં ના ડુબાવું ના ! જહીં ખેંચાઉં ત્યાં જાવું !
નહીં જ્યાં નાવ ચાલે ત્યાં જતાં ડૂબી નથી ગાવું !

ડુબાવાનો ય કો કાલે જશે એ વખ્ત આવી જો,
બહુ એ વાત ટુંકી છે.! સુખે દેશું ડુબાવી તો !

હશે બંદૂકના પડઘા થયા ના શાન્ત આકાશે ;
જિગરના આ બધા ધડકા તહીં પૂરા થઈ જાશે !

જફા ને, ને સનમ ને, ને સનમની કૂરતા ને, ને
જહાંને આપતા જાશું સલામી આંસુની છેલ્લે !

૨૮–૯–૯૭.

ઝેરી છુરી

છુરી કટાઇ ગઇ તે ઉરમાં ધરીને
હૈયું નિહાલ કરનાર ગઇ વિભૂતિ ;
તેને સજું જિગરની મુજ આ સરાણે ,
આશા ધરી અમર કો રસ પામવાની .

તે કાટ આ હૃદયરક્ત વતી અડેલો ,
તેમાં હલાહલ ભર્યું :સ્મૃતિનું ઉમંગે ;
તેને જરી ખટક એક જ આવતામાં
તે કાલનાં ફિતૂર સર્વ વિરામ પામે .

ક્યાં ક્યાં સુધી અદબથી શિર ઝૂકવીને
દોરાઇ કાલકદમે નમતો ગયો હું ;
કાઢયાં અનેક નદ પ્હાડ અનેક ખોદી ,
આવી શિરીન બસ ખંજર અર્પવાને .

મ્હારી હતી ન તકલીફ મજા વિનાની ,
આરામ તો પણ હવે દિલ યાચતું આ ;
કાલે કહ્યું ભટકવા , ભટક્યો બહુ હું ,
મ્હારા હવે કળતરે પગ ઉપડે ના .

'આ ભૂલ' એમ સુણતાં જ અનેક ભૂલ્યો ,
કિન્તુ હવે હુકમ એ ગણકારતો ના ;
આજે ઉરે મધુર ભાવ રમી રહ્યા છે ,
તેને જ આ ઉર સદા રટતું રહેશે .

ખાલી થયું નવ હજી દિલ દર્દ રોતાં ,
ત્યાં કોઇ અશ્રુ નયનેથી સુકાવવાનો
પ્રેમી મૃદુ હૃદય ઉપર ફાળ દેવા
ના કાલને હક મળ્યો પ્રભુનો કશો એ .

ચૂંટી અપક્વ ઉરપુષ્પ કદી ય લેવાં,
આશાભર્યાં જિગરને ઉંચકી જવાનો,
મૃત્યુ અકાલ વતી કો સ્મૃતિ લૂંટવાને,
ના કાલને હક મળ્યો પ્રભુનો કશો એ.

દાવા પ્રચંડ વત વિશ્વની ઝાળ માંહીં
વાત્સલ્યની નજર કૈં હરિએ કરીને
અશ્રુ અને સ્મિત તણા પુલડે ભરેલા
સૌ પ્રેમના ચમન તૃપ્ત થવા જ રાખ્યા.

શું છે વળી વધુ કશું ય ઉડી જવાથી?
ના લાધતા ઉપર તારકના પ્રદેશો!
શું છે નવીન કહુ સિન્ધુ બધો ય ડોળ્યો?
માશૂકયોગ્ય મળતાં નવ મોતી ક્યાં એ!

એ પ્રેમ ક્યાં હૃદય ઉત્તમ જે બતાવે?
ક્યાં છે અહં વિસરનાર રતિ જહાંમાં?
ક્યાં કોઇ છે પડ સહુ ય બતાવનારૂં?
આનન્દથી હૃદયનું સહુ આપનારૂં?

નિઃશ્વાસ આ હૃદયના સહુ આગ ફૂંકી
એ ઐક્યને જ જપતા સળગી વિરામ્યા;
આ અશ્રુનું ય સહુ તેજ તહીં ગુમાવ્યું,
એ તો મળ્યું નવ મળ્યું, નવ જાણતો હું!

તો તે શિરીનકરની પ્રિય તેજ છૂરી
બેઠો સજીશ મુજ આ ઉરની સરાણે!
જેથી સજ્યું જરૂર તેજ કપાઈ જાશે!
તે ઝેર આખર કદાચ ગળાઈ જાશે!

૧૧-૧૦-૯૭.

તરછોડ નહીં

મુજ ખાતર ત્હેં બહુ, નાથ! સહ્યું,
કટુ વેણ છતાં હજુ ત્હેં ન કહ્યું;
તરછોડીશ કાં? અપરાધી નહીં નકી!
આ જગમાં ક્યમ જાય રહ્યું?

ઉરનું તુજ પુષ્પ ન પોષી શકી,
રડતું નિરખ્યું તુજ આ મૃદુ અન્તર;
એ દવમાં ઉર આય નિરન્તર,
ના મુજ આંખ થઇ હલકી.

રસ કૈં મૃદુ આ ઉરથી ન ઝર્યો કદિ,
સુન્દર ભાવ હશે ન ધર્યો કદિ,
તું ય અતૃપ્ત અતૃપ્ત ફર્યો કદિ,
ત્હેં મુજ ત્હોય નિભાવ કર્યો!

નવ રાવ તણું સ્થલ તું વિણ છે,
પરવારી રહી સહુ અન્ય, સખે!
જ્યમ રાખીશ તેમ હશે નયને,
તરછોડ નહીં! જલ લૂછ, સખે!

૨૩-૧૦-૯૭.

પ્હાડી સાધુ*

"ભલા પ્હાડી સાધુ! વિકટ સહુ આ પન્થ ગિરિના,
"તહીં દૂરે દીવા ટમટમ થતા આદરભર્યો;
"મ્હને દોરી જા વા જરીક કહી દે માર્ગ ચડવા,
"તહીં આ પન્થીને શયન વળી કૈં દૂર્ફ મળશે.

* અંગ્રેજ કવિ ગોલ્ડસ્મિથના The Hermit નામના કાવ્ય ઉપરથી.

" ભલી ધીમે ધીમે દિવસ સઘળો ક્લાન્ત પગલાં,
પ્રવાસી થાકેલો વિધુર ભટકે માર્ગ વિચરી;
" અજાણ્યાં સર્વે આ ગુલ્મ વન સીમા વગરનાં,
આગાડી જાતાં જે વધુ વધુ દિસે દીર્ઘ બનતાં;

" શિયાળાની રાત્રિ શરદ શરૂ થાતાં ચમચમે,
" ભરેલા તોફાને ગિરિ સહુ અને આ નભ દિસે;
" હજુ છેલ્લી છાયા રવિકિરણની પશ્ચિમ પરે,
" તહીં પેલા શૃંગે શ્રમિત પણ પ્હોંચી જઇશ હું.

" સરો આ ઊંચાં ના રજની સહ ભેટી હજુ પડયાં,
" ગુફાઓ પેલીમાં ઉપર હજુ ના વાદળ ચડયાં;
" નથી એ ભૂંસાઈ સુરખી બરફે પૂર્ણ હજુ છે,
" તહીં પેલા સ્થાને શ્રમિત પણ પ્હોંચી જઇશ હું."

કહે સાધુ, " બેટા ! ન કર શ્રમ ને સાહસ હવે,
" તહીં તો ભૂતોની ભયસર બધી ઝાંય સળગે;
" મશાલો લોભાવા તુજ નયનને એ ચમકતી,
" સહુ એ તો જ્વાળો ગિરિ પર રમે તે મરણની.

" હજી ખુલ્લી મ્હારી પથિક સહુને પર્ણકુટી આ,
" બિછાનાં હૂંફાળાં ઝૂંપડી મહીં છે ઘાસ પરનાં;
" અહીં જોકે હિસ્સો પ્રભુ તરફનો સ્વલ્પ સઘળો,
" છતાં એ અર્પાતો સહૃદય ઉરથી સૌ અતિથિને.

" સુખે, ત્યારે બાપુ ! રજનીભર આંહી વિરમજે,
" અહીં જે બક્ષાયું સુખથી તહીં ભાગી પણ થજે;
" ત્હને આપું ચાલો શ્રમહર કંઈ ભોજન, અને
" બિછાનું વિશ્રાન્તિ, મુજ ઉર તણી આશિષ વળી;

" અહીંનાં કૂદન્તાં હરિણ સહુ સ્વચ્છન્દ રમતાં,
" જનોને ચીરીને બતક તરતી જેલમ મહીં;

"સુખે પક્ષી આંહીં દિવસભર કલ્લોલ કરતાં,
"હથેળીમાં બેસી ચણ લઇ જતાં બુલ્બુલ કંઈ.

"છુરી નીચે પ્રાણી કદિ પણ અહીં ના તડફતાં,
"બહુ વેળાથી છે મુજ હૃદયને ત્રાસ હણતાં;
"કૃપાલુ શક્તિ જે મુજ પર દયાથી વરસતી,
"દયાલુ થાવાને તહીંથી મુજને શિક્ષણ મળ્યું.

"નહીં પાળી એવું ગિરિ ઉપરનું ભોજન ધરૂં,
"વિશાળું નીલું આ ફલફૂલભર્યું છે વન બધું;
"વહી જાતી ગાતી શીતલ જલ દે જેલમ અહીં,
"અને આ કયારાનું ઝરણ સઘળાં પોષણ કરે.

"પ્રવાસી! ઠેરી જા, ફિકર કર તું દૂર સઘળી,
"બધી જૂઠી ચિન્તા જનહૃદયને આ જગતની;
"અપેક્ષા લોકોને અતિ લઘુ તણી આ તલ પરે,
"અને તે એ ના ના ચિર સમયની ને મળી રહે."

હવે ધીમે ધીમે મધુર જ્યમ આ ઝાકળ ખરે,
મુખેથી સાધુને નરમ ત્યમ એ સુસ્વર ઝરે;
પ્રવાસી સાધુની ઝૂંપડી ભણી ધીમે અનુસરે.
અને એ લજ્જાળુ શ્રમિત મુખડું નમ્ર નમતું.

વિસામાની મૂર્તિ નિજ પથ ભૂલેલા પથિકને,
કનેના દીનોને સહુ સુખભર્યો કલ્પતરુ શું,
છુપાયેલું દૂરે વિજન સ્થલ નિદ્રસ્થ દિસતું,
તહીં કુંજોમાં આ દ્રુમવર નીચે આશ્રમ રહ્યું.

નિશાની ભીતિની કશી ય હતી ના દ્વાર ઉપરે,
ન સ્વામીચિન્તાની જરૂર હતી એ આશ્રમ મહીં;
જરી ઠેલ્યે દ્વારે સ્વર કરી નિમન્ત્રે અતિથિને,
અને દે આ જોડી ઝુંપડી મહીં નિર્દોષ પગલાં.

હવે ઉદ્યોગી આ સહુ જન વળે છે નિજ ગૃહે,
કુટુમ્બો જ્યારે સૌ નિજ ઝુંપડીઓમાં મળી રહે,
જગાવી ત્યારે એ શગડી નિજ સાધુ હસમુખો
ઉદાસી પોતાના અતિથિઉરને સાન્ત્વન કરે.

ધરે છે તે પાસે ફલ ફુલ સહુ શીતલ, અને
જરા કૈં લેવાને નિજ અતિથિને આગ્રહ કરે;
કલાકો લાંબા બે વ્યતીત કરવા ગમ્મત મહીં;
મજીરાંની સાથે સ્વર શરૂ કરે છે ભજનના.

સૂતેલો જાગીને શુક મધુર આલાપ કરતો;
લવી થોડા બોલો ફરી સ્થિર થઈને સૂઈ જતો;
દિવાલે છુપાઈ કંઈક તમરૂં ત્યાં તસતસે,
ઉડન્તા અંગારા શગડી પર પાસે તડતડે.

ન દર્દી કિન્તુ કૈં નરમ બનતાં તે અતિથિનાં,
કશું યે એ ચ્હેરે સુખની ચિનગી ના પ્રકટતું;
ગમી ભારે કોઈ તરુણ હૃદયે વાસ કરતી,
અને અશ્રુ મ્હોટાં ટમટમ ખરે ગાલ પરથી.

ગમીને સાધુનું હૃદય દ્રવતું ઉત્તર ધરે,
અને ઢોળે થંડું નિજ ઉર જરી એ દવ પરે;
કહે, "બાપુ! ક્યાંથી તુજ દુઃખ અરે! આ ઉર મહીં?
"વૃથા શાને આવા કટુ રુદનનું સેવન કરે?

"કહે! ત્હેં શું ખોયો જગત પરનો વૈભવ બધો?
"અરે શું કો આશા તુજ જિગરમાં વા તડફડે?
"ને શું વા મૈત્રીમાં તુજ હૃદય પામેલ બદલો?
"મસોયેગી પ્રેમે અગર નવ શું આદર મળ્યો?

"અરે! આનન્દો જે જગત પરની સમ્પદ ધરે,
"ભલા ભાઈ! એ તો ક્ષયમય અને તુચ્છ સઘળા;

" અને જે ભોળા એ ચપલ લઘુતા ઇષ્ટ ગણતા,
" અરે બેટા! તે તો લઘુતર નકી પામર બધા.

" જહીં આશાદીવો તહીં જરૂર અન્ધાર રજની,
" વધુ જ્યાં એ ખીલે તિમિર વધુ ત્યાં ગાઢ જ નકી;
" નવાં દર્દો કાંઇ નવીન ભડકાઓ જગવતાં,
" અજાણ્યાંને અન્તે મરણશરણે છેક ધરતાં.

" અને મૈત્રી એ તો જરૂર ઉરનો સુક્ત જ ધ્વનિ?
" સુવાડી દેવાનું મધુર પણ એ છેક સ્વપનું;
" જહીં કીર્ત્તિ લક્ષ્મી તહીં જ નકી એ છાંય ફરતી,
" ત્યજી રોતાં વ્હેતાં રુધિરમય કંગાલ નયનો.

" ગુહા પ્રીતિની તો હજુ ય વધુ ખાલી રસિકતા,
" અરે! બાલાઓનાં કટુ અટકચાળાં મશકરી;
" અહીં પૃથ્વી પાસે કહિ ય વસનારી ન દ્યુતિ એ,
" હશે તો માળામાં ચકવીચકવાના સ્વર મહીં.

" અરે! મુગ્ધ પ્રેમી! બસ શરમની ખાતર હવે,
" અવજ્ઞાથી ફેંકી દૂર જ કર સ્ત્રીના સ્મરણને;"
પરન્તુ આવું એ અતિથિ સુણતાં કૈં કમકમે,
કપોલે ને ભાલે અરુણમયતા કો રમી રહે.

ઉષાની લાલી શા ચપલ મૃદુ ને રંગ નવલા
ધરે એ ચ્હેરાની ઉપર ચટકીદાર બુરકો;
ઢળેલાં નેત્રો છે અધર અધમીંચ્યાં જલભર્યાં,
અને એ ખૂણામાં પલપલ ચડે રક્ત ફરતું.

જરા નીચી ભીરુ શરમભર દૃષ્ટિ નયનની,
નીચે ઊંચે ધ્રુજી દરદમય છાતી ઉપડતી,
બતાવી દે ખુલ્લી અતિથિઉરની એ સ્થિતિ, અને
કહી દે કન્યાનું મનહર મૃદુ મંજુલપણું.

અને બાલા બોલે, "જરૂર અપરાધી પથિક આ,
"પ્રભુ ને તું આંહીં નિશદિન સદા વાસ કરતાં,
"તહીં સ્ત્રીનાં આવાં મલિન પગલાં આમ ધરતા;
"અરે! ત્હારા આવા અપટુ અતિથિને કર ક્ષમા.

"અરે આ કન્યા જે ભટકવું શીખી છે પ્રણયથી,
"ભલા સાધુ! તેની ઉપર કરુણાનાં દૃગ ઘટે;
"સદા જે શોધે છે રખડી ફરતાં શાન્તિ ઉરની,
"નિરાશાનો જેને પણ નિજ પથે સોબતી મળે.

"દૂરે ગંગાતીરે મુજ પ્રિય હતા તાત વસતા,
"પ્રજામાં તેને હું કમનસીબ આ એક જ હતી;
"મ્હને એ મ્હેલ્લામાં મધુર ગણતાં સૌ રમકડું,
"અરે! બાલ્યાવસ્થા મધુર પણ થોડા દિવસની.

"પછી આકર્ષીને નિજ કર મહીં તાતકરથી,
"મ્હને લેવા કૈં એ મુજ સહુ યુવાનો ફરી રહ્યા;
"હતા શ્લાઘાના કૈં સહુ દિશ ઉગેલા ચમન, ને
"સુગન્ધી પુષ્પો એ તહીં ઉંઇ હતાં મ્હેક ધરતાં.

"હતા આ નેત્રોને શશીરવિ સહે કોઇ કથતા,
"હતા મૂર્છાના એ કંઇક વળી વેષો ભજવતા;
"બતાવી જાતા કો પ્રણયચિનગી કૃત્રિમ, અને
"હશે ક્યાં ક્યાં થોડો રસ પણ રસીલો ટપકતો.

"હતો બીજા સાથે પણ રસિક કો 'કાન્ત' નમતો
"રહેતો દૂરે ને પ્રણય તણી ના વાત વદતો;
"હતી તેની છાતી મુજ તરફ છાની ધડકતી,
"છતાં એ નિઃશ્વાસો નયન કહી દેતાં ઘડી ઘડી.

"હતાં તેની પાસે નહિ નહિ કશાં દ્રવ્યનગરો,
"હતાં હીરાં મોતી નહિ નહિ કશાં ભેટ ધરવા;

" હતાં તેની પાસે નરમ ઉર ને એક ફુલડું ,
" છતાં એવું એનું મુજ જિગરને તો સહુ હતું .

" પ્રભાતે પુષ્પો જે રવિકિરણને ઝાકળ ધરે ,
" તડાગે જે પેલાં કમલ રજ અર્પે ભ્રમરને ;
" નકી ત્યાં યે ક્યાં યે નહિ વિમલતા વા મધુરતા ,
" અહો ! જે તેના એ મૃદુ ઉરની સ્પર્ધા કરી શકે .

" હતી એ હૈયામાં ઝરણ સઘળાંની સતતતા ,
" હતી એ હૈયામાં પ્રભુહૃદયની આર્દ્ર પ્રભુતા ;
" હતું આ હૈયું એ ગળી જઈ જ આધીન બનતું ,
" હતો પાપી કિન્તુ મુજ ઉર મહીં તોર દૃઢ કૈં .

" પરીક્ષાની મેં કૈં અતીવ અજમાવી તરલતા ,
" અભિમાની કીધા નવીન સહુ દુરાગ્રહ સદા ;
" અરે ! એનો જુસ્સો મુજ જિગરને સ્પર્શ કરતો
" ગણ્યો ત્યારે તેના દરદ મહીં મ્હારો જય હતો.

" વિષાદે થાકેલો મુજ પુરુષ નિન્દા ઉપરથી ,
" ગયો એ તો અન્તે ત્યજી મુજ ગરૂરી મહીં મ્હને ;
" અરે ! તેણે શોધ્યો નિરજન નકી વાસ વનમાં ,
" જહીં એ એકાન્તે ભટકી હિજરાઇ મરી ગયો .

" ગમી કિન્તુ એ તો મુજ હૃદયની , દોષ મુજ એ ,
" પ્રભુ ને હું તેનો જરૂર લઈશું : પૂર્ણ બદલો ;
" તળું પૃથ્વીનું એ રખડી રખડી ઢંઢીશ , અને
" જહીં એ સૂતો ત્યાં મુજ અવયવોને ધરીશ હું !

" તહીં સંતાડી આ વદન મુજ પાપી ઝૂરી ઝૂરી
" નિરાશામાં ડૂબી જિગર મુજ ચીરી મરીશ હું !
" અરે ! હું કાજે તે હૃદય કરતું એ સહુ ગયું ,
" અને તે કાજે તે કરીશ સઘળું હું પણ નકી . "

" પ્રભુ વારે એ સૌ, " ચમકી લવી સાધુ હૃદયથી
" લપેટે કન્યાના ધડધડ થતા એ હૃદયને ;
" ઘણી ક્રોધે વાંકાં નયન કરતી લાલ લલના,
" પરન્તુ ભેટીને સુભગ નકી આ કાન્ત જ લવે : –

" અહો ! કાન્તે ! કાન્તે ! મુજ હૃદયની મોહની ! પ્રિયે !
" ત્હેને ને પ્રીતિને તુજ ફરી અહીં કાન્ત મળતો !
" અહો ! જે ખોવાઈ નિજ ઉરની ધૂણી પર વસ્યો,
" ફરી લે, લે, લે એ કર મહીં દીવાનો પ્રણયનો.

" સદા ર્‌હેવા દેજે તુજ ઉર જડેલું મુજ ઉરે,
" બધી ફેંકી દેજે ફિકર તુજ મીઠા હૃદયની ;
" જુદાઈ ના ના ના કહિ પણ હવે હો, રસિકડી !
" હવે સ્વીકારી લે જીવન મુજ, મ્હારૂં સહુ, પ્રિયે !

" અરે ! જૂદાઈ એ સ્વર પણ હજો ના શ્રવણમાં,
" હજો દૂરે દૂરે કટુ કટુ વિરાગે જિગરથી ;
" હજો ત્હારી છાતી અચલ ધ્રુવ શી સ્નિગ્ધ સરલે,
" અહો મ્હારા ઘેલા વિમલ નભ શા આ ઉર પરે.

" નિસાસો મીઠો જે તુજ ઉર મહીં છેદ કરતો
" હવે ર્‌હેસી દેશે તુજ ઉર તણા કાન્તઉરને ;
" હવે ત્હારાં અશ્રુ વિમલ ઉરના જે ઉસળકા,
" કપોલેથી ચૂસી અધર મુજ આ સાર્થક થશે."

ગયેલો છે છૂટી શરીર પરથી છેક કબજો,
અને બન્નેનાં થડકી ઉર ધ્રૂજે અવયવો ;
અહો ! તૃપ્તિ તૃપ્તિ સજલ નયને એ વરસતી,
અને પ્રેમી સાધુ ઉરની નિજ લ્હેરી ઠલવતો :–

" પ્રિયે ! કાન્તે ! બાલે ! ધકમથલ સૌ દૂર તજશું ;
" અહીં આ કુંજોમાં પ્રણયરસનું સ્વર્ગ રચશું ;

"હવે ના તે જૂઠા જગત તણી વાતો ય કરશું,
"અહીંની વસ્તીમાં તુજ સુખ અને હું બહુ હશું.

"ફુવારા હૈયાના પ્રણયઝરણે એક કરશું,
"વનોમાં આનન્દે કર કર મહીં લેઇ ફરશું;
"મ્હને તુંને સાથે ઉર પર કંઈ એક રમતું,
"સદા પૂજીશું તે હૃદયગળણીથી નિશદિને.

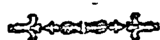
"સૂતેલા આનન્દો મધુર સ્વરથી સૌ જગવશું,
"અહીં વીણા છે ને સ્વર પર કૂદે તે મૃગલીઓ;
"વિયોગોના ભીના કરુણ મૃદુ ગાઇ સ્વર બધા
"રસે ધ્રૂજન્તાં આ ઉર લપટવા છૂટ કરશું.

"પ્રભુ ખોવાયેલો મુજ હૃદયને જે મળી ગયો,
"સદા તેને મ્હારાં નયન પર રાખીશ તરતો;
"વળ્યો આત્મા મીઠો જિગર ખોખા મહીં ફરી,
"હવે તેને કંઠે કબજ કરી રાખીશ રમતો."

૨૬-૧૦-૯૭.

हमारी पिछान

હમે જોગી બધા વરવા સ્મશાનો ઢુંઢનારાઓ!
તહીંનાં ભૂતને ગાઇ જગાવી ખેલનારાઓ!

જહાં જેને કરી મુર્દું કબરમાં મોકલી દેતી,
હમે એ કાનમાં જાદૂ હમારૂં ફૂંકનારાઓ!

જહાંથી જે થયું બાતલ, અહીં તે છે થયું શામિલ!
હમે તો ખાકની મૂઠી ભરી રાજી થાનારાઓ!

જહીં જખમો તહીં બોસા તણો મરહમ હમે દેતા,
બધાંનાં ઇશ્કનાં દર્દો બધાં એ વ્હોરનારાઓ!

હમે જાહેરખબરો સૌ જિગરની છે લખી નાંખી,
ન વાંચે કોઇ યા વાંચે : ન પરવા રાખનારાઓ !

ગરઝ જો ઇશ્કબાજીની, હમોને પૂછતા આવો,
બધાં ખાલી ફિતૂરથી તો સદા એ ન્હાસનારાઓ !

જહીં સ્પર્ધા તણી જગની દખલ ના પ્હોંચતી ત્યાં ત્યાં,
જમી ને આસમાનોના દડા ઉડાવનારાઓ !

ગમે તે બેહયાઇને દઇ માથું ધરી ખોળે
હમે આરામમાં ક્યાં યે સુખેથી ઊંઘનારાઓ !

સનમની બેવફાઇથી નથી સુખ કાંઇ એ ડરતાં,
હમે જાણ્યું, હમે માણ્યું, ફિકરને ફેંકનારાઓ !

જખમથી જે ડરી ર્‌હેતાં, વગર જખમે જખમ સ્હેતાં;
હમે તો ખાઇને જખમો ખૂબી ત્યાં માનનારાઓ !

બની ઉસ્તાદ આવો તો થશો આંહીં તમે ચેલા,
મગર મુરશિદ કરો તો તો હમે ચેલા થનારાઓ !

હમારાં આંસુથી આંસુ મિલાવો; આપશું ચાવી;
પછી ખંજર ભલે દેતાં : નહીં ગણકારનારાઓ !

૧૪-૧૧-૯૭.

कोण परवार्यु

અહીં દરવિશ બધાં બુઝરગ ખુદાના ઇશ્કખાનામાં !
મગર એવી સફેદીથી જુવાની કોણ પરવાર્યું ?

અહીં બદલી બધું જાતું : જિગરનાં ચશ્મ ને ચશ્માં !
મગર છે વસ્લ એ, રે રે ! સનમથી કોણ પરવાર્યું ?

અહીં માશૂક ના દેતી, કહી દે તે નહીં પૂરું !
મગર એ ભીખ માગીને ભિખારી કોણ પરવાર્યું ?

અહીંના આશકો સુરમે કરે છે ગાલને કાળા!
મગર માશૂકની સુરખી રડીને કોણ પરવાર્યું?

અહીં પ્રત્યેક દાણા પર છુપ્યાં ખાનારનાં નામો!
મગર પરવા પરાઈથી, અરેરે! કોણ પરવાર્યું?

અહીં હરગિઝ છે દર્દે પરેશાની પરેશાની!
મગર દર્દી જિગર દર્દે લઈ દમ કોણ પરવાર્યું?

અહીં ખ્વાબો મળે રાતે: બધાં અન્ધારમાં જાતાં!
મગર અફસોસ દી આખો કરીને કોણ પરવાર્યું?

અહીં અડતું નહીં સીધું દિલે કો એક પણ ખંજર!
મગર નીચોવતાં લોહી તડફતાં કોણ પરવાર્યું?

અહીં સઘળા ખતમ થાતા નશા બેચેનીમાં નાખી!
મગર એવા શરાબોને ભરી પી કોણ પરવાર્યું?

અહીં દાનાઈનું પ્યાલું રહ્યું બસ મોતને હાથે!
મગર આ જિન્દગાનીની મુરાદે કોણ પરવાર્યું?

અહીંના આ ફકીરોની કદી ઝોળી નહીં થંડી!
મગર એ ખાકમાં દાઝી ફકીરી કોણ પરવાર્યું?

અહીં ફિટકાર છે લાઝિમ બધી આ પાયમાલીને!
મગર લાનત સદા હિઝરાઈ લેતાં કોણ પરવાર્યું?

૧૭ – ૧૧ – ૯૭.

चुम्बनविप्लव

ત્યારે હતી અલક સૌ સરતે રમન્તી,
ત્હારાં મૃણાલ વત બાલક અંગ સાથે;
તું તો હતી ઉર ભણી મુજ આ ચડન્તી,
ને એ લટો સરતી પાદર રોજ જોવા.

એ મેઘમાળ સમ વાળ કદી ક્હી તો
ર્‌હેતા રચી સુરસ રમ્ય કમાન દેવી ;
એ મધ્યમાં સ્મિતભર્યું મુખડું રમન્તું
આવી જતું કુસુમડું મુજ પાસ યાચી .

દેતો ત્હને જરૂર ઇચ્છિત ને વધુ હું
એ કાર્ય તાત વત વત્સલતું કરન્તાં ;
દેતો લલાટ પર ચુમ્બન એક મીઠું
જાણે રહ્યો શીતલ ચન્દન અર્ચતો હું .

આહા ! લલાટ પર ચુમ્બન એક દેવું !
વાત્સલ્યને અધિક તૃપ્તિ કહીં ય ના ના !
નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ વધુ સ્નિગ્ધ કશું ય પામી
સંસારમાં હજુ કૃતાર્થ નથી થયેલો !

સ્પર્ધા તણાં નયન કોઈ હતાં ન ત્યારે ,
ઇર્ષ્યા હતી ન મુજ એ સુખની જહાંને ;
કો યાચનાર ઉરને મુજ લ્હાણુ એવી
ત્યારે હતું હૃદય તત્પર અર્પવાને .

શીખ્યું હતું ન મુજ આ ઉર 'માગવું' કૈં ,
શીખ્યું હતું ન તુજ એ ઉર 'આપવું' કૈં ;
વત્સા હતી ! ગુરુ હતો તુજ હું , કુમારિ !
ત્યાં એ હતી પણ તું પૂજનની જ મૂર્તિ !

કેવાં નિખાલસ પવિત્ર દૃગો હતાં આ
નિર્દોષ ભાલપટચુમ્બનનાં પૂજારી !
પૂજા જ ! હા ! જરૂર એ જ રસાલ ભાવો !
જે સ્વર્ગના ય જનકો નવ જાણનારા !

સ્વર્ગ પરન્તુ જનશાસ ટકી શકે ના ,
ના જ્ઞાતિબન્ધ તજતા કહિ કોઇને એ ;

વાયુ તણા પડ મહીં શુક ઉડનારા
ઘૂમે અમુક જ પ્રદેશ અનન્ત વ્યોમે.

એ શો થયો નયનમાં ચમકાટ જૂદો!
ભોળાં અજાણ ઉર ત્યાં સરકી પડયાં શાં!
મીઠા લલાટ થકી ચુમ્બન એ સર્યું, ને
મીઠા કપોલ ઉપરે સરકી પડયું, હા!

ન્હાના ગુલાબ પર નાજુક ટીલડી શું
ચોટી રહ્યું થરથરી તહીં સ્નિગ્ધ એ તો;
મૂર્છાઇ કોઇ ખુશબો ગ્રહતાં ફુલે કો
ક્યાં એ ન ભૃંગ વધુ મત્ત હશે બનેલો.

કેવી બની અલક એ જયની પતાકા,
ત્હારાં સહુ ય મૃદુ અંગ પરે છવાઈ!
ત્યાં કામ એ જ અલકેથી શરૂ થઇને
એવો જ શ્યામ થઈ આ ઉરને પટાવ્યું?

એ ક્ષીરસાગર સમી જુઈની બિછાતે
હું તો બન્યો અલક ઉપર શેષશાયી;
ઉલ્લાસઉર્મિ પર ઉર્મિ કૂદી રહ્યા, ને
નાચી રહ્યાં કમલ એ સ્મિતનાં રૂપેરી.

ત્યાં એક ચુમ્બન સહસ્ત્ર સમું બનીને
લોલ્લોલ એ અધર ઉપર ગૂંચવાયું!
ને અન્ય લાખ બસ એક મહીં સમાતાં,
એ તો હતો અકથ ચુમ્બનનો પ્રવાહ!

એથી અધિક મગરૂર નશા ભરેલો
કો દ્રાક્ષથી ન મદિરા કદિ એ મળ્યો છે!
એથી અધિક પણ મૃત્યુ જ ખેંચનારૂં
પીધું હલાહલ નથી કદિ નીલકંઠે!

ભાવના અને વિશ્વ

ઉર ઠલવવા શોધી કાઢ્યાં સખા, લલના, અને
ઉર ઠલવવા શોધ્યાં પુષ્પો, ઝરા, તરુઓ વને;
ઉર ઠલવવા પાળ્યાં પંખી, સુણ્યાં મૃદુ ગાયનો,
ઉર ઠલવવું એ તો ક્યાં યે બન્યું જ નહીં, અહો!

અહીં તહીં બધી લીલા લૂખી જહીં નવ એ બન્યું,
જગત સઘળું નીલું ના ના વસન્ત મહીં ગમ્યું;
રમણીયપણું આ સંસારે અતૃપ્ત બધું દિસે,
જગત ઉપરે સ્વપ્ને કોઇ ઠર્યું ન ખરું દિસે.

કમલકલીએ ભોગી ભૃંગો લપી શમણે ઢળ્યા,
કમલદલનાં મીઠાં સ્વપ્ને અનેક રમી રહ્યા;
કમલવનમાં ઉગ્યે ભાનુ ફરી ફરતા બન્યા,
પણ ગણગણી રોવાથી ત્યાં અધિક નથી ઠર્યા.

રવિ નવ ઉગે દ્હાડે જે ત્યાં હતો રજની મહીં,
ઝરણ ધરતાં લાલી સ્વપ્ને ધરે નવ તે અહીં;
હૃદય ઠલવ્યું ઝીલી લેવા હતો કર કોઇ ત્યાં,
નયન ઉઘડ્યું, ખોવાયો એ ભળી જઇ વ્યોમમાં.

જગત સઘળું ઘૂમી શોધ્યું, ફરી ન કદી મળે!
મધુર કર એ વિશ્વે પાછો ફરી ન કદી ઢળે!
નયન ઉઘડ્યું ને બેતાલું બસૂર બધું બન્યું!
નયન ઉઘડ્યું, વંઠ્યું સીધું રહ્યું કદુ આંસુડું!

નયન નિરખી રોવા લાગે અહીં સહુ સ્થૂલતા,
રમત કરતાં લાવણ્યે એ સુસૌષ્ઠવહીનતા;
અમર રસનાં બીબાં આવાં બધાં વરવા, અરે!
ઝળહળ થતું તેની છાપો મલિન અહીં પડે!

અધર લલના મીઠો મીઠો ધરે અધરે ભલે,
કુમકુમ ભરી હાથેલીથી જડે ઉરથી ભલે;
સ્તનતટ પરે રોમાંચોનાં ભલે વન ઉગતાં,
પરિશ્રમભર્યાં સ્વેદે છિદ્રો ભલે સહુ ઉઘડયાં.

પણ રસ મહીં એવાંથી એ પ્રવેશ નહીં મળે,
કંઇક રડવું મ્હારે, ત્હેને, રહ્યું જ રહ્યું ખરે;
હૃદય ધડક્યાં, બોલ્યાં, ગાયાં, રડયાં, બથમાં ભર્યાં,
પણ રસ તણાં ખુલ્લાં નેત્રે ન દર્શન સાંપડયાં!

શરીરપટનાં આત્મા માટે ન આવરણો ઘટે,
રસમય થતાં આડા સ્થૂલો તણા પડદા ચડે;
જગત સઘળું ન્હાનું ન્હાનું અનન્ત વિહારને,
પણ રમતમાં ટૂંકી વાડે દડા અટકી પડે.

સ્થલસમયને છોડી ક્યાં એ ન દેહ ઉડી શકે,
ફડફડ થતી પાંખો માટે ન દ્વાર મળી શકે;
અમર રસને એથી બીજો ન વાહક વા મળે,
નવ અહીં મળે સ્વપ્ને છે તે અખંડિત ના રહે.

હૃદય ઠલવી ત્હોયે ક્યાં ક્યાં જતાં જન બાપડાં,
હૃદય ઠલવ્યું ત્યાં ત્યાં ભાસે બન્યાં સપનાં ખરાં;
હૃદય રમતું આહ્લાદોમાં ઘડી વિષમાં ચડી,
અમર રસની જાણે લ્હેરી તહીં જ થતી ખડી.

અધર લલના દે ત્યાં ભાસે અનન્ત સુવાસ કો,
સ્તનતટ તણી ગાદી ભાસે અભંગ કુમાસ કો;
નયનઝરણે જાદુ ભાસે અખંડ નવીનતા,
અલક અલકે ઝાંખી દેતાં પ્રભુત્વ નવાં નવાં.

કલમ લઇને જાણે એને સદા ચિતર્યો કરૂં,
કવિત લવતાં જાણે એને સદા ય [illegible]

પણ ત્રુટિત એ ! ત્હોયે મીઠી તહીં રસધાર છે,
અમર રસનાં એવાં બિન્દુ અહીં ઉપકાર છે.

પણ અમરતા વિશ્વે સ્થૂલે કદી નવ સમ્ભવે;
ચપલ પલમાં આત્માને ના કશી ય મઝા મળે;
સ્મિત અહીં કરો તો તો જૂની સ્મૃતિ વિસરી જશો,
સ્મરણ ધરતાં રોવું એમાં ન અન્ય ઈલાજ કો.

ભ્રમર કમલે બીડાતા છો અને ઉડતા ભલે,
અનિલલહરી પુષ્પોનું કૈં ભલે ગ્રહવા મથે;
ક્ષણિક શમણું લે સૌ લ્હેરો ભલે ઉપભોગની,
રસમય થવું શારીરીને બને જ બને નહીં.

ઉર ઠલવવા ખાલી ઢુંઢ્યાં સખા, લલના, અને
ઉર ઠલવવા ખાલી શોધ્યા ઝરા, તરુઓ વને;
ઉર ઠલવવા પાળ્યાં પંખી બધાં જ વૃથા નકી,
ઉર ઠલવવું એ તો ક્યાંયે મળે જ મળે નહીં !

૨૭–૧૨–૯૭.

निद्राने

ત્હારા કૃપા ઝરણમાં ગૃહ આ સૂતાં સૌ,
ત્હારી કૃપા જ ગગને શશી રેડતો આ;
જ્યાં ત્યાં રચ્યાં શયન છે પ્રભુએ ય હાવાં,
ડોલે સરો, ઉદધિ કોઇ મહાન સ્વપ્ને.

ત્હારી કૃપા મુજ પરે ય હતી જ એવી,
ના આ હતાં નયન સ્વપ્નથી ઓળખીતાં;
ત્હારૂં કર્યું – નવ કર્યું સ્મરણે હજુ, ત્યાં
એ પાંખ શાન્ત મુજ ઉપર ફેલતી 'તી !

ને એ મહાન વિરહી સમયોં મહીં એ
તું સ્વપ્ન હોઇ વધુ કૈં મધુરી બની ’તી ;
તું એ મીઠાશ સહ આ ઉર જોડનારી
સ્વપ્નો ગઇ લઇ અને ગઇ તું ય, રે રે !

રેતી ભરી ખરખરે મુજ નેત્ર માંહીં
એ તો કણું તું વિણુ : કોઇ ન કાઢનારૂં ;
આ અગ્નિથી ઉર હવે મુજ ખાક થાતું ;
છેલ્લે ય આવીશ ન શું જલ છાંટવાને ?

જ્યારે મ્હને નયન ઊઘડતાં રુચે ના,
જ્યારે હવે જગત દાહ સમું દિસે આ,
તુમાં જ આખર હવે મુજ આશ જ્યારે,
ત્યારે જ તું ત્યજી ગઈ તુજ યાચનારો !

તું એકથી જ જગ આ કંઇ ગોઠતું ’તું,
તું એકથી જ ઉર દર્દ ન ગાંઠતું ’તું ;
તું એકલી જ નયનો હતી લૂછનારી !
તે તું ગઈ વ્રણુ સહુ ય સમારનારી !

ત્યારે પ્રભાત મુજને કવિતા ધરીને
કોઇ મૃદુ રુદનમાં ગવરાવતું ’તું ;
એ એકલો પ્રહર મિત્ર હતો ઉરે આ,
તેને ય ત્હેં દિવસના વિષમાં મિલાવ્યો !

હાવાં શુકો, અનિલ, પુષ્પ, ઝરા, ફુવારા,
જે ગાય ગાન તુજ સોડથી નિકળીને ;
ત્હારી કૃપા વગર તે સમજી શકું ના,
ત્હારી કૃપા વગર તે બસુરૂં તમામ !

જ્યારે બધા જખમીઓ જખમો વિસારી
નેત્રો મીચી મલમની પરવા કરે ના,

ત્યારે હું ઔષધ બધાં હલવી ય દેતાં
આ એકલો અહીં તહીં તડફ્યા કરું છું !

જે સૌ ગયાં પ્રણયી એક જ પાઠ આપી
તેને જ પૂર્ણ શિખવી ગઇ તું ય કે શું ?
"દાવા ન હોય જગમાં કશી એ કૃપાના,
"પ્રીતિ, દયા, ક્ષણિક એ સહુ મ્હેરબાની."

૨-૧-૯૮.

प्रेममां क्रूर दोरो

જગતમાં બદલો સમજ્યા વિના
પ્રણય ના ચિરકાલ ટકી શકે !
પ્રણયમાં બદલો સમજ્યા વિના
હૃદય ક્રૂર જ ક્રૂર બની શકે !

અને આ પ્રીતિને તુજ નયન જોઈ નવ

હશે ઊંચે નીચે સહુ ય દિશ ત્હારૂં મુખ ફર્યું,
અરેરે! કો વાક્યે મદદ કરનારૂં નવ સુણ્યું;
છૂરી ઉપાડીને તુજ કર હશે ત્યાં વિરમતો,
હજી મ્હારે માટે જીવિત ધરવા તું મથી હશે.

કેવો મ્હને મધુર ત્યાં ઠપકો દઈને
છૂરી હશે મરણની દૂર ફેંકતી તું!
શ્રદ્ધા હશે અડગ ત્યાં ઉછળી રહી શી
એ દૂર દૂર દિસતા પ્રણયી મહીં આ!

કેવો ત્હને જ મધુરો ઠપકો દઈ તું
રોઈ હશે અરર! એ નબળાઇ માટે!
કેવું હશે, અરર! એ તલપી રહેવું!
ના જીવ જાય! નવ જીવ રહી શકે વા!

વીણાસ્વરે રસ મહીં મૃગલી ચડેલી,
રે પારધીશર વતી જખમી બનેલી,
ચાટી જતાં ય નિજ શોણિત કાળજાનું,
ત્હારા સમી તૃષિત એ તલફી હશે ના!

ત્યારે ફરી ફરી વળી ઉર બૂમ પાડી
ધાર્યું હશે શિથિલ આશ બધી ઉપાડી;
ઉડી ઉડી કબૂતરી કહીં એક પાંખે
રે રે! પ્રભુ ઉઝરડાઇ હશે પડેલી!

અરે! અરેરે! મુજ કલ્પનાઓ
એવી હતી ને જગતો હતો હું;
અરે! અરેરે મુજ પાસ કાંઇ
કિન્તુ હતું ના તુજ દાહ માટે.

ત્હેં તો અરે! વારિ જ વારિ યાચ્યું,
સુધા હતું મ્હેં તુજ કાજ શોધ્યું!

ત્યારે હું ઔષધ ખાધાં હલવી ય દેતાં
આ એકલો અહીં તહીં તડફ્યા કરૂં છું !

જે સૌ ગયાં પ્રણયી એક જ પાઠ આપી
તેને જ પૂર્ણ શિખવી ગઇ તું ય કે શું ?
"દાવા ન હોય જગમાં કશી એ કૃપાના,
"પ્રીતિ, દયા, ક્ષણિક એ સહુ મેહેરબાની."

૨-૧-૯૮.

પ્રેમમાં ક્રૂર દોરો

જગતમાં બદલો સમજ્યા વિના
પ્રણય ના ચિરકાલ ટકી શકે !
પ્રણયમાં બદલો સમજ્યા વિના
હૃદય ક્રૂર જ ક્રૂર બની શકે !

અને આ પ્રીતિને તુજ નયન જોઈ નવ શક્યાં,
જરા સ્પર્શી હૈયે નયન મુજ આ દૂર જ પળ્યાં;
ન જાણે તું કેવું મુજ જિગર આ છે સળગતું,
કદાપિ તેં માન્યું મુજ હૃદયને વજ્ર સરખું.

અરેરે! ક્યાં સુધી રુદન કરતી તું રહી શકે?
અરેરે! ક્યાં સુધી મુજ તરફ હૈયું ઢળી શકે?
યુગો કૈં કષ્ટોના મદદ તુજને ત્યાં નવ મળી!
વૃથા ત્હારી આંખો મુજ તરફ આશામય મળી?

હશે ઊંચા શ્વાસો તુજ ઉર મહીં દાહ ભરતા,
હશે તેની ઝાળે શશીરવિ તહીં એ થરરતા;
હશે એવાં એવાં તુજ ઉર મહીં કૈં થઈ ગયાં;
હશે અંગે અંગો મદદ મુજ માગી ઢળી રહ્યાં.

એ ધિક્કારો તુજ હૃદયનાં દર્દ કેવાં પવિત્ર ?
એ ધિક્કારો મુજ હૃદયની ક્રૂરતાનું જ ગાન !
એ મ્હોં! એ મ્હોં! મધુર કુમળું આજ કેવું ફરેલું !
ઓહો ! એવો હૃદયપલટો દર્દ લાખો પુકારે !

ઓહો ! એવો હૃદયપલટો સહેલ ના વાત કાંઇ,
ધીમે ધીમે મૃદુ કુસુમ જ્યાં વજ્રનું વજ્ર થાતું ;
ધીમે ધીમે નયન કુમળાં આગ રોવા શીખે જ્યાં ;
ધીમે ધીમે અસુર બનવું દેવને જ્યાં ગમે છે !

આ હૈયાને અનુભવ નહીં પ્રેમમાં એ નશાનો,
એ સીમાની ઉપર ઉર આ કોઇ કાલે ન મ્હોંચ્યું ;
વ્હાલી ! વ્હાલી ! તુજ દરદને કલ્પવા હું અશક્ત,
તું છે ત્યાં આ ઉર ફડફડી પ્હોંચવાને અશક્ત.

ત્હારા જેવી મુજ હૃદયની ઉગ્ર પ્રીતિ હશે ના,
ત્હારા જેવું સહન કરવું તીવ્ર પામ્યો ન હું વા,
ત્હારા જેવું જિગર કુમળું ન્હોય મ્હારૂં, નહીં તો
ધિક્કારોમાં મુજ હૃદયને ડૂબવ્યું હોત મેં એ !

ઓહો ! કેવું મધુ સુખ હશે પ્રેમ ધિક્કાર થાતાં !
ઓહો કેવું મધુ સુખ હશે ત્યાગતાં સર્વ આશા !
પ્રીતિ અન્તે મરણ અથવા ક્રૂરતા કે નિરાશા :
એથી બીજી જગત ઉપરે હોય તે લ્હાણ કેવી !

એ ધિક્કારે તુજ હૃદયને લેઇ જનાર પ્રાણી,
એ છૂરીને ગરદન ધરી શીર્ષ સોંપી દઉં હું ;
જાણું છું હું પણ નકી નકી કાલ એ આવતાં તો
એ છૂરી, એ હૃદય, કર એ ચાલશે નીર થાતાં !

કતલ જે કરવા કર ઉપડયો,
કુસુમ તે લઇને જ સદા ઢળ્યો !

સુધા ઢળ્યું વારિ મળ્યું ન તુંને,
તું પોલ ફુનો થઈ ભસ્મ રે રે !

સુધા ઢળ્યું તે કર કોઇનાથી,
એ હસ્ત કો પામર માનવીનો;
"હોજો હરિ તું પર, બાપુ ! રાજી,"
એથી બીજું પામરને કહું શું ?

એ હસ્તની વાત હવે કરૂં ના,
એ ક્રૂરતાને પણ વિસરૂં ના;
ભુલું, ન ભુલું, થઈ તો ગયું એ,
ફીટી પડયા સુન્દર સૌ બગીચા !

હવે નવું કૈં દિલ માનતું થયું,
વિચારતાં શું ય છતાં થઇ જતું !
અરે ! અરે ! ક્રૂર વધુ બનું રખે !
ત્હને હજુ દાહ વધુ દઉં રખે !

હતી ન એ સૌ પણ માત્ર કલ્પના,
સદા ય જોઇ તુજ ઉર હું શકયો;
સદૈવ સાક્ષી મન પૂરતું મ્હને,
હજુ ય શ્રદ્ધા મુજને તહીં રહે.

ધિક્કારન્તી મધુર લલના ! આજ છે શું મ્હને તું ?
ઓહો ! એથી ઘટિત અધિકું હોય શું વિશ્વમાં આ ?
ધિક્કારોને પ્રણયથી વધુ યોગ્ય હૈયું નકી આ,
ધિક્કારે તું ! નહિ નહિ કશું ન્યાયથી એ વિશેષ.

ધિક્કારે તું ! પ્રણયરસમાં ન્યાયની વાત કેવી ?
ધિક્કારે તું ઉચિત સહુ એ પ્રેમને એ નહીં કાં ?
થાકી થાકી પ્રણય કટુથી શાન્ત કાંઇક થાવા
ધિક્કારોમાં તુજ જિગરને યોગ્ય આરામ લેવો.

रजानी मागणी

તોડ્યું જિગર ! તું છે ખુશી ! હાવાં રજા દેવી ઘટે !
બાકી રહ્યા ઘા હોય તો બે ચાર દઈ દેવા ઘટે !

ત્હેં શું કર્યું, તે આ બદન ખોલી બતાવાતું નથી !
ઝંજીરથી છોડી મગર કૈં શ્વાસ તો દેવો ઘટે !

અરજી દઈ કેદી થનારો કેદખાને ઠીક છે !
તેને ય પણ મેદાનની કો દી હવા દેવી ઘટે !

માશૂક કે ઝુલ્મી નહીં મુર્દો મહીં પામે મજા !
લેવા મજા એ ઝુલ્મની આરામ તો દેવો ઘટે !

છે જીવવું કે જીવવા મથવું ય રોવા કાજ છે !
તો આંસુડાની લાયકી એ પામવા દેવી ઘટે !

રીબાય તેની :લઝ્ઝતો શું રીબનારૂં જાણતું ?
થાક્યો નથી : ત્હોયે સનમ ! તાજો થવા દેવો ઘટે !

આરામમાં આનન્દની આશા નથી રાખી હમે !
છે દર્દથી દર્દે જવું ! ત્યાં તો જવા દેવો ઘટે !

છે દર્દને બદલાવવું તે દર્દીઓની લ્હેર કૈં !
જ્યાં ત્યાં બધે છે એ જ, પણ પૂરી તલબ કીધી ઘટે !

ખંજર ચલાવી લાલ હાથેલી કરી તુજ હાથની !
મ્હારી નહીં, તેની મગર કાંઈ દયા ખાવી ઘટે !

માગું રજા, જાઉં ભલે, આખર કદમ ત્હારે જ હું !
બે ચાર દિન, બે ચાર યુગ, હાવાં રજા દેવી ઘટે !

૨૨–૧–૯૮.

शिकारीने

રહેવા દે ! રહેવા દે આ સંહાર, યુવાન ! તું ;
ઘટે ના ક્રૂરતા આવી : વિશ્વ આશ્રમ સન્તનું.

જગતમાં અણુથી અણુથી સદા,
અણુમાં ટકતી નવ ક્રૂરતા.

૨૬-૧-૯૮.

यज्ञमां आमन्त्रण

અશ્રુની સૈયારી ધારા :
સૈયારી નિઃશ્વાસે જ્વાળા :
પ્રેમની સૈયારી પીડા :
આ છે ખાકે સૈયારી – વ્હાલાં સૈયારી !

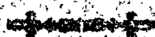
સાથી ના મૂકીને જાશે :
સાથી સાથે રોશે, ગાશે :
દિલની ખાક દિલે ચોળાશે :
ચોળો હર્ષે સૈયારી – વ્હાલાં સૈયારી !

શાનાં સૈયારી વિણ સુખડાં ?
સૈયારી ત્યાં શાનાં દુઃખડાં ?
તોફાને હસવીશું મુખડાં :
લાવો નૌકા સૈયારી – વ્હાલાં સૈયારી !

સૈયારી સપનામાં આવ્યાં :
કફની આ ભગવી ત્યાં લાવ્યાં :
પ્હેરાવી ને ના પ્હેરી કાં ?
આવો આવો, સૈયારી – વ્હાલાં સૈયારી !

વ્હાલાં ! આપું જે પામ્યો તે :
વ્હાલાં ! પામું જે આપ્યું છે :
સૈયારી જગવી 'તી હોળી :
લેવી સૈયારી ઝોળી – વ્હાલાં સૈયારી !

૯-૧-૯૮.

હુવા હેવી ખુદાની છે ત્યાં રોશની એ એ;
હુવા એ જાગતાં સૂતાં સદા દેતાં નહીં કાશું.

સગાં! તમ રક્તની ગ્રન્થિ હમે તોડી બધી પૂરી;
હવે તો સ્નેહમાં ડૂબી વૃથા ના આગમાં લ્હાશું.
અહો વ્હાલાં! સગાંઓથી સુલેહે મોતને પામી,
અહીં વ્હેલાં ચડી આવો: બધાં એ સ્નેહમાં માશું.

૧૦-૨-૯૮.

દિલની વાત

દિલે કૈં વાત છુપેલી, સખી! તુંથી કહેવી!
હૃદય અર્પ્યું, જુદાઇ ત્યાં, સખી! રાખે કેવી!

વ્યથા સ્હેતાં હજુ ખોયું નથી કૈં સ્નેહી તાન,
છૂટે ના એ, પ્રિયે! હૈયા તણી ખુશબો એવી!

જહીં ચૂસી જખમ ઉપભોગ લેતો મીઠો સ્નેહ,
તહીં ખાવિન્દને સ્થાપી ઉરે ગાદી દેવી!

ભ્રમર ઉડી જતાં ભોગી નિરાશે ગાઇ ગાન
અરેરે! પંકજે શાને પછી રજને લેવી!

કહું કાંઈ કહુ, મીઠું કહેવું કીધું પૂર્ણ;
કહેવા દે મ્હને વાતો રહી જેવી તેવી!

નહીં તું કાન દે: રે! રે! થશે આ હૈયું ચૂર્ણ;
બહેતર છે પછી મ્હારે જુદાઈ એ સ્હેવી!

દિલોની તો જહાં વાતો સદા માગી રહેનાર,
ત્હને તો યાચતાં સુણવા જિગર મ્હારૂં, દેવિ!

પંખીડાં, ફુલડાં રૂડાં, લતા આ, ઝરણાં, તરુ,
ઘટે ના ક્રૂર દૃષ્ટિ ત્યાં: વિશ્વ સૌન્દર્ય કુમળું.

તીરથી પામવા પક્ષી વ્યર્થ આ ક્રૂરતા મથે;
તીરથી પક્ષી તો ના ના કિન્તુ સ્થૂલ મળી શકે.

પક્ષીને પામવાને તો: છાનો તું સુણ ગીતને,
પક્ષી તેના પ્રભુ સાથે હૈયામાં મળશે ત્હને.

સૌન્દર્યો વેડફી દેતાં ના ના સુન્દરતા મળે;
સૌન્દર્યો પામતાં પ્હેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે.

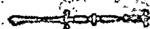
સૌન્દર્યે ખેલવું, એ તો પ્રભુનો ઉપયોગ છે;
પોષવું, પૂજવું એને, એ એનો ઉપભોગ છે.

રહેવા દે! રહેવા દે આ સંહાર, યુવાન! તું;
બધે છે આર્દ્રતા છાઈ તેમાં કૈં ભળવું ભલું.

૨૯-૧-૯૮

સ્વર્ગનો સાદ

મરેલાંઓ! સગાંઓને ભૂલી જાજો: હમે જાશું;
મરેલાં વ્હાલવાળાંને દુવા ગાજો: હમે ગાશું.

સગાં દેનાર દુનિયાને સગાઈ વ્હાલ સાથે ના;
મરેલાં વ્હાલ વિણ તે તો મરેલાં વ્હાલ વિણ થાશું.

અમોને એ અમારાંને મિલાવ્યાં મોતને હાથે;
હવે છોડી સગાંઓને ખરાં દિલદારને ચ્હાશું.

સગાંઓ! પિંડ ના દેશો: નહીં પ્હોંચે, નથી પ્રીતિ;
દુવા એ વ્હાલવાળાં દે: બની ઘેલાં તહીં ન્હાશું.

અરે વ્હાલાં! દુવા દેતાં સદા તેવી હજુ દેજો;
તમારી એ તૃષા એ તો અહીંથી ખૂબ એ પાશું.

જગત સહુ એ આ હૈયે તો બધા પડઘા કહે,
પણ જગતને સુણી લેવા મળ્યું નવ ભાન છે.

કહીશ સઘળું, વ્હાલા! તુંને, ભલે રડતાં કહું:
કહીશ સઘળું, વ્હાલા! તુંને, બધું મરતાં ય હું:
મુજ જીવિત તો ત્હારી હૂંફે અહીં જીવવા સમું,
તુજ ચરણમાં ના તો ક્યાં હું પછી જઇને નમું?

૧૨-૨-૯૮.

પ્યાલાને છેલ્લી સલામ

ખુદાનું નૂર પાનારા! સલામો છે ત્હને, પ્યાલા!
ન રો છોડી મ્હને જાતાં: મજા જ્યાં તોય ત્યાં જા, જા!

સદા સાકી તણે હાથે ભરેલો તર ભર્યો રહેજે!
પડેલા આશકો ફિક્કા: જરા લાલી તહીં દેજે!

પ્રથમ દર્દી જિગર પાસે જઇ દે દર્દ ભૂલાવી!
ઘડી બેભાનની દેવી ખુદાઇ ત્યાં જ છે ત્હારી!

પછી બાગો મહીં જાજે જહીં માશૂક હો આશક!
જિગરને બોલતી આંખે નવાઇ બોલજે બેશક!

હમારૂં કોઈ પૂછે તો કહેજે આટલું, પ્યારા:—
"અરે! એને ભરી પીતાં સબૂરી ના રહી, પ્યારા!"

વળી ત્હારી મજેદારી હસીને બોલજે આવું:—
"ભરી દરિયા ય ન્હાતાં એ જિગર ના ના નશે આવ્યું!"

જરી દિલનું કહેતાં કૈં જહાં ઝિદ્દી બધું માગે!
પછી તો રોઇને ગાજે, "બહુ પીતાં નશા લાગે!"

કહું જો અન્યને તો છે સુણી સુનારાં લાખ,
મગર ત્હારા વિના જાણું ન દિલ બીજું સેવી !

દિલે છે વાત કૈં ધીખી રહેલી : ઠારૂં આવ,
હૃદય અર્પું : જુદાઇ ત્યાં, સખી ! આવી કેવી !

૧૦-૨-૯૮.

खानगी

કહીશ સઘળું, એમાં શંકા કશી ન કરી ઘટે:
કહીશ સઘળું, છુપું તુંથી કશું ન રહે, સખે !
કહીશ સઘળું, ક્યાં એ વિશ્વે હશે સુણનાર જો,
નવ કહી શકે એથી બીજો અભાગી આહીં કયો ?

મુજ જિગરમાં તુંને જ્યાં જ્યાં હશે ઉપયોગ, કે
મુજ જિગરમાં તુંને જ્યાંજ્યાં ઠર્યો ઉપભોગ છે,
દઇશ કહી એ તુંને, વ્હાલા ! રડી રડી સામટું,
મુજ હૃદયનું તાળું જેથી બને ફરી કામઠું.

જગત ઉપરે દર્દો કહેવા અને સુણવા સમું,
પ્રભુનયનથી પુણ્યે બીજું મળેલ નથી કશું;
પ્રભુહૃદયનાં પ્યારાં તેથી દુઃખી દુખિયાં રહે,
પછી દરદનાં ક્યાંથી આંહીં નિવારણ સાંપડે ?

પણ દરદની વાતોમાં છે નિવારણથી વધુ,
દરદમયને દર્દો થાતાં ઘટે કંઇ આવડ્યું;
કમનસીબને દર્દો એ ના અહીં મળતાં નકી,
કમનસીબથી દર્દોની તો ન ગોઠડી એ થતી.

જગત સહુ તો ત્હારે મ્હારે ઘણા પડદા હશે,
પણ નર બધું અર્પું શાને સજાતીયતા વિષે ?

હમારી સ્થિતિ – હમારૂં કિસ્મત

હમારે તો ચમનમાંથી ગુલોના ખાર છે આવ્યા!
હમારે તો જહાંમાંથી બધે જલ્લાદ છે આવ્યા!

નથી પીનારને કોને હમારૂં ખૂન આ ભાવ્યું!
ઝુકેલી ડોક પર ખંજર ન દેવું કોણને ફાવ્યું?

હમારૂં ખૂન દિલબરને શીશી શરબત તણી ઠેરી!
હમોને તેગ એની એ દવાઓ દર્દની ઠેરી!

અરે! જે અન્યની આંખે ડરે છે આંજતાં સુરમો –
હમારી આંખનો તે તો કરીને આંજતી સુરમો!

હમે જેને અમી માન્યું, હમોથી દૂર એ ચાલ્યું!
જિગરથી ઝેરનું પ્યાલું તસુ એ દૂર ના ચાલ્યું!

હમોને આ જહાંઓનો બતાવ્યો માશૂકે રસ્તો!
સનમ જેવી જહાં તેવી, બધે એ એક છે રસ્તો!

નકી એ એ જ ખંજરથી હમોને કોઈ દી ખોશે!
પછી તો રોઈને અક્કલ બધી પોતાની એ ખોશે!

કબરમાં જ્યાં હમે જાશું ફૂલો ત્યાં આવશે દેવા!
મગર આ ઝિન્દગીમાં તો બની ભાલા સદા દેવા!

અરેરે! આશકોની તો વધારે મોત છે કિમ્મત!
સનમને જીવનારાની નહીં કોડી તણી કિમ્મત!

શરાબો પી હમોએ એ સુખોમાં ભાન ના રાખ્યું!
સુખોનું દૂરનું નામે હવે તો છે દિલે રાખ્યું!

નહીં જે આપતા તેને હવે આ માગવું આવ્યું!
બૂરૂં એ માગવું આવ્યું મગર માગ્યે ન કૈં આવ્યું!

અરે! રે ના! ત્હને છોડી નથી કૈં સાધુ હું થાતો!
ત્હને ધિક્કારનારી એ જબાંઓમાં નથી જાતો!

પરી, પ્યાલું બેહિસ્તે એ, ખુદાનો હાથ જ્યાં સાકી:
જહાંમાં તો પછી પીવા રજા, હક હોય કાં બાકી?

મ્હને ને આ શરાબોને જહાં પાપી કહેતી હો!
ખુદા ભોળાં ઉપર રાજી: જહાં ડાહી થનારી છો!

ખરી તો મહેરબાની જે પહેલાં પાપને ભેટે;
બધી ચતુરાઇને તો આ દયા દેતાં બધાં એ છે!

હમારી તો બૂરાઈમાં અધૂરૂં કાંઇ એ છે ના!
મગર મૌલા ખુદાઇમાં અધૂરો કાંઇ એ છે ના!

ભલા પ્યાલા! અરે! રે ના! સનમ ત્હારી ત્હને આપું!
ત્હને માશૂકની ઝુલ્ફે સીસાની સાથ હું ટાંગું!

મગર તું ને, શરાબોને અહીં કાં રાખવાં હાવાં?
હમારાં દર્દ તો ભૂલી જવાતાં ના, નથી જાવાં!

હમારા બાગની સડકે સનમ દેતી કદમ ના ના!
રસીલા તું મજાઓના મજા જ્યાં હોય ત્યાં જા જા!

મગર છેલ્લે સનમને તું કહેતો આટલું જાજે:—
"અરે ભોળી! પરહેઝીથી જરા છૂટી હવે થાજે!

"અને દિલદાર ત્હારાને દફ્ન છેલ્લે નહીં કરજે!
"મગર તેની કરી મિટ્ટી શરાબે ભેળવી દેજે!

કરીને બૂચ એનાં તું સીસા પર રાખજે નિત્યે!
"ભરી પીતાં પછી એને જરા સંભારજે નિત્યે!"

હવે કિસ્મત ભલું ત્હારૂં હજો ત્હારી સહે, વ્હાલા!
જિગરની આ હવે છેલ્લી સલામો છે ત્હને, પ્યાલા!

૨૮ – ૨ – ૯૮.

મ્હને તો હર્ષોની સરણી દુઃખમાંથી જ મળતી,
સખી માટે રોતાં કંઇક હતી શાન્તિ હજુ સુધી.

પ્રિયે ! એ મ્હેરાનું કવન કર શ્લાઘા કરી કરી,
જરા ગાજે ગાજે હજુ પણ, પ્રિયે ! સૌખ્ય સખીનું;
અરે ! છેલ્લાં સ્વપ્નો અઘટિત કહી ભૂંસીશ નહીં,
બધું તું માને તે તુજ સહ રહ્યું છો, કહીશ ના.

અગાડી ના દેજે મુજ હૃદયની મૂર્તિ મધુરી,
બૂરાઇ ત્હારે જો કથન કરવી તો દૂર જજે;
પ્રિયે ! ભક્તોની આ ઘટિત નવ કૈં આળ કરવી,
નથી સ્હેવાતું તો મુજ હૃદયને દૂર કર તું.

ન ઇષ્ટોની ગિલ્લા કદિ પણ સહી ભક્ત શકતાં,
પ્રિયે ! શ્રદ્ધાળુ છો સુખથી નિજ શ્રદ્ધા સહ રહે;
પ્રભુને ચ્હાજે તું, મુજ પ્રભુ નહીં કો અવર છે,
ત્હને પાષાણો તે મુજ જિગરનું જીવન ઠર્યું.

સુણે તું ત્હોયે શું ? સુણીશ નહિ ત્હોયે નવ કશું,
ઠર્યું છે મ્હારે તો તુજ પદ કને રોઇ મરવું;
પ્રભુ આ હૈયાનો તુજ ઘર સહીં વાસ કરતો,
પ્રિયે ! ભીખું તેને ગણીશ કટુ ના આ ગરજીને.

રુચે તે રીતે તું મુજ પ્રભુ તણું દાન કરજે,
બતાવે શી રીતિ ગરજી વળી જે યાચક ઠર્યો ?
હું તો ઘેલો એના અધરરસનો લોલુપ સદા,
અને ચાવીતાળું અમર રસનું એ તુજ કને.

ત્હને એ મુશ્કેલી કંઇ કંઇ હશે ત્હોય પણ શું ?
કદાપિ તે દાને તુજ કર ન લાંબો થઇ શકે ?
અરે ! દાતારોની સ્થિતિ ન નિરખે યાચક કદી,
પ્રિયે ! બીજે ભૂખ્યાં હૃદય નવ ધોખો ધરી શકે.

મળેલું માગતાં જેને નકી તે માગતાં આપે !
ખુદાએ ના ત્હને આપ્યું ! પછી તું શું મ્હને આપે ?

ભિખારી સૌ ભિખારીથી જહાંમાં ભીખ માગે છે !
હમારૂં કિસ્મતે કાંઈ સદા એવું જ માગે છે !

૨૨ – ૪ – ૯૮

પ્રિયાને પ્રાર્થના—સન્નિપાત

લવાતું આવું કૈં : ધરીશ નવ તેનું દુઃખ, પ્રિયે !
પ્રિયે ! મૃત્યુવેળા લવન કરતાં દગ્ધ સઘળાં !
પછી મૃત્યુમાં તો નથી નથી કશું કાંઇ વદવું,
નથી છેદું તેને, હુકમ કર : હું તત્પર, પ્રિયે !

કહેવાનું મીઠું હજુ સુધી, પ્રિયે ! છે બની શક્યું,
નથી ખૂંચાવ્યો મ્હેં તુજ ઉર મહીં કંટક કદી;
ત્હને ખૂંચ્યાં એ તો કુસુમ સહુ મ્હારા હૃદયનાં,
પ્રિયે ! કેવું ભાગ્ય ! પ્રસૂન તુજને કંટક દિસ્યાં !

મશાલો પ્રીતિની તુજ જિગરની ત્હેં પણ રચી,
રુચ્યું તેની પાસે મુજ જિગરને નૃત્ય કરવું;
પરન્તુ સાચો તો પ્રણયભડકો જે સળગતાં,
પતંગોની પાંખો ઘસડી કરતો ભસ્મ સઘળી.

પ્રિયે ! એ વહ્નિમાં મુજ દિલ તણી પાંખ સળગી,
હવે ત્હારી પાસે નવ થઇ શકે નૃત્ય કરવું;
હવે તો ત્યાં છેલ્લે મુજ જીવનના શ્વાસ વહતા,
વસન્તોમાં જેથી મુજ જીવિતને પાનખર આ !

ઘણાંઓને લાવે પ્રણય સુખની માળ સઘળી,
વિનોદો જૂઠા એ સુખથી સુખ છો એ હસાવતા;

અને પાળેલાં એ તુજ ચમનનાં પંખી સઘળાં
શિરે પુષ્પોનાં એ પડ પર પડો કૈંક ધરશે !

નહીં છૂપી ચાવી પ્રભુકર તણી તું લઈ શકે,
છતાં પ્રીતિથી છો ઝગમગ થતી એ જવનિકા !
પ્રભુ રોનારાંને રુદન કરવાનું જ ધરતો !
અરે ! રો ના ! આશા તુજ જિગરમાં છો પ્રકટતી !

જશે આ દૂહાડો ને ગત પણ થશે કાલ, અથવા
હશે ત્હારો વારો હજુ પણ જરા દૂર અધિકો !
ફરન્તા ચક્રે આ તુજ ઉરરચ્યું પ્રાપ્ત બનશે !
અરે ! રો ના, હૈયા ! તુજ સહુ અધીરાઈ અમથી !

સુવર્ણી થાશે એ રવિ તુજ કદી કિસ્મત તણો,
બધાં કાળાં પાનાં ઉપર નવ બાજી હરિ તણી;
ધરે ધીમે ધીમે ગુલમગરના ગુચ્છ સ્થિરતા,
બધા નીલા કાંટા કુસુમ ધરતા ! તું રડીશ ના !

અહો ! યાત્રાલુ ! તું ક્ષિતિજ પર તો દૃષ્ટિ કરજે !
રડે છે શાને તું ? મૃગજલ બધે હોય નહિ – હો !
સુનેરી રેતીની મધુર ખુશબો માનસરની
નથી શું ત્હારૂં આ સગજ તર આખું ય કરતી !

વૃથા કાંટા ત્હારા ઉર પર કરે છે ઉઝરડા !
અહો ! હાવાં તો આ ફૂટતી કલીને મોર ટહુકે !
પ્રભુ ઠારો ત્હારૂં ધગધગ થતું રક્ત સઘળું !
બહુ છે જોવાનું ! નયન નવ ફોડીશ રડતાં !

બધી વેળા જો કે તુજ જીવિતનો મ્હેલ ડગતો
અને ચોપાસે આ મરણનદ મોટો ઘુઘવતો;
રહે છાનું રો ના ! જલ ઉપર નૌકા તરી શકે,
કિનારે ઇચ્છેલે અનિલ શઠ ત્હારો લઈ જશે.

નહીં તું દે તો હું મુજ શિર ધરી દાદર પરે,
મરી ખાકે થાતાં રડીશ પદની ધૂળ બનતાં;
ન આવો કોઇને હજુ સુધી હશે યાચક મળ્યો,
વળી તુંથી અન્યે પ્રભુ તણી હશે લૂંટ ન કરી.

પ્રિયે! હું જાણું છું, મુજ હૃદયઇચ્છ્યું નહિ મળે,
છતાં ત્હારી પાસે રુદન કરવા ટેવ જ પડી;
અરે! કિન્તુ ત્હારો કર ઉપડશે દાન કરવા,
પછી તો જાણું છું મુજ ઉર નહીં યાચક રહે.

પ્રિયે! હું જાણું છું રુદન મુજ તુંને દુઃખ કરે,
છતાં એ રોવાનું કમનસીબ છૂપું નવ રહે;
ઘણાં સન્નિપાતે જખમી દિલ જેવાં બડબડે,
ગણી તેવો જૂઠી પણ જરૂર 'હાહા' જ કરજે.

૨૪-૪-૯૮.

दिलने दिलासो

વનેથી એ સીતા તુજ તરફ પાછી જ ફરશે—
અરે! જેનો ચ્હેરો ઘડીક છુપી ચાલ્યો! રડીશ ના!
હવે ના રોજે—હો! સહુ દુઃખ તણા વાસ મહીં એ—
સૂકેલી ભૂમિથી હજુ પણ ફુલો એ નિકળશે.

અને છૂપા દર્દે હૃદય વ્રણમાં જે ઢળી પડ્યું—
તૂટેલા હૈયા રે! સુખ ફરી ત્હને હાથ ધરશે!
પ્રભુ! શાન્તિ હોજો ક્ષુભિત ઉરને! તું રડીશ ના!
રડે તો કોને ના! તુજ સમ બહુ ના ગત થયું?

હવે ના રોજે તું! મધુ સમય ત્હારા જીવિતનો
જુ ફૂટી લીલો તુજ ગૃહ તણો બાગ રચશે!

ઊંઘ લે તું નિરાંતે

સૂ નીરાંતે ! ગડગડ થવા સિન્ધુને ટેવ જૂની !
એની ભાષા સમજી ન શક્યો કોઇ એ છે ખલાસી ;
તોફાનો આ પ્રણય રચતા વ્હાણની સાથ છો ને !
સૂ નીરાંતે ! રમત કરતાં કોઇ જીતે : પડે છે !

સૂ નીરાંતે ! મગર તરતાં આવડે કૈં ત્હને છે ?
તે શીખેલું નવ ભૂલી શકે, ઊંઘ ક્યાંથી નીરાંતે !
ભૂલી જા કે હજુ વધુ જરા મ્હાવરો તું કરી લે !
વા પી પ્યાલો હરિ હરિ કરી, ઊંઘ લે તું નીરાંતે.

૨૮ – ૪ – ૯૮.

પ્રથમ નિરાશા

આશાની પીડા વીતી છે !
અશ્રુધારા ના વીતી છે !
કાળમુખે જાવા પ્રીતિ છે !
વીતી છે તે વીતી છે !

આશાના વ્રણ હાવાં ભાવે !
કોણ ફરી ક્યાંથી એ લાવે !
આશા કોણે ક્યાં લૂંટી 'તી ?
કોણ જાણતું, શું વીતી 'તી ?

આશા તો આ ઉરને નડતી !
કોઈ અન્યને એ તો રડતી !
કોઇ કોઇ દી તમ પદમાં તો
વ્હાલાં ! પુષ્પ બની પડતી 'તી !

પીડા તો પીડા એ મ્હારી !
કાંઇ નથી તેથી તો સારી !

ખરૂં છે કે – પાસે નહિ નહિ જ કો બન્દર દિસે,
ખરૂં, છે કે જંગી ગડગડ થતા લોઢ ઉછળે;
બધી લ્હેરી કિન્તુ ઘસડી વહતી એક જ સ્થળે,
જહીં બોળે ફેંકી થઇશ હલકું તું રડીશ ના !

ખરૂં ! ત્હારાં મિત્રો તુજ જિગરની કાતર બન્યાં !
ખરૂં ! ત્હારી સૂકી રસહીણુ થઈ આ ઝૂંપડી એ !
ખરૂં ! તું વંટોળે ગગન ચડવા તત્પર થયું !
પડયું વારે વારે શિથિલ સઘળા આ અવયવો !

રહે છાનું ! એ તો વિભુઉર તણું ઇચ્છિત બન્યું !
રહે છાનું ! ના ના ઘટિત નબળાઈ પ્રકટવી !
જનોને જૂઠું આ રુદન તુજ ભાસી હસવતું !
ખરૂં તો ના ફાટે ક્યમ હજુ સુધી ? તું રડીશ ના !

બધાં પ્રેમી અશ્રુ પ્રભુ ઉપર બેઠો ગણી રહ્યો !
ન રો ! એને દર્દી સહુ જિગરની જાણ સઘળી !
સુણાઈ ત્હારી એ કતલ દિલની માંદગી બધી !
દવા દેશે ! રો ના ! અકસીર તહીં ઔષધિ બને !

હવે દે ગીતાનું તુજ હૃદયને ગાન કરવા !
ઘડી લે એનાથી સહુ ય તુજ સંસાર સઘળો !
ન રોજે મ્હારૂં તું પણ કદિ મ્હને પૂછીશ નહીં !
પરન્તુ રોતાં તું મુજ મન તણી વાત કરતું !

"સુવર્ણે આજે તો રુદન કરતાં પથ્થર જડું !
"કયે દ્હાડે કિન્તુ જરૂર જડશે કોણ હિરલા ?"
કહું છું હું એ તે સુખથી કથજે તું પણ ભલે !
છતાં રોઇ શાને કવન કરવું ? તું રડીશ ના.

૨૬ – ૪ – ૯૮.

હું વિશ્વનો નહિ જ કૈં ઉપયોગ જાણું,
કો ખેદમાં ગતિ તણું ઉર મૌન ધારે;
મ્હારો હિસાબ વિધિ પાસ કશો ન લાંબો,
જીવ્યો, મરીશ: જયમ તારક ત્યાં ખરે છે.

સેવા તણી ગરજ છે વિભુને ન મ્હારી,
નૌકા તણી ગરજ ના જયમ સિન્ધુ રાખે;
સૂઈ ઉભા રહી પ્રકાશની રાહ જોવી,
તેમાં ય એ જ હરિની બજતી જ સેવા.

આ શુષ્ક પાનખર શી મુજ દગ્ધ આશા,
તેને પરન્તુ હજુ છે ફરિયાદ કાંઈ;
ફિક્કાશ આ રુધિરની રડવી નથી કૈં,
એ પ્રેમનો તડફડાટ બધો ગયો છે.

જે સર્વદા સહજપ્રાપ્ય તજી દઈને
જે લાધવું કઠિન ત્યાં નિજ તીર તાકે—
તે પ્રેમને ઘટિત અશ્રુ બધાં ય આ છે:
તેમાં કશી ય ફરિયાદ કરી ન છાજે.

કિન્તુ વસન્તસમયે સહુ પુષ્પ ખીલે,
તોફાન સિન્ધુજલનાં શરદે શમે છે;
જ્યાં શાન્તિનો સમય માનવીઓ ગણે સૌ—
ત્યાં દર્શને ન હજુ શાન્તિ તણું હું પામ્યો!

બાલ્યા ગઈ જ, ગત યૌવન છે થયું, ને
મૃત્યુ તણા ય પડઘા શ્રવણે સુણાતા;
ત્હોયે રડે તરસમાં મરતો બપૈયો—
ને પિંજરા હૃદયને ફરિયાદ રોવી.

૯—૫—૯૮.

વીતી છે વીતી છે એ તો
મીઠી લાચારી !

હાવાં આંસુ એ ના ઉન્હાં !
રોવાનાં ગીતો એ સૂનાં !
ઉષ્મા જીવનની વીતી છે !
મોત તણી થંડી જીતી છે !

હૈયે શ્વાસો લ્હોય ફરે આ !
કંઠ મહીં નિઃશ્વાસ તરે આ !
વ્હાલાં ! કાંઇ બળ્યું આ જીવે !
શું વીતી ? શું ના વીતી છે ?

૧-૫-૯૮.

જીવનહાનિ-ચોવીશ વર્ષ

ફૂટી ગયેલ ઘટની ઘટમાલ જેવાં
મ્હારાં ફર્યાં વરસઃ જીવનબાગ સૂકયો;
એકે ય બિન્દુ નવ ચોવીશ ચક્રમાંથી,
વા કોઈ એ ન ઘટમાલ સમારનારૂં.

સેવા બજી ન પ્રભુની કશી કોઈ દી એ,
બાકી રહી સહુ ય ચેતનહીન આશા;
તેમાં પરન્તુ ઉરને ફરિયાદ ના કૈં,
જાયે ગુલાબ કહીં કંટકને રડીને !

મ્હારૂં સદા ય સહવું સહુ છે સહ્યું મ્હેં,
માળી તણો કર સુખે જ્યમ પુષ્પ સ્હેતાં;
મ્હારી ગરીબ કવિતા બસ કાંઇ રોતી—
તેવી પ્રભુ પણ ક્ષમા સહનારને દે.

"રે! ઓ! સનમ! રે! ઓ! સનમ!
"ત્હારા જખ્મો કર ખતમ!
"દેખાડી ત્હારૂં દે બદન!
"તું તું સનમ! ભૂલું નહીં!"

એ બોલતાં એ શી ફરે!
એ લાલ રંગો શા તરે!
સુન્દર ઝઈપી તો કરે!
ત્હોયે ન ક્યાં ભેટું હજી!

જે મત્ત તરુઓ મદ ઝરે:
જે કેફમાં વેલી ચડે:
તે આંસુડાં ખારાં બને,
સુરભે ગઈ! વેલી કહીં?

જડ વૃક્ષ થઈ, એ ઝૂરવું!
શશીહીન વા કુમુદ થવું!
દૃઢ શીદને બનવું કશું!
નકી મોત કોમલ પ્રીતડી!

કે કોઈને શું ના ગમી
આવે સનમ: જે આપથી?
તું ભીખતો તે આ ઉભી!
જા, પુણ્યશાલી! ભેટની!

હેતો ખજાનાઓ ખુદા,
એ પામતાં તે પાપ શાં!
તું કાલનો થઈ આજ જા!
જા, પુણ્યશાલી! ભેટની!

૧૯-૫-૯૮.

વ્હાલાં

વ્હાલાંને વ્હાલાંની પીડા!
લૂછાતાં અશ્રુ એ ક્રીડા!
મ્હારાં ત્હારાં: ત્હારાં મ્હારાં:
એ દુખડાં સુખડાં સુખડાં!

મ્હારાં તો દુઃખ સૌ મ્હારાં છે!
વ્હાલાંને સુખ સૌ વ્હાલાં છે!
ટેવાયાં જોવાને એ તો
મ્હારાં દુખડાં છે!

ટેવાયાંને ના લાગે કૈં!
ટેવાતાં હસવું જાગે કૈં!
મ્હારે તો રોવું ને રોવું,
જૂનું તાજું કૈં!

મ્હારો ખજાનો

જેણે ખજાનો જ્યાં કર્યો તેનું જિગર ત્યાં ત્યાં નહીં;
જેનું જિગર જ્યાં જ્યાં ઠર્યું તેની ઠરી ત્યાં ઝિન્દગી!

હાવાં મોતની એ મહફિલે,
આવી ખજાનાની રહે!
મહેતલ ન કાં પૂરી બને?
શું એ જ માંગે આંખડી!

આ ચશ્મની હૂરણીનને
શું રૂપ તે મોતે હશે!
ક્યાં એ સનમ! ક્યાં મોત એ!
પલટ્યો ખજાનો શું બની?

ના ના ફુલોવાળી સનમ!
ના ઈશ્કના હાથે દફન!
આકાશનું હોજો કફન!
મુજ ત્યાં જિગર! ત્યાં ઝિન્દગી!

માશૂક પ્યારી સર્વને!
આ મોત તો મેં ના ગમે!
મ્હારા જિગરને જે દમે,
તે મોત માશૂક છે ઠરી!

એથી સનમ બ્હીતી હતી!
એ દૂર: હું રાજી નહીં!
પાસે હવે લાવ્યે ખુશી!
આશા એ હમારી ઈહિની!

મ્હારી સનમના ઝુલ્ફની
શાહી હમે જોઇ નહીં!
...વી સફેદી એ નથી!
...લી, સફેદી મોતની!

મૂકી હવે જો મોતમાં,
તો ઝેરના પ્યાલા ઘણા
ઓલાન જો પીને બન્યા;
તો લ્હેરમાં જાવું પતી!

જે મેઘલીની વાદળી,
માશૂકની સાડી બની,
ત્યાં એ છબી એ મોતની,
આજે નઝર આગળ ખડી!

જ્યાં જ્યાં દીદારો માશૂકી:
જ્યાં એ જ ગાલોની સ્મૃતિ:
તે તે ગુલોની એ કલી
ચીંધે મોત સામી આંગળી!

મ્હારો ખજાનો જોઉં હું!
છે પાસ કાં ના લેઉં હું?
માશૂક વરવી કાં ગણું?
લાગી નઝર તો એ ભણી!

એ રીઝતી કે ખીજતી
ત્હોયે સનમ રૂડી હતી!
શું મોત છે એની છબી!
કેવી શિકલ, રે રે! દૂરી!

રહેલી ઝઇફી આવતાં
શું એ સુખો આવાં થતાં?
શું મોતનાં એ મોતમાં?
તેના બુઢાપા એ વળી!

જેને વીતી ગઇ સંસારે,
તે તો બેપરવાઈ ધારે!
વીતે છે તેને તો,
જેને વીતી તે લાધ્યે શું?
જેને વીતી તે સાથે શું?

વીજ વાદળી સાથે જાતી,
કાલે ગઇ: આજે ભૂલાતી!
સૂકાઈ કોરી છાતી થઈ,
જેને વીતી ગઈ!

૧-૬-૯૮.

શંકાશીલ

ચીરો પડયો હૃદયની મુજ આરસીમાં,
જેમાં સખીવદનનું પ્રતિબિમ્બ દેખ્યું;
રે! એ છબી ય વિરહે કટકા બની બે
બે ભાગમાં ત્રુટિત ચમ્પકની કલી શી!

શું સત્ય એ પ્રણયદર્શન સ્વપ્નનું, કે
આ આરસી તૂટી ગયેલ તૂટયું જ દેખે?
ચીરાય છે હૃદય એ સખીનું અધિકું,
કે ફાટ આ જિગરની અધિકી બને છે?

અન્ધાર છે વિકટ: જ્ઞાન રહ્યું નથી કૈં,
જે પ્રેમથી ઉદય પ્રેમથી અસ્ત પામ્યું!
જેવી ઉઠે વીજળી વાદળી સાથ કિન્તુ
એ મેઘનો જ અતિયોગ થતાં છુપાતી!

મ્હાલાં ! ટેવ ત્હને એ બાઝી !
ધોખાની ક્રીડા સૌ હાઝી !
ત્હોયે આ દ્રવવા ધીખે તે
ખોટી છે બાજી !

૨૪-૫-૯૮.

ખોવાતું ચિત્ત

નયને જલ એ વ્હેતાં રડતો !
સુખમાં પછી હું ન ત્હને ગમતો !
મુજથી પણ આ મુજ ચિત્ત બને ગુમ
એ સહવું કયમ ? ના સમજ્યો !

ઉર બ્હાર વહી જ ઉરત્વ જતું !
જલથી જયમ દૂર જલત્વ બને, અહ !
મીન ગરીબ રહે : ન મરે, અહ !
એ સહતાં ય સહ્યું ન થતું !

૨૫ - ૫ - ૯૮.

જેને વીતી ગઈ

'જેને વીતી તે તો જાણે,'
જખમી એવું માની મ્હાણે;
ખોળામાં શિર ધરવા આણે,
ત્યાં આ ખંજર શું ?

જેને વીતી તે બોલે છે :–
"હા ! કૈં વીતે તો તુંને છે !
"વીતે તો છોને વીતે છે !
"વીતે એમાં શું ?"

જે એક પ્યારશરણે જ સદૈવ ખેલે,
સ્વાભાવિકી શી ઉપભોગની યોગ્યતા ત્યાં !

એ કામનીય પણ ભસ્મ તણી ય મૂર્તિ
ના છે રહી હૃદયમાં રતિ કાજ હોવાં ;
એ દંશનું વિષ બધું ઉતર્યું દિસે છે,
ઘેરાય આ નયન તો પણ કેમ આવાં !

સૌન્દર્યપૂજન ઉરે અધિકાર પામ્યું –
તે ભાવદૃષ્ટિ પણ છેક સરી પડે છે !
છે કાલની કરવતી સઘળે ઘસાઇ,
તૂટી ગયેલ પણ નિર્મલ આરસી આ .

માશૂકની પ્રતિકૃતિ પણ કેમ આવી ?
જેવી દિસે ફૂટી રહેલ ઝરે તૂટેલી !
શું ઝાંઝવાં જલ અને જલ ઝાંઝવાં છે
કે આ કુરંગ તરસ્યું ફફડે બિચારૂં ?

કે ' સ્વચ્છતા તણી કણી પણ સ્વચ્છ જોતી , '
એ વેણ શું પ્રભુ તણું લલચાવવાને ? !
કે આરસી ઉપર અશ્રુ હજી પડ્યાં તે
લૂછી સુકી કરી ભુકી કરવી પડે શું ?

કે સત્ત્વ માનવી તણું વિષયો જ સર્વે ,
જે તોડતાં સહુ ય જીવન સાથ તૂટે ?
કે શું અપક્વ ફલ મેં ઉચકી લીધું છે –
જેથી ન બીજ બન્યું છાલ થકી નિરાળું ?

કે શું અનન્ત યુગની મુજ આરસી આ
જાણી શકી ન હજુ વિશ્વ તણી ગતિ કૈં ?
હું આ અહીં પવનવેગ વતી ઉડું તે
છે પાત કે પ્રિય ભણી ચડવું હશે આ !

છાતી તણું શયન પાથરતો હતો, ને
જે કાજ અંગ મુજનું કરતો અશીશું,
તે એ ન આજ મુજ સાદ સુણી ઉઠે આ,
કે નાદનું ગગન વાહક ના બને છે ?

ઉન્માદથી નયન અન્ધ નથી થયાં આ,
ફાટી પડ્યા ન હૃદયે અથવા વિકારો;
છે દર્દ તો સમય કૈં નહિ શૂન્યતાનો,
ત્હોયે વિચાર ગતિ કેમ કરી શકે ના ?

છે લોભ કીર્તિ, સુખ વા યશનો ન કાંઈ,
છે લેશ એ વિપયની રજ ના અરીસો;
છે કાંઈ કોઈ મુખનું; પણ તે ન હાવાં,
છે લોભ તો દઈ ચૂક્યો સઘળી સલામી.

રે ક્રોધ ! એ ઝનૂન રાક્ષસનં બિચારૂં:
ક્યારે હતું ? ક્યમ ગયું ? નવ તે ય જાણું !
પ્હેલી ટકોર ઉરમાં અડતાં ખર્યું એ,
ધારા પડી જલ તણી જ્યમ ચૂર્ણ થાય !

કંગાલને ન મદ તો ઘટતો કશો એ,
ભિખારીને કદિ ય સમ્ભવતોય ના ના;
એના સદા સહુ ય તીર બની જ બૂઠા
આ આરસી ઉપર કાર કરી શક્યા ના.

હા કામ ! એ કુસુમતીર સ્મૃતિ મહીં છે,
એના ગુલાબમય કંટકના વણો આ;
હા દેવ કામ ! મૃદુ યૌવનની પતાકા,
તે કૈં હસે, નવ હશે, ઉરફાટ માંહી.

એ લાગણી ઉપર સ્હેમ જરા ઘટે છે,
જે છાયમાં વિષય અન્ય ઉડી જતા સૌ;

જો યાદી ના કૈં ભાવે તો -
ભૂલી જાવા આશાઓ !

૪ - ૬ - ૯૮.

एकलो बोल

"ચાહું છું," બાલે ! તું કહે છે :
તો કાં આંખ મહીં ના એ છે ?
ના કાં એ ગાલે છે રમતું -
ખેલાડી પેલું ? આનન્દી પેલું ?

મ્હારામાં એક જ માં ત્હારો
હૈયે હોત ઠલાવ્યો ભારો :
તો - તો વ્હાલી બાલે !
આવી કંગાલી શાને ?
શાને દેવાતે ભાલે ?

જ્યાં જ્યાં ભેટો થાતો, બાલે !
ત્યાં આ રક્ત ઉછાળે ચાલે !
થંડું ત્યાં ત્હારૂં તો ભાલે -
પ્રેમે ઉત્તર શો ?

બોલ એકલો તુજ દિલ ખોલે !
મ્હારૂં નામ મૃદુ શી બોલે !
ત્હોયે આ ઉરના જુસ્સા ના
તવ હૈયું ફોલે !
બાલે ! તવ હૈયું ફોલે !

જોને - પરપાળાં ત્હારાં એ
આ ઓષ્ઠે કો દી શાં આવે !

મ્હારૂં હજુ રણ વધુ વધુ શુષ્ક થાતું,
જાણે ફરી જીવિત પથ્થરમાં વહે આ!
છે વિશ્વમાં સહુ ય એક ભણી ગતિમાં,
તો મોક્ષ, જ્ઞાન, સહુ પથ્થરમૂર્તિઓ શું!

માશૂક ધૂળ! પછી આશક ધૂળ ન્હેલો!
શું પ્રેમપક્ષી બસ એક જ પાંખવાળું?
શું ધૂળ ધૂળ મહીં ધૂળ થકી ઉડે આ?
શું સ્વાર્પણો, પ્રણય, ધૂળ તણાં જ નામો?

મ્હારી સખી હજુ ય અક્ષર ઉચ્ચરે ના!
શંકા તણી કસૂર માફ કરી શકે ના!
હોવાં ન સાદ પણ કંઠથી નિકળે આ!
એ ક્યાં હશે સમય માશૂક જ્યાં પુકારે!

ગ્રીષ્મે મયૂર ટહુક્યે નવ મેઘ આવે!
માશૂકને નહિ જ આશકનું કશું એ!
ચીરાય છે હૃદય એ સખીનું અધિકું,
કે ફાટ આ જિગરની અધિકી બને છે?

૩ – ૬ – ૯૮.

एक आशा

વ્હાલા! જૂદાઈ તો આવે,
આંખો આંસુ મિથ્યા લાવે;
યાદી એકલડી રહેવાની –
એ એ રોવાને!

દૂર હાડકું જો ના થાયે,
જો ના કુહાડાથી ઓલાયે –

ન્હાસી જતી મૃગીને ઘવાયેલો મૃગ

જરા પાસે! જરા પાસે! પારાધિ હજુ દૂર છે;
ચોટેલો કાળજે ઝેરી તાજો ઘા અતિ ક્રૂર છે.

ન તીર સાથે હણનાર પ્હોંચે,
ઘા સાથ ના જીવ જતો રહે છે;
ઠર્યો નથી ઘા: હજુ રક્ત ઉન્હું,
હજી રહ્યું સ્નેહનું ભાન જૂનું.

સૌન્દર્ય આ વિશ્વ તણું ન જોવા
છે કાલ છેલ્લો ઉપભોગનો આ;
ત્હારી, પ્રિયે! એક જ દૃષ્ટિ લેવા
હજી ય ઇચ્છા હૃદયે ભરેલ છે.

હવે ટોળું બધું મ્હારું ન્હાસી દૂર જતું ભલે;
વેદના ઠારવા કિન્તુ ઠેરવું તુજને ઘટે.

બધે ય વ્હેલી નિજ ઝિન્દગી શું?
હજી શું એ ત્રાસથી કમ્પતી તું?
છે તીર કો અન્ય ન છૂટવાનો!
દીર્ઘાયુ તું સાથ કુરંગ આ હો!

નથી અહીં વૈરીનું વૈર લેવું,
નથી અહીં શોણિતબિન્દુ દેવું;
અહીં રૂડું સ્નેહનું દર્દ સ્હેવું,
તહીં ય સ્વસ્નેહની આ શી ભીરુતા!

જરા પાસે! જરા પાસે! મ્હારો આ વ્રણ ચાટવા!
અરે! વ્હાલી! હવે તો આ લાગે છે સ્વર ફાટવા!

હોયે હિમભર્યાં સિન્ધુની
શરદી ક્યાં લાવે?
બાલે! શરદી ક્યાં લાવે?

શબ્દ માત્ર શું હું જોવાને?
બોલેલા તું જેવીના એ!
પ્રીતિ શી? જે ના છે ગાલે –
ભાલે કે ચાલે!

રાતે સપને તું આવે છે:
ત્યાં તો કૈં જૂઠું લાવે છે!
કમ્પે કમ્પ, સ્મિતે સ્મિત, બાલે!
સપનાં તો મ્હાલે!

સપનાં તો સપનાં સપનાં છે!
જાગી જોતાં શા ખપનાં છે?
ભેટન્તાં અહિંયાં તો બાથે
પ્રતિમા આરસની!

બાલે! આ હૈયે ચમ્પાતાં –
જો તુંને સુખભાન કશું ના,
તો તું ડાહી હોશે!
તો તું સુન્દર હોશે!
નિત્યે નિર્મલ હોશે –
કિન્તુ પ્રીતિ ક્યાં?

૪–૬–૯૮.

જૂદી જ કૈં પ્રેમ પિછાન હે આ!
છતાં ય આ ઝિન્દગી તું જ તું મથી!

અરે! એ તો સ્મૃતિથી એ જાણે જીવ ફરી વળે!
દૃષ્ટિ તું ફેંકતાં તો ઘા રૂઝાઇ કયમ ના મળે?

સ્હવારથી સાંજ સુધી શિકારી
થતો હતો પાછળ બાણધારી;
જૂદાં થઇ આપણ ભેટતાં તે
ત્હને ન શું યાદ જરી ય રહે છે!

હર્ષાશ્રુ દેનાર શિકારીનો એ
કેવો થતો 'તો ઉપકાર ત્યારે!
અંગૂર શી નૂતન શીંગડી તે
શી થાકને સર્વ હરી જતી હતી!

જરા પાસે! જરા પાસે! હર્ષાશ્રુ હજુ આપવા!
મૃત્યુમાં ચાલનારાની છેલ્લી લ્હાણ જ ચાખવા!

હર્ષાશ્રુ વ્હાલાં તુજને સદા એ,
ત્હને મળું ત્યાં હજુ એ જ એ એ;
જે સ્નેહસિન્ધુ મહીં ઉપરિ છે,
તે ઊર્મિનો વાસ ત્હને રુચે છે.

જે બિન્દુનો સિન્ધુ બનાવવાને
જે સાગરે સ્નાનથી મ્હાલવાને,
વિયોગ તું ઇચ્છતી પામવાને,
પ્રિયે! અહીં તે તુજ કાજ નાચતું!

પ્રિયે! તું ઇચ્છતી ત્હોયે જૂદાઈ ગમતી નહીં!
હવે શું અન્તની આવી ત્હને કૈં દમતી નહીં?

કે શું વિલાસી સહુ અશ્રુઓ તે
વિલાસની ઝાકઝમાં ગળીને,

ભીરુ બન્યાં અંગ બધાં ય જેનાં,
કેવાં મૃદુ વ્હાલ અદેન તેનાં!
વ્હાલી! છતાં એ સહુ સ્નેહ કાચા,
સૌન્દર્ય જો ભવ્ય બની શકે ના.

એ શું બધી દેહ તણી જ માયા?
આત્મા પરે પ્રેમની શું ન છાયા!
માની હતી પ્રીતિ વિશાલકાયા,
તહીં ય આવી લઘુતા ભરેલ શી!

સ્નેહને તોડવા જાણે મ્હારૂં આ મન થાય છે;
ઝપાટે શ્વાસ આ કિન્તુ ચાલ્યો દૂર જ જાય છે.

અરે! અહીં છેવટ સર્વ ભાસે,
કુલંગ દેવા ન ઇલાજ પાસે;
પ્રિયે! પડી પ્રેમની ગ્રન્થિ તેને
કૈં જોઇએ કાલ જ તોડવાને.

બીજા પ્રાણેથી ય બચાવવાને,
જે માનતો તે જ મનાવવાને,
કુલંગ દે એક જ આવવાને!
પ્રિયે! પ્રિયે! આ તુજ સાથી જાય છે!

જરા પાસે! જરા પાસે! બહુ ના, ક્ષણ એ જ છે!
પ્રિયે! તું ચાહતી જેને આ વ્હાલો તુજ એ જ છે!

ત્હને સ્મૃતિ હો અથવા નહીં હો,
ભૂલી બધું તું ક્ષણમાં જ, ઓહો!
જે રેડતી જીવન મૃત્યુમાં એ,
મીઠી સ્મૃતિ આ ઉરમાં તરે તે.

ન ચાહવું, પુરુષથી બને ના!
સ્ત્રીજાતિથી સ્નેહ કશો મળે ના!

જરા પાસે ! જરા પાસે ! અરે ! શાન્તિ નહીં મ્હને !
વિલાસી તું સુખી થાજે ! પ્રભુ શાન્તિ ધરે તને !

૯ – ૬ – ૯૮ .

તું વિણ – મેઘલ વાજસુર !

— ❧ —

મે'ની જોતાં વાટ, ઉન્હાળો ઉડી ગયો !
પણ ના લીલી ભાત, ત્હારી દેખું – વાજસુર !

બીજાંને મે' આજ, સચરાચર જામી પડ્યો,
પણ ચાતકની જાત, તરસી – મેઘલ વાજસુર !

સ્વાતું ગોતે છીપ, બીજો મે' ખપનો નહીં;
ખપનો એ જ અદીઠ, રાખીશ કાં તું ? – વાજસુર !

અણખપિયાંની જાત, ઝાઝી જગમાં સામટી;
જેથી ઠરતી આંખ, તે મે' આયો – વાજસુર !

હુવન કરું કે હોમ ? ઉજેણી જેશું કરી !
પણ તુજ સામે જોમ, શું પામરનું ? – વાજસુર !

દેખાડીશ દુકાળ ? પ્રેશું પાને જીવશું !
જપશું ત્હારી માળ, તો એ – આપો વાજસુર !

ના છે કાંઈ ભેદ – મેઘલજી ! અમ લોકની ;
તો યે ત્હારી મ્હેર, લીલા લ્હેર જ વાજસુર !

અણહદી યે તું આવ ! 'આજ – કાલ' કર મા હવે !
સનસેતર સોસાય, તું વિણ – મેઘલ વાજસુર !

– ૯ – ૯૮.

ઝર્યાં ક્યાં'તાં તુજ નેત્રમાંથી
લોભાવવા આ તુજ મૂર્ણ આથી ?

વિલાસ, જે સ્નેહ તણું જ અંગ,
તે આ કરે સ્નેહ તણો જ ભંગ !
વિલાસ તો છેક પતંગરંગ :
પ્રિયે ! તહીં સ્નેહ ઘટે મિલાવવો.

જરા પાસે ! જરા પાસે ! વિલાસી મૃગલી અહીં !
વિના એ નેત્રની છાયા છેલ્લે ચેન પડે નહીં !

કંગાલ છે સ્નેહ વિલાસના એ
તેમાં જ વીતી મુજ ઝિન્દગી છે;
એ આંખ, એ આંખ જ ! આંખ ત્હારી :
પ્રીતિ નહીં, ક્રૂર, છતાં ય પ્યારી !

કંગાલ જેની ગઇ ઝિન્દગી છે,
કંગાલ તેનું નકી મૃત્યુ એ છે;
કંગાલ આ રક્ત બધું વહે તે
પુકારતું એક જ વ્યર્થ ઝાંઝવે !

હવે તું આવતાં પાસે કંગાલી જ વધી જશે !
છતાં આ મર્મના ઘાને કાંઇ ઠંડક તો થશે !

અરે ! અરે ! છેવટ સત્ય જોવું,
તેથી સદા બહેતર અન્ધ રહેવું !
હતી, પ્રિયે ! એક જ દૃષ્ટિ દેવી,
છેલ્લી ઘડી થાત અજાણ કેવી !

જાવું ભણી ધૂલ મહીં ભળું છું !
પ્રિયે ! છતાં મોહ મહીં તરું છું !
વિકરાલ દાવાદરદે જળું છું !
ફરે વળી મૃત્યુની મૂંજ સામટી !

જરા પાસે ! જરા પાસે ! અરે ! શાન્તિ નહીં મ્હને !
વિલાસી તું સુખી થાજે ! પ્રભુ શાન્તિ ધરે તને !

૯ - ૬ - ૯૮.

તું વિણ—મેઘલ વાજસુર !

મે'ની જોતાં વાટ, ઉન્હાળો ઉડી ગયો !
પણ ના લીલી ભાત, ત્હારી દેખું—વાજસુર !

બીજાંને મે' આજ, સચરાચર જામી પડયો,
પણ ચાતકની જાત, તરસી—મેઘલ વાજસુર !

સ્વાતું ગોતે છીપ, બીજે મે' ખપનો નહીં;
ખપનો એ જ અદીઠ, રાખીશ કાં તું ?—વાજસુર !

અણખપિયાંની જાત, ઝાઝી જગમાં સામટી;
જેથી ઠરતી આંખ, તે મે' આઘો—વાજસુર !

હવન કરૂં કે હોમ ? ઉજેણી જોશું કરી !
પણ તુજ સામે જોમ, શું પામરનું ?—વાજસુર !

દેખાડીશ દુકાળ ? ધ્રેંશું પીને જીવશું !
જપશું ત્હારી માળ, તો એ—આપા વાજસુર !

ના છે કાંઈ ખેડ—મેઘલજી ! અમ લોકની;
તો યે ત્હારી મ્હેર, લીલા લ્હેર જ વાજસુર !

અબઘડી યે તું આવ ! 'આજ—કાલ' કર મા હવે !
મનખેતર સોસાય, તું વિણ—મેઘલ વાજસુર !

—૯—૯૮.

उत्सुक हृदय

અહો ! ક્યારે પેલો કનકમય ભાનુ નિકળશે ?
પ્રિયાનો ભેટો જે કિરણકરથી કાલ ધરશે ?
હશે ત્યારે શું શું ? મુજ હૃદય ધારી નવ શકે,
તહીંનું અત્યારે અનુભવી થવા વ્યર્થ જ મથે.

ઉડું ? ના ઉડાતું ! ઝડપું ક્ષણ તે ? તે નવ બને !
અને હાવાં હૈયું પલપલ અધીરૂં ટમટસે !
નિશા ગાળી : એ તો રુદન કરતાં એ ગઈ વહી,
ઉષાની આ વેળા ચકવીચકવાને વધી પડી.

ગઈ છે સૌ ચિન્તા ; અનુકૂલ વિધિ એ થઇ ગયો ;
અમારાં ભાવીને વણકર વિધાતા વણી રહ્યો ;
પ્રભુએ, વ્હાલાંએ, જગત પરનાં લોક સઘળે
દીધો નિર્મી તેનો મધુર કર મ્હારા કર સહે.

હવે તો જાણે એ કુસુમપદને ચુમ્બન કરૂં,
ભરાઈને પ્યાલે અધરપરવાળે જઈ ઠરૂં ;
હવે તો એ પાસે મુજ જિગર કૈં તાંડવ રચી
રહ્યું નાચી રાચી ઉદધિ રસનામાં રહ્યું મચી.

સુધાની પ્યાલી આ સહુ તરફ જાણે છલકતી,
હવામાં હીરાની ઝગમગ થતી આ રજ ભરી ;
દિસે તાજું તાજું જગત સહુ રોમાંચમય આ !
જુદાઈના કિલ્લા હૃદયધડકે શું ઢળી જતા !

છુપી ક્રીડા પેલી રવિકર અને વાદળી તણી,
છુપી ક્રીડા પેલી ગ્રહઉપગ્રહોની રસિકડી ;
ન રાખે કો છૂપું મુજ હૃદયથી આજ જરી એ,
જહીં દૃષ્ટિ નાખું અનહદ તહીં આદર મળે.

છતાં "લે! લે!" એવો મધુર ધ્વનિ જાણે ગણગણી,
મ્હને દેતાં દેતાં પવનલહરી કૈં ખસી જતી;
નકી પી દારૂ ને કુદરત વિનોદે ચડી દિસે,
પ્રભુને જોવાને અગર મદમાતી થઇ ચડે.

સદા હું પૂજું તે મુજ તરફ છે જેટલી વળી,
અહો! મ્હારી પાસે કુદરત દિસે તેટલી ઢળી;
પ્રિયાને પામન્તાં કુદરત બધી પામીશ નકી,
જહીં ઈષ્ટપ્રાપ્તિ તહીં સહુ, તહીં મ્હેર હરિની.

છતાં હાવાં હૈયું પળપળ અધીરૂં ટમટમે,
સ્મૃતિનું ચિત્રે આ હૃદય પર કો ના સ્થિર રહે;
હવે જોવા ચાલ્યું જિગર મુજ સાક્ષાત હરિને,
તહીં તેની કોઇ પ્રતિકૃતિ કશો શો રસ પૂરે?

વહે હૈયું મ્હારૂં: અધિક નદ કોઇ નવ વહ્યો,
અને આ દા'ડો તો ગતિ નિજ તજી સ્થિર જ થયો;
ઉડી જાણે જાશે મુજ રુધિર આ એક ભડકે,
ઉડું? ના ઉડાતું! ઝડપું ક્ષણ તે? તે નવ બને.

૬ – ૧૨ – ૯૮.

प्रभु – अनालापी गान*

પ્રભુ શું તે આંહીં જગત પર છે કોણ કથવા?
કહીં છે જે તેનું સમજી સ્ફુટ નામે દઇ શકે?
'મ્હને તેમાં શ્રદ્ધા,' સમજી નિજ એ બોલ વદવા
કહી ના જ્ઞાનીએ કદિ પણ હશે હિમ્મત કરી?

*જર્મન કવિ Goetheના Faust નાટકની થોડી લીટીઓ પરથી.

પરન્તુ પોતાના ઉર પર બલાત્કાર કરતો –
દબાવી મારીને કચરી નિજ અન્તઃકરણને –
કુહાડીથી હૈયું, રુધિર સઘળું પથ્થર કરી –
હશે ક્યાં કહેનારો જગત પર, 'શ્રદ્ધા નહિ મ્હને'?

સદા ધાતા, દાતા, સહુમય અને એક જ સદા –
કહે – તે શું તુંને, મુજ ગરીબને ના ધરી રહ્યો?
કહે – તે શું તુંમાં, મુજ ગરીબમાં ના રમી રહ્યો?
અને સૌનો તેવો નિજ પણ ન શું એ બની રહ્યો?

અહો! પેલું ભૂરું ગગન નથી શું ગોળ સરખું?
ન શું હું ઊભો તે સહનશીલ અક્ષુબ્ધ ધરતી?
સ્મિતાળા તે કેવા ચકચક થતા આપણ પરે
નિશાની ક્રીડાના ચકર ફરતા રક્ષક રમે!

ન શું હું ત્હારાં આ નયનઅરવિન્દે નયનને
મિલાવી ઊભો ને નહિ શું રસનો દોર વણતો?
ન શું મ્હારું હૈયું કબૂલ કરતું આ પ્રતિ પલે:–
'મ્હને હું જોવામાં દરશન થતું કો ગહનનું'?

અને દૃશ્યાદૃશ્ય પ્રતિ અણુ નિગૂઢાર્થ સઘળું,
બધું પાસે તુંમાં શ્રમરહિત કો કારણ સમું,
નથી શું એ તુંને, તુજ હૃદય, આત્મા, જીવિતને,
ચડાવી વંટોળે અગર દબવી કાંઈ કરતું?

સુખાભિજ્ઞામાં કો અવર સઘળું ભાન વિસરી
ભરી તેથી લેને તુજ જિગર પૂરું છલકતું:
પછી તેને કહેજે, 'પ્રણય'! 'પ્રભુ'! 'હૈયું'! 'સુખ'! અને
કહેજે ઇચ્છે તે અગર મુખમાં જે ચડી ગયું.

થી તેને માટે મુજ મગજમાં નામ વદવા,
અનાલાપી ગાણું, જગત! પ્રભુ! એ લાગણી બધું!

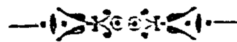
ધ્વનિ, નામો, ગાણાં - અવર સઘળાં ધૂમ્ર સરખાં
દ્યુતિ તેનીને સૌ મલિન તિમિરે ઝાંખપ ધરે.

અભિવ્યક્તિમાં આ પ્રતિ ઉર અને તે પ્રતિ સ્થળે
રુચે તે ઉક્તિમાં પલ જ પલ તેને કથી રહ્યાં;
કહે – મ્હારી ભાષા પછી કયમ કવે ના નિજ રુચ્યું ?
વિના કહેતાં કહેવા અજર નવ કાં મૌન જ રહું ?

૧૨ – ૨ – ૯૯.

વ્હાલાંને

વ્હાલાં ! ઉર ઝાઝાંને પાજો:
થોડાંને ગાજો ને ન્હાજો:
ગાતાંને, ન્હાતાંને ન્હાજો:
ન્હાજો વ્હાલાં વ્હાલાંને.

વ્હાલાંમાંથી વ્હાલાં આવે:
વ્હાલું તે દેવાને લાવે:
વ્હાલું લઈ વ્હાલું સૌ દેજો:
વ્હાલાં ! વ્હાલાંને.

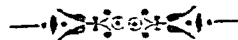
ઝાઝાં તો એ જાશે છોડી:
મેમાની કરજો ના થોડી:
હૈડાનું દેજો સૌ છોડી:
એ તો વ્હાલાં વ્હાલાંને.

જેમાંથી જે તે પોતે તે:
વ્હાલાંનાં વ્હાલાંઓ જે છે:
એવાંને હૈયામાં લેજો:
વ્હાલાં વ્હાલાંને.

૨૬ – ૪ – ૯૯.

શાને રોવાનું ?

જે ખપનું ના તે ખોવાનું: ખોવાતાં શાને રોવાનું ?
લેનારાંને જો જોવાનું, વ્હાલાં ! શાને રોવાનું ?
માગો ને માગો તે લેતાં: ત્હોયે કાં આંસુમાં ર્‌હેતાં ?
દેનારાંને જોવા ક્‌હેતાં, વ્હાલાં ! કાં રોતાં ?

૧૦ – ૫ – ૯૯.

खता नहीं जाती

પેદા થયો ખતા મહીં: ખતા નહીં જાતી;
પેદા કરી તકદીર ના તદબીરથી જાતી!

મગર ખતા તકદીરથી, સનમ! સદા તું દૂર;
આશક તણી તુંથી ન ખતા શું ખસી જાતી?

હિના કરે તુજ કદમની, સનમ! ચમનમાં રોજ;
હુંથી ગુલે ન ખારની હારો મગર જાતી!

તું ફૂલથી કાંટા, સનમ! ચાહે તો કર દૂર;
તુંને મગર તકલીફ એ આપી નહીં જાતી!

કાફર દિલ આ તો કરે, સનમ! લાખ તકસીર;
ત્હારી મગર યાદી વગર ઘડી નહીં જાતી!

એ યાદી પર તું, સનમ! કરી રહી છે મહેર;
તું આવતી પણ ખુલ્લખુલે ગભરાઇને જાતી!

તું ચાહે તો શોર એ કરે ઇશારે ચૂપ;
તુંથી મગર રહમ અને શરમ નહીં જાતી!

ત્હારી નાદાની અને ત્હારી લિયાકત, યાર!
તેમાં દીદારની ઘડી લૂટાઇને જાતી!

ખાર અને આ શોર ત્યાં તું ખુરકામાં આવ;
ત્યાંથી મગર એ શિકલે ગુલ જોઇ નહીં જાતી!

આશક આલમમાં ભર્યું, સનમ! બધે ત્હેં ઝેર!
ચૂમે ન, તું ત્યાં ઝેરની તાસીર ના જાતી!

લાખો, સનમ! તુજ ફરકતા પલ પલ બોસા કાજ;
આ એવુઝુ પણ શિકલ ના ધરી ત્હને જાતી!

ખતા કરી ભૂલું ખતા, સનમ ! હજારો વાર;
ભેટતાં તુંને મગર ના એ ખટક જાતી !

તું તો યારીનો સદા, સનમ ! ધરી રહી હાથ;
આ હાથની રેખા મગર ભૂરી નહીં જાતી !

કેમ કહું તુજને ખતા કરવાને મુજ સાફ ?
આ હાથની એ હાથથી ધોઇ નહીં જાતી !

કિસ્મત જામે શરાબનું ભરી શાહી ત્યાં મ્હેં જ
કે ચિલ્વનો માશુકની ચીરી નહીં જાતી !

ના તાકાત મળે, સનમ ! ના કિસ્મત પલટાય;
કમબખ્ત આ જૂદાઇ તો ન કયામતે જાતી !

૩–૮–૯૯.

સાકીને ઠપકો

સાકી, જે શરાબ મ્હને દીધો દિલદારને દીધો નહીં;
સાકી, જે નશો મુજને ચડ્યો દિલદારને ય ચઢયો નહીં !

મુજ ચશ્મમાં ચરખો ફરે, કદમે બદન લથડી પડે;
દિલદાર તો મલક્યા કરે, નકી યારને પાયો નહીં !

આશક અને માશૂકને, પાવો એક જામે ને સીસે;
પાવો એક હાથે સાકીએ, ઇનસાફ ત્હેં કીધો નહીં !

મ્હારી ગઇ શરમે બધી, દિલદાર હુજા મહીં હજી;
ત્હારી બની ખાલી સીસી, પાવાય ત્હેં રાખ્યો નહીં !

સરખાં બને બન્ને જરા, ત્યાં તો શરાબીની મઝા;
ઉલટી કરી ત્હેં તો સજા, નયને સનમ ખેલી નહીં !

મુજ ખૂન આ કૂદી રહે, દિલદારનું થંડું બને;
મુજને ચડે ત્યાં ઊતરે, કાંઇ મઝા આવી નહીં !

આ રાત પહેલી વસ્લની, માશૂકના ઇનકારની;
ત્યાં બેવફાઈ ત્હેં કરી, તુજ જામ કાં ફૂટ્યું નહીં!

ના શેશની ગાલે ચડી, જરી ના લબે સુરખી પડી;
ઘેરી બની ના આંખડી, દિલ યારનું જામ્યું નહીં!

આ પ્હોર ચાર જ રાતના, કંઇ વાયદા વીત્યે મળ્યા;
કંઇ હોંશથી જિગરે જડ્યા, તેની કદર તુંને નહીં!

ના એંઠ આશક તો કરે, માશૂકને પાવો પડે;
ના સાકીએ પીવો ઘટે, ત્હેં કાયદો પાળ્યો નહીં!

જોઇ સનમને રૂબરૂ, ઘેલો હતો પૂરો જ હું;
પાયો ફરી, પીતો ય તું, પણ યારને પાયો નહીં!

આ વાય ફજર તણી હવા, મુજ રાત વીતી મુફતમાં;
દિલદાર આ ઉઠે જવા, એ એ શુકન બોલી નહીં!

જો આવશે કો દી સનમ, તો લાવશે આંહીં કદમ;
તું રાખજે - ભાઇ! રહમ, ગફલત ઘટે આવી નહીં!

૪-૮-૯૯.

સનમને

યારી ગુલામી શું કરૂં ત્હારી? સનમ!
ગાલે ચૂમું કે પ્હાનીએ તુંને? સનમ!
તું આવતાં ચશ્મે જિગર મ્હારૂં ભરે,
જાતાં મગર શું શું કરી રોકું? સનમ!
તું ઇશ્ક છે યા મહેરબાની યા રહમ?
હસતાં ઝરે મોતી લબે તે શું? સનમ!
મેંદી કદમની જોઇ ના પૂરી કદી!
આવી ન આવી એમ શું થાતી? સનમ!

ત્હારી સવારી ફૂલની ક્યાં ક્યાં ફરે ?
તેનો બનું ભમરો બની શું શું ? સનમ !

જાણે વિંટાઇ ઝુલ્ફમાં છુપી રહું !
તાકાત ના દીદારમાં રહેતી ! સનમ !

છે દિલ્લગીનો શોખ કે તુંને નહીં ?
તો આવ કાં ? કાં બોલ ના આવી ? સનમ !

જોઈ ત્હને આંખો નકામી આ બધે,
ફોડી દઊં પૂરી ત્હને આંખે ? સનમ !

આ ચશ્મની તુંને ચદ્દર ખૂંચે નકી,
કોને બિછાને તું સદા પોઢે ? સનમ !

આપું જિગર ત્હોયે ન તું ત્યાં શું ત્હને ?
માલેક આલમના જિગરની તું, સનમ !

તુંને કહું હું યાર તો ગુસ્સે નહીં :
ત્હોયે હસે છે દૂરની દૂરે ! સનમ !

તુંને કહું ખાવિન્દ તો રીઝે નહીં !
ત્યાં એ હસે તું દૂરની દૂરે ! સનમ !

— ૯૯.

સનમની યારી

યારી કરૂં ત્હારી ? કરૂં યા ના ? સનમ !
કોઇ ખુવારીથી ડરૂં યા ના ? સનમ !

તુજ તાજ કાંટાનો ઉપાડી લે, સનમ !
ખૂને ઝરે કૈં આલમો ત્યારે, સનમ !

છે સોઇ તુંને કે નહીં દિલદારની ?
તુંને નઝર આ દિલ કરૂં યા ના ? સનમ !

છે દુશ્મનો લાખો ભુલાવા રાહને,
દુશ્મન બનાવી યાર અંજાયો, સનમ !

ગફલત મહીં હું, ઝાલિમો કાબિલ એ,
જૂદાઇ યારોની મઝા એને, સનમ !

જે રાહદારીમાં અમોને લૂંટતું,
ઉમેદ બર આવો નહીં એની, સનમ !

ત્હારી મદદ કોને હશે, માલૂમ નહીં,
શું યારના દુશ્મન સહે યારી ? સનમ !

પાંચે નમાઝે ઝૂકતાં ત્હારે કદમ
આડા ફરે છે બેખુદાઓ એ, સનમ !

છો દમબદમ ખંજર રમે ત્હારૂં દિલે,
કાફર તણું કાતિલ ખેંચી લે, સનમ !

તું માફ કર, દિલદાર ! દેવાદાર છું !
છે માફ દેવાદારને મ્હારા, સનમ !

કાંઇ નઝરબક્ષી થવી લાઝિમ ત્હને,
ગુઝરાનનો ટુકડો ઘટે દેવો, સનમ !

પેદા થઇને ના ચૂમી ત્હારી હિના,
પેદા થયો છું મોતમાં જાણે, સનમ !

શાને કસે છે સુફત આ લાચારને ?
દાવો સુનાનો છે હમારો ના, સનમ !

પથ્થર બની પેદા થયો છું પ્હાડમાં,
છું ચાહનારો એ ય તુંથી છું, સનમ !

— ૯૯

કોઈ દીવાનો મસ્ત હો, લાચાર હો,
તેને રજા દરબારમાં યા ના ? સનમ !

મ્હારે ટકોરે દ્વાર ખુલ્લે કે નહીં,
ત્હારી પુકારૂં શેરિયે યા ના ? સનમ !

છે શોખ મિજમાનો ફકીરોનો ન યા ?
કે જિદ કરૂં દરવાનથી યા ના ? સનમ !

તકલીફની પરવા ન પીવા આવતાં,
હાથે મગર તું પાય છે યા ના ? સનમ !

લાખો જવાહિરો જહાં તુંને ધરે,
રાની કરૂં ત્યાં ગુલ રુજુ યા ના ? સનમ !

જ્યાં લાખ ચશ્મો ચૂમતાં ત્હારા કદમ,
ત્યાં ભેટવા દોડું ત્હને યા ના ? સનમ !

નાલાયકી ને બેવકૂફી યારની,
ત્યાં તું શરાબીમાં ભળે યા ના ? સનમ !

શાહી ફકીરીથી ભળી જાણી નહીં,
દિલ ત્હોય ચાહે : ચાહવું યા ના ? સનમ !

જોઈ ત્હને ચશ્મે ઝરે છે ખૂન તે
ત્હારી હિનામાં રેડવું યા ના ? સનમ !

તું છે બધું, હું કાંઈ એ છું ના, મગર
યારી કરૂં ત્હારી ? કરૂં યા ના ? સનમ !

— ૯૯.

સનમની શોધ

પેદા થયો છું ઢુંઢવા તુંને, સનમ !
ઉમ્મર ગુઝારી ઢૂંઢતાં તુંને, સનમ !

છે દુશ્મનો લાખો ભુલાવા શાહને ,
દુશ્મન બનાવી યાર અંજાયો, સનમ !

ગફલત મહીં હું , ઓલિયો કાબિલ એ ,
જૂદાઇ યારોની મઝા એને , સનમ !

જે શાહદારીમાં અમોને લૂટતું ,
ઉમેદ બર આવો નહીં એની, સનમ !

ત્હારી મદદ કોને હશે , માલૂમ નહીં ,
શું યારના દુશ્મન સહે યારી ? સનમ !

પાંચે નમાઝે ઝૂકતાં ત્હારે કદમ
આડા ફરે છે બેખુદાઓ એ , સનમ !

છો દમબદમ ખંજર રમે ત્હારૂં દિલે ,
કાફર તણું કાતિલ ખેંચી લે , સનમ !

તું માફ કર , દિલદાર ! દેવાદાર છું !
છે માફ દેવાદારને મ્હારા, સનમ !

કાંઇ નઝરબક્ષી થવી લાઝિમ ત્હને ,
ગુઝરાનનો ટુકડો ઘટે દેવો , સનમ !

પેદા થઇને ના ચૂમી ત્હારી હિના ,
પેદા થયો છું મોતમાં જાણે , સનમ !

શાને કસે છે મુફ્ત આ લાચારને ?
દાવો સુનાનો છે હમારો ના , સનમ !

પથ્થર બની પેદા થયો છું પ્હાડમાં ,
છું ચાહનારો એ ય તુંથી છું , સનમ !

– ૯૯

सनमने सवाल

તું યાર ક્યાં ? દુશ્મન કયો ? જાણું નહીં !
આ દિલ ધડકતું જાય ક્યાં ? જાણું નહીં !

આવે ધરી આ દુશ્મનો ત્હારી શિકસ-
ચા આંખ આ અંધી બની ? જાણું નહીં.

છે હાથ તો લાંબો કર્યો, દોરાઉં છું :
છે દોરનારૂં કોણ આ ? જાણું નહીં.

* * *

છે તો ચમન ત્હારો, રચેલો ત્હેં ખુદે :
ચૂંટું ગુલો યા ખાર આ ? જાણું નહીં !
જાદૂ ભરી બુલબુલ બજાવે વાંસળી :
તેની જબાંમાં કોણ છે ? જાણું નહીં !

स्वर्गगीत

ખોવાયેલાંને બોલાવો :
સ્વામીનો સન્દેશો કહાવો :
પગ ધોવાને પાણી લાવો
ખોવાયેલાંને માટે.

આવો, મ્હેલ ઉઘાડો આવો :
દોરી દોરી દોરી લાવો :
આવોને ગાતાં સ્વામીને
ખોવાયાં સાથે.

ભૂખ્યાંને ભોજનમાં લાવો :
તરસ્યાંને દ્રાક્ષાસવ પાઓ :
પાથરજો હૈયાં થાક્યાંને-
લાવો ખોવાયાં સૌને !

ના ખોવાયાં ના તરસ્યાં છે :
ખોવાયાં ભૂખ્યાં તરસ્યાં છે :
સાથ તજી એવામાં જાઓ -
ખોવાયાં લાવો !

नवो सैको

લક્ષ્મી તણા અમર પદ્મની આસપાસ
ફૂટી ખીલી ખરી જતી કંઈ પાંખડીઓ,

વર્ષો તણાં શતક તેમ અનન્તતામાં,
ફૂટી ખીલી ખરી જવા વહતાં હજારો.

ફૂટે, ખીલે, ખરી પડે કંઇ પાંખડીઓ,
ક્ષીરાબ્ધિનું કુસુમ એક જ લ્હેર ન્હાણે;
ત્યાં ભૃંગ જે ય ચકચૂર સુધા મહીં તે
આ પાંખડી ફૂટી ખરી ન ગણે ન જાણે.

આત્મા અધિપતિ મધુપ અનન્તતાનો,
આત્મા અમીઝરણના રસનો વિહારી;
આત્મા ગણે નહિ જ તે યુગને – ક્ષણોને,
ક્યાં દેશકાલ? સઘળે જ વસન્ત જામી.

ક્યાં શીતઉષ્ણ? સઘળે જ વસન્ત છાઇ,
ફેલે પરાગ સહુ એક જ ભૃંગ કાજે;
તેને કયું નવલ છે ફુલ અર્પવાનું?
આશિષ આ ઉછળતી પણ કોણ માટે?

એ ભૃંગના જ સહુ વારસ છો અહીંઆં,
એ પદ્મની મધુરતા બધી વારસો છે;
ગુંજો ઉડો સુખથી સૌ જ પ્રવાસમાં આ,
યાત્રા પવિત્ર રમણીય સ્થલે સ્થલે છે.

વ્હાલાં: સખા, સખિ, સહોદર બાલ ભોળાં,
લક્ષ્મી તણા કુસુમના મધુનાં વિહારી!
ઈચ્છું કયું નવીન હું સુખ સૌ તમોને
આ બેસતું શતક વર્ષ તણું બતાવી?

જાણું નહીં અશુભ શું શુભ શું હશે તે,
જાણું નહીં અહિત શું હિત શું હવે વા;
જાણું નહીં સુખ સુખે અથવા દુઃખે તે,
શું ઈચ્છવું: નહિ જ એ પણ જાણતો વા.

જાણું પરન્તુ રસનાં સહુ છો વિહારી,
જાણું વળી કુસુમ એક જ છે રસાળું;
છો જે તમે કુસુમનાં કુસુમે રહો એ:
એ ભાગ્ય, એ જ હિત, એ શુભ ઇચ્છવાનું.

સેવા ધરૂં નવીન શી ચરણારવિન્દે?
ગૂંથી ક્યાં કુસુમનો લઇ હાર આપું?
લક્ષ્મી તણા સુમન પાસ ફુલો લજાતાં,
સ્વામી ધરે સહુ જ ત્યાં કયી ભેટ લાવું?

લાવી ધરૂં હૃદય તો પણ આ તમોને,
લાવી ધરૂં હૃદય તે નિજ સાથ લેજો;
પીજો પીવાડી સઘુ અમૃત પુણ્યનું સૌ,
બીજું: ધરે પ્રભુજી તે લઇ મગ્ન રહેજો!

शराबनो इनकार*

આવું, કહો! ક્યાં એકલો? આશક જહાં થાતી નથી;
પ્યાલું ભર્યું આ: ના કદર! પીવા જહાં પ્યાસી નથી.
છે પ્યાસ, છે શોખે અને છે આ જિગરને સહોબતે;
સીઠું ભર્યું જામે, મગર હા! સોબતી પીવા નથી.

* આ કવિતા થિયોસોફીએ આપેલી એક ભાવના પરથી બનેલી છે: ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે કે भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् ॥

વિશ્વવ્યવસ્થ ના યજ્ઞાર્થે પકાવવું અને એ હવિમાંથી શેષ માત્ર લેવું, એ ગીતાનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. એ ક્રમથી ઊલટો ચાલનાર સ્વાર્થી છે અને ચોર છે. બધા સ્વાર્થી ચોર છે કેમકે જે વિશ્વવ્યવસ્થાનું છે, તે તે પોતાને માટે ઝૂંટી લેવા માગે છે. બધું જ એ વિશ્વવ્યવસ્થાનું છે, તેથી ન્હાનો સ્વાર્થ પણ મ્હોટી ચોરી છે.

થિયોસોફી કહે છે, કે અગણિત જન્મના ફેરા પછી ન્હાનાં ન્હાનાં સ્વાર્પણો પછી, અને ન્હાની ન્હાની આશાઓ પછી એવો એક સમય

નૂરે જુદાઈમાં તમે, સાકી, શરાબી ને સનમ;
સોબત હમારી આલમે, આલમ ચડી ઈશ્કે નથી.

બેઈશ્ક શું જાણે શરાબી યા શરાબીની મઝા?
બેઈશ્કથી જૂની મહોબત તૂટતી આજે નથી.

આલમ, પિદર, માદર, બિરાદર, દોસ્ત ને શું શું નહીં?
ગફ્લતે તેને સુવારી જામ પીવાતું નથી.

આ જામ પર લાખો જહાં કુરબાન તો કરવી ઘટે;
તો યે સગાઈના હકે એ પેશકદમી ના થતી.

પીવાડવું જો ના બને, પીવું પછી ચોરી કરી;
આલમ રડે, હું ક્યાં હસું? એ ખૂન જોવાતું નથી.

સોબત વિના કેવી શરાબી? શી ખુમારી એકલાં?
આ જામ પ્યારૂં ઝિન્દગીથી તો ય ચૂમાતું નથી.

આવે છે, જ્યારે જીવ નિર્વાણભૂમિકાના દ્વાર પાસે આવી ઉભો રહે છે અને આખા વિશ્વને પોતાની સાથે લેઇ જવાની મહાન્ આશામાં મહાન્ સ્વાર્પણ માટે તૈયાર થાય છે. **નિર્વાણભૂમિકા** તરફ એક પગલું તે અગાડી ભરે અને કુદરતની બધી સ્થિતિઓથી પર જાય અને પછી આ સંસાર સાથેનો તેનો દોર તૂટી જાય; પણ, **ગીતા**ના ઉપલા ઉપદેશને અનુસરી, ઘણા **મહાત્માઓ** નિર્વાણનું સુખ છોડી દેઇ, સંસારીને મદદ આપવા સંસારમાં રહે છે. નિર્વાણભૂમિકામાં પગલું મૂકવા જતાં જ, હૃદયમાં મહાન્ ક્ષોભ થાય છે. જાણે પાછળ દુઃખમાં પડેલી આખી કુદરતનું દયામણું રૂદન પુકાર મારતું અને સાદ કરતું જાગી ઉઠે છે. **પરમ** દયાળુ **મહાત્મા** આપણા ઉદ્ધાર માટે, ઉપર ન જતાં, નીચે ઉતરી આવે છે.

નિર્વાણભૂમિકાનું દ્વાર ઉઘડે છે, કુદરતનો પુકાર સંભળાય છે અને **મહાત્મા** આપણા ભોમિયાનું અને રક્ષકનું કાર્ય બજાવવા આપણી તરફ વળે છે. **તે સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને આ કવિતા** લખાઇ છે. **મહાત્માના બોલ** એવા એક **મહાત્મા**ના મુખમાંથી નિકળતા હોય એવી કલ્પના રાખી છે.

સનમ અને **સાકી** નિર્વાણભૂમિકાનાં **સ્નેહ** અને **સત્ય** છે અને **શરાબ** એ ભૂમિકાનો **આનન્દ** છે.

આટલું કહ્યા પછી બીજું બધું સહજ સમજાય તેવું સરલ છે.

પ્યાલું જરી પીતાં જિગરથી આ જહાં છૂટી પડે;
પીનાર પી પી જાય તો આલમ તણું કોઈ નથી.

પ્યાલું ધરૂં જ્યાં હું લબે, આલમ પુકારી ઊઠતી,
ઝાડો, ગરા, ફૂલો રડે, આંસુ સહાતાં એ નથી.

છો પ્યારથી આવ્યા અહીં, આફત ન આ ધારી હશે;
નાઉમેદીની હવે માફી મગાતી એ નથી.

સાકી! સનમ! પાછાં ફરો, ઠેલું તમારા હાથને;
ઇશ્કે જહાંમાં ઇશ્કનું આ જામ લેવાતું નથી!

તો યે, સનમ! સાકી! હમારી રાહ તો જોજો જરૂર:
પીધા વિના આ જામને, રાહત નથી! ચેને નથી.

તાજિમોથી, ઇશ્કથી, લાખો ખુશામદથી અગર—
જાઉં જહાંને લાવવા, તો ત્યાં મઝા એને નથી.

આશક થઇ પ્યાસી હશે આલમ તમારી એક દી:
સાથે લઈ પીશું શરાણી, હુજ ત્યાં પીવા નથી.

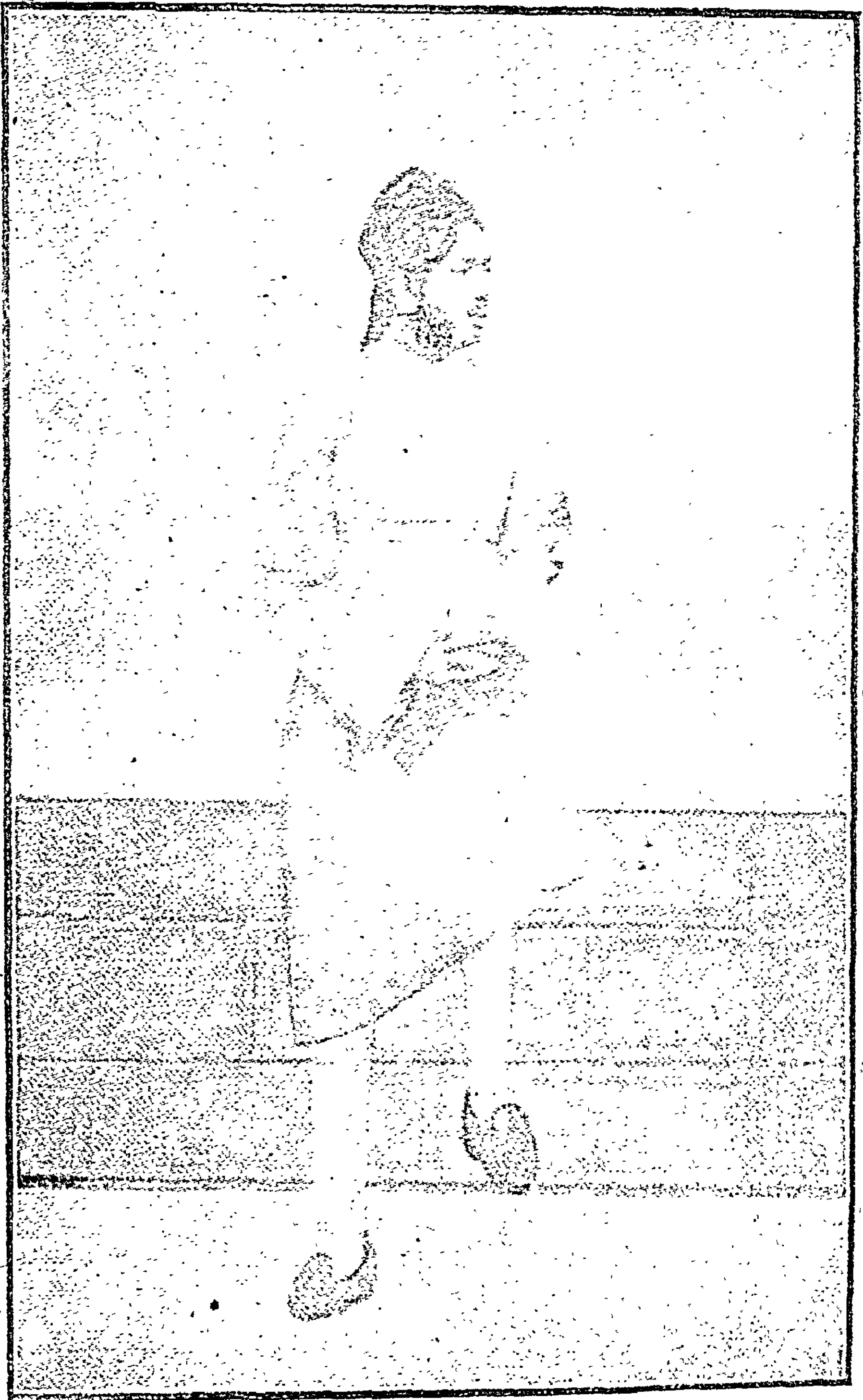
आपनी यादी

જ્યાં જ્યાં નઝર મ્હારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;
આંસુ મહીં એ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની!

માશૂકોના ગાલની લાલી મહીં લાલી, અને
જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની!

જોઉં અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર,
તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની!

તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં,
તે યાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની!

" આપની યાદી " ....પૃ. ૫૨૪

આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હમારી ગોદમાં,
આ દમ બ દમ બોલી રહી ઝીણી સિતારી આપની!

આકાશથી વર્ષાવતા છો ખંજરો દુશ્મન બધા;
યાદી બનીને ઢાલ ખેંચાઇ રહી છે આપની!

દેખી બૂરાઇ ના ડરૂં હું, શી ફિકર છે પાપની?
ધોવા બૂરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની!

થાકું સિતમથી હોય જ્યાં ના કોઇ ક્યાં એ આશના:
તાજી બની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી શરાબી આપની!

જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ યારો ત્યાં મિલાવી હાથને,
અહેશાનમાં દિલ ઝૂકતું, રહેમત ખડી ત્યાં આપની!

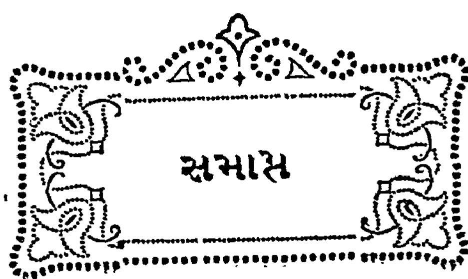
પ્યારૂં તજીને પ્યાર કોઇ આદરે છેલ્લી સફર:
ઘોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જૂદાઈ આપની!

રોઉં ન કાં એ રાહમાં એ બાકી રહીને એકલો?
આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની!

જૂનું નવું જાણું અને રોઉં હસું તે તે બધું:
જૂની નવી ના કાંઇ તાજી એક યાદી આપની!

ભૂલી જવાતી છો બધી લાખો કિતાબો સામટી:
જોયું ન જોયું છો બને જો એક યાદી આપની!

કિસ્મત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાખું બધી;
છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની!

શ્રી કલાપીના કેકારવનો શબ્દકોષ

અતીવ = અતિ ; પુષ્કળ ; બેશુમાર .

અનભિજ્ઞતા = અજાણ્યાપણું ; અજાણપણું ; ભોળું ; અજ્ઞાન.

અનલ = દેવતા ; અગ્નિ .

અનલહક્ક = " બ્રહ્મથી હું અભિન્ન છું " એવા અર્થનો અરબ્બી મન્ત્ર ; આ મન્ત્રનો જપ મનસૂર નામના મહાત્માએ કર્યો હતો અને ઇશ્વરની સાથે એકતા હોવાનો દાવો કરવા માટે મુસલમાનોએ એમને દેહાન્તદંડ કર્યો હતો .

અનિલ = પવન ; વાયુ .

અનંગ = કામદેવ ; પ્રેમદેવ .

અભિસારિકા = પોતાના પ્રેમપાત્રને અત્યંત ઉત્સુકતાથી મળવાનો સંકેત કરનારી નાયિકા .

અભ્ર = વાદળું .

અર્જુન = શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના તેમ જ શ્રી મહાભારતના વીર પુરુષો પાંડવો – જેમાં મુખ્ય ધનુર્ધર અર્જુન – પ્રેમનું સંસ્કરણ પામેલા મનનું એ રૂપક છે.

અલકલટ = માથાના વાળનો જથ્થો–ઝુલ્ફ – વાળની લટ.

અવધિ = હદ ; સીમા .

અવધૂત = જેણે રાગની તેમ જ ત્યાગની બન્ને ભાવનાઓ ત્યજી દીધી છે તેવો તપશીલ અને જ્ઞાનસિદ્ધ મહાત્મા ; રાગત્યાગથી અતીત મસ્ત પુરુષ – ત્રિગુણાતીત સન્ત .

આખ્યાયિકા = ન્હાનું આખ્યાન ; ટૂંકી વાર્તા .

આતશ = અગ્નિ ; દેવતા .

આનન્દકેન્દ્ર = જેનું મધ્યબિન્દુ આનન્દ છે એવું .

આફતાબ = સૂર્ય .

આમીન = અસ્તુ !

આર્દ્ર = ભીનું ; કોમળ .

આલમ્બ = ટેકો ; આધાર ; અવલમ્બન .

આશક = ઇશ્ક જેનું જીવન છે તે આશક . ચાહનાર ; પ્રેમી ; ભક્ત .

આહ = નિઃશ્વાસ .

આહ્લાદ = ઉલ્લાસ ; આનન્દ .

ઇકબાલ = નસીબ ; કિસ્મત .

ઇચ્છાશક્તિ = હૃદયબલ -' વિલ્-પાવર.' Will-Power .

ઇશ્ક = મહોબત ; પ્રીતિ ; ભક્તિ; સ્નેહ .

ઉત્ફુલ્લ = પ્રફુલ્લ ; ખીલેલું .

ઉદ્ભિજ્જવિદ્યા = વનસ્પતિશાસ્ત્ર .

ઉદર = પેટ .

ઉપવન = બાગ ; બગીચો .

ઉપાલંભ = ઠપકો .

ઉલ્ફત = માયા ; મહોબ્બત ; પ્રેમ.
ઉષા = પ્રભાત.
ઉષ્મા = ગરમી ; હૂંફ.
ઉસ્તાદ = શિક્ષક ; ગુરુ.
ઋષિ = વેદોની ગુહ્ય પરિભાષાને સમજીને ગાનાર પ્રેરિત પુરુષ; આન્તરમાં પ્રકાશ પામેલો પ્રેરિત પુરુષ તે ઋષિ.
ઓંકાર=ૐબ્રહ્મનો – પરમાત્માનો એકાક્ષરી મન્ત્ર ; એને પ્રણવમંત્ર પણ કહે છે.
અંક = ખોળો – ઉત્સંગ.
અંજામ = છેવટનું પરિણામ.
અંબર = વસ્ત્ર ; કપડાં.
કજા = મોત ; મૃત્યુ.
કયામત = મરણ પછી નવેસર ઉઠવાની સ્થિતિ. મહાપ્રલયની સ્થિતિ. આ શબ્દ ઈસ્લામી ધર્મનો છે.
કર્કટ = કાગડો ; કરટ ઉપરથી.
કલુષમયતા = કલેશ; મલિનતા.
કાતિલ = કતલ કરનાર ; પ્રાણ લેનાર.
કાલિદાસ = સંસ્કૃત કાવ્ય – સાહિત્યના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ.
કાસાર = સરોવર ; તળાવ.
કિરાત = ભીલ – મહાદેવજીનું એક નામ છે.
કિશોરી = ન્હાની વયની.
કાન્ત = પ્રેમી; ચાહનાર ; આશક.
કાન્તિ = રૂપ ; ખૂબસુરતી.
કુરંગ = મૃગ ; હરણ.
કૃષ્ણ = ભગવાન વિષ્ણુના દશ મુખ્ય અવતારોમાં આઠમો અવતાર ભગવાન શ્રી કૃષ્ણનો. તેઓ પૂર્ણ પુરુષ ગણાય છે અને પ્રેમનો, જ્ઞાનનો અને યોગનો પૂર્ણ સંસિદ્ધ અવતાર મનાય છે.
કેલિ = વિહાર ; ઉપભોગ.
કલાન્ત = થાકેલો ; શ્રમિત.
ખડ્ગ = તલ્વાર.
ખતા = ભૂલ ; ગુનાહ.
ખાક = ખાખ = રાખ = ધૂળ; માટી.
ખાકી = ખાખી = અવધૂત ; જોગી.
ખાર = કાંટા.
ખાલિક=ખાલેક=ખલ્કના માલેક: પરમાત્મા.
ખિલાફ = ખોટું ; જૂઠું. અવાસ્તવિક.
ખેરાત = દાન ; બક્ષિસ.
ખૌફ – ખોફ = ગુસ્સો; ક્રોધ.
ખ્વાબ = સ્વપ્ન.
ખ્વાહિશ – ખાહેશ = ઇચ્છા; મરજી.
ગલુરૂ = કોમળ.
ગમ = દુઃખ ; દિલગીરી.
ગમખ્વાર = દુઃખથી ખરાબ થઇ ગયેલો.
ગાફિલ – ગાફેલ = અજ્ઞાન; બેભાન ; ગફલતમાં રહેલો તે ગાફેલ.
ગાયત્રી = બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને

વૈશ્યને નિત્ય જપવાનો ઋગ્વેદમાં કહેલો મંત્ર; એમાં ત્રણ પદ હોવાથી એને ત્રિપદા પણ કહે છે.
ગિરિ – ગિરિવર=પ્હાડ; પર્વત.
ગિલ્લા=નિન્દા; અપકીર્તિ.
ગીતા=શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા – આર્યોનું એક અતિ મહત્ત્વનું અને અદ્ભુત ધર્મપુસ્તક. એમાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચે સંવાદ છે. ૭૦૦ શ્લોકો અને ૧૮ અધ્યાય છે. એના કર્તા ભગવાન્ વ્યાસ મુનિ છે.
ગુલ = ફૂલ; પુષ્પ.
ગુલઝાર = બગીચો.
ગુલ્મ = પાંદડાંનો ગુચ્છો.
ગેબી = અદૃશ્ય; દિવ્ય.
ગેંદ = દડો – દડી.
ગૌણ = મુખ્ય નહિ તે; નાનું.
ગંગા=પવિત્ર નદી. (ગંગાજીના નામ ઉપરથી.)
ગ્રીવા = ડોક; ગરદન.
ગ્લાનિ=દિલગીરી; શોક.
ચમન=બાગ; બગીચો; ઉપવન.
ચશ્મ = આંખ.
ચારુતા = સુન્દરતા; રૂપ.
ચિર = લાંબું; દીર્ઘ.
ચિલ્વન = પડદો.
ચંડોળ = એક ન્હાના પંખીનું નામ છે. અહીં તો રૂપક છે.
જફા = દુઃખ. બેજફા = દુઃખ-રહિત.
જબાં = જીભ; ભાષા; વાણી.
જલધિ = દરિયો; સમુદ્ર.
જહન્નમ=નરક; નારકી ભૂમિકા.
જહાંગીર = દુનિયાને જીતનાર.
જ્વર = તાવ; બુખાર.
ઝખ્મ = ઘા.
ઝબેહ = કતલ.
ઝાલિમ = ઝુલ્મગાર.
ઝુલ્ફ = માથાના વાળની લટ; ઝુલ્ફાં.
ઝૈફી–ઝઇફી=વૃદ્ધપણું; ઘડપણ.
તકસીર = ભૂલ.
તન્દૂર = પતરાનું એક વાસણ, જે શેકવાના કામમાં આવે છે.
તમિસ્રા = રાત્રિ.
તરલતા=ચંચલતા; અસ્થિરતા.
તરુ–તરુવર=ઝાડ; મ્હોટાં ઝાડ.
તલબ=અતિ આતુર ઇચ્છા.
તસલ્લી=સમજાવટ; સમાધાન; શાન્તિ.
તાઝિમ=માન આવકાર; સત્કાર.
તાસીર = અસર.
તિર્યચ્ = પંખી.
તુફૈલે = વાસ્તે; માટે.
તુમુલ = અતિ ગાઢ; ઘીચ.
તુષાર = ઝાકળ.
તેગ = તલ્વાર.
તોબાહ = પસ્તાવો; પશ્ચાત્તાપ.
દમ = શ્વાસ; પળ, ક્ષણ.
દમ બ દમ=પળેપળ; ક્ષણે ક્ષણ.
દર = હરેક.
દરખત = ઝાડ.
દર્વિશ–દરવેશ = સાધુ; સન્ત; ફકીર; મહાત્મા.

દસ્ત = હાથ.
દારૂ = મદ્ય-(પ્રેમરૂપી).
દિગમ્બર = દિશાઓ જેનાં વસ્ત્ર છે એ; નગ્ન.
દિનકર = સૂર્ય.
દિલબર = પ્રિયતમા.
દીદાર = દેદાર = દર્શન.
દ્રુમ = ઝાડ.
દેતલ=દેનાર; (ચારણી ભાષાનો પ્રયોગ છે.)
દૌર્બલ્ય = દુર્બળતા.
દ્યુતિ = પ્રકાશ; જ્યોતિ.
દ્વિગુણી = બમણું.
ધવલ = ધોળું.
ધાતા = કર્તા; સ્રષ્ટા.
ધૂર્જટિ = મહાદેવ - શંકર - શિવજી.
ધ્વંસ = નાશ.
નફસ=માનસિક વિકાર; કામ.?
નાસ્તિક = માત્ર દૃશ્ય વસ્તુ જ સત્ છે એમ માની કેવળ ઐહિક જીવન જીવનાર અને ઇશ્વરને અાન્તરમાં નહિ માનનાર અતિબુદ્ધિવાદી; વિકૃત બુદ્ધિવાદી. Sceptic; Nihilist.
નિગાહ = નજર; કૃપાદૃષ્ટિ.
નિમિષભર = ક્ષણભર.
નીવી = સ્ત્રીને કટિ ઉપરનું પહેરવાનું વસ્ત્ર.
નૂતન = નવીન.
ન્યામત=પક્વાન; મિષ્ટ ભોજન; એ ઉપરથી કૃપા; મહેરબાની.
પતાકા = ધ્વજ, વાવટો.
પથિક=પંથી, મુસાફર, પ્રવાસી.
પરુષ = કઠોર, કઠણ.
પરેશાની = ઉદાસીનતા.
પલ્વલ = ખાબોચીઉં; ન્હાની તલાવડી.
પીયૂષ = અમૃત, સુધા.
પુનરુદ્વાહ = ફરી વારનું લગ્ન.
પુરાતન=પુરાણું; જૂનું; પ્રાચીન.
પુલકિત = આનન્દી; હર્ષિત.
પુલીન=જલહીન-સુકાઇ ગયેલું તળાવ; જલરહિત સૂકા કિનારો.
પુંજ = ઢગલો.
પૈર = કદમ, પગ.
પ્રણય = પ્રેમ, પ્રીતિ, સ્નેહ.
પ્રણવ = જુઓ ૐ.
પ્રશાખા = ન્હાની ડાળી.
પ્રસૂન = ફૂલ, પુષ્પ.
પ્રજ્ઞ = પૂર્ણ જ્ઞાની.
પંચત્વ = નિર્વાણ; મૃત્યુ.
ફેઝલ=મહેરબાની, કૃપા, આનંદની નજર.
ફેના=નાશ; સ્વાર્પણ; ત્યાગ.
ફરહાદ = ઇરાનના એક પ્રખ્યાત આશકનું નામ છે. તે સાધારણ હાલતનો આદમી છતાં શીરીન નામની ચીનની રાણીને ચાહતો હતો અને તેના પ્રેમમાં તેણે મ્હોટો પહાડ ખોદ્યો હતો. શીરીન-ફરહાદનાં નામ ઇશ્કના સાહિત્યમાં બહુ પ્રખ્યાત છે.

ફલક = (૧) આકાશ ; (૨) ઢાલ ; (૩) સપાટી .

ફિદવી = નમ્ર ; પ્રશંસક .

ફિલસૂફી = તત્ત્વજ્ઞાન : Philosophy .

બદન = શરીર .

બરકત = લાભ ; નફો .

બાલાર્ક = ઊગતો સૂર્ય .

બિયાબાન = જંગલ ; અરણ્ય .

બિસમિલ્લાહ = " પરમાત્માના નામ સાથે " એવા અર્થનો પ્રત્યેક કાર્યને આરંભે બોલવાનો ઈસ્લામી મંત્ર .

બીન = વીણા .

બુખાર = તાવ .

બુલબુલ = મધુરા સૂર ગાનારૂં એક નાનું પંખી. જીવાત્માના રૂપક તરીકે આ શબ્દ વપરાય છે .

બુઝરગ = વૃદ્ધ .

બુરખો = મ્હોં ઉપર ઢાંકવાનો કપડાનો પડદો .

બેગમ = (૧) રાણી , મહારાણી , (૨) ગમ વગરનું. (૩) દુઃખરહિત; શોકરહિત .

બેગાના = અજાણ્યો; તિરોહિત .

બેઝાર=કંટાળેલો; દુઃખી; થાકેલો.

બેત = કવિતાની યા ગઝલની બે લીટીની કડીને બેત કહે છે .

બેવુઝૂ = અપવિત્ર ; નાપાક . [પરમાત્માનું ધ્યાન યા બન્દગી કરતા પૂર્વે હાથ મ્હોં ધોઈને પવિત્ર થવાની ક્રિયાને "વુઝૂ કરવું " કહે છે, તેથી રહિત તે બેવુઝૂ .]

બેહયાઈ = હૃદયહીનતા .

બેહિશ્ત = સ્વર્ગ .

બો = ગન્ધ ; વાસ .

ભરત = આ ભરત રાજાની કથા માટે જુઓ શ્રીમદ્ ભાગવત , સ્કન્ધ ૫ ; અધ્યાય ૮–૯ . (જુઓ આ ગ્રન્થમાં માર્ગદર્શક ટીકા .)

ભુજા = હાથ .

મકરન્દ = પુષ્પનો રસ .

મજનૂં –એનો શબ્દાર્થ "દીવાનો આશક" થાય છે . લેલાંમજનૂંની પ્રેમકથા ઉર્દુ અને ફારસી સાહિત્યમાં બહુ પ્રખ્યાત છે. મજનૂં ઘીઝનીના બાદશાહનો શાહજાદો અને લેલાં મીસરના કાજીની દીકરી હતાં . લેલાંને જોતાં જ મજનૂંને પૂર્વસ્મૃતિના સંસ્કાર જાગે છે અને તેનામાં તેને અનિર્વાચ્ય દર્શન થાય છે . એ બન્નેની અનેક પ્રકારે કસોટીઓ થાય છે. મજનૂં લેલાંના શબ્દને અલ્લાહનું ફરમાન સમજે છે અને એક ઝાડના થડમાં તપ કરે છે . છેવટે બન્નેનું મળવું થાય છે, અને થોડી ક્ષણમાં બન્ને શરીરો છૂટી જાય છે.

ભગવતી મીરાં, મહાત્મા તુલસીદાસ અને મજની

ગોપીઓના જેવી અનન્ય-ભક્તિનું આ દૃષ્ટાંત છે.

મજાલ = શક્તિ ; બળ ; જોર ;

મધુપ = ભ્રમર , ભમરો .

મનસૂર = મન્સૂર = હુસેનબીન મન્સૂર અલ્ હલ્લાજ, એવું આ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માનું પૂરૂં નામ છે. તેઓ બગદાદમાં થયેલા અને અનલહક એટલે अहं ब्रह्मास्मि અથવા सोऽहम्-शिवोहम् બોલવા માટે ત્યાંના સુલતાને એમને કેદમાં પૂરીને છેવટે દેહાન્તદંડ કરેલો ; એમના શરીરને સૂળીએ ચડાવેલું. (હિજરી સન ૩૦૯) ઇસુ ખ્રિસ્તની પેઠે દેહવિસર્જન પછી પણ પોતાના ચૂસ્ત આશકોને એમણે દર્શન દીધેલું એવી પણ માન્યતા ચાલે છે.

મરહમ = મલમ .

મર્ઝ = દર્દ .

મહેફિલ=મંડળી; સભા;મિજલસ

મહબૂબ=પ્રિયતમા; મધુર હૃદય.

મહમ્મદ-મોહમ્મદ = ઇસ્લામના છેલ્લા પયગમ્બર હઝરત મહમ્મદ સાહેબ .

માદર = માતા ; જનેતા .

માઘ = સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્યમાં કાલિદાસ અને ભવભૂતિ જેવો મહાકવિ. એનું રચેલું નૈષધકાવ્ય પ્રખ્યાત છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એક ઉક્તિ છે કે : –

उपमा कालिदासस्य
भारवेरर्थगौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्यं
माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

માશૂક = પ્રિયતમા ; દિલબર ; સનમ; દિલદાર. કેટલીક વાર ‘ સનમ ’ શબ્દને બદલે આ શબ્દ વપરાયલો છે અને કેટલીક વાર સાધારણ અર્થમાં પણ વપરાયો છે.

મિસ્કીન = ગરીબ ; નમ્ર .

મીરાં = રાઠોડ વંશનાં કુમારી અને મેવાડનાં મહારાણી શ્રી મીરાંબાઈ મહાન ભક્ત થયાં . તેઓ અનન્ય પ્રેમથી શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માને ભજતાં હતાં અને નરસિંહ મહેતાની પેઠે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને એમને પણ વખ્તોવખ્ત પ્રત્યક્ષ તેમ જ જુદા જુદા ચમત્કારો વડે દર્શન દીધાં હતાં .

મુકદ્દર=નસીબ ; કિસ્મત .

મુક્તા = મોતી .

મુરવ્વત = શરમ .

મુરાદ = ઇચ્છા ; હોંશ .

મુર્શિદ = ગુરુ ; શિક્ષક .

મૃગપતિ = સિંહ .

મોહતાજ = ગરીબ ; લાચાર ; કંગાળ .

મૌલા = પરમાત્મા .

મ્લાનિ = દિલગીરી ; શોક .

મ્હેતો-મહેતો = કાઠીઆવાડના સુપ્રસિદ્ધ ભક્ત નરસિંહ મહેતા જુનાગઢમાં થયા .

તેઓ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માના અનન્ય ભકત હોવાથી તેમને અનેક રૂપે પ્રત્યક્ષ તેમ જ જુદા જુદા ચમત્કારો વડે પરમાત્માએ દર્શન દીધાં હતાં.

યુગલ = જોડું – જોડી.

રાહ = રસ્તો ; માર્ગ.
ધર્મપ્રવાહ ; ધર્મપન્થ.

રાહત=આરામ ; સુખ ; શાન્તિ.

રાહદારી=રસ્તો; પ્રવાસ; મુસાફરી.

રિપુદલ = દુશ્મનનું લશ્કર.

રુરુદિષા=રોવાની ઇચ્છા.

રૂહ=જીવ ; જીવાત્મા.

લફ્ઝ–લબ્ઝ=શબ્દ ; ઉદ્દ્ગાર.

લબ=ઓઠ.

લાઝિમ = યોગ્ય.

લેલી = ઇશ્કના દીવાના મજનૂંએ જેની ખાતર ભારે તપ કર્યું હતું તે એની પ્રેમમૂર્તિ લેલા.

લ્યાકત–લિયાકત = લાયકાત ; યોગ્યતા.

લ્યાનત–લાનત=ફિટકાર; ધિક્કાર

વસ્લ=મેળાપ; સંયોગ ; દર્શન.

વાટિકા = વાડી.

વારિધિ=દરિયો; સમુદ્ર.

વિટપ = ઝાડ; છોડ.

વિધુ=ચન્દ્ર.

વિનિમય = બદલો–અદલોબદલો; સાટું.

વિપુલ=પુષ્કળ.

વિપ્લવ = તોફાની ફેરફાર; ભારે ઉથલપાથલ.

વિશદ=સ્પષ્ટ ; ચોખ્ખું ; શુદ્ધ.

વીચિ=લહરિ ; ઊર્મિ ; તરંગ ; મોજું.

વ્યજન=વીંઝણો ; પંખો.

વ્યથા=દુઃખ; દર્દ.

વ્યોમ=આકાશ.

વ્રણ=ઘા ; ઝખમ.

વ્રીડા=લજ્જા ; શરમ.

શયતાન=આસુરી સત્તા.

શરાબ=દારૂ ; મદ્ય. પ્રેમનું રૂપક આ શબ્દથી વ્યક્ત થાય છે.

શશાંક = ચન્દ્ર.

શાહી=સુલતાની ; રાજાપણું.

શિતાબી=ઝડપ; ત્વરા ; જલદી.

શીકર–સીકર=પાણીનો છાંટો ; જલકણ.

શીરીન – શીરીં = ઇરાનની શાહજાદી અને ચીનની શહેનશાહબાનુ હતી–ફેરહાદ નામનો ગરીબ મજૂર એના ઉપર આશક થયો અને પરિણામે આખો પહાડ ખોદી કાઢવાનું મહાભગીરથ કાર્ય એણે શીરીનને મેળવવા માટે કર્યું. શીરીન મરી ગઈ એમ સાંભળતાં જ એણે માથું ફોડી નાખ્યું. એની જ કબર-માં શીરીન જીવતી સૂતી છે.

શુકન–સુખન=શબ્દ.

શુક્ર=આશીર્વાદ ; સ્તુતિ.

શુચિતા = પવિત્રતા.

શોણિત=લોહી.

શ્લાઘા = વખાણ, પ્રશંસા.

સનમ=(૧) પ્રેમસ્વરૂપ પ્રિયતમા-The Beau Ideal-માશૂક;

સગુણ બ્રહ્મમૂર્તિ, પરમાત્મા-(God.) બન્ને પ્રકારના અર્થોમાં આ શબ્દ આ ગ્રન્થમાં વપરાયો છે.

સમિધ = યજ્ઞમાં હોમવાનાં કાષ્ટ; સૂકાં લાકડાં, બળતણ વગેરે.

સર = સરોવર.

સલિલ = પાણી ; જળ.

સાકી = શરાબી મહફિલમાં જેના હાથમાં દારૂનો સીસો અને પ્યાલો રહે છે અને જે ભરી ભરીને સૌને પાય છે, તે સાકી કહેવાય છે; આ ઉપરથી પ્રેમરૂપી મદ્ય પાનાર – પ્રેમને પંથે ચડાવનાર ગુરુ-The Spiritual Guide.

સાવજ=દીપડો, વાઘ, ચિત્તો.

સિતમ=જૂલમ.

સિતમગાર=જૂલમગાર.

સિફત=વખાણ, પ્રશંસા.

સીના=છાતી.

સુખન-શુકન = બોલ; શબ્દ.

સુધાંશુ=ચન્દ્રમા.

સુપ્રભ=સુપ્રકાશિત.

સુમન=ફૂલ.

સુરખી=લાલાશ, લાલી.

સુરભી=ગાય.

સુરભ-સુરભી-સુરભે=સુગંધ.

સુરા=મદ્ય, દારૂ, પ્રેમના-ઇશ્કના તેમ જ ભક્તિના રૂપક તરીકે આવા શબ્દો પ્રાચીન કાળથી વપરાય છે.

સંચિત=ભેગું કરેલું.

સ્નિગ્ધ=સ્નેહાળ; સ્નેહભરેલ.

સ્વેદ=પસીનો; પરસેવો.

હક=પરમ સત; બ્રહ્મ; પરમાત્મા.

હરગિઝ=કદાપિ; કદી પણ.

હલા=સખીને સંબોધનનો શબ્દ છે. હે હલા! હે હલે! હે સખિ! એમ કહેવાય છે.

હાસિલ થવું=પ્રાપ્ત થવું; નફો થવો; કંઇ મળવું.

હિજ્ર = વિરહ.

હિના-હીના=મેંદી-પગના નખ ઉપરની મેંદી. આ રૂપક પ્રેમની સુન્દરતાનું નિરૂપણ કરે છે.

હિમાંશુ=ચન્દ્રમા.

હુજ્ર = અન્દરનો ઓરડો; અન્તરંગ; જ્ઞાનપક્ષે જોઇએ તો વિજ્ઞાનમય કોષ.

હુસ્ન=સુન્દરતા; રૂપ.

હુર = હુરી = અપ્સરા; સુન્દરી; પરી.

હુલ = એક જાતનું લોખંડી ઓજાર-સોયા જેવું-પેચવાળું. (Screw).

ક્ષીરાબ્ધિ=ક્ષીરસાગર; પુરાણમાં કહેલ એક સમુદ્રનું નામ છે. ત્યાં શ્રી વિષ્ણુ ભગવાને સહસ્રફેણવાળા શેષનાગ ઉપર શયન કર્યું છે. ॥ ૐ ॥

ॐ सद्‌गुरु

श्री कलापीना केकारवनी માર્ગદર્શક ટીકા

ફકીરી હાલ

આ સૌથી પહેલું કાવ્ય શ્રી કલાપીએ સત્તર અઢાર વર્ષની ઊગતી તરુણ વયે લખેલું છે. રાજા તરીકે રાજ્યગાદી ઉપર બિરાજતાં જ—સાંસારિક સ્થિતિમાં પ્રવેશ કરતાં જ, આવા ફકીરી હાલના ખ્યાલ આ મહાપુરુષને આવેલા છે. એમના અલૌકિક જીવનની આ વિશિષ્ટતા છે. સ્વ. कान्त યોગ્ય જ કહે છે કે – "કલાપી તો સુરતાની વાડીનો મોરલો છે." સુરતા એટલે દેવત્વ – આટલા માટે જ શ્રી કલાપી દેવ.

આ ફકીરી હાલનું કાવ્ય શ્રી કલાપીની કેકા દ્વારા ગરવી ગૂજરાતમાં સંભળાયલાં કાવ્યોમાં સૌથી પ્રથમ છે. એ વિલક્ષણ આત્માના મન્થનનું આ પહેલું જ મોજું છે. આ કાવ્ય એક કરતાં વધારે રીતે ઉકેલી શકાય:

ઉદ્દેશ્ય અને ભેગમનાં સંબોધનો, જેમ પોતાને તેમ માયાને – પ્રકૃતિને પણ આરોપાય:

જે દરખત પર ચડવાની અહીં વાત કરેલી છે, તે દરખત બાઇબલમાં કહેલું જીવનવૃક્ષ–Tree of Life. યોગની દૃષ્ટિએ જોતાં, બ્રહ્મરંધ્રની અન્દરના પદ્મદંડને–*Spinal chord* ને દરખતનું રૂપક અપાય.

આ ફકીરી હાલની ગઝલ આ ગ્રન્થનું બીજક છે.

જે બુલબુલને ઢૂંઢવાની અહીં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થયેલી છે, તે બુલબુલને આપણા પ્રાચીન સન્તોએ, ભક્તોએ અને વેદાન્તીઓએ તથા યોગીઓએ કહેલા हंस : सोऽहम् સાથે સરખાવી શકાય:–

"યે પિંજરા નહીં તેરા, હંસા રાજા !
યે પિંજરા નહીં તેરા." કબીર.

ફરૂં નાગો બિયાબાને=નાગો=માયાના મલ, વિક્ષેપ આદિ આવરણથી રહિત. સરખાવો :–

"નવસ્ત્રા ક્રાઇસ્ટની પાછળ જીવે પણ નવસ્ત્રા થઇને ફરવું જોઇએ."
સેન્ટ પોલ.

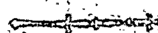
૮ હતું જે હું = "બ્રહ્મ" – નપુંસકલિંગ – અણુલિંગી – (*Beyond Sex*) જાતીયતાથી પર–છે તેથી "હતું"–એમ નાન્યતરમાં કહ્યું છે–નિર્ગુણ–નિરંજન સ્વરૂપ.

હવે તે વૃક્ષ પર ચડવું અને મ્હારા હંસાને મ્હારે શોધવો : આ ભવાટવીમાં આવરણરહિત થઇને ફરવું. મ્હારી સ્થિતિ વિરાગી છે. હું જે આત્મતત્ત્વ–સ્વસ્વરૂપ હતું તે હું નથી. મ્હારો હાલ ફકીરી હાલ છે.

આ અને આવી ગૂઢ ગઝલો, આ પ્રકારે વસ્તુના આન્તરમાં ઉતરીને અભ્યાસી વિચારી શકે એટલા માટે આ દિશાસૂચન છે.

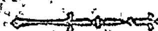
મધુકરની વિજ્ઞપ્તિ

પહેલી ગઝલ જેમ પ્રબળ વિરાગી સ્થિતિમાંથી એટલે ચિત્તની નિર્વેદપ્રધાન ભાવનામાંથી આવે છે, તેમ આ કાવ્ય વિપ્રલંભ શૃંગારજન્ય ભાવનામાંથી એટલે ચિત્તની પ્રબળ પ્રણયપ્રધાન ભાવનામાંથી આવે છે. કાવ્ય રસિક અને સરળ છે.

એક પ્રેમ

હકીમ કે તબીબની તલબ નથી મને–વગેરે=
વૈદ્ય કે ડાકટરની મ્હારે જરૂર નથી !
ઇન્દ્રિયજન્ય સુખની કે પ્રેમની મને પરવા નથી !

દર્દે-ખૂન દિલ દર્દ-કર્તા દસ્ત લાધ્યું ના મને=
કોઇનો હાથ એવો ન જ મળ્યો કે જેથી દિલને દર્દ કરનારા રક્તનો નાશ થાય.

વનમાં એક પ્રભાત

આ કેવળ વર્ણનાત્મક કાવ્યમાં હૃદયને કુદરતમાં રમવાને છૂટું મૂક્યું છે. આખા કાવ્ય ઉપર "ચન્દ્ર" માસિકના તે કાળના તન્ત્રી મર્હૂમ ડૉ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવની વર્ણનાત્મક શૈલીની પ્રબળ છાપ છે.

કુદરતને જોઇને એનું નિરીક્ષણ – અવલોકન કરવાની શ્રી કલાપીની અદ્ભુત શક્તિનો આ કાવ્યથી આપણને પરિચય થાય છે.

મસ્ત ઇશ્ક

હૃદય નાદાન પ્રેમીલા-વગેરે =
આશક આ પડયા બેહોશ- વગેરે =
કરી ખામોશ પછડા મા – વગેરે =
માયિક પ્રેમ તરછોડી – વગેરે =

ઓ નાદાન પ્રેમીલા હૃદય! હવે ખાક લગાડીને દિગંબર બની જા-આ પ્રેમી શુદ્ધિહીન દશામાં પડેલો છે; તે હિજરાઇને પ્રાણત્યાગ કરશે. આ ફરહાદની કબરે કોઇ શિરીન્ સુવાની નથી! બસ! હવે ઓ ભોળા ભાગ્યહીન હૃદય! તું અટક અને પ્રેમના અફળ યત્નો તજી દે-ખામોશ રાખીને હવે તું પોતાને આઘાત ન ઉપજાવીશ. આ હાવભાવ તો બધા સ્વપ્નના છે. આ બગીચો જાદૂનો છે અને તે પ્રપંચી જાળથી અને ઠગાઇઓથી ભરેલો છે. * * * માયાની મહોબતનો તિરસ્કાર કરીને તું અનલહકનો-બ્રાહ્મી સ્થિતિનો-આત્મતત્ત્વસ્વરૂપતો = પરમાત્મા સાથેની એકતાનો સ્વીકાર

કર-મસ્ત-મસ્તાન-ઉન્મત્ત બની રહે. અખંડાનન્દના અનુભવ-સાક્ષાત્કારમાં તું પ્રસન્ન રહે.

પ્રેમ અને મૃત્યુ, પ્રેમ અને શ્રદ્ધા, ચંચલ પ્રેમ સુખ

વિકટોરિયન સદીના અંગ્રેજ રાજકવિ ટેનીસન અને ટોમસ મૂરનાં કાવ્યો ઉપરથી પ્રેમનાં ત્રણ કાવ્યોનો થી કલાપીએ આ પ્રમાણે અનુવાદ કર્યો છે.

પ્રેમી હૃદયોની અભિન્ન સ્થિતિનો-પ્રેમની એકરૂપતાનો અહીં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ કાવ્યો પ્રેમના ઉન્નત ક્રમનું દર્શન કરાવે છે અને અભ્યાસી હૃદયને પ્રેમપ્રબોધામૃતનું પાન કરાવે છે.

પ્રેમીની આશિષ

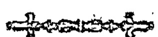

આ રાગધ્વનિકાવ્ય *Lyric* છે.

પ્રેમી હૃદયો માટે હાસ્યવિરાજિત આનન્દનાં અશ્રુની, અને તે નહિ તો અનુકમ્પાનાં - Spmpathy-સમભાવનાં અશ્રુની આ સ્નેહી હૃદય કેવી કદર કરે છે, તેનો ખરો ખયાલ સંસ્કારી સહૃદયતાને આ કાવ્ય ઉપરથી આવે છે.

માનવજીવનમાં જો સ્નેહ ન હોત - એ ચેતનસવિતાની ઉષ્મા જ ન હોત, તો જીવવું જ અરુચિકર થઈ પડત અને એ જ સત્ય છે એવું આ કાવ્ય શિખવે છે. સ્નેહનો વિધ્વંસ થાય, તો જીવન પણ તુર્ત જ પૂર્ણાહુતિ પામો એવું અહીં ઈચ્છવામાં આવે છે:

અને, જગત માત્રને જીવાડનાર પ્રેમ (Love) ના અનિર્વાચ્ય તત્ત્વનો જીવનતત્ત્વ તરીકે સ્વીકાર કર્યા પછી એ આત્મપ્રદીપ પ્રત્યેક હૃદયને પ્રકાશિત કરો, એવી પરમ ઉદાર આશિષ આપવામાં આવે છે.

પ્રેમનું પૃથક્કરણ

સ્નેહને નામે દુનિયાદારીમાં જે અસહચાર પ્રવર્તમાન છે તેનું કાવ્યના પૂર્વખંડમાં આકર્ષક ચિત્ર બતાવ્યું છે; ઉત્તરખંડમાં

રસિલાં સ્નેહી હૃદયનાં લક્ષણોનું નિરૂપણ છે. સ્નેહ અને સ્નેહાભાસ બન્નેનાં વિધાન આ કાવ્યમાં જડે છે. પ્રાકૃત હૃદયોનો સ્નેહનામી બહુરંગી સ્નેહ અને અલૌકિક હૃદયનો એકરંગી સાચો (Sincere) સ્નેહ એ બન્નેનું આ કાવ્યમાં ખુલ્લું પૃથક્કરણ છે.

કમલિની

ઇંગ્રેજ સુપ્રસિદ્ધ કવિ શેલીના " The Cloud " નામના કાવ્ય ઉપરથી આ કવિતા લખાયલી છે. શેલીના આ જ કાવ્ય ઉપરથી બીજા વિદ્વાનોએ – સ્વ. ગોવર્ધનરામ, સ્વ. હરિલાલ, તથા સ્વ. નરસિંહરાવ તથા મિ. ખબરદારે પણ કાવ્યો લખેલાં છે.

સ્વ. નરસિંહરાવનું "ચંદ્ર" નામનું કાવ્ય તેમ જ "મેઘ" નું કાવ્ય રસ, ભાવ અને વર્ણનમાં આસ્તરક – કવિત્વ પૂર્ણ છે.

શ્રી કલાપીનું આ કાવ્ય પણ પરસ રમણીય છે – ચેતોહર છે. શેલી અને કલાપી બન્નેની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષક દૃષ્ટિ વાચક આમાં જોઈ શકશે.

તુષાર

વર્ણનશૈલીમાં તેમ જ કવિતામાં સુદ્ધાં કાવ્યત્વ છે. ઈંગ્લિશ કવિતાની વર્ણનશૈલીનું અનુકરણ આમાં ખુલ્લું દેખાઇ આવે છે.

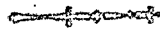
મૃત્યુ

આ કાવ્ય વિષે વિવેચક જટિલે કહ્યું છે કે તેમાં "પ્રેમજીવિત પુરુષના વિનોદરૂપ બાલકના અવસાન" નો ધ્વનિતાર્થ છે.

કાવ્યમાં તત્ત્વજ્ઞાનના તેમ જ માર્દવ અને મધુરતાના અધ્યાત્મ-અંશોનું સુન્દર સંમિશ્રણ છે. કાવ્યના આન્તરમાં ઉતરતાં, આખું કાવ્ય તેના અન્તરંગમાં ફિલસુફી અને કવિતા (Poetry)નું બનેલું સ્પષ્ટ થાય છે.

જ્યાં તું ત્યાં હું

આ મોહક કાવ્ય શ્રી કલાપીએ લખેલી સુન્દર પ્રણયપ્રધાન કવિતામાંનું છે. સ્વ. બાલાશંકરનું "સ્નેહાલાપ"નું કાવ્ય આ જ વૃત્તમાં છે અને તે જાણીતું છે. શૈલી અને ભાવ બન્નેમાં ઘણે અંશે સમાન છે. બાલાશંકરની ઉન્મત્ત "મસ્તી" જો કે આ કાવ્યમાં નથી, પણ તેની ચારુતા, તેની મધુરતા, તેની પ્રણયમયતા અને તેની કલા તો આમાં સર્વાંશે છે.

હમારા રાહ

શ્રી કલાપીએ જે **અદ્‌ભુત ગઝલો** લખી છે, તેમાંની આ એક છે–**મહુમ સાક્ષર પ્રોફેસર મણિશંકર ભટ્ટ** જેને **શ્રી કલાપીની "ભવ્ય ગઝલો"** કહે છે, તેમાંની **આ** એક છે.

ઇશ્કનો એટલે **પ્રેમનો માર્ગ** દુનિયાદારીના સામાન્ય માર્ગો કરતાં કેટલો વિલક્ષણ છે તે **આ** અને આના જેવી બીજી ગઝલોમાં **શ્રી કલાપીએ સ્પષ્ટ** કર્યું છે.

પ્રેમનો પ્રવાસી યોગી આત્મા સંકુચિત કાયદાઓની બાંધેલી મર્યાદાને કદાપિ માનતો **નથી**; પણ, જીવનને ઉન્નત બનાવવાનું શિક્ષણ પ્રસંગ માત્રમાંથી હરકોઇ ભોગે તે લે છે અને પરમાત્મા પ્રતિ ઠેઠ સુધી ગતિ કર્યાં જ કરે છે.

તેનો **વિરોધ દુનિયાની સાથે નથી**–જગતની સાથે **નથી** પણ દુનિયાદારીની ભાવનાઓ–તેમાં રહેલી **ક્ષુદ્ર વાસનાઓ સાથે** જ **તેનો વિરોધ છે**–એટલે કે દુનિયા તરફ તેને, બેલાશક, **અનુકમ્પાવૃત્તિ છે**–દુનિયાદારીની કેવળ ઐહિક વાસનાઓ તરફ જ તેના દિલની સ્પષ્ટ

અવગણનાવૃત્તિ છે. અમેરિકાનો તત્ત્વવિવેચક એમર્સન કહે છે તેમ :–

"*In* the world, *but not of* the world" યાને દુનિયામાં, પણ દુનિયાનો નહિ–આ ખાસ મુદ્દાની બાબત છે.

ચુસ્ત આશકનું ભગવું હૃદય-સાધુહૃદય આ ગઝલમાં ખુલ્લું દેખાય છે. જુઓ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, અ. ૨, શ્લો. ૬૯ :–

या निशा सर्व भूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

જગતજનોની અને આશકોની – સાધુહૃદયોની સ્થિતિનો વિરોધ જાણે જગત્ જેટલો જ જૂનો છે અને તે માટે; નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ વગેરેનાં અનેક દૃષ્ટાન્તો મૂલ્કમશહૂર છે.

"ગુલામો કાયદાના છો? ભલા એ કાયદા કોનો ?
"ગુલામોને કહું હું શું ? હમારા રાહ ન્યારા છે!"

સરખાવો – વર્ડ્સવર્થની આ લીટીઓ :–

* * * all is slavery ; we receive
"Laws, but we ask not whence those laws have come;
"We need an Inward sting to goad us on."

Borderers; Act IV.

આ ગઝલ આ ગ્રન્થની શક્તિ છે.

કુદરત અને મનુષ્ય

ઇંગ્લિશ કવિ વર્ડ્સવર્થની Lines Written In Early Spring નામની કવિતા ઉપરથી આ કાવ્ય લખાયલું છે.

આ વર્ણનાત્મક કવિતાને એવી જ બીજી કવિતા "મનુષ્ય અને કુદરત"ની સાથે સરખાવીને વાંચવાથી બન્ને કાવ્યો અધિકતર સ્પષ્ટ થાય છે. જેમ ઇંગ્લિશ કવિ વર્ડ્સવર્થની તેમ શ્રી કલાપીની પણ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષક અને વિવેચક દૃષ્ટિનો આ નમૂનો છે. બન્નેમાં રમણીયતા અને નવીનતા છે–કલા છે–કવિતા છે.

પાન્થ પંખીડું

આપણે સર્વ અહીંના ત્યાં જનારાં પાન્થ એટલે પ્રવાસી છીએ, અને સર્વ "પંખીડાં" છીએ, એ મહાસત્યના સ્મરણ સાથે આ કાવ્યના આન્તરમાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

વરહદ્ મરણ

આ પ્રણયપ્રધાન કાવ્યમાં વિરહના દર્દનો અતિ વેગભર્યો ઉછાળો ખુલ્યો છે, તે છતાં તેમાં ઉચ્ચ રસિકતા અને મૂર્તિમન્ત પ્રણય દશ્ય થાય છે એ પ્રેમીનો ઉચ્ચ સંસ્કારિતા છે.

આખું કાવ્ય તલસ્પર્શી વાચકના હૃદયને એકદમ હલાવે એવું છે. છેલ્લી બે લીટીમાં તો પ્રેમપૂર્ણ હૃદયનું આર્દ્ર ઔદાર્ય સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે.

વિષપાન

આ અતિ કરુણ કાવ્ય વિવશતા અને વ્યગ્રતાની ભાવમયતા દ્વારા જનિત છે. જેઓને જર્મન મહાલેખક ગીટી (Goethe)ની "*The Sorrows of Young Werther*" નામની એક આખ્યાયિકાના નાયક "વર્થર" ની કથાનું સ્મરણ હશે, તેઓ આમાં 'વર્થરિઝ્મ' જોશે; છતાં એમાં એ ઉપરાન્ત વિશેષ ધ્વનિ છે :

હૃદયને કોઈ વિષ જેવી કડવી વાત – "ઝેરી ઘૂંટડો" ગળાવ્યાની અમુક ક્ષણોનું એમાં ગેબી નિરૂપણ છે.

કાવ્ય પ્રણયપ્રધાન છે અને એના ઉપર ઇંગ્લિશ કવિ શેલીની જબરી અસર જોઈ શકાય છે.

સારસી

કાવ્યમાં પ્રાણ સ્નેહનો છે, તથાપિ, રચનાશૈલી–ઇમારત અને વર્ણન વગેરે જોતાં વસ્તુનું જે કવિતાશરીર બંધાયું છે, તે પણ સુન્દર અને કલાપૂર્ણ છે–આકર્ષક છે.

કહે છે, કે સારસ પંખી જોડી ખંડિત થતાં એકનું જીવી શકતું જ નથી, પણ પ્રાણત્યાગ કરે છે, એ ઉપરથી આ આખ્યાયિકા રચવામાં આવી છે.

પ્રિયતમાની એંધાણી

આ કવિતા પ્રણયપ્રધાન ભાવના બોલે છે, છતાં કલ્પના અને કલા એમાં ઓતપ્રોત છે. પ્રેમની માત્ર " એંધાણી " એટલે " નિશાની " જ નથી ; પણ , લાગણી અને કલાના અંશો કાવ્યમાં સંકલિત છે .

" વિરહસ્મરણ " ની માફક આ કવિતા જો કે હૃદયને એકદમ હલાવી મૂકતી નથી અને હૃદય એનાથી સભર બનતું નથી , પણ ધીમે આકર્ષાય છે .

દગો

" કદમ તુજ બોસવા ગભરૂ " વગેરે =

ત્હારાં પાદચુમ્બન માટે હું સુકોમલ પગમાં પડયો હતો . અરે ! તેને હેરાન કરવાથી ત્હારે હાથ શું આવ્યું ?

" હતી જ્યાં વસ્લની ખ્વાહિશ " વગેરે =

જ્યાં સમાગમની ઉત્કંઠા હતી , ત્યાં ઝેરથી ભરેલું પ્યાલું મળ્યું ! પરન્તુ , તું કહે કે એ પ્યાલું ભરવાથી ત્હારે હાથ શું આવ્યું ? !

" જિગર અશરાફ આ મ્હારે " વગેરે =

મ્હારા સરલ હૃદયે ત્હારો અપરાધ ક્ષમા કર્યો છે . હવે હમેશ પશ્ચાત્તાપ કરીને તું અટકજે – પરમાત્મા ત્હને ક્ષમા આપે .

તું મ્હારી હતી

" કબજ આ રૂ થશે ત્યારે " વગેરે =

રૂ=રૂહ=જીવ. ગારશે=દાટશે.

આ જીવ જ્યારે પરાધીન થઇ જશે – રૂંધાઈ જશે, ત્યારે મુર્દાને જમીનમાં દાટશે–તેના પર ફૂલ ચડાવીને તું એવું કહેશે કેઃ–

"હું તેને ચાહતી હતી"!

"હવા તુજ વસ્લની પલટી–" વગેરે =

ત્હારૂં દર્શન થતું હતું ત્યારનું વાતાવરણ બદલાઇ ગયું! અને મ્હારો બગીચો ઉજડ થઇ ગયો! હવે આ હાડપિંજરનું જે છેવટનું થઇ જવાનું તે થઇ જાય એ જ મ્હારૂં મળતર છે.

ગ્રામ્ય માતા

શ્રી કલાપીએ આ કાવ્યનું મથાળુ "શેરડી" –એવું રાખ્યું હતું–પાછળથી પોતે જ ગ્રામ્ય માતા એવું આ કાવ્યનું નામ ફેરવ્યું હતું.

દન્તકથા જાણીતી છે, કે "ધરતીએ રસકસ ચૂસી લીધા," કારણ કે :-

"જૈસી ધ્યાનત વૈસી બરકત."

શેરડીના ખેતરમાં અચાનક જઈ ચડનાર તરસ્યા રાજાને પાણી માગતાં, પાણીને બદલે શેરડીના મીઠા રસનું પ્યાલું મળે છે. નગુણો રાજા, તેના બદલામાં, ઊલટું જમીનનું મહેસુલ વધારવાનો કુવિચાર કરે છે! પરિણામે શેરડીમાંથી રસ સૂકાઇ જાય છે.

હૃદયમાં રહેલા વિચારબળથી – *Effect of Thought-force* થી બાહ્યમાં પણ કેટલો બધો પલટો થાય છે, એ આત્મ-વિશુદ્ધિની અતિ અગત્યની અને સૂક્ષ્મ વિચારણા પણ આ કાવ્યમાંથી મુમુક્ષુને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ આખી આખ્યાયિકા સહૃદય મુમુક્ષુને ઈશ્વરી સ્નેહની દિશા બતાવે છે.

બિલ્વમંગલ

આ કાવ્યને શ્રી કલાપીએ તુલસી એવું નામ આપ્યું હતું; પરન્તુ સ્વ. મણિશંકર ભટ્ટે તેને બિલ્વમંગલનું નામ આપ્યું છે, કારણ કે, કાવ્યની ઐતિહાસિક કથામાં જે વસ્તુ આવે છે, તે મહાત્મા તુલસીદાસજીના જીવન કરતાં મહાત્મા બિલ્વમંગલના જીવનને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વધારે લાગુ પડે છે. આટલા માટે કાવ્યના મથાળામાં, તેમ જ કાવ્યની પંક્તિઓમાં સ્વ. કાન્તે કરેલો ફેરફાર અહીં કાયમ રાખ્યો છે.

શ્રી કલાપીની વર્ણનશૈલી હમેશાં જ સુન્દર છે-હમેશા જ આકર્ષક છે, તેમ આ કાવ્યમાં પણ આરમ્ભ બહુ સુન્દર રીતે કર્યો છે.

દામ્પત્યસ્નેહમાંથી અથવા કહો કે **સ્ત્રીપુરુષના સ્નેહમાંથી ઇશ્વરસ્નેહનો** ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો તેની સવિસ્તર **સ્નેહકથા** આ કાવ્યનું **બીજક** છે.

પોતાના પ્રિયતમે પોતા તરફના સ્નેહની લાગણીને વશ થઇને કેવાં ભારે જોખમો ખેડયાં હતાં તે એ પ્રિયતમાને વિદિત થતાં તે

"આભારે કે પ્રણયઉભરે શીર્ષ નીચું નમાવે"

છે અને જે **તત્ત્વબોધ** બિલ્વમંગલને પોતાની પ્રિયતમા દ્વારા થવાનું નિર્માયેલું હતું, તે **તત્વબોધામૃત** તે બહુ દૃઢતાથી, સ્નેહથી અને ગમ્ભીરતાથી પ્રિયતમને પાય છે. **મુમુક્ષુ** જીવાત્માનું ક્ષાત્રબલ, **વૈરાગ્ય** અને **રસ** વગેરે પ્રકાશની કંઇકંઈ આકર્ષક અને જ્વલન્ત રેષાઓથી આ કાવ્યચિત્ર દીપી રહ્યું છે. જુઓ :-

"શું છે હુંમાં ? સુખમય તને દેહ આ ના થવાની" વગેરે.
"રે ! કલ્યાણી ! સખિ ! ગુરુ ! પ્રિયે ! પ્રેમની દિવ્ય જ્યોતિ !
"ત્હારે પન્થે વિહરીશ હવે જાળજંજાળ તોડી ! વગેરે.

દામ્પત્યસ્નેહ (*Conjugal Love*) જો અસ્ખલિત હોય-**અભિન્નતાના અનુભવ** સુધી પહોંચ્યો હોય, અને **તત્ત્વતઃ પૂર્ણ** વિશુદ્ધ હોય તો **ઇશ્વરી સ્નેહ** (Divine Love) નો **દિવ્ય માર્ગ** અવશ્ય જ **ખુલ્લો** થાય છે. આ વાત આપણને બહુ જ સરળતાથી આ કાવ્ય શિખવે છે. સુન્દર કવિતા હોવા ઉપરાન્ત, આખા કાવ્યનો આન્તર મર્મ **ઇશ્વરી મહિમા** નિરૂપે છે.

કન્યા અને ક્રૌંચ

બિલ્વમંગલના કાવ્યની પેરે આ કાવ્ય પણ એક **સ્નેહકથા** છે.

"મચ્યું છે યુદ્ધ બ્રહ્માંડે, દેવ દાનવનું સદા" – વગેરે –

સરખાવો :– पिण्डे तद् ब्रह्माण्डे ॥

આખું કાવ્ય વારંવાર મનનપૂર્વક વાચનયોગ્ય છે.

પુત્રીમરણથી હસતો પિતા

નામનિર્દેશથી જ કાવ્યનું બોધક સ્વરૂપ સમજી શકાય છે. પિતાનો પુત્રી તરફ, બેલાશક, સ્નેહ છે, પ્રીતિ છે, મમતા છે ; છતાં, એ

લાગણીમાં જ્ઞાનપ્રકાશ–દિવ્યતા છે, અલબત્ત, માહાત્મ્ય છે. પિતાને છાજતા ડહાપણથી તે સમજે છે કે :—

" કહે છે ' પ્રીતિ ' તે જગત પર તો ' રાગ ' જ બધો,
" ખરી પ્રીતિમાં ના કદિ પણ રહે કચ્છભડકો ; વગેરે વગેરે.

શ્રી કલાપીના હૃદયમાં સ્નેહનું સામ્રાજ્ય છે અને હરકોઈ કવિ જ્યારે સ્નેહના – ભક્તિના ઈશ્વરી સામ્રાજ્યમાં ભળી શકે છે, ત્યારે જ અધિક ઉન્નતિ સાધી શકે છે. શ્રી કલાપીનો નિવાસ કલ્પનાના ઉચ્ચગામી પણ કેવળ મનોકલ્પિત મહાલયનો નથી–તે તો સ્નેહના આહલી ચેતનમન્દિરને શિખરે બેઠેલો અને ત્યાંથી જ ટહુકતો દૈવી મોરલો છે.

માફી

આખી ગઝલ સહૃદયતા મૃદુતા અને અર્થગૌરવયુક્ત છે.

" દરગુઝર કર એ ખતા તો દરગુઝર કરવી ઘટે ! "
ક્ષમા કર, એ અપરાધ તો ક્ષમા કરવો ઘટે છે !

*　　　*　　　*

" દિલ કુમળું તુજ કંપતાં, ત્યાંથી ઝર્યો મીઠો શરાબ " વગેરે =
ત્હારું કોમલ હૃદય દ્રવતાં, ત્યાંથી મધુર પ્રીતિનું ઝરણ વહ્યું અને તે સ્નેહનું પાત્ર
' આ સ્નેહી ! સ્વીકારી લે ! '
એવું કહીને ત્હેં મ્હને ધર્યું ! મ્હેં દુર્ભાગીએ એ પ્રેમનો તિરસ્કાર કર્યો, તે તું ક્ષમા કર. મ્હારી એ મનુષ્યહીનતાને તું ત્હારા શાણપણથી ક્ષમા કર.

*　　　*　　　*

" આ સખ્ત સીનાનો જતાં કિલ્લો તૂટી પણ આખરે– " વગેરે=
પરંતુ, ઓ દેવિ ! આખરે આ વજ્રનું હૃદય ભેદાયું છે અને ત્હારે માટે આજે મ્હને શિક્ષા મળી છે. અરે ! સ્નેહના શબ્દો કહેવાને મ્હને કશો જ અધિકાર નથી. ' આ કઠોર હૃદયનો તું સ્વીકાર કર ' એવું કહેવાની પણ મ્હારી શક્તિ નથી ! પ્રેમના પ્રદેશમાં, ખરેખર, હું પ્રથમ જ ગુન્હેગાર નથી ! ઈશ્વરી નિર્માણ જ એવું છે કે જે પ્રેમમાં વફાદાર હોય તેને આફતો આવે. પુષ્પ જેવી સુન્દર અને સુકોમલ વસ્તુને આરપાર વીંધીને તેના તોરા, કલગીઓ બનાવવાનો

જગતનો જૂલમ જાહેર છે. મનુષ્યજાતિની પ્રકૃતિમાં – એના સ્વભાવમાં જ – એ કલંક છે કે પુષ્પ જેવી વસ્તુને આંખે અડાડીને આંખ વડે ચૂમી લેવાને બદલે તે તેને આરપાર વીંધવાનો જુલ્મ કરે છે! પરન્તુ, સ્નેહના બદલામાં જ્યાં હ્રુદયહીનતા જ મળે છે, ત્યાં તો – અફસોસ – આ જગતમાં ક્ષમા એ જ ઇશ્વરી પ્રકાશ છે.

માધુર્ય, ઔદાર્ય અને માર્દવથી ઉભરાતું હૃદય અહીં વિનીત થઇને માફીમાં આત્મવિશોધન કરતું પ્રત્યક્ષ થાય છે.

સ્નેહ માટે "શરાબ" અને સ્નેહી હૃદય માટે "જામ" એવા સૂફીના ખાસ પારિભાષિક (Techno-logical) શબ્દો અહીં વાપરવામાં આવ્યા છે. પ્રેમને મદિરા અને પ્રેમીને મત્ત, ઉન્મત્ત અથવા જડનું ઉપમાન આપીને ભગવાન્ વ્યાસે તથા શ્રી નારદાદિએ આવા જ ઉલ્લેખો કર્યા છે. ફારસીમાં તો આવા સાહિત્યની ખાસ જુદી જ પ્રસિદ્ધ પ્રણાલિકા છે – જેવી હિન્દુઓમાં વૈષ્ણવી સંપ્રદાયની શાખા.

એક સ્વપ્ન

આ કાવ્યમાં સ્વપ્નના ઉદ્દગાર અને તેનું નિરૂપણ એવાં તો તત્ત્વબોધક છે, કે આ સ્વપ્નને સ્વપ્ન કહેવું કે સુષુપ્તિ કહેવી કે કવિનું સ્વપ્ન કહેવું એની વિચારણામાં જ ઝૂકી જવાય છે.

મનોહર વર્ણનશૈલી અને રૂપક આપીને ચિત્ર આલેખવાની શ્રી કલાપીની લાક્ષણિક નિપુણતા જાણીતી છે.

કાવ્યના આદિ, મધ્ય અને અન્તમાં રસભર કલા અને સુન્દર કલ્પના છે–વસ્તુમાં કલાવિધાનનું સુષ્ઠુત્વ કુશલતાથી દાખલ થયેલું છે.

વૃદ્ધાવસ્થા, બાલ્યાવસ્થા, અને યુવાવસ્થાના વહનની સાથે નદીના વહનની કરેલી સરખામણી કેટલી સુન્દર છે! જુઓ આ પંક્તિઓ :–

"ઝરા રે બ્હેનારા! ગહન તુજ છે ગૂઢ વહવું –" વગેરે –

પ્રેમની ઓટ – ક્ષમા

આ અન્તે ત્રોટક વૃત્તમાં લખાયલી સુન્દર અને ભાવગમ્ય કવિતામાં સ્નેહના લાક્ષણિક સ્વરૂપની જે અભેદાત્મક કદર જાહેર કરી બતાવી છે, તે વ્યાવહારિક જગતને જરૂર જ જાણવા અને માનવા જેવી છે.

પ્રેમની ભરતી ચડેલું હૃદય મિત્રને પ્રાર્થે છે : –

" વ્યવહાર શિખાવ મ્હને ન , સખે !
" તુજ પ્રૌઢ થયું દિલ , બાળક હું ;
" બની પ્રેમી બની ફરી બાલ , સખે ! વગેરે.

સ્વ. દામોદરદાસ ખુ. બોટાદકરની " પ્રેમ અને સત્કાર " નામની ગઝલમાંની નીચેની પંક્તિઓ સરખાવો : –

અખંડિત પ્રેમને , બન્ધુ ! જરૂર શું હોય આદરની ?
' પધારો ' આવજો , બેસો ' – વૃથા એ વાદ શા સારૂ ?

* * * *

' પધારો ' એમ કહેવાથી , પધારે તે પધાર્યા ના ;
નિમંત્રણ પ્રેમીને શાનાં ? અનાદર પ્રેમીને શાને ?

* * * *

વિનયની પૂરણી માગે , અધુરી તેટલી પ્રીતિ ;
પ્રતીતિ પ્રેમની કરવા , નથી અધિકાર આદરને .

વગેરે વગેરે .

હૃદયત્રિપુટી

બરાબર પચાસ પૃષ્ઠના આ શુદ્ધ સ્વાનુભવરસિક (*Absolutely Subjective*) કાવ્ય દ્વારા શ્રી કલાપી પોતાના સ્નેહજીવનના સવિસ્તર ઇતિહાસનું પરમ રમણીય અને ચેતોહર નિરૂપણ કરે છે , એટલું જ નહીં પણ અભ્યાસી વાચકને પણ તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

હૃદયની વિવિધ લાગણીઓ એટલે ચિત્તવૃત્તિની ભાવનાઓના આન્તર સમરક્ષેત્રનું , સૂક્ષ્મ છતાં અતિ આકર્ષક , પારદર્શક ચિત્ર આ આખા આત્મલક્ષી કાવ્યમાં છેક આરંભથી તે ઠેઠ અંત સુધી ચિતરાયલું છે .

કલા , કલ્પના અને સત્ય કિંવા ઈતિહાસ , એ ત્રણેના ન્યૂનાધિક અંશોના વિલક્ષણ સંમિશ્રણથી , શ્રી કલાપીના જીવન - ચરિત્રના જ એક પ્રકરણનું જાણે આ ખંડકાવ્ય બનેલું છે .

શ્રી કલાપીના અંગત જીવનની વ્યક્તિગત હકીકત (*Personal Life*) આ અને આવી બીજી કેટલીક કવિતામાં એવી રીતે સંકલિત થયેલી છે કે તેને વસ્તુથી છૂટી પાડી શકાય નહિ અને તેના પર વિશેષ વિવેચન કરવા જતાં ઉચિત કાલમર્યાદાનો ભંગ થવાનો

સંભવ છે. સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન વિવેચક સ્વ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે તા. ૧-૨-૧૯૦૩ ને રોજ શ્રી કલાપી જયન્તીને પ્રસંગે બરાબર કહ્યું છે કે :-

"જેમના સમકાલીન જનો જીવતા હોય, તેવા ગત પુરુષોની જીન્દગાની વિષે પૂરેપૂરો વિસ્તાર થઇ શકતો નથી; તેથી આ વૃત્તાન્ત છે તેવા રૂપમાં જ સ્વીકારવો જોઈએ."

"હૃદયત્રિપુટી" ના કાવ્ય ઉપર બાવીશેક વર્ષો પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલા નીચેના લેખો અભ્યાસી જોઈ શકશે :-

(૧) હૃદયત્રિપુટી – એક પ્રશંસા.

વસન્ત પુ. ૭, અંક ૮. પૃ. ૩૪૯ થી ૩૬૦.

લખનાર રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી,

એમ. એ.; એલએલ. બી.

(૨) કલાપી અને તેની કવિતા.

બુદ્ધિપ્રકાશ, પુ. ૫૬; અં. ૫-૬; ઇ. સ. ૧૯૦૯ મે – જુન

લખનાર सागर.

(૩) રા. 'સાગર' અને હૃદયત્રિપુટીનું અવલોકન.

બુદ્ધિપ્રકાશ, પુ. ૫૬; અં. ૯.

લખનાર રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી,

એમ. એ.; એલએલ. બી.

આ કાવ્યમાં પૃ. ૧૪૮ મે –

"આ બ્રહ્માંડ અને તેની નિસરણી –"

એવું છપાયું છે તે ભૂલ છે. તેને સ્થાને

"આ બ્રહ્માંડ અનન્તની નિસરણી –"

એ પ્રમાણે જોઇએ.

આ અતિ મહત્ત્વની ભૂલ ઠેઠથી ચાલી આવતી હતી. શ્રી કલાપીનાં સ્વહસ્તલિખિત દફતરો આ કાવ્ય છપાઈ ચૂક્યા પછી મળેલાં હોવાથી આ અગત્યનો સુધારો આ સ્થળે કર્યો છે.

શાન્ત પ્રેમ

"विचित्रं चक्रं काव्यं" આવા શબ્દો શ્રી કલાપીએ પોતે જ આ કાવ્યના મથાળાની નીચે લખેલા છે.

આરમ્ભમાં હૃદયને કરુણરસથી દ્રવીભૂત કરતું, વચ્ચે વચ્ચે પ્રણયના તેમ જ પ્રણયકલહના મધુરા-કડવા અનેક અનુભવનાં કેટલાંક

પ્રેમની ભરતી થએલું હૃદય મિત્રને પ્રાર્થે છે : –
" વ્યવહાર શિખાય મ્હને ન , સખે !
" તુજ પ્રૌઢ થયું દિલ , બાળક હું ;
" બની પ્રેમી બની ફરી બાલ , સખે ! વગેરે.

સ્વ . દામોદરદાસ ખુ . બોટાદકરની " પ્રેમ અને સત્કાર " નામની ગઝલમાંની નીચેની પંક્તિઓ સરખાવો : –

અખંડિત પ્રેમને , બન્ધુ ! જરૂર શું હોય આદરની ?
' પધારો ' આવજો , બેસો ' – વૃથા એ વાદ શા સારૂ ?

* * * *

' પધારો ' એમ કહેવાથી , પધારે તે પધાર્યાં ના ;
નિમંત્રણ પ્રેમીને શાનાં ? અનાદર પ્રેમીને શાને ?

* * * *

વિનયની પૂરણી માગે , અધુરી તેટલી પ્રીતિ ;
પ્રતીતિ પ્રેમની કરવા , નથી અધિકાર આદરને .

વગેરે વગેરે .

હૃદયત્રિપુટી

બરાબર પચાસ પૃષ્ટના આ શુદ્ધ સ્વાનુભવરસિક (*Absolutely Subjective*) કાવ્ય દ્વારા શ્રી કલાપી પોતાના સ્નેહજીવનના સવિસ્તર ઇતિહાસનું પરમ રસણીય અને ચેતોહર નિરૂપણ કરે છે , એટલું જ નહીં પણ અભ્યાસી વાચકને પણ તેનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

હૃદયની વિવિધ લાગણીઓ એટલે ચિત્તવૃત્તિની ભાવનાઓના આન્તર સમરક્ષેત્રનું , સૂક્ષ્મ છતાં અતિ આકર્ષક , પારદર્શક ચિત્ર આ આખા આત્મલક્ષી કાવ્યમાં છેક આરંભથી તે ઠેઠ અંત સુધી ચિતરાયલું છે .

કલા , કલ્પના અને સત્ય કિંવા ઈતિહાસ , એ ત્રણેના ન્યૂનાધિક અંશોના વિલક્ષણ સંમિશ્રણથી , શ્રી કલાપીના જીવન - ચરિત્રના જ એક પ્રકરણનું જાણે આ ખંડકાવ્ય બનેલું છે .

શ્રી કલાપીના અંગત જીવનની વ્યક્તિગત હકીકત (*Personal Life*) આ અને આવી બીજી કેટલીક કવિતામાં એવી રીતે સંકલિત થયેલી છે કે તેને વસ્તુથી છૂટી પાડી શકાય નહિ અને તેના ર વિશેષ વિવેચન કરવા જતાં ઉચિત કાલમર્યાદાનો ભંગ થવાનો

સંભવ છે. સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન વિવેચક સ્વ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે તા. ૧-૨-૧૯૦૩ ને રોજ **શ્રી કલાપી જયન્તીને** પ્રસંગે બરાબર કહ્યું છે કે :-

"જેમના સમકાલીન જનો જીવતા હોય, તેવા ગત પુરુષોની જીન્દગાની વિષે પૂરેપૂરો વિસ્તાર થઇ શકતો નથી; તેથી આ વૃત્તાન્ત છે તેવા રૂપમાં જ સ્વીકારવો જોઈએ."

"હૃદયત્રિપુટી" ના કાવ્ય ઉપર બાવીશેક વર્ષો પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલા નીચેના લેખો અભ્યાસી જોઈ શકશે :-

(૧) હૃદયત્રિપુટી – એક પ્રશંસા.
વસન્ત પુ. ૭, અંક ૮. પૃ. ૩૪૯ થી ૩૬૦.
લખનાર રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી,
એમ. એ.; એલએલ. બી.

(૨) કલાપી અને તેની કવિતા.
બુદ્ધિપ્રકાશ : પુ. ૫૬; અં. ૫-૬; ઇ. સ. ૧૯૦૯ મે – જુન
લખનાર सागर.

(૩) રા. 'સાગર' અને હૃદયત્રિપુટીનું અવલોકન.
બુદ્ધિપ્રકાશ, પુ. ૫૬; અં. ૯.
લખનાર રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી,
એમ. એ.; એલએલ. બી.

આ કાવ્યમાં પૃ. ૧૪૮ મે –
"આ બ્રહ્માંડ અને તેની નિસરણી –"
એવું છપાયું છે તે ભૂલ છે. તેને સ્થાને
"આ બ્રહ્માંડ અનન્તની નિસરણી –"
એ પ્રમાણે જોઇએ.

આ અતિ મહત્ત્વની ભૂલ ઠેઠથી ચાલી આવતી હતી. શ્રી કલાપીનાં સ્વહસ્તલિખિત દફતરો આ કાવ્ય છપાઈ ચૂક્યા પછી મળેલાં હોવાથી આ અગત્યનો સુધારો આ સ્થળે કર્યો છે.

શાન્ત પ્રેમ

"विचित्रं चक्रं काव्यं" આવા શબ્દો શ્રી કલાપીએ પોતે જ આ કાવ્યના મથાળાની નીચે લખેલા છે.

આરમ્ભમાં હૃદયને કરુણરસથી દ્રવીભૂત કરતું, વચ્ચે વચ્ચે પ્રણયના તેમ જ પ્રણયકલહના મધુરા-કડવા અનેક અનુભવનાં કેટલાંક

ગારચિત્રોનું ગમ્ભીર દર્શન કરાવતું અને અન્તે પ્રેમ, શાન્તિ ગામ્ભીર્ય અને એકતાના ભાવોમાં કરુણ રીતે પૂરૂં થયેલું જણાતું બરાબર પચાસ પાનાનું હૃદયત્રિપુટીનું શુદ્ધ આત્મલક્ષી (Subjective) કાવ્ય સમાપ્ત થયા પછી તુરતજ જ આ શાન્ત પ્રેમનું ન્હાનું કાવ્ય આવે છે; અને, આ "શાન્ત પ્રેમ" ની પછી તુરત જ જબરમાં પ્રિયાને એવું ચોખ્ખા શૃંગારરસની ઝળકથી દીપતું સંગીતમય કાવ્ય આવે છે.

"હૃદયત્રિપુટી" ને શૃંગારરસ પ્રધાન કાવ્ય ગણીએ તો, આસપાસનાં બે શૃંગારરસપ્રધાન કાવ્યોની વચ્ચે, આ શાન્ત પ્રેમનું શાન્તરસપ્રધાન સાત્વિક કાવ્ય, શૃગારની મર્યાદા સાચવતું હોય, એમ સૂચવતું ઉચિત સ્થાને પ્રકાશી રહેલું વાચકનું ચિત્તાકર્ષણ કરે છે.

આ કાવ્યને શાન્તપ્રેમનું મથાળું કેવળ જ યોગ્ય છે, એવું કાવ્યનો અમાનુષિક એટલે દૈવી (Divine) આન્તર ભાવ હૃદયમાં ઉતારતાં, અભ્યાસીને અવશ્ય જ લાગે છે.

આખા કાવ્યમાં ભાષાની અતિ સરળતા છતાં વિચારોની ગૌરવાન્વિત ગમ્ભીરતા છે.

અનિર્વચનીય દિવ્યતાથી આખું કાવ્ય ઉભરાતું છે.

"ગૃહિણી" માતૃત્વપદ પામ્યા પછી, તેનામાં વાત્સલ્યપ્રેમનો નવીન ઉમેરો થયેલો જોઇને, શ્રી કલાપીનાં પ્રજ્ઞાનચક્ષુઓ તેનામાં "કાંઇ"—

"નવું" અને "જુદું" જ શોધે છે, જુવે છે અને ત્યાંથી જ આ અલૌકિક કાવ્યનો આરંભ થાય છે:

પોતાના Ideal લક્ષ્ય વસ્તુને અનુસરીને પોતે તત્ત્વદષ્ટિએ જુએ છે. એ દૃષ્ટિ બહિર્મુખ દૃષ્ટિ નથી, પણ, તત્ત્વાભિમુખી દૃષ્ટિ છે. સરખાવો:—

"Love, in thy face I have *seen the Eternal.*"

Bunsen.

"પ્રિયે! ત્હારા વદનમાં મ્હને તે અનન્તનું દર્શન થયું છે."

બન્સેન.

શ્રી કલાપીને પણ "ગૃહિણી" માં જે "કાંઇ" "નવું" જણાય છે તે, બન્સેનની પેઠે "તે અનન્ત" નું જ રૂપાન્તરભેદે ... તત્ત્વદર્શન છે.

પોતાની અદ્દલાયગી-દિવ્ય એટલે તત્ત્વજ્ઞાનાભિમુખી દૃષ્ટિથી તે કહે છે :–

" ગૃહિણી દેવી તું દિલની મમ માતા પણ થજે."

" ઓ ગૃહિણી ! મનુષ્યમાત્રને પોષનારો દૈવી રસ–ત્હારા હૃદયમાં સ્વાભાવિક રીતે રેડાયેલો છે, તેથી તું દેવી છે; અને ઓ દેવી ! મ્હારા હૃદયને પણ ત્હારા દિવ્ય રસથી તું પોષણ આપનારી માતા થજે–એટલે ઈશ્વરી પ્રેમના ઉમેરાથી આપણા પ્રણયમાં દિવ્યતા અનુભવાશે અને આપણે ખરો–ઉન્નત સ્નેહ ઈશ્વરી પ્રેમ શિખીશું."

ગૃહિણીને " માતા " થવાનું કહેવું એ પ્રાકૃત હૃદયને ઉચિત નહિ જણાય, પરન્તુ, માતા તે શરીરની નહીં, પણ હૃદયની છે અને ચર્મનાં ક્ષુદ્ર બાહ્ય આવરણો એ ખરા હૃદયથી કેવળ જુદી વસ્તુ છે. વિશેષ નહિ તો છેવટે, મોડયેષુ માતા એ સૂત્રના સ્મરણથી અને મનનથી પણ આવી ક્ષુલ્લક શંકા વાંચક નિવારી શકશે.

શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતામાં સમજાવેલા કર્મમાં અકર્મના ગહન તત્ત્વબોધના સિદ્ધાન્તની દિશા (*Theory*) પણ અહીં સમજાય છે.

ચોથા ચરણમાં આ જ વાત અધિકતર સ્પષ્ટતાથી કહેલી છે:–

" જે જે દૈવી પ્રેમથી તું ચિરંજીવ બાલુ તરફ જુએ છે, તે જ દૈવી પ્રેમથી–પ્રભુથી પ્રેરાયેલા તે જ નવા–વિશુદ્ધ દૈવી પ્રેમથી તું મ્હારા તરફ જોજે."

આ કાવ્ય શિખવે છે કે જે પ્રેમ દૈવી છે તે હમેશ જ સર્વ તરફ સમાન છે એટલે વિકાર વિનાનો છે, મોહ વિનાનો છે અને તેથી ભેદથી રહિત છે.

" ગૃહિણી " ને પોતાના લક્ષ્ય વસ્તુ (Ideal) ને અનુરૂપ ઇશ્વરી સ્નેહનો સ્વાનુભાવ કરાવવાના ઉદ્દેશથી સ્વાભાવિક રીતે પ્રેરાયેલો આ તત્ત્વબોધ છે – જીવાત્માની ભેદબુદ્ધિનો લય કરનારાં અને તેને અભેદ સાક્ષાત્કાર કરાવનારાં આવાં મૂલ સૂત્રો પણ આ કાવ્ય શિખવે છે.

पंडिताः समदर्शिन : અને आत्मवत् सर्वभूतेषु –

સ્નેહ દેહનો નહીં, પણ આત્માનો – વગેરે.

આખા કાવ્યમાં બહુ જ મનન યોગ્ય ભાગ તો તેનો ઉત્તરાર્ધ જ છે અને તેમાં પણ :–

"મ્હને વ્હાલાં લાગે ચપલ દગથી શાન્ત નયનો" વગેરે પંક્તિઓ ગૂઢ છે :—

ત્હારાં ચપળ દગ કરતાં ત્હારાં શાન્ત નયનો મ્હને બહુ પ્રિય છે, એટલે તું ચપલાક્ષી છે, એટલા માટે વધારે પ્રિય છે એમ નથી જ, પણ, ત્હારાં નયનો શાન્ત હોય-શુદ્ધ સાત્ત્વિકતાપૂર્ણ હોય-દેહને બદલે આત્માને જ જોનારાં હોય એ મ્હને વધારે ગમે છે અને તું એવી શાન્ત-સાત્ત્વિક દૃષ્ટિવાળી હોય એ જ મ્હને વધારે પ્રિય છે.

"પતિ હું ને ના ના, પણ હૃદયનો મિત્ર ગણવો"

અને :-

"મ્હને બન્ધુ, વ્હાલો, પ્રિયુ, તુજ પિતા, પુત્ર ગણજે—"
"અને એ ભાવોથી મમ હૃદયનો આ રસ પીજે."

મ્હને શું પતિ જ ગણવાનો ? ના-ના, મ્હને તો હૃદયનો મિત્ર ગણવાનો."

પતિપણું અને પત્નીપણું એ તો ઐહિક સુખનું પ્રાધાન્ય માનનારા અને સ્થૂલને અનુલક્ષીને પોતે ઉભા કરેલા સંસારના બાહ્ય ધર્મો છે.

મનુષ્યાત્માની ઇતિકર્તવ્યતા તો સ્થૂલને ઉલ્લંઘીને તેને પેલે પાર છે.

"તું મ્હને બન્ધુ, વ્હાલો, પતિ, પિતા, પુત્ર બધું જ ગણજે અને તું એ સર્વભાવોએ હૃદય ભરીને મ્હારા હૃદયનો રસ પીજે."

અશારીરિક આત્મત્વની ભાવનાનું અહીં શિક્ષણ મળે છે.

જીવાત્માની વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિના ક્રમમાં આ ભાવના-અણલિંગી અનુભવની - (Beyond Sex) ની ભાવના અસીમ ઉપયોગી છે. શ્રી કલાપી આ કાવ્યના અન્તિમ ચરણમાં આ જ ગહન વસ્તુ સરળતાથી શિખવે છે :—

"નકી દેવી રીતે હૃદય પ્રણયીનો રસ પીતું —
"ખરા સ્નેહે જ્યારે શરીરસુખ સૌ ગૌણ બનતું."

ઐહિક સુખ માત્રથી પર એવું શાશ્વત સુખ માણવાને ઐહિક સુખથી પર જાતે જીવવું જોઇયે અને એવા ખરા સ્નેહના - ઈશ્વરી સ્નેહના સ્વાનુભવ માટે શરીરનો સ્નેહ, અલબત્ત, છેક જ ગૌણ

ગણાવો જોઇયે. આમ ઐહિક સ્નેહને ગૌણ ગણનાર જ ઈશ્વરી સ્નેહનો સ્વાનુભવ કરી શકે છે:

આ પંક્તિઓ કાવ્યની અંતિમ પંક્તિઓ છે અને તે શિખવે છે કે:—

"વસે સ્વર્ગે તે ના અધિક કંઇ આવા પ્રણયથી –"
"અને સ્વર્ગે તેથી પ્રણયી દિલનું ઇચ્છિત નહીં."

હિન્દૂઓમાં પુરાણો કહે છે, કે સ્વર્ગમાં ઉચ્ચ પ્રકારના ભોગ-વિલાસાદિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ઇસ્લામીઓ માને છે કે સ્વર્ગમાં જનારની તહેનાતમાં પરીઓ અને ગુલામો ખિદમત ઉઠાવે છે; પરન્તુ, જેણે અશારીરિક આત્મત્વની અનુભવદ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી છે તે હૃદય કયા ઐહિક સુખભોગનું તરસ્યું હોય? અને એવી અણલિંગી આત્માનુભવની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય ત્યાં સુધી સ્વર્ગના સરખા ભોગવિલાસ પણ વ્યર્થ જ છે. દિવ્ય સ્નેહ (Divine) એટલે જ શારીરથી પર – Love *Beyond Sex* – Spiritual – *not in flesh* but *in Spirit*.

મહાત્મા શ્રી અખાજી યથાર્થ જ કહે છે કે:—

"લિંગનો ભંગ થયા વિના, સર્વ મનની ઉપાસના."

અને:—

"અખા! એ જ અનુભવ ખરો, જેણે મહાજન નીપન્યા;
"લિંગભંગ થયા વિના સૌ સાધન કાળની સેવના."

(અનુભવબિન્દુ; શ્રી અખાજી.)

શ્રી કલાપીના આ શાન્ત પ્રેમને અંગ્રેજ કવિ વડર્સ્વર્થ *Unerring Light* કહે છે.

સરખાવો:—

Serene will be our days and bright,
And happy will our nature be,
When Love is an Unerring Light,
And *Joy* its own security.

Wordsworth.

જનરમાં પ્રિયાને

ગઝલ-સાખીની કાવ્યરચનાની નવીન ઘટનાને અનુસરીને આ સંગીતક્ષમ કાવ્ય રચાયલું છે અને તેથી બાહ્ય ચારુતા અને આન્તર રમણીયતા બન્નેનો સુન્દર મેળ મળ્યો છે.

ભાષા અને રચના ઉભય સ્વભાવિક અને સરળ છે. કાવ્યના વસ્તુ ઉપર વિશેષ વિવેચન આવશ્યક નથી.

ગઝલ-સાખીની રચના ગુજરાતી સાહિત્યમાં પહેલવહેલી સ્વ. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ ' બુલબુલ " નામના ન્હાના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલી અને તે ઉપરથી કેટલાક સમય સુધી આવા માપની કૃતિ "બુલબુલના રાગ" તરીકે ઓળખાતી.

કૃતઘ્નતા

હૃદયને થયેલી અસીમ વ્યથાના મહાપ્રબળ આઘાતવ્યાઘાતની અતિ વ્યગ્ર, રૌદ્ર અને દ્રાવક આન્તરસ્થિતિ આ કાવ્યમાં આબેહૂબ ચિતરાયલી છે.

પ્રલય સરખા આટલા બધા તોફાની ઉછાળા પછી પણ જ્યારે એનું શમન થયેલું જોવાય છે ત્યારે શ્રી કલાપીનું અસીમ ઔદાર્ય ભરેલું અસાધારણ વ્યક્તિત્વ અને એમાં મહાત્માની ક્ષમાવૃત્તિ સ્પષ્ટ જોવાય છે. કિં બહુના ?

"કાવ્ય માધુર્ય" ના વિદ્વાન સંગ્રહકાર રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ એમ. એ. આ કવિતા ઉપર વિવેચન કરતાં કાવ્યમાધુર્ય પૃ. ૩૧ મે લખે છે :-

"આ રાજવી કવિની ઓળખ વિશેષ આપવી પડે તેમ નથી. તેનું હૃદય કેટલું કોમળ છે, તેની લાગણી કેટલી ઉત્કટ તથા ઉભરાતી છે, તેની લેખનશૈલી કેવી સચોટ છે; તથા તેની લેખનકળામાં કેટલાં ચાતુર્ય અને પ્રબળ પ્રયાસ છે, તે સૌ વાચક સ્હેજમાં જાણે તેમ છે. વગર પ્રયાસે સમજાય તેવી કવિતા હોવા છતાં તેમાં ઉંચા પ્રકારનું કવિત્વ અક્ષરે અક્ષરે ઝળકી ઉઠે છે – તેમાં *fluent freshness of Poetic Style* એવી તો રસભરી છે કે તેનું એક કાવ્ય નાનું યા મોટું – હાથમાં લીધા પછી અથેતિ વાંચ્યા વગર મુકાય તેવું નથી, તેટલું જ નહિ પણ દરેકમાં – કાંઇ ને કાંઇ નવું, નવો ભાવ, નવો વિચાર, નવો ઉદ્ગાર, નવું ચિત્ર, કે નવી પ્રતિભા જણાયા વગર

રહે તેવું નથી. પરિચિત વસ્તુઓને પણ એવું નવું રૂપ આપતાં આવડે છે કે આપણે કેમ જાણે તે વસ્તુ નવી જ જોતા હોઇએ તેવો ભુલાવો ખાઇએ છીએ.

"આ કાવ્ય પોતા તરફ બતાવાયેલી કૃતઘ્નતાથી છે-તેમાં કવિનો ખગ્ર જુસ્સો, નિરાશા, વૈરભાવની તીવ્ર લાગણી અને દુષ્ટ જનોનો તિરસ્કાર આબેહુબ દશ્યમાન છે. પરંતુ આખર તોફાની સરોવર વાયુના ઝપાટા નરમ પડવાથી હળવે હળવે શાંત સ્વસ્થ સ્થિતિમાં આવી જાય તેમ તેનું કોમળ, નરમ, પ્રેમીલું હૃદય પાછું મૂળ અવસ્થાને પામે છે ને આશ્ચર્યકારક થયું તે ભૂલી દિલાસા આપી વિરામે છે."

બાલક કવિ

આ કવિતા શ્રી કલાપીએ સાક્ષરબન્ધુ શ્રી લલિતને ઉદ્દેશીને લખેલી હોવાનું સાંભળવામાં છે. શ્રી લલિતે શ્રી કલાપીને સંબોધીને પણ એક લાગણીભરેલી સુન્દર કવિતા લખેલી છે.

જુઓ :-મ્હારા મયૂરને, આમુખ; પૃ. ૬૯.

કાવ્યમાધુર્યકાર રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ એમ.એ. આ કવિતા ઉપર વિવેચન કરતાં કાવ્યમાધુર્ય પૃ. ૩૭ મે લખે છે કે:

"એમાં જગતની સંસ્કારી પુરુષ તરફની દૃષ્ટિ સંબંધીના વિચાર સાથે સરખાવો :-

"The world has ever, we fear, shown but small favour to its teachers; hunger and nakedness, perils, and reviling, the poison chalice, the cross have, in most times and countries, been the market-price it har offered for wisdom the welcome with which it has treated those who have come to enlighten and purify it."

"The fate of Burns. *Carlyle.*"

નદીને સિન્ધુનું નિમંત્રણ

આ કાવ્ય માટે શ્રી કલાપીએ એવું લખ્યું છે કે:-

"હૃદયત્રિપુટીના જ વિચારોનો સાર આમાં ખેંચવામાં આવ્યો છે."

(શ્રી કલાપીની ડાયરીમાંથી.)

વૃદ્ધ ટેલિયો

ત્રીસ પૃષ્ઠનું આ લાંબું, કરુણરસથી ભરપૂર કાવ્ય અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્સ્વર્થની "The Old Cumberland Beggar" નામની કવિતા ઉપરથી રચાયેલી એક આખ્યાયિકા છે.

ભાષા અને ઇબારત ઉપરથી આખી કવિતા ઇંગ્લિશ ઉપરથી થયેલું અનુકરણ છે, એમ તુરત જ લાગે છે-જો કે ભાષાની સરળતા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

"બાલાં બહેન "નો દુઃખમય ઇતિહાસ સ્નેહી વાચકના હૃદયને અવશ્ય દ્રવીભૂત કરે એવો છે.

કાવ્યમાંની કેટલીક પંક્તિઓમાં તો ખાસ એવાં જ સૂત્રો છે કે જે અભ્યાસી કદાપિ ભૂલી શકે નહિ. જેમકે :-

પુત્રી ને ગૃહને નાણે જેવારો ન થયો કદી;
પિતૃની ને પ્રભુની કૈં દૃષ્ટિ તીખી તડી નકી.

જિજ્ઞાસા કાજ દર્દીની વાતો ના સુણવી ઘટે;
ઇચ્છા એવી મરેલાંમાં રાખતાં ઠપકો ઘટે.

કોઈનાં એ દુઃખોમાં છે યોગ્ય ના સુખ પામવું;
મરેલાં તો પ્રભુનાં છે, તેનું માન જ રાખવું.

× × ×

શ્રીમાનનાં ઇચ્છિત બાલકો તો,
ગરીબને દર્દ સમાં બને છે.

* * *

મરેલાંનાં સત્યો મરણ સુધી ના ના મળી શકે,
અને રાહ જોવી, વધુ પણ કશું ના થઇ શકે.

વગેરે વગેરે.

પ્રિયા કવિતાને

શ્રી સરસ્વતી, શ્રી કલાપીને પ્રસન્ન છે, તેનું સુન્દર વર્ણન અહીં કવિતામાં જોઇ શકાય છે. કવિતામાં મૂર્તિમન્ત પ્રિયાપણું આરોપીને તેઓ શ્રી સ્વાનુભવ કહે છે કે :-

"અને તું આલિંગી, ભ્રમણ સહુ ભાંગ્યું હૃદયનું!

× × ×

અને પછીઃ—

"પછી ધીમે ધીમે તુજ અવયવો આ પલટતા,
"મને ભાસ્યા સર્વે વધુ મધુર ગમ્ભીર બનતા;
"મને કુંચી આપી મમ હૃદયની ને જગતની,
અને, તાળું ખોલી, તુજ મુખ નિહાળ્યું ફરી ફરી.

* * *

આમ છતાં શ્રી કલાપી 'કવિ (*Poet*) નથી; પણ, મહાકવિ (*Mystic*) છે.

વિધવા બ્હેન બાબાંને

પ્રેમ, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્યનો પ્રબોધ કરતી આ અતિ અદ્દભુત કવિતા માટે શ્રી કલાપી પોતે નીચે પ્રમાણે લખે છેઃ—

"આજે 'વિધવા બ્હેન બાબાંને' લખ્યું છે. બાબાં સાહેબ—મ્હારાં *Sister-in-law* જેઓને મ્હેં બ્હેન માનેલાં છે, એમને માટે અને એમના જ પ્રતિ આ લખાયું છે. એ એક વિદ્વાન બાઇ છે. ધર્મ-પુસ્તકો વાંચવામાં હમેશાં *most regularly* ચાર કલાક ગાળે છે અને એક કલાક કીર્તનભજન ગાવા માટે રાખેલ છે. મણિભાઇની ગીતા એમણે બે વખ્ત વાંચેલ છે.

"જ્યારે જયારે હું એમનું મ્હોં જોઉં છું ત્યારે ત્યારે મ્હને લાગી આવે છે કે વૈધવ્ય સૌભાગ્ય કરતાં વિશેષ પવિત્ર છે. સૌભાગ્યમાં જે ભક્તિનાં 'વાઇબ્રેશન્સ' (*Vibrations*) દેખાય છે, તે વૈધવ્યમાં નથી રહેતાં અને તેથી કાંઈ હૃદયની કોમળતાની અદ્દભુત એકતારતા રહે છે. જે મ્હેં એમને શિખવવા યત્ન કર્યું છે, તે માત્ર કહેવા ખાતર જ છે; પણ ખરૂં તો એ જ છે કે એમના મ્હોં પાસેથી હું આ શિખ્યો છું અને એમની આ સ્થિતિની મ્હારી મૌન લાગણી સામે એમનું હૃદય આ મૌન જવાબ આપી રહે છે. છેલ્લે મ્હારી સખીને પણ ત્હારા જેવો પ્રેમનો મધુર અનુભવ થાય એ ઇચ્છી, કાવ્ય બંધ થાય છે."

(રા. રા. રૂપશંકર ઉ. ઓઝાને પત્ર; તા. ૩-૫-૯૬.)

કાવ્યમાધુર્યના વિદ્વાન સંગ્રહકાર રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંજારીઆ એમ. એ. આ કવિતા ઉપર વિવેચન કરતાં, કાવ્યમાધુર્ય પૃ. ૫૧ મે લખે છે કેઃ—

"પ્રભુ પર ખરી આસ્થા-તેના સર્વ રસ્તાઓ સારા માટે છે એવો દૃઢ વિશ્વાસ અને આવેલી સ્થિતિમાંથી પણ ઉત્તમ બોધ અને સંતોષ મનાવનાર આ કાવ્યની મધુર છાપ અનેરી જ છે.

"એ લેખકનાં કાવ્યમાં કળાવિધાન એવું તો સાવધાન રીતે થયેલું છે કે તેની એકે લીટી નવીન આનંદભરી મીઠાશ વિનાની નથી, એટલું જ નહિ, પણ તેનાં સર્વ લખાણમાં અથથી તે ઇતિ સુધી ભાવ વધતા જતા રસથી જળવાઈ રહે છે"

વૃદ્ધ માતા

આ કાવ્ય ઇંગ્લિશ કવિ વર્ડ્સવર્થની "The Affliction of Margaret" નામની કવિતા ઉપરથી લખાયલું છે. અસલ ઇંગ્લિશ કાવ્ય નીચે પ્રમાણે શરૂ થાય છે :—

"Where art thou, my beloved Son,
"Where art thou, worse to me than dead ?"

અને તે નીચે પ્રમાણે પૂરું થાય છે :—

"Then, come to me, my Son, or send,
"Some tidings that my woes may end !
"I have no earthly friend !"

મહાત્મા મૂળદાસ

કાવ્યના મથાળા નીચે મૂકેલા શબ્દો શ્રી કલાપીએ પોતે જ લખેલા છે.

આખું કાવ્ય શિક્ષકરૂપ છે.

કુવે પડીને આપઘાત કરવા આવેલી બાઇને, આત્મહત્યા કરવાનો જગતમાં કોઇને પણ હક નથી, એ સિદ્ધાંત બહુ સુન્દર રીતે ઠોકવરાવ્યો છે : જુઓ :—

"જેનું કોઈ નહીં અરે જગત આ આખું ય તેનું નકી,
"ને જેનું જગ તે જરૂર જગનું 'પોતાનું' કોઈ ન હીં ;"

કૂવે પડીને આપઘાત કરવા આવેલી સગર્ભા વિધવા બાઇનેબચાવવાને મહાત્મા શ્રી મૂળદાસજીએ બતાવેલો માર્ગ સૌ કોઈને આશ્ચર્યમાં ગરક કરી નાખે એવો છે. તેઓ શ્રી કહે છે :–

" લેજે તું મુજ નામ ને અપજશ હું સુખે પિતા બાલનો ! "

કીર્તિનો ભોગ આપવો, જૂઠી લોકેષણાનો ત્યાગ કરવો એ સૌથી વધારે કઠિન છે. મહાત્મા બરાબર જ સમજે છે કે :–

પોલું છે જગ ને નકી જગતની કીર્તિ જ પોલી દિસે,
પોલું આ જગ શું થતાં જગતની કીર્તિ સહેજે મળે;
એ પોલાણ ત્યજી જનાર કહિ એ કીર્તિ ન પામી શકે,
લોકોની અપકીર્તિમાં હૃદયની સાચી જ કીર્તિ વસે.

મહાત્મા મૂળદાસજીનું આખ્યાન સાચી બનેલી વાત (*Fact*) ઉપરથી લખાયલું છે. અમરેલીમાં હજી પણ " મહાત્મા મૂળદાસની જગા " મોજૂદ છે.

અર્પણપાત્ર

" અસ્ત્રાર્પણ " એવા મથાળાથી આ કવિતા પૂર્વે જાણીતી હતી. આ મથાળું શ્રી કલાપીની સ્વહસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી સંશોધન કરીને પછી ફેરવ્યું છે.

પ્રથમ પંક્તિમાં :–

" દેવિ ! ત્હારા હૃદયરસની લ્હેરીઓથી ગળીને " એવું હતું; તેને સ્થાને આ ગ્રન્થમાં :—

" દેવી મ્હારા હૃદયરસની લહેરીઓથી ગળીને " આવો ફેરફાર કર્યો છે; તે પણ શ્રી કલાપીના હસ્તાક્ષરની જુદી જુદી પ્રતો ઉપરથી સંશોધન કરીને પછી કર્યો છે.

એક ઘા

" મને જોઇને ઉડી જતાં પક્ષીઓ " એ કવિતા સાથે આ કવિતા ભેળવી દઈને સહેજ ફેરફાર સાથે તેને ગુજરાતી વાચનમાળામાં દાખલ કરવામાં આવી છે. આ પસંદગી ઘણી યોગ્ય થઇ છે.

વળી " રખોપીઆને " એ કવિતા જે વચ્ચેથી છોડી દેવામાં આવી છે, તે પણ વાચનમાળામાં સાથે જ લઇ લેવા જેવી છે.

પશ્ચાત્તાપ

છેલ્લી બે કડીઓ ખાસ મનન યોગ્ય અને સર્વદા સ્મરણ યોગ્ય છે :—

હા ! પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઊતર્યું છે,
પાપી તેમાં ડૂબકી દઈને પુણ્યશાળી બને છે,
ઓહો ! કેવું સ્મરણ મધુરું પાપનું એ ધરે છે !
માફી પામ્યું કુદરત કને, એમ માની ગળે છે.

શત્રુઓથી કે જુલમ વતી કે દંડથી ના બને જે,
તે પસ્તાવો સહજ વહતાં, કાર્ય સાધી શકે છે;
હું પસ્તાયો, પ્રભુ! પ્રણયીએ માફી આપી મ્હને છે,
હું પસ્તાયો, મુજ હૃદયની પૂર્ણ માફી મળી છે.

ત્યાગ

આ આખી ગઝલ આન્તર ત્યાગનો એટલે પૂર્ણ પ્રેમવૈરાગ્યની ઉન્મત્ત સ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે.

કડી ૧૦ મી :—

તમ ઉર્મિ એ તમ વારિધિ મુજ વારિધિ મુજ ઊર્મિ છે!

પાઠાન્તર :—

મુજ ઉર્મિ એ તમ વારિધિ ! તમ વારિધિ મુજ ઊર્મિ છે!

મ્હારી કબર બાંધી અહીં–વગેરે=

મ્હારા જે સ્થૂલ રૂપને જગત જાણે છે, તે હું "હું" નથી: હું તો અનન્તમાં છું.

(જુઓ "જન્મદિવસ" ની કવિતા;)

ત્યાગમાં કંટક

સનમના સાચા ઇશ્કમાં મસ્ત થયેલું, ત્યાગી, વિરાગી, સનમનું અનુરાગી એવું આ ફકીરી જિગર ત્યાગનો યજ્ઞ આદરે છે;

અનલહકનો આશક, ઇશ્કહકીકીનો ફકીર-મનસૂરની પેઠે ફના-ફિલ્લાહ કરે છે-પરમાત્મામાં સર્વસ્વસમર્પણ કરે છે.

સામાન્ય યજ્ઞોમાં બલિ હોમવાનો વિધિ છે, તદનુસાર, આ ત્યાગયજ્ઞોત્સુક સાધુ હૃદય પણ પોતાના આન્તરયજ્ઞમાં મ્હોટા મ્હોટા પહાડોનું, વિકરાલ દાવાઓનું, પ્રાણીમાત્રનું, આશાતૃષ્ણા, મનોવિકાર અને સ્થૂલેષણા માત્રનું બલિદાન હોમે છે-એ મહા બલિઓને તે ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે-તેની ખાખ બનાવે છે અને તે ખાખ દિલ ઉપર નહીં, પણ દિલમાં-દિલની અંદર લગાવે છે.

મનોવિકારને લીધે ઉત્પન્ન થતી જુદી જુદી મહા બલવતી – ઉન્મત્ત આકાંક્ષાઓને એક પરમાત્મામાં જ વાળવાનું કાર્ય મ્હોટા પહાડોને બાળીને ખાખ કરવા જેવું છે ; તેથી જ કહ્યું છે કે :–

બાળી પહાડો સહુ ખાક કીધા !
તે ખાક ચોળી જ શરીરમાં આ !
વિકરાળ દાવા મુજ ત્યાગધૂણી !
તેણે બચાવ્યું નવ કોઈ પ્રાણી !

આટલું બધું કરવા છતાં હવે તે કહે છે કે :–

મ્હારા ત્યાગયજ્ઞમાં બલિ હોમવા માટે મોટા પહાડોને મ્હેં ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યા છે – અતિ પ્રબલ મહત્વાકાંક્ષાઓને મ્હેં દિલમાંથી બરતરફ કરી નાખી છે – તેમાં –

હા ! હા ! તહીં કંટક આ કહીંથી ?
નીલો રહ્યો છે દ્રવતો જલેથી !
ના અગ્નિમાં એ મુજ દિલ દાઝે !
ભોંકાય તેમાં ક્યમ કુમળો એ ?

મેઘધ્વનિમાં કંઇ વજ્રપાત,
ડરે ન તેની ગણી કૈં વિસાત !
તે ડર આ કાયર કેમ થાય ?
કાંટો અડયે પીગળી કેમ જાય ?

મહા પ્રબલ બલિદાનો, ત્યાગના યજ્ઞમાં હોમીને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યાં–ત્યાં આ એક કાંટો લીલો ને લીલો જ રહે છે અને બળતો નથી એ શું ?!

અગ્નિથી યે ન હાલનારૂં એવું મ્હારૂં દિલ-તેને ભેદીને, તેને ભોંકનારો આ કુમળો કાંટો શો અને ક્યાંથી ?

આત્મપરીક્ષણ એ શ્રી કલાપીની કવિતાનું હંમેશાનું લક્ષણ છે. તે સત્યને જ શોધનારૂં, સત્યને જ ચ્હાનારૂં અને સત્યને જ ઓળખનારૂં છે. હજુ આગળ તે વિચારે છે :—

મ્હારી સમાધિ ડગી જાય છે કે !
તલ્લીન કાંટા મહીં થાય છે કે !
આ યોગ મ્હારો ક્યમ ભ્હાત થાય !
ખેંચાણમાં કાં વહતો જણાય ?
યોગીઉરે કંટક આ હશે શું ?
આ રાગ ત્યાગીઉરમાં રહ્યો શું ?

'ફકીરી હાલ'માં અને 'હમારા રાહ'માં તેમ જ 'શાન્ત પ્રેમ'માં જોયું હતું તે જ, શ્રી કલાપીનું મસ્ત, ત્યાગી, વિરાગી અને ઇશ્કનું અનુરાગી હૃદય પોતાને જ પૂછે છે કે :—

ઇશ્વરી સ્નેહ (Divine Love) માંથી મ્હારી **યોગીની સમાધિ કેમ ડગી જાય છે? મ્હારા ત્યાગીના ઉરમાં-યોગીના હૃદયમાં આ રાગ શો?! આ પ્રીતિ શી?! આ ખેંચાણ** (*Attraction*) **શું?! આ** (*Attachment*) **આસક્તિ શી?!**

બુદ્ધિ મહીં આ દિલનો ઝરો શું ?
પાષાણમાં રોપ ઉગ્યો હશે શું ?

ખેંચાણ ચાચે નબળાઈ કાંઈ,
અશ્રુ વહે છે ક્યમ નેત્ર માંહીં ?
કાંટો ગળીને મૃદુતા ધરે છે,
ચિત્તે સ્મૃતિવાદળ કૈં ચડે છે !

વ્હાલી હતી તે ફરી થાય વ્હાલી !
તે અશ્રુની આપતી કાંઈ યાદી ;
આ ત્યાજ્ય લાગે મુજ ત્યાગ શાને ?
ના ત્યાજ્ય તે રાગ મ્હને દિસે છે !

પથ્થર જેવી કેવળ સૂકી – બુદ્ધિની મહા દૃઢ ભૂમિકા-તેને ભેદીને માંથી આ હૃદયનું-વૃત્તિનું ઝરણું શું ? ક્યાંથી ? આ ખેંચાણ તો

નબળાઇનું જ પરિણામ છે—આ ખેંચાણ તો પ્રલોભન—(*Temptation*) જ છે—આમ તે બરાબર સમજે છે, પણ તેટલામાં તો, પૂર્વસ્મૃતિનું જૂનું વાદળ આડું ચડી આવે છે અને તેના આક્રમણને લીધે તો એટલી બધી આંધી ચડી આવે છે કે, ત્યાગને ત્યાજ્ય અને રાગને ત્યાજ્ય નહિં, એવું મનાવવા સુધીની પણ એ આવરણ હિમ્મત ધરે છે કુદરતનો સંકેત જ એવો છે કે વૃત્તિની દ્ઢતાની પરિપૂર્ણાવસ્થા માટે, તેનું ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે પરીક્ષણ નિર્માયલું હોય છે; અને તેથી, વિકટ પ્રલોભનો સામે લડીને તેને હઠાવવાનું, ઉન્નત જીવનના પ્રવાસી માત્રને આત્માના પ્રવાસમાં આવે છે.

આ પ્રસંગે તો, આ સહૃદય, યોગી મહાત્મા પ્રલોભનની સામે દ્ઢતાથી ટકી શકે છે. ખેંચાણમાં નબળાઈ જ છે, એવી આત્મ-પ્રતીતિ તેને થયા પછી તે યોગ્ય જ નિશ્ચય ઉપર આવે છે કે :—

ભોળું ન થા, ઉર! હવે ફરીને,
માન્યું વૃથા તે નકી સૌ વૃથા છે;
કાંટો ય બાળી કર ભસ્મ તેને,
તે ભસ્મ ચોળી, અવધૂત! લેને!

ઓ દિલ! ભોળું ન થા—વૃથા તે બધું વૃથા છે—કાંટો તો પ્રલોભન છે અને તેને પણ ત્યાગના યજ્ઞમાં હોમી દે—બાળી દે—ભસ્મીભૂત કરીને તેની ખાખ બનાવી લે—અને, ઓ અવધૂત! એ ખાખ તું દિલની અન્દર લગાડી લે!

શ્રી કલાપીએ પોતે પોતાને "અવધૂત" નું સંબોધન કર્યું છે, એ અભ્યાસી ધ્યાનથી લક્ષમાં રાખે છે.

આવી રીતે ત્યાગયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થશે, તો જ ઇશ્વરી સ્નેહની ઝાંખી થશે; કેમકે એષણા માત્રનો ચિત્તમાંથી સંપૂર્ણ પરિત્યાગ કર્યા વિના પરમાત્મયોગની પાત્રતા જ નથી.

ક્ષાત્રહૃદયની આ વીરવાણી છે અને યોગી અથવા ભક્ત માત્રને તે માર્ગદર્શક અને ઉત્તેજક છે. અસ્તુ.

પ્રાથમિક અથવા માધ્યમિક કેળવણીનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં શિખવવા યોગ્ય શ્રી કલાપીની ઘણીક કવિતા છે અને આ કવિતા પણ, ભાષા અને વિચારો બન્ને જોતાં, તેવી જ શિક્ષણીય છે.

આ બધું જે અક્ષર છે તે બ્રહ્મ છે: એમાં તો ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનું ગૂઢ રહસ્ય છે. આ બધું એ જ ૐકાર છે.

(માણ્ડૂક્યોપનિષત્ ૧)

આટલા માટે જ :-

ૐકારના રટનમાં દિન જાય ચાલ્યા -
એકાગ્ર ચિત્તથી ભજે પરિબ્રહ્મ રાજા

અને :-

આહાર કન્દફલનો કરતો સદા ચે,
એકાન્ત, શાન્ત સ્થલમાં સુખથી વસે છે.

તે યોગી ભરત રાજા આ પ્રમાણે સાત્વિક જીવન જીવતા, એકાન્ત, શાન્ત સ્થલમાં રહેતા કેમકે અસંગતા—કેવળ જ અસંગતા એ યોગીનું વિશિષ્ટ નિયમન છે અને એ જ અસંગતા ભક્તનું આનુષંગિક લક્ષણ છે.

ભરત રાજા યોગી અને તપસ્વી થયા હતા. કોઈ પણ પ્રલોભન તેમની આડે આવે નહિ તે માટે તેમણે યમ, નિયમ, ધ્યાન, ધારણા, તપ, જપ અને એવા તો કંઈ કંઈ પ્રબલ આત્મસંરક્ષણના મજબૂત કિલ્લાઓ બાંધી દીધા હતા. જુઓ :-

એ યોગતેજ તરૂમાં ચળકી રહ્યું છે ! વગેરે.
જટા પીળી શીર્ષે કૃશ અવયવો ઉપર રહી - વગેરે

આમ તો ઘણો કાળ ચાલ્યું, પણ એક દિવસ એવું બન્યું કે નદીના પૂરમાં તરતા જતાં પડી જઈને તણાઈ જતું એક ન્હાનકડું મૃગનું બચ્ચું તે જુએ છે અને તેને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવીને પોતાને આશ્રમે લાવે છે, પાણી પાય છે—ચારો નીરે છે અને પાળે છે—બન્ને વચ્ચે સ્નેહ થાય છે. રાજર્ષિને અહીંથી જ જાણે પ્રેમની પનોતી બેસે છે :-

'યોગી ચાલ્યો જપ તપ ભૂલી પ્રેમ ખેંચાણ માંહી'-
આવી ન ઇચ્છવા યોગ્ય હાલતમાં રાજર્ષિ ભરતજી આવી પડે છે :-

'રાગ ને ત્યાગની વચ્ચે હૈયું એ ઝુલતું હતું'-
એવું છેક જ થઇ જાય છે.

પોતાની આ સ્થિતિની ઋષિને પિછાન થાય છે અને તે વિચારે છે કે :-

બ્રહ્માંડ આખું નિજ માનનાર જે,
"બને ન વ્યક્તિ કદિ પાળનાર તે ;" વગેરે

પણ, નિર્માણ એવું છે કે આવી રીતે હળી ગયેલા મૃગ-બાળકને છોડી દેવાનું હવે ઋષિથી બની શકતું નથી. તે કહે છે ખરો કે :-

"જપ તપ કરનારો પાળશે આ ત્હને ના"

પણ સ્નેહને લીધે યા દયાને લીધે તે તુરત જ વિમાસણ કરે છે કે :-

"અરર! પણ સુખે તું છોડશે કેમ સ્નેહ ?"

રાજર્ષિ ભરતજીના હૃદયમાં, યોગ અને સ્નેહ અથવા તો કર્તવ્ય અને દયા એ બે વચ્ચે, તુમુલ યુદ્ધ ચાલે છે.

શ્રી કલાપી રાજર્ષિ ભરતજીની આવી અનુકંપાયોગ્ય સ્થિતિ જોતાં કહે છે કે :-

ઋષિ ! ત્હારી સ્થિતિ જોઈ આવે છે મુજને દયા ,
આવશે વ્હાલથી તેને પંપાળીશ હવે ન શું ?

અને રાજર્ષિને તેઓ શ્રી પૂછે છે કે :-

નેત્રો રમે આ તુજ વાદળીથી ,
ક્રીડા ગમે છે કંઈ માછલીથી ;
સન્ધ્યાસમે કંઇ વધુ હર્ષ આવે ,
તો કેમ ત્હારૂં મૃગલું ત્યજે છે ?

હજી આગળ વધીને શ્રી કલાપી રાજર્ષિ ભરતજીને માર્ગ બતાવવાનો – તેના અન્તરમાં યોગ્ય પ્રકાશ પૂરવાનો પણ વ્યર્થ પ્રયાસ કરે છે :-

રમાડ તેને , પણ , લુબ્ધ ના થજે,
ઋષિ ! ન શું એ તુજથી બની શકે ?

એથી પણ આગળ વધીને, આવી પરિસ્થિતિમાં શું કરવું જોઇએ તે વિષે પણ શ્રી કલાપી પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ જ કહે છે કે :—

છોડી દેવા રસ મધુર સૌ સાધ્ય લાગે ત્હને જો ,
તો ના શાને, પ્રણયી બનતાં, સાચવે ત્યાગ ત્હારો ?

પ્રણયી બનવા છતાં, ત્યાગી વૃત્તિ સાચવી રાખવાનું શા માટે બનતું નથી ? એવું બને, તો જ યોગી મહાયોગી થાય અને જ્ઞાની મહાજ્ઞાની થાય. શ્રી કલાપીના જીવનનું સૂત્ર છે કે:-

"ઉપયોગી થવું, પણ, આસક્ત ન થવું."

રાજર્ષિ ભરતજીને શ્રી કલાપી પૂછે છે કે :-

આવું કેમ બનતું નથી ?

પણ, એ તો, ખરેખર, નથી જ બનતું; અને રાજર્ષિ ભરતજી બિચારા પોતાના વ્હાલા મૃગલાને અરણ્યમાં એકલું ત્યજી દઈને પંચત્વ પામે છે.

પોતાના તરફથી અહીં તો અક્ષરે ઉચ્ચાર્યા વિના, મૂલ ભાગવત-કારના શબ્દોનો જ સાર આપીને આ પ્રેમકથાની શ્રી કલાપી પરિ-સમાપ્તિ કરે છે :—

"કથા એવું કહે છે કે, જન્મશે મૃગ એ ઋષિ;
"વાંછના જે રહી તે તે પૂરી સૌ કરવી પડે."

'વાંછના' નહીં, પણ વાસના. જે ઇચ્છા અથવા જે વાંછના ઘટમાં વાસ કરીને રહે તે જ ઇચ્છા અથવા તે જ વાંછના તે વાસના અને તે જ મનુષ્યના જન્મમૃત્યુમાં હેતુભૂત બીજ. સ્પષ્ટ જ છે કે:-

જેવો જેનો સ્નેહ, તેવું તેનું સ્વરૂપ.
As a man *liketh*, so he *is* – અર્થાત્
જેવી જેની પ્રીતિ, તેવો તે.

શ્રી કલાપીએ પોતાના સ્વાનુભવને જ ભરતના કાવ્યમાં ગાયો છે અને ચિતર્યો છે; અને તેથી જેમ તેઓશ્રીની લગભગ બધી જ કવિતામાં, તેમ આમાં પણ સ્વાનુભવરસિકતાના વિલક્ષણ યોગે સમગ્ર ચિત્રાલેખનમાં કલા, કલ્પના, અને ઇતિહાસ ઉપરાન્ત પ્રેમ અને યોગની બ્રાહ્મી ભાવનાઓની આકર્ષક રેખાઓ પ્રજ્વલન્ત જણાય છે.

પકવતા

Projects:—

"પકવતા સાથે કળા આવી, અને કળા આવી, તો તેના ભોક્તા પણ આવ્યા – નૈસર્ગિક."

[પોતાની ડાયરીમાંથી.] શ્રી કલાપી.

ઋણ

આ કવિતામાં પ્રથમની ચાર પંક્તિઓ શ્રી કલાપીની હસ્તલિખિત એક પ્રતમાં જોવાથી તે અહીં ઉમેરવામાં આવી છે.

આખું જ કાવ્ય સુન્દર છે, તત્ત્વબોધક છે, પ્રકાશથી ભરપૂર છે.

સર્વને જાણીતી, છતાં વખ્તોવખ્ત જ વિસરી જવાતી બહુ જ સાધારણ વાતનું સ્મરણ નીચેની પંક્તિઓ કરાવે છે :-

બ્રહ્માંડ આ તો ગૃહ તાતનું છે,
આધાર સૌને સહુનો રહ્યો જ્યાં; વગેરે.

ગોળા ફરે એક જ તત્ત્વના સૌ,
ખેંચાઈ એ એક જ તત્ત્વનાથી;

અર્પે ગ્રહે છે સહુ એ જ તત્ત્વ,
જે સર્વનું તે સહુને મળે છે.

તો કાં ન અર્પું મુજ શીર્ષ તુંને ?
અર્પું કહી, તો, ઋણ થાય શાનું ?

હજી આગળ વધીને શ્રી સુરસિંહજીનું સુશહૃદય વીર ગર્જના કરીને પૂછે છે :-

માગે ન લોહી મુજ કાં મુખે તું ?
શાને ડરે છે કંઈ માગતાં તું ?
ત્હારૂં ગણે ના કયમ સર્વ મ્હારૂં ?
મ્હારૂં ગણે ના કયમ સર્વ ત્હારૂં ?

યોગીશ્વર શ્રી ભર્તૃહરિના જ શબ્દોને જાણે શ્રી કલાપી મહારાજ પોતાના જ સ્વાનુભવની વાણી કરીને ઉચ્ચારે છે :-

अयं निजः परो वेत्ति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥

છેલ્લા જમાનાના લોકપ્રિય કવીશ્વર સ્વ. દલપતરામે તેમની હમેશની સરલ, બોધક અને મનોરંજક શૈલીમાં શિખવ્યું છે કે :-

"એક કુટુમ્બી આપણે એક પિતા પરિવાર."

આ આખું બ્રહ્માંડ એક જ દયામય પરમાત્માથી ઓતપ્રોત વ્યાપ્ત છે અને પ્રત્યેક, વિશ્વવાસી દયાલુ પિતા પ્રભુનું બાલક છે-

સૌ કોઈ તે પરમ પિતા દ્વારા બરાબર સમાન રીતે બંધુભાવની એકતાથી સંકલિત છે.

શરીરો તો સર્વ જુદાં જ છે, પણ તે સર્વ જુદાં શરીરોમાં રહેનાર અને તત્ત્વતઃ ચલનવલન કરનાર પરમાત્મા તો સૌ કોઈમાં એક જ છે, જીવનરક્ત પણ સૌમાં એક જ છે; અને, આ પ્રમાણે જ્યારે આન્તરમાં એકતા જ સર્વત્ર સિદ્ધ છે, ત્યારે ઉદાર રાજવીર શ્રી કલાપી પૂછે છે કે આવી રીતે અભેદ જ સત્ય છે તો પછી :–

"ઋણ થાય શાનું ?"

જે કંઈ મ્હારૂં છે, તે બધું ત્હારૂં જ છે, એમ કેમ ગણુતો નથી ? અને જે ત્હારૂં છે તે બધું મ્હારૂં જ છે એમ પણ કેમ ગણુતો નથી ? જવાબ સ્પષ્ટ જ છે :–

"આ વાત શાને જગમાં કરૂં છું ?
"સંસારમાં વૈર જ નીરખું છું."
"બ્રહ્માંડમાં આ એકજ ભાતૃભાવ, વગેરે.

આ ભેદ, આ ઋણ અને આ ઉપકારની ભાવનાઓ જન્મી ક્યાંથી ? એ બધાં બીજ વગરનાં ઝાડ છે–વ્યર્થ વિચારણાઓનાં જ નિષ્ફળ પરિણામો છે અને તેથી કેવળ જ ત્યાજ્ય છે–અવિચારણીય છે. સાચો તો સર્વત્ર અભેદ જ સિદ્ધ છે.

આખું કાવ્ય, ભાષામાં સરળ છતાં, પ્રેમ અને પ્રકાશથી ઝળહળતું છે અને ગુજરાતી વાચનમાળાની છઠ્ઠી કે સાતમી ચોપડીમાં દાખલ કરીને ગુજરાતની પ્રાથમિક નિશાળોમાં તે અવશ્ય શિખવવા યોગ્ય છે.

હું બાવરો

Projects :–

આશકની નિગાહમાં જે સૌંદર્ય છે, તે કયી માશૂકના ચ્હેરા પર હોય છે ? કેમકે, પોતાની ઉંચામાં ઉંચી કલ્પનાની પૂતળીનો જીવ–એ નજર માશૂકમાં દાખલ કરે છે. (પોતાની ડાયરીમાંથી.)

શ્રી કલાપી.

"તેની ગઝલોમાં કલાનું પ્રાધાન્ય નથી; તે તો લાગણીનો શિરોમણિ આલેખક છે. લાગણી એ તેની ગઝલોમાં

મુખ્ય તત્વ છે અને ઇશ્કી આદમીની ઝિન્દગાનીનું પણ એ લક્ષણ ચોક્કસ કાલ સુધી હોય છે જ. કલાપીની ગઝલોમાં, ખરૂં જોતાં, 'કવિની કલા' નહિં; પણ, લાગણીને વશવર્ત્તિની તેના દર્દનો પ્રબલ પ્રેમોર્મિઓ છે. પ્રેમયોગમાં લીન થવું અને લીનતા દ્વારા અન્તે એમાં જ લય પામવું, એ કલાપીની ગઝલનો સાર છે-ઇશ્કનો પણ એ જ સાર છે: પ્રેમ, પ્રેમયોગ; ભક્તિ; લીનતા અને લય; નવું જીવન-શાન્તિ-મુક્તિ-નિસ્ત્રૈગુણ્ય."

(ગુજરાતી ગઝલિસ્તાનનો ઉપોદ્‌ઘાત; પૃ. ૩૫.)

પ્રેમીની પ્રતિમા

આ અને આવા પ્રકારની શ્રી કલાપીની કવિતા યથાર્થ રૂપમાં સમજવા માટે, અમેરિકાના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક એમર્સનના પ્રેમના અને સુન્દરતાના નિબન્ધો (Emerson, On Love; On Beauty) નું ધ્યાનથી નિદિધ્યાસન કરવું જોઇએ; કેમકે, એમર્સનના ઘણા તાત્વિક અને આધ્યાત્મિક વિચારોની શ્રી કલાપીની માનસિક ભૂમિકા ઉપર પ્રબલ અસર થયેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે. એમર્સનનો નીચેનો ઉતારો પણ વસ્તુન્વેષકને દિશાસૂચક થશે:-

"This agrees well with that high Philosophy of Beauty which the ancient writers delighted in; for they said that *the soul of man, embodied here on earth,* went roaming up and down *in quest of that other world of its own,* out of which it came into this, but was soon *stupefied by the light of the Natural Sun,* and was unable to see any other objects than those of this world, which *are but shadows of real things.* Therefore the *Deity sends the glory of youth before the soul,* that it may avail itself beautiful bodies *as aids to its recollection of the Celestial Good and Fair;* and the *man beholding such a person in the female sex* runs to her and finds the highest joy in contemplations of the form, the movement, and intelligence of *this person*

because it suggests to him the presence of that which indeed is within the Beauty, and the Cause of Beauty.

"If, however, from too much conversing with the *material objects, the soul was gross,* and *misplaced its satisfaction in the body, it reaped nothing but sorrow, body being unable to fulfil the Promise which Beauty holds out;* but if accepting *the hint of these visions and suggestions which Beauty makes to his mind, the soul passes through the Body* * * * * *the lover ascends to the highest Beauty, to the Love and Knowledge of the Divinity, by steps of this ladder of created souls.*

"*Somewhat like this, have the truly wise told us of Love in all ages. The Doctrine is not old nor is it new.* If, *Plato, Plutarch and Apuleus taught it, so have Plutarch, Angelo and Milton.*"
(EMERSON, *On Love.*)

હદીસ શરીફ, જેમાં ઇસ્લામી પયગમ્બરોની અને ઓલિયાની–દરવેશોની–મહાત્માઓની સવિસ્તર તવારીખ છે, તે ગ્રંથમાંનો ઉતારો પણ **શ્રી કલાપીના** આશકોને ઉપયોગી છે :—

"અલ મિજાઝો કન્તરૂ–તુલ હકીકતે;
"અલ ઈન્સાનો મીર અતુલ્ ઈન્સાન."

ભાવાર્થ કે :—

"ઈશ્કમિજાઝી એટલે અપરા પ્રીતિ એ ઈશ્કહકીકીની એટલે પરાભક્તિની સીડી યાને નિસરણી છે;

"**માણસ એ માણસને જોવાનો આયનો યાને દર્પણ છે.**"

પ્રેમીનું સ્મરણ

શ્રી કલાપીની એક હસ્તલિખિત પોકેટ ડાયરીબુકમાં આ પંક્તિઓ જોવામાં આવેલી અને તેથી તેને અહીં ક્રમપૂર્વક સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રેમીની મૂર્તિપૂજા

કાવ્યમાધુર્યના વિદ્વાન્ સંગ્રહકાર રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા, એમ., એ. આ કાવ્ય ઉપર વિવેચન કરતાં, નીચે પ્રમાણે લખે છે :–

"આ ભાષાન્તર તો એટલું બધું રસમય અને ભાવોર્મિનું તદાકાર ચિત્ર ખડું કરનાર છે કે તેની નોંધ લીધા વગર ચાલે તેવું નથી.

"અંગ્રેજ મહાન્ નાટયકાર શેકસ્પીઅરના *Winter's Tale*ના ચોથા અંકમાં, ત્રીજા પ્રવેશમાંની ફ્લોરિઝલની *"What You Do"* ઈત્યાદિ ઉકિતનું ભાષાન્તર છે. રસ, ભાવ અને અર્થ સંપૂર્ણપણે જળવાયાં છે. કયાંઈક આ લેખકની કલ્પના સ્હેજસાજ ભળી છે ખરી, પણ તેથી મૂળ માધુર્ય વધે છે." ("કાવ્યામાધુર્ય" પૃ. ૩૧૪)

મનુષ્ય અને કુદરત

જુઓ :– પાછળ કુદરત અને મનુષ્ય – એ કવિતા, તેમ જ આ કવિતા, પિંડગત તેમજ બ્રહ્માંડગત પ્રકૃતિ–*Micro-Cosm and Macro-Cosm*– બન્નેની સુન્દર ગહન એકવાક્યતા સ્પષ્ટ કરે છે આ બન્ને કાવ્યો સાથે વાંચતાં એવું અવશ્ય જ લાગે છે કે શ્રી કલાપી પિંડબ્રહ્માંડની એકતા શિખવનાર સમર્થ શિક્ષક (*Mystical Saint*) છે.

સુખમય સ્વપ્ન

શ્રી કલાપી મહારાજના માનવન્ત બાલમિત્ર નામદાર હડાળા દરબાર સાહેબ શ્રી વાજસુરવાળાએ શ્રી કલાપીના પોતાના ઉપરના સર્વ પત્રો વગેરે તમામ સાહિત્ય ખાસ સંભાળથી સાચવી રાખ્યું છે અને આ ગ્રન્થને માટે તેઓશ્રીએ કૃપા કરીને આ લખનારને સ્નેહ-

પૂર્વક મોકલી આપેલા સાહિત્યમાંથી આ કાવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે અને તેને ક્રમશ; સ્થાન આપ્યું છે.

આ કાવ્ય ઉમેરાવાથી, શ્રી કલાપીના અભ્યાસીને અલબત્ત, ઘણી જ કિંમતી મદદ થઈ છે.

વૈરાગ્ય

"સુખમય સ્વપ્ન"નું કાવ્ય જાણે આ વૈરાગ્યના કાવ્યના આમુખ (prelude) જેવું છે.

પોતાનું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અન્તરવલોકન કરતાં કરતાં, શ્રી કલાપીની જગત્ તરફ અત્યન્ત અનુકમ્પાવૃત્તિ જાગે છે; દુનિયા સત્યો જોઈ શકે, મહાદયાઘન પરમાત્માની અસીમ દયાથી જગતને ધરવામાં આવેલા અતિ ઉદાર આનન્દો, જગત્ યથાર્થ રીતે ભોગવી શકે એવું એ બહુ જ ઇચ્છે છે; પણ આ કાવ્યમાં તે કહે છે તેમ :–

નહિ, નહિ, પણ એવી વિશ્વની આર્દ્ર વૃત્તિ,
ઘડમથલ અહીં સૌ જીવનાર્થે મચેલી,

*　　*　　*

નિરખી નિરખી આવું વિશ્વ રોઉં કદી હું,
નિરખી જગ કદી આ હાસ્યમાં ડૂબતો હું. વગેરે.

આ બન્ને કાવ્યો, શ્રી કલાપીના ચિત્તની નિર્વેદવૃત્તિના નમૂના છે.

ત્હારી બેહયાઈ

આ ગઝલમાં ત્રીજી બેત શ્રી કલાપીની એક સ્વહસ્તલિખિત ડાયરીમાંની પ્રત ઉપરથી ઉમેરેલી છે.

એક ફેરફાર
ફરિયાદ શાની છે ?
વિદાય

સરખાવો :–

" આશક માશૂકમાં, રે ! રૂપ ગુણ શા દેખે !
" જેવું ભાસે છે તેહને, રે ! અવર તેવું નવ પેખે ! "

અને :-

"તમારા તો હરિ સઘળે રે અમારા તો એક સ્થળે !
"તમો રીઝો ચાંદરણે, રે ! અમો રીઝું ચન્દ્ર મળ્યે !
(પ્રેમપરીક્ષા ; દયારામભાઈ.)

Compare :-

"Oh ! that the desert were my dwelling place,
"With *one fair spirit* for my minister,
"That I might *all forget the human race*,
"*And, hating no one, love but only her*."
Lord Byron.

"*Love is Heaven and Heaven is Love*."
Sir Walter Scott.

એક ચંડોલને

ચંડોલને એટલે સામાન્ય ચંડોલ પંખીને નહિં, પણ, પોતાની કલ્પનામૂર્તિને ચંડોલ પંખીનું રૂપક આપીને લખેલી અન્યોક્તિ.

શ્રી કલાપીના આન્તરને-તેના મર્મભાગને સમજીને ઉકેલવા માટે. આ કવિતા બહુ ઉપયોગી છે.

એમાં નીચેના શબ્દો તેના ખાસ પારિભાષિક અર્થમાં સમજાવવાની જરૂર છે :-

રસ, જખમ અને દર્દ

આ કાવ્યની પૂર્વનાં કાવ્યોમાં, તેમ જ તેની પછીની કવિતામાં જ્યાં જ્યાં આ શબ્દો આવે છે, ત્યાં ત્યાં તેને ઉંડા વિચારપૂર્વક યથાર્થ અર્થમાં સ્પષ્ટ સમજવાની જરૂર છે. જેમકે :-

રસ = सत् = બ્રહ્મ - આત્મા - ઇશ્ક - જ્ઞાન - પૂર્ણતા - *Peace* - *Wisdom*.

જખમ = चित् = વિરહ - લીનતા - યોગ - ઇશ્ક - મસ્તી - *Love* - *Concentration*.

દર્દ = आनंद = ભક્તિ - પ્રેમ - ઇશ્ક - લગની - જીવાત્માનો તરફડાટ - *Passion* - *Desire*.

વગેરે - વગેરે.

આ વિચારપરંપરા (Hypothesis) વડે આવા ખાસ પારિભાષિક શબ્દો સમજાશે, તો આ મહાપુરુષની વાણી તેના ખરા સ્વરૂપમાં સ્પષ્ટ થશે. આટલું મૂલભૂત – *Fundamental* – સૂચન સુમુક્ષ અભ્યાસીને બસ છે.

વીણાનો મૃગ

ભરતના કાવ્યમાંના સ્નેહની સમરૂપતા જ આ કાવ્ય પ્રત્યક્ષ કરે છે, પરન્તુ અત્રે સ્નેહનું પરિણામ ભરત રાજાની કથાથી ભિન્ન છે.

કન્યાને મૃગની લગની લાગી છે અને મૃગને પણ કન્યાના વીણાસ્વરોનો નાદ લાગ્યો છે. લીનતાના આવા મધુરા સમયમાં, કન્યાના બાપને જ હાથે મૃગ હણાય છે. આ સ્નેહકથાનું આ ટૂંકું પણ અતિશય કરુણ વસ્તુ છે.

સંગીત પ્રાણીમાત્રના હૃદય ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે. કન્યા "સ્વરોની દેવી" છે. મૃગ રસનું અધિકારી છે. સ્નેહની સ્થિતિ અહીં એવી સૂચવાય છે કે :—

હિસે બન્ને આત્મા અનુભવી રહ્યા એકસચતા.

અને :—

લગની કો લગાડે છે ઉરોની રસએકતા ;
પશુ આ, માનવી આ એ કાંઇ ભેદ ન પ્રેમને.

બે હૃદયનું રસૈક્ય એ સાચા સ્નેહનું સ્વરૂપ, આ સૂત્ર આ કાવ્યમાં બહુ જ આકર્ષક રીતે શ્રી કલાપીએ સમજાવ્યું છે. મૃગકન્યાના હૃદયનું સમજનારું–તેના તાનનું–તેના નાદનું સ્નેહી છે અને તેના મરણથી કન્યાને જે દુઃખ થાય છે તેનું વર્ણન ખરેખર દ્રાવક છે. મરતાં મરતાં પણ મૃગની પાસે જે વચનો શ્રી કલાપીએ કહેવરાવ્યાં છે, તે તો આબેહૂબ જ સ્નેહી હૃદયોનો આન્તર સ્નેહ મૂર્તિમન્ત ખડો કરી બતાવે છે :—

"કરી લે શીર્ષનું ચુમ્બું, નેત્રની નખલી કરી,
"બજાવી લે બજાવી લે ત્હારૂં બીન હજી હજી !"

પણ, જગતમાં બનાવો એવા તો દુર્ગમ્ય બને છે કે શ્રી કલાપી કહે છે તેમ :—

"વ્હાલાં હાય, અરે અરે ! જગતમાં વ્હાલાં હરે ચીરતાં !"

અને, તેના કારણમાં પણ આપણે તુરત બીજી પંક્તિમાં ઠીક જ સમાધાન જોઇએ છીએ કે :—

"ભૂલોની જ પરંપરા જગત આ, એવું દિસે છે, પિતા !"

આખું જગત આ કન્યાને મન હવે શૂન્ય છે—શૂન્યવાદ એ જ તેને મન પરમ સત્ છે; અને અતિ દુઃખમય ચિત્તવૃત્તિમાંથી તે બિચારી શૂન્યવાદીની ભાષામાં પોતાનો નિર્વેદ જ પુકારી ઉઠે છે:—

"ક્યાં શ્રદ્ધા ? અહ પ્રેમ ક્યાં ? જગત આ આખું અકસ્માતનું !"

આ આખું જગત અકસ્માતનું બનેલું છે, એમ કહેવું એ, અલબત્ત, પ્રજ્ઞાનીની દષ્ટિએ સર્વોપરિ સત્ય નથી; તથાપિ, કન્યાની અત્યારની સ્થિતિને અનુરૂપ અનુભવ તો નિર્વેદવાદનો જ છે અથવા બીજી રીતે કહીએ તો બૌદ્ધદર્શનના શુન્યવાદનો જ છે. તેની અને પૂર્ણતાની વચ્ચે એક આખી સંજિલનો—એક મહત્ત્વના મુકામનો અન્તર છે.

મતભેદ

'*Unity in diversity and Diversity in Unity*' અર્થાત ભેદમાં અભેદ અને અભેદમાં ભેદ, એ જ આ બ્રહ્મ-લીલાનો અટપટો કોહ્યડો (*Mystery*) છે. જગતનાં બધાં જ શાસ્ત્રો અને શાસ્ત્રકારો તેમ જ જગતના બધા જ ધર્મો અને બધા જ ધર્મસંસ્થાપકો આ અટપટા કોહ્યડાને જ જુદી જુદી રીતે ઉકેલી ગયા છે; પરન્તુ, એ સર્વનો સાર જોતાં એક સત્ય એવું પણ પ્રતીત થાય છે કે જાણે સ્થિત્યન્તર એ કુદરતના ક્રમનું સ્વાભાવિક જ લક્ષણ છે—*Change is the Law of Nature.* શ્રી કલાપી આ કવિતામાં આ સત્યને બહુ સરલ અને સુન્દર ભાષામાં પ્રદર્શિત કરે છે:—

જગત પર આ જન્મ્યા પ્રાણી સહુ મતભેદથી,
ફરજ સહુને શીર્ષે આંહીં જુદી જ જુદી પડી :
મુજ જિગર આ ત્હારા જેવું બરાબર હોય જો,
મુજ જિગરની આ સંસારે જરૂર કશી ન તો.

* * *

અને, એથી હજુ આગળ:—

તુજ મન તણા ઊંડા પાયા ન માનીશ તું કદી,
મૂલરહિત છે આ તો ભોળું નકી તરુ માનવી;
કુદરત અહીં તંબુ તાણી, સહુ વસતાં દિસે,
કુદરત કદી કોઈને એ ગૃહો ચણવા ન દે.

અહોળો રસ

આ કાવ્યની શ્રી કલાપીએ પોતે લખેલી ત્રણ ચાર જુદી જુદી પ્રતો જોવામાં આવી છે. તેમાંની એક પ્રતમાં આ કાવ્યને

કુદરતનું ઔદાર્ય

એવું મથાળું આપવામાં આવ્યું છે. આખું કાવ્ય કુદરતના ઔદાર્યનું જ નિરૂપણ કરે છે. ખરેખર, આપણે સર્વ જો દયાઘન કુદરતની વચ્ચે જ નિરન્તર રહીએ છીએ, તો શ્રી કલાપી સૂચવે છે તે કેવળ જ યથાર્થ છે કે ;—

અરે શાને રોવું? રસમય છતાં, કેમ ડરવું?
શરાબોનું પીવું ચુપ રહી ન પ્યાલું કયમ ભલા!

અને પોતે પોતાને સ્વાનુભવપ્રબોધનું રસપાન કરાવતાં બહુ યોગ્ય જ કહે છે કે :—

ન કાં શ્રદ્ધા રાખું કુદરત તણા એ રસ પરે?
વહન્તી વેળામાં સુખમય બની ના કયમ ડુબું?

અને,

મળે છે ઔદાર્યે, પછી કયમ બનું કંજુસ, ભલા?
અરે! શાને જૂઠી ફિકર કરવી કાલની ભલા?

પ્રત્યેક સુજ્ઞ વાચક પોતે પોતાને આ પ્રબોધામૃતનું રસપાન બેલાશક કરાવી શકે. અસ્તુ.

આશા

આ ગઝલ ખુદ શ્રી કલાપીની સ્વહસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી પ્રાપ્ત થતાં અહીં ક્રમશઃ પ્રસિધ્ધ કરી છે.

પ્રિયા કવિતાને છેલ્લું આલિંગન

"આંખ ભર્યે શું થાય? હઠીલી! આંખ ભર્યે શું થાય?"

સ્વ. પ્રો. મણિલાલની એ સુન્દર કવિતાનું આ રસમય અનુકરણ છે.

જન્મદિવસ

જન્મદિવસ–૧૮૭૪, ફેબ્રુઆરી, ૨૬ મી.

શ્રી કલાપીનું આન્તરહૃદય સમજાવનારી આ બહુ જ ઉપયોગી અને પ્રેરિત કવિતા છે. પોતે આ જાણે ભવિષ્યવાણી જ કહી છે કે :–

"બે ચાર જન્મદિવસો વહી કાલ જાશે,
"ને, મૃત્યુની જલદ પાંખ સમીપ થાશે."

અને પોતાને પોતાના સ્વરૂપનું ખરેખરૂં પિછાન છે, એમ પણ નીચેની પંક્તિઓ સ્પષ્ટ જણાવે છે :–

"કે હું અનન્ત યુગનો તરનાર યોગી
જાનાર જે હજુ અનન્ત યુગો તરીને?"

કિં બહુના?

નૂતન સખા પ્રતિ

નૂતન સખા એટલે સ્વ. कान्त = મર્હૂમ સાક્ષર શ્રી. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, બી. એ.

શ્રી કલાપીની ડાયરી ઉપરથી જણાય છે કે શ્રી કલાપી અને શ્રી કાન્તની પ્રથમ મુલાકાત તા. ૧૪ – ૧ – ૯૭ને દિવસે થયેલી. આ કવિતા તે પછી લગભગ એક માસે લખાયલી છે. સ્વ. કાન્તે આ કવિતાનો ઉત્તર લખેલો અને જેમ આ કવિતા તેમ તે ઉત્તર પણ, બન્ને કવિતા, ઈ. સ. ૧૮૯૭ ના વર્ષના "સુદર્શન" ના અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. મર્હુમ મણિશંકરનો ઉત્તર અભ્યાસી વાચકને જાણવા માટે આ નીચે ઉતાર્યો છે :–

અજ્ઞાન સખા પ્રતિ

"નહિ નહિ, સખે! ત્હારે શબ્દે જરા લઘુતા ઘટે;
"નહિ કયમ હજી માયાની એ ત્હને જડતા મટે?

"હૃદય પણ શું ભૂલે, આસ્થા ડગે, નહિ સાંભરે –
"પ્રણયરસની આહીં'વસ્થા ? સખે! ન ઘટે! ખરે!

* * *

"નહિ રસ, સખે! આત્માનો એ કદાપિ કમી થતો,
"રસમય લસે આત્મા તો એ ચરાચરમાં છતો;
"સ્મરણ કરજે માટે વ્હાલા! સ્વરૂપ તણું; અને –
"સકલમયતા – સ્થાને આવી સમે મળજે મ્હને."

कान्त.

શ્રી કલાપીની કવિતા બહુ જ આર્દ્ર (*Pathetic*) છે – શ્રી. કાન્તની કવિતા બોધક (*Didactic*) છે.

ભવિષ્યના કવિને

આ કવિતા શ્રી કલાપીની સ્વહસ્તલિખિત ડાયરીમાંથી પ્રાપ્ત થતાં, તેને અહીં ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ કરી છે.

Projects :–

"સ્વર્ગનો જૂનો ઘુમ્મટ તોડ. દરેક વસ્તુ પોતાના કવિ માટે રાહ જોયા કરે છે. થોડા જ પદાર્થો તૃપ્ત થયા છે. કમલનાં ગીત બહુ ગવાઇ ગયાં. મધુરતા ત્હારામાં ન હોય તો, સખ્ત પણ, નવું ગા. માધુર્ય પાછળથી સેંકડો વર્ષો સુધી બીજાઓ ઉમેરશે."

(શ્રી કલાપીની ડાયરીમાંથી.)

ઇશ્કનો બન્દો

શ્રી કલાપી મહારાજની "ફકીરી હાલ"ની તથા "હમારા રાહ"ની ગઝલો જેટલી અને જેવી ઉપયોગી છે, તેટલી અને તેવી જ આ ગઝલ તેઓશ્રીના આન્તરને સમજવાને ઉપયોગી છે.

ઇશ્કનો બન્દો = ઇશ્ક = પ્રેમ = ભક્તિ = *Love* = પ્રેમસ્વરૂપ પરમાત્માનો સેવક–પ્રેમનો ભક્ત=*In Services of Lord Love*.

આ ગઝલ માટે, આ ગ્રન્થના આમુખમાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે :–

"ઇશ્કનો બન્દો" તથા "હમારી પિછાન" આ ગ્રન્થનો

कीलक છેઃ અને रसो वै सः । એ આ ગ્રન્થનો સ્વાનુભવસાક્ષાત્કાર અથવા फलप्राप्ति છે.

" ભાવાર્થ કે, પોતાના 'હું'નો પરમાત્મારૂપી વિરાટ હુંમાં પૂર્ણ વિલય કરવાનો પ્રેમધર્મનો રસપ્રપૂર્ણ માર્ગ તીવ્ર અને આર્દ્ર મુમુક્ષુને આ ગ્રન્થમાંથી અવશ્ય જ જડે છે; કેમકે, यादशीं भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ " (આમુખ).

પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાના – પરમાત્માની સાથે એકતા અનુભવવાના, યદ્યપિ, લક્ષાવધિ માર્ગો જગતમાં આજ સુધી ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિઓએ અનેક દાર્શનિકોએ દર્શાવ્યા છે અને પોતપોતાના માર્ગની સુગમતા તથા શ્રેષ્ઠતા પ્રત્યેક દાર્શનિક વા દ્રષ્ટાએ બનતા તમામ પ્રયત્ને સિદ્ધ કરી બતાવી છે; છતાં, એ સર્વનો સ્નેહથી સમન્વય કરતાં તત્ત્વભૂત સાર એ નિકળે છે કે :– પ્રેમધર્મનું શાસન જ માનવજાતિના જીવનનું – માનવજાતિના ધર્મનું મૂલતત્ત્વ – *The fundamental Element of Human Life and Human Religion* છે, એ નિર્વિવાદ છે અને જ્ઞાન, મુક્તિ, નિસ્ત્રૈગુણ્ય – પરમાત્મસાક્ષાત્કાર એ સર્વનો જનક એક પ્રેમ જ છે.

જગતના તમામ પ્રેરિત પુરુષોએ યુગેયુગે આ જ મુદ્દાની વાત ફરી ફરીને અનેક રૂપે તાજી કરાવી છે અને કરાવે છે કે પ્રેમધર્મ એ જ પરમાત્માનો ખરો ધર્મ છે.

શ્રી સીતારામ અને શ્રી રાધાકૃષ્ણનાં મહાભવ્ય મન્દિરો બનાવીને પ્રેમથી તેમને પૂજનાર હિન્દુ, કુમારી મેરીને માતાજી અને હઝરત ઈસાને "દેવનો દીકરો" વિશ્વાસથી માનનાર ખ્રિસ્તી પ્રેમને જ માને છે અને પ્રેમને જ પૂજે છે.

અગ્નિને અને સૂર્યને માનનાર પારસી પ્રેમના જ પ્રતીકને પૂજે છે અને સવિતાને તેમ જ યજ્ઞહોમાદિને માનનાર વૈદિક બ્રાહ્મણ પણ પ્રેમની ઉષ્માને અને જ્ઞાનના ભર્ગને જ પૂજે છે.

હઝરત મુસા (*St. Moses*), હઝરત દાવુદ (*St. David*), હઝરત અલી સાહેબ અને હઝરત મૌલાના જલાલુદ્દીન રૂમી સાહેબ જેવા સદીઓ પહેલાં થયેલા હકપરસ્ત ઓલિયાના આશકોને તો ચોકકસ જ ખબર છે કે યહુદી તેમ જ ઈસ્લામી પણ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રેમને જ મહત્ત્વ આપે છે.

'અહિંસા' અને 'દયા' માનનાર જૈન અને બૌદ્ધ પ્રેમને જ પરમતત્ત્વ માને છે એ તો સહજ જ સમજાય એવું છે.

યુનાની (*Greek*) તત્ત્વજ્ઞો પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ અને બીજા 'નિયો - પ્લેટોનિસ્ટ' ચિન્તકો પણ પ્રેમને જ *Platonic Love* – *Concentrated Love* ને ધર્મતત્ત્વમાં અગ્રપદ આપે છે.

परम प्रेमरुपत्वात् એવું ભક્તિસૂત્રમાં પ્રેમસૂત્ર પ્રબોધીને પ્રેમને જ પ્રભુ માનતા શ્રી નારદજી પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ઈરાનનો હાફેઝ, તાતારનો ઓમર ખય્યામ, ઈંગ્લેન્ડનો મિલ્ટન – શેલી – બાયરન, અમેરિકાનો એમર્સન, રૂશિયાનો ટોલ્સ્ટોય, ઇટલિનો ડેન્ટી, જર્મનીનો ગેટી અને એવા સર્વ મહાત્માઓ પ્રેમને જ પરમતત્ત્વના આદર્શ તરીકે પોકારી ગયા છે.

મહાત્મા કબીર, મીરાંબાઇ, નરસિંહ મહેતા, દયારામ, નર્મદ, મણિલાલ, બાલાશંકર અને તાજેતરમાં કાઝી અનવર દ્વારા ગુજરાત તો પ્રેમના ભજનને અને પ્રેમના કીર્તનને સારી પેઠે જાણે છે.

શ્રી કલાપી મહારાજ પ્રેમનું આ પુરાણું ગાણું પોતાના ધર્મગીત તરીકે પોતાની જ હમેશની મસ્ત ભાષામાં આ પ્રમાણે ગાય છે અને જે તીવ્ર મુમુક્ષુને પરમાત્માની અથવા પ્રેમની [કેમકે, બન્ને એક જ છે –] ખરેખરી ગરજ છે, તેને માટે સરલમાં સરલ તેમ જ વિકટમાં વિકટ મહાવીરતાનો પ્રેમનો માર્ગ આ પ્રમાણે રોશન કરે છે. આ આખી ગઝલમાં દરેક લીટીએ શ્રી કલાપીનું સ્વતન્ત્ર વ્યકિતત્વ ખુલ્લું દેખાય છે અને તે ખાસ કરીને અભ્યાસી હૃદયને અસર કરે છે.

જો ઇશ્ક ના તો શું ખુદા ? આલમ ફરી તો યે ભલે !
જો ઇશ્ક ના તો શું જહાં ? એને ખુદા યે શું કરે ?

પરમાત્મા નિરંજન નિરાકાર છે, અને આત્માને તો નથી કોઇ ઘાટ કે નથી કોઇ ગુણ કે નથી કોઇ નામ; સર્વોપરિ પ્રેમતત્ત્વનું આ જ પૂર્ણ સ્વરૂપ છે – આત્માનું પ્રકટીકરણ પામેલું આ જ બ્રહ્મદર્શન છે – પૂર્ણતાનું બ્રાહ્મી સત્વ છે : પરન્તુ, જગત્ "છે" એવું જો સ્વાનુભવમાં છે, તો ઇશ્વર "છે" એવું પણ સ્વાનુભવમાં હોવું જ જોઇએ. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, ઇસુ અને એવી એવી મહાન્ દૈવી વિભૂતિઓને જગતે આજ સુધી ઇશ્વરના જ અવતારો અથવા પ્રેરિતો

માન્યા છે અને માને છે. એ બધા પ્રેમના જ અવતારો – પ્રેમના જ પેગમ્બરો છે. આટલા માટે જ પ્રેમસ્વરૂપ શ્રી કલાપી પૂછે છે કે :—

જો **પ્રેમ ન** હોય, તો ઈશ્વર શું છે? જો પ્રેમ ન હોય, તો જગત્ પણ શું છે? વિશ્વમાંથી **પ્રેમનો અભાવ** જો કલ્પી શકીએ, તો જરૂર જ વિચારી શકીએ કે :—

જો **પ્રેમ જ ન** હોય, તો વિશ્વનું તેમ જ ઈશ્વરનું સુદ્ધાં અસ્તિત્વ હોવું સંભવિત નથી. આટલા માટે જ **ઈશ્વરના** તમામ **અવતારો** વા **પ્રેરિતો પ્રેમના જ અવતારો – પ્રેમના જ પ્રેરિતો થયા છે.** એ સર્વ **પ્રેમસ્વરૂપોએ પ્રેમ દ્વારા જ પ્રેમની ભક્તિ, પ્રેમનું જ્ઞાન** અને **પ્રેમ દ્વારા જ સચ્ચિદાનંદનો બ્રહ્મયોગ** અને **તેની સ્વરૂપાનુભવપ્રાપ્તિ** શિખવ્યાં છે. સર્વનું **મૂલભૂત તત્ત્વ પ્રેમ જ છે.**

આ કારખાનું ઈશ્કનું, જો જો તપાસી ખૂબ ખૂબ !
આ ખેલ ને આ ખેલનારો એક નૂરે ઈશ્ક છે !

વારંવાર ચિન્તન, મનન કરીને ખૂબ ધ્યાનથી જો જ્ઞાનચક્ષુ વડે આ **વિશ્વયંત્રને** જોવાય, તો અવશ્ય જ દેખાય, કે **આ બધો ફેલાવો પ્રેમના જ જ્યોતિસ્વરૂપનો – નૂરે ઈશ્કનો – વેદોના દિવ્ય સવિતાની** ઉષ્માનો અને તેના ભર્ગનો જ છે. વિશ્વ અને **વિશ્વનિયન્તા બે નથી**, પણ **એક જ છે.**

न त्वं नाहं जगन्नेदं सर्वमात्मैव केवलम् ॥
(१ – १५. अवधूतगीता.)

આ તો બધો એક જ **આત્માનો** પ્રસ્તાર છે; નથી તું, નથી હું, કે નથી આ બધું જગત્.

વસ્તુતાએ તો, આ ત્રિકાલાબાધિત **સત્યનો અખંડિત સાક્ષાત્કાર** જ **પ્રેમનો પૂર્ણાનુભવ** છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ જ **સ્વભાવાનુસાર** સગુણરૂપે **દૃશ્ય** અને **પ્રતીત** થાય છે અને તેથી જ પદાર્થ અને તેના ઘાટ, ગુણ પરત્વે જુદું જુદું નામ ધારણ કરાવીને, આ અખિલ **સમૂહતંત્રને** આપણે "**વિશ્વ**" એવું નામ આપીને વ્યવહાર કરીએ છીએ; પરંતુ **અનલહકનો ઈશ્ક** પુકારનાર, પચાવનાર અને ફેલાવનાર અવધૂતરાજ ગુરુ-દત્તાત્રેય ભગવાન્ તો પ્રેમની નિર્ગુણી દૃષ્ટિએ જ જુએ છે કે :—

पञ्चभूतात्मकं विश्वं मरीचिजलसन्निभम् ॥
(१ – ३. अवधूतगीता.)

અર્થાત્ઃ – આ પંચભૂતાત્મક વિશ્વ મૃગજળ સમાન છે એટલે વસ્તુતાએ છે જ નહિં, પણ માત્ર દેખાવા પૂરતું જ છે.

પૂર્ણતાની આવી અવધૂતી – સંપૂર્ણ બ્રહ્મદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે પ્રેમ એ એકજ આબાદ ઉપાય છે.

એથી ડરૂં તો ક્યાં ડરૂં ? કોને ખુદા મ્હારો કરૂં ?
જ્યાં લાઈલાઝી સર્વની, ત્યાં કોણ કોને હાથ દે ?

હકીકત એ છે કે : – પ્રેમ જ વિશ્વના સર્વ ધર્મોનો સમન્વય કરીને સત્યનું અભેદી દર્શન કરાવે છે. જો ધર્મમાત્રમાંથી પ્રેમને ઉંચકી લેવામાં આવે, તો ખુદ ધર્મનું જ અસ્તિત્વ સંભવિત નથી. શ્રી કલાપી યથાર્થ જ કહે છે કે :–

ક્યાં યે હશે જો કો ખુદા, તો ઈશ્કનો બન્દો હશે !
જો ઈશ્કથી જુદો થશે, તો ઈશ્કથી હારી જશે.

મીરાં, નરસિંહ, તુકારામ, નામદેવ, સેના નાઈ અને એવા ઘણા ઘણા પરમ ભક્તોના પોતા પ્રતિના અસીમ અને અસ્ખલિત પ્રેમના પ્રવાહને વશ થઇને, પરમાત્માએ તેમના સેવક થઇને તેમની અનેક રીતે સેવા કર્યાનાં દૃષ્ટાન્તો સર્વત્ર સુવિદિત છે. પરમાત્મા પોતે પ્રેમના જ સર્વોપરિ સેવક છે – પોતાના ભક્તોને માટે – આશકોને માટે પોતાની તમામ મ્હોટાઇ – પોતાનું ઐશ્વર્ય માત્ર છોડી દઇને સામાન્ય મનુષ્યનું સામાન્યપણું ઈશ્વરે યુગે યુગે પ્રેમથી સ્વીકાર્યું છે. પ્રેમના સ્વભાવે કરીને જ એ બન્યું છે; કેમકે, પરમાત્માને પ્રેમ સિવાય બીજો કોઈ સ્વભાવ જ નથી. પરમાત્માથી બધું જ બની શકે; પણ તેના સાચા આશકની ભક્તિ પાસે છુપા રહેવાનું તો ખુદ પરમાત્માથી પણ કદાપિ યે બની શકતું નથી. નરસિંહ મહેતાનાં આ વચનોને તો સૌ કોઈ જાણે છે કે :–

" વ્હાલો પ્રેમને વશ થયા રાજી રે –
" એમાં શું કરે પંડિત અને કાજી ? !
" વ્હાલો પ્રેમને વશ ૦ "

ઈશ્કનું યા પ્રેમનું પ્રાબલ્ય એટલું બધું અનિવાર્ય છે કે તે ખુદ પરમાત્મા ઉપર પણ વિજય મેળવે છે, કેમકે ખુદ પરમાત્મા પણ

તેને અધીન થાય છે. **શ્રી કલાપી** આનું પણ **સ્પષ્ટીકરણ** કરે છે. તેઓ શ્રી કહે છે કે :–

હા ! લાખરંગી ઈશ્કનું કો એકરંગી જામ છે !
મસ્તાનના મસ્તાન એવું જામ પીનારા અમે !

દુનિયાના સામાન્ય મનુષ્યોની પેઠે અમારું ચિત્ત લાખો બાબતોમાં ભટકતું નથી ; પણ પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં નિરૂપેલો **યોગશ્ચિત્તવૃત્તિ-નિરોધઃ એ નિરોધ, પ્રેમયોગ – અનન્ય ચિન્તન –** એટલે **સ્વાભાવિક** ઉપરામવૃત્તિને લીધે, અમારું લક્ષણ જ થયું છે. **એક જ** પ્રેમના પ્યાલામાં વિશ્વના લક્ષાવધિ સ્નેહોને ઘોળીને પી ગયેલા **અમે** બ્રહ્મમસ્ત પુરુષ છીએ.

ખરે, પ્રેમ એ **એવી** જ અદ્‌ભુત **વસ્તુ** છે કે જેના કરતાં ખુદ પરમાત્મા પણ **પોતાને** અધિકતર માનતા નથી ; કમકે, **પરમાત્માને પોતાને** પણ વારંવાર **પ્રેમ** જ બનવું પડ્યું છે અને બનવું પડે છે. **શ્રી કલાપી** છેલ્લી બેતમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે :–

એ ઈશ્કની લાલી મહીં લાખો ખુદા ઘેલા બન્યા !
એ લાખમાંના એક પણ જુદા જ કૈં ઘેલા અમે !

સરખાવો :–

" મૈં ખુદ હું ખુદા ! ઈશ્કકે **મયખાને**મેં દેખા !
" **ન** જંગલમેં **ન** કાબેમેં – બુતખાને મેં દેખા ! (ગઝલે **અમીર.**)

પ્રેમના **નિર્ગુણ બ્રહ્મનું** અગ્નયમ્ય પ્યાલું – **શરાબ**ના એટલે **મદ્ય**ના પ્યાલા સાથે, ઈરાની તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષામાં સરખાવ્યું છે. આર્ય **ઋષિઓ એને સોમરસ**ના ઉન્માદક પણ **દિવ્ય રસના પાત્ર** સાથે સરખાવતા. આ સર્વ, દ્રષ્ટાઓની, ઉપમાલંકારની રચના છે. જેમકે :– બાલ અરુણના ઉદયકાલને જોઈને કોઈ કહે કે તેણે "અદ્‌ભુત **સુન્દરીના** ગુલાબી ગાલનું દર્શન કર્યું અને તે **અદ્‌ભુત બાલાનું** નામ **ઉષાકુમારી** હતું," તો **કલા** અને તત્ત્વના એ **અભેદ-દર્શનને** આપણે અવસ્ય સ્વીકારીશું અને સત્કારીશું. પરમાત્માના દ્રષ્ટા-ઓની ભાષા પણ આવી જ ગૂઢ (*Mystical*) હોય છે. આર્યોના **વેદો**માં સુદ્ધાં આવી જ અને આથી પણ ગહન *Mystical Technology* (ગુહ્ય **પરિભાષા**)નો ઉપયોગ થયો છે એ **નિરુક્ત**ના **અભ્યાસીઓ**ને સુવિદિત છે. **શ્રી કલાપી** કહે છે :–

પ્રેમના એ ગુલાબી સૌન્દર્યને જોતાં જ, લાખો દેવોએ પોતાનું પૂરેપૂરું ભાન ખોયું છે – એ લક્ષાવધિ દેવોમાંના અમે પણ એક દેવ છીએ. "સગસે ન્યારા" એવા કોઈ પ્રેમના અજબ અબધૂત છીએ.

પ્રેમના ખરા અને પૂરા ઉપાસકને — ઇશ્કના યાને હકના આશકને બરાબર ખબર છે કે :–

નિર્ગુણ બ્રહ્મ – *God is All Love* – પૂર્ણ પ્રેમરૂપ છે; પરન્તુ, માયા માત્ર – *All love is not God* – નિર્ગુણ બ્રહ્મ નથી.

પ્રેમ એ વાર કે ગુણ નથી, પણ તત્ત્વ છે, એ હવે આટલા વિવેચન પછી નવું નથી. ઇષ્ટ પ્રભુ જડ મૂર્તિના હો, કે ચેતનમૂર્તિના હો, કે પ્રતીક મૂર્તિના હો, કે તે કેવળ કાલ્પનિક ધ્યેયમૂર્તિ – (*Beau Ideal*)ના હો, તેને નહીં; પણ, આશકના ચિત્તના વિશુદ્ધ **પ્રેમપ્રવાહને – તેની વિશુદ્ધ સતતતાને જ પરમાત્મા પિછાને છે અને તેને જ અધીન થાય, કેમકે, એ પ્રવાહ પોતે પ્રભુ છે.** ॥ ૐ ॥

પૃ. ૬૮૬મે છેલ્લા પેરેગ્રાફની ત્રીજી પંક્તિમાં "દ્દષ્ટીઓએ" છપાયું છે તેને બદલે "દૃષ્ટીઓએ" એમ વાંચવાનું છે.

ભવિષ્મ અને શ્રદ્ધા

આ સુન્દર કવિતા પ્રથમ જ પ્રસિદ્ધ થાય છે. શ્રી કલાપી મહારાજની હસ્તલિખિત ડાયરી બુકમાંથી તે પ્રાપ્ત થઈ છે.

શ્રી કલાપીના જીવનસિદ્ધાન્તની વિચારપ્રણાલિકા સમજવાને આ કવિતા ઘણી જ ઉપયોગી છે.

પચાસ પંક્તિની આ કવિતામાં, પ્રારંભથી ત્રીસ પંક્તિઓ પછી, ચિત્તનું ક્ષણિક *Pessimism* – નૈરાશ્યદર્શન – નિરાશાવાદ એકદમ જ ઉડી જાય છે અને વ્યામોહને સ્થાને *Optimism* – શ્રદ્ધાદર્શન – આશાવાદ પરમ રમણીયતાથી સ્થપાય છે.

શ્રી કલાપીની વાણીમાં આ ખાસ લક્ષણ ઘણે પ્રસંગે જોવાય છે. આન્તરના તુમુલ સુરાસુરસંગ્રામ પછી, છેવટે તે શુભદર્શનમાં – તત્ત્વદર્શનમાં જ પ્રેરાય છે.

હમીરજી ગોહેલ

આ રસપૂર્ણ ખંડકાવ્ય કેટલાક સર્ગોમાં લખવાનું હતું ; પરન્તુ એના ચાર જ સર્ગ લખાયા છે.

આજ પર્યન્ત આ કાવ્યના ત્રણ જ સર્ગો જાણીતા હતા ; પરન્તુ, શ્રી કલાપી મહારાજના માનવન્ત પૌત્ર નામદાર લાઠી ઠાકોર સાહેબ શ્રી પ્રહ્લાદસિંહજીએ જે હસ્તલિખિત દફતરો સંશોધનાર્થે આપવાને સ્નેહપૂર્વક કૃપા કરેલી, તેમાંથી ચોથો સર્ગ પણ પ્રાપ્ત થયો છે અને તેથી નવીન રૂપમાં આ ખંડકાવ્ય પહેલી જ વાર પ્રસિદ્ધ થાય છે. વળી, પ્રથમ સર્ગના મંગલાચરણમાં પણ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલી આરંભની પંક્તિઓ કરતાં આ પ્રતમાંની પંક્તિઓ જુદી અને નવી છે, કેમકે, આ પ્રસંગે હસ્તલિખિત પ્રતમાં પ્રાપ્ત થયેલું મંગલાચરણ તે પ્રમાણે છે.

આ ખંડકાવ્ય જેટલું લખાયું છે તેટલું પણ એટલું તો રસમય અને પ્રત્યેક પ્રસંગે વર્ણનશૈલીમાં એટલું તો ચિત્તાકર્ષક છે, કે વારંવાર વાંચવા છતાં તે ફરી ફરી વાંચવાનું મન થાય છે. આખું કાવ્ય પૂર્ણ થયું હોત, તો તે કેટલું ભવ્ય થયું હોત એવી વ્યર્થ વિચારણા પણ થઈ જાય છે.

આ કાવ્યની રચનામાં ઇંગ્રેજ કવિ સર વૉલ્ટર સ્કૉટનું ખૂબીદાર અનુસરણ–અનુકરણ છે.

સ્કૉટનું "લેડી ઑફ ધિ લેક" ("સરોવરની સુન્દરી") એ નામનું છ સર્ગનું વીરરસપ્રધાન ખંડકાવ્ય સુપ્રસિદ્ધ છે – તેને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખીને આ કાવ્ય લખાયું છે. સ્કૉટની પેઠે શ્રી કલાપીએ પણ છ સર્ગોમાં આ કાવ્ય સમાપ્ત કરવાનું ધાર્યું હોય એ સંભવિત છે.

કાવ્યના પ્રારંભમાં વીણાને સંબોધન કરતાં, જે સુન્દર અને ભાવવાહી વચનો કહ્યાં છે, તે તો સ્કૉટનું ભાષાન્તર જ છે. જુઓ :–
"લેડી ઑફ ધિ લેક"; કૅન્ટો ફર્સ્ટ :–

"*Harp* of the North! that *mouldering long hast hung*" વગેરે પંક્તિઓ

અને સરખાવો :–

ઓ વીણા! તું બહુ યુગ થયાં શાન્ત આંહીં દિસે છે;
ટંગાયેલું દિવસ રજની વૃક્ષ સાથે ઝુલે છે.
વગેરે પંક્તિઓ

કૌશલ્યથી શક્તિમહિમા ગવરાવ્યો છે. એમાં જાણે શ્રી દેવી ભાગવતનું સંક્ષિપ્તમાં આખું તત્ત્વ આવી જાય છે. જુઓ પૃ.

આ દેવીપુરાણ અને સૂફીઓની નિર્ગુણ બ્રહ્મમૂર્તિ સનમનું તત્ત્વપુરાણ બન્નેની સુન્દર અને ગૂઢ અભિન્નતા આ પંક્તિઓ સમજાવે છે.

આ આખો જ સર્ગ શ્રી કલાપી મહારાજના સંસ્કારી હૃદયને-એમના પ્રેમના સિદ્ધાન્તને – એમના સ્વાનુભવની પૂર્ણતાને ઘણીક રીતે સ્પષ્ટ કરે છે.

શ્રી કલાપીનું દર્શન સર્વાનુભવરસિક તેમ જ સ્વાનુભવરસિક લખનાર તરીકે – બન્ને રીતે આ કાવ્યમાં થઈ શકે છે, એટલું જ નહિ, પણ જેમ જેમ ઊંડા ઉતરીને શ્રી કલાપીના સાહિત્યને વધારે ને વધારે ધ્યાનથી જોવામાં આવશે, તેમ તેમ અભ્યાસીને અવશ્ય જ અનુભવથી પ્રતીત થશે, કે શ્રી કલાપી સામાન્ય મનુષ્ય કે સામાન્ય લખનાર નથી, પણ મહાત્મા – મહા કવિ – *Mystic* છે.

અંજની ગીતો

એક પછી એક એમ અગિયાર અંજની ગીતો સાથે છે. દરેક ગીત બહુ જ કરુણ (*Pathetic*) છે. મરાઠીમાં "ઓવી" નામની છન્દરચના છે, તેને મળતું આ ગીતનું માપ છે. "સરવડાં" અને "આંડણાં" નામની રચના પ્રાચીન ભક્તોએ કરેલી છે, તેનું માપ પણ લગભગ આવું જ છે. ગાતી વખતે આ ગીતોમાં અતિશય જ કરુણ રસ અનુભવાય છે.

તીવ્ર અને આર્દ્ર પ્રેરણાથી સભર હોવા ઉપરાન્ત, પૂર્ણ કુશલતા વિના, આવાં હૃદયભેદક – સંગીતક્ષમ કાવ્યનો પ્રાદુર્ભાવ સંભવિત નથી.

હમારી પિછાન

હમારી પિછાન = We, *Introducing* Ourselves.

"ઇશ્કનો બન્દો" એ ગઝલમાં આપણે જોયું છે કે શ્રી કલાપી પ્રેમનું તત્ત્વજ્ઞાન જગત સમક્ષ ધરે છે અને પ્રેમનું એ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રેમના ... અને પૂરા ઉપાસકને ઠેઠ પૂર્ણતા સુધી પહોંચાડે છે.

આ ગઝલમાં શ્રી કલાપી પોતાની આન્તરસ્થિતિ સ્પષ્ટ કરે છે. જુવો પહેલી જ બેત :-

હમે જોગી બધા વરવા — વગેરે.

જોગીઓ તો અમે છીએ જ પણ ઘાટ, રૂપ કે સુન્દરતા જેવું જેને કશું જ **નથી** એવા **વરવા – બેડોળ** – કદરૂપા જોગીઓ છીએ. શોધકો એટલે ઝીણામાં ઝીણી નઝરે વસ્તુને શોધી કાઢવાને જ મથનાર એવા **શોધકો** અમે છીએ, પણ, કબ્રસ્તાનો અને શ્મશાનોના શોધકો છીએ! **જાદૂઈ બંસી** તો અમે બજાવીએ છીએ, પણ કબ્રમાં અને **શ્મશાન**માં રહેનારી ભૂત ભૂતાવળો માટે જ એ બજાવીએ છીએ, કેમકે અમે તો ભૂતોને જ જગાડીએ છીએ અને તેમની જ સાથે ખેલીએ છીએ.

બીજી જ બેતમાં આ જ **અલૌકિક** સ્થિતિને વધારે સ્પષ્ટતાથી અને વધારે સરલતાથી વ્યક્ત કરે છે :-

જહાં જેને કરી મુર્દું, કબરમાં મોકલી દેતી,
વગેરે.

જગતના જગતપણાએ અર્થાત્ સંસારની એષણા માત્રના સમૂહે જેમને બરતરફ કર્યાં છે, દુનિયાનું દુનિયાદારીપણું જેમને મુર્દા મિસાલ – શબવત્ ગણી ચૂક્યું છે એટલે કે જેઓ દુનિયાદારીને ખપતા બિલકુલ રહ્યા **નથી** અને જેમનો નિરન્તરનો વસવાટ કબરમાં જ છે – જેઓ **જીવતા છતાં, મરેલા** *(Breathing, of course, but Dead in desires)* છે, **તેઓ જ હમારા ઇશ્કનો જાદૂ** હજમ કરવાને યોગ્ય અધિકારી છે.

આગળ ત્રીજી બેતમાં, હજીપણ વિશેષ સરળતાથી એજ વાત સમજાવે છે કે:-

જહાંથી જે થયું બાતલ, અહીં તે છે થયું શામિલ!
વગેરે.

ખાસ કરીને દુનિયાના દુનિયાદારીપણાએ જેનો બહિષ્કાર કર્યો છે અર્થાત્ જેઓ ચુસ્ત દુનિયાદારીની ભૌતિક ભૂમિકાના – જગતના જગતપણાના **અનનુયાયી** છે, **તેઓ** જ અમારા અનુયાયી હોવાના **યોગ્ય** અધિકારી છે – બીજાઓ **નહિં**. **દિવ્ય** વિભૂતિની એક ચપટી માત્રથી અમે પૂર્ણ **પરમાનન્દ**માં નિરન્તર મસ્ત રહીએ છીએ.

આ પ્રમાણે આ ગઝલ પણ

(૧) **ફકીરી હાલ મ્હારો છે**
(૨) **હમારા રાહ ન્યારા છે!**
અને (૩) **ઇશ્કનો બન્દો**

એ ગઝલોના જેવી જ ઊંડા ઊતરીને સમજવા યોગ્ય શિક્ષણીય વસ્તુ છે. પ્રેમના અતિ ઉન્નત સ્વરૂપાનુભવની કદર કરવામાં આ ગઝલ બહુ જ ઉપયોગી છે.

શ્રી કલાપી પોતે કઈ ભૂમિકા ઉપરથી બોલે છે, તે આ અને આવી વસ્તુ ઉપરથી અભ્યાસી ઉકેલી શકે છે.

પ્રેમથી તું શું કરે?

ઈશ્વરી પ્રેમનો પ્રવાહ આ કાવ્યમાં પરમ રમણીયતાથી, અતિ સરલતાથી અને ઉન્નત ભાવવાળી પ્રેરણાથી નૈસર્ગિક રીતે જ વહ્યો છે.

કાવ્યનું શરીર ગઝલનું છતાં તેમાં ઉર્દૂ શબ્દોનો અભાવ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

પ્રેમસ્વરૂપ કૃષ્ણ ભગવાને ગીતામાં કહેલું ગૂઢ જ્ઞાન કેવળ પ્રેમ-રૂપ જ છે – પ્રેમનું જ સત્ય છે – Duty is Beauty – કર્મ કરવામાં જ ત્હારો અધિકાર છે – કર્મ કરવું એ જ શરીરીનો ધર્મ છે – શરીરીનું લક્ષણ છે. પરિણામનો વિચાર કરવો એ તેનું કાર્ય જ નથી; પણ સનાતન વિશ્વનિયંત્રણ નું જ નિરન્તરનું કાર્ય છે. પ્રેમનું આ જ દિવ્યાનુભવસ્વરૂપ આ કાવ્યમાં પ્રબોધવામાં આવે છે. પરમાત્મા અસીમ પ્રેમસ્વરૂપ છે, માટે તેના સાક્ષાત્કાર માટે મુમુક્ષુએ પણ પ્રેમરૂપ અનુભવવું જોઈએ. પ્રેમ એટલે સ્વાર્પણ = ફલાનુસંધાન રહિત. સ્વભાવત: એટલે પોતાના પ્રેમ વડે જ કરાયલું કર્મ ધર્મ-રૂપ છે. કર્મ કરાયલું, છતાં તે અકર્મ છે. પ્રેમીનો આ નિરન્તરનો જ જ્ઞાનાનુભવ હોય છે.

ગુજરાતી વાચનમાળામાં દાખલ કરીને, દેશની ભાવિ પ્રજાને, બેલાશક, શિખવવા યોગ્ય વસ્તુ છે. અસ્તુ.

ભાવના અને વિશ્વ

આ કાવ્ય અભ્યાસીને બહુ જ ધ્યાનથી મનન કરવા યોગ્ય છે; કેમકે, એમાં સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મની તત્ત્વવિચારણા છે.

રસનું અભિજ્ઞાન, રસની કદર અને રસરૂપાનુભવ થવામાં રહેલાં ભૌતિક આવરણો, આ બધું આ કાવ્યમાં જોવાય છે.

શિકારીને

આ કાવ્ય એટલું તો પ્રકાશમય છે, કે તેને વારંવાર વાંચતાં, તેમાંની દરેક પંક્તિ શ્રુતિની ઋચા જેવી અને દરેક શબ્દ જાણે મંત્ર જેવો જ પ્રતીત થાય છે.

દયા, પ્રેમ, ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ, સત્ય એ સર્વનું તત્ત્વ જુદું જુદું **નથી**; પણ એક જ છે અને તે એ કે મનુષ્યે "સન્ત" **થઈને જીવવું** – આ કાવ્ય મનુષ્યને સન્ત થવાનું જ શિખવે છે. ગુજરાતી વાચનમાળામાં ખાસ દાખલ થવાને યોગ્ય કવિતા છે.

હમારી સ્થિતિ – હમારૂં કિસ્મત

પ્રિયાને પ્રાર્થના – સન્નિપાન

પોતાના હુતલિખિત નોટબુકમાં આ પ્રમાણે મથાળાં હોવાથી, તે પ્રમાણે રાખ્યાં છે.

જીવનહાનિ – ચોવીસ વર્ષ

પોતાની હસ્તલિખિત નોટબુકમાં, આ કાવ્યનું ઉપર પ્રમાણે મથાળું છે.

આખી કવિતા પ્રભુભક્તિથી ભરેલી છે – તેમાં ભક્તની નમ્રતા, ભક્તની હૃદયવિશુદ્ધિ અને તે ઉપરાન્ત, પોતાના ભૌતિક દેહના અવસાનની ભવિષ્યવાણી સૂચવનારાં પણ વચનો છેઃ—

આલ્યા ગઈ જ, ગત યૌવન છે થયું, ને
મૃત્યુ તણા ય પડઘા શ્રવણે સુણાતા.

આ ભવિષ્યવાણી પછી, બરાબર બે વર્ષે પોતે ભૌતિક શરીર છોડી દે છે.

સરખાવો અંગ્રેજ મહાકવિ મિલ્ટનની આ પંક્તિઓઃ–

'They also serve who only stand and wait.'
(Milton, on His Blindness.)

અંગ્રેજ મહાકવિ મિલ્ટનના વિચારોની અસર પણ શ્રી કલાપીના આન્તર ઉપર થોડી થયેલી નથી. મિલ્ટનની ધર્મવૃત્તિની છાપ શ્રી

કલાપીની માનસિક સૃષ્ટિ ઉપર થયેલી હોય , એવું તેઓ શ્રીની બીજી પણ કેટલીક કવિતા ઉપરથી દેખાય છે . જુઓ મિલ્ટનનું આ કાવ્યનું મથાળું : – *On His Being Arrived at the Age of Twenty – Three* અને "ત્રેવીસ વર્ષ મહીં સ્વપ્ન અનેક વીત્યાં" એ "જન્મદિવસ"ની મશહૂર કવિતાની પહેલી જ લીટી.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેમ મહાકવિ કાલિદાસ કરતાં પણ ભવભૂતિ, રસની દૃષ્ટિએ અધિકતર છે , તેમ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પણ ધર્મની દૃષ્ટિએ મહાકવિ શેકસ્પીઅર કરતાં પણ મિલ્ટન ચઢિયાતો છે , એ મુમુક્ષુ અભ્યાસીને વિદિત છે .

अणुभ्यश्चमहद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।
सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥

નીતિશાસ્ત્રના આ વચનાનુસાર , પોતે ભ્રમરવત્ જ્યાં જ્યાં સાર વસ્તુ – તત્વ વસ્તુ – સત્વ વસ્તુ – જોઈ ત્યાં ત્યાંથી ગ્રહણ કરી છે , અને ત્યાં ત્યાંથી પ્રેરણાનું સ્ફુરણ અને સ્ફોટન કર્યું છે .

'કલાપી' ઉપનામ રાખતા પૂર્વે , પોતે 'ભ્રમર' એવું ઉપનામ પણ થોડો કાળ ધારણ કર્યું હતું , અને , આ ગ્રન્થના આમુખમાં છાપેલી પ્રસ્તાવના પણ પોતાના કાવ્યસંગ્રહ – "ગુંજારવ" માટે જ લખેલી હતી.

ન્હાસી જતી મૃગીને ઘવાએલો મૃગ

આ કાવ્ય અતિશય કરુણ છે – વસ્તુ બહુ જ ચિત્તદ્રાવક છે . ઇતિહાસને છોડી દઈ ને , કાવ્યના પ્રાણને જ તત્ત્વતઃ જોઇશું :–

મૃગ = पुरुष – જીવાત્મા
મૃગી = प्रकृति – माया .

આ પ્રમાણે જોતાં , કાવ્યનો ગૂઢ તત્વાર્થ – રહસ્યાર્થ સરલતાથી ઉકલાશે.

ઘવાયલા મૃગને છોડી દઈને , ભાગી જનારી અને તેના વારંવારના આર્ત્ત પુકાર છતાં , તેને ન ગણનારની મૃગી , અલબત્ત , સ્વસ્નેહી છે – વિલાસી છે – અને તેથી ખરા સ્નેહની સ્નેહી નથી જ – તે સાચી પ્રેમી નથી જ.

બિચારા મૃગનો પ્રેમી પ્રાણાત્મા પુકારી ઉઠે છે કે :–

"વ્હાલી છતાં એ સહુ સ્નેહ કાચા ,
"સૌન્દર્ય જો ભવ્ય બની શકે ના ."

માત્ર બાહ્યાંગની જ સુન્દરતા અને તેનાં જ વિલાસનાં, તેનાં જ ઉપભોગની કદર કે રુચિ હોવી એ કંઇ સુન્દરતાનું પૂરૂં કે ખરૂં સ્વરૂપ **નથી** કે તેની ખરી કે પૂરી કલ્પના **નથી**. સુન્દરતાની આ લઘુતાભરેલી કલ્પના કરતાં ખરી અને પૂરી સુન્દરતા કેવળ જ ભિન્ન છે.

શ્રી કલાપીએ જ કહેલું છે :—

સૌન્દર્યો પામતા પ્હેલાં, **સૌન્દર્ય** બનવું પડે.–

(પૃ. ૫૦૦; શિકારીને.)

બાહ્ય સુન્દરતાનો સ્નેહ તો મનુષ્યમાં રહેલા **ચેતનતત્ત્વની** ઓછી કદર કરવાને લીધે ઉપજેલા "કાર્પણ્ય"નું જ પરિણામ છે. **સૌન્દર્યની ભવ્યતા** તો તેનાં ખરા અને પુરા સ્વરૂપમાં છે એટલે **કેવળ નગ્ન સુન્દરતા** – *Naked Beauty – Beauty in Its Own Forn* – નિર્ગુણ – નિરંજન **પ્રેમતત્ત્વના દેહાતીત સ્વાનુભવમાં** છે. **સૌન્દર્યનું** એ જ **ભવ્ય રૂપ** છે.

મૃત્યુ પામતો મૃગ બેવફા મૃગીને કહે છે :–

એ શું બધી દેહ તણી જ **માયા?**
આત્મા પરે પ્રેમની શું ન છાયા?
માની હતી **પ્રીતિ** વિશાલ કાયા,
તહીં ય આવી લઘુતા ભરેલ શી?!

દેહની જ માયા, એ તો **પ્રેમ નથી**, પણ, **વિલાસ છે** – દેહ **દ્વારા**, પણ **સ્નેહ** તો **આત્માનો** જ – દેહનો નહીં; દેહ છતાં પણ, દેહ **પ્રતિ સ્નેહ નહિં**, પરન્તુ **આત્માને** જ **લક્ષ્ય** કરીને, દેહ અને દુનિયા **ઉભયથી અતીત પ્રેમ તેજ શાન્ત પ્રેમ– તેજ દિવ્ય પ્રેમ.**

આવા **ઇશ્વરી સ્નેહ** માટે દેહ એ **સાધન**, પણ **સાધ્ય નહીં** જ. આ ખાસ મહત્વની અને **મુખ્ય મુદ્દાની** વાત છે. એ ઊંડી અને ગુહ્ય વાત **ન** સમજવાને લીધે જ, પ્રેમના નામથી મનુષ્ય ગમે તેવી રીતે મોહ પામે છે અને **ભયંકર** ભૂલો કરે છે. આવું **ન** થાય, તે માટે **સ્નેહી મૃગ**– બરાબર જ સૂચવે છે :–

વિલાસ જે **સ્નેહ** તણું જ અંગ,
તે આ કરે **સ્નેહ** તણો જ ભંગ!
વિલાસ તો છેક પતંગરંગ!
પ્રિયે! તહીં **સ્નેહ** ઘટે મિલાવવો.

ઈશ્વરી સ્નેહનું એટલે અણુલિંગી આત્માનુભવનું - નિર્ગુણ બ્રહ્મદર્શનનું - પૂર્ણ અદ્વૈત પ્રેમતત્ત્વનું જ લક્ષ્યબિન્દુ રાખીને આત્માનો આત્મા પ્રતિ સ્નેહ તે દિવ્ય પ્રેમ છે; વિલાસ, ઉપભોગ, સુખ એ સર્વ તેનાં છેક જ ગૌણ ઉપાંગો છે - તે સાધનો છે - સાધ્ય નથી જ - તેને બદલે જ્યારે વિલાસને - ઉપભોગને વા સુખને જ પ્રેમમાં પ્રધાન ગણવામાં આવે, ત્યારે તો આખું જીવન જ કેવળ વિષયચલરેલું અને હાનિકારક જ નીવડે, જ્યાં આવું જ થાય, ત્યાં તો - બીજી રીતે બોધીએ તો જાણે - ઈશ્વરી પ્રેમનું ખૂન થયા જેવું જ થાય, કેમકે, બાહ્ય ઘાટને - મૂર્તિને - દેહને-સાધનને બદલે, સાધ્ય જ માનવામાં પરમાત્માના નિર્ગુણ નિરંજન પ્રેમસ્વરૂપના સ્વાનુભવનો જાણે હેતુપૂર્વક જ જીવાત્મા ઈન્કાર કરે છે અને તેને સ્થાને બાહ્ય ઘાટ, ગુણ, જે માત્ર સાધન જ છે તેને અણઘટતું મહત્વ *(Undue Predominance)* આપે છે અને તે આત્માના તાત્ત્વિક વા સાત્ત્વિક સ્નેહની ઉપેક્ષા કરીને! આ તો એક પ્રકારની 'નાસ્તિકતા' પણ કહેવાય અને જગતમાં આવું થાય છે, તેથી જ કેટલાક નીતિવેત્તાઓ (*Moralists*)ને પ્રેમની વિરુદ્ધ બહુ સખ્ત રીતે બોલવાના પ્રસંગો આવે છે.

"પ્રકૃતિ" અથવા "માયા"નો સ્વભાવ દર્શાવનારી નીચેની મહત્ત્વની પંક્તિઓ પણ આ કાવ્યમાં અભ્યાસીનું ધ્યાન ખેંચે છે :-

ન ચાહવું પુરુષથી બને ના,
સ્ત્રી - જાતિથી સ્નેહ કશો મળે ના.

પ્રેમમાં જ્યારે ઘાટને, ગુણને કે બાહ્ય પરિસ્થિતિને ન જોઈતું મહત્ત્વ અપાય છે, ત્યારે યોગની મહત્તા ભૂલીને જીવાત્મા ભોગની કે રોગની જાળમાં જાણી જોઈને જ સપડાય છે એમ માનવું અવાસ્તવિક નથી. પ્રેમના એટલે ભક્તિના - સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરી સ્નેહના શુદ્ધ, અનાદિ, અનન્ત અને બ્રહ્માનન્દરૂપ નિરંજન નિરાકારના પ્રત્યક્ષ અનુભવને અવગણીને, જીવાત્મા જ્યારે આધિભૌતિકને જ વળગે છે - વળગી રહે છે, ત્યારે તે સાચી શાન્તિ કે મુક્તિના સ્વાનુભવ કરતાં, બાહ્ય વિલાસને - ક્ષણિક ઉપભોગને અને અલ્પકાલિક સ્થૂલ જીવનને જ વધારે ભજે છે એ સ્પષ્ટ છે.

આવો સ્નેહ તે ઈશ્વરી સ્નેહ નથી જ. એ તો "કાચો સ્નેહ" છે - "માયા" છે.

અને, આટલા વિસ્તૃત વિવેચન પછી, એ તો સહજ જ સમજાય છે કે :- "કાચો સ્નેહ" એ જ માયા છે; 'કાચો સ્નેહ', 'ખોટો સ્નેહ', 'તદપેક્ષક' (*Relative*) સ્નેહ - 'બાહ્ય સ્નેહ' એ 'માયા' છે.

એથી કેવળ ઉલટું, પાકો એટલે પરિપૂર્ણ પ્રેમ – સનાતન પ્રેમ – નિરપેક્ષ (*Impersonal*) પ્રેમ તો અનાદિ છે; અનન્ત છે અને તે ત્રિકાલાબાધિત સત્ છે. આ જ પ્રેમનું નામ અદ્ભુત બ્રહ્મ છે; અને તેને પોતામાં अनादि, अनन्त રૂપે અનુભવતાં, રાજર્ષિ કલાપી કહે છે કે :-

" સત્ય અનાદિ અનન્ત છે અને તેથી આશા છે, અને તેથી જ, સત્યની મારફત જ આપણે અસત્યને જોઇ શકીએ છીએ. સત્યનો અભાવ ક્યાંએ છે જ નહિ."

" ક્રિશ્ચિયન દયા વેદાન્ત ન્યાય
" દયાન્યાય ન્યાયદયા."

(श्रीकलापीની ડાયરીમાંથી.) (ઇ. સ ૧૮૯૯ – ૧૯૦૦.)

આ પૂર્ણ પ્રેમબ્રહ્મ, જેનું નિત્ય નિરન્તર સ્તવન, तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ એવાં ઋગ્વેદનાં – જ્યોતિર્મય વચનોમાં, ઋષિઓને મુખે, સાવિત્રી દ્વારા થઇ જ રહ્યું છે, તેના પ્રત્યક્ષ સ્વાનુભવ માટે શ્રી કલાપીનાં વચનો કેટલાં ઉપયોગી અને કેવાં શિક્ષણીય છે !

આ વચનોમાં પણ કેવી વિલક્ષણ બ્રહ્મશિક્ષા છે :-

" If you ride a *horse*, *sit close* and *tight* –
" If you ride a *man*, *sit easy* and *light* –
" If you ride the *sense*, *sit light* and *tight* –
" To *know* the *Brahma* or *Divine Light*."
[From *Shree Kalapee's Pocket Book.* 1899-1900]

અર્થાત્ :-

" ઘોડા ઉપર સવારી કરવા માટે –
" બરાબર જકડીને અને મક્કમ બેસો –
" માણસ ઉપર સવારી કરવા માટે –
" સરલ અને હળવા થઈને બેસો –
" બુદ્ધિ ઉપર સવારી કરવા માટે –
" હળવા અને મક્કમ થઈને બેસો –
" બ્રહ્મ અથવા દિવ્ય જ્યોતિના અનુભવ માટે."

(श्री कलापीની ડાયરીમાંથી.) (ઈ. સ. ૧૮૯૯ – ૧૯૦૦).

* * * *

ઇશ્વર પદાર્થોનો સંગ ત્યાગતો નથી, પણ, પદાર્થો ઇશ્વરનો સમાગમ ત્યાગે છે.

જે પ્રભુ પાસેથી આવે છે, તે પ્રભુ પાસે જાય છે. પ્રેમ, પ્રભુ કરતાં કોઇક બાબતમાં વધારે ઉંચો છે.

(श्री कलापीनी ડાયરીમાંથી.)

તું વિણ – મેઘલ વાજસુર !

સોરઠા અથવા કાઠીઆવાડી " દૂહા " માં લખાયલું આ કાવ્ય દરબાર શ્રી વાજસુરવાળાને સંબોધીને લખાયલું છે. પોતા પાસેનું શ્રી કલાપીનું સાહિત્ય પ્રેમથી સાચવી રાખવા માટે, તેમ જ આ પ્રસિદ્ધિમાં સ્નેહથી આપવા માટે, આ ટીકાકાર તેમ જ વાંચનાર પ્રતિ પણ તેઓ શ્રીનો ઘણો જ ઉપકાર થયો છે.

પ્રભુ – અનાલાપી ગાન

સ્વહસ્તલિખિત ડાયરીમાં મથાળું આ પ્રમાણે છે.

જર્મન મહાકવિ ગેટે (Goethe)નું ફૅાસ્ટ નામનું – આધિદૈવિક પાત્રોનું એક સુન્દર નાટક છે – તેમાં ગ્રન્થની નાયિકા માર્ગરેટ પોતાના પ્રિયતમ ફૅાસ્ટને પૂછે છે કે :—

" પરમેશ્વરમાં તું માને છે ? "

તેના ઉત્તરમાં ફૅાસ્ટ જે વચનો ઉચ્ચારે છે, તેનો આ અનુવાદ છે. અસલ જર્મન ઉપરથી, ઇંગ્લિશમાં આવેલાં, મહા કવિ ગેટેનાં વચનો આ પ્રમાણે છે :-

Faust :- My darling, who shall dare
"I believe in God!" to say ?
Ask priest or sage the answer to declare,
And it will seem a mocking play,
A sarcasm on the asker.

Margaret :-
Then thou believest not !

Faust :-

Hear me not falsely, sweetest countenance !
Who dares express *Him* ?
And who profess *Him*,
Saying : " *I believe in Him !* "
Who, *feeling, seeing,*
Deny His being,
Saying : " *I believe Him not !* "
The *All-enfolding,*
The *All-upholding,*
Fold and *upholds he not*
Thee, me, Himself ?
Arches not there the sky above us ?
Lies not beneath us, firm, the earth ?
And rise not, on us shinning,
Friendly, the *everlasting stars ?*
Look I not, eye to eye, on thee,
And feel'st not, thronging
To head and heart, the force,
Still *weaving its eternal secret,*
Invisible, visible, around thy life ?
Vast as it is, fill with that force thy heart,
And *when thou in the feeling wholly blessed art,*
Call it, then, what thou wilt,-
Call it Bliss ! Heart ! Love ! God !
I have no name to give it !
Feeling is all in all :
The name is sound and smoke,
Obscuring Heaven's clear glow !

*　　　*　　　*

The same thing, in all places,
All hearts that beat beneath the heavenly day

Each in its language-say;
Then why not I, in mine, as well ?
(*Faust, Martha's Garden Scene XVI.*)

આ કાવ્ય દ્વારા શ્રી કલાપી તથા ગેટે બન્ને મહાલેખકોની પ્રભુ સંબન્ધી વિચારણાનું તથા તેમના આન્તરનું દર્શન થાય છે.

કાવ્યનું ખાસ મનન અને અભ્યાસ કરવાથી તેમાં ઓતપ્રોત રહેલો શ્રદ્ધાનો, ભક્તિનો અને પ્રજ્ઞાનનો અસ્ખલિત પ્રવાહ સ્પષ્ટ થાય છે.

રાજર્ષિ કલાપી કહે છે :-

I have seen the *human nature* in all its forms, it is everywhere the same, but the *wilder* it is, the *more virtuous.*

(From *Shree Kalapee's Diary*–99–1900.)

(મનુષ્યસ્વભાવને તેનાં બધાં યે રૂપોમાં મ્હેં જોયો છે, સર્વત્ર તે તેનો તે જ છે, પણ, જેટલો તે વધારે જંગલી – વધારે અસંસ્કારી – વધારે અકૃત્રિમ, તેટલો તે વધારે સદ્ગુણી.)

(श्री कलापीनी डायरीमांथी).

I find the *Omnipresence* and the *Almightiness* in the *reaction of every atom in Nature.*

(કુદરતમાં, પ્રત્યેક અણુની પ્રતિ ગતિમાં સર્વવ્યાપકતા અને સર્વશક્તિમત્તા મ્હને જણાય છે.) (श्री कलापीनी डायरीमांथी.)

* * *

There is an inter-dependance of *intellect* and *morals.* The heart has its arguments, with which the understanding is not acquainted. *As much* love, *so much* mind.

(From Shree Kalapee's Poeket Book; 1899-1900.)

બુદ્ધિની અને નીતિની વચ્ચે આન્તરવિશ્વાસ અથવા આન્તર આધાર હોય છે. હૃદયને તેની એવી દલીલો હોય છે, કે સમજણ તેને ઓળખતી જ નથી.

જેટલી પ્રીતિ, તેટલું મન.

(શ્રી કલાપીની ડાયરીમાંથી. ઇ. સ. ૧૮૯૯–૧૯૦૦.)

---

૮ ખતા નહીં જાતી

ફારસી શૈલીમાં સૂફી મહાત્માઓની ઢબથી શ્રી કલાપી પરમાત્માની ભક્તિનું – અલ્લાહના ઇશ્કનું – તેની દિલ્લગીનું આબાદ ગાણું ગાય છે.

બાહ્ય શરીરમાં જેમ આ ગાણું ગઝલનું છે, તેમ તેમાંની વિચારપ્રણાલિકા રૂમી, હાફેઝ, ઓમર ખય્યામ વગેરે મશહૂર સૂફી સન્તપુરુષોની ફારસી વાણીને સમરૂપ છે.

પાક દિલની સફાઈ અને વફાઈ આ આખી ગઝલમાં દેખાઈ આવે છે, અને, ખૂબ જ્ઞાન લાદેલા મગઝની ઘણી જ અક્કલહુશિયારી કરતાં, પાક દિલની સફાઈ અને વફાઈ જ માલેકની મહોબતમાં તો, અલબત્ત, વધારે ચઢિયાતાં છે. શ્રી કલાપી કહે છે:–

દરેક માણસ, પોતાનો પડોશી પોતાને છેતરતો તો નથી – એવી સંભાળ રાખે છે, પણ એક સમય એવો પણ આવે છે, જ્યારે તે પોતે પોતાના પડોશીને છેતરતો તો નથી – એવી સંભાળ રાખવા લાગે છે અને ત્યારથી તે કદી છેતરાતો નથી અને સર્વ ઠીક થઈ જાય છે. ત્યારથી તેનું રગસીઉં ગાડું સૂર્યનો રથ બની જાય છે.

(શ્રી કલાપીની ડાયરીમાંથી.)

* * *

દુનિયાની લુચ્ચાઇ સમજનાર દેવ નથી, પણ, લુચ્ચાની લુચ્ચાઈમાં પણ ભલાઈ જોઇને જે છેતરાય છે, તે દેવ છે.

(શ્રી કલાપીની ડાયરીમાંથી.)

સાકીને ઠપકો

ઉપરની ગઝલની પેઠે, આ પણ એવી જ રીતે ફારસી સાહિત્યમાં મશહૂર સૂફી સન્તમહાત્માઓની વિચારપ્રણાલિકાને અનુસરીને લખાયલી શુદ્ધ પ્રેમભક્તિની મસ્ત ગઝલ છે.

સાકી=પ્રેમનો પ્યાલો પાનાર – મુર્શિદ – ગુરુ – *The Guide*.

Each in its language-say;
Then why not I, in mine, as well ?
(*Faust, Martha's Garden Scene XVI.*)

આ કાવ્ય દ્વારા શ્રી કલાપી તથા ગેટે બન્ને મહાલેખકોની પ્રભુ સંબન્ધી વિચારણાનું તથા તેમના આન્તરનું દર્શન થાય છે.

કાવ્યનું ખાસ મનન અને અભ્યાસ કરવાથી તેમાં ઓતપ્રોત રહેલો શ્રદ્ધાનો, ભક્તિનો અને પ્રજ્ઞાનનો અસ્ખલિત પ્રવાહ સ્પષ્ટ થાય છે.

રાજર્ષિ કલાપી કહે છે :–

I have seen the *human nature* in all its forms, it is everywhere the same, but the *wilder* it is, the *more virtuous.*

(From *Shree Kalapee's Diary*–99–1900.)

(મનુષ્યસ્વભાવને તેનાં બધાં યે રૂપોમાં મ્હેં જોયો છે, સર્વત્ર તે તેનો તે જ છે, પણ, જેટલો તે વધારે જંગલી – વધારે અસંસ્કારી – વધારે અકૃત્રિમ, તેટલો તે વધારે સદ્ગુણી.)

(श्री कलापीनी डायरीमांथी).

I find the *Omnipresence* and the *Almightiness* in the *reaction of every atom in Nature.*

(કુદરતમાં, પ્રત્યેક અણુની પ્રતિ ગતિમાં સર્વવ્યાપકતા અને સર્વશક્તિમત્તા મ્હને જણાય છે.) (श्री कलापीनी डायरीमांथी .)

* * *

There is an inter-dependance of *intellect* and *morals.* The heart has its arguments, with which the understanding is not acquainted. *As much* love, *so much* mind.

(From Shree Kalapee's Poeket Book; 1899-1900.)

બુદ્ધિની અને નીતિની વચ્ચે આન્તરવિશ્વાસ અથવા આન્તર આધાર હોય છે. હૃદયને તેની એવી દલીલો હોય છે, કે સમજણ તેને ઓળખતી જ નથી.

જેટલી પ્રીતિ, તેટલું મન.

(શ્રી કલાપીની ડાયરીમાંથી. ઇ. સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૦.)

---

૮ ખતા નહીં જાતી

ફારસી શૈલીમાં સૂફી મહાત્માઓની ઢબથી શ્રી કલાપી પરમાત્માની ભક્તિનું – અલ્લાહના ઇશ્કનું – તેની દિલ્લગીનું આબાદ ગાણું ગાય છે.

બાહ્ય શરીરમાં જેમ આ ગાણું ગઝલનું છે, તેમ તેમાંની વિચારપ્રણાલિકા રૂમી, હાફેઝ, ઓમર ખય્યામ વગેરે મશહૂર સૂફી સન્તપુરુષોની ફારસી વાણીને સમરૂપ છે.

પાક દિલની સફાઈ અને વફાઈ આ આખી ગઝલમાં દેખાઈ આવે છે, અને, ખૂબ જ્ઞાન લાદેલા મગઝની ઘણી જ અક્કલહુશિયારી કરતાં, પાક દિલની સફાઈ અને વફાઈ જ માલેકની મહોબતમાં તો, અલબત્ત, વધારે ચડિયાતાં છે. શ્રી કલાપી કહે છેઃ–

દરેક માણસ, પોતાનો પડોશી પોતાને છેતરતો તો નથી – એવી સંભાળ રાખે છે, પણ એક સમય એવો પણ આવે છે, જ્યારે તે પોતે પોતાના પરોશીને છેતરતો તો નથી – એવી સંભાળ રાખવા લાગે છે અને ત્યારથી તે કદી છેતરાતો નથી અને સર્વ ઠીક થઈ જાય છે. ત્યારથી તેનું રંગસીલું ગાડું સૂર્યનો રથ બની જાય છે.

(શ્રી કલાપીની ડાયરીમાંથી.)

* * *

દુનિયાની લુચ્ચાઈ સમજનાર દેવ નથી, પણ, લુચ્ચાની લુચ્ચાઈમાં પણ ભલાઈ જોઇને જે છેતરાય છે, તે દેવ છે.

(શ્રી કલાપીની ડાયરીમાંથી.)

સાકીને ઠપકો

ઉપરની ગઝલની પેઠે, આ પણ એવી જ રીતે ફારસી સાહિત્યમાં મશહૂર સૂફી સન્તમહાત્માઓની વિચારપ્રણાલિકાને અનુસરીને લખાયલી શુદ્ધ પ્રેમભક્તિની મસ્ત ગઝલ છે.

સાકી=પ્રેમનો પ્યાલો પાનાર – મુર્શિદ – ગુરુ – *The Guide*.

" પ્રેમભક્તિ " ના તખલ્લુસથી સુપ્રસિદ્ધ ગુર્જર કવિવર રા. રા. ન્હાનાલાલ શ્રી ' કલાપીના વિરહ ' ના ઉપોદ્‌ઘાતમાં લખે છે કે :—

" રાજવી કવિ કલાપીનું ચિરંજીવ નામ ગુજરાતી સાહિત્યના કોઇ અભ્યાસીથી અજાણ્યું નથી. સંસ્થાન લાઠીના સ્વ. ઠાકોર સાહેબ શ્રી સુરસિંહજી, પ્રભાતના શુકની પેઠે, થોડું આયુષ્ય ભોગવી, ભરયૌવનમાં જ વિદેહ થયા, પણ પોતાના એ તખલ્લુસને ગુર્જર ગિરાના અંગમાં જ ગૂંથી દઈ એ વાણી જેટલું આયુષ્ય અર્પી ગયા છે."

* * *

" ગુર્જર સાહિત્યની રસવાટિકામાં એમની યે એક રસદેરી છે, અને એ દેરીમાંના એ રસદેવ છે, અને એ દેવ ને એ દેવની દેરી ઉભય પોતાનાં તેજોબળ ને પ્રતાપપ્રતિભાથી સુપ્રખ્યાત છે."

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે કવિ શ્રી ન્હાનાલાલ પણ રાજર્ષિ કલાપીની થોડી છતાં સાચી કદર બે દસકા પૂર્વે કરી ચૂક્યા છે.

સનમને

સનમની યારી

સનમની શોધ

શ્રી કલાપી મહારાજ આ ત્રણે ગઝલોમાં, ફારસી શૈલીની પ્રણાલિકાનુસાર પૂર્ણ પ્રેમભક્તિની ગૂઢ ભાષામાં સૂફી તત્ત્વજ્ઞાનને આબાદમાં આબાદ રીતે રજૂ કરે છે. એમાં ભવ્યતા છે, દિવ્યતા છે, અપૂર્વતા છે.

સનમ એટલે કોઈ વ્યકિત નહિં. ઘાટ, ગુણ કે મૂર્તિ જેવું કશું જ લક્ષ્ય નહીં – સનમ એટલે સુન્દરમાં સુન્દર બ્રહ્મમૂર્તિ (*Beau Ideal*).

શ્રી કલાપી કહે છે :—

" હું એક કંગાળની માફક લથડતો ચાલતો હતો, તે મ્હારી ચાલ છોડી દઈને, એક ઉડતા વિમાનમાં બેસી ગયો – જ્યાં મ્હારો આનન્દ, ગયેલું અને આવવાનું સ્થાન તપાસી ડરવામાં અને હિમ્મત ધરવામાં ન રહ્યો, પણ તે બધાની વાતો મ્હારી ગતિના જ આનન્દમાં ડૂબી ગઇ. હવે, હું જેને ' કુદરત ' કહેતો તેને – ' પરમાત્મા ' – કહીશ.

" નસીબ – એ કાંઈ જ નથી; એવી બીનાઓ છે, જ્યાં હજી આપણા વિચારો પ્હોંચી, તેનાં મૂલ કારણો શોધી શકેલ નથી.

" શિક્ષા બધે છે અને સરખી છે – માત્ર ફેરફાર – તેઓને ટકોરો અને ગર્દ્દાને ડાંગનો છે ." (શ્રી कलापीની ડાયરીમાંથી .)

પરમાત્મા, પુરુષાર્થ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં, માનવીને શિક્ષાઓથી લાવી મૂકે છે. (શ્રી कलापीની ડાયરીમાંથી .)

સનમને સવાલ

શ્રી કલાપીની પોતાની હસ્તલિખિત આ ગઝલ ઇ. સ. ૧૯૦૯માં સ્વ. कान्ते આ લખનારને રૂબરૂમાં આપેલી અને તે "બુદ્ધિપ્રકાશ"માં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. આ સંગ્રહનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં, તેને ક્રમશઃ સ્થાન આપ્યું છે.

સ્વર્ગગીત

ઇશ્વરી સ્નેહનું આ દિવ્ય ગીત મૂલમાં તો પ્રેમના અવતાર ઇસુએ બાઇબલમાં કહેલાં વચનો ઉપરથી રચાયું છે. મૅથ્યુ જેવા માછીની સાથે ઇસુ જેવા સન્તને જોઇને, તેનો ખુલાસો પૂછવામાં આવેલો, ત્યારે ઇસુએ ઉત્તરમાં આ વચનો ઉચ્ચારેલાં.

નવો સૈકો

પોતાના દેહાવસાન પૂર્વે થોડા જ માસ પહેલાં, આ કાવ્ય લખેલું છે. નવો સૈકો એટલે ૧૮૯૯ પછી ૧૯૦૦.

ધર્મતત્ત્વના સ્વાનુભવમાં રાજર્ષિ કલાપી अनन्ताद्वैतने સ્વીકારે છે. જુઓ આ કાવ્યમાં આ પંક્તિઓઃ–

આત્મા અધિપતિ મધુપ અનન્તતાનો,
આત્મા અમીઝરણના રસનો વિહારી;
આત્મા ગણે જ નહિ તે યુગને – ક્ષણોને,
ક્યાં દેશકાલ ? સઘળે જ વસન્ત જામી.

આત્માના ભરપૂરપણામાંથી સ્વાભાવિક રીતે જ વાણીમાં આવિર્ભાવ પામેલો આ પ્રવાહ બ્રહ્મજ્ઞાનથી ઉભરાતો છે, અને એમાં શત વર્ષના એક યુગને અન્તે, આ વિશ્વને આપવામાં આવેલા, મહાત્માના હૃદયના પ્રજ્ઞાનપૂર્ણ સપ્રેમ આશીર્વાદ છે.

શરણનો ઈન્કાર

શ્રી કલાપીએ પોતે જ લખેલી ટીકા સાથે આ ગઝલ પોતાની નોટબુકમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે અને તે પ્રમાણે જ ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ કરી છે. શ્રી કલાપીની વિચારપદ્ધતિ કેવા પ્રકારની છે, તે આ ટીકા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

આપની યાદી

રાજર્ષિ કલાપી મહારાજના કાવ્યસંગ્રહની – આ ગ્રન્થની આ છેલ્લી જ કવિતા – છેલ્લી જ ગઝલ છે. એમાં શ્રદ્ધા છે, ભક્તિ છે, યોગ છે, જ્ઞાન છે, અને પરમાત્માનો સ્વાનુભવ છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ, આ અપૂર્વ ગ્રન્થનો ઉપસંહાર કેવી સુન્દર અને યથાયોગ્ય રીતે થાય છે! એક પરમાત્માની જ યાદી!

"બસ! એ જ યાદી આપની!"

આ પ્રમાણે, નિત્યાભિયુક્ત પરમાત્મસ્મરણ, એ જ આ ગ્રન્થનું તત્ત્વ છે, એમ આ સ્વાભાવિક ઉપસંહારમાંથી આપોઆપ જ સમજાઈ જાય છે અને આ "આપની યાદી" વારંવાર ગાવાનું, વારંવાર વિચારવાનું અને મનન કરવાનું અભ્યાસીને મન થાય છે.

(૧) "ફકીરી હાલ", (૨) "હમારા રાહ" (૩) "હમારી પિછાન" (૪) "ઇશ્કનો બન્દો", અને (૫) "આપની યાદી" આ પાંચ ગઝલો આ ગ્રન્થમાં ખાસ મહત્ત્વની છે.

ગ્રન્થના સ્વાભાવિક ઉપસંહારની સાથે જ આ માર્ગદર્શિકા ટીકાનો પણ હવે ઉપસંહાર કરીશું.

ઉપસંહાર

રાજર્ષિ કલાપીની પ્રેમભક્તિ, તેની કલા, તેનું તત્ત્વજ્ઞાન અને તે સર્વનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો અને લક્ષણો આપણે જોયાં છે.

તેના આન્તર જીવનનો આહ્લી પ્રવાહ જો પિછાની શકાય, તો તેનો પરમાત્મા સાથેનો સંબન્ધ, તેનો પ્રકાર, તેનું પ્રમાણ અને ની મીમાંસા સુદ્ધાં સમજાય.

આ અખિલ વિશ્વને 'જીવન' અર્પનાર ભગવાન્ સવિતામાં મ ઉષ્મા અને જ્યોતિ ઉભય તત્ત્વો અભેદરૂપે પ્રસ્થિતિ કરીને તપ્રોત રહે છે, તેમ શ્રી કલાપીમાં પણ પ્રેમની ઉષ્મા અને જ્ઞાનનું જ્યોતિ એ બન્ને મહત્તત્ત્વો અભેદરૂપે પ્રસ્થિતિ કરીને તપ્રોત રહેલાં છે.

તત્વદૃષ્ટિએ જ જોનાર મુમુક્ષુને સમજાશે, કે પરમાત્માને મે પહોંચવાના માર્ગમાં, રાજર્ષિ કલાપીની વાણી અપૂર્વ રની એક બ્રહ્મનિસરણી છે — અલબત્ત — કેવળ યોગ્ય અધિકારી ટે જ.

એક મુદ્દાની વાત પણ અવશ્ય વિચાર કરવા યોગ્ય છે: શ્રી પીના સિદ્ધાન્તનું અને જીવનનું હાર્દ પ્રેમ છે, પરન્તુ, પ્રેમ જ્ઞાન એવાં કોઇ બે જુદાં જુદાં પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો હોવાની પના કરીને, અભ્યાસીએ ભ્રમ ઊભો કરવાની કશી જરૂર નથી; , પ્રેમ અને જ્ઞાન, એક જ તત્ત્વ છતાં, માત્ર અવસ્થાન્તર કરીને જ તેનાં બે જુદાં જુદાં નામ છે.

તેવી જ રીતે, પ્રેમ અને વૈરાગ્ય પણ બે જુદી જુદી વસ્તુ નથી, , એક જ અનુભવનાં બે જુદાં જુદાં માત્ર નામ જ છે.

પ્રેમને જ ગાનાર દયારામ પ્રેમના અથવા ભક્તિના જે રસને તત્ત્વ માને છે અને ભજે છે, તેને જ — તે જ રસને — તે જ ને — સંપૂર્ણ વેદાન્તજ્ઞાની બ્રહ્મવેત્તા અખાજી પણ માને છે અને

શરાબનો ઈન્કાર

શ્રી કલાપીએ પોતે જ લખેલી ટીકા સાથે આ ગઝલ પોતાની નોટબુકમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે અને તે પ્રમાણે જ ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ કરી છે. શ્રી કલાપીની વિચારપદ્ધતિ કેવા પ્રકારની છે, તે આ ટીકા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

આપની યાદી

રાજર્ષિ કલાપી મહારાજના કાવ્યસંગ્રહની – આ ગ્રન્થની આ છેલ્લી જ કવિતા – છેલ્લી જ ગઝલ છે. એમાં શ્રદ્ધા છે, ભક્તિ છે, યોગ છે, જ્ઞાન છે, અને પરમાત્માનો સ્વાનુભવ છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ, આ અપૂર્વ ગ્રન્થનો ઉપસંહાર કેવી સુન્દર અને યથાયોગ્ય રીતે થાય છે! એક પરમાત્માની જ યાદી!

"બસ! એ જ યાદી આપની!"

આ પ્રમાણે, નિત્યાભિયુક્ત પરમાત્મસ્મરણ, એ જ આ ગ્રન્થનું તત્ત્વ છે, એમ આ સ્વાભાવિક ઉપસંહારમાંથી આપોઆપ જ સમજાઈ જાય છે અને આ "આપની યાદી" વારંવાર ગાવાનું, વારંવાર વિચારવાનું અને મનન કરવાનું અભ્યાસીને મન થાય છે.

(૧) "ફકીરી હાલ", (૨) "હમારા રાહ" (૩) "હમારી પિછાન" (૪) "ઇશ્કનો બન્દો", અને (૫) "આપની યાદી" આ પાંચ ગઝલો આ ગ્રન્થમાં ખાસ મહત્ત્વની છે.

ગ્રન્થના સ્વાભાવિક ઉપસંહારની સાથે જ આ માર્ગદર્શિકા ટીકાનો પણ હવે ઉપસંહાર કરીશું.

ઉપસંહાર

રાજર્ષિ કલાપીની પ્રેમભક્તિ, તેની કલા, તેનું તત્ત્વજ્ઞાન અને તે સર્વનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો અને લક્ષણો આપણે જોયાં છે.

તેના આન્તર જીવનનો બ્રાહ્મી પ્રવાહ જો પિછાની શકાય, તો તેનો પરમાત્મા સાથેનો સંબન્ધ, તેનો પ્રકાર, તેનું પ્રમાણ અને તેની મીમાંસા સુદ્ધાં સમજાય.

આ અખિલ વિશ્વને 'જીવન' અર્પનાર ભગવાન્ સવિતામાં જેમ ઉષ્મા અને જ્યોતિ ઉભય તત્ત્વો અભેદરૂપે પ્રસ્થિતિ કરીને ઓતપ્રોત રહે છે, તેમ શ્રી કલાપીમાં પણ પ્રેમની ઉષ્મા અને પ્રજ્ઞાનનું જ્યોતિ એ બન્ને મહત્તત્ત્વો અભેદરૂપે પ્રસ્થિતિ કરીને ઓતપ્રોત રહેલાં છે.

તત્ત્વદૃષ્ટિએ જ જોનાર મુમુક્ષુને સમજાશે, કે પરમાત્માને મુકામે પહોંચવાના માર્ગમાં, રાજર્ષિ કલાપીની વાણી અપૂર્વ પ્રકારની એક બ્રહ્મનિસરણી છે – અલબત્ત – કેવળ યોગ્ય અધિકારી માટે જ.

એક મુદ્દાની વાત પણ અવશ્ય વિચાર કરવા યોગ્ય છે: શ્રી કલાપીના સિદ્ધાન્તનું અને જીવનનું હાર્દ પ્રેમ છે, પરન્તુ, પ્રેમ અને જ્ઞાન એવાં કોઇ બે જુદાં જુદાં પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો હોવાની કલ્પના કરીને, અભ્યાસીએ ભ્રમ ઊભો કરવાની કશી જરૂર નથી; કેમકે, પ્રેમ અને જ્ઞાન, એક જ તત્ત્વ છતાં, માત્ર અવસ્થાન્તર ભેદ કરીને જ તેનાં બે જુદાં જુદાં નામ છે.

તેવી જ રીતે, પ્રેમ અને વૈરાગ્ય પણ બે જુદી જુદી વસ્તુ નથી, પણ, એક જ અનુભવનાં બે જુદાં જુદાં માત્ર નામ જ છે..

પ્રેમને જ ગાનાર દયારામ પ્રેમના અથવા ભક્તિના જે રસને પરમતત્ત્વ માને છે અને ભજે છે, તેને જ – તે જ રસને – તે પ્રેમને – સંપૂર્ણ વેદાન્તજ્ઞાની બ્રહ્મવેત્તા અખાજી પણ માને છે

ભજે છે; કેમકે, જેમ બ્રહ્મ એક જ છે, આત્મા એક જ છે, સૂર્ય એક જ છે, તેમ, અનાદિ, અનન્ત પરમાત્માનો પ્રેમરસ પણ એક જ છે, અને ॥ रसो वै सः ॥

પ્રેમી દયારામ કહે છે :—

'જે કોઈ પ્રેમી અંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે.'
'જે કોઈ૦'

અને :—

'નિશ્ચયના મ્હેલમાં વસે મ્હારો વાલમો,'
એમ કેરી પોળ પૂછી જાજો રે લોલ !'
'નિશ્ચયના મ્હેલમાં૦'

બ્રહ્મવેત્તા શ્રી અખાજી પણ પ્રેમનો જ રાહ દર્શાવે છે :—

સાંઈ મીલન મુશ્કેલ હે ! રે ! ઔર પ્રેમીઓં કો હૈ સ્હેલા,
બિરહસરાણ, ઔર આપ હીરા, નેહકી રજ લે ઘસ પહેલા;

* * * *

અલગસા હૈ, ઔર સલગ સહી, કોઈ પ્રેમદીવાના જાનતા હૈ;
ના ઉસકી બોલી ઔર ગુઝે, વો સબકી પિછાનતા હૈ;
ચીજ મત લીઈ, જિતું નેન ધરી, સો હરકા સબ નજીક દેખે;
કુલ બગેર આલમ, અખા! પાસે કો બિ ના પેખે.

* * * *

પઢતે બહુત પંડિત હોવે, ઔર બાત મહોબતકી બહુત બડી,
પલ ન રહે ન્યારા પિયુ, અવ્વલ મહોબતકી રાહ જડી;
જ્યું મેહ દેખ્યા લૂન હોય પાની, સો નીરમેં નીર હોવે જ હોવે,
અજબ આરફાન હોવે, અખા! સો અવ્વલ મહોબતસુ 'આપ' ખોવે.

નેહનદીકો ના મીલે, સોહી સૂકે જેહી જહાં પડયા;
લાખ બાતુંકી બાતાયે હિ, અખા લાયગ ઉસકા, જિસે નેહ જડયા.

* * * *

"પ્રેમપાતાલ જહાં ફૂટતા હૈ, નીકટે નહીં સો નીર કહી,"
"અખા! આખર એન હોવે, સબસેં નેહકી બાત બડી.

મહાત્મા શ્રી અખાજી જેવા પ્રજ્ઞાનપૂર્ણ સન્તજી હજી આથી જ આગળ વધી [illegible] સ્વરૂપ ને વિશેષ વ્યક્ત કરે છે,

"તત્ત્વના તુંપણાને તુચ્છ" માનનાર અને "પ્રેમરસ" પીવાનું જ નિત્યનિરન્તર માગનાર નરસિંહ મહેતા, તેમ જ, "પ્રેમની પ્રેમની અને પ્રેમની જ કટારી" જેને વાગી છે, તે મીરાંબાઇ વગેરે પ્રેમીઓ પ્રેમના જે રસપ્રવાહને પરમ તત્ત્વ-રૂપે નિરૂપે છે, તે જ રસપ્રવાહને શ્રી અખાજી જેવા પ્રજ્ઞાની પૂર્ણ પુરુષ પણ પરમતત્ત્વરૂપે નિરૂપે છે:—

> છાની છતકા છાક ચડે, જો લાગ્યા હોય નેહ છાના,
> જ્યું ઘાસ ઘસોટી આગ ન રહેવે, સુલગતે સુલગતે જગ જાન્યા;
> પ્રેમકા નાગ જિસે ડસતા હૈ, લીમ ઔર લૂણ તિસે હોય મીઠા;
> યું સારા આલમ, અખા! પ્રેમ લાગ્યા તિનું આપ દીઠા.
>
> ["અપ્રસિદ્ધ અક્ષયવાણી".]

આ વચનો જોયા પછી, શ્રી અખાજીને પ્રેમી કહીશું કે જ્ઞાની? અમારી તો સ્વાનુભવથી પ્રતીતિ છે, કે શ્રી કલાપી પૂર્ણ જ્ઞાની છે અને શ્રી અખાજી પૂર્ણ પ્રેમી છે. ॥ ॐ तत्सत् ॥

[પ્રેમના અનન્તાદ્વૈતરસાનુભવમાં જેને પ્રેમથી જ વિલસવું છે અને પ્રેમથી જ વિરમવું છે, તેને તો પ્રેમ અને જ્ઞાન એવી બે વસ્તુનું દ્વૈત જ નથી, તેમ, તેને મન તો પ્રેમ અને વૈરાગ્ય એવું પણ 'દ્વૈત' નથી જ નથી. अलमतिविस्तरेण ॥

'અદ્વૈતવાસના'થી આ ગ્રન્થનો સ્વાભાવિક, છતાં, સુન્દર ઉપક્રમ થયો છે: ગ્રન્થના ઉપક્રમમાં, પહેલી જ ગઝલ "ફકીરી હાલ" માં જોવાય છે કે :–

"ન ધારૂં હું કદી કફની" અને "બુલબુલ મ્હારૂં ઢુંઢું હું" તથા "પરેશાની જ છે રાહત". (उदासीनो गतव्यथः ॥ गीता ॥)

ગ્રન્થના ઉપસંહાર માં રાજર્ષિ કલાપી કહે છે :–
"જ્યાં જ્યાં નઝર મ્હારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની"

અર્થાત્ :– ॥ यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥

સ્થિતપ્રજ્ઞના આ કેવળ સ્વાભાવિક જ સ્વાનુભવોદ્ગાર છે. નિર્વિકલ્પ રાજહંસની આ સહજાવસ્થા અથવા સહજસમાધિ શ્રી કલાપીના તો જાણે આ અંતિમ જ ઉદ્ગાર છે.

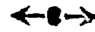
આ અપૂર્વ ગ્રન્થની માર્ગદર્શિકા ટીકાનો, તેમ જ રાજર્ષિ કલાપીદેવની આ અલૌકિક વાણીનો, આ પ્રમાણે સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપસંહાર થાય છે.

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ॐ ॥

ॐ सागराश्रम;	}	ॐ सागर;
શ્રી સરખેજ, જિ. અહમદાબાદ;	}	ॐ प्रभुजी
૧૧ : ઑક્ટોબર : ૧૯૩૧	}	॥ ॐ सद्गुरु ॥

શુદ્ધિપત્ર

આ શુદ્ધિપત્રમાં અગત્યની અશુદ્ધિઓ આપી છે. તે સિવાય પુસ્તક છપાતાં અક્ષરો ભાગવા-તૂટવાથી થયેલ અશુદ્ધિઓ આ શુદ્ધિત્રમાં અપાઇ નથી, જે સ્વાભાવિક જ સુધારી શકાય તેવી હોય છે.

શુદ્ધિપત્ર સુધારી લીધા પછી જ પુસ્તક વાંચવું ઘટે.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬	૨૧	શુક	શુષ્ક
૨૪	૨૧	સમ	સમો
૨૫	છેલ્લી	લાકડું	લાડકું
૨૬	૧૬	વ્યોભ	વ્યોમ
૨૮	૬	નભ ઉપર	નભ પર
૩૬	૧૧	તે તું તો	તે જોઇ તું તો
૪૧	૧૧	રૂડાં	રૂડાં
૪૬	૧૮	મોહ જે	મોહજ
૪૬	૨૪	વ્ડાલાંનું	વ્હાલાંનું
૪૭	છેલ્લી	પારધીનેએ	પારધીને એ
૪૮	૩	દેખાય	દેખાવ
૫૦	૧૪	નક્કી જ	નકીજ
૫૩	૧૯	ખેતરમાં	ખેરાતમાં
૫૩	૨૫	સ્વચ્છ, દિસતી	સ્વચ્છ, સ્વચ્છ દિસતી
૫૪	૧૩	વૃદ્ધ	વૃદ્ધા
૫૯	૨૪	મ્લાનિ અશ્રુ	મ્લાનિ કે અશ્રુ
૬૧	૨૬	શું કે હુંમાં	શું છે હુંમાં
૬૩	૧૫	ચિરસમય ઓ સૌ	ચિરસમય સૌ
૬૫	૧૮	તૂટીને	તૂટી
૬૭	૯	ન આવે	ને આવે
૭૫	૧૦	દિ તું	દિને તું
૭૬	૨૪	હૃદય	હૃદયમાં
૮૪	૫	નનીહત	નસીહત
૯૧	૧૪	રમતી'તી	"રમતી'તી
૯૬	૭	કહીતે	કહીને
૧૦૧	૧૬	રમાને	રમાનો

૧૧૦	૧૦	અંગને	અંગ ને
૧૨૨	૨૬	શુંના	શું ના
૧૨૪	૧૩	સુખડું	સુખડું
૧૨૪	૧૪	ગાભરી	ગાભરી શ્
૧૨૮	૧૪	વા ભૂત	વાભૂત
૧૪૮	૯	અરેરે !	" અરેરે !
૧૫૦	૨૫	મરેલાં	મરેલાં તો
૧૬૯	૧૭	કબિતાને	કવિતાને
૧૭૦	૬	આવાં	આવી
૧૭૨	૨૦	છેહ	દેહ
૧૮૧	૨૦	પાષ	પાપ
૧૯૨	૨૧	બોલશે	બોલ રે
૨૪૨	૧૯	હૃદયમાં	તુજ હૃદયમાં
૨૫૨	૧૧	હૃદયનુ	હૃદયનું
૨૫૫	૮	આવા હતુ" તું,	આવાહતુ" તું,
૨૬૯	૨૨	શગ્દો	શબ્દો
૨૭૦	૨૬	ના,'	ના,
૨૯૩	૪	દયની	હૃદયની
૩૨૧	છેલ્લી	શૌર્ય	શૌર્ય
૩૨૫	૬	દય	હૃદય
૩૩૪	૧૦	ખભખળ	ખળખળ
૩૫૨	૩	હેતું	હેતુ
૩૫૬	૪	પાસે–	પાસ–
૩૫૯	૧૩	—ના !	—નાથ !
૩૭૨	૮	બ્રહ્માંડજીત	બ્રહ્માંડજીત
૩૮૦	૧૧	તલવારની !	તલવારની !"
૩૯૧	૧૭	કહ્યું 'તું:-	કહ્યું 'તું:—
૪૦૨	૧૩	વિસરા	વિસરાય
૪૩૧	૨૦	પહાડોમાં	પહાડોમાં
૪૫૨	૧૭	કંઈ	કંઇ
૪૫૫	૨૩	થનારાઓ !	થનારાઓ !
૪૭૩	૨	ત્યાં	અહીં ત્યાં
૪૮૯	૧૬	ત્રુઢિત	ત્રુટિત
૫૧૨	૭	કુસુમ	કુસુમ